

אוניברסיטת תל אביב

הפקולטה למדעי הרוח ע"ש לסטר וסאלי אנטין

בית הספר למדעי היהדות ע"ש חיים רוזנברג

החוג לארכיאולוגיה ותרבויות המזרח הקדום ע"ש יעקוב מ' אלקוב

כלי החרס ביהודה: בירושלים וסביבתה במעבר בין סוף תקופת הברזל לתקופה הפרסית

חיבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה

מאת: **ליאורה פרויד**

מנחה: פרופ' עודד ליפשיץ

הוגש לסנט של אוניברסיטת תל אביב

שבט תשע"ח פברואר 2018

תוכן העניינים:

iv	תודות
v	רשימת איורים
vi	תקציר
1	הקדמה: כלי החרס ביהודה: בירושלים וסביבתה במעבר בין סוף תקופת הברזל לתקופה הפרסית
3	פרק א': מבואות
3	1. רקע גיאוגרפי
4	2. הגבולות ההיסטוריים של יהודה ובנימין
7	3. הרקע ההיסטורי
14	4. סקירת המחקר הארכיאולוגי (חפירות וסקרים) של שלהי תקופת הברזל ושל התקופה הפרסית ביהודה
23	5. מחקר כלי החרס במאות ז'-ה' לפנה"ס
35	6. רקע תיאורטי
47	פרק ב': האתרים שכלי החרס שנמצאו בהם משמשים כבסיס הנתונים במחקר זה
47	1. מבוא
47	2. רמת רחל
74	3. ירושלים, פסגת עיר דוד – השכבה הבבלית
75	4. בית הכרם
77	5. חרבת א-ראס
82	6. גבעת חומה
84	7. רמות אלון
86	8. ראס אל עמוד
88	פרק ג': נקודות מוצא סטרטיגרפיות
88	1. תל לכיש
94	2. ירושלים ועיר דוד - החפירות והסטרטיגרפיה
98	3. עין גדי
100	4. רמת רחל
101	5. טבלה 17: אתרים ושכבות בתקופת הברזל II ב'-ג' והתקופה הפרסית ביהודה

פרק ד': כלי החרס מרמת רחל, פסגת עיר דוד, חרבת אר-ראס, בית הכרם, גבעת חומה, רמות אלון וראס אל עמוד: ניתוח טיפולוגי

102

- 102 .1 מבוא
- 103 .2 קבוצות החומר
- 105 .3 טיפוסי הכלים
- 181 .4 דיון וסכום

פרק ה': תוצאות הבדיקות הפטרוגרפיות, ותרומתן למחקר כלי החרס של המאה הו' לפנה"ס

- 195 .1 מבוא
- 195 .2 תוצאות הבדיקות הפטרוגרפיות בהתאמה לקבוצות החומר
- 196 .3 תוצאות הבדיקות הפטרוגרפיות לפי טיפוסי כלים
- 202 .4 טיפוסי כלים בהתאמה לבדיקות הפטרוגרפיות

פרק ו': מחקר הטביעות על גבי קנקנים ותרומתם למחקר כלי החרס מהמאה הו' לפנה"ס

- 204 .5 תולדות המחקר של טביעות החותם
- 206 .6 בדיקות פטרוגרפיות לקנקני הטביעות
- 207 .7 ציוני דרך סטרטיגרפיים וכרונולוגיים עיקריים במחקר הטביעות
- 208 .8 טביעות חותם על ידי קנקנים וטביעות על דופנותיהם באתרי המחקר העיקריים
- 212 .9 תרומת המחקרים על טביעות החותם למידע על התקופה הבבלית

פרק ז': דיון במכלולי כלי החרס

- 214 .1 כלי החרס מרמת רחל
- 232 .2 מכלול כלי החרס מהשכבה הבבלית בפסגת עיר דוד
- 235 .3 כלי החרס מבית הכרם
- 237 .4 כלי החרס מחרבת א-ראס
- 243 .5 כלי החרס מגבעת חומה
- 246 .6 כלי החרס מרמות אלון
- 248 .7 כלי החרס מראס אל עמוד

252	פרק ח': דיון במכלולי כלי חרס מחפירות נוספות באזור ירושלים
252	1. חפירות בירושלים וסביבתה
256	2. חפירות בחבל בנימין מצפון לירושלים
269	3. חפירות ממערב ומזרח לירושלים
277	4. הרכס הדרום מזרחי ומדרום לירושלים
281	סיכום ומסקנות: כלי החרס ביהודה במאה ה' לפנה"ס
281	1. טיפוסים הכלים של המאה ה' לפנה"ס
283	2. תהליכי השינוי של כלי החרס בשלהי תקופת הברזל ובתקופה הבבלית
289	3. הקשר בין כלי החרס למחקרי הטביעות
290	4. הפזור במרחב
292	5. סכום ומבט לעתיד
295	רשימת מקורות
331	לוחות כלי חרס
516	נספחים
A	תקציר באנגלית

תודות

חובה נעימה להודות לכל מי שליווה אותי במסע ארוך זה.

ראשית לעודד מנחה העבודה, ללא העידוד והדרבון מצידו, לא בטוח שהייתי מתחילה מחקר זה, האמונה שלו בי וביכולותיי, חיזקו ונטעו בי את הביטחון לעסוק בו.

לאפרת בוצר, שהעניין המשותף שלנו באתרים הכפריים באזור ירושלים גרם לנו לבלות יחד שעות רבות במחסנים ולנבור בארגזים מאובקים שלא נפתחו שנים רבות.

ליובל גדות ולעידו קוך על שיחות שהחזירו אותי למסלול בכל פעם שהרגשתי שאני מאבדת את הדרך ומרוב פרטים לא רואה את העיקר. עידו השקיע שעות רבות בקריאה והערותיו המתודיות היו חשובות ומועילות ואני אסירת תודה לו על כך.

תודתי לאילת מזר, יעקוב ביליג, רון בארי, זוביר עדוי, סיוון מזרחי וגדעון סולימני שנתנו לי לעבד את החומר מחפירותיהם ולהציגו במחקר זה. תודה מיוחדת לדבי בן-עמי, פרחייה אייל ולרבקה כהן-אמין על היענות מיידית ועזרה באיתור חומר

במחסני רשות העתיקות בבית שמש ובהר חוצבים. לבני הר-אבן, חנניה היזמי, יואב ציונית ודלית רגב ממשרדי הקמ"ט על שפתחו בפנינו את המחסנים והראו לנו חומר רב מחפירות שטרם פורסמו. לעובדי רשות העתיקות אורית סגל, רחל

בר-נתן, פאני ויטו, שלומית וקסלר בדולח, שועה קיסלביץ, צבי גרינהוט אלון דה-גרוט ונורית פייג על שחלקו עימי מידע מחפירותיהם ותובנותיהם לגבי אתרים שונים הכלולים בעבודה זו. לנגה כהן-אלורו, צחי לנג ואריאל ולדנבאום על

עזרתם בציור, פריסה והצגה של החרסים מחפירת אילת מזר בפסגת עיר דוד. לאורטל הרוש מהאוניברסיטה העברית על סריקות וחישובי נפח. לאבשלום קרסיק וכרמן הרש מרשות העתיקות על סריקות והכנת לוחות ציורים של חלק

מהאתרים. לדבי סנדהאוס, על דיונים והתלבטויות בנוגע לחומר מהתקופה הפרסית.

תודות חמות לכל חברי הטובים בצוות רמת רחל ועזקה לאורך השנים על שיתוף הפעולה, הפרגון והעזרה. החל ברחיצת חרסים ובסידור המחסנים, דרך עצה טובה בענייני מחשוב וארגון הידע, על שיחות ודיונים בנושאים תיאורטיים ומעשיים

על כלי החרס, ועל ירידה לפרטים הקטנים בהבנת הסטרטיגרפיה בשטחי החפירה השונים ברמת רחל, בחרבת אר-ראס ובאתרים נוספים. קצרה היריעה מלמנות את כל השמות לאורך הדרך, אך אני מוקירה את תרומתו של כל אחד ואחד

מכם לשותפות הנפלאה שבעבודת הצוות.

תודות לצוות הספרייה של המכון לארכיאולוגיה, לרפאיות: יפית וינר ושמרית סלם, לעובדי הסטודיו: איתמר בן-עזרא, עדה פרי, נעמה עירון ובמיוחד ליוליה גוטליב שעמלה רבות על סידור ועיצוב לוחות הציורים.

תודה לנועה עברון על העימוד הסופי, לשועה קיסלביץ על תרגום ולמירנה פולק על העריכה הלשונית של התקציר באנגלית ולבסוף לבני ביתי, לירמי והבנות, על סבלנות ופרגון אינסופיים, על עידוד ותמיכה למרות היותי נוכחת - נפקדת בבית

במשך ימים רבים - אוהבת אתכם.

רשימת איורים

- 52 איור 1: רמת רחל: שטחי החפירה של המשלחת המחודשת (צילום: סקיייוו, התאמה: עדו קוך)
- 52 איור 2: רמת רחל: תכנית שלבי הבנייה הראשונים III-I (שרטוט בנימין ארובס ושתיל עמנואלוב)
- 56 איור 3: רמת רחל, שטח B2-B3 שלבי בנייה III-I (שרטוט בנימין ארובס ושתיל עמנואלוב)
- 59 איור 4א': רמת רחל: תכנית שטח C1 צפון בשלבי בנייה III-I (שרטוט בנימין ארובס ושתיל עמנואלוב)
- 59 איור 4ב': רמת רחל: תכנית שטח C1 דרום בשלבי בנייה III-I (שרטוט בנימין ארובס ושתיל עמנואלוב)
- 62 איור 5: רמת רחל: תכנית שטח D1 בשלבי בנייה III-I (שרטוט בנימין ארובס ושתיל עמנואלוב)
- 66 איור 6: רמת רחל: תכנית שטח D3 בשלב בנייה I (שרטוט בנימין ארובס ושתיל עמנואלוב)
- 69 איור 7: רמת רחל: בור 14109, שטח D3 (צילום עודד ליפשיץ)
- 70 איור 8: רמת רחל: חדר 14085, שטח D6 (שרטוט בנימין ארובס ושתיל עמנואלוב)
- 72 איור 9א': רמת רחל: תכנית שטח D4, החלק הצפוני, בשלבי בנייה III-I (שרטוט בנימין ארובס ושתיל עמנואלוב)
- 73 איור 9ב': רמת רחל: תכנית שטח D4, החלק הדרומי, בשלבי בנייה III-I (שרטוט בנימין ארובס ושתיל עמנואלוב)
- 76 איור 10: בית הכרם: תכנית המבנה (ביליג 2011: תכנית 1)
- 78 איור 11: חורבת אר-ראס: תכנית האתר (שרטוט: שתיל עמנואלוב)
- 79 איור 12: חורבת אר-ראס: תכנית מבנה 2 (שרטוט: שתיל עמנואלוב)
- 80 איור 13: חורבת אר-ראס: תכנית שטח F (שרטוט: שתיל עמנואלוב)
- 80 איור 14: חורבת אר-ראס: תכנית שטח G (שרטוט: שתיל עמנואלוב)
- 85 איור 15: רמות אלון: מבנה המחסנים (צילום אסף פרץ)
- 106 איור 16: לוח טיפולוגי - קערות
- 108 איור 17: לוח טיפולוגי - קערות (המשך)
- 132 איור 18: לוח טיפולוגי - קדרות
- 139 איור 19: לוח טיפולוגי - סירי בישול
- 146 איור 20: לוח טיפולוגי - פכים
- 154 איור 21: לוח טיפולוגי - פכיות
- 160 איור 22: לוח טיפולוגי - כנים
- 162 איור 23: לוח טיפולוגי - נרות
- 165 איור 24: לוח טיפולוגי - קנקנים
- 174 איור 25: לוח טיפולוגי - פערורים
- 180 איור 26: לוח טיפולוגי - פיטסים
- 217 איור 27: התפלגות טיפוסים כלים משטח D3, לוקוס 14109, ומחפירות אהרוני, לוקוס 477 (Fulton et al. 2015: Fig. 17)
- איור 28: צילום קבוצתי של הממצאים ממערת הקבורה בעלמית, למטה צילום כלי דמוי גביע מהמערה (באדיבות בני הר-אבן קמ"ט ארכיאולוגיה ביהודה ושומרון. צילום: שלומי עממי, יחידת קצין מטה ארכיאולוגיה ביהודה ושומרון)
- 258
- 285 איור 29: השתנות טיפוסים כלים לאורך ציר הזמן במאות ז'-ה' לפנה"ס

תקציר: כלי החרס ביהודה במעבר בין סוף תקופת הברזל לתקופה הפרסית

מטרת העבודה היא להגדיר טוב יותר מהם כלי החרס של התקופה הבבלית ביהודה. זו תקופה שמשך הזמן שלה הוא קצר ביותר (586 - 534 לפנה"ס), ולאחריה אין חורבנות ידועים למשך תקופה ארוכה. מסיבה זו לא זוהו שכבות באתרים ארכיאולוגיים והתקופה מוכרת בעיקר ממכלולי קבורה כגון המאספה בכתף הינום ומערת הקבורה בעילמית. פרק א' הוא פרק המבואות. מתוארים בו הרקע הגיאוגרפי של האזור והרקע ההיסטורי של התקופה במיוחד לאור התיאור המקראי בספרי מלכים וירמיהו על המצור והיציאה לגלות ובהמשך בספרי עזרא ונחמיה על שיבת ציון. ניתנת סקירה של גבולות האזור בתקופה הנדונה, וסקירה מקיפה של המחקר הארכיאולוגי ומחקר כלי החרס בירושלים וסביבתה. למרות החפירות הרבות שנערכו בעבר בחבל בנימין בלתי ניתן להסתמך על החפירות הישנות שנערכו כולל א-נצבה, גבעון ותל אל-פול כדי להתחקות אחר מכלולי כלים מהתקופה הבבלית. למרות החומר הרב שפורסם, הידע על כלי החרס בשנים בהם נערכו החפירות, היה דל בנוגע לחלוקה הטיפולוגית בתוך משך הזמן של תקופת הברזל II, ובין התקופות הפרסית וההלניסטית הקדומה. שיטות החפירה והתיעוד של אותן חפירות אינן מאפשרות בדיקה חוזרת של הממצא שנחפר בהתאם לסטרטיגרפיה. כיוון שהטיפולוגיה המסורתית לבדה, נכשלה בזיהוי כלי החרס של תקופות מעבר קצרות וללא חורבנות ביניהן, אני נעזרת במחקרים ושיטות מחקר מתחום האנתרופולוגיה והאתנו-ארכיאולוגיה כגון תהליכי ייצור של כלי חרס והמשך הארוך במטרה להתחקות ולהבין תהליכים חברתיים שעברו על החברה היהודאית במעבר מתקופת הברזל לתקופה הפרסית. מחקר כלי החרס של התקופה הפרסית לא התקדם בהרבה מאז מחקרו של שטרן (1973). שטרן, כחוקרים אחרים, לא הכיר בתקופה הבבלית כתקופה העומדת בזכות עצמה מחד, אך הכיר בעובדה שטיפוסי הכלים של ראשית התקופה הפרסית, עשויים במסורת הכלים של תקופת הברזל מאידך. כתוצאה מכך, במידה והוגדרו כלי חרס כשייכים למאה ה' לפנה"ס, הם הוגדרו כשייכים או לשלהי תקופת הברזל או לראשית התקופה הפרסית. נראה שבנושא כלי החרס היה קשה מאוד לחוקרים להשתחרר ממיתוס ה'ארץ הריקה' ורק באזור בנימין שלגביו יש עדות היסטורית על המשכיות ורצף התיישבותי, העזו להגדיר ממצא מן המאה ה' לפנה"ס.

הסקרים והחפירות הרבות שנערכו בשנים האחרונות, הראו כי בתקופת הברזל II ב' ירושלים גדלה והתרחבה לגבעה המערבית. במרחב הכפרי הייתה עלייה ניכרת במספר היישובים בתקופת הברזל II ג', והיא פחתה באופן ניכר בתקופה הפרסית. בשנים האחרונות, גוברת ההכרה שהיישוב הכפרי בסביבות ירושלים המשיך להתקיים במשך המאה ה' לפנה"ס. ההנחה היא שאם באותו מקום יש שרידים מתקופת הברזל II ג' ומהתקופה הפרסית, סביר להניח שהיה בו רצף יישובי. אך עדיין כלי החרס ה'בבליים' אינם מוכרים ובלתי ניתן לזהות ולבודד אותם מכלי החרס של שלהי תקופת הברזל ומראשית התקופה הפרסית.

בפרק ב' מוצגים האתרים המהווים את בסיס הנתונים של המחקר. אלה הם החפירות המחודשות ברמת רחל וחפירות נוספות שנערכו בשנים האחרונות בירושלים וסביבתה והניבו מכלולי חרסים מהקשרים ארכיאולוגיים טובים. האתרים

מספקים ייצוג נרחב למגוון סוגי התיישבות, החל מעיר דוד באמצעות השפכים המרובדים במדרון המזרחי של פסגת עיר דוד, דרך המרכז האדמיניסטרטיבי ברמת רחל וכלה באתרים כפריים במרחב שמסביב לירושלים ולרמת רחל. המרכז המנהלי ברמת רחל הוא האתר העיקרי עליו אני מתבססת. היחידות הסטרטיגרפיות המתוארות ממנו הן: המילוי שנחפר מתחת לרצפה החצר המרכזית, המייצג את שלב ההקמה של האתר; בור הטמנה שנחפר לתוך רצפת החצר; חדר ובו תשתית רצפה עם פערורים; לוקוסים חתומים בתוך אדמת הגן והתעלות. הבור הבבלי-פרסי והמבנה הפרסי משלב הבנייה השלישי בו נמצא המכלול החתום האחרון לפני ההרס המכוון שעבר האתר.

בבית הכרם מתואר קטע ממבנה שהיה כנראה, חלק מישוב, משלהי תקופת הברזל. בפסגת עיר דוד, השפכים המרובדים הצמידים למבנה האבן המדורג, מספקים מידע על כלי החרס בירושלים במאה ה' לפנה"ס. חרבת אר-ראס הוא כפר ובו מספר מבנים סמוכים זה לזה. מעבר לחשיבות של האתר לעניין הרציפות והמשכיות היישובית בין תקופת הברזל ומהתקופה הפרסית, הייתה זו הזדמנות להשוות באותו האתר, בין חפירות עבר, שהחומר מהן נבדק במחסני רשות העתיקות לבין עיבוד חומר מהשלב הראשוני של מיון החרסים. בהר חומה מתוארים שני מבנים סמוכים ומספר מתקנים לא הרחק מהם. ברמות אלון מתוארים שלושה מבנים מתקופת הברזל, אחד מהם הוא מבנה מחסנים שתוארך לשלהי תקופת הברזל. בראס אל-עמוד מתואר בור מים וממצאים מטרסה סמוכה.

בפרק ג' מוצג העוגן הכרונולוגי לכלי החרס של תקופת הברזל II ב-ג' ביהודה, שהוא שכבות III ו II בלכיש. חורבן שכבה III בלכיש מזוהה עם הטקסטים המקראיים ועם תבליט בארמון שנחריב בניווה המתאר את כיבוש העיר והגליית תושביה בשנת 701 לפנה"ס. חורבן שכבה II מזוהה עם העיר שנכבשה על ידי נבוכדנצאר בשנת 586 לפנה"ס. המכלולים של שכבה II בלכיש, מקבילים למכלולים בשכבה 10 בעיר דוד. המכלולים של שכבה III בלכיש מקבילים לאלה של שכבה 12 בעיר דוד. אך, בניגוד ללכיש, בין שכבה 12 לשכבה 10 אין שכבת חורבן ובכמה מקומות נחשפה ביניהם שכבת ביניים - שכבה 11. קביעת התאריך המוחלט שלהן היא על סמך ההשוואות למכלולי כלי החרס של לכיש בשכבות III ו II. זאת, למרות הקושי לתאריך כאשר ייצור הכלים נשמר ברציפות ואין פער בין החורבנות. הקושי גובר עוד יותר כשעוסקים ביישובים הכפריים, שבהם מגוון טיפוסי הכלים הוא לרוב קטן יותר ובמצב השתמרות ירוד. כלי החרס של עין גדי שכבה V מתוארכים על סמך ההקבלה לכלי החרס של שכבה II בלכיש וכלי החרס של שכבה IV משמשים להשוואה כמכלולים של התקופה הפרסית. בשכבה IV בעין גדי היו שני שלבים ולמרות זאת כלי החרס לא הופרדו בהתאם. מכאן הקושי לערוך אבחנות בכלי החרס בתוך התקופה הפרסית, שכן בשכבה I בלכיש ובשכבה 9 בעיר דוד, לא נמצאו רצפות עשירות בממצא, ורוב החומר מקורו במילויים מעורבים.

בפרק ד', נבנה קורפוס הכלים ממכלולי הכלים החתומים מרמת רחל ומהאתרים הנוספים. הקורפוס כולל את כל טיפוסי הכלים בטווח הזמן שבין תקופת הברזל II ג' לראשית התקופה הפרסית. בניגוד למחקרים קודמים, בהם כלי החרס של תקופת הברזל הופרדו מאלו של התקופה הפרסית בהשפעת הגישה ההיסטורית-התרבותית, יש ביצירת קורפוס משותף לשתי התקופות נקודת מבט תהליכית – פרשנית של התפתחות לאורך ציר זמן ולא מעברים חדים המנותקים זה

מזה. בהגדרת טיפוס נלקחו גורמים נוספים מעבר לצורה כגון תהליך הייצור וסוג הטיין. יצירת המכלול הטיפולוגי תוך השוואה לאתרים ושכבות עם כרונולוגיה ברורה, אפשרה להגדיר את משך הזמן של כל טיפוס הן במרחב והן בזמן. בחינת תהליכי שינוי והמשכיות בייצור של כלי חרס לפי גישות המשך הארוך, שרשרת הייצור, ומחקרים אנתרופולוגיים ואתנו-ארכיאולוגיים בשילוב הגישה הטיפולוגית המסורתית עזרו להבין את ההשתנות של כלי החרס בתקופה כה קצרה זו. כתוצאה מכך, בודדו טיפוסים שניתן להשתמש בהם ככלי כרונולוגי לאבחנות בתוך משך הזמן של התקופה. וכמעט בכל משפחת כלים, נמצא טיפוס שניתן להגדירו כטיפוס של המאה ה' לפנה"ס. הראיתי שניתן לבודד טיפוסים כלים בפרקי הזמן השונים בתוך תקופת הברזל II ג' ואף להשתמש בהם בנתון כרונולוגי לתיארוך מדויק יותר בתוך פרק הזמן של תקופת הברזל II ג'. הגדרתי טיפוסים כלים כשייכים לתקופה הבבלית, והפרדתי חלק מטיפוסים הכלים של המאה ה' לפנה"ס מבין אלו של ראשית התקופה הפרסית.

להלן מספר דוגמאות: מבין טיפוסים הקערות השטוחות, הקערות בעלות השפה המקופלת החוצה והקערות המזוות השכיחות בתקופת הברזל II ג', יש טיפוסים של הקערה שטוחה, הקערה בעלת השפה המקופלת החוצה והקערה המזווה, העשויים באותה הצורה ובטכניקת הייצור של תקופת הברזל II ג'. הם לא מופיעים במכלולי החורבן, הטיין ממנו הם עשויים דומה לטיין ממנו עשויים כלים בתקופה הפרסית, והם ללא חיפוי ומירוק או עם מירוק בגוון שקוף. טיפוסים אלה נמצאו במספרים לא רבים ברמת רחל במילוי התעלה של המבנה הפרסי הצפוני ובאדמת הגן, בשכבה הבבלית בפסגת עיר דוד, ובבית הכרם לצד הקערות הקטנות בעלות השפה המקופלת החוצה ובסיס הדיסק. חלקן כגון הקערה המזווה בעלת שפת המדף ממשכות ונפוצות בתקופה הפרסית וחלקן פחות נפוצות כמו הקערה עם השפה המקופלת החוצה. הקערה השטוחה נעלמת בראשית התקופה הפרסית.

קדרות המורטריה די נדירות באזור ירושלים בתקופת הברזל II ג'. בתקופה הפרסית הן נפוצות יותר יחד עם קערות כבדות וגסות המחקות אותן. הקדרה העמוקה של תקופת הברזל המשיכה אל התקופה הפרסית. בשינויים קלים שניתן לעקוב אחריהם דרך טיפוס הביניים - קדרה שדומה בצורה לקדרות מתקופת הברזל II ג' אך עשויה מטיין שונה ומירוק שקוף-צהבהב. זהו טיפוס של המאה ה' המקשר בין הקדרות מתקופת הברזל II ג' לתקופה הפרסית.

קדרות בעלות עיטור היתד נמצאו לרוב יחד עם טיפוסים מובהקים נוספים מהתקופה הפרסית. גם צורת הקדרה, מעין פערור כדורי אינה צורה אופיינית לתקופת הברזל II ג', אלא התפתחות מאוחרת יותר של הפערורים. ניתן להניח, שהטיפוס וסוג העיטור הופיעו לראשונה בשלהי המאה ה' או בראשית המאה ה' לפנה"ס. קדרות אלו נפוצו פחות במאה ה' לפנה"ס. סיר הבישול הפתוח, ללא הצוואר, עם שפה ממושקת וחריץ בגב השפה, נהייה נפוץ ביותר לקראת סוף תקופת הברזל II ג'. ייצורו המשיך לאורך כל המאה ה' לפנה"ס והוא מוכר גם מראשית התקופה הפרסית. סירי הבישול הטיפוסיים לתקופת הפרסית, הופיעו רק בסוף המאה ה' או בראשית המאה ה' לפנה"ס.

קנקנים בעלי ארבע ידיעות, הממשיכים את הקנקנים המוכרים שעליהם טביעות ה'למלך' והוורדה, נמצאו בבור הבבלי-פרסי ברמת רחל. על בודדים נמצאו טביעות אריה וטביעה פרטית (הם בעלי צוואר גבוה יחסית בדומה לקנקני הוורדה)

ועל רבים יותר נטבעו טביעות יהוד (הם בעלי צוואר קצר ומתעקל כלפי חוץ). הקנקנים עם טביעת האריה המתוארכת למאה ה' לפנה"ס, הם ההוכחה על הרציפות בייצור של קנקני ארבע הידיות.

הפערורים חולקו למספר טיפוסים, חלקם אופייניים רק לשלהי תקופת הברזל II ג' וממשיכים מעט בתוך המאה ה' לפנה"ס. הראיתי שבאזור ירושלים, מספר הפערורים גדל לאין שיעור בשלהי המאה הז' ובראשית המאה ה' לפנה"ס. בהמשך המאה ה' לפנה"ס מספר הפערורים פוחת ומספר הקנקנים עולה שוב בהדרגה. הקנקן האובלי, בעל ארבע הידיות, והקנקן דמוי-השק חזרו להיות הקנקנים העיקריים באזור ההר.

הפיטס, המוכר החל מתקופת הברזל II א' משנה את צורתו בתקופת הברזל II ג': הוא עשוי פחות בקפידה, הגוף לא סימטרי כל כך והדופן עם בועות אוויר רבות. בתקופה הפרסית, לא מוכרים קנקנים בסדר גודל כמו של הפיטס היהודאי ולכן ייצורו כנראה נפסק בראשית המאה ה' לפנה"ס.

בפרק ה' נערכה השוואה בין קבוצות החומר כפי שנקבעו בעין, לעומת בדיקות פטרוגרפיות מדגמיות שנערכו למספר קטן יחסית של כלים. ככלל, בולט המספר הרב של הכלים העשויים חומר מייצור מקומי (טרה רוסה, רנדזינה וחואר מוצא). פרט לקנקנים בעלי ארבע הידיות ('למלך' וורדה) שיוצרו באזור השפלה, הגיעו פריטים בודדים מאזורים סמוכים כמו השפלה או החוף. רוב הקערות מתקופת הברזל II ג' עשויות מטין שמקורו בקרקע טרה רוסה וטרה רוסה רנדזינה. לעומתן, קערות מטיפוסים שלא היו מוכרים ממכלולי החורבן של שנת 586 לפנה"ס, עשויות טין שמקורו בחואר מוצא. אלה טיפוסים חדשים של המאה ה' לפנה"ס. את המגמה של החלפת סוג הטין בשלהי תקופת הברזל II ג' מטרה רוסה, טרה רוסה-רנדזינה לטין שמקורו בחואר מוצא ניתן לראות כבר בשלהי תקופת הברזל II ג' לפי תוצאות הבדיקות הפטרוגרפיות של הפערורים, הכנים, הדקנטר המנוון ועוד. חלק מהקערות בעלות השפה המקופלת החוצה בשכבה 9/10 בפסגת עיר דוד, עשויות מחואר מוצא ולא מטרה רוסה כמו רוב הקערות מסוג זה. ואילו הקערה המחליפה אותה, עשויה מטין שמקורו בחואר מוצא. תהליך המעבר עבור הכלים הפתוחים הקטנים מגיע לשיאו בראשית התקופה הפרסית, בה מרבית הכלים, פרט לסירי הבישול עשויים בטין שמקורו בחואר מוצא. בנוסף, הקנקנים בעלי ארבע הידיות שעל חלק מהם מוטבעות טביעות האריה ו'יהוד' מיוצרים החל מהמאה ה' לפנה"ס באזור ההר מטין שמקורו בתצורת מוצא עם חול דולומיטי ולא בשפלה מטין שמקורו בקרקע טרה רוסה.

בפרק ו' מובאת סקירת מחקר קצרה על טביעות החותם, במיוחד על התאריכים המחודשים שהוצעו להם בשנים האחרונות. נבדקו סוגי הטביעות שנחפרו במכלולים הארכיאולוגיים הטובים (הנדונים בפרק ב' ומאתרים נוספים הנדונים בפרק ח') מול טיפוסים הכלים שנמצאו בהם. נמצאה הלימה לדוגמא, בין התאריכים שניתנו לשלבי הבנייה השונים ברמת רחל על בסיס כלי החרס שנמצאו בהם לבין התאריכים שהוצעו לאחרונה לסוגי הטביעות השונים: בשלב הבנייה הראשון, כלי החרס מתוך מילוי רצפת החצר תוארכו לראשית עד המחצית השנייה של המאה הז' לפנה"ס. יחד עם כלי החרס נמצאו טביעות פרטיות, טביעות 'למלך' דו כנפיות וטביעות מעגליות רבות. הקנקנים עם טביעות האריה 'יהוד' ומכלולי הכלים שנמצאו איתם בבור הבבלי-פרסי ברמת רחל מקבילים לשלב הבנייה השלישי. קנקני היהוד שנמצאו מהווים,

בנוסף להיותם חוליה מקשרת בתעשיית כלי החרס במאה ה' לפנה"ס, הוכחה להמשך תפקידה ומעמדה של רמת רחל כמרכז מנהלי לאחר חורבן ירושלים, לאורך המאה ה' לפנה"ס ובמשך התקופה הפרסית. לראשונה הוכח שהקנקנים עליהם הוטבעו טביעות אריה, וטביעות עם שמות פרטיים כ'יהוד חננה', 'הועזר' וטביעות 'יהוד', הם קנקני ארבע ידיעות הממשיכים את מסורת הייצור של הקנקנים בעלי ארבע הידיעות מתקופת הברזל II ב' ותקופת הברזל II ג' (קנקני 'למלך', וורדה). התאריכים שהוצעו עבור טביעות ה-'למלך' המאוחרות ולחרות המעגליות עוזרות, לצמצם טווח זמן של אתרים ולדייק בתאריך שלהם בתוך תקופת הברזל II ג'. הפרדת טביעות האריה ממערכת טביעות ה'יהוד' ותיארוכן למאה ה' לפנה"ס, מצמצמת את המרחק בינן לבין טביעות הוורדה ומחזקת את טענת ההמשכיות של ייצור כלי חרס ביהודה במשך התקופה הבבלית. מול האחידות בצורה של החותמות מטיפוסי ה'למלך' והוורדה של תקופת הברזל II ב'-ג', עומדת חוסר האחידות של חותמות האריה השונות בתקופת השלטון הבבלי. נראה שהאחידות מול חוסר האחידות מתאימים היטב לתקופה של שלטון מרכזי שמכתיב נהלים ותקנים ברורים מול תקופות של חוסר שלטון מרכזי או שלטון מרכזי חלש יותר בו אין תקינה ברורה המתבטאת בשונות רבה בצורת הסמל המייצג את המערכת השלטונית. בראשית התקופה הפרסית החותמות עם כתב, אך עדיין ניכרת בהם חוסר אחידות במגוון החותמות והשמות שנעשו במסורת החותמות הפרטיים של תקופת הברזל. רק כשהשלטון המרכזי מתבסס היטב במהלך התקופה הפרסית, חוזרת האחידות המתבטאת בצורת החותם בעל ארבע האותיות 'יהוד' ובהמשך שלוש ושתי אותיות ('יהד', 'יה') על הקנקנים המשרתים את מערכת המנהל בתקופה הפרסית.

בפרק ז' נדונים מכלולי כלי החרס של הלוקוסים והמבנים שהסטרטיגרפיה שלהם נדונה בפרק ב'. לכל מכלול נקבע טווח הזמן לפי הטיפוסים שנמצאו בו, ובעיקר לפי המאוחרים שבהם, כפי שנלמדו בפרק העוסק בטיפולוגיה (פרק ד') ובהתאמה לפטרורגרפיה (פרק ה') ולתאריכי הטביעות (פרק ו'). המכלולים הטובים ברמת רחל יוצרים רצף כרונולוגי יחסי. רצף זה מעוגן בראשיתו בכלי החרס של שכבות החורבן של 586 כפי שהן מוכרות מעיר דוד ומלכיש (וראו פרק ג') ובהמשך בהעדר נקודות משען כרונולוגיות טובות, הוא מסתמך על סטרטיגרפיה ולימוד טיפולוגי השוואתי יחסי. תאריך המכלול הקדום ביותר ברמת רחל שהוא המילוי שמתחת לרצפת החצר נקבע סביב המחצית הראשונה של המאה הז' לפנה"ס, זאת על סמך השיקולים הבאים: 1. רוב הקערות בעלות השפה המקופלת החוצה הן בגודל ובצורה הקרובים יותר לאלו מתקופת הברזל II ב' רק בודדות הן קטנות יותר ובעלות בסיס דיסק המאפיינות את שלהי התקופה; 2. מתחת לרצפה נמצאו יותר סירי בישול סגורים בעלי צוואר ורכס במרכזו מאשר הטיפוס ללא הצוואר. שני הטיפוסים אופייניים לתקופת הברזל II ג' אך רק הטיפוס ללא הצוואר ממשיך למאה ה' וראשית מאה ה' לפנה"ס; 3. סירי הבישול הסגורים הם בעלי צוואר קצר יחסית ושפה לא מאוד ממושקת החוצה. בכך הם קרובים יותר לסיר הבישול של תקופת הברזל II ב'; 4. מהקערות הממורקות במירוק צפוף ובוהק יש יחסית מעט פריטים, אלה אופייניים יותר למכלולי החורבן של שנת 586 לפנה"ס; 5. יחד עם כלי החרס, נמצאו טביעות 'למלך' דו כנפיות, אחת מהן עם חרות מעגלית וחרות מעגליות נוספות. אלו מתוארכות למחצית הראשונה של המאה הז' לפנה"ס. המילויים שמתחת לרצפת החצר הכילו בעיקר שברים

ולא כלים שלמים ויש בהם מגוון גדול של טיפוסים כלים, המעידים על טווח זמן ארוך. לאורך המאה הז' ועד לתחילת המאה הו' לפנה"ס.

ריכוזי פערורים נמצאו בחדר מדרום לחצר וכן מחפירות אהרוני (במערב החצר המזרחית וגם במבנה הצפוני), כלים קטנים, קערות בעיקר, נמצאו בבור שנחפר ברצפת החצר (בור גדול יותר נחפר על אהרוני). מכלולים אלו מייצגים פרק זמן קצר בסוף תקופת הברזל II ג'. הם חופפים בזמן את חלקו המאוחר של המכלול שמתחת לרצפת החצר. טביעות הוורדה נמצאו מעל הרצפות ולא מתחתן, עובדה זו מעידה כי השינויים הגדולים בתכנית הארמון והקמת החצר הלבנה הגדולה התרחשו לקראת סופה של המאה הז' לפנה"ס, או בראשית המאה הו' לפנה"ס, אך לא קודם לכן.

המשמעות היא שהמכלול המייצג את השלב הראשון אינו מכלול חורבן של שנת 586 לפנה"ס, אלא מכלול שמסתיים כמה שנים קודם לכן. המכלולים בבורות שנחפרו ברצפה ומכלולי הפערורים מייצגים את תחילתו של שלב הבנייה השני בשלהי התקופה ומשקפים טוב יותר את כלי החרס של ראשית המאה הו' לפנה"ס בשנים שלפני החורבן. על רצפת החצר, אין מכלולים נקיים מתקופת הברזל, ואין גם עדות לחורבן. נמצאו בה כלים מתקופת הברזל ביחד עם כלים מהתקופה הבבלית והפרסית ועד לתקופה הביזנטית. משך הזמן של שלב הבנייה השני הוא ארוך והרצפה הלבנה, שהוקמה בשלהי תקופת הברזל, המשיכה להיות בשימוש לאורך זמן רב.

משלב הבנייה השני, מכלולים שנמצאו בתעלת המבנה הצפוני ובאדמת הגן הכילו טיפוסים כלים משלהי תקופת הברזל II ג', יחד עם טיפוסים שחלקם מוכרים מראשית התקופה הפרסית. אמנם לא מדובר ברצפות עשירות בממצא, אך יש כאן דגם שחוזר על עצמו. הכי נפוצים במכלולים אלו הם אותם הטיפוסים השייכים לשלב האחרון של תקופת הברזל II ג'. טיפוסים אחרים מתקופת הברזל II ג' מופיעים אך לא בכמויות גדולות. יחד איתם נמצאו מעט טיפוסים חדשים מהמאה הו' לפנה"ס. סירי הבישול שנמצאו במכלולים אלו הם אך ורק מהטיפוס ללא הצוואר חלקם עם שפה פחות מעוצבת וללא החריץ הנפוץ בתקופת הברזל II ג'.

משלב הבנייה השלישי נחפרו שני מכלולים גדולים וחשובים האחד הוא הבור הבבלי-פרסי, השני הוא מבנה פרסי. בבור הבבלי-פרסי נמצאו בעיקר קנקנים מטיפוס קנקני ה'יהוד' בעל ארבע הידיות. יחד איתם נמצאו כלים נוספים שהדיון בהם חשוב לסוגיית הטיפולוגיה והכרונולוגיה של הבור. את הקערות ניתן לחלק לשתי קבוצות עיקריות. הקבוצה הראשונה היא של טיפוסים כלים שדומים לטיפוסים הקערות מתקופת הברזל וממשיכים אותם. הקבוצה השנייה היא של קערות שמופיעות לראשונה במאה הו' ואין להן אב-טיפוס בתקופת הברזל או שהן רחוקות מאוד מהטיפוס של תקופת הברזל. קערות בודדות נוספות עשויות היטב ונפוצות בעיקר במכלולי מאות ה'-ד' לפנה"ס. בין הקדרות שרובן אופייניות לתקופה הפרסית, נמצאה קדרה שהיא טיפוס מעבר של המאה הו' לפנה"ס. סירי הבישול הנפוצים הם מהטיפוס הפתוח ללא הצוואר הממשיך מתקופת הברזל II ג'. בין הפכים נמצא פך בעל שפה תלתנית, שראשיתו בתקופת הברזל II, יחד עם פך דומה לו אך נפוץ יותר בהמשך התקופה הפרסית. הלגינים וחלק מהפכיות מייצגים את שלב המעבר מתקופת הברזל במאה הו' לפנה"ס. לחלקם מעין מירוק חסר צבע שנעשה על טין מתצורת מוצא. בין הפכיות יש טיפוסים

הנחשבים לטיפוסים פרסיים אופייניים. שברי פיקסידס מתוארכים בעיקר למאה ה' לפנה"ס, הנרות שטוחים ואופייניים לראשית התקופה הפרסית. מבין הקנקנים דמויי השק רובם קרובים יותר בצורה לאלה של תקופת הברזל II ג', ואחד לאלה של המאות ד'-ג' לפנה"ס. מבין עשרות שפות של קנקני היהוד כולל הקנקים השלמים שרופאו, מעט יחסית הם בעלי צוואר ישר וגבוה כמו הקנקנים עם טביעות האריה ויהוד חננה שהוטבעו על הכתף. רוב הקנקנים בבור הם בעלי צוואר קצר ישר או מתעגל מעט החוצה. התאריך של הבור למחצית השנייה של המאה ה' ולראשית המאה ה' לפנה"ס נקבע על סמך משך הזמן של הטיפוסים שבו ובהתאמה לסוגי הטביעות שנמצאו על גבי הקנקנים.

במבנה פרסי נמצאו בעיקר טיפוסים כלים חדשים לתקופה הפרסית או כאלו שהם רחוקים מאוד מהצורה של תקופת הברזל. שלושה קנקני יהוד בעלי ארבע ידיים נמצאו במבנה. הם בעלי צוואר קצר ונוטה החוצה, ועשויים ברישול. בהשוואה לבור הבבלי-פרסי, נראה שכלי החרס במבנה הם מעט מאוחרים לתכולת הבור. אין בו טיפוסים האופייניים למאה ה' לפנה"ס ותאריכו נקבע למאות ה'-ד' לפנה"ס.

המתחם הארמוני על שלושת שלביו כולל הגן, כוסה בעפר ופסולת. שכבת הכיסוי מכילה בערבוביה טיפוסים כלים מכל ארבעת שלבי הבנייה הראשונים, ומלמדת על התאריך שבו נהרס האתר וכוסה לפי כלי החרס המאוחרים שבו מהתקופה ההרודיאנית. בהעדר מכלולים נקיים טובים נוספים, שכבת המילוי ספקה מידע על מגוון טיפוסים הכלים באתר, בשפכי הכיסוי נמצאו לדוגמא, הרבה קערות מטיפוס הקערה שמחליפה את הקערה בעלת השפה המקופלת החוצה שמוצגת גם במכלולים הטובים. ניתן ללמוד מכך על שכיחותן הרבה. עובדה המחזקת את נושא הרצף ההתיישבותי ועוצמת הפעילות ברמת רחל במאה ה' לפנה"ס.

בפסגת עיר דוד המכלול של השכבה הבבלית כולל בעיקר טיפוסים אופייניים לתקופת הברזל II ג'. יחד איתם כרבע מהקערות במכלול לדוגמא, הן לא טיפוסיות לצורות של סוף תקופת הברזל. ועדיין רוב הקערות הללו הם גם לא פרסיות טיפוסיות, ולכן יש לזהות אותן לדעתי כ"בבליות". הטיפוסים החדשים הם בעלי סוג הטין שנפוץ בתקופה הפרסית. מציאותם של הטיפוסים יחד אינה מקרית. כלים זהים לאלו ממכלולי החורבן ממשיכים להיות בשימוש במקומות בעיר בהם נשאר וחיו אנשים. לצידם, מופיעים כלים חדשים, קצת שונים המחליפים אותם. אלו הכלים המאפיינים את המאה ה' לפנה"ס. זהו מכלול מעבר אשר משקף את השינויים בכלי החרס במהלך המאה ה' לפנה"ס.

בבית הכרם, טיפוסים הכלים מייצגים את טווח הזמן שבין המחצית או משלהי המאה הז' ועד לתקופה הפרסית במאה ה' או ראשית המאה ה' לפנה"ס (לפי טיפוסים הכלים וטביעות וורדה ו'יהוד'). יש כאן עדות להמשכיות ולרצף התיישבותי במאה ה' לפנה"ס, אך אין הוכחות שהמקום היה מיושב בחלקה השני של התקופה הפרסית במאה ה' לפנה"ס. המכלול מבית הכרם דומה למכלולים מרמת רחל ולמכלול הבבלי מפסגת עיר דוד.

מחמשת המבנים שנחפרו בחרבת אר-ראס עולה שאין באתר שום עדות להתיישבות לפני המאה הז' לפנה"ס. לא נמצאו בחרבת אר-ראס מכלולים מעורבים של סוף תקופת הברזל II ג' יחד עם טיפוסים חדשים כמו שנמצאו ברמת רחל ובשכבה הבבלית בפסגת עיר דוד. יחד עם זאת נמצאו מעט טיפוסים שהופיעו לראשונה במכלולים אלו כמו קערות שאינן

נפוצות מאוד במהלך התקופה הפרסית. זו עדות קלושה, אך קיימת לדעתי, לרצף התיישבותי למרות שקשה להוכיח זאת מבחינה טיפולוגית בלבד. אין הוכחה שכל המבנים שכנראה שימשו יחד בתקופת הברזל II' המשיכו להתקיים הלאה ברצף. היישוב כנראה הצטמצם בתקופה הבבלית והפרסית. עדות מסייעת לרצף התיישבותי היא טביעת חותם אריה ומטבע מסוף המאה ה' - ראשית ה', שניהם לא נמצאו בהקשר סטרטיגרפי.

בשני המבנים בגבעת חומה, נמצאו כלי חרס החל מהמאה הז' לפנה"ס ועד לראשית התקופה הפרסית. טיפוסי הכלים שמשויכים למאה ה' לפנה"ס ולראשית התקופה הפרסית הם כאלו שממשיכים את מסורת הכלים של סוף תקופת הברזל עם שינויים קלים. העדר טיפוסי כלים פרסיים קלאסיים (פרט לסיר הבישול ולקדרה העמוקה), מוביל למסקנה שהמבנה ניטש מתי שהוא, כנראה במהלך המאה ה' לפנה"ס.

במשטחי הדריכה של הגתות הסמוכות, יש הומוגניות בכלי החרס. אין בהם שברי חרסים שניתן לתארכם לפני המאה הז' לפנה"ס ומספר השברים שניתן לתארכם מעבר לראשית התקופה הפרסית הוא מזערי. למרות שזה אינו קונטקסט ארכיאולוגי טוב, מתקבלת מהמילוי של משטחי הדריכה תמונה די דומה למה שנחפר בגבעת חומה הסמוכה.

ברמות אלון היה כנראה, יישוב כפרי שראשיתו בשלהי המאה הח' לפנה"ס שהתקיים לאורך המאה הז' וראשית המאה ה' לפנה"ס. לא נמצאו טיפוסי ביניים של התקופה הבבלית באתר. חרסים מעטים מהתקופה הפרסית ומעט מאוחרים יותר אמנם נמצאו במבנים, אך בעיקר, באדמת סחף ובערימות הסיקול. הם מרמזים על התיישבות בקנה מידה קטן יותר בסביבה גם בתקופה הפרסית. במבנה המחסנים נמצאו בעיקר הרבה פערורים מהטיפוסים המאוחרים של שלהי תקופת הברזל II'.

בראס אל עמוד מתוך בור המים נמצאו טיפוסי כלים בעיקר מהמאות ז'-ו' לפנה"ס ומראשית התקופה הפרסית. זהו מכלול חתום, המעיד על רצף התיישבותי שנקבר תחת מפולות הבור ושלא הופרע בשלב מאוחר יותר. בסביבה הלא רחוקה על אותו הרכס היה כנראה יישוב מתקופת הברזל II' א'-ב', כפי שעולה מהכלים שנחפרו מהטרסה הסמוכה. החרסים הבודדים מתקופת הברזל II' ג' ומראשית התקופה הפרסית שנמצאו בטרסה, מרמזים על קיומו של יישוב קטן והממצא בבור המים, הוא ההוכחה לקיומו.

בפרק ח' נדונים כלי החרס מחפירות בירושלים ובסביבתה, שפורסמו בעבר או נמצאות בתהליכי פרסום, בהקשר של המשכיות ורציפות יישובית בין שלהי תקופת הברזל לתקופה הפרסית. לאור המחקר המדוקדק שערכתי בניתוח כלי החרס מרמת רחל והאתרים הנוספים, נבדקו כלי החרס מאתרים נוספים במטרה למצוא בהם את טיפוסי הכלים של המאה ה' לפנה"ס. כך, לדוגמא, בחניון גבעתי אני חולקת על תאריך החוקרים לשכבות משלהי תקופת הברזל ומציעה, על סמך כלי החרס, לתארך שכבות לתקופה הבבלית והפרסית. בסביבה המיידית לעיר נחשפו בעבר עדויות להמשכיות במאה ה' לפנה"ס לפי ממצא כלי חרס ומטבע בכתף הינום ולפי כלי החרס ממערות הקבורה בממילא וכנראה שגם מבית החווה הסמוך בהסתמך על טביעות אריה שנמצאו בו. באזור המרוחק יותר מהעיר נמצאו ממצאים מהמאה ה' לפנה"ס בבני סמואל, בעלמית, בענתה, בעלונה, בכביש 9, בשלוחת בית הכרם, ברכס מלחה, במערה בהר הצופים, ובחרבת נימרא.

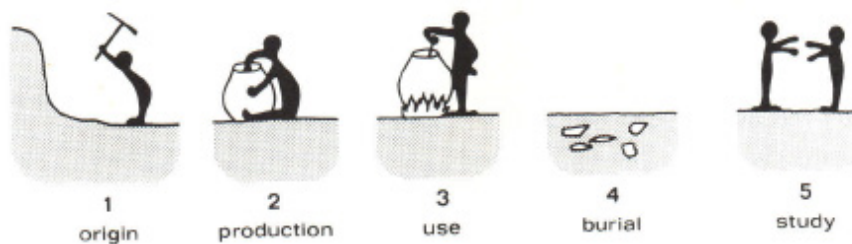
בסבירות נמוכה יותר, הגיוני שהיה רצף יישובי ללא פער באתרים בהם יש ממצאים בעיקר משלהי תקופת הברזל II ג' עם טיפוסי כלי החרס מראשית התקופה הפרסית כגון: בחרבת נסיה, בחרבת דיר א-סיד, באל בורג', בפסגת זאב-ראס אבו מע'רוף, בגבעת שאול, בבנייני האומה, רוגם גנים, חרבת אבו שוואן, קרית מוריה ומלון דיפלומט. לא מצאתי עדות להמשכיות כזו במבנים שנחפרו ביער רמות, בחרבת נחל זימרי-פסגת זאב ד', בבית חווה בגבעה הצרפתית, במצודה בגבעה הצרפתית (גבעת שפירא), במוצא, במחצבה בהר הצופים, במערת מגורים ברכס הר הזיתים, במילויים בראס אל עמוד, במזרח תלפיות, ובבית צפאפה. אתרים אלו תוארכו לרוב למאה הז' לפנה"ס, ולא דווקא לשלב האחרון שלה בשלהי המאה הז' ובראשית המאה הו' לפנה"ס.

בפרק הדיון והסכום מוצגים שוב כל טיפוסי הכלים שמייצגים את המאה הו' לפנה"ס, והמכלולים המייצגים לדעתי את התקופה הבבלית. מריכוז הנתונים מאתרי המחקר (פרק ז') ומהאתרים הנוספים (פרק ח') עולה התמונה ההתיישבותית הבאה: בכל האתרים שיש בהם המשכיות או סבירות להמשכיות יש התיישבות קדומה בשלהי תקופת הברזל II ג' (פרט לחרבת נימרא). ברוב האתרים בהם נמצא רצף מתקופת הברזל II ג' למאה הו' לפנה"ס, יש המשכיות אף לתקופה הפרסית (פרט אולי לגבעת חומה) לפחות לשלבה הראשון. במערה בהולילנד, המכלול שייך לדעתי לתקופה הפרסית, למאות ה-ד' ולא למאה הו' לפנה"ס.

משילוב של הממצא הקראמי מהאתרים של בסיס הנתונים ומהאתרים הנוספים מתקבלת תמונה יישובית שבה יש עדויות לרציפות יישובית בירושלים (פסגת עיר דוד, חניון גבעתי ומערות קבורה) אמנם לא בממדים גדולים, אך העיר לא הייתה ריקה לחלוטין. מפת היישובים בהם היה רצף יישובי במאה הו' לפנה"ס, אמנם דלילה, אך מקיפה את ירושלים מכל כיוון: מצפון, באתרים כעלונה ונבי סמואל; מדרום לירושלים, רמת רחל, ממשיכה להתקיים וכך גם גבעת חומה; במערב חרבת אר-ראס ורכס בית הכרם; במזרח, ברכס הר-הזיתים, בראס אל עמוד ובהר הצופים היו כנראה מבני חווה או יישובים קטנים שהמשיכו להתקיים. מתוצאות החפירות בעין גדי, עולה הרושם כי לא בלתי נמנע שנשמרה בה רציפות יישובית משלהי תקופת הברזל לתקופה הפרסית. נראה שמספר היישובים בתקופה הבבלית ובראשית התקופה הפרסית חזר לסדר הגודל שהיה מוכר מתקופת הברזל II א' ו II ב', כאשר התופעה היוצאת דופן הייתה מספר היישובים הגדול מתקופת הברזל II ג'.

השינויים בתרבות החומרית בוודאי קשורים לאירועים הפוליטיים והכלכליים שטלטלו את האזור. יחד עם זאת, יש לזכור כי השלטון הבבלי היה נוכח באזור כבר משלהי המאה הז' לפנה"ס. סביר שכל הנהלים הקשורים בשלטון ובחיי היום-יום נקבעו עם הפיכתה של יהודה לווסאלית של בבל והמשיכו להתקיים במקביל להעברת הבירה והחרבת חלקים מהעיר. שנת 586 לפנה"ס היא נקודת מפנה היסטורית על רצף הזמן, הבבלים היו קודם ונשארו אחר כך עד שהשלטון הועבר לידי הפרסים. האזור לא חרב לחלוטין ויישובים המשיכו להתקיים גם אם בקנה מידה קטן יותר. השינויים בכלי החרס התבצעו בשלהי תקופת הברזל II ג' באופן טבעי והדרגתי, כיוון שטיפוסי כלים תמיד משתנים לאורך זמן. השינוי ניכר באיכות הגרועה של הפערורים, בלגינים החריגים בגודל ובצורה כבר בשכבות החורבן, כמעבר ההדרגתי לשימוש בטיין

שמקורו בחוואר מוצא בכנים ובפערורים. במקביל לחורבן העיר ניכר משבר בתעשיית הקדרות של הקרמיקה האדומה שאפיינה את כלי החרס הקטנים בעיקר (קערות, נרות, פכים) וייצורם הופסק לחלוטין. ייצור כלים בטין שמקורו בחוואר מוצא לא פסק ואף גבר כשקנקני ארבע הידיות שיוצרו בשפלה החלו מיוצרים באזור ההר. במקביל באותו פרק הזמן, כנראה, החלו הקדרים לספק את הדרישה גם לכלי היום יום הקטנים בכלים שעשויים מחוואר מוצא. צורות כלים חדשות וסוגי עיטור חדשים כמו עיטור היתד, הופיעו בשלב מאוחר יותר, בשלהי המאה ה' ובראשית המאה ה' לפנה"ס.

I.1 Stages in the history of a vase

מתוך: Sparkes 1991: Fig. I.1

הקדמה: כלי החרס ביהודה: בירושלים וסביבתה במעבר בין סוף תקופת הברזל לתקופה הפרסית

כלי החרס של שלהי תקופת הברזל, שמופיעים באתרים ביהודה עד לשכבות החורבן של ראשית המאה ה' לפנה"ס, מוכרים וידועים במחקר. כלי החרס של התקופה הפרסית, שמופיעים בשכבות יישוב של סוף המאה ה' וראשית המאה ה' לפנה"ס, מוכרים וידועים גם כן, והם שונים מאלה של שלהי תקופת הברזל. מכאן, שבמשך טווח זמן קצר של חמישים שנה או מעט יותר מכך השתנו כלי החרס והחלפו, אולם בצד השינוי עדיין ניכרת בכלי החרס הללו המסורת של תקופת הברזל.

ההנחה שאנסה לבסס בעבודה זו היא שהייצור של כלי חרס ביהודה נמשך גם אחרי החורבן של ירושלים באותן מסורות קרמיות שהיו מוכרות עוד לפני החורבן, וזוהי הסיבה לכך שהמסורות הללו נשמרו ונמשכו. מצד שני, למרות ההמשכיות ניכרים שינויים רבים ומשמעותיים במסורות הללו, שינויים שאין להם עדות בתהליכי ההתפתחות הטבעיים של כלי החרס במהלך תקופת הברזל. אנסה להסביר שינוי זה, ואברר איך ייתכן שתעשייה, שהיא שמרנית מאוד מטבעה, השתנתה בזמן קצר כל כך. זהו תהליך שבמידה רבה עומד בסתירה לכל המחקרים האתנו-ארכיאולוגיים והאנתרופולוגיים שעסקו בייצור כלי חרס.

בניסיון ליישב את הסתירה ולהסביר את השינויים שחלו בתרבות החומרית במעבר מתקופת הברזל לתקופה הפרסית, כפי ששינויים אלה משתקפים בעיקר בכלי החרס של ה"התקופה הבבלית", דהיינו, במאה ה' לפנה"ס, עולות מספר שאלות:

1. האם אפשר לעמוד על שינויים בתרבות החומרית בפרק זמן קצר כל כך של כחמישים או מאה שנה? תעשיית כלי

החרס היא שמרנית מטבעה ושינויים נעשים בה לאורך זמן. העיסוק בכלי החרס בשיטה הטיפולוגית המסורתית, בשילוב הגישה ההיסטורית-תרבותית שנקטה ברוב חפירות העבר לא אפשרו כלל דיון בתקופת מעבר זו. הבעיה עם המחקרים הארכיאולוגיים קשה עוד יותר, שכן מדובר על תקופה שהחלה לאחר חורבן כבד, ושניכרת בה המשכיות של מאות שנים ללא חורבנות וללא עוגנים כרונולוגיים שניתן להיעזר בהם לצורך תיארוך של מכלולים קרמיים.

2. האם יש הבדל בין התרבות החומרית של אזור ירושלים וזו של אזור בנימין? לאורך השנים, ובהשפעת העדות

המקראית, טענו רוב החוקרים כי בבנימין יש רצף התיישבותי, ובעקבות כך הם אף הצביעו על מכלולים בתל אל-פול, בבית אל ובתל א-נצבה כשייכים למאה ה' לפנה"ס. לעומת זאת, רוב החוקרים הצביעו על פער התיישבותי בירושלים ובסביבתה. גם כשהתגלתה עדות לרציפות היישוב בירושלים, כמו הממצאים ממערת הקבורה בכתף הינום, הודו רבים מהחוקרים שיש רצף יישובי, אך עדיין לא הסכימו להגדיר אף מכלול של כלי חרס כ"בבלי". אם ההנחה הראשונה נכונה, ויש הבדל בין מכלולי כלי החרס בשני האזורים הללו בפרק הזמן שלאחר החורבן, הרי שקשה, ואולי אף בלתי אפשרי, להסיק מן האחד על האחר. אבל אם כלי החרס בשני האזורים הללו זהים, הרי שבהנחה שבבנימין יש רצף יישובי ובירושלים אין רצף כזה, היינו מצפים למצוא בבנימין טיפוסי כלים נוספים של המאה ה' לפנה"ס, שלא נמצאים באזור ירושלים.

3. מה ניתן ללמוד על המשכיות מסורות ייצור כלי החרס ממחקרים נלווים, כמו מחקרים העוסקים בסוג הטיין ובמקורו (להלן, פרק ה') או מחקרים שסיווגו ותארכו את טביעות החותם (להלן, פרק ו')? בנוסף, מה ניתן להשליך ממחקרים אתנוגרפיים ואתנו-ארכיאולוגיים שעסקו בתהליך ייצור של כלי החרס בעבר ובתהליכים חברתיים ואחרים, על ייצור כלי החרס בתקופה הבבלית?

העיסוק והדיון בשאלות אלה הוביל לתובנות רבות בנוגע למחקר כלי החרס במשך הזמן הקצר של התקופה הבבלית ביהודה. עם זאת, יש לקבוע שקשה, ואולי אף בלתי אפשרי, להסתמך על החפירות הישנות שנערכו באתרי חבל-בנימין (כתל א-נצבה, תל אל-פול, ביתין וכד'). למרות החומר הרב שפורסם, הרי שהמידע על כלי החרס במחצית הראשונה ועד לאמצע המאה העשרים היה דל בכל הנוגע לחלוקה הטיפולוגית של כלי החרס ולשינויים שחלו במהלך תקופות המשנה בתקופת הברזל, במעבר לתקופה הפרסית ובהמשך תקופה זו ועד לתקופה ההלניסטית הקדומה. שיטות החפירה והתיעוד של אותן חפירות לא מאפשרות בדיקה של מכלולים קרמיים שמגיעים אף מהקשרים סטריגרפיים טובים. כדי לענות על שאלת המחקר ועל השאלות הנלוות אליה, נבנה בעבודה זו בסיס מידע, שכולל את כל טיפוסים הכלים בטווח הזמן שבין תקופת הברזל II ג' לראשית התקופה הפרסית (פרק ד'). בניגוד למחקרים קודמים, בהם כלי החרס של תקופת הברזל הופרדו מאלה של התקופה הפרסית, בהשפעת הגישה ההיסטורית-התרבותית, יש ביצירת קורפוס משותף לשתי התקופות נקודת מבט תהליכית – פרשנית של התפתחות לאורך ציר זמן, ללא מעברים חדים המנותקים זה מזה, על בסיס שיקולים היסטוריים ונקודות מוצא שמבוססות על פרשנות לתיאורים המקראיים. בסיס המידע מבוסס בעיקר על ממצאים מהחפירות המחודשות מרמת רחל, ממכלולי כלים חתומים, וממספר חפירות נוספות (פרק ב'). יצירת המכלול הטיפולוגי תוך לימוד והשוואה היכן הטיפוס מופיע באתרים ובשכבות עם כרונולוגיה ברורה, אפשרה להגדיר את התפוצה ואת משך החיים של כל טיפוס הן במרחב והן בזמן. על בסיס הדיון הזה נבחן כל מכלול לאור טווח הזמן של הטיפוסים המרכיבים אותו, מתוך כוונה לאתר מכלולים של המאה ה' לפנה"ס (פרק ז'). בחינת תהליכי שינוי והמשכיות בייצור של כלי חרס לפי גישות המשך הארוך, תהליכי הייצור, ומחקרים אנתרופולוגיים ואתנו-ארכיאולוגיים, בשילוב הגישה הטיפולוגית המסורתית עזרו להגדיר את כלי החרס של המאה ה' לפנה"ס.

פרק א': מבואות

1. רקע גיאוגרפי

המרחב הפיסי של המחקר הוא בתחום יהודה שלפני ואחרי חורבן ירושלים מדרום לרמת רחל ועד חבל בנימין בצפון. הרי יהודה הם קמר גיאולוגי שכיוונו דרום-דרום מערב-צפון-צפון מזרח. שיא הקמר הוא אזור במתי גבוה ושוליו הם השוליים המזרחיים והמערביים של במת ההר. הפעילות הגיאולוגית והגיאומורפולוגית יצרו בהרי יהודה שלושה גושים הרריים: הרי בית אל, הרי ירושלים והרי חברון. הגושים ההרריים הללו מורכבים מבמת ההר, בה מרוכזים רוב היישובים ובשלוחות ארוכות המשתפלות מערבה, לכיוון השפלה בכפיפה עזה מהרי בית אל, ובמתנות מהרי ירושלים. שתי השלוחות של הרי חברון פונות דרומה, לכיוון בקעת באר שבע, והן בעלות מדרונות תלולים יותר לכיוון מערב. עמקי התלם של השפלה הגבוהה, שנמצאים במוצא הנחלים המנקזים את אזור ההר (עמק איילון, עמק האלה) מהווים את הגבול המערבי של הרי יהודה. הגבול ממזרח הוא מדבר יהודה והמצוקים התלולים היוורדים לים המלח. הגבול הצפוני של הרי יהודה המפריד בין הרי בית אל להרי גופנא שבשומרון אינו חד וברור.

באזור הרי חברון במת ההר רחבה יותר והמדרונות הפונים למזרח מתונים יותר מאלו של הרי בית אל וירושלים. יובלי נחל רפאים ואזור גילה מפרידים בין הרי ירושלים להרי חברון. הרכס ההררי של נבי סמואל והעמק של נחל כפירה הם הגבול שבין הרי בית אל להרי ירושלים. הרי ירושלים הם מעין אוכף גדול בשדרת ההר. העיר העתיקה של ירושלים נמצאת במעין קער כשהיא בגובה של כ-700 מ' מעל פני הים, מוקפת ברכסים ששיאם עד כ-840 מ' כמו הרי אורה, גילה, ושלוחות בית הכרם וגבעת שאול ממערב, והר הצופים והר הזיתים ממזרח. הרי בית אל וחברון לעומתם, מתנשאים עד לגובה של מעל 1000 מ'. קו פרשת המים העילי עובר בירושלים ממזרח לאורך הרכס של הר הצופים-הר הזיתים. בשל כך, הנחלים המגיעים בערוציהם העיליים מזרחה, כמו נחל שורק, ונחל רפאים הם רחבים יותר ונוחים יותר מהנחלים בהרי בית אל והרי חברון. בנחלים אלו עברו דרכי רוחב ראשיות,¹ והם נוצלו לעיבוד חקלאי ושימשו לאורך השנים כעורף החקלאי של ירושלים. (הראל וניר תש"ן: 68-72; בן-יוסף 1980: 3-8).

הגושים ההרריים של הרי יהודה בנויים סלעי גיר ודולומיט קשים מחבורת יהודה, כמו תצורת עמינדב, היוצרים נוף קרסטי טרשי ואת נופי המתלולים והמצוקים. בתהליך בלייתם נוצרת אדמת הטרה רוסה האופיינית לאזור. הסלעים הקשים מתחלפים בסלעים רכים יותר, בעיקר בשכבות רכות כמו תצורת חוואר מוצא, שכבות קירטון ועוד. כתוצאה מכך מתקבל נוף עם מדרגות טבעיות, אשר נוצלו לאורך השנים על ידי האדם, שפיתח בהן את הטרסות לעיבוד חקלאי במדרונות. תוצאה נוספת של חילופי המסלע הם מעיינות השכבה הרבים המאפיינים בעיקר את אזור הרי בית אל וירושלים. שוליו המזרחיים של האזור מאופיינים בחבורת הר הצופים ובה סלעי קירטון ושכבות צור, היוצרים את הנוף המעוגל של הר הצופים, הר הזיתים וארמון הנציב (ארני ואפרת 1986: 46-51; רובין תש"ס: 4).

1 דרכי אורך עברו לאורך במת ההר במקביל לקו פרשת המים (רובין תש"ס: 10-11)

האקלים הוא ים תיכוני עם ממוצע של כ-550 מ"מ גשם בשנה בבמת החר ומערב לקו פרשת המים העילי העובר במרכזה. ממזרח, במדבר יהודה כמות המשקעים הממוצעת היא כ-300 מ"מ גשם בשנה בגב החר וכ-50 מ"מ בשולי הבקע. (רובין תש"ס).

2. הגבולות ההיסטוריים של יהודה ובנימין

תיאור גבולותיה ההיסטוריים של ממלכת יהודה בשלהי תקופת הברזל מתבסס בעיקר על רשימות הערים של יהודה ובנימין בספר יהושע (טו 21-63, יח 11-27) וספר מלכים ב (כב-כג).² ההסתמכות על הרשימות בספר יהושע אינה פשוטה. לדעת חוקרים רבים המציאות המתוארת בהם מאוחרת בהרבה מימי יהושע, וככל הנראה משקפת את ימי שלטונו של יאשיהו.³ ארגון הממלכה כפי שמשקף מן הרשימה הוא של מחוזות משנה ששימשו חטיבות ארגוניות מנהליות החופפות לחבלים הגיאוגרפיים והם: בנימין, ירושלים, הר יהודה, השפלה, הנגב ואולי גם המדבר שיש המכלילים אותו בתחום בנימין (נאמן תשמ"ט: 28-34). לדעת נאמן, בזמן כתיבת הרשימות המחבר שכתב על ימי יהושע חזר למתכונת השבטית ולכן חילק את תחומה של ממלכת יהודה לשתי יחידות שבטיות: יהודה ובנימין (Na'aman 1991: 11-12). נראה שבמאה הז' לפנה"ס בנימין היה חלק מממלכת יהודה

2 לסקירת מחקר מקיפה על הרשימות ראו: Na'aman 1991: 5-8; נאמן תשמ"ט.

3 אהרוני (תשמ"ח: 267-277) בעקבות קרוס ורייט, טען שהרשימה קדומה יותר והיא מימי ראשית ממלכת יהודה מימי יהושפט. לדעת קלאי הרשימה היא מימי חזקיהו כיוון שבית שמש אינה נזכרת בה ולדעתו היא הייתה עיר פלישתית בתקופה זו. אהרוני (תשמ"ח: 270) חלק על כך ולדעתו רבה היא בית שמש. נאמן (Na'aman 1991: 15), בעקבות אלט, טען שגבולות ממלכת יהודה לפי רשימות הערים משקפים את ימי יאשיהו, עת תחומה היה מצומצם לאחר הצטמקות היישוב בעקבות מסע סנחריב אך ייתכן שכלל גם את אזור בית אל, כפי שמשקף בתיאור הרפורמה הדתית שערך המלך (מלכים ב, כג) (וראו גם ליפשיץ תשס"ד: 160). בשאלה עד כמה הייתה גדולה ממלכתו של יאשיהו הדעות חלוקות. מצד אחד נמצאו המרחיבים עליהם נמנו אלט, נות ואהרוני (וראו Na'aman 1991: 44-47); ליפשיץ תשס"ד: 159-170 עם סקירת מחקר). הם שילבו את הכתוב ברשימות עם התפיסה שבעקבות הנסיגה האשורית ובצירוף העדות על הרפורמה הדתית שערך יאשיהו הוא הרחיב את גבולות ממלכתו. לדעתם, הגבול במערב הגיע עד לחוף פלשת בדרום וכלל את נחלת שבט בני דן (יהושע יח 48-41). רוב החוקרים לא ראו ברשימות שבט דן את הגבולות הרחבים של יאשיהו. האוסטרקון הכתוב עברית במצד חשביהו אמנם שימש כעדות ארכיאולוגית שהיזקה את הדעה בדבר נוכחות יהודאית באזור החוף. אך כיום, מקובלת יותר הסברה שמצד חשביהו הוא מושבה של סוחרים יוונים או מצודה מצרית עם שכירי חרב יוונים (וראו: Na'aman 1991: 44-47; Fantalkin 2001: 137-147). זו גם דעתו של שטרן (144: Stern 2001). שכלל את תמנה-תל בטש, עקרון ותל א-צאפי כשייכות לממלכת יהודה במאה הז' לפנה"ס. לדעת שטרן גם גזר, מצד חשביהו ותל קסילה היו שייכים ליהודה במאה הז' לפנה"ס (Stern 2001: 140). לשיטתו, כל מקום בו נמצאו סמנים יהודאיים כמו טביעות 'למלך' או וורדה, או חותמות מסדרת החותמות עם השמות היהודאיים או אוסטרקונים כתובים עברית, היה בשלטון יהודאי (Stern 2001: 134-165). מצד שני, קיימת הדעה המקובלת יותר, של מי שראה את תיאור פעילותו הענפה של יאשיהו כמייצגת שאיפה שלא יצאה אל הפועל. קרוס, מזר ובעקבותיו קלאי מחשיבים את הכתוב 'מגבע עד באר שבע' (מלכים ב' כ"ג 8), כפשוטו, ורואים בה את גבולות הממלכה כאשר שאר התיאורים נוגעים רק לרפורמה הדתית (וראו נאמן תשמ"ט 50-63; Na'aman 1991: 41-51; ליפשיץ תשס"ד: 163-162). לדעת ליפשיץ (תשס"ד: 170-162), לדוגמא, קו הגבול הצפון המערבי עבר בקו בית חורון – בית שמש – תל עירני. או במערב בקו אשתאול-עזקה-לכיש. ואינו כולל את השפלה הנמוכה או מצד חשביהו בתחום יהודה. בדרום הגבול עבר בבקעת באר שבע בקו המצודות היהודאיות כגון ערד, ח' עוזה וח' רדום (Stern 2001: 151-163). הגבול הצפוני התרחב בימי יאשיהו עד לקו בית אל – עפרה אך לא צפונה מכך (ליפשיץ תשס"ד: 170-162). שטרן בעקבות מזר (Stern 2001: 134-138) משרטט את הגבול הצפוני והמערבי של ממלכת יהודה בימי יאשיהו בגבול אזור בנימין בצפון וכולל בתוכו את ספר המדבר והיישובים חורבת שילחה ומכמש במזרח דרך ח' א-סיד, בית אל, תל א-נצבה, גבעון ונבי סמואל. בניגוד למזר ואחרים בעקבותיו שזיהו את גבע בהר אפרים, ראו את טיעונו של ליפשיץ, שזיהו את גבע בבנימין (Lipschits 2004: 346). גם לדעת אהרוני (תשמ"ח 271) הקבוצה הצפונית של ערי בנימין כמו בית אל הייתה בתחום ההיסטורי של ממלכת ישראל. וראו סקירה ודיון גם אצל ליפשיץ (תשס"ד: 170-162); וליון (Levin 2012: 6). נאמן לעומת זאת, טען שבית אל ניתנה לפחוה הבבלית של שומרון לאחר מות יאשיהו (Na'aman 1991: 50-51).

ולחלוקה השבטית המסורתית אין שום משמעות מנהלית, פרט לכך שאזור בנימין כמו ירושלים, ובניגוד לשפלה, לא נפגע על ידי מסע סנחריב.

הצטמקות גבולה של יהודה במערב ובדרום החלה בשנת 586 לפנה"ס, לאחר חורבן ירושלים. ערי הנגב הרבו (בין אם ישירות כתוצאה של הכיבוש הבבלי או בתהליך איטי יותר, בו המצודות בנגב ניתקו מהמרכז והיו נתונות לפלישת נוודים / אדומים בתהליך שהחל עוד הרבה קודם ולא רק בראשית המאה ה' לפנה"ס). אזור זה שמם מיישוב וכמעט שלא היה מיושב בתקופה הפרסית (Lipschits 2011b:72). גורל דומה עבר גם על הרי חברון ועל דרום השפלה, וככל הנראה הנטישה היישובית הביאה לחזירה של נוודים לכל המרחב, כאשר בסופו של התהליך עם ראשית ההתיישבות של אוכלוסייה זו במאה ה' לפנה"ס, האזור כבר נודע בשם אדומיאה.⁴ לעומת זאת, מהחפירות ומהסקרים עולה שגורל שונה לגמרי היה בצפון הרי יהודה ובחבל בנימין, שם היקף החורבן היה מצומצם וניכרת המשכיות מלאה בדגם היישוב ובהיקף האוכלוסייה (ליפשיץ תשס"ד: 191-192). זורן, ילין והייס (Zorn, Yellin and Hayes 1994: 166) טענו שתחום תפוצת טביעות 'מוצה' חופף לתחום אזור בנימין בתקופה הבבלית. ליפשיץ (תשס"ד: 177) לא קיבל עמדה זו שכן לדעתו אין עדות לכך שלאזור בנימין היה מעמד מנהלי עצמאי במאה ה' לפנה"ס, במקום זאת הוא הציע לראות בתפוצתן כחופפת בחלקה את תחום הנשארים לאחר החורבן. האזורים שלא חרבו על ידי הבבלים ובהם נשארה אוכלוסייה הם, לדעת ליפשיץ (תשס"ד: 10), אזור בנימין והחלק הצפוני של הר יהודה מדרום לירושלים.

היו מי שסברו שאזור בנימין סופח לפחוות שומרון לאחר החורבן או לאחר שלטון גדליה עד להקמת פחוות יהוד בתקופה הפרסית (וראו סקירה אצל ליפשיץ תשס"ד: 178). לעומת זאת, ראו דעתו של ליפשיץ (תשס"ד: 163) כי מערך הגבולות התקבע בזמן השלטון האשורי ולא השתנה הרבה. שכן, הבבלים והפרסים קיבלו את מערך הגבולות הקיים ולא שינו אותו. פחוות יהוד (יהוד מדינתא) הייתה חלק מיחידה מנהלית גדולה - פחוות עבר הנהר. מצפון לפחוות יהוד הייתה פחוות שומרון, מדרום לה, הייתה החל מהמאה ה' לפנה"ס (ואולי קודם לכן), פחוות אידומיאה וממזרח שכנה פחוות עמון (Lipschits 2011b: 79).

המידע על גבולות הפחוות בתקופה הפרסית היה נושא למחקרים רבים. המקורות הכתובים העיקריים הם הרשימות השונות בספרי עזרא ונחמיה: רשימות שבי ציון (עזרא ב, נחמיה ז),⁵ רשימת בני החומה (נחמיה ג), רשימת החצרים

4 ראו: Langgut and Lipschits 2017; מקומות כמו לכיש וחברון לא מוזכרים כמקומות שהשבים מהגולה מתיישבים בהם, כיוון שהאדומים חדרו והתיישבו בהם. הם נחשבים כאדומיאה כבר בתקופה הפרסית. מסיבה זו האדומים נחשבים לאויבים ושנואים (Stern 2001: 450; Magen 2004: 5, עם ספרות נוספת).

5 יש הרואים ברשימת שבי ציון (עזרא ב 1-67; נחמיה ז 6-68) את השתקפות ימי החורבן והגלות. מאזור בנימין הוגלו מעט אנשים ולכן, מעטים לפי הרשימה שבו לביתם. לעומת זאת באזור הר יהודה הייתה הגליה נרחבת יותר ולכן כמות השבים רבה יותר. ליפשיץ (תשס"ד: 191-192 עם הרחבה וסקירת מחקר) דוחה טענה זו כיוון שאין עדות להגליה המונית אלא של עילית העם ושל תושבי ירושלים בלבד. יתרה מכך, רשימות החוזרים משקפות לא רק את הערים אליהם חזרו הגולים אלא גם את התפשטות יהודה במהלך התקופה הפרסית (Magen 2004: 3-4).

(נחמיה יא)⁶ ורשימת בני המשוררים (נחמיה יב). מבין אלה, רשימת בוני החומה מהווה את מקור המידע העיקרי לצד המידע הארכיאולוגי כמו דגם הישוב והממצא החומרי, ובכלל זאת תפרוסת טביעות 'יהוד'⁷. רשימת בוני החומה מכילה בעיקר את המרכזים האדמיניסטרטיביים של יהודה - במקומות שהחזיקו מעמד בימי החורבן, כמו מצפה וכמו רמת רחל שהייתה מבודדת מחוץ לעיר (במרכזו של פלך בית הכרם). גם שטרן טען שייתכן שרשימת השבים באזור חברון מייצגת מקומות שתושביהן לא הוגלו כפי שהציעו קלעי, אהרוני ואחרים. שטרן (Stern 2001: 444) נקט בדעתו של אלט שסבר שהגבול השתנה לאורך התקופה. בתקופה הבבלית כל דרום יהודה נפרד מיהודה בקו בית לחם-נטופה, ונוצר אזור דרומי עצמאי, ואילו השטח מצפון סופח לשומרון. לדעתו, מצב זה משתקף ברשימות השבים שבעזרא ב / נחמיה ז. בימי נחמיה, יהודה נפרדה משומרון לפחוה נפרדת ואז הגבול הגיע דרומה לבית צור,⁸ וזה הגבול המשתקף מרשימת בוני החומה בנחמיה ג. בהנחה שרשימת בוני החומה (נחמיה ג 1-32) אכן משקפת את התקופה הפרסית (המאה ה' לפנה"ס), האזורים שנכללו בפחוות יהוד באמצע המאה ה' לפנה"ס הם:⁹

1. **פלך המצפה** חופף בעיקרו לנחלת בנימין ומשקף את ההמשכיות בגבולות האזור מסוף ימי בית ראשון ועד ימי החורבן, הגלות ושיבת ציון, כולל אזור יריחו במזרחו של הפלך.
2. **פלך ירושלים** השתרע למזרח עד ספר המדבר ולא חרג הרבה מגבול העיר מצפון ודרום.
3. **פלך בית הכרם** מדרום לירושלים, בעיקר סביב עמק רפאים ואזור בית לחם ותקוע, שבמרכזו רמת רחל המזוהה עם בית הכרם (וראו פרק ב' להלן).
4. **פלך בית צור** הוא האזור הדרומי בהר והשתרע מדרום לפלך בית הכרם ועד אזור בית צור, שהיה גבולה הדרומי של הפחוה.
5. **פלך קעילה** כלל את עמק האלה והגבעות סביב לו, והוא היה הפלך היחיד של יהודה במרכזה של השפלה.

6 על רשימת בוני החומה ראו: Lipschits 2012a. על רשימות החצרים ראו: Lipschits 2002:429-431, 439-440, עם ספרות והסבר על כך שרשימות החצרים משקפות חזון אידיאולוגי אוטופי ולא את הגבולות האמיתיים של יהודה.

7 אהרוני ראה בתפוצת טביעות יהוד את תחומי היישוב היהודי בתקופה הפרסית, אך קבע גם שיש יישובים יהודיים שלא נכללו בתחום הפחוה (אהרוני תשכ"ח 320). ליפשיץ נעזר בתפוצת טביעות החותם לסוגיהן השונים, אך ראו הסתייגותו (תשס"ד: 203, הערה 89 ועמוד 207), ששללה קביעת גבולות פחוה בתקופה הפרסית לפי תפוצה של טביעות או של חוסר ממצא טביעות, המעיד על אי הכללה בגבולות הפחוה. פנטלקין וטל (Fantalkin and Tal 2006: 179-180) סקרו את הבעייתיות שבקביעת גבולות הפחוה בעקבות ההערכה מחודשת של תאריך שכבה I בלכיש, והציעו לשלב מודלים תיאורטיים של מיקום מרכזי ושוליים עם הידע הארכיאולוגי כדי למצוא את גבולות הפחוה.

8 על החפירות בבית צור ראו: פונק 1992: 198-192; Sellers 1968;

9 רשימת בוני החומה משקפת ככל הנראה את תחום האזור בימי עזרא ונחמיה (וראו גם ניתוח המקומות המופיעים ברשימות אצל שטרן (Stern 2001: 428-431)). לאחרונה הציע פינקלשטיין (Finkelstein 2011a; 2012b) עם סקירת מחקר) שרשימת בני החומה בנחמיה ג משקפת את המציאות הטריטוריאלית בתקופה החשמונאית, כשם שיש חוקרים שרואים ברשימות היחס בדברי הימים א, ב-ט רשימות בנות המאה ה' לפנה"ס ולכן משקפות את המציאות של התקופה הפרסית. הרשימה נותנת צידוק היסטורי להתיישבות בתקופה החשמונאית באזורים שלא היו שייכים ליהודה כמו בקעת אונו ולוד.

הופעת יישוב יהודי מבוסס בתקופה ההלניסטית מעידה שההתפתחות וההתבססות של יהודה נמשכה באיטיות אך בהתמדה. לפי ספר מקבים, הגבול הדרומי עבר בבית צור: חברון הייתה כבר עיר נוכרית והנגב היה בשליטה אדומית, כמו גם דרום השפלה סביב העיר מרשה. במערב, גזר נכבשה על ידי שמעון מפחוות אשדוד וגם עקרון סופחה בשל אוכלוסייתה היהודית. שפלת לוד, נוספה למדינה החשמונאית שהתרחבה, וכללה נוסף ליהודה את מחוזות לוד, עקרון, אפרים והרמתה. (ליפשיץ תשס"ד: 171-174). השם 'בנימין' כמונח גיאוגרפי היסטורי נעלם לקראת סוף תקופת הבית השני והאזור הפך לחלק בלתי נפרד מיהודה (Magen 2004: 1).

סיכום

ירושלים ואזור ההר שבין בית לחם בדרום ואזור בנימין בצפון, כולל אזור המדבר במזרח (עם עין גדי ויריחו) נכללו בתחומי ממלכת יהודה ופחוות יהוד לאורך המאות הז'ד' לפנה"ס. יש רציפות בין החלוקה המנהלית של ממלכת יהודה בשלהי תקופת המלוכה לזו של פחוות יהוד כפי שהן משתקפות במקורות המקראיים וכן גם במנהל הקנקנים שהוטבעו בטביעות חותם. עדות זו מדגישה את חשיבותה של התקופה הבבלית ואת מקומה בתהליך גיבוש הגבולות והשמירה על המערך המנהלי שהמשיך להתקיים בתקופה הפרסית (ליפשיץ תשס"ד: 201-202). שינויי גבול נערכו בדרום, בגבול הר חברון ובדרום השפלה, ככל שפחוות אדומאה ואשדוד התחזקו. נראה שבכל הקשור לאזורי יהודה ובנימין הן התנהלו ברצף ובלי הפסקה תחת אותה יחידה מנהלתית.

3. הרקע ההיסטורי

רקע היסטורי כללי

השינויים הפוליטיים הגדולים במרחב הסורי-ארץ-ישראלי נקבעו במהלך כמאה שנות שלטון אשורי, החל מימי תגלת-פלאסר הג' ועד לנסיגת אשור בראשית השליש האחרון של המאה הז' לפנה"ס. מראשית השלטון האשורי נתגבשו סדרי המנהל: בצפון, בשטחיה של ממלכת ישראל לשעבר הוקמו הפחוות דאר ומגידו ובהמשך, לאחר חורבן שומרון הוקמה גם פחוות שומרון. לאורך החוף הפיניקי וחוף פלשת שועבדו הממלכות המקומיות והוקם מערך של ממלכות וסאליות. האשורים הנהיגו מדיניות הגליה, שמנעה התנגדות לשלטונם ולא אפשרה לישויות הפוליטיות הגדולות במרחב להשתקם, אך בה בעת, הממלכות הוסאליות התבססו תחת החסות האשורית והסחר הבינלאומי פרח (ליפשיץ תשס"ד: 20-27 עם ספרות נוספת). האימפריה האשורית נחלשה במחצית השנייה של המאה הז' לפנה"ס בעקבות המרידות של המדים והבבלים במזרח ובעקבות כניסתה של מצרים לזירה האזורית, עד שהיא נסוגה מהלבנט בשליש האחרון של המאה הז' לפנה"ס, ובמקומה נכנסה למרחב כולו מצרים במעמד של 'ממלכה יורשת'¹⁰ הבבלים והמדים כבשו את נינוה וערים אשוריות נוספות ב 612 לפנה"ס אך אשור עדיין שלטה באזור הרן עוד מספר שנים.¹¹

10 וראו סקירת מחקר אצל נאמן (Na'aman 1991: 34-36).

11 וראו אצל נאמן (Na'aman 1991: 34-41) סקירה על המקורות האשוריים, הבבליים והרודוטוס המתארים את המלחמות והאירועים הפוליטיים וכן אצל ליפשיץ תשס"ד: 28-37.

במצרים, פרעה פסמתיך הא', בנו של נכה א' מייסד השושלת ה-26 (הסאיטית), ביסס את שלטונו על אזור הדלתא בחסות האשורים, אשר סייעו לו לאחד את מצרים ולמגר את השפעתה של השושלת ה-25 (הנובית) ששלטה במצרים קודם לכן. המצרים היו לבעלי בריתם של האשורים, ירשו את שלטונם בכל מרחב סוריה וארץ ישראל ואף ניסו לסייע להם במאבקם נגד בבל. זוהי גם הסיבה לכך שנכה ב', יורשו של פסמתיך א', עלה צפונה ויצא לעזרת האשורים בשנת 609 לפנה"ס, כאשר כחלק ממסע זה הוא הרג את יאשיהו במגידו, ככל הנראה בדרכו צפונה לאזור הפרת.

עם נפילתה של אשור החלה תחרות בין בבל למצרים על ירושת השטחים האשוריים בארץ ישראל ובסוריה. בקרב בכרכמיש, על נהר הפרת, בשנת 605 לפנה"ס, פרעה נכו הובס והמצרים נדחקו חזרה למצרים. בשנת 604 לפנה"ס, הבבלים החריבו את אשקלון בחוף, ויהודה השתעבדה והפכה לוסאלית של הבבלים. בשנים שלאחר מכן הבבלים המשיכו במסעות המלחמה ל'ארץ חתי' (הארצות שממערב לפרת) וניסו להגיע עד מצרים.¹² לאחר שנים אחדות שבהן שלטו הבבלים בכל המרחב והמשיכו במידה רבה את ההסדרים שנקבעו בו עוד על ידי האשורים, ולאחר שבאזור נמשכה אי יציבות בקרב הממלכות הוסאליות הקטנות שהוסיפו להתקיים בו, והסכנה המצרית לא חלפה, ואפילו גברה בעשור הראשון של המאה הו' לפנה"ס, החליט נבוכדנאצר לשנות את המדיניות הבבלית ולעבור משליטה עקיפה על ממלכות חסות עצמאיות למחצה לשליטה ישירה על פחוות. בעשורים הבאים כל הממלכות הוסאליות בארץ ישראל נכבשו, שועבדו והפכו לפחוות, והשלטון הבבלי הישיר התבסס בהן. השליטה הבבלית בכל המרחב נמשכה בסך הכל 65 שנה, החל מהכיבושים הראשונים של נבוכדנאצר בשנת 604 לפנה"ס ועד לנפילת בבל לפני צבאותיו של כורש בשנת 539 לפנה"ס.

כורש והמלכים ששלטו אחריו היו עסוקים בהגדלת גבולות האימפריה, שהגיעה עד עמק האינדוס במזרח ועד תרקה במערב. דריווש א' פיתח מערכת דרכים ודואר כדי לייעל את גביית המיסים ואת מנגנוני השלטון. הוא ארגן את הממלכה וגבולותיה וחילק אותה לעשרים נציבויות (סטרפס ביוונית). בתוך הנציבויות הוקמו פחוות, שבראשן עמד פחה. הפחוות נחלקו לפלכים. נראה שהארגון המנהלי והקמת נציבויות והמחוזות/פחוות בתוכן, תואמות את גבולות האזור כפי שנקבעו על ידי האשורים ואחריהם הבבלים, שירשו אותם. ארץ ישראל הייתה חלק מהנציבות החמישית - עבר הנהר, שכללה את סוריה, פיניקיה, פלשתינה, וקפריסין. פחוות יהודה הייתה אחת הפחוות שהיו נתונות למרות האחשדרפן/השליט של נציבות עבר הנהר.¹³ במהלך כל שנות האימפריה הפרסית התנהלו קרבות ופרצו מרידות שדוכאו, כפי שמעידים, לדוגמא, ההיסטוריונים היווניים. כל אלה נמשכו עד שבשנת 332 לפנה"ס כבש אלכסנדר מוקדון את האזור כולו והקים את האימפריה הגדולה ביותר שהייתה קיימת עד לאותו זמן (Stern 2001: 353-360).

12 Stern 2001: 303-304; ליפשיץ תשס"ד: 90-51.

13 על השינויים במהלך השנים ועל המקורות השונים המזכירים את גבולות הסטרפיה ראו: Stern 2001: 366-372.

האירועים ביהודה בשלהי המאה הז' ובמאה הו' לפנה"ס לאור העדות המקראית¹⁴

מתחילת השלטון האשורי בארץ מספר המקרא על מצור שערכו רצין מלך ארם ופקח בן רמליהו מלך ישראל על ירושלים (מלכים ב, טז 5-7). לפי התיאור המקראי, כדי להציל את ממלכתו פנה אחז מלך יהודה לעזרת אשור, והשתעבד לתגלת פלאסר ג'. הוא שילם מס כבד מאוצרות בית המקדש והופך להיות וסאל אשורי. יהודה נהנתה מהביטחון וממערכת הסחר הכלכלית של האימפריה האשורית, וניכרים שינויים רבים במנהל ובכלכלה שהתרחשו בשליש האחרון של המאה הח' לפנה"ס, ככל הנראה בגלל השיעבוד לאשור והצורך לשלם מיסים ולהיות חלק מהמערכת הכלכלית האשורית שנכפתה על ממלכות החסות באימפריה.¹⁵ בהמשך לכך, המשיכה יהודה ושגשגה בשני השלישים הראשונים של המאה הז' לפנה"ס, וזאת למרות המשבר הקשה שעבר על הממלכה, ובעיקר על אזור השפלה במסע סנחריב (701 לפנה"ס), שנערך בעקבות המרד של חזקיהו (704 לפנה"ס). לפי הכתובות המלכותיות של סנחריב, כניעת חזקיהו באה לאחר ש-46 מערי יהודה נפלו בידי הצבא האשורי, והן מתארות בפירוט את העושר ובני הערובה שהובאו לנינווה (כוגן תש"ס: 82). לעומת המקורות האשוריים, לפי הסיפור המקראי ירושלים ניצלה מהמצור ומכיבוש לאחר תשלום מס כבד לאשור (מלכים ב, יח 13-16), ולאחר שפרצה מגפה בצבא אשור (מלכים ב, יט). נראה שבעקבות המסע הזה, התרחש חורבן כבד בכל ערי השפלה, ומרבית שטחי יהודה באזור זה הועברו וניתנו למלכי אשדוד, עקרון ועזה. חלק מעריה, כגון לכיש ועזקה, נשארו חרבות לאחר הגליית תושביהן והן שוקמו רק שנים רבות לאחר מכן (ליפשיץ תשס"ד: 20-26).

לאחר מות חזקיהו, במהלך מרבית המאה הז' לפנה"ס שלטו ביהודה המלכים מנשה (698-641) ויאשיהו (-609/639/640). ביניהם שלט שנתיים אמון בנו של מנשה. תקופת שלטונם של מנשה ויאשיהו נתפסו כשנים של שגשוג ושפע בחסות השלטון האשורי. מנשה עמד בראש ממלכה קטנה שהיה עליו לשקם לאחר ששטחים גדולים מהממלכה נלקחו ממנה לאחר מסע סנחריב ולאחר המצור הממושך על ירושלים. המקרא מתייחס למנשה כמלך שעשה את הרע בעיני ה' (מלכים ב, כא).¹⁶ לעומת מנשה, בתקופת שלטונו של יאשיהו נערכו רפורמות דתיות רבות גם מחוץ לגבולות יהודה בשטחה של ממלכת ישראל שחרבה, בבית אל ובשומרון. מסיבה זו יש הרואים בו מלך שהרחיב את גבולות ממלכתו.¹⁷ חשיבותו הרבה היא ברפורמות הדתיות שביצע, שעיקרן הגבלת הפולחן לירושלים בלבד, ובכך העצים את חשיבותה ומעמדה של ירושלים לעומת מקומות אחרים. לאחר כשלושים שנות מלוכה, בשנת 609 לפנה"ס, יאשיהו

14 עיקר המידע לגבי השתלשלות האירועים ביהודה בכלל ובירושלים בפרט בתקופה הנדונה מגיע מתוך ספרי מלכים, ירמיהו, עזרא ונחמיה ודברי הימים. המטרה בפרק המבוא הקצר הזה היא להציג את סדר האירועים בלבד מבלי להיכנס לפרשנות המקרא הענפה ולסיבות להבדלים שבין הנוסחים השונים. וראו גם Lipschits 2011b: 75-77, על השתלשלות האירועים בתקופה הבבלית.

15 לעניין זה, ראו: ליפשיץ; Lipschits forthcoming a; Lipschits forthcoming b; ושם ספרות נוספת.

16 על יהודה בימי שלטון מנשה ראו: Finkelstein 1994

17 וראו לעיל על הגבולות בשלהי תקופת הברזל וכן Na'aman 1991: 56-60; ליפשיץ תשס"ד: 160. בתקופה זו, בה נערכו מאבקים עזים בין האשורים, הבבלים והמצרים, נהנתה יהודה ממידה מסוימת של עצמאות, אם כי לא ברור עד כמה יאשיהו פעל כמלך עצמאי ועד כמה הייתה גדולה ממלכתו.

הומת בידי פרעה נכה (מלכים ב, כג 29-30).¹⁸ בעוד האשורים עסקו בקרבות עם הבבלים בצפון, מצרים המליכה את אליקים - יהויקים בן יאשיהו (מלכים ב, כג 34) במקום אחיו יהואחז שנלקח למצרים. עובדה זו מעידה שמצרים בססה את שליטתה באזור.¹⁹

נקודת מפנה הייתה בשנת 605 לפנה"ס בה הביס נבוכדנאצר בכרכמיש את צבא מצרים. יהויקים נשאר נאמן למצרים (ואולי לא הבין שהמפה הפוליטית השתנתה), וזאת בניגוד לעצת הנביא ירמיהו, שהטיף להיכנע לבבלים ולא להישען על המצרים. השעבוד לבבל התרחש, ככל הנראה, בשנת 604 לפנה"ס (ליפשיץ תשס"ד: 65-71). לאחר שלוש שנות שיעבוד בלבד, בחורף של שנת 601 לפנה"ס, נבוכדנאצר תקף את מצרים אך נאלץ לסגת עם צבאו. בזמן זה, לפי התיאור במקרא ובכרוניקות הבבליות, מרד יהויקים מלך יהודה והושת מצור על ירושלים. בנו, יהויכין, עלה לשלטון במהלך המצור, אך הוא הספיק לשלוט כשלושה חדשים בלבד, עד שנכנע, הוגלה לבבל ובמקומו הבבלים מינו את מתניה-צדקיהו (ליפשיץ תשס"ד: 71-84). יחד עם יהויכין, נלקחו לגלות גם אם המלך, נשותיו, סריסיו ושריו וכן בעלי מלאכה "החרש והמסגר", סה"כ כ 10,000 איש "ולא נותר זולת דלת עם הארץ" (מלכים ב, כד 8-17; ירמיהו כט 2).²⁰ בשנת 594/3 לפנה"ס, מספר שנים לאחר שצדקיהו הומלך בירושלים על ידי הבבלים, הוא נטל חלק בחזית אנטי בבלית ונסה למרוד, בעידוד המצרים (ירמיהו לו 5). נבוכדנאצר ערך מסע נוסף לאזור בשנת 589/8 לפנה"ס (מלמט תש"ס: 88). הבבלים צרו על העיר במשך כשלוש שנים לא רצופות, במהלכן הם הפסיקו את המצור ונלחמו במצרים עד שאלה הובסו וחזרו למצרים. יהודה הייתה במצב חמור, פרט לתמיכה מצרית רופפת, היא הייתה מבודדת וחלשה צבאית, בעיקר לאחר שרוב הצבא המקצועי הוגלה כעשור קודם לכן. נראה גם שתושבי העיר היו חצויים ומפולגים בין אלה שציידו במרידה בבבל ובין אלה שציידו בפיוס. מסיבות אלו העיר לא הייתה ערוכה למצור ממושך. מקצת מתושבי העיר הסגירו עצמם לבבלים עוד במהלך המצור והוגלו לבבל. כשהעיר המלאה בפליטים מערי השדה נכנעה לבבלים, בעיקר בשל הרעב הכבד, נענשו מנהיגי המרד וראשי העם בחומרה. צדקיהו נתפס כשנסה לברוח מהעיר והובל לרבלה, עיר שלטון חשובה של הבבלים בסוריה. בניו הוצאו להורג בפניו, עיניו נעקרו והוא נלקח לבבל (מלכים ב, כה 5-7, ירמיהו ט 7-4). כחודש עבר בין כיבוש העיר ועד שהופיע נבוזראדן רב הטבחים, שליחו של נבוכדנאצר, לבצע את גזר הדין על ניסיון המרידה ועל אי תשלום המס הכבד. חומות העיר, המקדש וחלקים מהעיר הועלו באש והתושבים הוגלו לבבל. נבוזראדן ביצע את גל ההגליות השני, שככל הנראה כלל גם הוא כעשרת אלפים איש מתושבי ירושלים ומעילית העם. כמעשה ענישה הוא אסף כמה מהאנשים החשובים, וכשישים איש מראשי העם שנשארו בעיר, הוביל אותם לרבלה,

18 נסיבות מותו של יאשיהו אינן ברורות, וקשה לדעת אם הוא נפל בקרב, כיוון שמרד באשור ומצא את מותו בניסיון למנוע מהמצרים להגיע לעזרת אשור. נאמן (Na'aman 1991: 51-55) סבר שיאשיהו הפך לווסל של פסמתיך הא' מלך מצרים שהשתלט על האזור ופרש את הופעת יאשיהו במגידו כעמידה בדרישת נאמנות של המצרים. לדעתו, יאשיהו הוצא להורג כיוון שנאמנותו הועמדה בספק.

19 לשחזור האירועים בשנים אלה, ראו בפירוט אצל ליפשיץ תשס"ד: 60-71.

20 על הבדלי הנוסח, כמות הגולים וזהותם ראו ליפשיץ (תשס"ד: 77-84 ושם ספרות נוספת), וראו גם אצל מלמט (תש"ס: 87) המביא את דעתו של תדמור בדבר הגליה קודמת של כ-3000 תושבי ערי השדה שלידי ירושלים (לפי ירמיהו נב 28). אחרי הכיבוש היה שלב הגליה נוסף, שכלל את 'אנשי הצבא החרש והמסגר' ואת יהויכין ופמלייתו, כולל הנביא יחזקאל.

והוציאם להורג (מלכים ב, כה 19-21). הוא הגלה לבבל את הנשארם בעיר אבל גם לפי התיאור המקראי לא כולם יצאו לגלות וביהודה נותרו "את יתר ההמון ומדלת הארץ השאיר את הכורמים והיוגבים" (מלכים ב, כה 12, 22) (וראו בהרחבה אצל ליפשיץ תשס"ד: 95-118).²¹

על הנשארם הופקד גדליה בן אחיקם בן שפן, בן למשפחה מיוחסת ומוכרת, אך לא ממשפחת המלוכה. הוא מונה על ידי הבבלים לפחה, ומצפה שבחבל בנימין הייתה לבירת הפחווה, ככל הנראה עוד לפני החורבן (ליפשיץ תשס"ד: 120). גדליה קרא לנשארם אחר החורבן לבוא ולהתיישב ולעבד את האדמה בחסות הבבלים (מלכים ב, כה 24). עם זאת, לאחר זמן קצר ביותר, ככל הנראה שבועות בודדים מאז חורבן ירושלים, גדליה ואנשיו נרצחו על ידי ישמעאל בן נתניה ממשפחת המלוכה ומעט תומכים שהיו לו במקום המסתור שלו בעמון. כתוצאה מכך, ומפחד התגובה של הבבלים, ברחו תומכיו של גדליהו ממצפה, וירמיהו הנביא ביחד איתם. הבורחים התכנסו באזור בית לחם, ומשם המשיכו למצרים (מלכים ב, כה 26; ירמיהו מא 17).

לא ברור מה קרה לאחר רצח גדליהו. כמה מתומכיו גדליהו אכן ברחו למצרים, מה היה עם הנשארם ביהודה ומי החליף את גדליהו כפחה הבבלי במצפה. מרבית החוקרים סבורים כי חבל בנימין לא נהרס ב 586 לפנה"ס בגלל שתושביו נכנעו לבבלים ובגלל ההחלטה הבבלית למקד את העונש ליהודה המורדת בהחרבת ירושלים ובהגליית עלית העם. מרבית העם הנשאר ביהודה התרכז בבנימין ובסביבות ירושלים, בעוד שהעיר עצמה הייתה כמעט ריקה.²² הדעה המקובלת במחקר היא שמצפה המשיכה להיות בירה כ-141 שנה, החל משנת 586 לפנה"ס לאורך כל ימי השלטון הבבלי ובראשית השלטון הפרסי.²³

מהתקופה שלאחר הגלות, אין מקורות כתובים המלמדים על הנעשה ביהודה ואין בידינו עדויות על חילופי השלטון הבבלי עם השלטון הפרסי. מסיבה זו, ההתייחסות לכחמישים שנות השלטון הבבלי (שהחל סביב 604 אך נמנה רק החל מהחורבן מ-586 עד 538 לפנה"ס) היא כאל תקופת ביניים (ליפשיץ תשס"ד: 11).

לעומת התקופה הבבלית, התקופה הפרסית משופעת באופן יחסי במקורות כתובים, ובעיקר מקראיים, המהווים את הבסיס לשחזור ההיסטורי של התקופה.²⁴ מבחינה היסטורית ניתן להבחין בשתי תקופות ברורות בתקופה הפרסית:

21 בניגוד לאשורים, הבבלים לא נהגו לבצע הגליות דו-סטרויות ולא הביאו גולים ממקומות אחרים כדי ליישב את המקומות שנותרו ריקים (Stern 2001: 305).

22 וראו ליפשיץ (תשס"ד: 118, 137-139; Lipschits 2011d: 167). לאמר (Lemaire 2003: 291) טען שמצפה הפכה לבירה כיוון שהדרום כבר היה חלק מאדומיה בתקופה זו. קשה לקבל דעה זו כיוון שהיישובים בבקעת באר שבע התקיימו לפחות עד לחורבן של שנת 586 לפנה"ס.

23 וראו: Lipschits 2011b: 73 וכן לאמר (Lemaire 2003: 292), המצדד בדעה זו. לטענתו, בגלל הידע על אופי שלטונו של נבונאיד מלך בבל, שלא ערך שינויים מנהליים בממלכתו, קשה לקבל טענות של חוקרים כאלט ואהרוני, שסברו שיהודה סופחה לפחות שומרון ולכן מצפה לא הייתה יכולה לשמש כבירה.

24 ספר עזרא-נחמיה מספק מידע רב יחסית. מעט מידע על התקופה נמצא גם בספרי חגי, זכריה, מלאכי, אסתר ודברי הימים. וכן בספרים חיצוניים כמו עזרא השני, יהודית וטוביה, שהתחברו בתקופה הפרסית או מתארים אירועים שקרו בתקופה זו. סופרים יוניים כמו הירודוטוס במאה ה' ואחרים מתארים בעיקר את שהתרחש באזור החוף. מידע נוסף על סדרי השלטון עולה מארכיונים שהתגלו בפרס, מכתובות במצרים, בפיניקיה ועוד. למרות שפע המקורות, יש לזכור כי כל שחזור היסטורי בתקופות הבבלית, הפרסית ואף ההלניסטית מושפע גם מהפרשנויות של הטקסט (Lipschits 2011c: 197), ומשאלות כגון מתי נכתבו הרשימות השונות מה הן מייצגות וכד'.

תקופת התהוות הקהילה ושיקום העיר (538-458/7 לפנה"ס) ותקופת ההמשך (מ/458 ועד לסוף התקופה). בתקופה הראשונה נבנה המקדש והעיר אוכלסה. לשבים מהגלות לאזורי בנימין ויהודה היה חלק חשוב בבניית ירושלים והמקדש.²⁵ בתקופה השנייה נבנתה החומה, התחדש הפולחן הדתי וההתייחסות היא לכלל הפחוה ולא רק לירושלים. בשתי התקופות העוקבות, שהוצגו בספר עזרא-נחמיה, עמד צמד מנהיגים בעלי מעמד שווה: מנהיגים חילונים כזרובבל ונחמיה ומנהיגים דתיים כיהושע בן צדוק ועזרא (יפת 2011: 397).

בהתאם למדיניות של הפרסים, הורשו הגולים היהודים לשוב ליהודה ולבנות את בית המקדש (עזרא א). עוד בשנת הראשונה של כורש הוקם המזבח והתחדש הפולחן הדתי.²⁶ ביהודה מונה פחה, והיא הפכה להיות חלק ממערך הפחוות המרכיבות את פחוות עבר הנהר ונקראה פחוות יהוד. בראש השבים הראשונים עמדו זרובבל בן שאלתיאל (נכדו של יהויכין?) ויהושע בן צדוק. הקמת המזבח וחידוש הקרבת הקורבנות התרחשו בתוך כשנה מראשית השיבה לירושלים. עם זאת, למרות שכורש נתן רשות לבנות את בית המקדש ואף העניק תמיכה כלכלית למפעל הבנייה, העבודה התנהלה בעצלתיים ולא הושלמה. אפשר שלהתנגדות החזקה של השומרונים, האשדודים, הערבים והאדומים ושל גורמים אחרים שישבו באזורים הסמוכים לירושלים היה חלק בכך, ואפשר שלמצב הכלכלי, לחולשה הדמוגרפית ואף לבצורת הממושכת שאפיינה את האזור בתקופה זו היה חלק בכך (Langgut and Lipschits 2017). שחזור האירועים לפי התיאור המקראי מעלה שרק בשנת 520 לפנה"ס, הגיע לירושלים תתני, פחת עבר הנהר בימי דריווש, כדי לברר באיזו סמכות בונים תושבי ירושלים את המקדש, ולאחר שהראו לו את האישור שניתן עוד בימי כורש (עזרא ה'-ו'), הוא תמך וסייע והבנייה הסתיימה בשנת 515 לפנה"ס (Stern 2001: 355).²⁷ למרות זאת, העיר לא שגשגה והמשיכה להתקיים כישוב קטן ועלוב למדי.²⁸

נחמיה התמנה לפחה (ככל הנראה בשנת 445 לפנה"ס). בסיורו המקדים בעיר הוא מתאר את העזובה, החומות ההרוסות והעליבות של העיר. הוא קיבל מהמלך אישור לבניית החומה ואפילו עזרה במימון ואישור לקבל עצים מפרדס המלך לצורך בניית החומה והשערים. לפי התיאור המקראי בניית החומה עודדה אנשים מבבל לעלות לארץ (אשל תש"ס

25 ברשימות השבים מוזכרות ערים רבות בבנימין ופחות ביהודה (Magen 2004: 4-5). האכלוס של ירושלים נעשה לדעת ויינברג (תש"ס: 308) על ידי פעולה יזומה של העברת עשירית מתושבי יהודה מבין השבים לעיר.

26 ששבצאר (הוא זרובבל?) המכונה 'הנשיא ליהודה' היה כנראה הפחה בימי כורש או שמא בימי דריווש הא'. בספר עזרא ונחמיה יש מגמה למתוח את המרחב הכרונולוגי של זרובבל ולהעבירו מימי דריווש לימי כורש, אבל זרובבל לא נזכר בסיום בניית המקדש בימי דריווש ולא הוא העלה את כלי המקדש לירושלים, שכן לפי המתואר ששבצאר עשה זאת. בעזרא החיצון נזכר רק זרובבל, מבית דוד, וכהונתו נמשכת מימי כורש ועד ימי דריווש. הוא מוגדר כפחת יהודה ומעמדו גבוה וחשוב יותר ממעמד יהושע בן יהוצדק הכהן. שמו נקשר להשלמת המקדש ולהעברת כלי המקדש לירושלים (יפת 2011: 412).

27 מעבר לכתוב יש פרשנויות דתיות ואחרות לעיכובים בבנייה כמו לדוגמה בשל בצורות ומצב כלכלי גרוע, או בשל נבואות ירמיהו על המקדש שיעמוד בשימונו כ 70 שנה (אשל תש"ס: 329).

28 חגי וזכריה מנבאים בתקופה זו בירושלים. הם מנבאים לה עתיד מזהיר ומבטאים את התקווה שהעיר תגדל ותשגשג. יש הבדלים בגישה של חגי וזכריה, שחיו בתקופת שיבת ציון לבין עזרא ונחמיה, כשני דורות מאוחר יותר. לפי חגי וזכריה אין למלכי פרס תפקיד בתולדות ישראל. הם בעלי אידיאולוגיה משיחית, ומתארים עולם חדש שיהיה בנוי על בית המקדש בירושלים וחידוש מלכות בית דוד על ידי הנצר שלה זרובבל. מכאן עולה שהם פעלו בחלק הקדום של התקופה. בתקופה הפרסית המאוחרת הפחה הוא לא מבית דוד (יפת 2011: 401-400). גישת עזרא ונחמיה היא שהחורבן הביא לחורבן המקדש וסוף לממלכת בית דוד, ואילו התקומה היא למקדש בלבד והמלכות היא של פרס. עזרא ונחמיה לא שאפו למעבר לכך, אין מקום לתקוות המשיחיות ולא צריך לשאוף אליהן (יפת 2011: 403).

333) ואף להתיישב בעיר עצמה. בנוסף לבניית החומה, נחמיה עסק ברפורמות חברתיות שנועדו להקל על האוכלוסייה הכפרית. הוא שמת את חובות התושבים, וויתר על המס שהמגיע לו כפחה כדי להקל את מצוקתם (אשל תש"ס 335). לפי נחמיה ה, מצבה של אוכלוסייה זו היה בכי רע, וזאת בשל עול המיסים, בשל המצב הכלכלי ששרר בפחוה, וגם בשל השעבוד לשכבה השלטת של בעלי האדמות, עד כדי רעב ומכירת בניהם ובנותיהם של יושבי הפחוה לעבדות (נחמיה ה). אין הרבה מקורות כתובים לאחר ימי נחמיה, פרט למעט עדויות כמו המכתבים מייב (אלפנטינה) שבמצרים, שם ישב כנראה חיל מצב יהודי. במכתבים אלו נזכר בגוי או בגוהי במכתב שכתבו יהודי ייב אל פחת יהודה בשנת 17 לדריש הב' (408 לפנה"ס) (Stern 2001: 353-360). אין עדויות על פחות נוספים מן המקרא, אך סביר שהיו נוספים, חלקם מופיעים אולי על גבי חותמות שהוטבעו על גבי קנקנים (Lipschits and Vanderhooft 2011). מקורות נוספים, מאוחרים בהרבה לפרק הזמן הזה, הם יוספוס והיסטוריונים יוניים שקדמו לו, שתיארו בעיקר את המלחמות עם הפרסים.

לסיכום

לאחר מרד חזקיהו ותוצאותיו ההרסניות של מסע סנחריב, יהודה השתקמה בראשית המאה הז' לפנה"ס. בתקופה זו, שחפפה לימי שלטונם של מנשה ויאשיהו, שמלכו שנים רבות, נהנתה יהודה מיציבות בחסות האימפריה האשורית. ממלכתו של יאשיהו תוארה במקרא ככזו שהשתרעה 'מגבע ועד באר שבע', ולפי התיאור בספר מלכים נערכו בימי יאשיהו רפורמות דתיות ונראה שהאזור חווה תקופה של שגשוג. את התיאורים הללו משלימות עדויות ארכיאולוגיות רבות על פריחה יישובית באזורים שלא נושבו קודם כמו ספר מדבר יהודה, ים המלח ובבקעת באר שבע. לקראת השליש האחרון של המאה הז' לפנה"ס החלה הדעיכה של אשור והיא נסוגה ממרחבי סוריה וארץ ישראל, עליו השתלטו המצרים במעמד של 'ממלכה יורשת'. חוסר היציבות ומאבקי הכוח בין המעצמות הגדולות השפיעו גם על ממלכת יהודה. העשורים האחרונים של הממלכה היו תקופה סוערת שלווה בחילופי נאמנויות לשלטון האשורי, המצרי והבבלי, במרידות, חילופי מלכים, פילוג בעם, מצור ורעב. תקופה זו הסתיימה בהגליות ובחורבן. בין שהגבולות נשמרו כפי שהתקבעו בתקופה האשורית ובין שיהודה בתקופה הבבלית הייתה תחת החסות של פחוה שומרון, נראה שלא חלו בה שינויים משמעותיים מבחינה שלטונית ואדמיניסטרטיבית. המקורות השונים לא מדווחים על אירועים מיוחדים בתקופה שלאחר חורבן ירושלים. העיר נשארה שוממה ברובה ומרכז השלטון היה, כנראה, במצפה. שאר היישוב בתקופה זו היה כפרי בעיקרו. מצב זה השתנה בראשית התקופה הפרסית, שבה חזרה אוכלוסייה בהיקף לא ידוע לירושלים ואולי גם לערים ולאזורים הכפריים שמסביבה. ירושלים תפסה את מקומה - תחילה כמקום הפולחן המרכזי ובשלב השני, עם בניית החומה, כעיר הבירה. המפגש עם האוכלוסייה שנשארה בארץ (זו שנשארה מאז ימי הגלות או זו שהגיעה בגל הראשון של השבים), היה ראשיתו של מאבק פנימי חסר תקדים בתוך האוכלוסייה היהודאית. שתי האוכלוסיות - זו שגלתה מיהודה וזו שנשארה בה - התרחקו זו מזו בעיקר מבחינה רעיונית ודתית, שכן בהעדר מקדש בגולה, פיתחו הגולים דפוסים דת ומנהגים שונים כדי לשמור על זהותם הדתית. לדעת ליפשיץ (תשס"ד: 11) את מיתוס הארץ הריקה יצרו השבים מהגלות בעקבות הצהרת כורש, כדי למחוק את ההיסטוריה של הנשארים.

4. סקירת המחקר הארכיאולוגי (חפירות וסקרים) של שלהי תקופת הברזל ושל התקופה הפרסית ביהודה

החפירות המוקדמת באזור בנימין ובירושלים, עד למחצית הראשונה של המאה העשרים, התנהלו תחת הרושם העז של התיאור המקראי על החורבן ו"הארץ הריקה".²⁹ החפירות בתל א-נצבה,³⁰ אל-ג'יב,³¹ תל אל-פול,³² ביתין³³ ועוד, נערכו במטרה לאמת את העדות המקראית ולזהות מקומות הנזכרים בתנ"ך כמצפה, גבעון, גבעה, בית אל ועוד. אין להתפלא על כך שרוב החוקרים שחפרו בעבר בחבל בנימין, קבעו כי הייתה בו התיישבות גם במהלך המאה ה' לפנה"ס.

ירושלים וסביבתה הושפעו אף הם מ"מיתוס הארץ הריקה". חופרים בירושלים וסביבתה חיפשו את שכבת החורבן הבבלית של שנת 586 לפנה"ס, כאשר מעליה ציפו למצוא רק שרידים דלים מהתקופה הפרסית, אם בכלל. הדיון בממצא הארכיאולוגי נסב על שאלת "הארץ הריקה" – האם אזור יהודה ננטש או שמא אוכלוסייה מקומית המשיכה להתגורר באזור לאורך כל התקופה. מרבית החוקרים בעבר העדיפו את האפשרות הראשונה וגרסו, בדומה לעדות המקראית, כי יהודה, ובמיוחד ירושלים והיישוב החקלאי סביב לה, נחרבו וננטשו בראשית המאה ה' לפנה"ס.³⁴

החל מהמחצית השנייה של המאה העשרים, ובמיוחד לאחר 1967, נחלק המחקר הארכיאולוגי לכמה תחומים: החפירות הגדולות היזומות, חפירות הצלה וסקרים. אין זה המקום לפרט על כל החפירות והתגליות החשובות ביהודה, בפרק זה אציין רק את הממצאים החשובים לנושא שבו עוסקת עבודה זו. בנוסף, על סמך תוצאות החפירות והסקרים נערכו מחקרים רבים נוספים הנוגעים לגודלה של ירושלים, למספר התושבים בה ולהיקפו של העורף החקלאי בתקופות הנדונות.³⁵

29 וראו להלן, וכן נאמן (Na'aman 2012) ושם ספרות נוספת. וראו אצל גדות 2003: 6-10 על הגישות השונות בארכיאולוגיה ועל הקשר בין הממצא הארכיאולוגי לאירועים היסטוריים המוזכרים במקרא.

30 תל א-נצבה נמצא כ-12 ק"מ מצפון לירושלים ומזוהה עם מצפה המקראית. עיקר הממצא שייך לתקופת הברזל I וברזל II (מבני שער, בתי ארבעה מרחבים, חומה היקפית, וממצא קרמי רב), בדוחות החפירה ישנם ממצאים החל מהתקופה הכלקוליתית, הברונזה הקדומה, התיכונה והמאוחרת, מתקופת הברזל III-I ומעט מהתקופה הפרסית וההלניסטית (McCown 1947; Wampler 1947; וראו גם: ברושי 1992: 1084-1080), וראו זורן (Zorn 1993, 1997) שבחן מחדש את ממצאי החפירות של בדה בתל נצבה. על ממצאי התקופה הבבלית ראו בפרק זה בסעיף מחקר כלי החרס בתקופה הבבלית בעמ' 30-31. התל היה מיושב ברצף מתקופת הברזל II ועד לתקופה הפרסית ולכן רוב טיפוסי הכלים של המאה ה' לפנה"ס נמצאים בין כלי החרס המובאים בדוח (Wampler 1947). כיוון שאין שום מכלול נקי מתקופה זו לא ראיתי טעם להביא בפרק ד' להלן, מראי מקום לכל טיפוס וטיפוס. נראה שכלי החרס מהתקופה הפרסית לא עוברים את ראשית התקופה מעבר למאה ה' לפנה"ס ויש באתר פער עד לתקופה ההלניסטית.

31 שש עונות חפירה נערכו באתר על ידי פריצ'ארד, בין השנים 1955-1960. נחשפו בעיקר בורות ומתקנים ונתגלו כתובות רבות על גבי פכים וצפחות (Prichard 1959, 1961, 1964). תיארוך הכתובות על ידי קרוס (Cross 1962) מחזק את ההנחה שהיישוב לא חרב והמשיך כנראה להתקיים עד לתקופה הפרסית. וראו גם שטרן תשל"ג: 35-37; ליפשיץ תשס"ד: 277-279; Lapp 1968; Stern 2001: 432

32 בתל אל פול נחפר מבנה מצודה ששוכן על רכס בודד מצפון להר הצופים במיקום אסטרטגי הצופה על סביבותיו ובו בורות מים ואסמים. מקובל לזהות אותו עם גבעה המקראית. האתר נחפר על ידי אולברייט בשנים 1922-1923, 1933 (Albright 1924; 1933) ועל ידי לאפ בשנת 1964 (Lapp 1981). וראו גם לאפ 1992: 1305-1308; ליפשיץ תשס"ד: 275-277; Finkelstein 2011b

33 אולברייט חפר בביתין-בית אל, בשנת 1934 וקלסו בשנים: 1954, 1957 ו-1960 (Kelso 1968). במקום נמצאו שרידים של במות פולחן החל מתקופת הברונזה התיכונה. מתקופת הברזל I נמצאו שרידים דלים. מתקופת הברזל II נתגלה קיר חומה עבה ושרידי מבנים שהמשיכו להיות בשימוש עד לראשית התקופה הפרסית. וראו: שטרן תשל"ג: 24; ליפשיץ תשס"ד: 276-277; Stern 2001: 432; Blenkinsopp 2003. לדעת החופרים אין עדות לחורבן הבבלי והיישוב המשיך להתקיים בתוך המאה ה' לפנה"ס, עד למחצית השנייה של המאה ה' לפנה"ס (על סמך חרסים אטיים). ראו להלן על מחקר כלי החרס.

34 וראו: גבע תשנ"א: 176; פאוסט תשס"ט: 339-340; Stern 2000; Carter 2003: 310; Faust 2003

35 וראו בעיקר: ליפשיץ תשנ"ז; תשס"ד: 2003; 2007; Lipschits 2011b, 2011c; Carter 1999; פאוסט תשס"ב; תשס"ט; Geva 2014; Faust 2003; 2004; 2007; 2008; 2012; 2013; שטרן תשנ"ה; ג' 2014.

חפירות מודרניות יוזמות וגדולות החלו בירושלים עם חפירתה של קניון בעיר דוד וברובע הארמני בשנים 1961-1967 (Kenyon 1974). זוהי החפירה הראשונה שממנה יש ממצאים מתועדים היטב.³⁶ קניון חפרה במבנה האבן המדורג ובחומה שמעליו, וחשפה קטע מחומת העיר ושרידי מבנה ומערות עם ממצא רב. תוצאות חפירותיה התפרסמו לאחר מותה, על ידי עוזריה לאורך השנים: שטחי החפירה מתקופת הברזל שפורסמו הם במדרון המזרחי ובגן הארמני.³⁷ במדרון המזרחי פורסמו מבנה האבן המדורג, חלקי מבנים, רצפות במחצבה, ממצא במערות, שפכים, חומת העיר והצטברויות שפכים על רחוב מתקופת הברזל (Franken and Steiner 1990; Steiner 2001). במערות 1 ו-2 במדרון המזרחי נמצאו כלי חרס רבים שלמים, יחד עם ממצא נוסף כעצמות וצלמיות (Eshel and Prag 1995). בגן הארמני, בקצה הדרום מערבי של הגבעה המערבית, כלל הממצא מתקופת הברזל ומהתקופה הפרסית בעיקר מילויים מאוחרים ללא ארכיטקטורה. חרסים משלהי תקופת הברזל נמצאו על גבי הסלע ששימש לחציבה (Tushingham 1985). חפירות נרחבות ברובע היהודי שבגבעה המערבית החלו לאחר 1967. אביגד חשף את החומה הרחבה לצד מגדל ושכבת שרפה עזה, שבתוכה גם ראשי חצים. מציאת החומה העידה על התפשטותה של העיר לגבעה המערבית, מעבר לעיר דוד ולהר הבית. בשל הבנייה המסיבית בתקופות המאוחרות יותר לא נמצאו בשטחים שנחפרו לוקוסים שהכילו מכלולים של כלים שלמים מהתקופה הפרסית (De Groot, Geva and Yezerki 2003; Yezerki 2006).

באזור העופל, למרגלות חומת הר הבית מצד דרום ודרום מערב, נחפרו שרידי מבנים, ביניהם שרידי מבנה שמזר זיהה עם המילוא המקראי, וכן מבני מחסנים שראשיתם במאה ה'ט' לפנה"ס וסופם בשכבת החורבן של 586 לפנה"ס (Mazar and Mazar 1989). מבין הממצאים שפורסמו יש להזכיר שני לוקוסים עשירים בכלי חרס: האחד, לוקוס 6015 המקביל לשכבה 12 בעיר דוד מהמאה ה'ח' לפנה"ס, ולוקוס 23041, שעל רצפתו נמצאו כלי חרס רבים המקבילים לשכבה 10 בעיר דוד, ותאריכם בשלהי המאה ה'ז' ובראשית המאה ה'ו' לפנה"ס. שאר הממצא נמצא בעיקר במילויים ששימשו כמסד לרצפות של מבנים (Mazar and Mazar 1989: 57).

בעיר דוד נערכו חפירות נרחבות בשנים 1978-1985 (Shiloh 1984). חפירות אלה משמשות עוגן כרונולוגי חשוב ללימוד כלי החרס של תקופת הברזל II ב'ג' בירושלים (וראו להלן, פרק ג'). לאחר מכן, במהלך השנים, נערכו חפירות רבות נוספות בעיר דוד וברחבי העיר העתיקה. אילת מזר חפרה בפסגת עיר דוד (Mazar 2015). ברחבת הכותל נחפר מבנה גדול שהיה בשימוש במשך תקופה קצרה בתקופת הברזל II ג' וחרב. על רצפותיו של המבנה נמצאו ממצאים משלהי המאה ה'ז' לפנה"ס ומעליהם הצטברו מילויים עם כלי חרס וממצא גליפטי עשיר של חותמות (כמו חותם עם

---

36 קניון (וראו 3-4: Steiner 2001) נקטה בשיטות חפירה ורישום שהיו מתקדמות לזמנה, אך פחות מקובלות כיום. היא העדיפה את מציאת הסטרטיגרפיה שתוארה בחתכים, בהרבה רבועים קטנים ומפוזרים, על פני חשיפת שטח גדול, וקשה היה לחבר ביניהם כדי לקבל תמונה כללית. גם שיטת הרישום הייחודית שלה לממצא ושיטת תיאור מבנים ושלבם ללא שימוש בלוקוסים, הקשתה מאוד על עיבוד החומר לאחר מותה. השיטה נועדה להיות גמישה כאשר הסטרטיגרפיה הייתה נתונה לניתוח בשלב מאוחר יותר. חלק מהממצא תועד לאחר מותה ובשיטות שונות, שהקשו על החיבור בין שטחי החפירה.

37 על כלי החרס משטחים אלה ראו להלן, במבוא על מחקר כלי החרס מירושלים.

דמות קשת והכיתוב לחגב), חרפושיות וממצאים נוספים מהמאות ח'-ז', שמקורם, ככל הנראה, בסחף של מבנים סמוכים שחרבו מעליו (וקסלר-בדולה ואחרים 2009).

כיום מתנהלות חפירות גדולות בצד המערבי של עיר דוד בחניון גבעתי (Ben-Ami 2013) ובצד המזרחי בשטחים הסמוכים לחפירות שילה (Uziel and Zanton 2015; Gadot and Adler 2016).

מחוץ לירושלים, נערכו חפירות ברמת רחל שמדרום לעיר, ומצפון לירושלים נערכו חפירות במוצא, בנבי סמואל, ובאל בורג'. מעבר לחפירות אלה התנהלו עשרות רבות של חפירות הצלה קטנות נוספות (וראו על כך להלן).

גודלה של ירושלים בשלהי תקופת הברזל עד לתקופה הפרסית

חוקרים התלבטו בשאלה מתי התרחש גידולה של העיר מעבר לגבולות עיר דוד ומתי התפשטה העיר לראשונה לגבעה המערבית. חפירותיו של אביגד, שחשפו את החומה הרחבה (Geva 2003b: 184-186, ושם סקירת מחקר), שמו קץ לוויכוח בין המצדדים בגישה המינימליסטית (שכללה את הגבעה הדרומית והר הבית בלבד) לבין המרחיבים (שהוסיפו לתחומי העיר את הגבעה המערבית). כיום מקובל שהגבעה המערבית יושבה לראשונה החל מהמאה הח' לפנה"ס ועד לחורבן של 586 לפנה"ס.³⁸ הסיבות לגידולה של העיר מעבר לשיעורי ילודה גדולים ותוצאה של שיפור תנאים דמוגרפיים,³⁹ נקשרו למאורעות ההיסטוריים כלכליים ופוליטיים כמו תגובה למסעות המלחמה האשוריים (הרס שומרון שהביא לזרם פליטים להתיישב בבנימין ובשאר האזורים, שנחריב שהעביר חלקים מיהודה לפלשת וגרם לפליטים יהודאים רבים לעבור לירושלים ולסביבתה) וכן גם תקופת שלום ארוכה.⁴⁰ נאמן (תשס"ו), שהתבסס בעיקר על המקורות הכתובים, טען להתפתחות הדרגתית של ירושלים ולהתיישבות בגבעה המערבית החל מהמאה הח' ואולי עוד קודם. הוא תלה את הגידול באוכלוסיית העיר בפליטים שהגיעו מהשפלה לאחר מסע שנחריב. כמו כן הוא טען לצמצום אוכלוסיית ירושלים שנבע בחלקו מחזרת הפליטים למקומם בראשית המאה הז' לפנה"ס. בניגוד לו טען פינקלשטיין (תשס"ז) לגידול מהיר של אוכלוסיית ירושלים החל משנות ה-30 של המאה הח' לפנה"ס, וזאת בעקבות גל פליטים שהגיע ליהודה בכלל ולירושלים בפרט לאחר חורבנה של ממלכת ישראל בשנת 722 לפנה"ס. גבע (Geva 2014: 141) ודה גרוט (De Groot 2012: 165) קבעו כי העיר קטנה בראשית המאה הז' על סמך ממצא דל יותר במאה הז' לעומת המאה הח' בגבעה המערבית, ועל סמך תוצאות החפירות ברובע שמחוץ לחומות בעיר דוד. העיר השתקמה והגיעה שוב לשיאה ערב החורבן, אך עדיין היו בה פחות תושבים מאשר לפני מסע שנחריב (Geva 2003: 204-208 עם ספרות נוספת).

מהתקופה הבבלית יש רק מעט ממצאים המעידים על התיישבות בעיר דוד (Stern 2000; Geva 2014: 141). העדות המשמעותית ביותר היא מערת הקבורה בכתף הינום (ברקאי תש"ס וראו פרק ח'). בהיעדרה של ארכיטקטורה,

38 פייג תש"ס: 394; Na'aman 1991: 14; Finkelstein 1994: 178-179; Broshi 1974: 21-26; Magen 2004: 2; ובניגוד לברקאי (תשמ"ה: 492) הטוען שראשית התפשטות העיר למערב החלה בשלהי המאה הט' ובמהלך המאה הח' לפנה"ס.

39 באשר למספר התושבים במאות הח' והז' לפנה"ס וההפרשים העצומים באומדן התושבים בה (בין כ-8000 ל-40000 נפש) ראו Broshi 1974; נאמן תשס"ז: 339-338; Geva 2014: 138-139.

40 Stern 2001: 162; Magen 2004: 2; Faust 2008: 177-180; Broshi and Finkelstein 1992: 55-56

בהשפעתה של העדות המקראית ובשל היעדרם של פרסומים מחפירות חדשות, הגישה שעדיין רווחת במחקר היא זו של גבע (Geva 2014: 141), בהסתמכו על מסקנותיו של שילה (Shiloh 1984: 29) ועל סמך הקברים מכתף הינום, לפיו היו בתקופה זו רק קומץ תושבים שהתרכזו בעיר דוד בלבד.

לגבי התקופה הפרסית, עדין ניטש הוויכוח האם ומה היה גודלה של העיר ירושלים ומה היה היקף ההתיישבות מסביבה. גם כאן יש השפעה רבה של העדות המקראית. בהעדר כמעט מוחלט של ארכיטקטורה ועל סמך ממצא הכולל בעיקר חרסים וטביעות חותם מטיפוס 'יהוד', המגיעים בעיקר מבורות ומילויים.⁴¹ הדעה הרווחת היא שהייתה התיישבות קטנה רק בפסגת עיר דוד או בעופל ובצפונה של עיר דוד, בעוד שהגבעה הדרום מערבית, שהוכללה בתחום החומות והעיר של תקופת בית ראשון, נשארה בלתי מיושבת, ונמצאו בה חרסים ספורים מהתקופה הפרסית ועד לתקופה ההלניסטית במאה ה' לפנה"ס.⁴²

מערות קבורה ובתי הקברות בירושלים

לאורך השנים התגלו סביב ירושלים מערות קבורה רבות מתקופת הברזל II ב'-ג', חלקן מפוארות עם כתובות חקוקות בסלע וחלקן פשוטות יותר מהטיפוס עם הדרגשים וכריות ראש לאורך הקירות ומאספה במרכז.⁴³ רוב המערות התגלו באקראי, תוך כדי פעולות בנייה, כשהן ריקות ממצא לאחר שנשדדו בעבר, ולא כולן תועדו כהלכה. ברקאי (תשמ"ה: 156-72, 225-365; תש"ס) הבחין בשלושה ריכוזים של בתי קברות באזור ירושלים בשלהי תקופת הברזל: באזור הכפר סילוואן, שם נמצאו מערות קבורה מפוארות עם כתובות כגון כתובת "אשר על הבית", מצפון לשער שכם (עם המערכת המרכזית בסנט אטיין), ולאורך גיא בן הינום, בחלקו התחתון והעילי (ממילא וכתף הינום). בהנחה שמערות הקבורה היו בשימוש כשהן במרחק מסוים מחוץ לעיר, מיקומן עוזר להגדיר את גבולות העיר בתקופות השונות שבהן היו המערות בשימוש (עמירן תש"ז; אבנר וזלינגר תשע"ה: *48). לדעת ברקאי, מספר הקברים משלהי תקופת הברזל עומד בסתירה להערכות על גודלה של העיר ומספר התושבים בה. מספר הקברים מתקופת בית ראשון, לדעתו, פחות בהרבה ממספר מערות קבורה מתקופת בית שני (ברקאי תש"ס: 244-245).

בתי הקברות היחידים בהם נמצאו ממצאים משלהי תקופת הברזל ומהתקופה הפרסית באזור ירושלים הם במערה 25 בכתף הינום ובממילא (ברקאי תש"ס: 363; רייך תשנ"ד; וראו להלן, פרק ח'). בגיא בן הינום, למרגלות הר ציון, נחפרה בשנת 1975 מערה מטיפוס מערות הקבורה עם משכבים, שנמצאה חתומה ובה שרידי שלדים של כ-43 נפטרים. במערה

41 וראו הוויכוחים על פירוש העובדות ועל ההתייחסות להעדר ממצא בנוגע לגודל העיר ומספר התושבים שבה אצל; Finkelstein 2009; Lipschits 2009

42 וראו: גבע תשע"ג; ליפשיץ תשס"ד: 145, 179; רייך 2011: 169-171; 2011d; Lipschits 2003: 364; וראו: Carter 1999: 195-205; עבור הערכה של מספר התושבים בירושלים ראו Geva 2014: 142-143, עם הפניות וסקירת מחקר; Finkelstein 2009.

43 לסיכום נרחב על מערות הקבורה בירושלים ראו את עבודתו של ברקאי (תשמ"ה, עם ביבליוגרפיה נרחבת; תש"ס), ושם ריכוז המידע על בתי הקברות ומערות הקבורה מתקופת הברזל בתחומי העיר העתיקה וסביבתה, והקשר שלהם לטופוגרפיה ולגודל העיר בתקופות השונות. ראו גם: אבנר וזלינגר תשע"ה.

נמצא חותם עליו כתוב : "חמיאהל בת מנחם" ובה מנחות של נרות ולגינים, שתוארכו לשלהי המאה הח' ולמאה הז' לפנה"ס (דיוויס וקלונר 1978).⁴⁴ מערות קבורה נוספות רבות באזור ירושלים מתקופה זו נמצאו ריקות ממצא או עם ממצאים בודדים (וראו ברקאי תשמ"ה; Mazar 1976).

המרחב הכפרי

הזיהוי של המרחב הכפרי מבוסס על חפירות הצלה וסקרים. סקרים ארכיאולוגיים ראשוניים נערכו בשטחי יהודה ושומרון לאחר 1967 (כוכבי 1972). בהמשך, ולאורך השנים, נערכו סקרים באזור בנימין (מגן ופינקלשטיין תשנ"ג), באזור ירושלים (קלונר תשס"א, תשס"ב, תשס"ג), ובהר הברון (עופר תשנ"ג). סקרי פיתוח⁴⁵ וחפירות ההצלה רבות נעשו בעשורים האחרונים בעקבות פיתוח מואץ של העיר ירושלים. בשטחים המיועדים לבנייה התבצעו חפירות הצלה בהיקפים שונים. אלה העשירו במידה רבה את הידע שלנו אודות היישוב הכפרי, גם לגבי פרק הזמן שבין תקופת הברזל לתקופה הפרסית.

מחקרים רבים עסקו בתפרוסת האוכלוסייה ובאומדנים של מספר התושבים בתקופת הברזל ובתקופה הפרסית. הם הסתמכו על תוצאות סקרים ומעט חפירות הצלה. שימוש בתוצאות הסקרים להבנת אופי היישוב ותפרוסתו כרוך במספר קשיים:⁴⁶

1. תוצאות הסקר מסתמכות על שברי כלי חרס שנאספו מפני הקרקע ועל זיהוי נכון שלהם על ידי הסוקרים.
2. לרוב יש קושי ביכולת האבחנה של הסוקרים בשלבים השונים בתוך התקופות. נדרשת הבנה מעמיקה בכלי החרס ומזל גדול של מציאת טיפוסים אינדיקטיביים, כדי שאבחנה זו תהיה אמינה.
3. מתקופות שבהן היה באתר הסקר יישוב קטן, סביר להניח שיימצאו פחות חרסים, אם בכלל.
4. יש משמעות לעונה שבה נערך הסקר, לשעה שבה הוא נערך, לכמות הסוקרים, למידת ההיכרות שלהם עם פני השטח, למוטיבציה שלהם וכו', במיוחד כשמשווים את ממצאי הסקר בין אתרים שונים.
5. ממצא קטן, כמו מטבעות וטביעות חותם, שעוזר בתיארוך וביהוי תקופות יישוב, נדיר מאוד באתרים הכפריים.
6. בעוד שכלי החרס של סוף תקופת הברזל ידועים היטב במחקר, הרי שכלי החרס מהתקופה הפרסית, ועוד יותר של המאה הו' לפנה"ס, בעיקר באזור ההר, עדיין הרבה פחות מוכרים לחוקרים, ופעמים רבות הם מזוהים בצורה שגויה.
7. כאשר ישנה המשכיות בתרבות החומרית מתקופה אחת לתקופה העוקבת, השינויים שחלו בכלי החרס הם קטנים, באופן שמקשה עד מאוד לזהותם בעזרת שבר של כלי בודד.

לאור נקודות אלה ניתן להבין מדוע במספר חפירות הצלה זוהו ממצאים מן התקופה הפרסית, וזאת על אף שבסקרים מוקדמים לא נמצאה כל עדות קראמית לכך. כך, לדוגמא, קלונר (תשס"ג: 20-26) זיהה בכל סקר ירושלים רק 15

44 הממצאים מהמערה לא פורסמו פרט לצילום. לפי ברקאי (תשמ"ה: 241-244), זו המערה היחידה מירושלים של תקופת המלוכה שנמצאה חתומה.

45 לדוגמא: דווידוביץ ואחרים (תשס"ו) ברמות ובבית הכרם, דגן וברדה (2009) באזור הר חומה, Rapuano and Onn 2004; 2011, ברכס שועפט ויער רמות.

46 על הבעייתיות שבניתוח ממצאי סקר ראו גם אצל נאמן תשס"ז: 339-341; דווידוביץ ואחרים תשס"ו: 36; בוצר ופרויד תשע"ז.

אתרים המתוארכים לתקופה הפרסית, לעומת 140 אתרים בהם זוהו חרסים מסוף תקופת הברזל. באתר בגבעת חומה (שם: 72, אתר {105} 142), לא זוהו בסקר חרסים מהתקופה הפרסית ואילו בחפירה נמצאו מעט (וראו להלן, פרק ז'). הסתמכות על חפירות הצלה שטרם פורסמו פרסום מלא, גם היא מטעה לעיתים. דו"ח ראשוני של חפירת הצלה, עם תכנית סכמתית, ולעיתים ללא פירוט של הממצא הקרמי, משקף את האופן בו חופרי האתר הבינו את ממצאיהם בשטח, ולפני שניתן היה להגיע למסקנות המבוססות על עיבוד מפורט וסופי של הממצא.⁴⁷ למרות זאת, ועל אף ההסתייגויות, נראה שכיום, נוכח מספרן הרב של חפירות הצלה שהתנהלו בירושלים ובסביבותיה, משתפרות הידיעות אודות אופן התפתחותם של כלי החרס בשלהי תקופת הברזל ובתקופה הפרסית, באופן המאפשר לדייק יותר אודות מידת ההמשכיות של היישוב הכפרי סביב ירושלים מסוף תקופת הברזל ובמעבר לתקופה הפרסית. יחד עם זאת, ולמרות התקדמות מחקר כלי החרס של התקופה הפרסית, קיים עדיין קושי רב באבחנה בין פרקי זמן קצרים יותר בתוך התקופה (Faust 2008: 181; פאוסט תשס"ב; בוצר ופריד תשע"ז; Gadot 2015).

לפי תוצאות החפירות והסקרים חל גידול ניכר באזור הכפרי ביהודה ובנימין בסוף ימי בית ראשון, כולל באזורים שלא היו מיושבים קודם לכן, כמו במדבר יהודה באזור עין גדי והבוקעה – בקעת הורקניה (וראו Stern 2004: 1-4, Fig. 2; Magen 2004: 134-138). הסיבות שניתנו להרחבת יישובים קיימים ולהקמת יישובים חדשים, כולל באזורי הספר, הן אותן הסיבות שניתנו לגידולה של ירושלים בתקופה זו (וראו לעיל). פייג (תש"ס: 392) קבעה שמספר היישובים הגדול ביותר בתקופת הברזל II' הוא מצפון-צפון-מזרח לירושלים.⁴⁸ לגבי התקופה הפרסית, נקבע על סמך סקרי העבר, שההתיישבות הנרחבת של שלהי תקופת הברזל התכווצה לחלוטין. נמצאו מעט אתרים מהתקופה הפרסית עם מעט כלי חרס, עדות לכך שלא רק שהיו מעט אתרים, אלא שהיישוב בכל אחד מהם היה מצומצם בהיקפו.⁴⁹ ההערכות על השבר במעבר בין שלהי תקופת הברזל לתקופה הבבלית היו של ירידה של כ- 60% - 80% באוכלוסיית יהודה, אם כי יש הבדל בין האזורים השונים. בעוד בבנימין האוכלוסייה כמעט ולא נפגעה, חבל ההר מדרום נפגע קשות.⁵⁰ פאוסט (Faust 2013: 126) טען כי גם היישוב הכפרי וגם העירוני התמוטטו במהלך המאה ה' לפנה"ס והעדויות הדמוגרפיות וההתיישבותיות מראות על ירידה חדה ופתאומית, שבעקבותיה התרחשה התאוששות הדרגתית. לדעתו, ההתמוטטות לוותה בשינויים חברתיים ותרבותיים חדים שכללו, לדוגמא, את היעלמותו של בית ארבעת המרחבים ואת הפסקת השימוש בקבר היהודאי. לאור זאת, פאוסט תיאר את התהליכים שהתרחשו בתקופה הפרסית ככאלה של חברה משתקמת בתהליך שלאחר ההתמוטטות. גדות פרסם לאחרונה מחקר אשר ריכז את המידע מחפירות ההצלה בסביבות ירושלים, בו הוא איגד קורפוס גדול של חפירות מתקופת הברזל ומהתקופה הפרסית (Gadot 2015). במחקר זה הראה גדות שהירידה ביישוב בתקופה הפרסית

47 כך, לדוגמא, פורסמה מצודה ברזלית – פרסית מפסגת זאב עם תכנית סכמתית, אך ראו בוצר ופריד תשע"ז: 152-153, וכן גם פרק ח' להלן.

48 יש להתייחס בזהירות לנתון זה, כיוון שזהו אזור שלא היה בנוי בעבר ונערכו בו הרבה סקרי פיתוח מפורטים ושיטתיים בשל בנייה מואצת. זאת, לעומת אזורים אחרים שנבנו בעבר ללא סקר או חפירה קודמים, ורק מעט חפירות הצלה שנערכות מפעם לפעם בעת פיתוח נקודתי, כמו באזור ממילא לדוגמא, מספקות נתונים על המתרחש באזורים אלה.

49 ראו: Stern 1982: 31-41; Magen 2004: 3, Fig. 3; Lipschits 2011b; 24-25; קלוגר תשס"ג: 24-25.

50 ראו: פייג תש"ס; Faust 2007: 321-326; Stern 2001: 7; Levin 2012: 7.

היא פחות משמעותית ממה שהראו מחקרים עד כה, וכי מספר אתרים שנטען שפסק בהם השימוש בשלהי תקופת הברזל המשיכו להתקיים גם בתקופה הפרסית. בדיקה מחודשת של כלי החרס מחפירות הצלה באזור ירושלים העידה על קיומם של 24 אתרים בתקופה הפרסית לעומת 10 מתקופת הברזל II ב' ומעל 60 אתרים מתקופת הברזל II ג' (Gadot 2015: Fig. 5).⁵¹ המשמעות היא כי מספר האתרים במאה הז' לפנה"ס בירושלים הוא התופעה הייחודית ולא הירידה במספר האתרים בתקופה שבאה אחריה. אולם גם גדות, המסתמך על אבחנה מחודשת של כלי החרס בין אלה של תקופת הברזל II ב' לאלה של תקופת הברזל II ג', מתייחס לתקופה הפרסית כאל יחידת זמן אחת, ולכן הנחותיו לגבי התקופה הבבלית מסתמכות רק על ממצאים כמו טביעות אריה ועל המשכיות נסיבתית, כתוצאה מהופעתם של ממצאים מהתקופה הפרסית באתרים של תקופת הברזל II ג' (Gadot 2015: 18-19; וראו להלן על חרבת אר-ראס בפרקים ב', ז').

באזור הר חברון התמונה שונה במעט. הסקר של עופר (תשנ"ג: 21) הצביע על מספר אתרים רב יותר, גם אם לא בהרבה, בתקופת הברזל II ב' לעומת תקופת הברזל II ג' (122 לעומת 113). טענה דומה הועלתה על ידי בץ (תשס"ו), שטען, על סמך מספר חפירות הצלה, שגל ההתיישבות הגדול באזור דרום הר חברון הוא במהלך המאה הח' לפנה"ס, ואילו לאחר מסע סנחריב יש באזור זה ירידה גדולה. זוהי עדות שונה מאוד ואף מנוגדת לממצא מחפירות הצלה באזור ירושלים. מהתקופה הפרסית נסקרו באזור הר חברון 87 אתרי יישוב, לעומת 113 בתקופת הברזל II ג', מרביתם בחלק הצפוני של הרי יהודה (עופר תשנ"ג: 21). גם כאן תמונת ההתיישבות שונה מזו של אזור ירושלים. כאמור לעיל, הסקת מסקנות מרחביות מנתוני סקרים וחפירות הצלה בעייתית במיוחד לגבי המשכיות היישוב בתקופה הבבלית, שלא באה כלל לידי ביטוי בסקרים. פאוסט (תשס"ב; תשס"ט: Faust 2013; 340) השתמש במודל לבחינת קיומו של שלב בבלי באתרים הכפריים באזור ירושלים שאינו תלוי בעדות קראמית. המודל מניח שיישוב כפרי שנטש לא יחזרו אליו לאחר זמן בדיוק לאותה הנקודה. לכן, אם יש רצף ביישוב כפרי בין תקופת הברזל והתקופה הפרסית, אז כנראה הייתה בו המשכיות לאורך התקופה הבבלית. מודל זה מתאים ומקובל על דעתם של דוידוביץ ואחרים (תשס"ו: 92-94) על סמך תוצאות הסקרים וחפירות ההצלה בבית הכרם. במלחה, וברגם ברמת מנחם (וראו להלן פרק ח').

מדרג היישוב סביב ירושלים - בעקבות הסקרים וחפירות ההצלה המרובות, עסקו חוקרים בזיהוי המארג היישובי ובאיתור ההיררכיה של היישובים הכפריים סביב ירושלים בשלהי תקופת הברזל, וחילקו את היישובים בפריפריה למספר צורות יישוב.⁵² הסיווג לסוג האתרים חשוב, משום שבכל אתר ניתן לצפות לסוג ממצא שונה. החלוקה הנפוצה במדרג היישובים היא לתילים ואתרי יישוב גדולים, יישובים כפריים, מצדים, מבני חווה בני ארבעה או שלושה מרחבים, חורבות ושטחי חקלאות בהם מגדלים, רגמים, מתקנים (כגתות) וריכוזי חרסים.

פייג (תש"ס: 387) סייגה את החלוקה בטענה שהאבחנה בין הסוגים השונים אינה פשוטה, וקשה מאוד לדעת לפי סקר או חפירה מצומצמת מהו גודל אתר ומה אופיו בתקופות השונות ובתוך השלבים השונים של כל תקופה. בין התילים והאתרים

51 מרבית מהאתרים שעליהם מתבסס מחקרו של גדות (Gadot 2015: 19, 22) הם בסיס הנתונים שמשמש במחקר זה.

52 ראו: פייג תש"ס; דוידוביץ ואחרים תשס"ו: 90-92; קלונר תשס"ג: 20-24; מייטליס תשנ"ז: 91; מויאל ופאוסט תשע"ו: 14; Gadot 2015: 14

הגדולים, שנמצאים בטבעת של כ 6-7 ק"מ מסביב לירושלים, מנתה פייג (תש"ס: 394-396) את רמת רחל, תל אל פול, ח'רבת אל בורג' נבי סמויל, מוצא, עזרייה, ענתא, חזמא וחרבת עלמית. בסמוך לאתרים אלה נמצאו מתקנים חקלאיים רבים. בניגוד לה, יש הרואים בחלק מאתרים אלה אחוזות מלך או מקומות עם אופי של מנהל אדמיניסטרטיבי לאיסוף מיסים,⁵³ כמו למשל, המבנה הארמוני ברמת רחל, על שפע טביעות החותם שנמצאו בו, שחולש על עמק רפאים, שבו מתקנים חקלאיים גדולים ומרובים (ליפשיץ וגדות תש"ט; Greenberg and Cinamon 2006; Lipschits 2011b: 71); או מוצא, בשל הממגורות הרבות שנחשפו באתר זה (Finkelstein and Gadot 2015; Greenhut and De Groot 2009: 215-233). יישוב כפרי הוגדר לפי פייג (תש"ס: 398-400) כאתר שבו כעשרה מבנים מטיפוס 4 או 3 מרחבים, במרחק של כ 30-60 מ' זה מזה, כמו חרבת אר-ראס. רוב האתרים מטיפוס זה נמצאים בסמוך למקור מים (וראו גם: דוידוביץ ואחרים תשס"ו: 90-92 לגבי אופי ומדרג מבנים באזור רמות ובית הכרם). המבנים הבודדים נמצאו בשולי אזורי היישוב, וייתכן שחלקם עונתיים. מגדלים וגלעדים נמצאו ביער רמות (Rapuano and Onn 2004) ורגמים באזור קריית מנחם (Greenberg and Cinamon 2011). שטחי חקלאות זוהו לפי טרסות חקלאיות ושפע חרסים (פייג תש"ס: 408-407). חורבות (לפי הגדרת פייג תש"ס: 397-398) נמצאו בחלקן בשולי המדבר והתפרנסו בהן ממרעה. המצודות נבנו במקומות נישאים, ולאור הגדרה זו נחשבים האתרים בתל אל פול, בגבעה הצרפתית ובגילה למצודות, בעיקר בשל מיקומם האסטרטגי סביב ירושלים (פייג תש"ס: 401-406; Barkay, Fantalkin and Tal 2002: 67-66). עם זאת, אין הוכחה כלשהי שאתרים אלה שימשו כמצודות ולא כבתי חווה כמו המגדל בצור-באהר (אייזנברג ודה גרוט תשס"ו). חוקרים אף הצביעו על מיקום אפשרי של מצודות, בלי שנמצא ממצא ממשי המעיד על כך, כמו, למשל בכתף הינום (Barkay, Fantalkin and Tal 2002: 67), ובראס אל עמוד (נגורסקי וגרינהוט תשע"ה: 19). חרבת ערש נחשבה בעבר, לפי סקרים, כמצודה מתקופת הברזל, אך לאחר החפירה התברר שיש לשייכה למאות הד'-ג' לפנה"ס (Mazar and Wachtel 2015). בפסגת זאב חפר נדלמן מבנה שהוגדר בפרסום הראשוני כמצודה (Nadelman 1993) אך מעיבוד סופי של החומר, נראה שתכנית האתר לא יכולה להיחשב כמצודה. כמות הממצא מתקופת הברזל II במקום מועטה מאוד, לעומת החרסים מהתקופה הפרסית-הלניסטית (וראו להלן, פרק ח' וכן בוצר ופרויד תשע"ז: 152-153).

מערות קבורה מחוץ לירושלים

במרחב שמחוץ לירושלים נמצאו מערות קבורה רבות מתקופת הברזל,⁵⁴ אך רק במעט מהן הממצא נוגע לתקופת המעבר של המאה ה' לפנה"ס (שטרן תשל"ג: 83-84). כזו היא מערת הקבורה בעילמית (דינור וליפוביץ 1988 וראו להלן, פרק ח'). אשל וקלונר (1990: 399) חפרו באזור שבין בית חנינא לנבי סמואל מערת קבורה עם ממצא, שטרם פורסם,

53 כץ ופאוסט (Katz and Faust 2011: 180) רואים קשר בין אחוזות מלך למקומות עם ריבוי קנקנים, כאשר פיטסים יימצאו יותר במחסנים מלכותיים ואילו פערורים באזורים הכפריים.

54 וראו את סיכומי מחקרה של יזרסקי (תשנ"ז) על מערות קבורה בתקופת הברזל II ב'ג', שנחפרו בעבר באזור שמדרום לירושלים באזור הר חברון, ועל מערות ומנהגי קבורה ביהודה ובנימין (יזרסקי 2009; Yezerski 1999). ראו גם אצל ברקאי (תשנ"ח) על מערת קבורה ליד בית לחם.

משלהי תקופת הברזל ומראשית התקופה הפרסית. מעין ע'רוב שבאזור חברון פורסמה מערת קבורה מראשית התקופה הפרסית (Stern 1971). מערה זו היא אחת מסדרת מערות שברובן נמצאו ממצאים מתקופת הברזל (יזרסקי תשנ"ז: 9). מערות קבורה נוספות נחשפו בחפירות בגבעון ובתל אל-נצבה, אך בשל אופי הפרסום בשנים שבהן בוצעו החפירות, קשה לקבוע בוודאות את משך השימוש בהן. אשל (תשמ"ז) ערך סקר ומיפה כ-13 מערות קבורה, כולן שדודות, למרגלות התל של גבעון, ממזרח לו.⁵⁵ לפי צורת הקברים, שכללו מאספה ומקום לנפטרים עם משכבי ראש, הוא שייך את בית הקברות לשלהי תקופת הברזל ולמאה ה' לפנה"ס (אשל תשמ"ז: 31-32).

מחוץ לתחום אזור המחקר ידועה מערת קבורה מס' 14 מבית שמש (וראו להלן). מערות קבורה נוספות שמשך הקבורה בהן חפף את התקופה הבבלית הן אולי באבו-גוש (להלן) ובחרבת בית לוייה (Naveh 1963). בתקופה הפרסית, נראה שמנהגי הקבורה השתנו, והקבורה נעשתה בקברי פיר ובתיבה (שטרן תשל"ג: 84-93; פאוסט תשס"ט).

חקר התקופה הבבלית

בניגוד לשלהי תקופת הברזל, התקופה הבבלית היא תקופה שכמעט ואינה מזוהה בממצא הארכיאולוגי. הסיבה לכך היא שזיהוי של תקופה נעשה לרוב על פי הממצאים בשכבות החורבן שלה. כאשר אין חורבן ויש רצף התיישבותי ממושך קשה להגדיר את ראשיתו ואת סופו של פרק זמן מסוים בתוך הרצף. אין שכבות חורבן ביהודה לאחר שנת 586 לפנה"ס ועד לימי החשמונאים, ומבחינת הממצא החומרי זהו רצף אחד ארוך, שנמשך כ-400 שנה, בלי נקודות "עוגן" שבהן התרבות החומרית קפאה בחורבנות מתוארכים ומתועדים. סיבה נוספת להיעדרם של שרידים מהתקופה הבבלית ומראשית התקופה הפרסית מהרקורד הארכיאולוגי הוא השתנות דגם ההתיישבות באזור שהפך מעירוני לכפרי ועני לאחר החורבן. למנהגי הפחווה לא היו האמצעים הדרושים למפעלי בנייה גדולים וראוותניים, לחומרי גלם יקרים וכדומה ולכן גם קשה למצוא את שרידי התקופה הדלים (Lipschits 2011c: 195, 206-208). מסיבות אלה, בתוספת לתיאור המקראי שהגדיר תקופה זו כ'תקופת הגלות' שמתחילה בסופו של ספר מלכים ומסתיימת בראשיתו של ספר עזרא-נחמיה, חוקרים רבים לא הכירו ואף פקפקו בזכות קיומה העצמאי של התקופה הבבלית מבחינת הממצא הארכיאולוגי.

כך, למשל, טען שטרן (Stern 2001: 322-324) שהיישובים בבנימין הוסיפו להתקיים במשך התקופה הבבלית, וחלקם אף המשיכו להתקיים עד לתקופה הפרסית, אך רק עד שנת 480 לפנה"ס, אז הם ננטשו. את התאריך הזה הוא ביסס על תאריכם של כלי חרס אטיים שנמצאו במצפה, בית אל, תל אל-פול וגבעון. בניגוד לבנימין, ביהודה בכלל, ובירושלים בפרט, יש חורבן מוחלט, התואם את העדות המקראית. במאמר שכתורתו "הפער הבבלי" ריכז שטרן (Stern 2000) את מעט העדויות הארכיאולוגיות שניתן להצביע עליהן כמייצגות את השלטון הבבלי, לעומת העדויות הרבות שיש על המנהל האשורי. ברקאי (תשנ"ט: 25), לעומת שטרן, טען שסיום תקופת הברזל הושפע מהמאורע ההיסטורי של חורבן

---

55 אחת המערות נחפרה בשנת 1949 על ידי דג'ני (Dajani 1956). המערה, שבמקורה הייתה מערה טבעית, שימשה לקבורה החל מתקופת הברונזה התיכונה, ונמצאו בה למעלה מ-500 חפצים, כולל חרפושיות, חרוזים ועוד. כמחצית מכלי החרס שייכים לתקופות הברזל השונות. המערה פורסמה באופן חלקי, ואופן הפרסום בצילומים וללא תאור מלווה, מונע אפשרות לבודד טיפוסים כלים כשייכים למאה ה' לפנה"ס.

המקדש ולא מהעדות הארכיאולוגית. לטענתו, ניתן להצביע על שלב תרבותי שנפל בין הכיסאות במאה ה' לפנה"ס, ממנו יש מכלולי קברים, ראשי חץ, ממצא גליפטי, ואף טיפוסי כלים ברורים. עם זאת, כיוון שהמעבר לתקופה הבבלית עבר ללא חורבנות וללא משבר, קשה להצביע על מכלולים סטרטיגרפיים ברורים, אם כי הם קיימים. לעומתו, דה גרוט (תשנ"ט: 24; תשס"ב: 79; De Groot and Bernick-Greenberg 2012a: 174-175), בדומה לדעתו של שטרן, נקט לאורך השנים בגישה הפוכה. הוא טען שבמצב המחקר כיום אי אפשר, או עדיין בלתי אפשרי למצוא שכבה בבליית, וזאת בשל הזמן הקצר של קיומה. במקום אחר הוא טען ש "...הניסיון להציג 'מכלול ניאו בבלי' אינו עומד במבחן הביקורת בהיותו מבוסס על מכלולים של בורות, מערות קבורה ומילויים ולא על מכלולים מקונטקסט סטרטיגרפי חתום" (אייזנברג ודה גרוט תשס"ו: 130). זורן (Zorn 1993; 2003: 416) סקר את מעט הממצא הבבלי מתל א-נצבה וסיכם כי ידיעותינו על התרבות החומרית של התקופה הבבלית בארץ ישראל בכלל, וביהודה בפרט, דלות ומועטות ביותר. ליפשיץ (Lipschits 2011b: 81-82 עם הפניות) סיכם זאת באמירה כי יש קו ישיר בין ההצהרה של אולברייט משנת 1949, על כך שאין אף עדות לאף עיר ביהודה שהייתה מיושבת בתקופת הגלות, להצהרות על התמוטטות חברתית שלמה וקריסה מוחלטת, ולהצהרתו של שטרן על ה"פער הבבלי" ועל המציאות הארכיאולוגית במאה ה' לפנה"ס שמשקפת את העדות המקראית על הרס מוחלט של כל היישובים וערי יהודה הבצורות על ידי נבוכדנצר בשנת 586 לפנה"ס.⁵⁶ בניגוד להם הוא רואה את הרציפות בכלי החרס בין שלהי תקופת הברזל לתקופה הפרסית, והציע דרך ביניים לראות את התקופה דרך הממצא שכן מרמז על קיומה כגון: טביעות האריה, כלי חרס שזוהו עם המאה ה' לפנה"ס וממצאים נוספים, בגישה שכינה 'דרך חצי הכוס המלאה' (Lipschits 2011b: 78-81). רייך (2011: 169) היטיב לסכם כאשר כתב: "באשר לפרק הזמן הבא מיד לאחר חורבן הבית וגלות בבל, ועד לגלים הראשונים של שיבת ציון, כלומר בין הרבע הראשון לרבע האחרון של המאה ה' לפנה"ס, עדיין מתווכחים הארכיאולוגים אם זו תקופה ארכיאולוגית העומדת לעצמה. אם ניתן לאבחן אותה מבחינה ארכיאולוגית, אזי היא ראויה לשם 'התקופה הבבלית', ואם לא – יש לצרפה לפרק הזמן שבא לאחר מכן...מדי פעם מתגלה בחפירות נתון המשתייך לפרק זמן זה, וגם אם הייתה תקופה זו בתולדות ירושלים יום קטנות, ירושלים בוודאי שלא נותרה ריקה מאדם לאחר החורבן הבבלי, גם אם מרכז הכובד של הציבור הנותר עבר לזמן מה לאזור בנימין שמצפון לעיר".

5. מחקר כלי החרס במאות ז'-ה' לפנה"ס

במחקר כלי החרס של ארץ ישראל קיים מעבר חד וברור בין כלי החרס של סוף תקופת הברזל לבין כלי החרס של התקופה הפרסית. ההתייחסות במחקר הארכיאולוגי הייתה, ועודנה במידה רבה (וראו Gitin 2015), הפרדה בין תקופת הברזל לתקופה הפרסית, עד כדי כך שחוקרים קבעו שאין אפשרות להגדיר מכלולי קרמיקה מהתקופה הבבלית. זאת, למרות שאותם החוקרים היו מודעים לכך שבין טיפוסי כלי החרס מהתקופה הפרסית יש רבים שיוצרו במסורת הכלים

56 וראו לעיל, ורשימה של חוקרים נוספים אצל ליפשיץ (Lipschits 2011b: 66, note 31) שלא הכירו בקיומה של התקופה ביהודה אך הסכימו על קיומה בחבל בנימין בהשפעת העדות המקראית.

מתקופת הברזל.⁵⁷ כשנמצאו יחד חרסים מתקופת הברזל ומהתקופה הפרסית, הם לרוב הוגדרו כמכלול מעורב "ברזל ופרסי".⁵⁸ למרות זאת, לאורך השנים, ועם התבססות תיאוריות חדשות של הארכיאולוגיה התהליכית והבתר-תהליכית, הפרשנית,⁵⁹ חוקרים הכירו בקיומם של מכלולים שבהם יש טיפוסים משתי התקופות. במקרים אלה הם הגדירו טיפוסים כלים כשייכים למאה ה-ו', או למאות ו'-ה' לפנה"ס. נראה שבנושא הקרמיקה היה קשה מאוד לחוקרים להשתחרר ממיטוס ה'ארץ הריקה', ורק באזור בנימין, שלגביו יש עדות היסטורית על המשכיות ורצף התיישבותי, העזו להגדיר ממצא מן המאה ה' לפנה"ס בלבד.

ההתפתחות של טיפוסים כלי החרס משלהי תקופת הברזל לתקופה הפרסית ומציאת טיפוסים הביניים של התקופה הבבלית מוצגים להלן (קורפוס הכלים בפרק ד', ופרק ז'). להלן סקירה של תולדות מחקר כלי החרס של תקופת הברזל II ב'-ג' והתקופה הפרסית ביהודה, שחשיבותם רבה להגדרת כלי החרס של המאה ה-ו' לפנה"ס. כיוון שבעבר, הדיון על התקופה הבבלית היה חלק מהתקופה הפרסית ולא הייתה אבחנה ברורה מה הם טיפוסים הכלים של המאה ה' לפנה"ס ומה הם הטיפוסים של ראשית התקופה הפרסית (שטרן תשל"ג), אקדים להלן בסקירת המחקר את מחקר כלי החרס של התקופה הפרסית לזו על מחקר כלי החרס של המאה ה' לפנה"ס.

מחקר כלי החרס של תקופת הברזל II ב'-ג'

החפירות הארכיאולוגיות הרבות שנערכו באזור יהודה ובנימין עד לאמצע המאה העשרים, נערכו בתקופה בה מחקר כלי החרס היה עדיין בראשיתו, והחוקרים לא ידעו להבחין בין כלי החרס של השכבות השונות בתוך תקופת הברזל II ב'. וומפּלר (Wampler 1947) ומקקאון (McCown 1947), לדוגמא, הציגו אוסף מרשים של כלי חרס מתקופת הברזל מחפירות באדה בתל א-נצבה ומהקברים סביבו. אך שיטת החפירה וחוסר ההפרדה בתקופות השונות בתוך תקופת הברזל ובתקופות הפרסית וההלניסטית הופכות את הפרסום ללא רלוונטי ללימוד מחודש, גם לאחר עבודתו של זורן (Zorn 1993), שניסה לארגן מחדש את הסטרטיגרפיה של האתר. חפירותיו של אולברייט בתל בית מרסים התרחשו באותן השנים, ולמרות ששכבה A2 בתל בית מרסים מובנת לנו כיום כשייכת לאופק החורבן של 701 לפנה"ס, הוא תארך אותה למסע הראשון של נבוכדנאצר.⁶⁰ הדמיון הרב בין כלי החרס של שכבה A2 בתל בית מרסים לאלה של שכבה III בתל לכיש והתאריך המוטעה שנתן להם אולברייט, בעקבות סטרקי בתל לכיש (התאריכים שהציעה טפנל לשכבות III ו II בלכיש לא התקבלו על הרבה מהחוקרים) היה בעוכרי המחקר בלימוד כלי החרס בתוך תקופת הברזל II במשך שנים רבות.

57 ראו: שטרן תשל"ג: 7;105; Berlin 2012: 13; Ben-Arieh 2000: 187; Mazar and Panitz-Cohen 2001: 9; Wampler 1947: 9

58 ראו: Stern 2001: 343; Greenberg and Cinamon 2011; ביליג 2011.

59 על ההגדרות וההתפתחות של תיאוריות השונות במחקר הארכיאולוגי, ראו להלן, סעיף 6, וכן ובונימוביץ (תשס"א). על התרחקות הארכיאולוגיה מהמקרא בעקבות הארכיאולוגיה החדשה וההתקרבות המחודשת עם הארכיאולוגיה הבתר-תהליכית, ראו: בונימוביץ ופאוסט (תשס"ט); וכן *2-12; Panitz-Cohen 2006; Loney 2000.

60 לסכום על שיקוליו של אולברייט בתיארוך השכבה ראו: Aharoni and Aharoni 1976: 73-74.

הדו"ח הקרמי המפורט שפרסמה טפנל מלכיש (Tufnell 1953) נראה כיום מיושן וארכאי. למרות הסרבול שבו (הגדרת טיפוסים כלים והכללתם בקבוצות, והצגת המכלולים במספרי טיפוסים הכלים בלבד, כאשר לכל טיפוס היה ציור אחד, שהוצג בלוח הטיפוסים), הוא היווה פריצת דרך ויש לו חשיבות רבה להתפתחות הטיפולוגיה של כלי החרס של תקופת הברזל בכלל ושל יהודה בפרט. זה היה הדו"ח הראשון בו הייתה התייחסות כמותית בטבלאות ואחוזים למציאותם והיעלמותם של כלים שונים בשכבות השונות, תוך התייחסות לחיפוי, למירוק יד מול מירוק אובניים, ועוד.⁶¹

גם בספרה של רות עמירן (תשל"א),⁶² משך הזמן של תקופת הברזל III (800-587 לפנה"ס) מובא כמכלול אחד וללא הפרדה בין המאה ה-ח' למאה ה-ז' לפנה"ס. ספרה מסתיים בתקופת הברזל ואינו ממשיך הלאה לתקופה הפרסית. מרים ויוחנן אהרוני הצביעו על האבחנה בין טיפוסים הכלים השונים של המאה ה-ח' לאלה של המאה ה-ז' לפנה"ס ביהודה.⁶³ מחקרים נוספים, שהצביעו על ההבדלים בכלי החרס בין המאות ה-ז' לפנה"ס, פורסמו רק בשנים מאוחרות יותר, עם חשיפתם של מכלולי כלים, שנמצאו בהקשרים סטרטיגרפיים ברורים יותר. כך, מחקריה של צמחוני (Zimhoni 1990, 1997) על המכלולים הקראמיים מהחפירות המחודשות בתל לכיש. מחקרה על כלי החרס של שכבות IV-V (Zimhoni 1997) היה הראשון לעמוד על הבדלים קראמיים בין תקופת הברזל II א' הקדום למאוחר, ובין תקופת הברזל II א' לתקופת הברזל II ב'. מחקרה על כלי החרס של שכבות II-III (Zimhoni 1990) מפורט, מראה התפתחות של טיפוסים כלים (בעיקר קנקנים מטיפוס 'למלך' וקנקנים חופיים) במעבר בין שכבה III לשכבה II, ומצביע על קשר טיפולוגי הדוק בין השכבות, למרות הפער הכרונולוגי הגדול בין חורבנותיהן.⁶⁴

פרסומי חפירות של אתרים שהתקיימו רק במאה ה-ז' ובראשית המאה ה-ו' לפנה"ס, כמו שכבה V בעין גדי (מזר ואחרים תשכ"ו) ושכבה V ברמת רחל (Aharoni 1962, 1964), עזרו להגדיר את מה שנתקבע במחקר כלי החרס כמכלולי כלים הומוגניים של סוף תקופת הברזל וכמייצגים את שכבת החורבן.⁶⁵ עם השנים פורסמו מכלולי כלים נוספים מחפירות עם סטרטיגרפיה ברורה מתקופת הברזל II ב'-ג'. אלה עזרו להגדיר ולחדד את ההבדלים בין שתי התקופות.⁶⁶

מחפירותיה של קניון בירושלים פורסמו לראשונה כמכלולי כלים רבים. בשל שיטת החפירה בריבועים קטנים, שיטת הרשום מחפירותיה והמיקום במדרון, החומר המפורסם מחפירותיה בגן הארמני (Tushingham 1985) ובמדרון המזרחי

61 צמחוני חקרה ופרסמה את כלי החרס מחפירות אושיסקין בתל לכיש. מצד אחד, צמחוני העריכה את עבודתה של טפנל והשתמשה במספרי הטיפוסים שלה במחקר כלי החרס משכבות II-V בלכיש. מצד שני, היא ביקרה את שיטתה שהקשתה להשתמש בדו"ח ומנעה לדעתה, מחקרים להגיע לתובנות חשובות אליהן הגיעה טפנל (Zimhoni 1997: 68).

62 הספר פורסם לראשונה בשנת 1963.

63 Aharoni and Aharoni 1976, וזאת על סמך כלי החרס שנמצאו בלכיש בשכבות III ו-II (Tufnell 1953, Aharoni 1975), בבאר שבע בשכבה II (Aharoni 1973) ברמת רחל בשכבה V (Aharoni 1962, 1964), בעין גדי בשכבה V (מזר דותן ודונאייבסקי תשכ"ג) ובערד בשכבות VIII ו-VI-VII (מחפירות אהרוני טרם פרסומן).

64 למרבה הצער, צמחוני לא השלימה את מחקרה על שכבה II, ובדו"ח הסופי של חפירות לכיש (Zimhoni 2004b) מובאים לוחות הכלים לפי המכלולים בהם נמצאו, אך ללא דיון טיפולוגי, פרט לקנקנים.

65 וראו להלן השגות על תוצאות חפירותיו של אהרוני ברמת רחל (פרק ב') ועל החפירות בעין גדי (פרק ג').

66 Yezerski 2007; Singer-Avits 2002; Mazar and Panitz-Cohen 2001; Freud 1999; Gitin 1990; De Groot and Bernick-Greenberg 2012b;

של עיר דוד (Franken and Steiner 1990; Steiner 2001), הוא בעיקר מתוך מילויים ושפכים שאין בהם רצף סטרטיגרפי מוגדר היטב. כלי החרס ממערות 1 ו-2 יוצאי דופן מבחינה זו, שכן הם כוללים עשרות רבות של כלים שלמים, אבל ללא סטרטיגרפיה, ולימוד החומר היה על כן חלקי והשוואתי בלבד (Eshel and Prag 1995). כלי החרס מחפירות קניון פוזרו וחולקו בין שתי קבוצות חוקרים שונות: (1) אשל ערך ניתוח טיפולוגי-כרונולוגי לכלים ממערות 1 ו-2, ותארך אותן למחצית הראשונה ולאמצע המאה הז' לפנה"ס.⁶⁷ הוא ציין את הדמיון לקערות הרבות בלוקוס 477 מחפירות אהרונים ברמת רחל, וטען שאולי גם השימוש הפונקציונאלי בשני המכלולים דומה (Eshel 1995: 23); (2) קבוצת חוקרים אחרת עבדה על היבטים טכנולוגיים של הכלים בהולנד. אין קשר בין ממצאי שתי הקבוצות וקשה אף לערוך השוואה למכלולים נוספים מחפירות קניון (Prag 1995). פרנקן וסטיינר (Franken and Steiner 1990; Steiner 2001) פרסמו את שאר כלי החרס מהמדרון המזרחי, שכללו בעיקר שברים. הם מתארים תשעה שלבים סטרטיגרפיים בין המאה ה-ט' ועד לחורבן בשנת 586 לפנה"ס, במילויים מעל קטע הרחוב מתקופת הברזל (Franken and Steiner 1990: 6). למרות זאת, הם לא עסקו באבחנות טיפולוגיות אלא בעיקר התחקו אחר שיטות ייצור. זאת, בשל מגבלות החפירה בשטחים קטנים, ושיטת הרשום של הממצאים שלא הייתה שיטתית ואחידה לאורך השנים, ולא אפשרה לפרסם מכלולים לפי לוקוסים, אלא כטיפוסים לפי שלבים. בספרו על הקדרים של ירושלים סקר פרנקן (Franken 2005) תהליכי ייצור של כלים לאורך כל התקופות. מחקרו על שלהי תקופת הברזל והתקופה שלאחר החורבן נעשה על חרסים שנמצאו בערימת השפך הצמודה למבנה המדורג.⁶⁸ סטיינר, ובמיוחד פרנקן, קיבלו בקורות על כך שהם התבססו במחקרם על חרסים שמקורם לרוב במילויים ובמכלולים שאינם רצפות נקיות) וראו לדוגמא: (Blakely 2008, Cahill 2007). למרות הביקורות, ובמיוחד לאחר מחקר של מכלול מקביל לזה מהתקופה הבבלית מחפירות מזר (ראו פרק ב'), אני מסכימה עם חלק מתובנותיו של פרנקן הנוגעות למעבר מתקופת הברזל לתקופה הפרסית (להלן, פרק ה'). למרות זאת, ובשל אופי הפרסום שכמעט ואינו מציג מכלולים אלא טיפוסים, קשה להסתמך על מסקנותיהם של פרנקן וסטיינר בנוגע לתקופה הבבלית. רוב כלי החרס מהגן הארמני הגיעו ממילויים וכללו חומר מעורב מתקופות הברזל, הפרסית וההלניסטית. במקום אחד, מתחת לקטע רצפה עם טבון נמצא מילוי מתקופת הברזל II על הסלע (Tushingham 1985: 16). טשינגהם (Tushingham 1985: 446) פרש את כלי החרס הללו, שנמצאו על גבי הסלע בגן הארמני, כפעילות לצד המחצבה ושייך את הפעילות במחצבה לתקופה זו. גיבסון חלק על דעתו וראה בהם עדות לפעילות ביתית מהמאות ח'-ז' לפנה"ס, שמייצגת מבנים שנבנו על גבי חציבות קדומות יותר, בדומה לשטחים B, D מחפירות שילה (Gibson 1987: 85-87).

67 תאריכו של אשל הושפעו מתוצאות עבודת הדוקטורט שלו (אשל תשמ"ו), בה חלק על התאריכים המקובלים כיום לשכבות III ו-II בלכיש (וראו להלן פרק ג' הערה 162 וכן Table 9, Eshel 1995: 61-62). דה גרוט, גבע ויזרסקי (De Groot, Geva and Yezerski 2003:3) טענו, ואני מסכימה עימם, שיש לתארך את הממצא ממערות אלה לסוף המאה הח' לפנה"ס, כיוון שסירי הבישול מקבילים לאלו של שכבה III בלכיש.

68 ברבוע A18, הגובל בצדו המערבי ב"חומת נחמיה" ובמגדל. על תיארוך החומה והמגדל ראו גבע תשע"ג: 76, הערות 6-9, ושם ספרות נוספת. על מבנה האבן המדורג ראו סיכום אצל מזר (Mazar 2015: 2-11). פרנקן בדק שקיות חרסים מהשפכים המרובדים בחלקם העליון, מהשכבות שלאחר החורבן. אלה הן שקיות שלא עברו מיון מיד לאחר החפירה ולכן לא הוצאו מהם החרסים שנראו כשייכים לתקופת הברזל. לדעתו, הם חלק מהמכלול ושייכים לתקופה, אך הם עשויים בחלקם מטיין שונה. (Franken 2005: 92-93). זהו אותו השפך שחפרה אילת מזר בפסגת עיר דוד (וראו להלן, פרק ב.2).

פרסום מכלולי כלים מחפירות העופל (Mazar and Mazar 1989), מחפירות הרובע היהודי (De Groot, Geva and Yezerki 2003) ובמיוחד מהשטחים שפורסמו במלואם מחפירות שילה (De Groot and Ariel 2000); תרמו רבות לידע ולהכרת כלי החרס של ירושלים בשלהי תקופת הברזל, ובמיוחד בתקופת הברזל II ג'.

טבס (Tebes 2011) פרסם קורפוס של כלי חרס מסוף תקופת הבית הראשון בירושלים. יש בעבודתו סקירה מקיפה וביקורתית על כל הפרסומים של כלי חרס מהמאה הז' ומראשית המאה הו' לפנה"ס בירושלים, ועל החלוקות הטיפולוגיות השונות וחוסר האחידות שקיים אף בפרסום בין שטחים באותה חפירה, כמו מחפירות קניון ואביגד. אך עבודתו רצופה אי דיוקים וניכר שאינו מכיר היטב את טיפוסי הכלים.⁶⁹ בנוסף, הוא מסתמך בעיקר על קביעות החופרים בנושא התאריך, גם כשהמכלול לא חתום ונקי כמו מחפירות הגן הארמני (Tebes 2011: 286), וללא בחינה של טיפוסי הכלים בהתאם לידע המעודכן שהיה מצוי בזמן הפרסום. מסיבות אלה, עבודתו אינה תורמת מעבר למה שכבר ידוע ומפורסם מדוחות החפירה השונים.

מחקר כלי החרס בתקופה הפרסית

ספרו של שטרן (תשל"ג) על התקופה הפרסית, הוא העבודה החשובה ביותר שנכתבה על כלי החרס בתקופה הפרסית. שטרן עדכן את המידע במהדורה האנגלית (Stern 1982), בספרו על הארכיאולוגיה של ארץ-ישראל (Stern 2001) ולאחרונה פרסם שוב סכום על הקרמיקה הפרסית בספר הקרמיקה של ארץ-ישראל, שערך גיטין (Stern 2015a). עבודתו היא נקודת מוצא והתייחסות חשובה ביותר לכל דיון על כלי החרס של התקופה הפרסית. אבל עם זאת, שטרן עוסק בכל מרחב ארץ ישראל ולא רק באזור ההר. כיוון שהשונות בתקופה הפרסית רבה, ובמיוחד בראשיתה, ההכללות ששטרן ערך לגבי טיפוסי הכלים כוללניות, וקשה לעמוד לפיהן על ההבדלים הדקים בין הטיפוסים השונים, ועל אופן השתנות טיפוסי כלים לאורך ציר הזמן.⁷⁰

המידע שעמד לרשותו של שטרן כשיצא ספרו לראשונה, מחפירות ביהודה ומאזור ירושלים בפרט, לא היה רב, והוא כלל חומר רב מחפירות ישנות: תל א-נצבה, בית צור, בית שמש, לכיש, גזר, חומר ממערות קבורה כמו מעין ע'רוב (Stern 1971 וראו פרק ח'), ומחפירה קטנה שניהל אהרוני בשייח איברהים (חורבת דורבן, אהרוני תשכ"ד), שכלי חרס ממנה פורסמו אך ורק בספרו של שטרן. תרומה חשובה לספרו הוסיפו כלי החרס של שכבה IV בעין גדי, בה נמצאו כלי חרס שלמים רבים (וראו להלן, פרק ג'). לעומתה, התקופה הפרסית ברמת רחל מחפירות אהרוני נשארה בגדר חידה. מצד אחד, נמצאו בה מאות טביעות 'יהוד' לסוגיהן השונים, ומצד שני לא נמצאה סטרטיגרפיה ברורה, פרט למעט בדלי קירות ובורות, בהם נמצא חומר רב מתקופה זו, יחד עם כלי חרס מתקופות נוספות (וראו להלן, פרק ב' ופרק ז').

69 לדוגמא, סיר הבישול ללא הצוואר האופייני למאה הז'-ו' לפנה"ס (וראו להלן, טיפוס CPI בפרק ד'), לא מופיע בקורפוס הטיפוסים שלו. במקומו מובאים טיפוסים קדומים יותר, עם הקבלות קדומות (Tebes 2011: 211: Fig. 5).

70 כיוון שתחום המחקר הנוכחי הוא באזור ההר בלבד, לא תמיד יש הלימה לטיפולוגיה שקבע שטרן. לצורך הפניות העדפתי לצטט בפרק ד' שלהלן את הפרסום האחרון של שטרן על כלי החרס בתקופה הפרסית (Stern 2015a), ובמידת הצורך חזרתי לפרסומים קודמים יותר.

שטרן (Stern 2001: 516-518) חילק את כלי החרס בתקופה הפרסית לשלוש קבוצות:

1. כלי חרס מקומיים, המייצגים המשך מסורות קרמיות של סוף תקופת הברזל.
2. חיקוי מקומי של קרמיקה מיובאת ממוצא מזרחי כגון הקרמיקה האשורית של כלי הארמון של המאה הז' לפנה"ס, הקערות המחקות כלי מתכת, והבקבוקים הגסים, וכן קרמיקה פרסית, פיניקית (כולל כלים עם דמויות האל בס), וכזו שנעשתה בהשפעה מצרית (כמו האלבסטרונים, וראו פרק ד').
3. חיקוי מקומי של טיפוסים מערביים כגון הקדרות עם הידיות האופקיות והנרות הסגורים.

למרות החלוקה, שטרן לא ערך אבחנה ברורה לשלבי משנה בתוך התקופה הפרסית. הקביעה היחידה שלו שנוגעת לחלוקה זו היא שככל שהמכלול הקרמי קרוב יותר בזמן לתקופת הברזל, יימצאו בו יותר טיפוסים שנעשו במסורת הכלים של תקופת הברזל ומעט טיפוסים חדשים (Stern 2001: 342-344, 514-518). עם השנים פורסמו כלי חרס מחפירות נוספות באזור ההר,⁷¹ אך בשל השונות הרבה בכלי החרס, במיוחד בראשית התקופה, שבה אין ייצור סדרתי של כלים כמו בתקופת הברזל, באף אחד מהם אין ניסיון להגדיר במדויק יותר תאריכים בתוך התקופה, מעבר לקביעותיו של שטרן (תשל"ג). לכן, קשה למצוא בהם את השלבים המוקדמים של התקופה, שטווח הזמן של המאה ה-ו' לפנה"ס כולל בתוכה.⁷²

גם כיום, עם פרסום חומר מחפירות חדשות, עדיין קשה לערוך חלוקה ברורה בין שלבי התקופה ביהודה. רק לאחרונה, ועל סמך המחקר המוצג בעבודה זו, הציעו בוצר ופרויד (תשע"ז) להגדיר יותר במדויק את משך הזמן של יישובים כפריים בסביבות ירושלים, והראו שיש יישובים שכנראה ננטשו בראשית התקופה הפרסית (להלן, פרק ח'). סנדהאוס וקרימרמן (Sandhous and Kreimerman 2015) עמדו על הבדלים טיפולוגיים בין מכלולים סטרטיגרפיים ברורים מחירבת קיאפה, שתוארכו על ידי מטבעות לסוף התקופה הפרסית (סוף המאה ה-ד' לפנה"ס) ולראשית התקופה ההלניסטית (ראשית המאה ה-ג' לפנה"ס).

מחקר כלי החרס בתקופה הבלית

כבר בשנות השישים והשבעים של המאה הקודמת הביעו חוקרים שונים את דעתם, שלפיה יש לתארך כלי חרס שנחפרו באזור בנימין למאה הו' לפנה"ס. כך, למשל, בביקורת על דו"ח החפירות בגבעון הדגיש ברג (Barag 1967) את ההמשכיות של גבעון ואתרים נוספים בבנימין (תל א-נצבה, תל אל פול ובית אל), על סמך חותם אותו תארך למחצית השנייה של המאה הו' או לראשית המאה הה' לפנה"ס. על סמך ניתוח הכתב הציע אביגד (Avigad 1972: 8) לתארך

71 כגון: הולילנד (Ben-Arieh 2000), חורבת נימרא (חיזמי ושבתאי תשנ"ג), חורבת ניסיה (Livingston 2003), בשומרון: שכם (Lapp 2008), קדום (Stern and Magen 1984), בירושלים מעיר דוד (Zuckerman 2012; Shalev 2015). בשפלה פורסמו כלי חרס מתל חסי (Bennet and Blakely 1989), תל גזר (Gitin 1990), ועוקה (שתיל תשע"ז). וראו להלן, פרק ג' טבלה 17)

72 על השונות בתוך התקופה הפרסית והקושי לערוך טיפולוגיה של כלי החרס בתקופה זו, ראו: Stern 1982: 94; Gitin 1996: 86, 89; Lapp 1985: 22; 2008: 24. וכן Zevit 2009: 132-133 על התפתחות כלי החרס בתקופה הפרסית.

פך עם כתובת (שמקורו בשוק העתיקות, והוא הגיע, ככל הנראה מצפון לירושלים), לתקופה הבבלית. עמירן (Amiran 1975: 129) הצביעה על טיפוס פך, אותו כינתה: "The Gibeon Jar", כשייך לתקופה הקצרה שאחרי החורבן ולפני התקופה הפרסית, שאותה כינתה "בבלית" (וראו דעה אחרת בפרק ד' JG10). כלי החרס שהתגלו ביקב בגבעון הם מתקופת הברזל, התקופה הפרסית והתקופה ההלניסטית. בניגוד לשרטון (תשל"ג: 206), שטען לפער בגבעון מראשית המאה ה' עד לתקופה ההלניסטית, נמצאו באתר כלים האופייניים לראשית התקופה הפרסית, כמו קנקני 'יהוד' (SJ5), קדרות מטיפוסים K7, K9 (וראו פרק ד') עם עיטור יתד ועוד (Pritchard 1964: Figs. 32-34, 48).
לאפ (Lapp 1970) ניסה לגשר בין תקופת הברזל לתקופה הפרסית, ולחלק את התקופה הפרסית למכלולי ביניים. מחקרו היה בשעתו פורץ דרך, כיוון שהציג מכלולי כלים עם התפתחות טיפולוגית. עם זאת, מכיוון שכל קבוצה הגיעה מאתר ומאזור אחר, מהקשרים של בורות והצטברויות ולא על רצפות,⁷³ הרי שהדיון הטיפולוגי על התפתחות טיפוסים כלים היה חסר ערך.

נ. לאפ (1981) חלקה את שכבה III מתקופת הברזל II' בתל אל-פול לשני שלבים: שלב IIIA בתקופת הברזל המאוחרת (587-650 לפסה"נ) ושלב IIIB בתקופה הבבלית (538-587 לפסה"נ). לדעתה, האתר ניטש בסוף התקופה הבבלית. את תאריך השכבה היא קבעה על סמך השלב התחתון בבור המים 1, כפי שנקבע על ידי לאפ (Lapp 1970), ועל סמך מחקרה בשכבה V מהתקופה הפרסית בתל בלטה/שכם.⁷⁴ לאפ (Lapp 1981: 44) הגדירה מספר לוקוסים כהומוגניים, שלדעתה מייצגים את התקופה הבבלית.⁷⁵

כדי להבין טוב יותר את מכלולי השכבות בתל אל-פול "פרקתי" את הלוחות מפרסומה של נ. לאפ (Lapp 1981) ויצרתי מהם קבוצות חדשות, המסודרות לפי לוקוסים (נספח 1).⁷⁶ עם סידור חדש זה, היה ניתן לבחון שוב את כלי החרס משכבה IIIB, שתוארכה לתקופה הבבלית. לדוגמא, בור המים הגדול שחולק למפלסים: בחלקו התחתון, לוקוס L.III 30-C, נמצאה קבוצה של פכים שלמים ברובם (שאוילי נפלו לתוכו בזמן השימוש כיוון שהם נמצאו מרובדים בתוך שכבה של סילט דק), שהוגדרו כשייכים לתקופה הבבלית (Lapp 1970: 179; 1981: 44). בור המים, ככלל, הוא מכלול בעייתי.

73 לאפ (Lapp 1970) הציע חלוקה של כלי החרס בתקופה הפרסית לחמש תקופות, כל תקופה מיוצגת על ידי מכלול מאתר שונה. הראשונה והקדומה ביותר היא מתחתית בור המים 1 בתל אל פול ותאריכה סביב 530 לפנה"ס. הכלים שלאפ בודד מקבוצה זו הם טיפוסים מובהקים של תקופת הברזל II' (Lapp 1970; Group I). שאר הקבוצות לקוחות כל אחת מאתר אחר (הקבוצה השנייה משכם, השלישית והרביעית מתענך, והחמישית מוואדי דליה). אין בהצעתו כרונולוגיה מסודרת (וראו על מחקר כלי החרס בתקופה הפרסית לעיל וכן: שטרן 1973: 37-36; Stern 2001: 434; Lapp 1981: 84).

74 כלי החרס מהחפירות בשכם פורסמו מספר שנים לאחר מכן (Lapp 1985; 2008)

75 הלוקוסים שהוגדרו הם: סילו 40 – L.XXI-28; בור מים 1 – L.III-30-31; מצבור החרסים – L.X-8; וסילו – L.IX-13 28 בנוסף ללוקוסים ההומוגניים, היא הציגה לוקוסים מחדרים אותם הגדירה כבעלי סטרטיגרפיה ברורה ושהיו בשימוש אחרי 586 לפסה"נ, ושמה עליהם דגש בדיון הקראמי (Lapp 1981: 79).

76 רק מעט מהמכלולים שבדקתי מובאים להלן, בנספח 1. המיקום המקורי בפרסום של לאפ נשמר במספר הכלי בלוח, ולידו נוסף בכתב יד מספר הלוח עצמו. כך, ניתן להגיע לתיאור המילולי שלא פורק מהמקור. בחלק מהמקרים לא הצלחתי לשמור על קנה מידה אחיד כיוון שגם בדו"ח, לא הכול אחיד. ראוי לציין שאין בדו"ח מספרי סלים או כלים ולא מפלסים, ואין דרך לדעת מה מפלסו של כלי בתוך הלוקוס. לחלק מהכלים אין תיאור מילולי, וכמובן שכל דיון רק על סמך ציורים ובלי לבדוק את הכלים עצמם הוא בעייתי. יחד עם זאת יש חשיבות לדעתי, להציג את החומר לפי המכלולים המקוריים שלו.

אמנם נראה שיש בבור ריבוד סטרטיגרפי כלשהוא, אך יש בלוקוסים התחתונים ובאלה שמעליהם טיפוסים כלים שמשך הזמן שלהם ארוך.⁷⁷ המסקנה שהלוקוס הוא הומוגני מבחינה קראמית אינה כל כך חד משמעית, אך נראה שהכלים בבור מייצגים רצף יישובי שמעיד על המשכיות במאה ה' לפנה"ס ולאורך התקופה הפרסית.

מקבוצות לוקוסים נוספים, שלאפ הגדירה כשייכים לשכבה IIB, יש מעט כלים. ברובם הם שברים, וקשה מאוד להגדיר אותם רק על סמך ציורים. נראה שיש ביניהם לוקוסים שיש בהם כלי חרס של תקופת הברזל II ג' בלבד ויש לוקוסים מעורבים עם כלי חרס מסוף תקופת הברזל, מהמאה ה' ומראשית התקופה הפרסית. על סמך טיפוסים הכלים ניתן לומר שיש בתל אל-פול רצף יישובי, אך קשה מאוד להצביע על מכלול מהמאה ה' בלבד.⁷⁸ בכל מקרה, נראה שהיישוב לא חרב עם ראשית התקופה הפרסית אלא בשלהי המאה ה' לפנה"ס. זאת על פי קדרות עם עיטור יתד (K7), פכיות גזר (JT7) ופכיות עם שפה מדורגת (JT8) שנפוצות בשלב הראשון של התקופה הפרסית.

תוצאות החפירות בתל א-נצבה, עובדו מחדש על ידי זורן (Zorn 1993; 1997; 2003). לדעתו (Zorn 2003: 416), שכבה 2 (425-586 לפנה"ס) שייכת בחלקה לתקופה הבבלית, אליה שויכו מספר בתי מגורים, מכלול ציבורי גדול (מבנים 110.01, 194.01, 145.02) וחלקי מבנים נוספים, שבעבר שויכו לסוף תקופת הברזל II (Zorn 2003: 420-421). זורן תארך את השכבה לטווח הזמן שבין ראשית המאה ה' עד סוף המאה ה' לפנה"ס. הוא הראה שהמבנים הללו ביטלו קטע חומה ואת השער הפנימי, ששימשו יחד עם השער החיצוני בתקופת הברזל. זורן מודה שלא ניתן להגדיר מכלול כלי חרס מהמאה ה' לפנה"ס בשל שיטת החפירה שלא הפרידה לוקוסים בתוך מבנים (Zorn 2003: 416).⁷⁹ שני מבנים הניבו מכלולי כלים באתרם. באחד מהם, מבנה 125.01, נמצאו פיטסים (מטיפוס P1.2 כמו בעופל, להלן פרק ד'). לדעת זורן, המבנה מייצג את השכבה הבבלית. הקנקנים בוודאי הוכנסו למבנה בשלהי תקופת הברזל (הבניין עצמו נמצא במרכז התל ולא ביטל שער או רחוב) ובהיעדר חורבן המבנה המשיך להתקיים הלאה.⁸⁰ זורן הסתמך על סוג הבנייה,

77 אלה פכים מטיפוס JG3 (וראו להלן, פרק ד'), נרות החרס מטיפוסים L3, L4, מתחת ללוקוס זה נמצא לוקוס C-1 III-31 המשויך גם כן לשכבה IIB שבו הנרות מטיפוס L1, L2. מעל L.III-30- C נמצאים לוקוסים 28, 29 L.III בשניהם מופיעות קדרות מטיפוס K9, עם טביעות היתד וכן צפחת עם צד רחב וסיר בשול מטיפוס CP1. מעליהם נמצאים לוקוסים משכבה IV שהוגדר כפרסי L24-C-1 ובו סירי בשול מטיפוס CP4, CP5, פכיות מטיפוס JT6, JT7, JT8 בלוקוס מעליהם L22-C-1 כלי החרס בחלקם שייכים לתקופה הפרסית המאוחרת או אף לתקופה ההלניסטית.

78 ניסיון להגדיר מכלולים בבליים על סמך החלוקה של לאפ נעשה על ידי ואן פולסם (Van Polsem 1987: 27). היא יצרה קורפוס להשוואה עם שאר האתרים בבנימין, כשתל אל פול משמש כאתר עליו התבססה כיוון שהוא משוכב ומתועד היטב. היא קיבלה את הניתוח של נ. לאפ על כלי החרס, ובחרה את הטיפוסים השכיחים יותר מתוך הטיפוסים ששויכו לשכבה IIB כטיפוסים ברי השוואה ולא דוגמאות מיוחדות שיכולות להעשיר את הקורפוס (Van Polsem 1987: 28). הרעיון של פולסם הוא שיש לתארך לתקופה הבבלית כל טיפוס שחוזר על עצמו בלוקוסים הומוגניים ומשוכבים, שהוגדרו על ידי לאפ (Lapp 1981), כשייכים לשכבה IIB. לדעתי, יש בעיה עם המתודה הזו, משום שלפי אותו הגיון ניתן, מבחינה תיאורטית, להפוך כל לוקוס מסוף תקופת הברזל או מראשית התקופה הפרסית ללוקוס מהתקופה הבבלית. קביעתה שהתקופה הבבלית היא תקופת מעבר נכונה, אך היא לא הצביעה על אף טיפוס כטיפוס מעבר, ולא מראה את הרצף בכלי החרס בין שתי התקופות.

79 יחד עם זאת הוא פרסם ממצאים אחרים שיש לשייכם לתקופה הבבלית כמו ארונות החרס, רצועת ברונזה עגולה עם כתב יתדות, כתובת עם שם מסופוטמי, ראשי חץ סקיתו אירניים (שמוכרים משכבות חורבן של 586 לפנה"ס) ועיטור יתד על כלי חרס. גם חרסים אטיים וטביעות יהוד שנמצאו בתל א-נצבה מעידים על המשכיות לתוך התקופה הפרסית (Zorn 2003: 434-441).

80 מחקרים מקפריסין מראים שלעיתים הכניסו קנקן גדול כזה לבית ורק אח"כ בנו את הקירות סביבו. הקנקנים עמדו בבתיים אלו במשך תקופה ארוכה ביותר ולא הוזזו ממקומם (London 2016).

הרצפות, גודל וסוג הבית כדי לאתר את מבני שכבה 2 (Zorn 2003: 428). הוא טען גם שבורות המים כמו בורות 304 ו 361, שנמצאו בהם כלי חרס ששויכו בעבר על ידי וומפּלר (Wampler 1947) למאה ה' לפנה"ס, אינם מכלול נקי (Zorn 2003: 429). בבור 361 יש גם כלים משלהי המאה הז' וגם כלים פרסיים כולל אוינוכה יוונית עם דמות שחורה

שמתוארכת ל 530 לפנה"ס (Stern 1982: 209). ראוי לציין את טביעות מוצה שנמצאו בעיקר באתר זה.⁸¹ סינקלייר בדק את הלוקוסים בבית אל, שלדעת החופרים שייכים רק לתקופה הבבלית (Sinclair 1968), והשווה אותם לקבר 14 בבית שמש. קשה לחוות דעה רק על סמך התיאור, שאמנם מתבסס על צורות מתקופת הברזל תוך ציון שהם חסרים את החיפוי והמירוק האופייניים, ומבלי לראות את החומר. יש לזכור כי בתקופה שיצא הדוח עדיין לא היו אבחנות ברורות בין כלי החרס של הברזל II ב' לברזל II ג', והרבה ממה שסינקלייר הגדיר כ'בבלי' הן צורות אופייניות לתקופת הברזל II ג'. פינקלשטיין וזינגר-אביץ' בחנו את כלי החרס מהאתר והגיעו למסקנה כי מה שהחופרים הגדירו ככלי החרס של המאה ה' לפנה"ס, יכולים להיות כלי החרס מתקופת הברזל II ב', ולכן אין עדות כלשהי לתקופה הבבלית באתר, וגם התקופה הפרסית מיוצגת בו בצורה מזערית, וכנראה שרק מראשית התקופה (Finkelstein and Singer-Avitz 2009). יש לזכור שפינקלשטיין וזינגר-אביץ' לא ראו את כל החומר מהחפירה, ובכל מקרה גם הם מציינים שאי אפשר היה לחבר בין הכלים למיקומם על גבי התכנית, וכי בלוקוסים שבדקו היה חומר מעורב.

שטרן עמד על הדמיון בין טיפוסי כלים מסוף תקופת הברזל לאלה של התקופה הפרסית. כך, למשל, הוא הדגיש את הדמיון בין הקנקנים מהתקופה הפרסית בעין גדי לבין קנקני 'למלך', וטען שיש כאן המשך של מסורת יהודאית בייצור הקנקנים (שטרן תשל"ג: 105). הוא עמד על הדמיון בסוג המירוק הממשיך את מסורת המירוק של תקופת הברזל בצורת מירוק בהיר עם קווי מירוק רחבים יותר, ומאידך הצביע על סוגי עיטור חדשים אותם ייחס לראשית התקופה הפרסית כמו גילוח על בקבוקוני גזר, ריכוס קל שמתחיל להופיע ועיטור יתד וקנה (Stern 2001: 514-515). שטרן ציין מספר טיפוסי כלים שמגיעים לשיא התפוצה שלהם במאה ה' לפנה"ס, למרות שהם מתחילים מעט קודם לכן, וממשיכים אחר-כך. אלה הם הבקבוקים דמויי גזר, בקבוקים, אלבסטרונים, פיקסידים שחורים ולגינים עם כתף דמוית שק (Stern 2001: 343 וראו פרק ד'). יחד עם זאת, שטרן טען שלמרות שניתן לתארך טיפוסי כלים מסוימים למאה ה-ו' לפנה"ס הרי שאי אפשר לייחס מכלולים לתקופה זו, בשל הזמן הקצר שלה (Stern 2000, 2001: 344). לדעה זו שותפים חוקרים נוספים (וראו לעיל בסקירת המחקר על חקר התקופה הבבלית). שטרן מסכם את הדיון על כלי מתכת ואבן בתקופה הבבלית באותה אמירה שנאמרה לגבי כלי החרס: אין אף טיפוס שאפשר לייחסו באופן חד משמעי לתקופה הבבלית בלבד (Stern 2001: 346), כולל ממצא של חותמות בבליים אותם ייחס לקונטקסטים פרסיים (Stern 2001: 535-537). בניגוד לשטרן, סבר ליפשיץ (Lipschits 2011b: 64-65) שיש

81 מתוך 43 טביעות מוכרות, 30 נמצאו בתל א-נצבה: 2 נמצאו בבור המים 361. ריכוז גדול שלהן נמצא בקצה הדרום מערבי של התל, בתוך רדיוס של כ 15 מ'. לפי השרידים, אולי היו שם מחסנים שהוקמו בתקופה הבבלית והמשיכו להתקיים עד התקופה הפרסית. זורן, ילין והייס מציינים שיש חפיפה בתל במקומות שנמצאו בהם טביעות מוצה לאילו של קרמיקה יוונית ולטביעות יהוד המאוחרות יותר (Zorn, Yellin and Hayes 1994: 167). כאמור, מעבר לטווח של שלהי תקופת הברזל ותחילת התקופה הפרסית, קשה גם היום לדייק יותר בתאריכן של טביעות מוצה. ראו להלן, פרק ו', וכן: Zorn, Yellin and Hayes 1994; Stern 2001: 432; ליפשיץ תשס"ד: 275-272.

התפתחות קרמית מתקופת הברזל למאה ה' לפנה"ס, אך אין מספיק ידע כדי לבודד מכלול בבלי בעיקר בשל הרצף התיישבותי (למול גישה אופטימית זו, ראו לעיל דעות חוקרים על חוסר היכולת להבדיל במכלולים בבליים ומכאן שגם לא בשכבה בבילית).

תרומה חשובה לחקר התקופה הייתה בגילוי מערות הקבורה בעלמית (דינור וליפוביץ 1988) ובכתף הינום (ברקאי תשמ"ה). ברקאי סבור כי השימוש במערה בכתף הינום היה מהמאה ה' ברצף עד לראשית המאה ה' לפנה"ס, וכן בסוף התקופה ההלניסטית. יחד עם זאת, התקבעה דעתו של שטרן שציין (Stern 2001: 324, 343) שבמערות הקבורה בכתף הינום נמצאו כל אותם טיפוסי כלים 'חדשים' ביחד עם ה'ישנים', והסכים לכך שיחד עם המטבע משנת 570 לפנה"ס שנמצא במערת הקבורה, אין ספק שמשך החיים של הקבר הוא גם בתקופה הבבילית. עם זאת, הוא טען שאי אפשר להצביע על כלים ששימשו רק בתקופה זו. המערה בכתף הינום היא בעלת הממצא הרב והעשיר ביותר שנמצא עד כה מפרק הזמן של המאה ה-ו' לפנה"ס. קברים נוספים נמצאו בבית שמש, קבר 14, 82⁸² ואבו גוש.⁸³ אלה הם קברים שהצורה שלהם לרוב זהה לצורת הקברים מתקופת הברזל. שטרן ייחס את השימוש בהם גם למשך התקופה הבבילית כיוון שמופיעים בהם יחד טיפוסי כלים שאופייניים גם לסוף תקופת הברזל וגם לתקופה הפרסית, או כיוון שמוצאים בהם מנחות מתכת וקבורה אחרות, שלפתע מופיעות בכמויות גדולות כמו אלבסטרונים, קערות קטנות, כלי קוסמטיקה פכיות דלייה ועוד. חלק מהנימוקים של שטרן מדוע לא לייחס אותם רק לתקופה הבבילית הם כיוון שנמצאו בחלקם ארונות קבורה מחרס, שהם מסופוטמיים, וקשה לדעת האם הם אשוריים או בבליים, וכן כלי חרס אטיים ותכשיטים אח'מניים (Stern 2001: 340-344).

המשבר בתרבות החומרית ובכלי החרס ביהודה לא ייחודי רק לאזור זה. במחקרו על המרחב של צפון החוף בא"י, לבנון וסוריה הראה להמן (Lehmann 1998), שבתקופה זו מפסיקות מסורות קראמיות ומתחילות מסורות חדשות שמתבטאות בטיפוסים חדשים, בסוג שונה של הטין ובשיטות ייצור כלי החרס, ובהמשך, בייבוא ניכר של כלים אטיים. להמן הציג שמונה קבוצות כלים המתחילות במאה ה' לפנה"ס ונמשכות עד לתקופה ההלניסטית. השוני בין קבוצות 4 ו 5, המתרחש סביב 580 לפנה"ס, הוא הרב ביותר וכולל את היעלמותה של הקרמיקה המחופה אדום והממורקת (Lehmann 1998: 29-30).

---

82 קבר 14 בבית שמש הוא קבר חצוב במתכונת הקברים של שלהי תקופת הברזל, עם חדר קבורה שהכיל מדפים בשלושה צדדים. הקבר נפרץ בעבר, כאשר חלקו העליון נחצב עבור האבן. הממצאים נמצאו בשפך על הרצפה (Grant 1931: 15; 1932: 23); (Grant and Wright 1939: 144-145, Pls. XLVIII, LXVIII). במחסני מוזיאון רוקפלר נמצא רק חלק קטן ממצאי הקבר. הם כללו טיפוסי כלים משלהי תקופת הברזל כמו הנר עם הבסיס הגבוה (וראו פרק ד' L1) ועד לראשית התקופה הפרסית כמו בקבוקון גזר (וראו פרק ד' JT7) וטיפוסים שהוגדרו על ידי כבליים (וראו פרק ד' לגין JG7, בקבוקון עגול JT6, ונר L3). נמצאו גם מעט חרסים הלניסטיים משימוש משני במערת הקבורה. לפי הפרסום, נמצאו בקבר 3 סוגי נרות: נר יהודאי על בסיס גבוה, נר סגור עם פי נר ארוך, שתאריכו בתקופה הבבילית – ראשית התקופה הפרסית ונר שטוח רחב שהופך לנפוץ בתקופה הפרסית. לדעת שטרן כזה שילוב יכול להיות רק במאה ה' לפנה"ס (Stern 2001: 343).

83 פרסום משנת 1921 (Abel 1921) על פי הצילומים מהפרסום בלבד (כלי החרס לא אותרו), קשה לקבוע שימוש בתקופה הבבילית. נראה שמשך השימוש במערה הוא בעיקר מהברזל II. ייתכן כי פכית (7: photo 11: Abel 1921) היא מראשית התקופה הפרסית. את האלבסטרון (2: photo 11: Abel 1921) ניתן לשייך גם לשלהי תקופת הברזל.

יבוא יונוני: שטרן פסל אפשרות לתאריך במדויק מכלולים מהמאה ה' לפנה"ס רק על סמך קרמיקה מקומית, והסכים שהדבר ניתן רק באמצעות קרמיקת יבוא יוונית או כלי מתכת שניתן לתארכם. הבעיה היא, כפי ששטרן עצמו ציין, שבתקופה זו של המאה ה-ו' לפנה"ס (בין השנים 604-538 לפנה"ס) יש פער ביבוא של כלי חרס מיוון (Stern 2001: 340-344). ממצא מחפירות כמצד חשביהו, תמנה/תל בטש, תל מקנה/עקרון, אשקלון ותל ג'מה בדרום הארץ, דור בחוף וכברי בצפון, הוכיח שיש גידול ביבוא היווני לקראת סוף המאה הז' וראשית המאה ה' לפנה"ס (Waldbaum and Magness 1994; Magness 1997). רוב היבוא הוא יווני מזרחי או קורינתי, כאשר הקרמיקה המזרחי יוונית כוללת מספר טיפוסים כמו הספלים היווניים, אוינוכה בסגנון עז הבר, סירי בישול, אמפורות וקדרות מורטריה (Waldbaum and Magness 1997: 24). התפוצה שלהם היא די נרחבת באתרי החוף, שם הם יותר נפוצים ובאתרים הפנימיים בעיקר לאורך דרכי סחר, בהם נמצאו פחות כלי יבוא. באזור ההר, הם אינם נפוצים ונמצאו במספרים בודדים. יש לזכור כי תאריכי הקרמיקה המזרחי-יוונית, במיוחד לפני המאה ה' לפנה"ס, מעוגנים כרונולוגית בעיקר דרך השוואתם לשכבות בלבנט (Waldbaum 2015: 509). מצד שני, מצד חשביהו, לדוגמא, תוארך על ידי נווה לפי הקרמיקה היוונית (Waldbaum and Magness 1997: 28-30). בכל מקרה, אין קשר בין היבוא המזרחי יווני והקורינתי של המאה הז' וראשית המאה ה' לפנה"ס, לקרמיקה האטית שמתחילה להופיע בצורה סדירה ורציפה בתקופה הפרסית סביב שנת 500 לפנה"ס. בתל חסי היבוא האטי מתחיל כבר בשלהי המאה ה' לפנה"ס (Rosenthal-Heginboyom 2015: 620). בין כלי היבוא האטי מופיעים תחילה כלי החרס מטיפוס שחור דמויות ואחר כך אדום דמויות ולבסוף הכלים המזוגגים שחור. מבחינת צורות מיובאים לקיתוי ואמפוריסקוס ככלי בושם, ספלים-סקיפוי, קערות לשתיית יין וקרטרים לעירוב יין. קרמיקה מזרחי-יוונית מאוחרת יותר ממשיכה להופיע במספר טיפוסים גם בתקופה הפרסית, במקביל לקרמיקה האטית (Waldbaum and Magness 1997: 40). השליטה הכמעט מוחלטת של הקרמיקה האטית בכלי היבוא פורשה כנוכחות של סוחרים יוונים או צבא שכירים יוונים כמו, לדוגמא, במצד חשביהו (וראו: Fantalkin 2001: 137-147; Stern 2001: 519-521). יבוא פיניקי: בתקופת הברזל II ג' ואילך אין הרבה כלי יבוא פיניקים בדרום הארץ, הכמות של הכלים הדו-גוניים (כלי הבי-כרום) פוחתת, וכך גם איכות העיטור שעליהם (Stern 2015c: 436). באזור החוף הדרומי, באשקלון, שהייתה עיר גדולה ומשגשגת בשלהי תקופת הברזל, החופרים התקשו להבין את טיב הקשרים בין העיר לחוף הפיניקי במאה הז' לפנה"ס.⁸⁴ העובדה שבתל כברי במצודה מסוף המאה הז' לפנה"ס (שכבה E2) נמצאו כלים פיניקיים (Lehmann 2002) חיזקה, אצל חופרי אשקלון את ההנחה שהכלים הפיניקים המשיכו להיות בשימוש גם באשקלון לאורך המאה הז' לפנה"ס כולה.⁸⁵

84 החופרים התקשו להבין את טיב הקשרים בין העיר לחוף הפיניקי במאה הז' לפנה"ס משתי סיבות: האחת, מצב ההשתמרות הגרוע של קרמיקה פיניקית שנמצאה באשקלון בכמויות לא רבות. השנייה, בשל היעדר מכלולים פיניקיים טובים שפורסמו מפיניקיה בתקופה זו. החוקרים מציינים כי ההשוואות שישנן הן ברובן ממכלולים פיניקים מעט קדומים יותר המתוארכים לסוף המאה הז' או ראשית המאה הז' לפנה"ס. לכן, לא ברור האם מה שנמצא באשקלון נשאר מתקופה קודמת או שזוהי הוכחה שהכלים הפיניקיים ממשיכים להתקיים גם מאוחר במאה הז' לפנה"ס (Stager, Master and Schloen 2011: 97).

ביהודה, בשטח E בעיר דוד לדוגמא, נמצאו שברים בודדים של כלים פיניקים קטנים משכבות 10-12.⁸⁶ ברמת רחל נמצאו שברים בודדים משלב הבנייה הראשון מתוך המילוי שמתחת לרצפת הארמון.⁸⁷ בתל בטש נמצאו רק מעט קנקנים פיניקים בשכבה II מהמאה ה' לפנה"ס.⁸⁸ בשכבות של המאה ה' לפנה"ס בבקעת בבאר שבע נמצאו שברים בודדים בשכבה VII בתל ערד⁸⁹ ובשכבה III בתל מלחתה⁹⁰

לאחרונה פורסמו שלושה שברים פיניקים מחפירות בדה בתל נצבה (Brody 2014), ביניהם שבר כלי דמוי גביע במכלול שתוארך לתקופה הבבלית – פרסית, ולדעת ברודי יש לשייכו למכלול קדום יותר (Brody 2014:61-62, Fig. 1: 3). שני כלים פיניקים נוספים דמויי גביע נמצאו ביהודה: הראשון בפסגת עיר דוד משלב 1-10 משלהי תקופת הברזל II ג' (Yezerki and Mazar 2015: 258, Fig. 5.16: 230),⁹¹ השני בעלמית, במכלול קבורה שתאריכו שלהי תקופת הברזל II ג' והמאה ה' (דינור וליפוביץ 1988: 44-51, לוח 2: 7 וראו להלן פרק ח'). כלים דמויי גביע מצויים בחוף הפיניקי ובצפון הארץ במכלולים שתאריכם סביב המאה ה' לפנה"ס (וראו Freud 2016b עם פרוט אתרים ושכבות). ביהודה הם נמצאים במכלולים של שלהי הברזל II ג' ובמאה ה' לפנה"ס. לאור דלות הממצא הפיניקי ביהודה בשלהי תקופת הברזל לעומת שכבות מתקופת הברזל II ב',⁹² יש חשיבות רבה לשלושת השברים של הכלים דמויי הגביע. ראשית, בניגוד למה שנכתב עד כה, כי כלים אלו נמצאו רק באזור החוף ובצפון הארץ, הימצאותם של הכלים הללו באזור ההר, ביהודה ובבנימין, משנה את מפת התפרוסת של הכלי הנדון ומרחיבה אותה מעבר לתחום החוף והעמקים, שם הטיפוס כבר מוכר. נוכחותם של כלים כאלה בסוף המאה הח' ובמאה ה' לפנה"ס, בתקופת ה'שלוש האשורית' באזור החוף מובנת וברורה. באזור ההר זוהי תוספת חשובה, המעידה על קשרי סחר או קשרים אחרים כלשהם בין ההר לחוף הפיניקי (Freud 2016b).

כלים בהשפעה אשורית ומעבר הירדן: בעבר הירדן נראה שהמאה ה-ו' לפנה"ס עברה ללא שינויים משמעותיים, בעיקר בעמון, שם בניגוד למואב ואדום המשיך להתקיים רצף בתקופה הבבלית.⁹³ הר (Herr 1995) וגרוט (Groot 2009) הראו שקדרים, במיוחד מחשבון, תל אל-עומיירי ודיר עלא, המשיכו לייצר כלים במסורת המוכרת של תקופת הברזל II, עם מירוק אובניים, לפחות עד לחלק הקדום של התקופה הפרסית. קרמיקה טיפוסית לתקופה הפרסית (כמו קנקני נקניק, מורטריה וסירי בישול עמוקים) לא הגיעו ולא יוצרו ממזרח לירדן כיוון שלא הייתה הפרעה תרבותית משמעותית כדי להחליף מסורות קרמיות קיימות (Herr 1999: 234; Groot 2009; London 2016: 214).

De Groot and Bernick-Greenberg 2012b: 74 86

Freud 2016a Table 16.1: B21; JT4 87

Mazar and Panitz-Cohen. 2001: 103-104 88

Singer-Avits 2002: 156 JD5 89

Freud 2015: 212 JT5, 219 SJ3, with more references 90

וראו פרק ב', להלן, בו מוצע לשייך את שלב 1-10 מפסגת עיר דוד לתקופה הבבלית. 91

וראו אצל זינגר-אביץ (Singer-Avitz 2010: 194-196) על יבוא פיניקי רב יותר בבאר שבע במאה הח' לפנה"ס בשכבה II מאשר בשכבה III הקודמת לה, בשל שינוי מדיניות הסחר של השלטון האשורי. 92

עמירן תשל"א: 359-355; 1999: 234; Herr 1995; Stern 2001: 343 93

כלי ארמון אשוריים ותיקווייהם: כלי הארמון האשוריים שנמצאו בארץ (שהם כנראה חיקויים באיכות מעולה שנעשו במקומות אחרים ברחבי האימפריה, לאו דווקא באשור) נמצאו בדרום הארץ בעיקר בתל ג'מה (Ben Shlomo 2014: 733-748). ברמת רחל נמצאו שני בקבוקים בסגנון אשורי משלהי תקופת הברזל II ג' (וראו להלן, פרק ד', JG6). כלי נוסף המזוהה עם העולם האח'מני הוא הריתון - כלים כאלו בייצור מקומי מוכרים בשכבות מהתקופה הפרסית בארץ (וראו: Stern 2001: 516; 2015a: 578; וכן בפרק ח': הר הצופים וחרבת נימרא).

6. רקע תיאורטי

בפרק זה אסקור מקצת מהמחקרים והגישות השונות הנוגעות לממצא הנפוץ ביותר בחפירות ארכיאולוגיות שהוא כלי החרס. למחקר כלי החרס אספקטים שונים שניתן להקביל אותם למשך חיים של כלי: המקור, הייצור, השימוש, הקבורה והלימוד (Sparkes 1991: Fig. I.1). כל שלב במשך החיים ניתן ללימוד וחקר, וניתן להפיק ממנו מידע רב על כלי החרס ועל מי שהשתמשו בהם. ישנם אינספור מחקרים, מאמרים, כתבי עת וספרים העוסקים בלימוד כלי החרס במובן התיאורטי שלהם. החפירות הארכיאולוגיות סיפקו לאורך השנים שפע של ממצא. עם השנים גברה ההכרה שאפשר לנצל את הידע הרב הזה לטובת תובנות רבות בתחום התרבות החומרית ומעבר לה, למשל: רמת הידע הטכנולוגי, הארגון החברתי-ריבוד ומעמדות, הארכיאולוגיה של הבית, הרכב אתני, תרבות ומנהגים, מספר תושבים, גבולות תרבותיים ופוליטיים, משילות ושלטון, יציבות חברתית וחברה בתהליכי משבר ודעיכה, כניסת אלמנטים זרים, השפעות חברתיות ועוד. ככל שגברו האפשרויות ועם התקדמות המחקר וכניסתן של שיטות בדיקה חדשות מתחומי המדעים השונים, גבר הצורך להגדיר מראש את המטרות של כל מחקר וחפירה. זה נבע מכך שככל שהצטבר הידע גברה ההכרה שלא תמיד ניתן ליישם אותו על חפירות העבר בשל אופי החפירה ושיטותיה או דרך רישום הממצא, גם אם החומר עצמו היה נגיש ו/או פורסם בדוח חפירה מפורט ככל הניתן בהתאם לזמן שבו נכתב. שיטות חפירה ותיארוך שונות, הגדרות כרונולוגיות שהשתנו עם השנים, כל אלו הקשו על חוקרים כאשר ניסו להשוות בין הממצאים מהחפירה שלהם לממצאי חוקרים אחרים (לעיתים אף באותו האתר). מתוך כך נבע הצורך לנסות וליצר סטנדרטיזציה ולטפל בממצא הארכיאולוגי בכלל ובכלי החרס בפרט בהתאם לגישות המחקר והתפתחותן לאורך השנים.

השיטה הטיפולוגית

בבסיס העיסוק בכלי החרס בארץ עמדה הטיפולוגיה: החלוקה של כלי חרס לטיפוסים. היא הושפעה ממחקריהם של פיטרי ואלה שבאו בעקבותיו.⁹⁴ המטרה העיקרית הייתה ליצור כרונולוגיה יחסית, שמקובעת לתאריכים מוחלטים כאירועים היסטוריים/מקראיים, שמקושרים איתם. כך, המכלול או הכלי הבודד הופכים לאמצעי תיארוך בעצמם ומאפשרים לימוד השוואתי, המאפשר לתארך שכבות ואתרים. זוהי מהותה של הטיפולוגיה, ועד היום היא הכלי הבסיסי הראשוני בו כל ארכיאולוג משתמש כדי לענות על השאלה: ממת?

94 וראו עמירן תשל"א: 6-14 עבור סקירת מחקר; * 2006: Panitz-Cohen; 11-12; London ; Mazar and Panitz-Cohen 2001: 2016: 35.

השיטה הטיפולוגית מחלקת לקבוצות, טיפוסים וטיפוסי משנה (Class/Group, Type, Subtype).⁹⁵ החלוקה לקבוצות וטיפוסים קלה יותר בטיפוסים כמו קערות וסירי בישול, שיש בהם יותר אחידות, וקשה יותר בכלים בהם האחידות קטנה יותר, כמו פכים. כאשר מכלול הוא גדול ומכירים את המכלול היטב, ניתן להכיר את טביעת היד של קדר או להבחין בשינויים קטנים, ולכן ניתן לחלק לטיפוסי משנה. כאשר המכלול קטן, ההגדרות יהיו רחבות יותר. בתקופות בהם יש ייצור המוני קל לסווג לטיפוסים. בתקופות בהם אין ייצור המוני החלוקה קשה יותר. לדוגמא, צמחוני (Zimhoni 1997: 69) השתמשה בביטוי קבוצה (Group) כיוון שנתקלה בקושי להגדיר טיפוסים בשכבות IV-V בלכיש, בהם אין ייצור המוני. בהרבה מהמקרים יש בידינו רק שפות או שברים ולכן ההגדרה תישאר רק בתחום הקבוצה או הטיפוס באופן כללי. בעיה נוספת היא שכל מי שיצר טיפולוגיה ערך אותה בהתאם למכלול שעליו עבד ובהתאם למטרות שהגדיר לעצמו. מכאן שאין טיפולוגיות ממש זהות. כל חוקר מגדיר לעצמו מה ייכנס בהגדרה של טיפוס וכיצד יערוך את החלוקה. מסיבה זו חשוב להבין כיצד ועל בסיס מה נעשתה חלוקה לטיפוסים כשבאים להשוות לחלוקות של חוקרים או אתרים שונים. למרות החסרונות בשיטה הטיפולוגית. זהו כלי עבודה שמאפשר לארגן את הממצא, לעקוב אחר התפתחות ושינויים, ומאפשר השוואות כמותיות ולימוד משווה.

חלק מהבעייתיות של יצירת טיפולוגיה היא להחליט איזה מדדים נלקחים בחשבון (צורה, גודל, צבע, עובי, טין, עיטור וכד') ומה מידת ההכללה או הירידה לפרטים אותם רוצים לקבץ יחד. כמו כן חשוב לקבוע מה המטרה ביצירת קבוצות הטיפוסים.⁹⁶ לרוב ההגדרות יקבצו יחד פריטים אבל בשוליים יותרו פריטים שיוכלו להיכנס להגדרה כזו או אחרת. לעיתים מדד שיתווסף עשוי לשנות את הקבוצות כיוון שהוא יוסיף פרטים מקבוצות נוספות. ככל שנכנסים יותר מדדים יהיו יותר אפשרויות של חלוקה ומיון. החלוקה לטיפוסים והגדרות הכלים במכלול צריכה להיות מדויקת ועקבית כדי שהטיפוס לא יתאים לכלים עם שונות רבה מדי. חלוקה לא נכונה גורמת לכך שלימוד משווה הופך לבלתי אפשרי (Singer-Avitz 2009: 110-119; Rice 2015: 367-368). כיום קל יותר להגדיר קבוצות טיפולוגיות כיוון שהנתונים ממוחשבים וניתן להשתמש בשיטות סטטיסטיות. כדוגמא: קנקני 'למלך' הוגדרו בשעתו על ידי טפנל (טיפוס 484 עבור קנקן 'למלך' וטיפוס 483 עבור קנקן הוורדה; Tufnell 1953: Pl. 95) צמחוני הרחיבה את החלוקה כאשר הבדילה על סמך הממצא בלכיש בין קנקני 'למלך', דמויי 'למלך', וורדה, וקנקנים קטנים (Zimhoni 1990). גיטין סקר ומיין אותם על סמך אתרים נוספים מעבר ללכיש (Gitin 2006) וכתוצאה מכך הוא הראה שטיפוס הקנקן החל להיות בשימוש עשרות שנים קודם להופעתו בשכבה III בלכיש. שיטת הסריקה הממוחשבת, שיושמה בארכיאולוגיה בארץ על ידי קרטיק ולא עמדה לרשות החוקרים בעבר, יצרה הדמיה תלת ממדית ואפשרה לערוך מחקר שהתבסס על מדדים נוספים של הכלי שנמדדו ונותחו בעזרת המחשב (Sergi et al. 2012). כתוצאה מהסריקה הממוחשבת, נוצרו קבוצות קנקנים עם אבחנות ברורות מבחינת הגודל, השונות והאחידות שבין הקבוצות, הן בזמן והן במרחב.

95 וראו: Horejs, Jung and Pavuk 2010; Rice 2015; ;Read 2009;

96 וראו: Horejs, Jung and Pavuk 2010; Gitin 1996; Sinopoli 1991: 43-67; Rice 2015: 224-232;

Van der Leeuw 1984: 709-718;

שיטות סטטיסטיות של כימות הן חשובות כאשר מנסים לשער לפי שברים כמה פריטים היו במכלול. יש חשיבות רבה למדדים שנלקחים בחשבון. האם מתייחסים רק לשפות או בסיסים, כיצד מחשבים (לפי מספר שפות או חלקי שמיניות לדוגמא) האם נלקחים בחשבון גם קוטר, צורת שפה, עובי וכד? מחקרים עסקו בשאלות כמו האם נכון להשוות בין סוגי כלים כשלכל אחד עובי אחר או חוזק שונה. יש שברים עבים וחזקים שיישרדו הרבה מאוד זמן לעומת שברים שיישרדו פחות וכד'.⁹⁷

סוגי מכלולים

מכלול ארכיאולוגי הוא אוסף של חפצים ממדיה אחת או יותר, שנמצאו בסביבה או אזור אחד. זה יכול להיות שכבת חורבן, קבורה, בור אשפה, בית או מתוך מתקן. המכלול יכול לשמש ללימוד אספקטים שונים בהתאם להגדרת החוקר (סחר, עלית מול פשוטי עם, תפקיד של כלים, ומשך התיישבות בשכבה/אתר; Rice 2015:214-215). אנו מוצאים כלי חרס בכל מיני הקשרים: על רצפות, במילויי הרצפה, במערות קבורה, בבורות אשפה ועוד. יש מכלולים שבהם כלי החרס נמצאו בשימוש הראשוני שלהם. אלה נחשבים למכלולים טובים. בהרבה מקרים ניתן למצוא כלי חרס בשימוש שניוני או שלישוני. אלה הם מכלולים פחות טובים, אך עדיין ניתן ללמוד מהם הרבה. יש חשיבות רבה לסוג המכלול ומה ניתן להפיק ממנו.

שכבות חורבן – מכלול של חורבן מייצג את סופה של תקופה באתר. יש 'יתרון' גדול במציאת שכבת חורבן. לרוב יהיו בה כלים שלמים וממצאים נוספים שכאילו קפאו ומייצגים את הרגע בו הפסיקו להיות בשימוש. אלה מספקים מידע על כל החפצים הבלתי מתכלים בהם השתמשו בעבר. כלים משכבת חורבן הם כאלה שהיו בשימוש בשנים האחרונות שלפני החורבן ולרוב אינם מייצגים את כל משך הזמן של השכבה כולה. במיוחד אם משך הזמן שלה הוא עשרות רבות של שנים (וראו להלן על משך חיים של כלים). כך, לדוגמא, הכלים משכבת החורבן של שכבה II בלכיש לא ייצגו את כל משך הזמן מתחילת בניית השכבה במהלך המאה הז' לפנה"ס אלא את ראשית המאה הז' לפנה"ס. כמובן שיהיו בה גם כלים קדומים יותר אך סביר שרובם הם מהעשור האחרון או מעט יותר (Ussishkin 2004: 93). כלים משכבות חורבן חשובים ביותר עבור הטיפולוגיה במיוחד כאשר השכבה ניתנת לתיארוך מוחלט בעזרת חפצים נוספים שנמצאים בה. בניגוד לשכבות חורבן, בהם מוצאים כלי חרס שלמים, לעיתים נמצאות רצפות ללא ממצא או עם ממצא מועט ביותר עליהן. זהו מצב של נטישה, בה אנשים לקחו איתם חפצים בדרכם למקום אחר. במקרה כזה קשה יותר להתחקות אחר התרבות החומרית. מצב דומה קורה כשהחיים ממשיכים לאורך זמן ללא חורבן. גם אם נבחין בשינויים קטנים כתיקוני רצפות לדוגמא, מהתקופות הקודמות לרוב לא נמצא ממצא משמעותי, פרט למעט חרסים. הרצפה יכולה להיות בשימוש זמן רב, ומה שיימצא עליה הוא מהשימוש האחרון, שאינו מעיד בהכרח על זמן הקמתה. באזור ההר המצב קשה עוד יותר, כאשר הרצפות או מבנים מושתתים על הסלע, ובכל פעם הוא מתנקה ונחשף לשימוש מחודש. גם אבני הבניין ינוצלו שוב ושוב לבנייה חוזרת, כל עוד לא נקברו ונעזבו מתחת להריסות (נאמן תשס"ו: 422-418; Finkelstein 1994: 170-171; Gitin 1996: 80-84)

97 וראו: Rice 2015: 260-264; Sinopoli 1991: 171-210; Blakely and Bennett 1989; Smith et al. 2012

מילויים מתחת לרצפות - מילוי מתוך תשתית רצפה יהיה תמיד קדום לה או בן זמנה. החרסים המאוחרים ביותר במילוי יתנו את התאריך הקדום ביותר האפשרי להקמת הרצפה. זאת, בניגוד לקניון לדוגמא, שתארכה רצפות לפי מילוי הרצפה שלהם (Steiner 2001: 3-4).

מערות קבורה - חומר ממערות קבורה חתומות הוא מעין 'קפסולת זמן' המשמרת את הרגע האחרון בו השתמשו במערה לקבורה. אופי הממצא של המנחות שהונחו בקבר מלמד על האמונות והמנהגים החברתיים, אך הוא שונה מכלי יום יום בבית ומכיל בדרך כלל פכים, פכיות ונרות. מעט מאוד מערות נמצאו כשהן חתומות ולא נשדדו בעבר, כמו מערת הקבורה בכתף הינום. יש מערות שבהם השימוש נמשך מעבר להגדרת פרק הזמן של תקופה (שהיא חלוקה מלאכותית, שנוצרה על ידי הארכיאולוגים/היסטוריונים) כמו המערה בכתף הינום. זו הזדמנות לבדוק את המעבר בין התקופות או השוליים של תופעה.

מצבורי אשפה ובורות – מצבורי אשפה ופסולת שהושלכה הם מכלולים שניתן להפיק מהם מידע רב. יש מצבורים ראשוניים ויש מצבורים שניוניים שהועברו ממקום למקום. יכולים להיות מצבורי אשפה כמו ערימות זבל ביתיות או מקום זריקת זבל ביתי או משותף. ידוע מעט על מנהגי העבר, האם כלים שנשברו נזרקו למקום מרוחק או סמוך למקום בו נשברו? מחקרים הראו ששברים כאלה לרוב הוצאו לשולי יחידת מגורים, אבל בשברים נעשה גם שימוש משני וחלקם נזרקו לאחר מכן.⁹⁸ הטופוגרפיה תשפיע על הפיזור גם כן (Rice 2015: 215-216). לא תמיד נוכל להתחקות ולהבין האם בבור מסוים נעשה שימוש שניוני או מעבר לכך (השימוש הראשוני הוא בכלים טרם השלכתם, מציאותם בבור היא שניונית). לכן יש חשיבות לאופי המכלול: האם הוא שלם? האם רק שברים? מה נמצא יחד איתם? האם יש ריבוד כלשהוא בבור שמעיד על השימוש הראשוני שלו (כבור מים, מערת קבורה עתיקה, מגורים) והאם המכלול קשור לשימוש זה או לא. יש להדגיש שמצבורי אשפה ושפכים הם לא קונטקסט סטרטיגרפי טוב, אלא רק קונטקסט משני, וצריך להתייחס אליהם ככאלה. כך, לדוגמא, זינגר-אביץ ביקרה את המסקנות שהוסקו מהשפכים בברכה החצובה בעיר דוד (Singer-Avitz 2012: 12). היא טענה שהעפר למילוי הובא ממקום גבוה יותר ונלקח משכבות קדומות יותר באתר, קרוב לוודאי שמיותר משכבה אחת. אין עדות שבעבר המילוי הונח בסדר כלשהוא או שיש לו איזו סטרטיגרפיה פנימית ולא אובחנו בו שלבים בזמן החפירה. המשמעות היא שצריך לבחון כל פרט כולל הטיפולוגיה שלו ורק אח"כ להסיק מכך על המשרע-משך הזמן של המכלול במילוי כולו. דוגמא נוספת היא השפכים מהתקופה הרומית במדרון המזרחי של עיר דוד, המעידים כנראה על השלכת זבל מאורגנת לאורך זמן מתוך העיר למעין מזבלה עירונית במדרון (Reich and Shukron 2003). לימוד החרסים והמטבעות נתנו משרע-טווח הזמן בו הצטברה האשפה במדרון. לימוד הממצא הנוסף שנמצא עימם כמו כלי האבן הוסיף מידע על חיי היום יום הקשורים לנוהגי הטהרה ועוד (Gadot, and Adler 2016). בחינה זהירה של מצבורי אשפה במורדות המזרחיים של הר הבית שהם כנראה סוג של מזבלה, מלמדים על הפעילות באזור בתקופת הברזל II א' ממנה יש מעט מאוד מידע בירושלים (דבירה, זיגדון ושילוב תשע"ב עם ספרות).

98 שברים של כלים לדוגמא, שימשו בעבר לטחינה בתעשייה הקראמית ולתשתיות בנייה (London 2016: 33-34).

ממחקרים אנתרופולוגיים שנעשו על ערימות אשפה בפיליפינים לדוגמא, נלמד כי ערימות אשפה משניות הן מקור מצוין ללימוד על פעילויות שנעשו בסמוך לערימה. ניתן ללמוד מהן כי חפצים נזרקו בזמנים שונים ובכמויות ומקומות שונים, ניתן לאמוד שיעורי שבירה של כלים, לאמוד משך חיים דרך כמות הזבל, האם עשו בכלי או בשבר שימוש משני לפני שנזרק, ניתן ללמוד על צפיפות יישוב לפי כמות ערימות הזבל בין הבתים והאם הם משותפות או לא. כלים שנשברו ליד מקור מים יופיעו בערימות הזבל שמחוץ ליישוב (עד כ 50% נשברים). מחקרים אנתרופולוגיים כאלה עוזרים לארכיאולוגים להבין פעילויות של מי שיצר ערימות זבל בעבר (Beck and Hill 2007: 111-137).

בהנחה שהשוני במשך חיים של כלים שונים משפיע על התדירות שלהם בערמות אשפה ארכיאולוגיות. נערך מחקר במזרח פרו, הבודק תדירות הופעה של טיפוסים כלים במספר יחידת מגורים. פותח מודל הלוקח בחשבון את משך החיים של כל כלי (להלן) ומשתנים נוספים, ומשליך מהם לגבי הרקורד הארכיאולוגי. על סמך המחקר, ניתן לחשב לפי גודל ועובי ערימת אשפה כמה קדרים נדרשו כדי לייצר את כמות הכלים ולאורך כמה שנים. ומכאן, לשער מה היה גודל אוכלוסייה בזמן נתון (Deboer 1974).

השפעת הגישות השונות בארכיאולוגיה על מחקר כלי החרס⁹⁹

הארכיאולוגיה החדשה או התהליכית שנוסדה על ידי ארכיאולוגים אמריקאים בשנות השבעים של המאה ה-20, הסיטה את השאלות המרכזיות בהן עסקה הארכיאולוגיה משאלות המה? ומתי? לשאלות כמו למה? ואיך? חוקרים כבינפורד¹⁰⁰ טריגר (Trigger 2006) קראון (Crown 2007) ארנולד (Arnold 1985; 2000) ואחרים, כתבו על הקשר שבין הארכיאולוגיה לאנתרופולוגיה. הם הראו איך ממחקר אנתרופולוגי (כמו לדוגמא, כיצד נהיים קדרים, או מה מבדיל קדר מיומן מלא מיומן) ניתן להקיש על מודלים ארכיאולוגיים ואיך ניתן לחזק הנחות ארכיאולוגיות בהכנסת שיקולים חדשים ומודלים שמשלבים משתנים שונים מתחום האנתרופולוגיה (וראו: Graves and Zubrow 2007:6-18).

חוקרים שדגלו באסכולה התהליכית טענו שכלי החרס נוצרו והשתנו לא רק על ידי הגירה, כיבוש או סחר, כדעת החוקרים שדגלו בגישה ההיסטורית-התרבותית,¹⁰¹ אלא גם ובעיקר מסיבות סביבתיות, טכנולוגיות, כלכליות וחברתיות. כלי חרס נתפסו כאמצעי הסתגלות לסביבה. הגישה הבתר-תהליכית, שהושפעה מאוד מתחום האנתרופולוגיה, ראתה בכלי החרס גם אמצעי סימבולי בעל מסר סמוי או גלוי.¹⁰² קשר זה ענה על הצורך לערוך סינתזה בין הגישות השונות. כאשר באים לזהות ולהבין תהליכים של שינוי והמשכיות קראמית יש לקחת בחשבון גם את הסביבה, את הקבוצה האנושית-החברתית והאתנית, את ההקשר ההיסטורי, הפרט, ואת המשך הארוך והתקופה הקצרה (Schiffer 2007: 70-71); Panitz-Cohen 2006: 2*-4*; Sinopoli 1991: 161-170). הגישה הבתר-תהליכית שמה את שאלות ההגירה

99 על סיכום הגישות השונות תוך התמקדות על הארכיאולוגיה הפרשנית העכשווית ראו אצל; Trigger 2006: 386-483; Panitz-Cohen 2006:18-38; וכן: בונימוביץ תשס"א; Panitz-Cohen 2006:18-38

100 סכום על עבודתם של בינפורד, רנפרו ואחרים שהיו ממובילי 'הארכיאולוגיה החדשה' ראו אצל; Trigger 2006: 392-418

101 הגירה, כיבוש או סחר מייצגים את הגישה ההיסטורית המסורתית לשינויים או במילים אחרות: כלים = אנשים (Pots equal people).

102 ומכאן נובע הביטוי 'כלי חרס = סמלים' (Pots equal symbols).

והזהות האתנית חזרה לשיח הארכיאולוגי. היא הסיטה את המחקר מחלוקה וסיווג לתרבויות והדגישה קביעות ובחירות אקולוגיות, והצדקות ארגוניות במרכז המחקר ההיסטורי תרבותי (Panitz-Cohen 2006: 13-14; Jefferson and Whittlesey 2007; Schiffer 2010).

הארכיאולוגיה המקראית ה'קלאסית' לא נעלמה. היא השפיעה ומשפיעה עד היום בכך שעדיין מנסים להתאים את ההתפתחות בתרבות החומרית ללוח הזמנים ההיסטורי. הרעיון שאירועים היסטוריים יוצרים אבחנה חדה בין תרבות חומרית אחת לקודמתה אינו מציאותי והכרחי, אך אירועים כן משפיעים על החברה ובהמשך גם על התרבות החומרית (וראו Trigger 2006: 480-483; Van Der Leeuw 1997: 725-748; גדות 2003: 13-15). כך לדוגמא, טאטום (Tatum 2003) שילב את הגישה ההיסטורית עם הארכיאולוגיה התהליכית. הוא יישם את המודל של ההתמוטטות של מדינה (State collapse ראו אצל Renfrew and Cooke 1979) כדי להסביר את הנעשה ביהודה בימי שלטון חזקיהו. הוא ראה את חורבן השפלה לא כמאורע חד פעמי אלא בגישה תהליכית: החורבן הוא סופו של תהליך שלפניו יש עדות לעילית חברתית, למנהל מרכזי ולכלכלה מאורגנת; לאחר החורבן הסדר והמנהל הציבורי נעלמו, ארמונות ומבני ממשל ננטשו, הכלכלה התמוטטה וחזרה לחקלאות בסיסית, כמות התושבים פחתה.

המונחים "סוכן" (agent) וזהות (identity) הוכנסו לארכיאולוגיה בשנות ה-80 וה-90 כחלק מהגישה הבתר-תהליכית או ההתנהגותית.¹⁰³ תיאורית הסוכן עוסקת ביכולת שלנו לעקוב אחר שינויים בשיטה החברתית לאורך זמן. השימוש בתיאורית הסוכן, כמו תיאוריות נוספות, הזניק את הארכיאולוגיה מעבר לעיסוק בחפץ כחלק מרשימה טיפולוגית, פונקציה ושימוש לחשיבה אחרת על העבר בין אם מתמקדים באנשים או חפצים תוך עיסוק בזהות (Steadman, Sharon and Ross 2010: 2-9). יש קשר ישיר בין 'הסגנון', דהיינו החפצים שאנו משתמשים בהם (כלי אוכל, בתי מגורים, לבוש וכד'), לבין תפיסות העולם שלנו (וראו Sinopoli 1991: 119-140; גדות 2003: 4-5). חפצים נושאים בחובם מטען חברתי. אם ארכיאולוגים יאמצו גישות אנתרופולוגיות הם יכולים לשחזר ארגון חברתי בעבר (וראו להלן על השימוש בכלי חרס). הארכיאולוגיה ההתנהגותית מתרכזת בתיאור והסבר של הקשרים השונים בין אנשים וחפצים בכל הזמנים ובכל מקום. היא רחבה דיה כדי להדגיש את האינטרס של הארכיאולוגים בכל כיוון תיאורטי כל עוד העבודה שלהם מרוכזת בהתנהגות האנושית. כלומר: קשרים ואינטראקציות בין אנשים-חפצים בדרגות שונות. היא תעסוק בשאלות היסטוריות כמו מה גודל האוכלוסייה הממוצע ב? בין השנים? מתי המקום יושב? שאלות שמתייחסות לזמן ולמקום. שאלות לגבי התרבות החומרית העכשווית שייצרו חוקיות בהתנהגות אנושית כגון: איזה עקבות תשאיר טכניקה מסוימת על כלי? שאלות לגבי תרבות חומרית בעבר כדי ליצור חוקיות כמו: האם שיטת השקיה הובילה ליצירת חברה ברמת מדינה? באיזה אופן חברה רב-אתנית תגיע לחברה מגובשת לאורך השנים? שאלות הקשורות להשוואה לתרבות חומרית מודרנית כמו: איך עליית מחיר תשפיע על צריכה? עד כמה גרפיטי משקף בעיות בין עדתיות? (Schiffer 2010: 6-8).

דוגמא למחקר שנעשה בגישה זו של הארכיאולוגיה ההתנהגותית ותיאורית הסוכן הם מחקר על סט כלי האוכל שמשתנה

103 סוכן מוגדר כסה"כ מרכיבים שמניעים את האדם, ייתכן שלאדם יהיו זהויות שונות לפיהם הוא פועל כמו מגדר, דת, או תרבות. הגדרה אחרת היא ה'הביטוס' המוגדר כסה"כ החוקים והמשאבים שמארגנים את השיטה החברתית (Trigger 2006: 468-472).

בעקבות שינוי בהרגלי מזון. בראשית התקופה הרומית יש מעבר מבישול מרק ותבשילי קדרה (לפי סירי הבישול קודמים מתקופת הברזל עד התקופה ההלניסטית) לצלייה של נתחי בשר (לפי קסרולים ומחבתות שמתחילים להופיע בתקופה הרומית). בהקבלה, שינויים בסט הכלים בין המאות ו'-ז' לבין המאות ט'-י' לספירה, נבחנים לאור שינויים בהרגלי האכילה (Magness 2010).¹⁰⁴ ההתבססות הגישות התהליכית, הבתר-תהליכית/הפרשנית וההתנהגותית שמו דגש רב על ראייה ארוכת טווח (ה'משך הארוך') ועל ארגון הייצור ותהליכי הייצור במיוחד כשעוסקים בתקופות מעבר.¹⁰⁵

סקירה של שיטות מחקר שונות דרכן נבחנים שינויים צורניים וטכנולוגיים בכלי חרס:

שרשרת הייצור (*chaîne opératoire*) היא שיטה מתודולוגית שאומצה מהאסכולה הצרפתית לניתוח הארכיאולוגי. לפי שיטה זו, כל שלב בייצור הוא חומרי, טכני וכלכלי אך גם תלוי תרבות. לכל שלב טכני יש כמה אפשרויות המונחות על ידי אדם והם המקור לשינוי בין חפצים בזמן ובמרחב. אם נזהה את הבחירות הטכנולוגיות שנעשו עבור כל שלב בייצור, נוכל לייצר מידע על העדפות תרבותיות בטווח שבין ארגון כלכלי להתנהגויות ואמונות.¹⁰⁶ שרשרת הייצור בוחנת את הבחירות של הקדרים בכל שלב בייצור (ואף את אלה שנדחו) בבחירה והכנת חומר הגלם, בייצור, עיטור וצריפה של כלים. הבחירות של הקדרים הן לא חופשיות ובהרבה מקרים הם פשרה של מיקום, משאבים, טכנולוגיה, מסורת או העדפה של לקוחות, והשפעת היבטים סוציו-כלכליים ופונקציונאליים. יצירת כלי חרס, בין אם על ידי גדילים, תבנית או אבניים, דורשת סדרה של תנועות מתואמות היטב, שנלמדו מניסיון במשך תקופה ארוכה ושדרשו אימון ממושך של העין ותנועות הידיים שמזהות את הטקסטורה, העובי, והחלקות של כל שלב בייצור (Rice 2015: 212-213). שרשרת הייצור היא כלי חשוב בניסיון לפענח את רמת הייצור וצורת הארגון שלו. בנוסף, ההתחקות אחר תהליכי הייצור מאפשרת הצצה על התנהגויות ואף האמונות השונות שמסביב לייצור, להפצת כלי חרס ולשימוש בהם. תוצאות מחקרים כאלה מצביעים על כך שככל שיש יותר האחדה, רמת הייצור יותר גבוהה ותעשייתית וככל שיש יותר שונות, רמת הייצור נמוכה יותר (Van der Leeuw 1997: 722-724). זו משוואה שנצפתה בדוגמאות אתנו-ארכיאולוגיות רבות ויש בה גרסאות שונות שתורמות להבנת הרב-גונית שבתהליכי שינוי והמשכיות בכלי חרס. לדוגמא, בקפריסין נמצא סדר פעולות שונה אצל קדרים בהר לעומת קדרים בחוף. עקבות סדר הפעולה ניכרים בכלים וכך ניתן להבין מי עשה מה (London 2016: 43-45). וראו להלן נספח 2 על בדיקת כלים ממכלול מרמת רחל שנבדק בשיטה זו.

המשך הארוך (The Longue Durée), היא אסכולה שבוחנת שינויים היסטוריים על רקע תהליכים חברתיים ועל רקע הסובב הגיאוגרפי-אקלימי במבט ארוך הטווח ומעדיפה אותם על פני אירועים היסטוריים קצרי פרספקטיבה.¹⁰⁷ ממצאי

104 וראו אצל פניץ-כהן (Panitz-Cohen 2006: 15-17) ואצל פאוסט (Faust 2002) דוגמאות למחקרים נוספים שנעשו בעקבות הגישה התהליכית והבתר-תהליכית.

105 וראו: Arnold 2000; Panitz-Cohen 2006: 22-46; בונימוביץ תשס"א; פאוסט תשס"ט.

106 Renfrew and Bahn 1996: 469-503; Rice 2015: 210-215; Roux and Courty 2013; Roux and Miroshedji 2009; Panitz-Cohen 2006: 46;

107 על גישת המשך הארוך ראו: Braudel 1958; על אימוץ גישת המשך הארוך בארכיאולוגיה הארץ-ישראלית ראו אצל בונימוביץ תשס"א: 35. על חשיבות המשך הארוך בנושא כלי חרס ראו אצל Panitz-Cohen 2006: 323.

סקרים וחפירות שלא התאימו לסיפור המקראי הובילו לביקורת על הגישה ההיסטורית שהכתיבה הרבה פעמים את הפרשנות לממצא הארכיאולוגי. כתוצאה מכך, מחקרים הציעו נרטיב שונה המבוסס על תהליכים חברתיים ארוכי טווח (גישת המשך הארוך). בעיקר זה קרה במעבר מתקופת הברונזה לתקופת הברזל.¹⁰⁸ מפתח חשוב להבנת התהליכים של שינוי והמשכיות הוא הניסיון להראות אילו מן המנגנונים הם קצרי טווח ואילו ארוכי טווח ומה הקשר ביניהם. כלי המחקר ופרסומי חפירות מאפשרים לעקוב אחר השינויים הארוכים בין הדורות (המשך הארוך) וכמו גם השינויים היום-יומיים קצרי הטווח. פניין-כהן (14: 2006 Panitz-Cohen*) הראתה כי הבתים בשכבות VIII-X בתמנה/תל בטש נחרבו זה אחר זה אך הקדרות נשארה יציבה. לעומת זאת בזמן שמבנה המשיך להתקיים ללא שינוי במעבר משכבות V-VI הקדרות עברה שינוי. מקרה מבחן זה מראה שהקשר בין מאורעות היסטוריים לשינוי או המשכיות במסורות קדרות אינו מובן מאליו ולא תמיד התקיים. **התחקות אחר שיטות ומתקני ייצור בעבר** - דרך טובה ללימוד על שינויים טכנולוגיים מעבר לכלים עצמם, היא להתחקות אחר מתקני הייצור עצמם כמו הכבשנים. אלה נמצאו מעט מאוד מתקופת הברזל,¹⁰⁹ אך מהמעט שנמצא ומכלי החרס של התקופה ניתן להסיק על ייצור המוני. כך, ווד (Wood 1990) פיתח מודל המתאר את רמת הייצור והארגון של כלי החרס מתקופת הברזל. הוא (Wood 1990: 49) סבר שהייצור היה על בסיס בתי מלאכה משפחתיים שהיו אולי מאורגנים במעין גילדות. בתקופות בהם היישוב היה ברובו כפרי הייצור אורגן במסגרת בתי מלאכה משפחתיים. בתקופות עם עיור גבוה ארגון הייצור הגיע לדרגה גבוהה של כפר תעשייתי. ווד שילב מחקרים אתנוגרפיים עם ידע מחפירות בארץ ובאזור ויצר מעין מודל של הפצה של כלי חרס. לפי המודל שלו באתרים הכפריים לא עסקו בהכנת כלי חרס. שווקים היו קיימים במרכזים עירוניים וכפריים הגיעו לשם לרכוש. סוחרים נסעו והפיצו כלים למרכזים עירוניים נוספים. כאשר המרחק האופטימי בין שווקים הוא כ-10 ק"מ (Wood 1990: 73). לדעתו, הקדרים הטובים הועסקו על ידי מרכזי פולחן או מנהל והירידה באיכות הכלים משקפת שינוי מהותי בשיטת הייצור וההפצה ועל כן שבר בשיטה החברתית (Wood 1990: 72). יש לקבל בזהירות רבה מודלים כאלו משום שעל כל מחקר אנתרופולוגי שיראה ייצור במרכזים עירוניים ולא בכפרים יש מחקרים ממקום אחר שיראו ייצור ביתי-כפרי לצד ייצור במרכזי ייצור עירוניים. כמו לדוגמה הקדרות הפלשתינאית המסורתית בה היו מרכזי ייצור גדולים כמו בעזה, יריחו וחברון לצד קדרות נשים כפרית כמו בכפרים יעבד ואל-ג'יב (Salem 2006). אין לנו באמת דרך לדעת בוודאות, כיצד זה היה בעבר במקום ובזמן מסוים.

אחת השאלות העיקריות בנוגע לשינויים טכנולוגיים מעבר למתי ולמה הם התרחשו היא מדוע הם נקלטו ומה אפשר ללמוד מכך. אחת הדרכים לענות על שאלות אלו היא דרך המחקר האנתרופולוגי החוקר הן את הקדרים ועבודתם והן את החברה שצורכת ומשתמשת בכלי חרס על בסיס יום יומי לשימושים שונים ומגוונים. מחקרים אלו יצרו מודלים רבים המסבירים את ארגון הידע דרך מקרי חקר שונים. (וראו גדות 2003: 3; Arnold 1985; Schiffer and Skibo 2010).

108 וראו אצל גדות 2003: 5.

109 אין לנו מידע על תעשיית כלי החרס באזור ירושלים מתקופת הברזל. באזור בנייני האומה העדויות לכבשנים הן מאוחרות יותר מהתקופה ההלניסטית. כבשנים נמצאו בחפירות מתקופת הברזל באשדוד: שם נמצאו שבעה בתי ייצור עם כבשנים (Dothan 1971: 89-93, 115) ואולי גם במגידו (Wood 1990: 16) עם ספרות נוספת.

מחקר אתנו-ארכיאולוגי - "השיא של קדר מצליח זה הרגע בו הוא מפסיק ליצור כלים" (Rice 2015: 437) על מעמד הקדרים). ארכיאולוגים בעבר תיעדו באופן מקרי קדרים מקומיים שעבדו בסמוך למקום שהם חפרו בו, וכשהיה להם זמן תיעדו את עבודת הקדר כדי להראות כיצד מה שהם חפרו נעשה פעם. כבר אולברייט וקלסו עסקו בטכניקת ייצור, ארגון הייצור וסטנדרטיזציה בתל מרסים בעקבות העיסוק בכלי החרס של תקופת הברזל II (London 2016: 34). רק בשלב מאוחר יותר החל במחצית המאה העשרים ובהשפעת מדע האנתרופולוגיה, מתחיל מחקר ותיעוד שיטתי של קדרות כמלאכה ומקצוע שנעלם (London 2016: 37; Arnold 1985; Skibo, Graves and Stark 2007). מחקרים על קדרות נעשו במקומות כמו דרום אמריקה, הודו, הפיליפינים, קפריסין ועוד, במקומות בהם הייתה עדיין קדרות מסורתית פעילה.¹¹⁰ להלן כמה מסקנות העולות משילוב של מחקרים אנתרופולוגיים ואימוץ הגישות הבתר-תהליכית וההתנהגותית בארכיאולוגיה, שיש להם חשיבות רבה לדעתי, לגבי מחקר כלי החרס, במיוחד כשבוחנים תקופות מעבר ועוסקים בהמשכיות ורצף יישובי.

על השימוש בכלי חרס

משך חיים של כלים: מה שקובע את משך החיים של כלי הוא החוזק שלו, מידת השימוש בכלי, כיצד משתמשים בו. אם הכלי מורם ומונף יש סיכוי גדול יותר שיישבר, הסיכוי לשבר גדול כאשר הכלי מונח בקרבת בעלי סיכון כמו בעלי חיים או ילדים. על כלי זול ישגיהו פחות מאשר על כלי יקר. כלים שמשמשים רק לחגיגות יישמרו הכי הרבה זמן. יש לזכור כי כל ההערכות על משך חיים של כלי הם ממוצעים ויש עדויות על כלים שלמים, בני למעלה מ 20 שנה וקנקנים בני 40-50 שנה בשימוש לאגירה במחסנים (Wood 1990: 88-94).

- מאחורי הבחירות של קדר לגבי סירי בישול לדוגמא, עומדים שיקולים הנוגדים זה את זה. סירי בישול צריכים מצד אחד עמידות גבוהה לחום ומצד שני חוזק כיוון שמטלטלים, רוחצים ומקרצפים אותם. אלו תכונות סותרות מבחינת סוג ואיכות הטיין. ההעדפה של הקדרים תהייה לרוב לטובת העמידות לאש (Schiffer 2007: 57-69). עובדה זו מסבירה את משך הזמן הקצר שניתן לסירי בישול לעומת כלים אחרים. סירי בישול נמצאים בשימוש יומי וכתוצאה מכך נשברים הכי מהר. לכן, הם הכלי הטוב ביותר לשינויים כרונולוגיים (London 2016: 14-16; Wood 1990: 86). ממחקרים עולה שסיר בישול אורז בהודו החזיק בממוצע 4-5 שנים, אצל האינדיאנים של המאיה כ 2.2 שנים, באזורים אחרים בעולם משנה עד שנתיים וחצי ויש מקרים שהעידו על 4-5 שנים ויותר (Wood 1990: 88-94; Arnold 1988: 370-372; David 1972: 141-142). טקסט מימי הביניים קורא להשתמש בסיר בישול רק פעם אחת מטעמי היגיינה ובריאות (London 2016: 152-153).

- כלי מים החזיקו כ 3-4 שנים. כלי למים הוא נקבובי ולכן משמש לקירור, אבל אחרי כשנה הוא מאבד את היתרון כי הוא נסתם. ממחקרים בקפריסין עולה כי כלי למים יחזיק כחודשיים שלושה עד שייסתם. אבל ימשיכו להשתמש

110 וראו: עם סקירת מחקר Skibo 1994; Longacre and Skibo 1994; Van der Leeuw and Pritchard 1984; London 2016: 50-51; Arnold 1985; 2013;

בו לצרכים אחרים (London 2016: 32, 153). כלים ששמו בהם חלב או שומן נאטמו מעצמם אחרי מספר שימושים ולא היה צורך להכניסם לשימוש כפי שנעשה לכלים אחרים לפני הצריפה (London 2016: 104). הערכה נוספת למשך חיים של כלי מים היא כשנתיים (Wood 1990: 91).

- כלי אוכל ושתייה יחזיקו כ 3 שנים (Rice 2015: 200-202).
- כלים גדולים שלא מעבירים ממקום למקום יחזיקו כ 5 שנים ויותר (Rice 2015: 200-202).

על ארגון הייצור:

- ייצור כלי חרס הוא עונתי, בעונה הגשומה הכלים לא מתייבשים כהלכה וקשה להפעיל כבשן. הרבה מהקדרים עוסקים בקדרות רק כשהם יכולים להתפנות בעונה הלא-חקלאית. בנוסף מוכרת התופעה של קדרים נודדים (London 2016: 35; Arnold 1985; Panitz-Cohen 2006: 37).

- חלק מהמחקרים מראים כי בקדרות על אבניים מהירים לקחו חלק הגברים בלבד בעוד עבודת יד נתפסה כעבודת נשים. אך זהו לא הכלל, שהרי נשים לקחו חלק בייצור ובמכירה ולעיתים קרמיקה עשויה במיומנות גדולה יותר מעבודת אובניים (Panitz-Cohen 2006: 37; Lonon 2016: 34).

- כיצד הידע הועבר מדור לדור? לימוד העברת הידע מעיד על השמרנות הרבה של עבודת הקדרות. מחקרים מראים כי הטכניקה נבחרה בהתאם לניסיון האישי, חיקוי של אחרים ומיומנות אנושית. אך הבחירה היא בתוך המסגרת הקבוצתית המבוססת על משתנים מעשיים של נגישות לחומר הגלם וטכנולוגיית המטרה והשימוש. מרגע שטכניקה אומצה היא הופכת להיות 'הדרך היחידה לעשות דברים'. הספרדים בדרום אמריקה, לדוגמא, מצאו שקל יותר לאמן לא קדרים מאשר קדרים בשימוש בטכניקות חדשות. בהרי האנדים שבפרו יש מקומות בהם נאסר על קדר שעבר למקום אחר לעבוד ולהעביר טכניקות שהכיר במקום החדש. (וראו: Panitz-Cohen 2006: 32-35; Roux 2003).

- קראון (Crown 2007) חקרה את מכניזם הלמידה של קדרות בדרום אמריקה. היא הראתה שהלמידה מתחילה בגיל צעיר מאוד במשימות שמתאימות להתפתחות הקוגניטיבית של אדם צעיר ובגיל 16 הצעיר יכול להיחשב לקדר ואף קודם. אף קדר במקום שחקרה לא התחיל לעבוד בגיל מבוגר. בדרך החניכה של צעירים יש מקומות בהם לא מקובל לשאול את הקדר שאלות. בסדנאות כאלה יש שמרנות רבה. סדנאות בהם מותר לשאול ואף לנסות לעשות דברים בדרך שונה ממה שלמדו הן יותר פתוחות לשינוי. יש שלבים בייצור שהם פחות נוקשים ויש שהם מאוד שמרניים כמו תהליך הכנת הטין או הצריפה. מתמחה לא יתעסק עם הכבשן (שהסיכוי לאי הצלחה בו הוא גדול). מתלמדים משתתפים בתהליך הייצור, תחילה במשימות שלא ייפגעו בכלי כמו לעטר את הכלים של הקדר ובהמשך לעשות דברים שדורשים יותר מיומנות.

- גם הידע של הכנת הטין מועבר באמצעות למידה, הן בהוראה מילולית הן בהדגמה תוך למידה והנחייה צמודה. בדרך זו מועבר הידע המופשט הלא מוחשי של ה'לדעת איך' (Wood 1990: 58; Schiffer and Skibo 2010: 94-95).

- התחקות אחר דרכי העבודה של קדרים והטכנולוגיה בהם הם משתמשים מלמדת לא רק על אופן השימוש במשאב הטבעי כדי לייצר אלא היא משמשת גם חלון למבנה החברתי, לקשרים ואמונות וכן מלמדת על התהליך ועל היוצרים (הקונספט של ה'הביטוס'). יש משמעות לבחירה בכלי זה או אחר מעבר לפונקציה שלו. לאותו החפץ יכולה להיות משמעות אחת במקום בו יוצר ואחרת במקום אליו יובא (Panitz-Cohen 2006: 41); (Skibo, Graves and Stark 2007).
- תקופה של שינויים פוליטיים לא בהכרח השפיעה על הקדרים. קדרים בקפריסין המשיכו במלחמות העולם הראשונה והשנייה לייצר כרגיל ואפילו הגדילו את הייצור וייצרו דברים חדשים. גם קדרים פיליפיניים במלחמת העולם השנייה המשיכו לייצר עבור היפנים שהעסיקו אותם וגם עבור האוכלוסייה המקומית. הם שינו שיטות צריפה לכאלה שלא ייצרו יותר מדי אש כדי לחסוך בחמרי גלם וכדי לא לבלוט (London 2016: 66 עם דוגמאות נוספות).
- למרות שמקובל שהתמחות מייצגת את השיא ברצף הייצור והיא נמדדת באחידות, בייצור ההמוני, ובאיכות הגבוהה, יש מחקרים שמראים כי ככל שהייצור המוני יותר המיומנות של הקדר פוחתת כיוון שהוא מתמחה רק בחלק מפס הייצור. יש בכך הפחתת הגמישות כי ככל שיש יותר סטנדרטיזציה ייצור הכלים נהייה מוגבל יותר או התמקד בתחום מסוים. במקרה אחר, קדרים שוכרים עובדים פחות מיומנים דווקא כשיש ביקוש גבוה (Panitz-Cohen 2006: 37; Rice 2015: 365-367).
- שליטה על הידע כמו הידע לייצר, במיוחד אם הייצור הוא בידי האליטות או הממשל, היא כוח חברתי וכלכלי ששווה לשמור ולהשגיח עליו (Panitz-Cohen 2006: 34-35).
- שינויים בייצור יכולים להתרחש מסיבות אישיות או חברתיות ללא תלות בשינוי מנהלי או שלטוני. לדוגמה קדרית בהודו עברה לכפר קדרים אחר, ולכן, היא זנחה את המסורת שלה וייצרה לפי מסורת הכפר החדש. היא חזרה לייצר במסורת שלה לאחר מות בעלה הקדר (רו ולנטין בע"פ). לעיתים השינוי יתרחש בשל חיקוי דגמים זרים המחייבים טכניקות שונות. או בשל קדרים שהועברו על ידי השלטון כדי לייצר במקום חדש (Panitz-Cohen 2006: 36). לדוגמה הקדרים הארמניים שהגיעו לארץ בתחילת המאה ה-20 בהזמנת הבריטים והכניסו סגנון חדש של קרמיקה מצוירת ומזוגגת.
- שינוי כמו הכנסת סוג גידול חדש יכול להביא לשינוי בהרגלי אכילה או בישול ולשנות את צורת סיר הבישול (Schiffer and Skibo 2010: 95-96). לדוגמה, ראו לעיל על השינויים בסירי הבישול במאות ז'-ט' לספירה (Magness 2010).
- הכנסת שינויים חדשים היא איטית ומלווה בחשדנות גדולה באשר להצלחה כאשר משנים את סדר הפעולות המוכר, ואת הדרך הבטוחה ליצור מוצר מושלם. לעיתים יעברו כשני דורות עד ששינוי יתקבל ויהפוך לחלק ממה שמיוצר (Rice 2015: 443; Wood 1990: 85) עם ספרות נוספת).
- מה נחשב למקומי ומה ליבוא? מחקרים על סחר ותפוצה מראים שרוב הכלים נמצאים בטווח קרוב של כ-20-30 מייל ממקום הייצור שלהם (Rice 2015: 371-373).

פטרוגרפיה ובדיקות אחרות שנעשות על החרס

הארכיאולוגיה שהתפתחה בהשפעת הגישות השונות משלבת מתודות מדעיות וניתוחים כמותיים. כך לדוגמא, שימוש בשיטות תיארוך כפחמן 14 הקטין את הצורך בשימוש בטיפולוגיה לשם תיארוך או מחזק אותה כשהעדות הקראמית אינה מספיקה. בדיקות אנליזה לזיהוי היסודות הכימיים בכלי החרס (XRF, NAA) ובדיקות פטרוגרפיות עשו שימוש בכלי החרס מעבר לטיפולוגיה המסורתית ויצרו טיפוסים טכנולוגיים חדשים (Panitz-Cohen 2006: 8-9). כך לדוגמא, מחקרי סוג הטין של הטביעות השונות (וראו פרק ו') הובילו לתובנות על העתקת מקום הייצור והעדפות מנהלתיות בממלכת יהודה במשך תקופת הברזל II ב'-ג' ועד לתקופה הפרסית. דוגמא נוספת היא מחקר פטרוגרפי של כלי חרס מאזור ירושלים אשר הראה המשכיות בייצור טיפוסים וצורות של כלי החרס מתקופת בית שני לתקופה שלאחר החורבן. המחקר הראה שצורות הכלים נשמרו אך הייצור נעשה בטין שונה. המסקנות הן כי המשיכה להיות רציפות יישובית מחוץ לירושלים לאחר החורבן וכי השינוי בסוג הטין נעשה ככל הנראה כתוצאה מניתוק הגישה אל חומרי הגלם (אדן-ביוביץ ואחרים תשע"ו: 7-28).

בדיקות שיירים אורגניים (Organic Residue Analysis) עוזרות להבין כיצד השתמשו בכלים. אבל הם לא תמיד יעידו על תכולה ואפשר שהשרידים מעידים על הכנה לשימוש בכלי. יש כלים שנעשה בהם טיפול אחרי הצריפה כדי להכין אותו לשימוש כמו ציפוי בשרף אורנים וביטומן במטרה לאטום את הכלי (London 2016: 104-108; Rice). (2015: 426-428).

פרק ב': האתרים שכלי החרס שנמצאו בהם משמשים כבסיס הנתונים במחקר זה

מבוא

בפרק זה אציג את הנתונים הסטרטיגרפיים של החפירות שלפי תוצאותיהן ועל יסוד ממצא כלי החרס שנמצא בהן בניתי את בסיס הנתונים של כלי החרס משלהי תקופת הברזל ועד לתקופה הפרסית. המשותף לאתרים שנבחרו הוא: (א) אלה אתרים שנחפרו לאחרונה בסביבת ירושלים ונמצאו בהם שרידים מהתקופות שהמחקר עוסק בהן; (ב) החומר עדיין לא עובד לפרסום; (ג) החוקרים הסכימו לתת לי לעבד את ממצא כלי החרס לפרסום.

האתרים שנבחרו הם: רמת רחל (החפירות המחודשות בהנהלת ליפשיץ, גדות ואומינג, להם אני שותפה); בית הכרם (מבנה מתקופת הברזל); פסגת עיר דוד (שטח G); חרבת אר-ראס; הר חומה (בתי חווה ומתקנים); רמות אלון (מבנים מתקופת הברזל); ראס אל-עמוד (בור מים וממצאים מטרסה). התוצאה היא שבסיס הנתונים של מחקר זה מבוסס על ממצא ממגוון סוגים של אתרי יישוב, החל מהמרכז המנהלי / אימפריאלי ברמת רחל, דרך השפכים המרובדים במדרון המזרחי של פסגת עיר דוד, וכלה באתרים כפריים במרחב שמסביב לירושלים ולרמת רחל (כגון מבנים ומחסנים בחרבת אר-ראס וברמות אלון, מבנה מגורים בבית הכרם ועוד). בנוסף לגיוון בסוג האתרים, הפיזור הגיאוגרפי שלהם מקיף את המרחב של אזור ירושלים, החל מגבעת חומה ורמת רחל בדרום ועד לרמות אלון בצפון, ממערב לירושלים בבית הכרם, וממזרח לעיר בראס אל עמוד.

האתרים מובאים בסעיפים הבאים לפי סדר החשיבות שלהם בבניית קורפוס הכלים. בכל סעיף מוצג מידע על מיקום האתר, על התקופות העיקריות שמוצגות בו ועל היסטורית החפירות. תיאור סטרטיגרפי מפורט ניתן רק למבנים או ללוקוסים שמהם יש מכלולי כלים הנדונים בעבודה זו. לבסוף, בכל סעיף ניתנת הפנייה ללוחות כלי החרס שמובאים מהאתר. הדיון במכלולי כלי החרס מאתרים אלה מובא בפרק ז'.

1. רמת רחל

רמת רחל הוא האתר העיקרי שעליו מתבסס מחקר זה, הן מהעבוד המחודש של הממצאים מחפירות אהרוני והן מהמחקר של ממצא כלי החרס שהתגלו בחפירות המחודשות בהנהלת ליפשיץ, גדות ואומינג.¹¹¹ כלי החרס מרמת רחל הם הבסיס לקורפוס המורחב של כלי החרס המוצג להלן, בפרק ד'. במחקר קודם (פרויד 2011) נדונו בהרחבה פרטים רבים על המכלולים השונים מחפירות אהרוני עם פרוט על הלוקוסים מהם בחרנו לפרסם ממצאים נוספים על אלה שפרסם אהרוני. כיוון שפרטים אלה פורסמו בפרסום המחודש של חפירות אהרוני ברמת רחל שיצא לאחרונה (Lipschits, Gadot and Freud 2016), אקצר בסעיף זה בתיאור חפירות אהרוני באתר, וארחיב בעיקר בדיון בתוצאות החפירות המחודשות. לכל שטח מוצגת טבלה עם התקופות המיוצגות בו, ומתוארים הממצאים הארכיטקטוניים החשובים. מתקופת הברזל ומהתקופה הפרסית מתוארים בפירוט, ככל שניתן, כל הפרטים הסטרטיגרפיים לגבי המכלולים שנכללים בעבודה זו.

111 כלי החרס מתקופת הברזל מחפירות אהרוני נדונו על ידי כעבודה לתואר מוסמך (פרויד 2011).

התל הקדום של רמת רחל נמצא בקצה המערבי של קבוץ רמת רחל, על ראש גבעה בולטת במחצית הדרך בין ירושלים ובית לחם. למרגלות הגבעה מצטלבות דרך האורך שהובילה לירושלים מאזור באר שבע וחברון ודרך הרוחב שעלתה מכיוון בית שמש בתוך נחל שורק ועמק רפאים. הקרבה הרבה לעמק רפאים קושרת את רמת רחל לעמק נרחב עם אדמה פורייה, שכמותו אין רבים באזור ההר ושיש לו חשיבותו גדולה לכלכלת ירושלים.¹¹² שמו הקדום של האתר לא ידוע, ולאורך השנים הוצעו במחקר הצעות שונות: נטופה (מייזלר תרצ"ה: 11), בית הכרם (Aharoni 1956: 152), בית הבעל (ידין תשל"ד: 59) וממשת (Barkay 2006).¹¹³ ליפשיץ ונאמן (תשע"א) קיבלו את הצעת הזיהוי של אהרוני עם בית הכרם אולם הציעו כי שמו הקדום של המקום לפני הקמתו היה 'בעל פרצים', ועל הגבעה החשופה והקרחת היה אתר פולחן לבעל. זאת, מכיוון שאין עדות להתיישבות באתר קודם לסוף המאה הח' לפנה"ס. הזיהוי של בית הכרם נראה לי כזיהוי הסביר ביותר, שיש לו גם משמעות מבחינת תפקידו ומעמדו של האתר כמרכז מנהל של איסוף תוצרת חקלאית. האתר נסקר לראשונה כבר בשלהי המאה הי"ט (ליפשיץ ואחרים תשע"ה: 15-20). בשנת 1931 ובעקבות מציאת שתי גלוסקמאות שנחשפו תוך כדי הנחת צינור מים לקבוץ, חפרו בנימין מזר (מייזלר תרצ"ה) ומשה שטקליס (תרצ"ה) חפירת הצלה מטעם החברה לחקירת ארץ-ישראל ועתיקותיה, ובה חשפו מערת קברים מסוף ימי הבית השני. ממצאים רבים מימי הבית הראשון נחשפו ופורסמו מחצר מערת הקבורה ומתוך המערה, ביניהם שבר כותרת אבן מעוטרת וטביעת חותם 'למלך- זיף' (מייזלר תרצ"ה: 15-17, ציורים 3,4; שטקליס תרצ"ה: 29, 39).

חפירות אהרוני

בשנת 1954 נערכה ברמת רחל חפירת הצלה מטעם מחלקת העתיקות והחברה לחקירת ארץ-ישראל ועתיקותיה בראשות יוחנן אהרוני, במקום שיועד לבניית מאגר המים של הקיבוץ (אהרוני תש"ו; Aharoni 1956). כחלק מהכשרת תצפית מברכת המים של הקיבוץ, ערך אהרוני חפירה קצרה נוספת ב-1956. לאור הממצאים מהעונות הראשונות, יזם אהרוני חפירה רחבת היקף באתר, וזו התקיימה בניהולו במשך ארבע עונות חפירה (1959-1962), בשיתוף אגף העתיקות, האוניברסיטה העברית בירושלים והמכון ללימודים שמיים באוניברסיטת לה-ספיאנזה (רומא). תוצאות החפירה פורסמו במאמר (אהרוני תש"ך) ובדו"ח ראשוני בן שני כרכים (Aharoni 1964, 1962).

תוצאות החפירה מתקופת הברזל חשובות לעבודה זו, ומסוכמות להלן בקצרה:

אהרוני חשף מצודה רבועה, המוקפת בחדרי סוגרים עם חצר פנימית וחיצונית. חדרי הסוגרים נמצאו כשהם סתומים ומלאים באבנים ועפר. בין חדרי הסוגרים הצפוניים מצא אהרוני פתח בחומה, אותו הגדיר כמעבר סתרים (Aharoni 1962: 10-11). מדרום לחומת הסוגרים הצפונית ובסמוך לה נחשף מבנה 468, שלו חצר פנימית, הוא מוקף חדרים מצידיו, ובצידו המזרחי שתי שורות חדרים-מחסנים (חדר 329-477 הוא החדר המזרחי ביותר ובו נמצאו כמאתיים כלים בערימה). מתחת לרצפת

112 וראו: ליפשיץ וגדות תשס"ט; קדם תש"ע: 16-20; Gadot 2015; Greenberg and Cinamon 2006;

113 על ההצעות השונות לשמו הקדום של האתר ראו: ליפשיץ ונאמן תשנ"א; ליפשיץ ואחרים תשע"ה: 12-14; Lipschits et al. 2011: 4;

חדר 477, נחשף קיר טרסה מעוגל (Aharoni 1964: 28), עדות לטרסות חקלאיות או גנים קדומים למצודה (שכבה VB לפי אהרוני). מצפון למבנה שחזר אהרוני את קיומם של מבנים פרטיים (Aharoni 1964: 27).

ממזרח לברכת המים של הקיבוץ נחשף הקיר המזרחי של חומת הסוגרים. בסמוך לו נחשף השער והחדרים הסמוכים לו (Aharoni 1962: 35-36). חלקו הצפוני של השער רוצף בלוחות אבן, שעליהם התגלו סימני שריפה רבים, אותם ייחס אהרוני לחורבן של שנת 586 לפנה"ס. השער הראשי היה עשוי, לדעת אהרוני, משני זוגות של אומנות ולצידו היה גם שער צדדי (Aharoni 1964: 25-27). מחוץ לשער מכיוון מזרח נחשפה החצר החיצונית, שהשתרעה על כל השטח שממזרח לשער. היא רוצפה בגיר מהודק, בדומה לחצר המרכזית של המצודה. מכיוון שאזור זה נבנה על מורדה המזרחי של הגבעה, רצפת החצר הונחה על מילוי מלאכותי מפולס. בסמוך לשער הפנימי עובייה היה רק כ-15-20 ס"מ, ובקצה המזרחי הגיע עובייה לכמטר ויותר. מעט ממצאים נמצאו בחצר החיצונית, והם כללו בעיקר שברי פערורים שנחפרו בסמוך לסוגרים וללוקוס 353 (Aharoni 1964: 23-24). בקצה הצפון מזרחי של המצודה נחשפו קירות של מבנה גדול, שיסודותיו לא נחשפו, כיוון שחדרי בית המרחץ הרומי היו מעליו (Aharoni 1962: 37). מצד דרום, החצר הגדולה הוקפה בחומת סוגרים עם אבני גזית הפונות לחצר (Aharoni 1962: 38). בקצה המערבי של חצר המצודה, פני הסלע גבוהים יותר והשרידים המאוחרים מהתקופות הרומית והביזנטית הונחו ישירות על הסלע. למרות זאת, ניתן היה להתחקות אחר הקו המערבי של החצר והמבנה שהיה ממערב לה. אהרוני סבר כי בצד המערבי עמדה מצודה חיצונית גדולה, שנצמדה לבנין הצמוד לחצר, וביחד הם יצרו מבנה מרשים (Aharoni 1964: 50). אהרוני חפר גם בשטחי המילוי הגדולים שממערב למצודה, וקבע כי לא היו מבנים בשטח זה ואולי הוא היה בשימוש צבאי (Aharoni 1964: 51-54). נחשפה מחצבה בצד הצפון מערבי של החצר החיצונית, שכוסתה במילוי דומה לזה שנמצא מתחת לרצפת החצר המרכזית.

בדיקות נוספות מחוץ למצודה מצפון ומדרום חשפו עדויות לשני שלבי בנייה ברורים מתקופת הברזל. גילויים אלה הובילו לכך שבעונת החפירות האחרונה חולקה שכבה V לשתי שכבות: VB ו-VA.¹¹⁴ טווח הזמן של מבנה המצודה וחומת הסוגרים שנקבעו כשכבה VA צומצם על ידי אהרוני לשלהי המאה הז' וראשית המאה הו' לפנה"ס, בעיקר בשל הדמיון בטיפוסי הכלים בשתי השכבות (Aharoni 1964: 38, 120). החצר הגדולה (חצר 380) התקיימה ללא מבנים בתוכה, ונחשפה בה ריצפת גיר מהודק בעובי שנע בין 20 ל-60 ס"מ. הרצפה משופעת לכיוון צפון ויורדת מגובה של 7.10 בריבוע T15 לגובה 6.80 בריבוע V18 (Gadot et al. 2016b: Fig. 8). במספר מקומות אהרוני חפר מתחת לרצפה ומצא שהיא מונחת על הסלע הטבעי, ובחלק מהמקרים הושתתה על מילוי עבה, שהכיל אבנים וכמויות רבות של חרסים זהים לאלה שנמצאו בתוך הרצפה ומעליה. אהרוני הסביר את הזהות בטיפוסי הכלים בכך שהשטח יושר

114 לשכבה VB ייחס אהרוני מעט שרידי קירות של מבנים שנמצאו מתחת לחומת הסוגרים של שכבה VA (Aharoni 1964: 53), ושרידי חומת סוגרים נוספת מדרום למצודה. כיוון שלדעת אהרוני אין זה הגיוני שבאותה שכבה יהיו שתי חומות סוגרים. במקביל (Aharoni 1964: 59), נקבעה החומה הנוספת כשכבה VB. לשכבה זו יוחסה גם המחצבה שנמצאה מתחת למילויים שהכילו את אותם טיפוסי כלים ואת אותן טביעות חותם כמו במילויים מתחת לרצפות המצודה (Aharoni 1964: 52, 59).

לפני הנחת הרצפה באבנים ואדמה שהכילה חרסים מאותה התקופה, או שהמילוי והחרסים הונחו מתחת לרצפה במהלך תיקונים במקומות שונים במהלך השימוש ברצפה (Aharoni 1962: 13). שברי כלים רבים, ובעיקר פערורים נמצאו על רצפת החצר, מעורבים בשכבות אפר, ובמיוחד בסביבות ריבוע T15. אהרוני טען שאלה אינם שברי כלים שנשברו במקום (*in situ*) אלא חרסים שהובאו למקום בעבר (Aharoni 1962: 14).

חפירות נוספות באתר

בשנת 1984 נערכה ברמת רחל חפירה קצרה בראשותו של גבריאל ברקאי. החפירה התמקדה בחצר הארמון וממערב לו, באזור השפכים של אהרוני. בנוסף, נחפרו מתקנים בשטח הכנסייה הביזנטית (Barkay 2006). החומר מחפירה זו לא פורסם. חפירות הצלה בהיקף קטן נערכו מטעם רשות העתיקות (דצמבר 2000, נובמבר 2001 ואוגוסט 2002), בראשות גדעון סולימני כהכנה לפתיחת האתר למבקרים. נחפר ריבוע בחצר הארמון, ונחפרו שטחים מצומצמים בתוך חדרי הסוגרים הדרומיים, בסמוך לברכת המים של הקיבוץ (סולימני וברזל 2008; Solimany and Barzel 2016).

פרסום סופי של חפירות אהרוני

ניתוח ופרסום סופי של חפירות אהרוני יצא לאור לאחרונה (Lipschits, Gadot and Freud 2016). הפרסום התבסס על ניתוח תכניות השדה וכרטסת הממצאים של אהרוני, כמו גם על חתכי בדיקה שנעשו באתר במהלך העונות הראשונות בהן חפרה המשלחת המחודשת (Lipschits, Gadot and Freud 2016: 18-25). להלן כמה מהמסקנות החשובות הנוגעות לשלבי הבנייה הראשונים מתקופת הברזל עד התקופה הפרסית:

1. המסקנה החשובה ביותר היא שלא היתה שכבת חורבן בסוף תקופת הברזל וכי האתר המשיך לשמש ברצף כמרכז אדמיניסטרטיבי, לפחות עד לסוף התקופה הפרסית. השריפה הגדולה באזור השער, שאהרוני ייחס לחורבן 586 לפנה"ס, מקורה בשכבה הרומית (Gadot, Tal and Taxel 2016b: 184-188).
2. ניתוח מחודש של כלי החרס מחפירות אהרוני, מפריד בין המכלולים של שלבי הבנייה השונים, כפי שהוגדרו על ידי החפירות המחודשות (וראו להלן, פרק ז' (Freud 2016a;)). הוכח כי כל מה שנמצא מתחת לרצפת חצר 380 הוא מתקופת הברזל בלבד, וזאת בניגוד לחומר המעורב שנמצא על הרצפה.
3. חומת הסוגרים הדרומית, היא כנראה קיר חיצוני של מבנה גדול מדרום לחצר 380. מה שאהרוני תיאר כקיר סוגר הוא כנראה קיר הלניסטי (Gadot and Lipschits 2016d: 203-210).
4. נמצא קטע של הריצוף הלבן של החצר החיצונית, כשהוא מונח מעל קיר מסיבי שאהרוני פירש כקיר חומת הסוגרים הדרומית (WH570). הוכח כי הרצפה מאוחרת לקיר, וזו עדות ברורה לשני שלבים באתר (Gadot Tal and Taxel 2016a: 81-82).
5. הפינה הדרום מערבית שאהרוני סימן כקצה חומת הסוגרים התבררה בחפירות המחודשות כקצה של ברכה 2.

6. הוכח כי המגדל המערבי עמד לבדו בשלב הראשון, ואליו נוספו עוד באותו שלב מבנים ממזרח, אשר תכניתם לא ידועה. בשלב השני שונה תוואי הגבעה ממזרח למגדל ונוסף מכלול המבנים שצמוד למגדל ממזרח (Gadot and Lipschits 2016d: Fig. 11.4; Lipschits et al. 2011:26, Fig. 28).

7. על פי תכניות השדה של אהרוני, התברר כי כל 200 הכלים מלוקוס 477 נמצאו מתחת למפלס הרצפה. זוהי לא ערימת כלים שנשמכת אל הקיר כפי שסבר אהרוני, אלא כנראה בור הטמנה בדומה לבור 14109 מהחפירות המחודשות (וראו פרק ז'; Gadot et al. 2016c: 139-140).

דיון במכלולים השונים מחפירות אהרוני לא נערך בנפרד ומשולב, בהתאם לצורך, יחד עם תוצאות החפירות המחודשות. לוחות כלי החרס שפורסמו על ידי אהרוני (Aharoni 1962, 1964) ואלה שנוספו בפרסום הסופי של חפירותיו (Lipschits, Gadot and Freud 2016) לא נדונים במחקר זה. בהתאם לצורך, הם מצוטטים ויש הפניות לפרסום שלהם.

החפירות המחודשות בראשות ליפשיץ גדות ואומינג

החפירות המחודשות ברמת רחל, בהנהלת ליפשיץ, גדות ואומינג, נערכו כחלק מפרויקט שכלל פרסום סופי ומקיף של חפירות אהרוני וחפירות מחודשות באתר.¹¹⁵ המשלחת המחודשת, המשותפת למכון לארכיאולוגיה באוניברסיטת תל-אביב ולפקולטה לתיאולוגיה, ביחד עם בית הספר הגבוה ללימודי יהדות באוניברסיטת היידלברג, גרמניה, ערכה סקר באמצעות מכ"ם חודר קרקע (2004), ולאחריו ניהלה שש עונות חפירה נרחבות (2005–2010). נחפרו שטחים גדולים בכל חלקי האתר ומסביבו (איור 1), חלקם היו הרחבה, העמקה ובירור בשטחי חפירה שנחפרו קודם לכן בידי אהרוני וחלקם היו חפירה בשטחים חדשים. מלבד זאת נערך סקר מקיף של מתקנים חקלאיים וחללים תת קרקעיים בסביבה הקרובה, ומחקר מקיף של הטרסות במורדות התל.¹¹⁶

בטבלה 1 מוצגות התקופות העיקריות באתר לפי שלבי הבנייה העיקריים, כפי שנקבעו על ידי המשלחת המחודשת ובהקבלה לשכבות שנקבעו על ידי אהרוני.¹¹⁷

להלן מובאת סקירה קצרה של שטחי החפירה השונים תוך התמקדות בשלבי הבנייה הראשונים III-I. שלבים אלה מתוארכים לתקופות הברזל II עד לתקופה הפרסית. לשלב הבנייה הראשון מיוחסים קטעי מבנים והמגדל המערבי (איור 2). המגדל נבנה על הסלע הטבעי במקום הגבוה באתר.¹¹⁸ פעילות הסרה של שכבת הסלע העליונה והחלקה של שכבת הקרטון שמתחת נעשתה מצפון, ממערב ומדרום למבנה בשלב הבנייה השני. עיצוב פני השטח הבלוי והדגיש את נוכחותו של המבנה במרחב. במקביל הובאה אדמת הגן והוקמו תעלות ומתקני מים שונים.¹¹⁹ בשלב זה נוספו החצר

115 על חפירות אהרוני ופרסומן ראו בקצרה לעיל וכן Lipschits Gadot and Freud 2016; 1964; Aharoni 1962;

116 ראו: ליפשיץ ואחרים 2006; תש"ע; תשע"ה: 22-25; Davidovich et al. 2012; Lipschits et al. 2006; 2009; 2011: 7;

117 על החלוקה והשימוש במונח 'שלבי בנייה' ראו: ליפשיץ ואחרים תשע"ה: 25; Lipschits et al. 2011: 9;

118 על שיוכו של המגדל לשלב הבנייה הראשון ראו: Gadot and Lipschits 2016c: 717-719;

119 על החלקת פני הסלע ויצירת הגן ראו: קדם תש"ע: 79-89; ליפשיץ וגדות תש"ט; ליפשיץ ואחרים תש"ע: 64-66; תשע"ה: 48-52; Kedem 2011; Lipschits et al. 2006: 12; Lipschits et al. 2011: 20-21;

איור 1: רמת רחל: שטחי החפירה של המשלחת המחודשת, מבט לצפון (צילום: סקייבוי, התאמה: עדו קוד)

איור 2: רמת רחל: תכנית שלבי הבנייה הראשונים III-I (שרטוט בנימין ארובס ושתיל עמנואלוב)

טבלה 1: התקופות העיקריות ברמת רחל

תאריך		תקופה	שכבה לפני אהרוני	שלב בנייה
מז:	עד:			
מחצית שנייה של מאה ז' לפנה"ס	סוף מאה ח' או ראשית מאה ז' לפנה"ס	ברזל II	Vb	שלב בנייה I: מרכז מנהל ממלכתי בחסות אימפריאלית
מחצית שנייה של מאה ז' לפנה"ס	סוף מאה ד' לפנה"ס	ברזל II-פרסי	Va	שלב בנייה II: מרכז מנהל ממלכתי בחסות אימפריאלית מוקף גן
מאה ה' לפנה"ס	סוף מאה ו' או ראשית מאה ה' לפנה"ס	פרסית		שלב בנייה III: תוספת והרחבה לשלב II
מאה ג' לפנה"ס	מאה ב' לפנה"ס	הלניסטית קדומה	IVb	שלב בנייה IV: מרכז מנהל?
הרס, שוד וחתימה				
מאה א' לספירה (המרד הגדול)	סוף מאה ב' / ראשית מאה א' לפנה"ס	הלניסטית מאוחרת-הרודיאנית	IVa	שלב בנייה V: כפר
חורבן(?)				
המשך ללא הפסקה לשלב VII	אמצע מאה ב' (?)	רומית	III	שלב בנייה VI: כפר
המשך ללא הפסקה לשלב VIII	מאה ה'	ביזנטית קדומה	IIb	שלב בנייה VII: כפר
אמצע מאה ט'	מאה ו'	ביזנטית מאוחרת-אומאית	IIa	שלב בנייה VIII: כפר. הוספת הכנסייה
מאה י' / י"א	מאה ט'	עבאסית		שלב בנייה IX: חוזה חקלאית ומתקנים
מאה י"ט	מאה י"ב	פטימית-ממלוכית עד עות'מנית		שטח חקלאי פתוח ומתקנים בונקרים ותעלות קשר צבאיות
1967, 1954, 1947/8				

הפנימית והחיצונית והקירות התוחמים אותם.¹²⁰ בשלב הבנייה השלישי, נוסף מבנה גדול מצפון וחלק מבניין נוסף נחשף בדרום מזרח האתר.¹²¹

בחלק מהשטחים לא נמצאו כלי חרס בסטרטיגרפיה ברורה, אלא רובדי עפר ששימשו כמילויים, ובהם פריטים ארכיטקטוניים, פסולת בנייה ושברי כלי חרס, המייצגים את שלושת שלבי הבנייה הקדומים באתר במעורב. לדעת החופרים (ליפשיץ ואחרים תשע"ה: 92) נעשה מאמץ מיוחד ומכוון להעלים את המתחם הארמוני על שלושת שלביו כולל הגן, והוא כוסה בעפר ופסולת שהגיעו עד כשני מטר מעל אדמת הגן בשטח C1, וכשלושה מטר מעל יסודות המבנה הפרסי בשטח B2. רוב השפכים הכילו חרסים, טביעות חותם רבות, מטבעות ופריטים ארכיטקטוניים משלהי תקופת הברזל, מהתקופה הפרסית ומהתקופה ההלניסטית הקדומה והמאוחרת. בשטחים רבים (ראו הטבלאות להלן) לא ניתן היה להבחין ארכיטקטונית בין שלבי הבנייה III-I. הדבר נובע בעיקר בשל ההרס המכוון ושוד הקירות עד לתעלות היסוד.¹²² זו גם הסיבה שנמצאו מעט מאוד מכלולי כלים טובים על רצפות מתקופות אלה.

Gadot and Lipschits 2016c: 719-720 120

ליפשיץ ואחרים תש"ע: 70-72; תשע"ה: 77-89; Lipschits et al. 2011: 34-35; 121

ליפשיץ ואחרים תש"ע: 72; תשע"ה: 92-93; Lipschits et al. 2009: 16-17; 2011: 37-38; 122

דוח החפירה עומד להתפרסם בקרוב (Lipschits, Gadot and Oeming in preparation). להלן תיאור סטרטיגרפי מפורט המסתמך על הפרקים שטרם פורסמו ועל רישומי החפירה. התיאור מתמקד במקומות שבהם נמצאו מכלולי כלים, המהווים בסיס לעבודה זו ואשר יידונו בהמשך.

שטחי A, B1 ו-B3

שטחי A ו B נמצאים בחלק הצפון מערבי של האתר. אהרוני חפר בשטח A קטעי חציבות ותעלות שתועדו באופן חלקי (Gadot and Lipschits 2016a). בקצה הצפוני והפינה הצפון מערבית בקצה האתר, חשף אהרוני מחצבות בסלע וקטעי קירות, שאותם הוא ייחס לחומת הסוגרים הקדומה (Gadot and Lipschits 2016b). המשלחת המחודשת ניקתה וחשפה מחדש חלק מחפירות אהרוני וחפרה שטחים נוספים כדי להבין טוב יותר את השרידים באזור זה.

טבלה 2: השכבות העיקריות בשטחי A, B1, B3 (Ras, in preparation)

שכבות מקומיות	ממצא עיקרי	שלב בנייה	תקופה
-	תעלות קשר	-	מודרנית
B1-1, B3-1	שרידי קירות	VIII	ביזנטית?
A1-1	וילה	VII-VI	רומית מאוחרת-ביזנטית קדומה
A1-2	בית קברות/קברים	VII-VI	רומית מאוחרת
A1-3	אלמנטים חצובים, מחצבת אבן	III-I	ברזל/פרסית
B1-2, B3-2			
B1-3, B3-3			
B1-4, B3-4			

בשטח זה נמצאו בעיקר קברים מהתקופה הרומית מאוחרת – ביזנטית קדומה ושרידי חציבות.¹²³ לשלב A1-4 מיוחסים ההחלקה של פני סלע הקירטון וכיסויו באדמת גן, כפי שנעשו מצפון, ממערב ומדרום למגדל המערבי (איור 2). כמו כן נחשפו השרידים של שתי תעלות: האחת רחבה והשנייה צרה ומטויחת, וחציבות נוספות (ליפשיץ ואחרים 2006; Ras, in preparation; Gadot and Lipschits 2016a). גם בשטחים B1 ו-B3 בשלבים B1-4, B3-4, הוחלקו פני הסלע. במורד המדרון בקצה שני השטחים נתגלו שרידי מחצבה בדומה למה שנמצא בחפירות אהרוני (Aharoni 1964: 52, 58-60; Gadot and Lipschits 2016b: Ras, in preparation) ובחפירות סולימני וברזל (סולימני וברזל 2008א; Solimany and Barzel; 2016: 687-688). כלי חרס בודדים מתקופת הברזל II' בלבד נמצאו בתוך כיס סלע במחצבה (לוקוס 216 רבוע B217). אמנם אין בשברים אלה כדי להעיד על זמן החציבה או נטישתה, אך מבחינה סטרטיגרפית החציבה קדומה לקברים מהתקופה הרומית. העובדה שכל החרסים שנמצאו במקום הם מתקופת הברזל II' בלבד, מחזקת את שיוכה לתקופת הברזל, כפי שהציע אהרוני (Aharoni 1964: 58-60). כלי החרס הנדונים בפרק ז' הם:¹²⁴ לוח 40: שלב A1-4, לוקוס 137 (מניקוי חציבות אהרוני) ומשלב B1-4 מהמחצבה.

123 על הקברים ראו: רז גדות וליפשיץ תשע"ד; ליפשיץ ואחרים תש"ע: 76-75; ליפשיץ ואחרים תשע"ה: 105-107;

Lipschits et al. 2011: 42-43; Ras, in preparation;

124 כלי החרס המוצגים בלוחות 1-57 מרמת רחל צוירו בידי עדה פרי, איתמר בן עזרא ויוליה גוטליב, סריקות ממוחשבות נעשו בידי אבשלום קרסיק. סידור הלוחות נעשה בידי יוליה גוטליב

השטחים הצפון מערביים (שטחי B2, C3, C4) NW

השטח הצפון מערבי נחפר בחלקו על ידי אהרונ, בעת שחפר את המגדל המערבי, ואת קיר Wh213 שהתמוטט ביחד עם גג מאגר המים. במילוי שהונח על-גבי גג המערה לאחר קריסתה נמצאו ממצאים ארכיטקטוניים רבים וחשובים כמו חלקי כותרות אבן מעוטרות, העמודונים ששימשו כמעקות ועוד. בראש השטח נחפרו מקווה ווילה רומית (Gadot et al. 2016a: 213-222).

שטחים C3, C4, נפתחו בקצה המערבי והצפוני של קוביית המצוק ושוליו ושטח B2 מצפון להם. המטרה הייתה לבדוק עד היכן מגיע הסלע המוחלק ואדמת הגן. בהמשך, לאחר שנתגלו שרידי המבנה משלב הבנייה השלישי, הורחב השטח כדי להתחקות אחר תכניתו ומתקני המים סביבו.

טבלה 3: השכבות העיקריות בשטחים הצפון מערביים (Gross, in preparation)

שכבה מקומית	פעילות/ממצא עיקרי	שלב בנייה	תקופה
NW-1	הצטברויות עפר ושפכי הקיבוץ		מודרנית
NW-2	קבורות ווילה	VII-VI	רומית מאוחרת-ביזנטית
NW-3	חציבות בסלע, בורות מים, מערות קבורה וקולומבריום, קריסת מאגר המים	VI-V	הלניסטית מאוחרת-רומית
NW-4	מילוי טבעי ומכוון בתעלות היסוד	V	הלניסטית מאוחרת
NW-5	הרס ופירוק הקירות המאסיביים	V	הלניסטית מאוחרת
NW-6	שינוי ראשון, הוצאת תעלה 4 משימוש (ואולי חציבת ברכה 6 ותעלה 5)	III-II	בבלית/פרסית
NW-7 עד NW-8	בניית הגן, תעלות וברכה,	III-II	ברזל/בבלית/פרסית

המצוק המפריד בין קוביית הסלע המוגבהת, עליה נבנה המגדל המערבי, לבין השטח המונמך סביבו, נמצא בריבועים C15-C19 וכיוונו מזרח-מערב. חציבת המצוק, ההסרה וההחלקה של הסלע נעשו בשלב הבנייה השני. בשלב זה גם שולב המגדל במצודת הארמון החדשה כקובייה בולטת ממערב לו (Gadot et al. 2016a: 213-218). בסיומה של פעולת החציבה וההחלקה הונחה מעל הסלע המוחלק אדמת הגן. אדמה זו נמצאה מסוננת היטב, וללא ממצא חרסים (Gross, in preparation). מעט חרסים, המעידים על תאריך הנחתה של אדמת הגן נמצאו באדמת הגן בשטח C1 (להלן). תעלות ייסוד עמוקות נחצבו לתוך הסלע המוחלק. תעלות אלה שימשו לבניית הקירות של אגף בנוי. חופרי האתר בדעה שהתעלות הללו נחצבו בשלב מאוחר יותר (שלב הבנייה השלישי) ופגעו חלקית בשטח הגן, בדומה למתרחש בשטח C1. קיימת אפשרות נוספת, שלא ניתן לפסול אותה על פניה, והיא שהתעלות נחצבו בשלב הבנייה השני, ביחד עם החלקת הסלע.

שרידי המבנה הגדול הם תעלות ייסוד עמוקות 1-3 ובתוכן קטעי קירות מטויחים שנבנו בטכניקה המשלבת שכבות טיח עבה שהונח על סלע האם ונוצק בין האבנים (איור 3). תעלות ייסוד 1-3 הן תעלות ששימשו לקירות המבנה ממערב, צפון ומזרח. תעלה 4 נמשכת ככל הנראה מהקצה הדרומי של תעלה 3 מזרחה (מחוץ ובצמוד לקו המצוק מהשלב השני). בתוך תעלות היסוד, בסמוך לצד הצמוד לסלע, נחצבו תעלות מים ברוחב של כ-30-50 ס"מ, כשקירות המבנה המטויחים והסלע המטויח

כיסוי בדומה לתעלות המקורות שנמצאו בשטח C1, המקשרת בין תעלות המים לברכה 6. היא נמשכת בפנייה של כ-90 מעלות מתעלה 3, וכמעט בקו ישר מערבה לתעלה 4. בקצה המערבי שלה יש מעין אבן עם חציבה קונית, שאולי קשורה לכניסת המים לברכה 6. כיוון שצידה הפנימי של הברכה מטויח ולא נמצא חיבור לתעלה 5, ההנחה היא שבשלב כלשהוא חיבור זה התבטל. ברכה 6, היא הגדולה ביותר מבין הברכות באתר. גודלה כ 9 X 13.5 מ'. היא בנויה בטכניקה ובצורה דומה מאוד לברכה 2 בשטח C1, ולכן נראה שיש לשייך את בנייתן לאותו השלב (Gross, in preparation).

כל השטח של המבנה הגדול, הברכה ותעלות היסוד היה מכוסה במילוי משלב NW-4, שנועד לכסות ולהשכיח את המתחם כולו. המילוי הונח ישירות בתוך תעלות היסוד, לאחר שהקירות נשדדו, והוא הכיל אבנים ועפר עם מטבעות, חרסים וטביעות מתקופת הברזל ועד לתקופה ההלניסטית (גרוס תשע"ג: Fig. 39; 48). (Lipschits et al. 2011). אופי המילוי של תעלת יסוד 4 (איור 3: ברבועים A361, A362) שונה מהמילוי של התעלות האחרות בשטח זה, שכן נמצאו בו שתי שכבות שונות של מילוי: התחתונה נמצאה עד לגובה של מטר אחד מתחתיתה המטויחת של התעלה, וכללה גיר גרוס כמעט ללא חרסים (לוקוס 10261, מעט מהחרסים שבה התחברו עם שברים מלוקוס 10255). העליונה נמצאה מעליה, והיא הכילה מילוי של אדמה חומה אחידה עם שברי חרסים רבים (לוקוסים 10215, 10255).¹²⁵ בחלק העליון של שכבת האדמה החומה נמצא המילוי (לוקוס 10244) שמיוחס לשלב NW-4.

בגלל חוסר בממצא מתאריך קשה לדעת מה היחס בין המבנה לברכה 6, בין התעלות לברכה 6, ובין תעלה 5 לשאר התעלות.¹²⁶ טבלה 4: לוקוסים מהשטחים הצפון מערביים הנדונים בפרק ז' (לוחות 18-22), ולוקוסים משפכי הכיסוי מעליהם (לוחות 41-42)

רבוע	לוקוס	תיאור וממצא	שלב בנייה
A361	10215	לוח 18, כלי חרס מאדמת המילוי החומה שסתמה את המשך תעלה 10186 ממזרח. חרסים התחברו עם לוקוס 10201 שמעליו ועם 10255. ממצא נוסף: ראש חץ, משקולות נול, ספטולה.	III-II
	10255	לוחות 19-20, כלי חרס מאדמה חומה שהונחה מעל לוקוס 10261 ומילאה את תעלה 4. האדמה הכילה חרסים רבים. שברים מלוקוס זה התחברו עם שברים מלוקוס 10215 הנמצא בהמשך התעלה ממזרח. ממצא נוסף: טביעה לא ברורה, משקולות נול, שבר שינית (בלוקוס 10261)	III-II
	10221	לוח 21: 1-4, חרסים מהמשך אדמה חומה עם חרסים מתחת ללוקוס 10215. ממצא נוסף: שבר שינית?	III-II
	10259	לוח 21: 5-8, חרסים מהמשך לוקוס 10255 בחלק המערבי של התעלה. ממצא נוסף: ראש חנית או סכין.	III-II
	10244	לוח 21: 9-14, חרסים מאדמה חומה מעל לוקוס 10255 ממצא נוסף: טביעת יהוד אחיעזר וטביעה לא ברורה נוספת.	IV
B339	10064	לוח 22, חרסים מהמילוי שבתוך תעלה 2 (לוקוס 10039) הנמשכת בכיוון מזרח-מערב מרובע B334-B340 אורכה כ 30 מ' ורוחבה 2.5 מ'. היא נחשפה בעומק של 2.68 מ' מפני השטח. ממצא נוסף: שבר כותרת אבן מעוטרת.	III-II
A361	10172	לוח 41, כלי חרס מהתקופה הפרסית מהמילוי המערב שמעל תעלה 4 משלב NW-4	IV
B354	10019	לוח 42, חרסים מתוך חתך שמייצג את הממצא מהשפכים והמילויים של שכבת הכיסוי NW-4.	IV
	10023	ממצא נוסף: מלוקוס 10019: 5 טביעות מסוג: 'למלך' דו כנפית, טביעת 'למלך' וחרות מעגלית,	
	10035	טביעת 'לאחיעזר פחוה', טביעת 'יהוד' וטביעה נוספת לא ברורה.	

125 שני הלוקוסים נחפרו זה לצד זה, תחילה נחפר לוקוס 10215 ולאחר מכן האזור הורחב למערב ונחפר ההמשך כלוקוס 10255, יש חרסים שהתחברו בין שני הלוקוסים ובעצם יש להתייחס אליהם כאל מכלול אחד.

126 וראו: ליפשיץ ואחרים תש"ע: 71-70; תשע"ה: 79-82; גרוס תשע"ג; Gross, in preparation; Lipschits et al. 2011: 34-36;

שטח C1

שטח C1 (איור 4 א'-ב'), נמצא בפינה הדרום מערבית של האתר. במקום זה עמד אחד מארבעת הפסלים "השערה על הריסות" של רן מורין, כחלק מהשחזור של אהרוני לקצה חומת הסוגרים (ליפשיץ ואחרים תשע"ה: 21; Morin 8: 2011), השערה שהתבררה כלא נכונה. בחפירות המחודשות התברר שהפינה שאהרוני פרש כקצה המצודה היא למעשה הפינה הדרום מערבית של ברכה 2 ותעלה A (Gadot and Lipschits 2016d: Fig. 11.4; Lipschits et al. 2011:26, Fig. 28). שטח זה נפתח על מנת להבין מה הוביל את אהרוני למסקנה זו ולברר למה קשורה המנהרה המקורה שנוקתה בחלקה בעבר (גרוס תשע"ג: 15; Gross, in preparation).

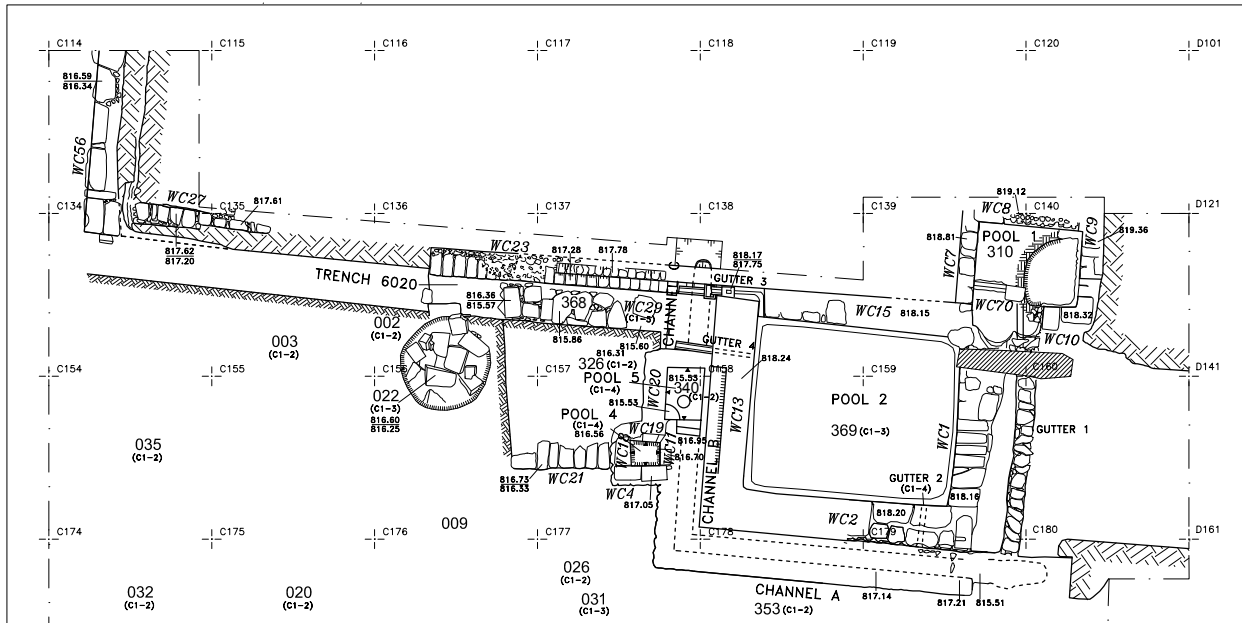
טבלה 5: התקופות העיקריות בשטח C1 (Shalom and Gross, in preparation)

שכבה מקומית	פעילות/מבנים עיקריים	שלב בנייה	תקופה
C1-1	מתקנים חקלאיים?		ביזנטית?
C1-2	כיסוי השטח במילוי עפר	V	הלניסטית מאוחרת
C1-3	פעילות תעשייתית, (כבשני סיד, שימוש בתעלה 2)	V-IV	הלניסטית
C1-4	מבנה 814 ותוספות למתחם החצוב	IV-III	פרסית מאוחרת
C1-5	שינויים ראשוניים במתחם קומפלקס החצוב (הוצאה משימוש של תעלה E)	III-II	ברזל מאוחר/פרסית?
C1-6	חציבה והחלקת הסלע, אדמת הגן ומתקני המים	II	ברזל מאוחר

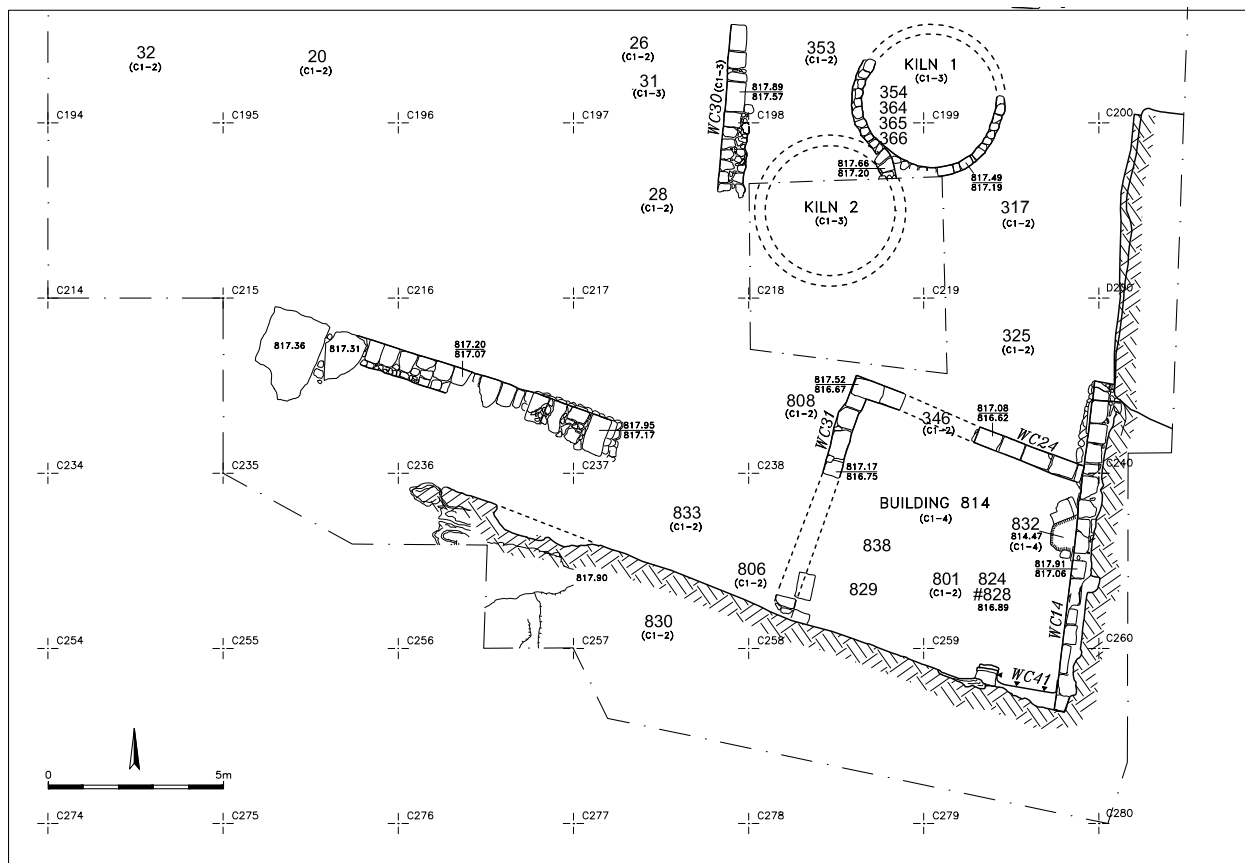
הממצא הקדום ביותר בשטח זה מיוחס לשלב הבנייה השני. פני השטח הונמכו והסלע הוחלק לשתי מדרגות חצובות. בצד צפון הוצמד למדרגה קיר (WC23), שנבנה לאורך החציבה (איור 4א'). קיר נוסף (WC15) שימש הן כקיר בגב ברכה 2 והן לצורך ההפרדה בין שתי המדרגות. מדרום לקיר WC23 השטח הונמך בכ 1.5 מטר, ומולא באדמה חומה – אדמת הגן בעומק של בין 30-60 ס"מ. בשל פעילות מאוחרת הוזזה אדמת הגן ולא נמצאה מצפון לחציבה, בסמוך לקצה המצוק (רבוע C154, C155), ממערב לברכה 2 בלוקוס 326 ובקצה הדרום מזרחי של השטח בבנין 824 (להלן). מערכת תעלות A, B, C וברכה 2 נבנו כנראה, במקביל לחציבה. ברכה 2 בנויה מקירות אבני קרטון מטויחים בטיח עבה בטכניקת בנייה דומה לזו שהתגלה בצד הצפון מערבי. קירות הברכה נבנו מעל השטח המוחלק. הקיר הדרומי שלה גבוה בכ-1.25 מטר מתעלה A שלוחות הכיסוי שלה הם בגובה השטח המפולס. התעלות נועדו כנראה לקלוט עודפי מים מהברכות ו/או לנקז את עודפי המים מאדמת הגן. מהקצה הצפון מערבי של ברכה 2 יצאו שני מרזבים (האחד בגובה פני הברכה והשני נמוך מעט יותר) לתעלה 6020, שעברה לאורך המצוק הדרומי שעליו נבנה המגדל מהשלב הראשון. תעלת יסוד 6020 אולי הייתה במקור תעלה מקורה כמו תעלות A, B, C. בשלב מאוחר (C1-5) נבנה לתוכה קיר WC29. תעלה 2 נחתכה על ידי ברכה 5, שנבנתה בשלב מאוחר יותר (C1-4). גם קיר WC21 שהוא אולי קיר של ברכה נוספת שהייתה במקום נחתך על ידי ברכה שנבנתה מאוחר יותר (ברכה 4).

ברכה 1 ומבנה ביזנטי מעליה נחפרו בעבר על ידי אהרוני, אך לא תועדו (ליפשיץ ואחרים תשע"ה: 53). הבריכה נמצאה ברמת השתמרות גרועה, ולא היה ניתן למצוא עליה מידע נוסף. חיבורה לתעלה A באמצעות מרזב 1, מרמז שייתכן שהיא הייתה חלק משלב הבנייה הראשון, אך לא ברור היחס בינה לבין בריכה 2 וייתכן שהיא מאוחרת יותר (Shalom and

איור 4א: רמת רחל: תכנית שטח C1 צפון בשלבי בנייה III-I (שרטוט בנימין ארובס ושיתל עמנואלוב)

איור 4ב: רמת רחל: תכנית שטח C1 דרום בשלבי בנייה III-I (שרטוט בנימין ארובס ושיתל עמנואלוב)

(Gross, in preparation). תעלות E ו D נמצאו כשהן חצובות מגובה פני הסלע המוחלק ומכוסות בלוחות אבן. הן נחצבו כתעלה אחת והופרדו בשלב מאוחר יותר. לא ברור לאן היו אמורים המים להתנקז וייתכן שהן שימשו לאגירת המים.¹²⁷

¹²⁷ ליפשיץ ואחרים תש"ע: 67-65; תשע"ה: 56-51; Lipschits et al. 2009: 9-15; 2011: 27-29;

בקצה הדרומי של השטח (איור 4ב') נתגלה מבנה בנוי אבני גזית. תעלות היסוד של קירות המבנה נחפרו לתוך אדמת הגן ורצפת המבנה כיסתה את תעלה E, ככל הנראה לאחר שאבני הכיסוי שלה נשדדו. מכאן, שהתעלה כנראה יצאה משימוש והמבנה מאוחר לה.¹²⁸ על רצפת המבנה (לוקוס 824) נמצא מכלול כלי חרס מנופצים באתרם (להלן). מכלול זה מתארך את סופו של שלב הבנייה השלישי למאה ה'ד' לפנה"ס (ליפשיץ ואחרים תשע"ה: איור 146; Tal 2016: 267).

בשלב C1-3 הוצאה כל מערכת הגן והמים מכלל שימוש. במקום נבנה כבשן סיד עגול. לצורך ייצור הסיד נעשה ככל הנראה שימוש חוזר בברכה 2.¹²⁹ לאחר שלב זה, המקום כוסה בעפר כחלק מהשפך שכיסה והעלים את כל החלק הקדום באתר בצד המערבי שלו.

בקצה המזרחי של השטח נחפר מבנה קולומבריום ובו מספר שלבי שימוש החל מהתקופה ההלניסטית. באחד מתאיו נמצא מטמון של 15 שקלי כסף צוריים.¹³⁰ הקולומבריום שימש כבור אשפה והיה סתום בכלי חרס מהתקופה ההרודיאנית והרומית המאוחרת/ביזנטית.¹³¹ בקצה השטח נחפר בעבר מקווה המתוארך לתקופה הרומית הקדומה, שנוקה ותואר על ידי המשלחת (Reich 2016: 246-247).

טבלה 6: לוקוסים משטח C1 עם מכלולי כלים חתומים הנדונים בפרק ז' (לוחות 23-27), וכלי חרס מעל אדמת הגן ובשפכי הכיסוי (לוחות 43-52)

רבעים	לוקוסים	תיאור וממצא	שלב בנייה
C198	362 (365 סופי)	לוח 23: 1-12, חרסים מאדמת הגן	II
C257, C238	839, 834 (C1-5?)	לוח 23: 13-17, חרסים מאדמת הגן	II
C155, C156, C176, C197	036, 08, 013, 011	לוח 23: 18-25, חרסים מתוך אדמת הגן	II
C239	328, 325	לוח 24, חרסים מאדמת הגן	II
C258	838 (843, 842)	לוח 25, מילוי בתעלה E ומתחת לרצפת מבנה 814	III-II
C258-C259-C238-C239	814, 824	לוחות 26-27, כלי חרס ממבנה 814	IV-III
לוקוסים מעורבים משכבת הכיסוי			
C195	033	לוח 43: 3-7, חרסים מעל אדמת הגן אך לא חלק מהכיסוי של השטח	III?
C258-C259-C238-C239	813	לוח 43: 1-2; ממצא נוסף: טביעות אריה וירושלים	IV
C259	801 (830, 808, 819, 806)	לוח 44 מילויים שכיסו את מבנה 814. ממצא נוסף: טביעת אריה	V
C184-C187	832	לוח 45: מילויים בפיר 832, ממצא נוסף: טביעת 'יהוד'	III-IV
C154-C158	001 (003, 026, 032, 311) (בברכה 2 ומעל קיר דרומי 002 24, (40), 037)	לוחות 46-47, 50: שפך כיסוי מעל אדמת הגן	V
C219	317	לוחות 48-49: מילוי מדרום לברכה 2. ממצא נוסף: טביעת אריה וחרס חרות	V
C177-C179, C158-C160	370, 331 326, 316	לוח 51, שפך כיסוי מברכה 2 וסביבתה	V

128 ליפשיץ ואחרים תש"ע: 71; תשע"ה: 83-82; 35; Lipschits et al. 2009: 15-16; 2011: 35

129 ראו: Lipschits et al. 2009: 16

130 על שקלי הכסף ראו: ליפשיץ ואחרים תשע"ה: 100-101; Farhi et al. 2009-2010;

131 ליפשיץ ואחרים תש"ע: 73; תשע"ה: 97-100;

רבעים	לוקוסים	תיאור וממצא	שלב בנייה
C155	05	לוח 52: 1-2, בבסיס תעלה 6020 כחלק מפרוקה	V-IV
C239	322	לוח 52: 4-8 מילוי	V?III
C177	359, 352-353, 340, 367	לוח 52: 3, 9-16, מברכות 4, 5 ואזור הכבשנים. כלים בודדים שלמים.	V-IV
C217-C219			
C197-C199			

שטח D1

שטח זה נמצא בחלק הדרומי של התל. אהרוני חשף ממזרח לשטח זה שרידי ביצור מתקופת הברזל ומבנה מהתקופה הביזנטית (Gadot, Tal and Taxel 2016a), וסולימני וברזל חפרו בשטח שבין ברכת המים של הקבוץ לשטח זה (Solimany and Barzel 2016). השטח נבחר לחפירה כיוון שלא נחפר כלל בעבר, היה בו קיוסק למבקרים עד לסוף שנות השישים. המטרה הייתה לחשוף את כל רצף השכבות באתר, ובכך לבחון מחדש ולעדכן את הסטרטיגרפיה שקבע אהרוני (Bocher and Yehuda, in preparation).

עיקר השרידים בשטח זה הם מבנים מהתקופות הביזנטית, האומאית, העבסית ועד לתקופה הפאטימית-עותמנית. בתקופות אלו רמת רחל הייתה כפר קטן ובשטח זה נמצאו רצפות ומתקנים חקלאיים רבים כגותות, בתי בד ובורות מים, שנבנו זה לתוך זה ובצפיפות רבה. אופי ההתיישבות בשטח זה הוא דומסטי עם שינויים קלים שנעשו לאורך זמן. הוא כולל מספר יחידות מגורים (מבנן) שרצפותיהם משמשות במספר שלבים. כיון שכמעט כל הקירות והמתקנים שנחשפו בשטח זה הושחתו על הסלע, מעט מאוד שרד מהתקופות הקדומות. מהתקופה הפרסית ותקופת הברזל נשתמרו מעט שרידים, בעיקר קטעי רצפות. הממצא החשוב ביותר הוא בור 13174, ובו ממצא רב מהתקופה הבבלית והפרסית (להלן).

טבלה 7: התקופות העיקריות בשטח D1 (Bocher and Yehuda, in preparation)

שכבה	פעילות/ ממצא עיקרי	שלב בנייה	תקופה
D1-1	שרידים בודדים	X	פאטימית-ממלוכית (מאות יא'-יב')
D1-2	בית חווה, מתקנים	IX	עבאסית (מאות ט'-י')
D1-3	מבנן (Insula)	VIII	ביזנטית-אומיית (מאות ד'-ח')
D1-4	מבנן	VII	רומי מאוחר/ביזנטי
D1-5	קירות, רצפות	VI	רומית קדומה
D1-6	מתקנים חצובים בסלע	VI	רומית קדומה
D1-7	רצפות	V	הלניסטית מאוחרת -רומית קדומה
D1-8	בור 13174	III	פרסית
D1-9	קטעי רצפות וקירות, של מבנה בעל אופי ציבורי?	II-I	ברזל ג'II'

משלב D1-9 (איור 5), נחשפו תעלות יסוד, קטעי קירות הבנויים בבניית ראש ופתין, האופיינית לתקופת הברזל, ושרידי רצפות. למרות ששרידים אלה אינם רבים, ניתן לשער שכולם שייכים לבנייה ציבורית, שנעשתה על גבי הסלע שהוחלק לצורך הבנייה.

ברבוע D269-D270, נמצאו שתי רצפות זו על גבי זו. הרצפה התחתונה (13123) הושחתה על הסלע המוחלק, ורצפה 13116 הונחה מעליה. כלי חרס מתקופת הברזל התגלו במילוי שבין שתי הרצפות (וראו לוקוס 13119 להלן). מילוי

בלוקוס 13186 הונח מעל הסלע, והכיל גם הוא חרסים מתקופת הברזל, אך אלה מעטים וקטנים מדי לציור ולכן לא נדונים כאן. תעלות יסוד 13185, 13220 ברבוע D247-D248, מעידות על קירות של חדר שחלקו היה חצוב בתוך הסלע. מילוי 918 בקצה הצפוני של רבוע D268, נחשף על הסלע בין שני קירות מאוחרים בצמוד לסלע החצוב. אחד מהם, נבנה על שרידי קיר שנסמך גם הוא אל המצוק, וכנראה יש לשייכו לשלב הקדום. ברבוע D267 נחשף מילוי אדמה (לוקוס 13014) על סלע האם. השיוך של שלבי הבנייה הקדומים לתקופת הברזל נקבע על פי החרסים שנמצאו בו (להלן). שני קטעי הרצפה והמילויים הם הוכחה לכך שהאתר השתרע גם דרומה, מעבר ל"חומת הסוגרים" הדרומית, שלדעת אהרוני היוותה את הגבול הדרומי של האתר (Aharoni 1964: 59; Gadot, Tal and Taxel 2016a: 81-82;). (Bocher and Yehuda in preparation).

לשלב D1-8 יש לשייך את בור 13174, שמכלול כלי החרס שהתגלה בו תוארך לתקופה הבבלית-פרסית. הבור, שהכיל קנקנים שלמים (חלקם נושאי טביעות חותם מטיפוסים: אריה, 'יהוד חננה', 'יהוד', 'הועזר פחוה' ו'יהד'), כלי חרס רבים נוספים וידיות כלי חרס בעלות טביעות חותם רבות נוספות, הוא אחת התגליות החשובות של משלחת החפירות המחודשת. תכולתו חשובה ביותר ללימוד כלי החרס מראשית התקופה הפרסית ביהודה. על סמך לימוד כלי החרס ומחקר הטביעות, הממצא בבור תוארך למאות ו'-ה' לפנה"ס (וראו להלן פרקים ד', ה', ז').¹³²

בור 13174 הוא בור גדול ברבוע D248. עומקו הוא כ-1.20 מטר, והוא נחפר בתוך מרחב שנחצב בעבר ושנשארו ממנו חציבות ותעלות יסוד קודמות. הבור חתך את תעלת יסוד 13185, ומילוי לוקוס 13186 ובסיסו מעל תעלת יסוד 13220 משלב D1-9. הוא משתרע על פני כל הרבוע, וממשיך ברבוע D247 (ליפשיץ ואחרים תשע"ה: אזור 147). קצהו המזרחי של הבור לא נחפר, ומצוי מעבר לחתך הבקרה שהושאר.

לא ברור האם הבור נחפר בשלב מאוחר לתקופה הפרסית, ותכולתו הושלכה פנימה, או שהוא נוצר בתקופה הפרסית בכדי לפנות אליו את התכולה. אפשר להניח שהחציבה בסלע נעשתה כחלק מבנייה של חדר שהיה חלק ממבנה מתקופת הברזל. בכל מקרה, ולפי הממצא שהבור הכיל בתוכו, כנראה שמילוי הבור נעשה באירוע אחד, שכן חרסים שנמצאו בכל חלקי הבור רופאו לכדי כלים שלמים (לדוגמא ראו פיזור הגבהים של הקנקנים שרופאו בלוחות 36-39 להלן). הקנקן עם האריה נמצא באותם המפלסים של שאר הקנקנים שנמצאו עם וכלי טביעות יהוד עליהם). איננו יודעים מתי בדיוק הושלכו הכלים לבור, אך ברור שקודם להשלכתם הם ניצבו במחסן כלשהו, שהיה חלק משלב הבנייה השלישי. נראה שניתן לשייך את תוספת הבנייה המונומנטאלית של השלב השלישי לממצא קנקני ה'יהוד', המעיד על המשכיות במערכת המינהל של ממלכת יהודה – ופחות יהוד.

את הבור חותמת מלמעלה רצפת עפר מהודק (לוקוסים 13002, 13013), שמתוארכת לתקופה ההלניסטית המאוחרת ואולי אף לראשית התקופה הרומית. קיר אבן WD12 מצד דרום, שכיוונו מזרח מערב, ושמתוארך לתקופה העבאסית, הושתת על סלע האם והוא חודר את הרצפות הללו ואת הבור. נתונים אלו מצביעים את טווח הזמן הכרונולוגי לקיומו של

132 בניגוד לדעתו של טל (Tal 2016: 267), ששייך את המכלול לפי כלל הטביעות שנמצאו בו למאות ה'-ד' לפנה"ס.

הבור בין תקופת הברזל לתקופה ההלניסטית. כלי החרס שנאספו בבור (וראו להלן, פרק ז') ממוקדים הרבה יותר בזמנם, ומאפשרים לצמצם את הטווח הכרונולוגי שהוצע כאן.

על סמך הממצא שבו (להלן) ולאור העובדה שהוא חותך לתוך שרידים משלב D1-9, יש לשייך את בור 13174 לשלב D1-8. מלבד בור זה לא ניתן לקשור שרידים ארכיטקטוניים נוספים לשלב זה. בנוסף, לא ניתן לאתר מפלס חיים מקביל לזמן השימוש בבור.

טבלה 8: לוקוסים חתומים משטח D1 הנדונים בפרק ז' (לוחות 28-39) ולוקוסים מעליהם (לוחות 53-56)

רבעים	לוקוסים	תיאור וממצא	שלב בנייה
D267	13014	לוח 28, חרסים על סלע האם	II-I
D269-D270	13119	לוח 29: 1-3, חרסים ממילוי רצפה 13116? (מעל רצפה 13123)	II-I
D268	918	לוח 29: 4-15, חרסים על גבי הסלע המוחלק (קטע רצפה)	II-I
D248	13174	לוחות 30-39, כלי חרס מהבור. ממצא נוסף: 34 טביעות חותם מהטיפוסים אריה, טביעה פרטית מהמאה ה-1 לפנה"ס, יהוד חננה, יהועזר פחוזה, יהוד, יהד	III
?D248	13002	לוח 53, רצפת לוקוס 13002 חלק של 13013, ממצא נוסף: ראש חץ	V
	13013	לוח 54, חרסים מרצפה שמכסה את בור 13174 מעל ממצא נוסף: טביעת יהוד וטביעת אריה	V
D247	13019 (13068)	לוח 55, חרסים מבור (חתך בשפכים)	VI
D269, D270?	13108, 13115	לוח 56, חרסים בבליים ופרסיים ממילויים	VII

שטח D2

שטח D2 הוא שטח קטן בחלק הדרום מזרחי של האתר. שטח זה נחפר כחפירת הצלה בעונת 2006, עקב הצורך לתקן תקלה בצינור מים שניזוק. אהרוני חפר מצפון וממערב לשטח D2 ומצא שם חלק מהקיר הסוגר של המצודה (WH570) ואת החצר החיצונית (לוקוס 470) (Gadot and Tal 2016: 65-69; Gadot, Tal and Taxel 2016a: 81-82; Gadot et al. 2016b: 101-102).

טבלה 9: התקופות העיקריות בשטח D2 (Emmanuilov, in preparation)

שכבה מקומית	פעילות/ממצא עיקרי	שלב בנייה	תקופה
D2-1	מבנים	VIII	ביזנטית מאוחרת
D2-2	מבנים	VIII	ביזנטית מאוחרת
D2-3	רצפה (לוקוס 513)	III-II	ברזל II ג'-פרסית
D2-4	קיר WD107	II-I	ברזל II

בשטח זה נחשף קטע קיר WD107 שהוא המשך קיר WH570, שכאמור, נחפר על ידי אהרוני כחלק מחומת הסוגרים הדרומית של שכבה VB (Gadot Tal and Taxel 2016a: 81-82, Fig. 7.5). מעל לקיר זה התגלתה שכבת סלע גיר כתוש ששימשה לתשתית רצפה (לוקוס 513). רצפה זו זהה לרצפת החצר 470 מחפירות אהרוני (Aharoni 1964: 24; Gadot and Tal 2016: 65-69). זוהי עדות בודדת לשני שלבי הבנייה הראשונים זה מעל זה (Emmanuilov, in preparation; Lipschits et al. 2009: 5-6; Lipschits et al. 2011: Fig. 12).

בתעלת היסוד של הקיר WD107, (לוקוס 531, (542 לוקוס סופי) נמצאו מספר חרסים מתקופת הברזל (מטיפוסים HMJ1, B2). החרסים קטנים ושחוקים, ולכן לא צוירו.

שטח D3

שטח D3 הוא המרחב המרכזי במתחם הארמוני משלבי הבנייה הראשונים. הוא כולל את: (א) החצר הגדולה עם הרצוף הגירני הלבן (לוקוס 380 מחפירות אהרוני, Gadot et al. 2016b). המשלחת פתחה מספר ריבועי בדיקה בחצר, מתחת לרצפה הלבנה (איור 6).¹³³ לראשונה התקבלה תמונה מלאה וברורה של מגוון כלי החרס שמתחת לרצפה. בקצה הדרומי נחשף בור 14109, שנחפר אל תוך הרצפה, ובו נמצאו כלים רבים.¹³⁴ (ב) חתכי בדיקה באזור ה"שער" והקיר המזרחי התוחם, שנחפר כולו על ידי אהרוני. חפירות אלה נעשו כדי לבחון שוב סוגיות הנוגעות לסטריגרפיה. כך, לדוגמא, באזור השער הוכח כי עקבות השריפה שאהרוני פירש כחורבן של סוף תקופת הברזל הן, למעשה, מהתקופה ההלניסטית הקדומה (ליפשיץ ואחרים תשע"ה: 90; Lipschits et al. 2009; Gadot, Tal and Taxel 2016b; Koch in preparation 7). כמו כן, נוקו ונבדקו שוב חתכים מחפירת אהרוני במבנה הצפוני (Gadot et al. 2016c).

טבלה 10: התקופות העיקריות בשטח D3 (Koch, in preparation)¹³⁵

שכבה מקומית	פעילות/ממצא עיקרי	שלב בנייה	תקופה
D3-6	מבנה אולמות גדול	VIII/VII	ביזנטית
D3-5	בית מרחץ, מבנים	VI	רומית מאוחרת
D3-4	מבנים, מתקנים, מקווה	V	רומית קדומה
D3-3	מבנה ציבורי	V	רומית קדומה
D3-2	שוד קירות	IV	סוף פרסית/הלניסטית
D3-1	בניית רצפת החצר, בנייה מסביב לחצר (חומת סוגרים ומבנים מצפון מזרח ודרום), המשך שימוש ברצפה	III-II	ברזל עד פרסית
	ממצא מתחת לרצפת החצר	I	

החפירות ברצפת החצר

כאמור, רצפת החצר נחפרה בעבר על ידי אהרוני, ברקאי וסולימני, ועברה תהליכי שיחזור ושימור (לעיל והערה 133). לא כל המקומות שבהן נחפרה בעבר הרצפה סומנו על תכניות בצורה מדויקת. לפיכך, פתיחת רבועים מתחת לרצפת החצר בחפירות המחודשות נעשתה תוך כדי ניסוי וטעייה, במטרה להימנע מלחפור מקומות שנחפרו בעבר.

133 בנוסף לאהרוני, ברקאי חפר בחצר בשנת 1984 (Barkay 2006) אך תוצאות חפירותיו טרם פורסמו. סולימני וברזל מצאו שרידי קיר מתחת לרצפה (Solimany and Barzel 2016: 685-687). החל משנת 1996 נערכו פעולות שימור ושיחזור באתר לקראת פתיחתו למבקרים. חלק מהפעולות כללו הסרה של כל השרידים המאוחרים מעל רצפת החצר. הרצפה המקורית עברה תהליכי שימור על מנת שתעמוד חשופה בפגעי הזמן. חפירות המשלחת הנוכחית ברצפת החצר החלו בתשתית המילוי של הרצפה לאחר הסרה של רצפת השימור.

134 ליפשיץ ואחרים תש"ע: 62; פרויד 2011: 25-33; 11-19; Lipschits et al. 2011:

135 יש לשים לב שבשטח זה, בשל אופי הממצאים מוספרו השכבות הפוך מאשר ביתר שטחי החפירה ושלב D3-6 הוא המאוחר ביותר בעוד ששלב D3-1 הוא הקדום.

הצורך בחפירה נוספת נבע מכך שאהרוני כלל באותם הלוקוסים את כלי החרס שנמצאו מעל הרצפה ואת אלה שמצא בתשתית שלה. דרך עבודה זו אינה מאפשרת לדעת בביטחון אילו כלי חרס שייכים לשלב הבנייה הקדום באתר (שכבה Vb של אהרוני ושלב הבנייה הראשון לפי המשלחת החדשה). אמנם בפרסום הסופי של חפירות אהרוני (Lipschits, Gadot and Freud 2016) הוצגו כל כלי החרס שנמצאו על-ידי אהרוני ושתוארכו על ידו לתקופת הברזל, תוך הפרדה בין מה שנמצא מתחת לרצפה לעומת מה שנמצא מעל רצפת החצר (פרויד 2011; Freud 2016). הפרדה זו נעשתה על סמך ההתאמה של מפלס הרצפה כפי שצוין בתכניות השדה של אהרוני מול הגובה של כל ממצא כפי שצוין בכרטסת הממצאים (פרויד 2011: 14-17; Lipschits, Gadot and Freud 2016: 21). יש להדגיש שזוהי הפרדה מלאכותית, שנעשתה בדיעבד בעת העיבוד מחדש של חפירות אהרוני, ולכן החפירות המחודשות באזור זה נועדו לספק תמונה מדויקת ושלמה יותר של מכלול הכלים שנמצא מתחת לרצפה.

להלן תיאור לוקוסים שנמצאו לא מופרעים על ידי החפירות הקודמות. הממצא שעולה מהם משלים את התמונה של תשתית הרצוף הלבן של חצר 380 מחפירות אהרוני (לעיל), וביחד הם מהווים את המכלול השלם, החתום היטב של שלב הבנייה הראשון.

ריבוע מתחת לרצפת החצר D86-87 (שטח D3) (איור 6)

בעונת 2009 נחפרו חלקי ריבועים D86, D87, בחלק הצפוני של החצר, סמוך למקום חפירתו של סולימני (סולימני וברזל 2008א; Solimany and Barzel 2016) וסמוך למקומות שבהם חפר אהרוני (לוקוסים 277, 278).¹³⁶ הריבוע נחפר בשלבים, כשבכל פעם נחפר רק רבע או מחצית הריבוע. רוב השטח לא היה מופרע ורק בשטח קטן שחפף, כנראה, לחפירת סולימני, נמצא מילוי חצאי מודרני, שהיווה את התשתית לרצפת החצר המשוחזרת. כמצופה, לא נמצאו בריבוע זה קירות, אך מתחת לרצפה הלבנה (לוקוס סופי 12171) שעובייה כ-5-10 ס"מ נמצאה שכבת מילוי (לוקוס סופי 12116) של שכבות גיר כתוש בעובי של כ-35 ס"מ, כשבתוכה ועל סלע האם נמצאו חרסים רבים. בנוסף, נמצאו צלמיות ו-24 ידיות עם טביעות חותם, מהן 17 ידיות ועליהן טביעות 'למלך' דו כנפיות, 6 ידיות ועליהן חרותות מעגליות וידית אחת עם טביעה דו כנפית וחרותת מעגלית. כל החרסים נאספו, קוטלגו ונשמרו, ולראשונה יכולנו לקבל תמונה שלמה של מאפיני המילוי שמתחת לרצפת החצר. בחפירת הריבועים הללו הוחלפו מספרי הלוקוסים כל 5 עד 10 ס"מ, בניסיון לבדוק אם ניתן למצוא שלבים במילוי הרצפה ותשתיתה. לאחר שכל החומר נפרש ונבדק, נמצאו ששברים התחברו מהלוקוסים בכל הגבהים (ראו נספח 3). פרט לכנים, מהם נמצאו שברים רבים, ולקערות בודדות, לא רופאו כלים שלמים. כל השפות והכלים מוינו לפי טיפוסים ונספרו (ראו נספח 3). נראה שמכלול זה הוא תשתית מילוי לרצפה 380, ומקור כלי החרס שבתוך המילוי הוא ברצפות קודמות, שהיו בסמיכות מקום. חשיבותו של המכלול רבה להכרת טיפוסי הכלים שיש לשייכם לשלב הבנייה הראשון.

136 יש להדגיש שאהרוני חפר עד לרצפת החצר הלבנה ובמעט מקרים חדר לתוכה וראו: Gadot et al. 2016b: 109-124.

בעונת 2008 נפתחו ריבועים D145-146 בחלק הצפוני של החצר (איור 6). מתחת לרצפת השחזור נחשפה הרצפה הלבנה, ומתחתיה, בתוך המילוי הלבן ובאדמה החומה שמתחתיו, נמצא ריכוז גדול של שברי כלים. מהחתיך (איור 7), ניתן לראות בברור כי זהו בור שנחפר מן הרצפה אל תוך האדמה החומה שמתחת. הבור, בקוטר של כ-150 ס"מ ובעומק של כ-40 ס"מ, הכיל, בנוסף לשברי קערות וכלים נוספים, גם עצמות וצלמיות. במילוי שמסביב לבור וכמו במקומות אחרים ברצפת החצר (כמו רבוע D86-87), נמצא מגוון כלי חרס מתקופת הברזל II וכן טביעות חותם מטיפוסים: 'למלך' דו כנפית, 'למלך' חברון, טביעה פרטית 'לצמח אלישמע', וחרותת מעגלית.¹³⁷

כ-75 כלים שלמים נמנו ממכלול זה לאחר הרפאות, מתוכם כ-60 קערות, והיתר קובעות, פכים, סיר בישול, שברי פערור וקנקן. מספר מועט יחסית של שברים לא התחברו במעבדת הרפאות לכדי כלים שלמים, עובדה המעידה, ככל הנראה, על כך שהכלים הוטמנו בבור או הושלכו אליו כשהם שלמים. הבור נחפר אל תוך התשתית של הרצפה והמילויים שבתוכה, ולכן הוא מאוחר להם.¹³⁸ נראה כי תכולת הבור משקפת הטמנה טקסית שקשורה לשלב ההקמה של רצפת החצר או לאירוע אחר, כמו משתה, שהתרחש בחצר, והכלים שבהם נעשה שימוש הוטמנו לאחר מכן מתחת לרצפה שנפתחה לצורך זה ונסתמה מיד אח"כ (Fulton et al. 2015). יש דמיון רב בין הסטרטיגרפיה והממצא מבור זה לבין לוקוס 477 מחפירות אהרוני, ששימש גם הוא, ככל הנראה, כבור הטמנה (וראו להלן פרק ו' וכן: Gadot et al. 2016c: 139-140; Lipschits et al. 2011: 14; Fulton et al. 2015).

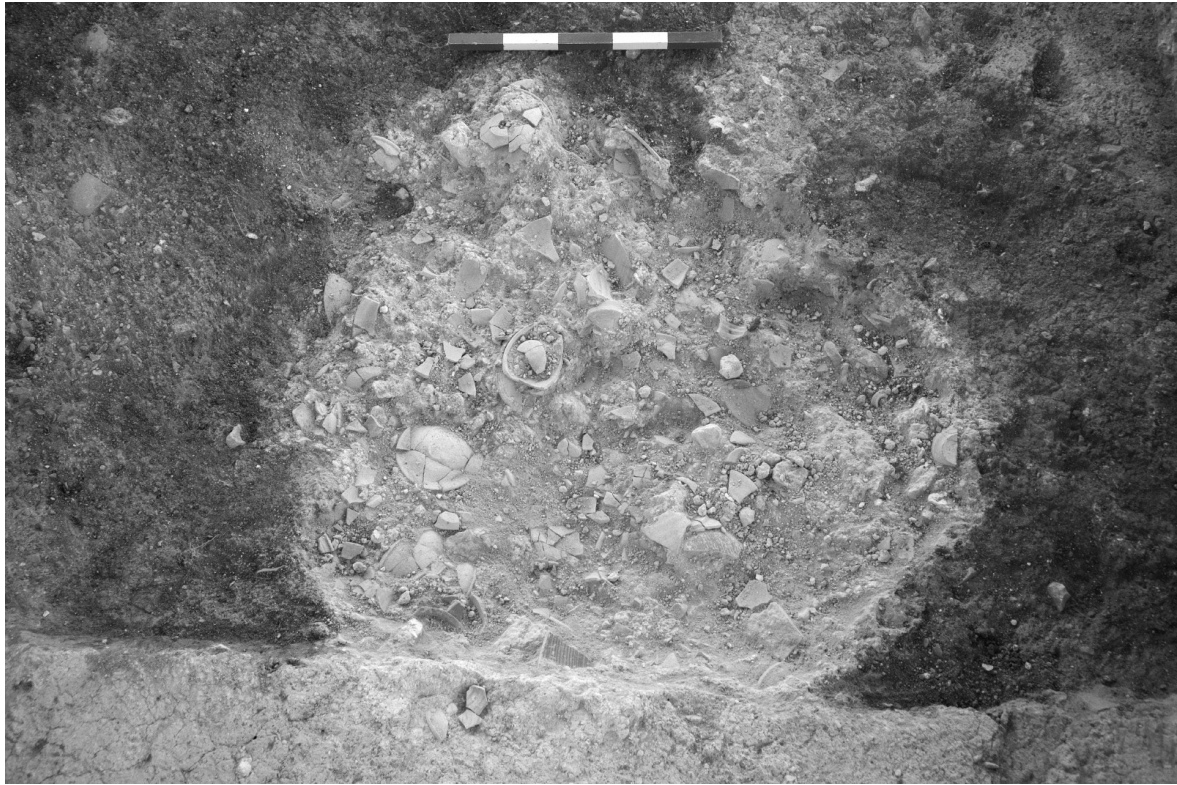
חפירות נוספות בתוך החצר נערכו ברבועים D109, D128 (שני רבועים מהרבוע), D129. הממצא מרבועים אלה דומה למה שנמצא ברבוע D87-86. מתחת לרצפת השחזור נמצאה התשתית של הרצפה הלבנה המקורית ומתחתיה מילוי אדמה עם חרסים, שהונח על הסלע. עובי התשתית השתנה בהתאם לטופוגרפיה. פני הסלע הטבעיים נוטים מכיוון דרום מערב לצפון מזרח ובהתאם, על מנת לשמור על גובה אחיד של החצר, תשתית הרצפה עבה יותר ככל שפונים בחצר לצפון מזרח (Koch, in preparation).

החפירות מחתכי הבדיקה

ברבוע 026, לוקוס 12200 נוקה חתך מחפירות אהרוני בין שתי אומנות של הקיר במבנה העמודים הביזנטי (260). מתחת ליסודות האומנות נמצאה שכבה של אדמה ובה חרסים. נראה שיסודות המבנה הונחו על מילוי עם חרסים מתקופת הברזל (Koch, in preparation; Gadot et al. 2016c: 144, Fig. 9: 16).

¹³⁷ על הטביעות ראו בפרק ו' על הטביעה הפרטית ראו ליפשיץ תשע"ב

¹³⁸ לכאורה ניתן היה לפרש את הבור בכמה אפשרויות: הראשונה היא שהבור מאוחר לרצפה, אך במקרה כזה הרצפה לא הייתה נשארת שלמה ולכן האפשרות הזו נפסלה. השנייה: שהבור קדום לרצפה והרצפה חתמה אותו. במקרה זה אין הסבר הגיוני מדוע הבור מלא בחומר הלבן בדומה לתשתית הרצפה ובשונה ממה שסביבו, וכן לא נמצא כל מפלס חיים נוסף שאליו ניתן היה לקשור את הבור. האפשרות השלישית וההגיונית יותר מהנתונים הארכיאולוגיים היא שהבור מאוחר להקמת הרצפה, אך בשלב מסוים הרצפה נפתחה, הכלים הוטמנו מתחתה והרצפה המשיכה להיות בשימוש. מהניתוח הטיפולוגי (פרק ז' להלן) עולה שהכלים בבור הם משלהי תקופת הברזל II וכן הבור כנראה נחפר אל תוך הרצפה ומתחת לה בעודה בשימוש בשלהי תקופת הברזל ובסמוך להקמתה.

איור 7: רמת רחל: בור 14109, שטח D3. חומר התשתית הלבנה של הרצפה חדר לתוך מילוי האדמה החומה שמתחת לרצפה, הוא תוחם ומגדיר היטב את גבולות הבור והכלים שבו בניגוד לאדמה הכהה שמסביבו. (צילום עודד ליפשיץ)

טבלה 11: לוקוסים חתומים משטח D3 הנדונים בפרק ז' (לוחות 1-13)

רבעים	לוקוסים	תיאור וממצא	שלב בנייה
D87– D86	12171, 12116	לוחות 6-1: כלי חרס מתשתית הרצפה, ממצא נוסף: 17 טביעות למלך דו כנפיות 6 חרות מעגליות, טביעה דו כנפית עם חרות מעגלית, צלמיות	II-III
D128	12187 (סופי 12197)	לוחות 7-8, חרסים מתשתית הרצפה, ממצא נוסף: חותם שנהב 'שלם כלכל'*	II-III
D109	12186	לוח 9: 1-3, חרסים מתשתית הרצפה,	II-III
D129	12184 (סופי 12192)	לוח 9: 4-7, חרסים מתשתית הרצפה,	II-III
D27	12211	לוח 9: 8, מתשתית רצפה	II-III
D146	14109	לוחות 10-12, כלי החרס מהבור. ממצא נוסף: צלמיות, עצמות, חרוז קרניאול?	II-III
D026	12200, (12211)	לוח 13: 1-7, חרסים מחתך תחת שתי אומנות של המבנה הביזנטי, במילוי לבן	II-III
D007	12218	לוח 13: 8-9, חרס מתשתית רצפה 12194	II-III
D92	12126	לוח 13: 9-9 רצפה באזור השער	II-III
D027	12188	לוח 13: 10 בתוך אדמה טבעית	II-III

* על החותם ראו ליפשיץ ואחרים תשע"ה: 38-39; Lipschits 2011a.

שטח D6

שטח D6 הוא השטח המחבר בין שטחי C1 ל-D1. בשטח זה נחשף קטע מחומת הסוגרים הדרומית, שנחפר בעבר על ידי אהרוני (Gadot and Lipschits 2016d; Koch, in preparation). נמצאו בו פערורים רבים ששימשו כתשתית לרצפה (Lipschits et al. 2011: 12-13). כמו כן, נחשפו שרידי מבנה גדול מהתקופה הביזנטית והמוסלמית הקדומה. מטמון של כ-350 מטבעות ביזנטיים נמצא מתחת לאחת מרצפות המבנה.

טבלה 12: התקופות העיקריות בשטח D6 (Koch, in preparation)

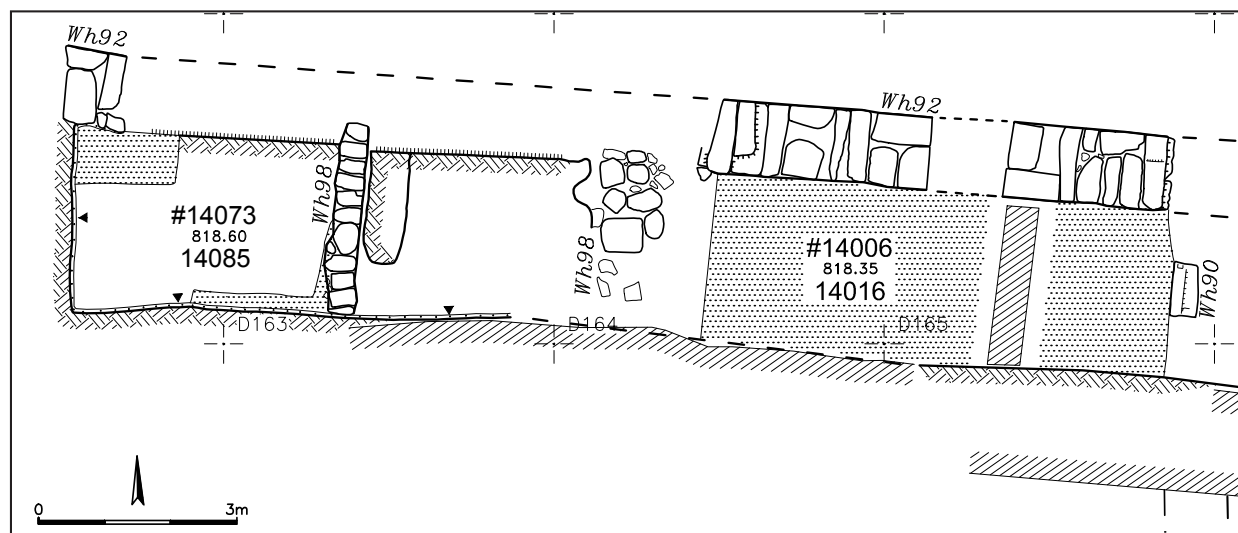
שכבה מקומית	פעילות/ממצא עיקרי	שלב בנייה	תקופה
D6-1	תעלות קשר צבאיות		מודרנית
D6-2	מתקנים חקלאיים	IX	עבאסית
D6-3	שינויים והתאמות במבנה הגדול	?VIII	ביזנטית מאוחרת-אומאית?
D6-4	מבנה גדול עם עמודים	?VII	ביזנטית
D6-5	מבנה גדול	?VII	ביזנטית?
D6-6	מקוואות??	?V	הלניסטית מאוחרת?
D6-7	התאמות של הקומפלקס	IV	הלניסטית?
D6-8	מבנה גזית גדול צמוד לחצר המרכזית	II-I	ברזל II'

מכלול פערורים בסוגר הדרומי לוקוס 14052 שלבים D6-7/8

בעונת 2008 נחפר חדר בריבוע D163 (איור 8). תחילה נחפר החלק המערבי (לוקוס 14052), אחריו חלק נוסף (לוקוס 14085). בסמוך לחפירת אהרוני בחומת הסוגרים הדרומית (Gadot and Lipschits 2016d) נחשפה רצפה הלניסטית (לוקוס 14039), ומתחתיה מילוי שהכיל חרסים הלניסטיים. מתחת להם נמצאה תשתית הרצפה של שכבת גיר מהודק מעל הסלע שכללה שברי פערורים בכמות רבה. למרות שלא כל החדר נחשף, רופאו מתוך המילוי פערורים שלמים רבים, (ונותרו שברים רבים של פערורים נוספים), ומעט קערות ופכים. הסתבר שחומת הסוגרים הדרומית של אהרוני היא חלק מקיר של מבנה גדול מתקופת הברזל. הפערורים הונחו כתשתית לרצפה והם קדומים לה. הלוקוס משטח D6, הנדון בפרק ז' (לוח 14), הוא: לוקוס 14052, רבוע D163, מתשתית הרצפה, שלב בנייה D6-8.

שטח D4

שטח D4 נמצא בחלק הצפון מזרחי של האתר. הוא נחפר על ידי אהרוני, שחשף בו כנסייה ומבנה צמוד מדרום. החפירות המחודשות נערכו כדי לברר בעיות סטרטיגרפיות רבות שנשארו בלתי פתורות כגון: היכן הגבול המזרחי של מתחם הארמון מתקופת הברזל, מהו תאריך בנייתה של הכנסייה, ומה הקשר בינה לבין המבנה הסמוך לה (Gadot and Taxel 2016).

איור 8: רמת רחל: חדר 14085, שטח D6 (שרטוט בנימין ארובס ושתיל עמנואלוב)

בחפירות המחודשות נפתחו ריבועי חפירה במקומות שונים בשטח הכנסייה וסביבה, שהבהירו חלק מהבעיות הבלתי פתורות מחפירת אהרוני. נחפר הנרתקס, ומתחתיו נחשפה וילה מהתקופה הרומית, ובה רצפת פסיפס ומתקנים. בחזית הכנסייה נחשף חלק ממבנה האפסיס.¹³⁹

טבלה 13: התקופות העיקריות בשטח D4 (Sergi, in preparation)

שכבה מקומית	פעילות/ממצא עיקרי	שלב בנייה	תקופה
D4-1	ביצורים צבאיים		מודרנית
D4-2	שימוש חוזר בחדרי הכנסייה	IX	אומאית מאוחרת (מאה ח' מאוחרת-מאה ט')
D4-3	הכנסייה	VIII	ביזנטית מאוחרת-אומאית קדומה (מאה ז' וראשית ח')
D4-4	מתקנים חקלאיים ושינויים בוילה ובמבנה הצמוד לכנסייה	VII	ביזנטית (מאה ו')
D4-5	מסד אבן גדול וווילה	VI	רומית מאוחרת (מאות ב'-ג')
D4-6	שרידי קירות?	V/IV	הלניסטית מאוחרת-רומית קדומה (מאות ב'-א' לפנה"ס)
D4-7	תעלות שוד	בין שלב III לשלב IV?	הלניסטית ?
D4-8		בנייה בשלב II המשיכה בשלב III	ברזל II-פרסית

במספר מקומות בסמוך לפני הסלע הגיעה החפירה ליסודות של קירות מונומנטאליים, שנבנו לתוך האדמה הטבעית והושתתו על-גבי סלע האם (שלב D4-8). ברוב המקרים נמצאו רק תעלות היסוד של הקירות שנשדדו בשלב D4-7 (איור 9א'). במספר מקומות נמצאו מילוי גירני לבן (לוקוסים 15009, 15088, 15010), שהונח על האדמה ושימש כתשתית לרצפה. תשתית זו לזו שנמצאה ברצפת חצר 380 וחצר 470 (וראו שטחי D3, D6 לעיל). גם כאן המילוי הכיל חרסים מתקופת הברזל (להלן).¹⁴⁰

קירות WD551, WD552 נבנו בתוך האדמה הטבעית, שהכילה חרסים מתקופת הברזל על-גבי הסלע המוחלק (לוקוסים 15159, 15191, 15032). מילוי לבן (לוקוס 15009) כיסה את הנדבכים התחתונים של הקיר, בצידו המערבי, ונראה שהוא ניגש אליו וכן זמנו. כך גם לוקוס 15225 ממזרח (עליו הונחה רצפה מאוחרת). העובדה שהמילוי ממזרח זה למילוי בלוקוס 15009, מעידה על כך שהם אולי קירות פנימיים של חדרי סוגרים.

תעלת יסוד של קיר שנשדד נמצאה במספר קטעים לאורך המשך הקיר המזרחי WD551, WD552. רצפה 12008 אולי נגשה אל הקיר לפני שנשדד.

בצד הצפוני נמצאו שני קטעי קירות שהם המשך של קיר חומת הסוגרים הצפונית, שנחפר על ידי אהרוני (Gadot et al. 2016c). בחלק המערבי לא נמצאו ממצא מתארך בשכבות האדמה והגיר הלבן שנגשו אליהם. בחלק המזרחי נמצאו באדמה החומה שמתחת לקיר (לוקוס 15234) שלושה חרסים מתקופת הברזל ומהתקופה הפרסית. הנדבכים העליונים של הקיר

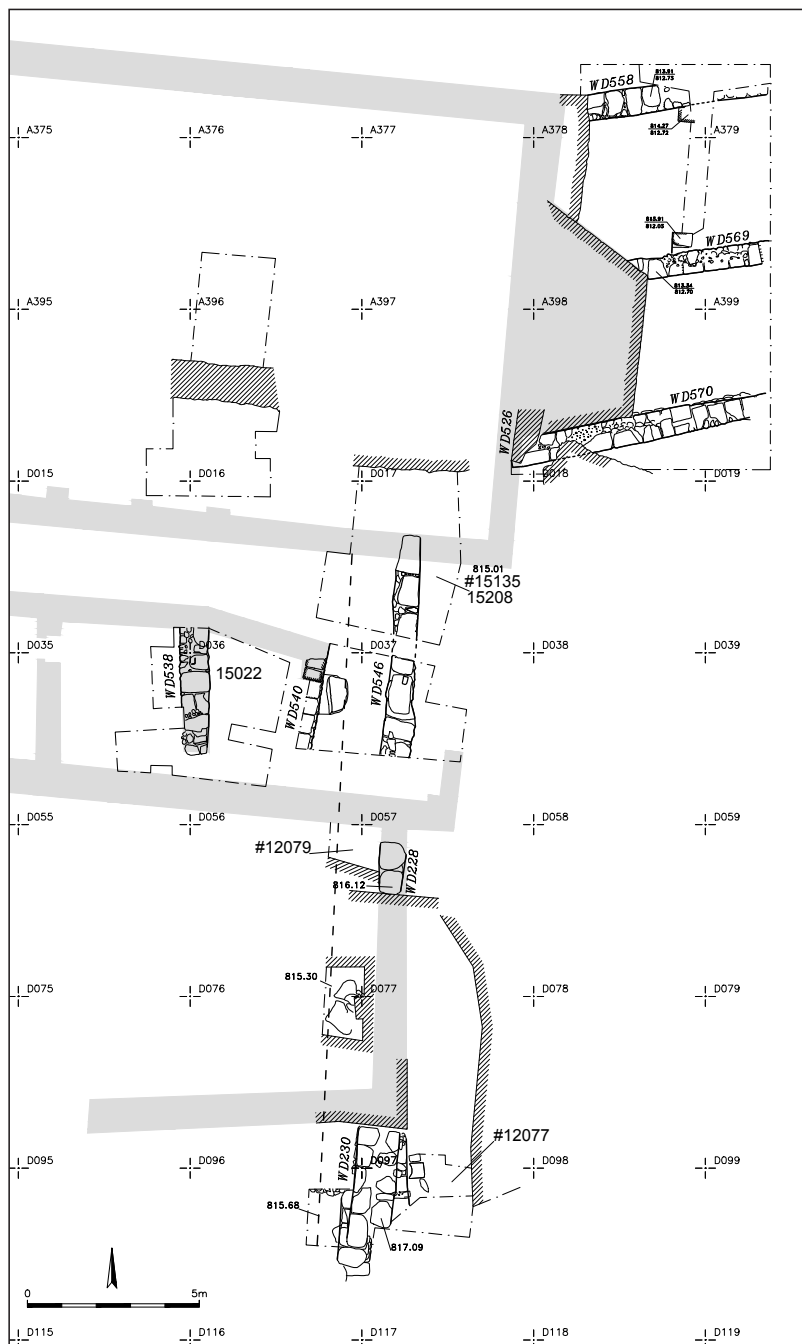
139 ליפשיץ ואחרים תש"ע: 76; ליפשיץ ואחרים תשע"ה: 109-103; Lipschits et al. 2011: 43-44; Sergi, in preparation; Lipschits et al. 2009: 8-9

140 על החצר המזרחית (לוקוס 470 מחפירות אהרוני) ראו Gadot and Tal 2016: 65-69

נשדדו (תעלת שוד 15182). לקיר שייכת חלקלקה 15187 שתמכה אותו מבחוץ. מתחת לחלקלקה נמצא מילוי ובו חרות מעגלית (לוקוס 15197), ומתחת למילוי זה נמצאו שכבות אפר (15226). בין הקיר הצפוני לקיר המזרחי, בסמוך למקום החיבור ביניהם, נמצאו שני קטעי קירות נוספים, שייטכן והם קירות הסוגרים או בנייה בתוך קירות המתחם שניגשים לקירות החיצוניים.

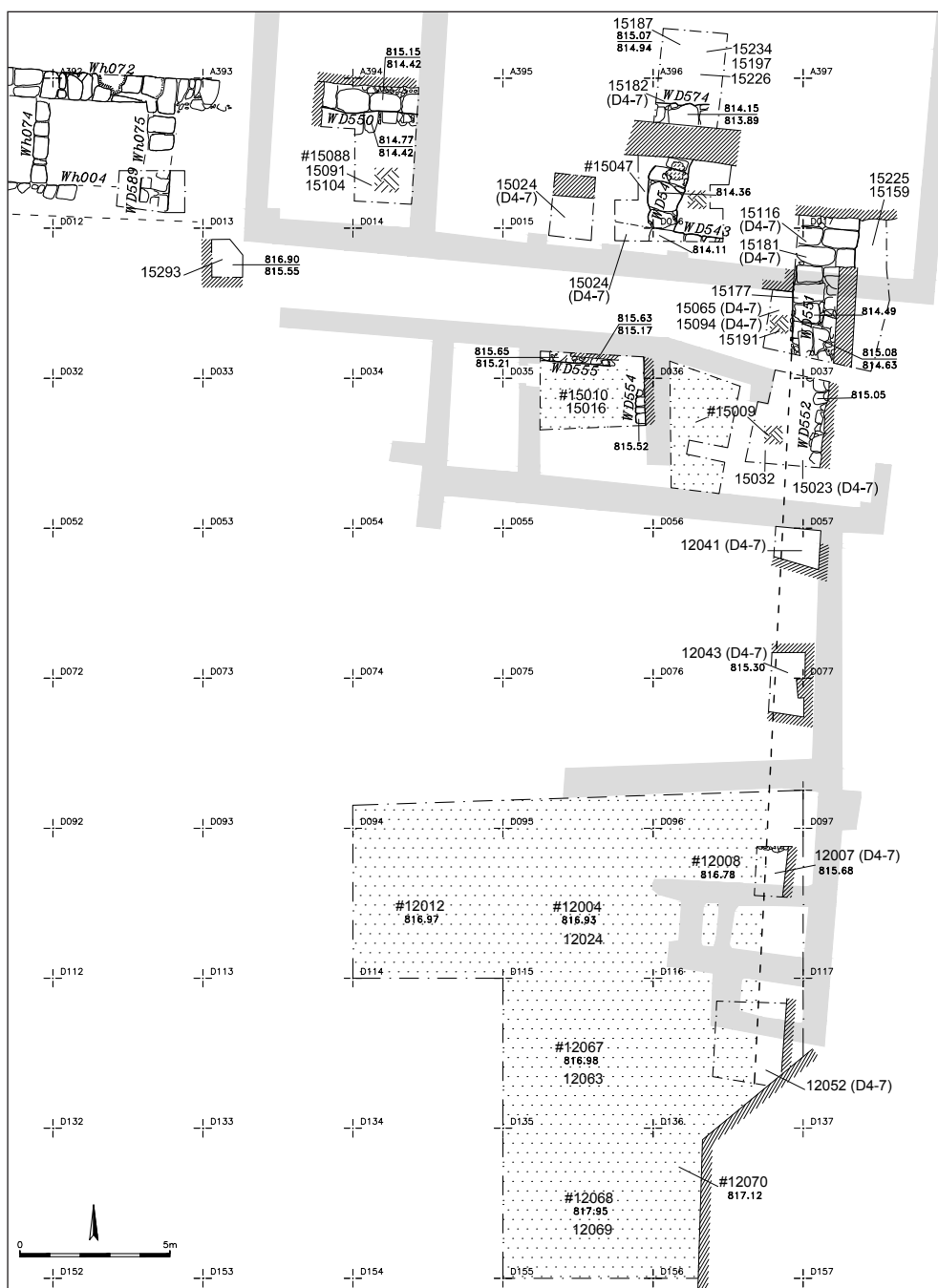
שרידי קירות פנימיים נמצאו ברבוע D55. קירות אלה נבנו לתוך אדמה חומה (לוקוס 15016), שהכילה חרסים מתקופת הברזל, בעוד מילוי 15010 כיסה את יסודות הקירות וניגש אליהם. המילוי הזה זהה למילוי הגירי הלבן של החצר המזרחית, והוא כנראה בן זמנה.

איור 9א: רמת רחל: תכנית שטח D4, החלק הצפוני, בשלבי בנייה III-I (שרטוט בנימין ארובס ושתיל עמנואלוב)

Gadot and Tal 2016: 65-) (שטח D5, איור 9ב') המשלחת ניקתה את השטח שנחפר על ידי אהרוני (69) וחשפה שוב את רצפה 470. חתכים נעשו במקומות שונים ברצפה, היכן שניתן היה להבחין בין הרצפה עצמה לבין המילוי שלה (שהשתנה בעוביו מכ 35 ס"מ עד כמטר אחד, בהתאם לפני השטח המשתפלים למזרח). החרסים ממילוי הרצפה הם מתקופת הברזל בלבד (שברים קטנים שלא צוירו).

לשלב D4-7 מיוחסות תעלות שוד שנסתמו ובהן חרסים ומטבעות מתקופות הברזל, הפרסית, הלניסטית והחשמונאית ולכן השוד נעשה לא קודם לתקופה החשמונאית. על גבי הקירות המזרחיים מתקופת הברזל נבנה קיר דק יותר של שלב D4-4.

איור 9ב': רמת רחל: תכנית שטח D4, החלק הדרומי, בשלבי בנייה III-I (שרטוט בנימין ארובס ושתיל עמנואלוב)

טבלה 14: כלי החרס משטח D4 הנדונים בפרק ז' (לוחות 15-17)

רבעים	לוקוסים	תיאור וממצא	שלב בנייה
D13	15088	לוח 15: 5-1, חרסים מהמילוי הגירני הלבן שניגש לקיר WD550	D4-8
D55	15033	לוח 15: 6-8, חרסים בבסיס תעלת יסוד	D4-8
D36-37	15133 (15188 סופי)	לוח 15: 9-10, חרסים מתעלת שוד	D4-7
?D36/D36	15181 (15094)	לוח 15: 11-15, קנקן וחלקי קנקנים נוספים מתוך תעלת שוד של קיר WD551	D4-7
D56, D36	15051 (15159), 15191 (15032)	לוח 16: 1-16, חרסים מאדמה חומה שבתוכה הניחו את יסודות הקיר המזרחי (WD5529, WD551)	D4-8
D115	12004	לוח 16: 17-21, חרסים מהרצפה הלבנה	D4-8
D56	15009	לוח 17: 1-16, חרסים ממילוי (רצפה ?) שניגש לקיר WD552	D4-8
D55	15010	לוח 17: 17-27, חרסים ממילוי (רצפה ?) שניגש לקיר WD554	D4-8
D55	15016	לוח 28-29: 17, חרסים ממילוי תעלת יסוד	D4-7

2. ירושלים, פסגת עיר דוד – השכבה הבבלית¹⁴¹

המכלול של שכבה 9/10 מהשפכים המרובדים מחפירות אילת מזר בפסגת עיר דוד הוא השני בחשיבותו במחקר זה. אתר זה מספק 'הצצה' למה שנמצא בעיר דוד ומאפשר מחקר של הממצאים מהשכבה, שעל סמך מיקומה היחסי בשפך, הוגדרה כ'בבלית' (Mazar 2015: 13). כיוון שממצא כלי החרס והממצאים האחרים שנמצאו מתחת ומעל לשכבה זו פורסמו בדו"ח החפירה והיו נגישים לבדיקה, היה ניתן לערוך השוואות שאפשרו לעמוד על הייחוד של מכלול זה, לעומת המכלול מתקופת הברזל שנמצא מתחתיו וזה מהתקופה הפרסית הקדומה שנמצא מעליו.

בשנים 2008-2005 חפרה אילת מזר במדרון המזרחי של שלוחת עיר דוד (שטח G), את השפכים המרובדים שלמרגלות מבנה האבן הגדול, ובצמוד למבנה האבן המדורג, אשר מתוארכים על ידה למאה העשירית לפנה"ס.¹⁴² שפכים אלה נמצאים מתחת למגדל הצפוני (Mazar 2015: 13-17), והם חלק מהשפך שנחפר בעבר על ידי קניון (Kenyon 1974: 183). שכבות העפר נוטות מדרום לצפון מזרח וצמודות בחלקן לקיר תמך מודרני, התומך במבנה האבן המדורג (Mazar 2015: Pl. 1.6, 41-45). לשכבה הבבלית, שעובייה כמטר, שויכו שלושה שלבי משנה (9/10-1, 9/10-2, 9/10-3). מתחת לשכבה זו נמצאת שכבה 10, ובה חמישה שלבי משנה, ומעליהם שכבה 9, שבה זוהו תשעה שלבי משנה (Mazar 2015: 17). ממצא כלי החרס משכבה 10 פורסם על ידי יזרסקי ומזר והוא מתוארך על ידן לתקופת הברזל II ג' בלבד (Yezerki and Mazar 2015: 243). הריבוד הסטרטיגרפי ניכר היטב בשפך ולדוגמא, סיר בישול מטיפוס 3 (CP-3) של מזר ויזרסקי הנפוץ יותר במאה ה'ח' לפנה"ס כמעט ולא נמצא בשלב העליון 1-10 ונפוץ יותר בשלבים הקודמים (Yezerki and Mazar 2015: Table 1-5). כלי החרס משכבה 9 פורסמו על ידי יפתח שלו (Shalev 2015). לפי שלו, השלבים הקדומים בשכבה זו כוללים כלי חרס משלהי תקופת הברזל, ביחד עם כאלה מראשית

141 תודתי לאילת מזר על האפשרות לעבוד על החומר ולהשתמש בו לצרכי עבודת הדוקטורט. הדוח הקרמי של התקופה הבבלית מהשפך יפורסם בכרך הבא של חפירות פסגת עיר דוד. החרסים צוירו ברובם הגדול על ידי נגה כהן-אלורו שהכינה גם את הלוחות. שברים מעטים צוירו על ידי איתמר בן עזרא. ברצוני להודות גם לצחי לנג ולאריאל וולדנבאום על הסיוע בבדיקת כלי החרס.

142 חפירות במבנה האבן המדורג ומבנה האבן הגדול שמעליו נערכו בעבר על ידי מקאליסטר ודנקן, קניון ושלה (Mazar 2015: 2-11).

התקופה הפרסית. השלבים המאוחרים יותר מכילים טיפוסים של כלי חרס מהתקופה הפרסית בלבד. שלו אף ציין את הירידה ההדרגתית במספרי הטיפוסים מתקופת הברזל במעבר מהשלבים התחתונים לאמצעיים, עד להיעלמותם כליל (Shalev 2015: 203).

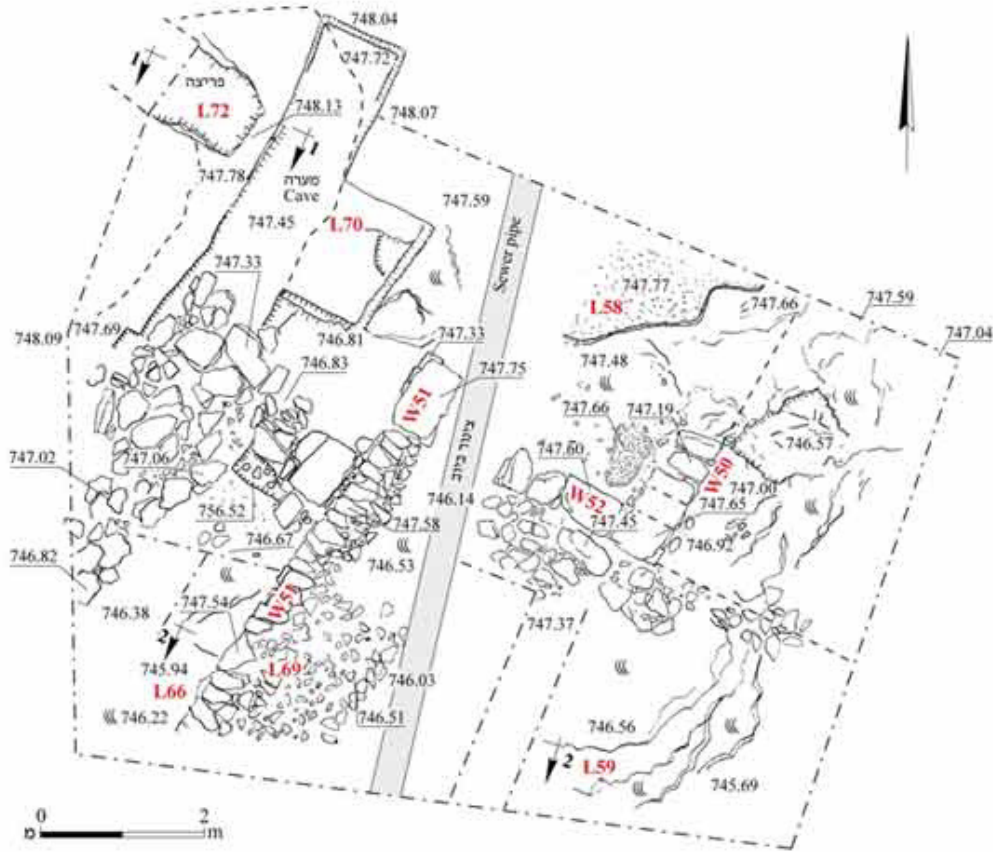
השפכים שבין שכבה 10 לשכבה 9 כונו על ידי מזר ה'שכבה הבבלית' ומספר השכבה נקבע: 9/10. זאת, במטרה להישאר בצמוד למספרי השכבות כפי שנקבעו על ידי שלה בחפירותיו בעיר דוד (Mazar 2015: 11). חלק מהלוקוסים בשכבה זו הופרעו לאורך השנים, כך שלצורך עיבוד החומר נבדקו חרסים מהלוקוסים הנקיים בלבד (Mazar 2015: 43-45). כלי החרס משכבה 9/10 הנדונים בפרק ז' הם:

לוח 57: חרסים משלב 9/10-1, ממצא נוסף: בולות, חרוזים, חפצי עצם (Mazar 2015: Fig. 19).
לוחות 58-59: חרסים משלב 9/10-2, ממצא נוסף: בולות, חרוזים, חפצי עצם, ומתכת, ראשי חץ (Mazar 2015: Fig. 1.21-1.22).
לוחות 60-63: חרסים משלב 9/10-3, ממצא נוסף: בולות, טביעת וורדה, טביעות אריה, חרוזים, חפצי עצם ומתכת, ראשי חץ (Mazar 2015: Figs. 1.23-1.25).

3. בית הכרם¹⁴³

בחפירת הצלה בפנינת רחוב הסתת עם רחוב הבנאי 12 בשכונת בית הכרם שבירושלים נחפר קטע ממבנה שנמצא לא הרחק ממקום בו נסקרו ונחפרו מבנים בני התקופה בעבר (דוידוביץ ואחרים תשס"ו). שתי עונות החפירה הראשונות באתר נערכו על ידי י' ביליג (הרשאה מס' A4941, A5309). על פי הפרסום הראשוני (ביליג 2011), הממצאים מתקופת הברזל ומהתקופה הפרסית מעידים על קיומו של שלב אחד במשך קיומו של אתר רב תקופתי, שנמצאו בו גם שרידים מימי הבית השני, ומהתקופות הביזנטית, המוסלמית הקדומה והממלוכית. בעונה הראשונה התגלו שבר צלמית, ומעט חרסים מתקופת הברזל וכן ידית עם טביעת חותם מהתקופה הפרסית. ממצאים אלה התגלו בכיסים מעורבים, ביחד עם ממצאים מתקופות מאוחרות יותר. בעונת החפירות השנייה שנערכה ברחוב הסתת התגלו מחצבה, בור ושרידי מבנה (איור 10). במבנה נשתמרה רצפת טיח בחלק מחדר (לוקוס 58) בין הקירות W50 ו W52, אולם לא השתמרו ממצאים מהרצפה. קיר (W51) הוארך או נבנה לדרום בשלב מאוחר. הוא השתמר לגובה של כ 1.3 מ'. הפן המערבי שלו בנוי היטב וזהו אולי הפן החיצוני. בצמוד לו הייתה שכבת עפר חום ומעליה שכבת מילוי ובה חרסים רבים, חומר אורגני, משקולות נול ועצמות בעלי חיים (לוקוסים 64, 66). הפן המזרחי עשוי פחות טוב, ובצמוד לו נמצא מילוי אבנים קטנות, שיצר משטח מוגבה ובו חרסים (לוקוס 69), (ביליג 2011: 1). החרסים, מסוף תקופת הברזל ומהתקופה הפרסית, נמצאו מעורבים יחד באותם הסלים

143 ברצוני להודות למר יעקוב ביליג שמסר לי את החומר לפרסום ואישר לי להשתמש בו לצרכי עבודת הדוקטורט. ציורי הכלים נעשו ברובם הגדול בסריקה ממוחשבת על ידי אבשלום קרסיק במעבדת רשות העתיקות. יוליה גוטליב ציירה מחדש את הטביעות. סדור הלוחות נעשה על ידי כרמן הרש מרשות העתיקות.

איור 10: בית הכרם: תכנית המבנה (ביליג 2011: תכנית 1)

(מספר השברים ההלניסטיים והביזנטיים מהפרעות מאוחרות מלוקוסים : 64, 66, 69, הוא זניח). בניגוד לדעת החופר, שסבר שהחומר לאורך קיר המבנה W51 הובא למקום בפעולת ניקוי מאוחרת יותר (ביליג 2011: 1), בר נתן, שהחליפה אותו בשבוע החפירה שבו נחפר קטע הקיר, טוענת שהחומר שייך למבנה ונמצא על רצפה (בר נתן – בע"פ).

למרות שהמבנה פורסם בפרסום ראשוני בלבד, והחופרים חלוקים ביניהם האם המכלול של כלי החרס שנחפר במבנה זה הוא מהרצפה או מתוך המילוי שלה, הרי שמכיוון שמכלול זה הומוגני, ומייצג פרק זמן אחד ממושך, יש לו חשיבות רבה למחקר זה. השאלה אם הוא נמצא ברצפה, בתשתית שלה או במילוי שמתחתיה חשובה יותר לדיון בזמנו של המבנה, ויש לה חשיבות פחותה לדיון הקרמי בזמנו של המכלול.

כלי החרס מבית הכרם הנדונים בפרק ו' הם:

- לוחות 64-65: לוקוס 64 - מילוי ממערב לקיר W51 (ממצא נוסף: משקולות נול, תו קדר, טביעת יהוד)
- לוחות 66-68: לוקוס 66 - מילוי ממערב לקיר W51 (ממצא נוסף: משקולות נול, טביעת וורדה, טביעת יהוד?)
- לוח 69: לוקוס 69 - חרסים מתשתית האבן ממזרח לקיר W51
- לוח 70: לוקוס 70 - משכבת אדמה שכיסתה את המחצבה
- לוח 71: לוקוס 72 - ממילוי בבור/מערה חצובה שהייתה מלאה בשפכים בני זמנו (ממצא נוסף: משקולות נול)

האתר של חרבת אר-ראס שוכן בגדה הצפונית של נחל רפאים ממול לעין יעל. הוא זוהה לראשונה על ידי גיבסון וברקאי (1977; קלונר תשס"א אתר 39) שזיהו בו חרסים מתקופת הברונזה התיכונה II, הברזל II (מאות ח'-ו' לפנה"ס), כמו גם מהתקופות הפרסית, ההלניסטית והרומית קדומה. באתר חפרו עד כה שלוש משלחות שונות. החפירה הראשונה באתר נוהלה על-ידי ג' אדלשטיין שחשף בה את מבנה 1, חלל אחד ממבנה 2, גת ומערה (Edelstein 2000). החפירה השנייה נוהלה על ידי נ' פייג (פייג ועבד רבו תשנ"ה; 2016; Feig 1996) ובמהלכה נחשף מבנה 3 וגת נוספת (איור 11). המשלחת שחפרה באתר בהיקף הגדול והנרחב ביותר הייתה בראשותו של יובל גדות, והממצאים מתקופת הברזל ומהתקופה הפרסית שנחשפו בחפירה זו הם הבסיס לדיון בעבודה זו. בחפירה של גדות (Gadot 2015; גדות תשע"ב: 43-62; גדות, בוצר ועמנואלוב תשע"ו: 198-202) נחשפו שרידים משני מבנים נוספים (4 ו-5), וכן גם חלקים נוספים ממבנים 2 ו-3.¹⁴⁵

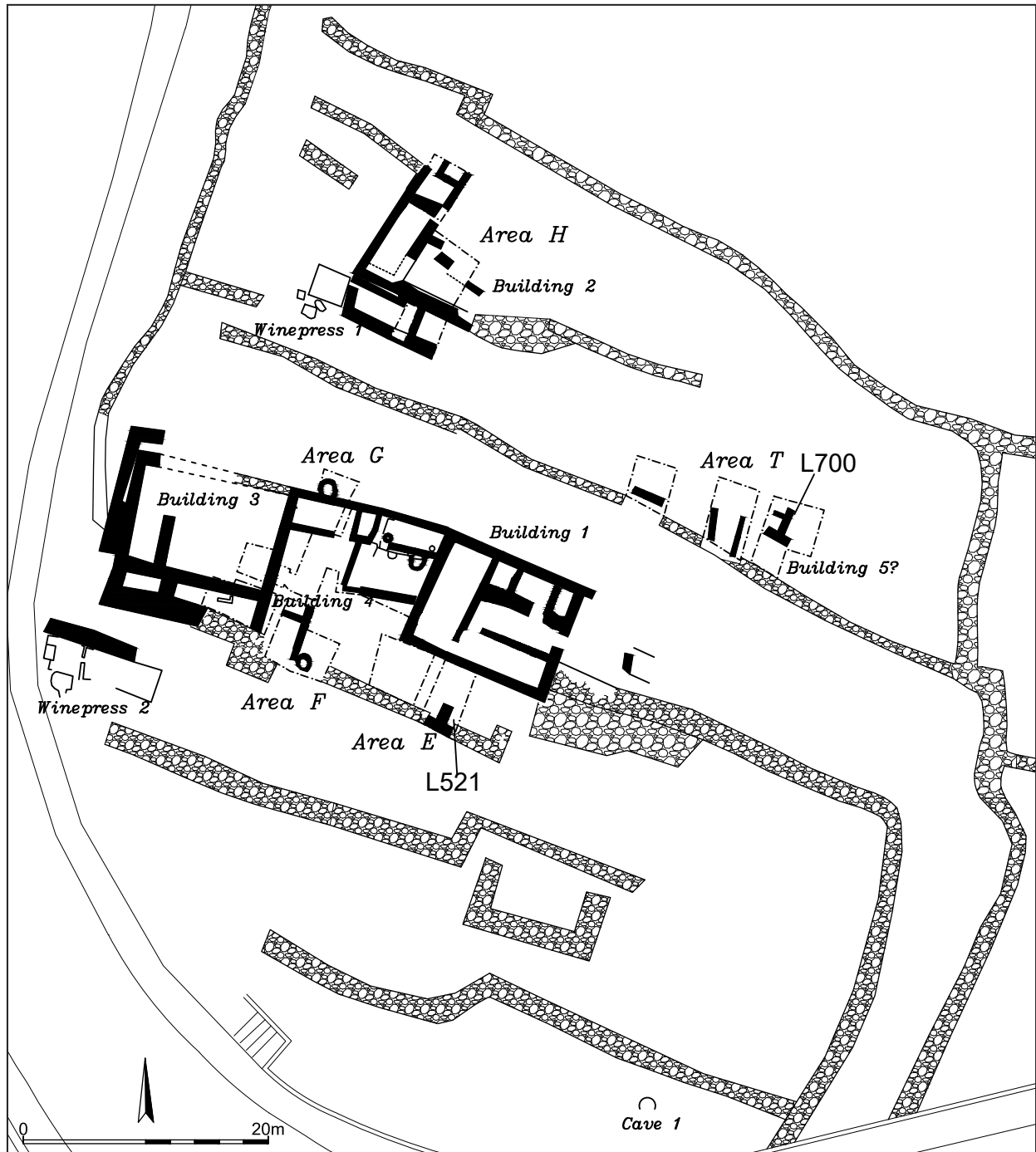
מבנה 1 (איור 11) הוא מבנה ארבעת מרחבים שהיה מיושב, לפי הממצא שבו, בתקופת הברזל ובתקופות ההלניסטית - והרומית הקדומה. את השימוש במבנה אדלשטיין מתארך למאות ח' עד ראשית ו' לפנה"ס, וזאת למרות שרוב ההשוואות שהוא מציג לכלי החרס הן מלכיש שכבה II, עין גדי שכבה V ורמת רחל. רק מעט השוואות נעשו ללכיש שכבה III ובאר שבע שכבה II (Edelstein 2000: Figs. 10-13), שתאריכן הוא תקופת הברזל II ב'. הטענה שהבניין היה מיושב כבר במאה הח' לפנה"ס נעשתה על סמך טביעת חותם מטיפוס 'למלך' דו כנפית (Edelstein 2000: Fig. 12: 6) וראו (Edelstein 2000: Fig. 12: 5) (Gadot 2015: 8). חשוב לציין שבאתר נמצאה גם טביעת חותם מטיפוס וורדה (Edelstein 2000: Fig. 12: 5). בנוסף, בבדיקת החומר מחפירת אדלשטיין שערכנו במחסני רשות העתיקות נמצאו חרסים מהתקופה הפרסית ברוב חדרי המבנה, אך תקופה זו לא הוזכרה כלל בפרסום (וראו פרק ו'). מכלול נוסף של כלי חרס מתקופת הברזל נמצא במפלס התחתון של מערה 3, ששימשה ככל הנראה לאחסון. המערה שימשה לקבורה בתקופה ההלניסטית המאוחרת-הרומית הקדומה (Edelstein 2000: 39-47).

במבנה 2 (איור 12) נחשפו חמישה שלבים. בחפירה שמדרום למבנה, מתחת למפולות אבן, נחפרה שכבה (שלב 4), שהכילה שברי כלים רבים מתקופת הברזל II ג', ובעיקר שברי פערורים (לוקוסים: 410, 412, 413, 415). על אף שתחילה היה נראה שמדובר במכלול על רצפת המבנה, במהלך הרפאות התברר שהכלים הושלכו לכאן לאחר נטישתו. מצפון לרצפה נחשף קיר (F-459), שכיוונו שונה מהמבנה ואולי הוא שלב קדום שלו.

במבנה 3 זוהו שני שלבים מתקופת הברזל. פייג (2016: 27; Feig 1996: 3) תארכה את הקמת המבנה בשלב הראשון, שבו נבנה בית ארבעה-מרחבים, לתקופת הברזל II ב'. בשלב מאוחר יותר (שתאריכו לא נקבע), המבנה הוסב למבנה בעל

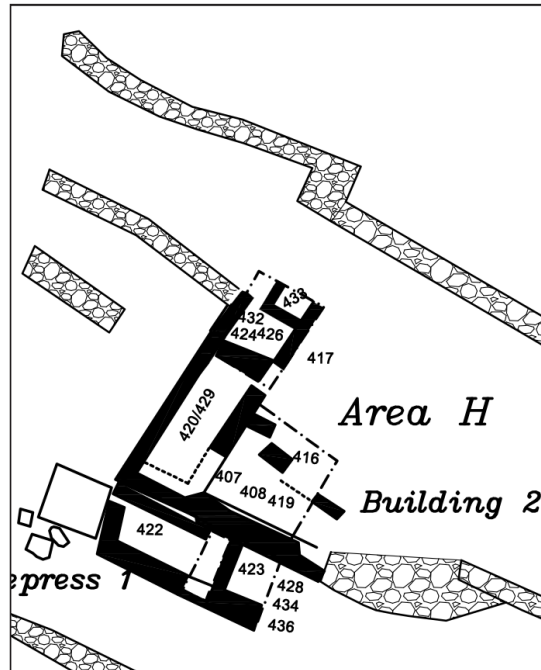
144 ברצוני להודות ליובל גדות שאפשר לי להשתמש בחומר מחרבת אר-ראס לצרכי עבודת הדוקטורט. הציורים של כלי החרס נעשו בחלקם על ידי עדה פרי, איתמר בן עזרא, נעמה עירון, ויוליה גוטליב. ובחלקם בסריקה ממוחשבת על ידי אבשלום קרסיק ואורטל הרוש. סדור הלוחות נעשה על ידי יוליה גוטליב.

145 לא רחוק מהאתר של חרבת אר-ראס, בראש הגבעה של רכס מלחה, חפר אלון זהבי מבנה מהתקופה הפרסית, שיייתכן שהוא קשור לאתר זה (וראו להלן, בפרק ח').

איור 11: חורבת אר-ראס: תכנית האתר (שרטוט: שתיל עמנואלוב)

שני חדרים בלבד. מדרום למבנה נמצאו מתקנים ששימשו לפחות באחד משני השלבים. בשלב השני שימש ככל הנראה עמוד בזלת כחלק משורת עמודים בין החצר למרחב המזרחי. חדר הרחב הדרומי (145) היה נמוך בכ 1.2 מ' מהמרחב המערבי ומהחצר. לפי פייג נמצאו בו 278 פערורים שרוכזו בפנינה המערבית, חלקם נחשפו עומדים אך הרוב התרסק כתוצאה מההרס. ככל הנראה הונחו הפערורים זה מעל זה בשתיים או בשלוש קומות. לפי ממצא זה החדר יכול היה להכיל כ 600 עד 700 פערורים (Feig 2016: 6-8). פערורים מטיפוס I של פייג (Feig 2016: Fig. 10: 1-4) הונחו בשורה התחתונה. הם גוציים, בעלי דופן עבה יותר מהפערורים האלגנטיים והקלים יותר מטיפוס II, שנמצאו מעליהם (Feig

איור 12: חורבת אר-ראס: תכנית מבנה 2 (שרטוט: שתיל עמנואלוב)

2016: Fig. 10: 5-8), ושככל הנראה הונחו על גבי השפיות של הפערורים הכבדים.¹⁴⁶ יחד עם הפערורים נמצאו כלים

נוספים, וביניהם קנקנים בעלי צוואר גבוה, שנמצאו במפלס ההרס העליון של המחסן (Feig 2016: 7-8). בשלב הבא, נבנתה רצפה חדשה מעל לחדר הדרומי וחתמה אותו. השלב הזה לא היה חתום מלמעלה. שברים מרמזים שאולי יש לשייך אותו לשלב האחרון בתקופת הברזל, אך המילוי של החצר הכיל גם סירי בישול ושברי קנקן הלניסטיים, ולכן לא ברור לאיזה שלב שייך שלב זה (Feig 2016: 8). לדעת גדות, ובהתאם לתוצאות החפירה שלו הרצפה העליונה היא כנראה מהתקופה ההלניסטית (גדות, בע"פ).

בית ארבעת המרחבים מתוארך על ידי פייג למשך הזמן שבין מחצית המאה הח' למחצית המאה הז' לפנה"ס (Feig 2016: 27). ממצאים אחרים מהמאות ז'-ו' לפנה"ס, כולל ידית עם טביעת חותם מטיפוס 'למלך' נחשפו במילויים מעורבים במבנה ומעבר לקירותיו, בפני השטח ובהצטברויות מתחת לפני השטח. פייג מציינת כי נמצאו ממצאים מהתקופה הפרסית וההלניסטית, אך היא לא הייתה יכולה לשייך אותם לאף אחד מהשלבים הסטרטיגרפיים (Feig 2016: 2).

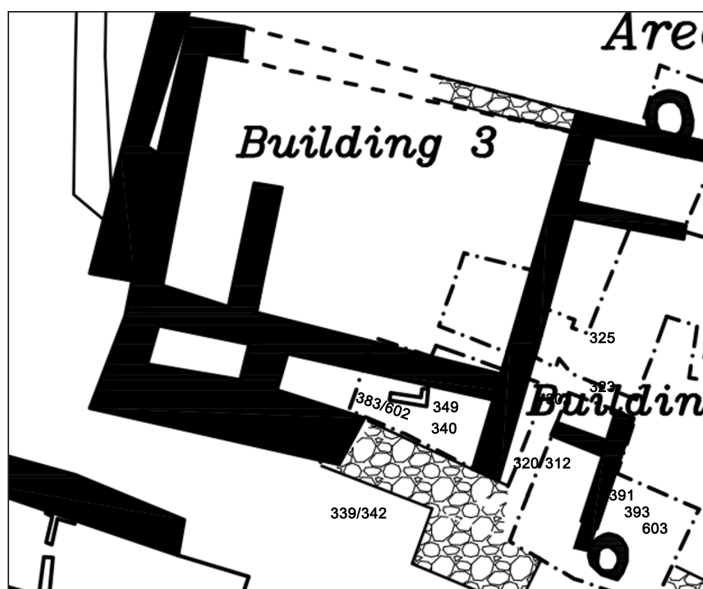
במתקנים מדרום לבית ארבעת המרחבים זיהתה פייג גת, שבשלב מאוחר יותר הפכה לבית בד. חרסים פזורים במתקנים הם מתקופת הברזל II ומהתקופה הפרסית, כולל ידית עם טביעת אריה (Feig 2016: 10, Fig. 13: 7). שטח F (איור 13) של חפירת גדות נצמד למבנה 3, במטרה לחפור מבחוץ ומבפנים לקיר הסוגר את המבנה ממזרח. בחפירה זוהו שתי תקופות פעילות עיקריות. המאוחרת יותר כללה רצפות, בורות, טבונים וכלי חרס מהתקופה ההלניסטית.

146 לפי פייג, הפערורים הם בנפח של 6.8 – 7.3 ליטר (Feig 2016: 20). לא מוסבר כיצד נעשה החישוב, והאם המידות הייצוגיות או פנימיות. פערורים אלה דומים בגודל ובצורה לפערורים שנמצאו בחפירת גדות בשטח T. אורטל הרוש חישבה את הנפח של הפערורים מחפירת גדות משטח H, לפי הסריקה הממוחשבת, והגיעה לתוצאת נפח של בין כ-11-13 ליטר ו-17 ליטר מידות פנימיות. ובין כ-13-16 ו-20 ליטר מידות הייצוגיות.

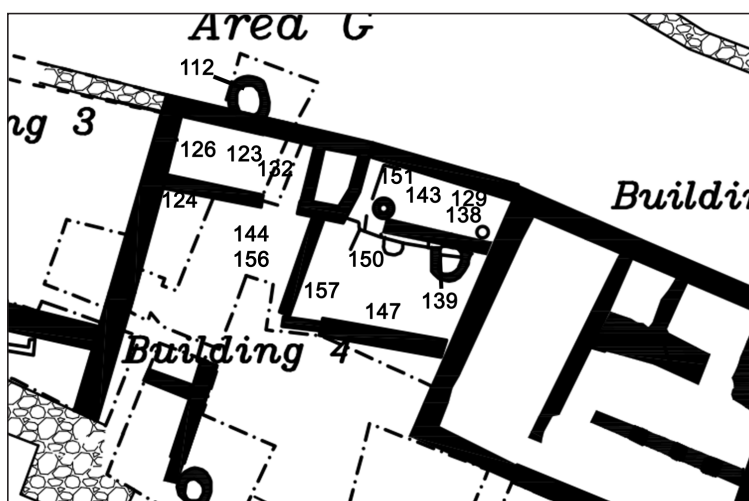
נראה שזהו השלב השני אותו פייג הגדירה לא במדויק. על רצפת השלב הקדום נמצאה תערובת של כלי חרס מתקופת הברזל II' ביחד עם שברים מהתקופה הפרסית.

שטח G (איור 14), נמצא בין בניין 1 לבניין 3, במה שנראה כשטח פתוח בין המבנים, עם קיר טרסה המקשר ביניהם. בשטח זה נמצא מבנה 4, ממנו נחשפו שלושה חללים. המבנה יצא משימוש ככל הנראה בתקופה ההלניסטית. לא נמצאו מכלולים היכולים לתארך את שלב הבנייה הראשון.

שטח T (איור 11), נועד לברר האם יש באתר מבנה נוסף, ונחפרו בו שרידיו של מבנה 5. הסלע הטבעי בחלקו נמצא גבוה באזור זה. בחפירות נמצאו שברי פערורים רבים בסמוך לפני השטח. יחד עימם נמצאו טביעות חותם 'למלך' דו כנפית מהטיפוסים המאוחרים, שמתוארכים למחצית הראשונה של המאה הז' לפנה"ס וטביעות וורדה (וראו להלן פרק 1; Gadot 2015: 11, Fig. 4).

איור 13: חורבת אר-ראס: תכנית שטח F (שרטוט: שתיל עמנואלוב)

איור 14: חורבת אר-ראס: תכנית שטח G (שרטוט: שתיל עמנואלוב)

שטח E (איור 11) מזרז ומבנה 1 נועד לברר האם למבנה אגף נוסף, וכן גם את תאריכו של קיר הטרסה הדרומי. התברר שלבניין 1 לא היה אגף נוסף מזרז. לעומת זאת התגלתה בשטח, קבורה תחת קיר טרסה, שכבת חיים מהתקופה הפרסית. במילוי האבן ששימש בסיס לשומרה 2, נמצא מטבע כסף נדיר מהאי אגינה, המתוארך לסופה של המאה ה-1 או לראשית המאה ה-2 לפנה"ס (Farhi and Gadot 2012).

לאחר בחרבת אר-ראס יש חשיבות רבה לביחנת הרציפות וההמשכיות היישובית בעורף החקלאי של ירושלים ושל רמת רחל בין שלהי תקופת הברזל לבין התקופה הפרסית. מעבר לכך, הדיון בממצאי החפירה של גדות הוא גם הזדמנות להשוות ממצאים אלה לממצאים של החפירות הקודמות באתר זה, כפי שהם נבדקו במחסני רשות העתיקות. מכיון ששלושת החפירות נערכו בסמיכות גיאוגרפית, ובחלקן באותם המבנים, ההתייחסות להלן תהיה לכל הממצאים כחלק מחפירה אחת. לוחות כלי החרס הם מחפירת גדות ואילו לחפירות אדלשטיין ופייג ניתנה הפנייה לפרסום המקורי. בנוסף, חרסים נוספים מחפירת אדלשטיין שלא פורסמו, צוירו, וגם הם נדונים ומתפרסמים כאן.

טבלה 15: כלי החרס מחרבת אר-ראס הנדונים בפרק ז' (לוחות 72-85)

מיקום	לוקוסים	שטח	לוח
מפלס חיים, רצפה 520	518, 519	E	72
מפלס חיים, רצפה 520	521, 522	E	73
מתוך לוקוסים מעורבים - מילויים שכללו גם חרסים מאוחרים יותר, (ברזל ופרסי) רצפה ? פרסית- מאוחרת – הלניסטית? ממצא נוסף: טביעת ירושלים	315, 320, 323, 311, 319	F	74
(פרסי ופרסי – הלניסטית?) חדר במבנה 4	340, 342, 339	F	75
מתחת ללוקוסים 602, 393	391, 393, 602	F	76: 17-1
חדר (פרסי מאוחר)	126	G	77: 10-1
מלוקוסים מעורבים (ברזל ופרסי)	109, 112, 150, 156	G	77: 11-20
חדר במבנה 2	422 (425, 438, 435)	H	78-79
חדר במבנה 2	423 (421, 436, 428, 434)	H	80-81
חדר במבנה 2	424 (432, 431, 426)	H	82
הצטברות על רצפת חדר F755 במבנה 5. ממצא נוסף: טביעת למלך דו כנפית מאוחרת	700	T	83
חדר? ריכוז פערורים במבנה 5. ממצא נוסף: טביעת וורדה שחוקה	701	T	84
חרסים מהתקופה הבבלית והפרסית	מחפירת אדלשטיין		85

האתר של גבעת חומה שוכן במדרון הצפוני של הנחל היורד מגבעת חומה לכיוון מזרר מר אליאס, כ-500 מ' מדרום לאתר שברמת רחל. זהו אזור שבשנים האחרונות נסקר ונערכו בו חפירות הצלה רבות, וזאת בשל בנייה ופיתוח סביבתי מואץ. בחפירות ההצלה ובסקרים תועדו ונמצאו בו הרבה מאוד מתקנים חקלאיים, גתות, בורות, קירות טרסה ועוד.¹⁴⁸ בחפירות הצלה בהר חומה נחפרו שני מבנים, ובסקר לקראת בנייה במרחק לא גדול מהם נחשפו שתי גתות. ממצא כלי החרס משתי החפירות דל ושחוק. במבנים הוגדרו כלי חרס כשייכים לשלהי תקופת הברזל ולתקופה הפרסית. כיוון שהם נמצאו יחד ברצפות ובתוך המילויים שלהן, ניתן להתייחס אליהם כאל מכלול התום ונקי המתארך את המבנה. בתוך משטחי הדריכה של הגתות נמצאו רק חרסים שהוגדרו כשייכים לתקופת הברזל ולתקופה הפרסית. ברור שהחרסים נסחפו למשטחי הדריכה לאחר שהם יצאו מכלל שימוש, והם אינם מתארכים את הגתות. יחד עם זאת, ממצא כלי החרס בגתות מעיד על מה שהיה בסביבתם או במדרון שמעליהם, ולכן נערכה השוואה בין שני המכלולים באתר זה ונבדק הקשר והדמיון ביניהם.

בחפירת הצלה שנערכה בשנת 1995 בראשות נטליה מאי (הרשאה מס' A-2319) נפתחו שני שטחי חפירה המרוחקים כ-100 מ' זה מזה. בשטח 1, נחשף מבנה הכולל שני מרחבי אורך, המופרדים על ידי עמודים, וחדר אחורי מרובע. לדעת החופרת, סלע האם שימש כרצפת החדר, וזאת למעט החדר המרובע שבפינה הדרום מזרחית, שבו נמצא ריצוף של חצץ ושל אבנים שטוחות. בנוסף, בחדר האורך המערבי נחשף קטע של רצפה מטיוחת. בשטח 2 נחשף מבנה שהשתמר פחות טוב ותכניתו אינה ברורה. במרכז המבנה נחשף חדר מרובע, שבצמוד לקיר הצפוני שלו נחשפו שלושה מפלסי ריצוף, ואילו בפינתו הדרום-מערבית נחשפו שני מפלסי ריצוף (מאי תשנ"ז: 93-94).

החופרת (מאי, מתוך תיק החפירה A-2319 ברשות העתיקות) ציינה מספר שלבים בחלקים אחדים של כל אחד משני המבנים, אך מדגישה כי הם שייכים לאותה שכבה עם תיקונים קטנים. לדעתה, הממצא במילוי המבנה הראשון ועל רצפתו מעיד על כך שהיה בשימוש בשלהי תקופת הברזל (המאות ה'ז'-ו' לפנה"ס). הממצא במבנה השני כלל שברי כלי חרס משלהי תקופת הברזל. את מעט החרסים והממצא מתקופות מאוחרות יותר בשני המבנים,¹⁴⁹ היא משייכת לסחף מאזור אמת המים, שמעל למבנים (מאי תשנ"ז: 93-94).

147 ברצוני להודות לרשות העתיקות ולגדעון סולימני על שהעמידו לרשותי את החומר מחפירת נטליה מאי בגבעת הארבעה-הר חומה ומחפירת סולימני בהר חומה ואפשרו לי להשתמש בו לצרכי עבודת הדוקטורט. החרסים צוירו על ידי יאנה בר ראשי (גבעת הארבעה) ואירנה לידסקי רוניקוב (הר חומה) הלוחות משתי החפירות הוכנו על ידי כרמן הרש.

148 וראו קלוניר תשס"א אתרים (106, 113, 115, 120, 121, 131, 137, 144), סולימני 2012; עודי 2012; 2014; דגן וברדה 2009; פינקלשטיין 2010; זילברבוד 2011; בן חור 2008; אבנר 2005.

149 במבנה בשטח 1 הממצא הוא משלהי תקופת הברזל II ג', מהמאה ה'ו' לפנה"ס ומראשית התקופה הפרסית, אין כמעט הפרעות מאוחרות. במבנה בשטח 2 ממצא כלי החרס זהה, אך יש ריכוז עם הפרעה של ממצאים מאוחרים יותר, מהתקופה ההרודיאנית, שכללו גם שברי כלי זכוכית (רוב שברי הזכוכית ממבנה זה). בנוסף, החופרים שמרו שקיות עם שברי גוף קטנים בהירים, לא מרוכסים.

תכנית המבנה הסכמתית פורסמה (מאי תשנ"ז).¹⁵⁰ וכלי החרס עברו מיון ראשוני והוצאו לציור על ידי החופרים בעבר אך לא פורסמו. במחסני רשות העתיקות נשמרו בעיקר שפות ובסיסים אם כי יש הרבה סלים קטנים שיש בהם גם שברי גוף שונים. כל השברים שנשמרו, בנוסף לאלו שצוירו (סה"כ עוד כ 200 חרסים אינדוקטיביים שסווגו לפי טיפוס ותקופה) נבחנו תוך דגש על הטיפולוגיה ועל המיקום בתוך המבנה.

בדיקה של הממצא בלוקוסים השונים, ביניהם אלו שהחופרת מציינת כמפלסי רצפה ומילוי על הסלע (כמו, למשל, בלוקוס 130), כפי שהם מוצגים בלוחות להלן, מוכיחה כי באותם הלוקוסים ואפילו באותם הסלים נמצאו חרסים הן מסוף תקופת הברזל והן מראשית התקופה הפרסית יחדיו.

כקילומטר אחד מדרום מזרח למבנים שנחפרו על ידי מאי בהר חומה, בערוץ ואדי ממערב לגבעת הר חומה, נערכה בשנת 2008 חפירת בדיקה בראשות גדעון סולימני (הרשאה מס' A-5436). נחפרו שומרה, מערות מגורים גתות חצובות, מחצבה, מדרגות חקלאיות וחציבות מתקופות שונות.

בשטח E נחשפו שתי גתות גדולות (סולימני 2008, 2012). באחת משטח דריכה רבוע (2X2 מ'), בור איגום קטן ובור מטויה, צמוד למשטח הדריכה ממזרח עם מדרגות חצובות ובתוכו בור שיקוע. הגת השנייה היא בעלת משטח דריכה מלבני (2.7 3.3X מ') ובור איגום. בדופן המזרחית של הגת נחצבו נישות, אולי עבור קורות לסחיטה. במשטחי הדריכה של הגתות נמצאו חרסים רבים בשכבת אפר. משטח הדריכה השני, הגדול יותר (לוקוסים 125, ובעיקר לוקוס 130), היה מלא בשכבת אפר וממצאים, ושם התגלו מרבית כלי החרס הנדונים כאן (מעל ל 600 שברים). מקורם של יתר החרסים במשטח הדריכה הראשון (לוקוס 129) ובמילויים שונים סביב הגתות (לוקוסים 117, 132, 120, 124). החרסים עברו מיון ראשוני בזמן החפירה. במחסני הרשות נשמרו חרסים אינדיקטיביים בלבד, מהם נבחרו שברים מייצגים לציור.

כלי החרס במצב השתמרות גרוע, רובם שחוקים, והחיפוי והמירוק האופייניים לתקופת הברזל כמעט ואינם נראים על חלק מהקערות. כל החרסים שנמצאו במשטח הדריכה (לוקוס 130) הם מתקופת הברזל ומהתקופה הפרסית. מעט מאוד חרסים תוארכו לתקופות מאוחרות יותר (הלניסטית ורומית), ואלה נמצאו בעיקר במילויים מתוך הטרסות (לוקוסים 117, 124).

כלי החרס מגבעת חומה והר חומה הנדונים בפרק ו' הם:

לוחות 86-87: חרסים ממבנה בשטח 1

לוחות 88-89: חרסים ממבנה בשטח 2

לוחות 90-92: חרסים ממשטחי הדריכה של הגתות ומסביבתן

---

150 התכנית הסופית והתיאור הסטרטיגרפי אמורים להתפרסם במונוגרפיה העוסקת ביישוב הכפרי באזור ירושלים בשלהי תקופת הברזל ובראשית התקופה הפרסית, בעריכת גדות וגרינהוט.

6. רמות אלון¹⁵¹

החפירה בשכונת רמות אלון ביער רמות, בראשות סיוון מזרחי ורנה פורסטני (הרשאות מס' 7004, A-7437, A-7396), נערכה בין השנים 2014 - 2015, במדרון המזרחי של גבעה (חורבת תלילה), הפונה ליובל של נחל שורק (מזרחי ופורסטני 2016; וראו קלונר תשס"ג: 81, 84). באזור זה נחפרו בעבר כמה מבנים שתוארכו לתקופת הברזל המאוחרת (דוידוביץ ואחרים תשס"ו וראו פרק ח'). בחפירה נפתחו חמישה שטחי חפירה, בהם נמצאו קירות תמך, ערימות סיקול, קירות טרסה ושרידי דרך קדומה. לתקופת הברזל II יוחסו שלושה מבנים: מבנה מלבני צמוד לקיר תמך ארוך (שטח A), שרידי מבנה בעל שלושה מרחבים (שטח B) ומבנה מחסנים (שטח D) (מזרחי ופורסטני 2016: איורים 3, 4).¹⁵²

גודלו של המבנה המלבני הוא כ 6.5 מ' X 4.5 מ'. הוא בנוי על מדרון משופע, ולכן נבנה בשלושה מפלסים. בטרסה העליונה השתמרה רצפה של לוחות אבן (לוקוס 1122), ונחשף גם גרם מדרגות, שהכניסה אליו הייתה מהחדר המקביל ממזרח. בטרסה האמצעית נמצא רק מילוי (לוקוס 1135) ומפולת אבן (לוקוס 1127), וגרם מדרגות שהוביל לקומה העליונה בטרסה העליונה. בטרסה התחתונה נתגלו מילויים גדולים עם קירות שנועדו לתמוך במבנה, וכן חלל צר (לוקוס 1113), ובו אדמת סחף ביחד עם חרסים מתקופת הברזל II בצד מעט חרסים מתקופות מאוחרות יותר.

קיר W11, ברוחב של כ 3 מ', נמצא ממערב למבנה ונמשך לאורך של כ 24 מ'. לא ברור מה תפקידו. בשלב מאוחר נוספו למבנה קיר סוגר נוסף מצפון בטרסה העליונה, מתקן מעוגל וחדר מלבני המאוחר לקיר W11. משלב זה נמצאו מעט כלי חרס מתקופת הברזל II (מזרחי, מידע בעל פה).

במבנה שלושת המרחבים, שגודלו כ 4 מ' X 8 מ', אובחנו שני שלבים. במרחב האורך הצפוני נחשף קטע מרצפת אבן (לוקוס 2314) ובחלק אחר נחשפה שכבה אדמה ותצבירי גיר ממפלס קדום של המבנה (לוקוס 2322). במרחב האורך הדרומי נחשפו אבני ריצוף (לוקוס 2313), ומתחת למפולת נחשף המפלס הקדום עד לסלע האם. בין המרחבים היו שלושה עמודים וככל הנראה בשלב מאוחר נבנה ביניהם קיר מפריד. חדר הרוחב מחולק על ידי קיר מחיצה שממזרח לו נחשף חדרון נוסף. נחפרה בו מפולת (לוקוס 2308) ומתחת לה ריצוף אבן שהונח על אדמה חומה עם תצבירי גיר. בפינת החדר נחשף טבון, שצופה בשברי חרסים (מזרחי, מידע בעל פה).

מבנה המחסנים (איור 15), שמידותיו כ 14 מ' X 25 מ', כולל חלל מרכזי גדול (לוקוס 118, 153), ובו שכבת סחף של חלוקים כיסתה רצפת אבני שדה, שעליה היו שברי כלים, חדר מדרגות, חדרון מסדרון צר (לוקוס 167) וחדרי מחסנים לאחסון תוצרת חקלאית: מחסן-מסדרון מזרחי (לוקוסים 112, 113, 146); מחסן מזרחי (לוקוסים 128, 130, 173, 174); מחסן צפוני (לוקוסים 137, 172, 176, 177); ומחסן מערבי (לוקוסים 120, 13, 130, 131, 148). במחסן

151 ברצוני להודות לסיוון מזרחי שמסרה לי את החומר לפרסום ואפשרה לי להשתמש בו בעבודת הדוקטורט. ציורי הכלים הוכנו על ידי ארגיטה ג'רמן לבנון, אירנה לידסקי רזניקוב וחלקם (אלה ממבנה המחסנים) נסרקו בסריקה ממוחשבת על ידי אבשלום קרסיק. הלוחות הוכנו על ידי כרמן הרש.

152 דוח החפירה יפורסם על ידי מזרחי במונוגרפיה העוסקת ביישוב הכפרי באזור ירושלים בשלהי תקופת הברזל ובראשית התקופה הפרסית בעריכת גדות וגרינהוט.

איור 15: רמות אלון: מבנה המחסנים (צילום אסף פרץ)

המערבי נתגלו שתי רצפות טיח: הרצפה הקדומה (לוקוס 155) על סלע האם ומעליה מילוי תשתית. הרצפה המאוחרת נמצאת מעליה, והיא עשויה טיח צהבהב (לוקוס 13).

החופרת משחזרת ארבעה שלבי בנייה במבנה. השלב הראשון כלל את החלק הדרום מזרחי של המבנה, מבוא הכניסה עם חלל המדרגות, החלל המרכזי והמחסן – המסדרון המזרחי. לאחר מכן נוסף החדר הדרום מערבי. בשלב הבא נוסף המחסן המערבי וקיר מסיבי ממערב לו. ובשלב האחרון נעשו שינויים במחסנים המערבי והמזרחי, ונוצר מרחב צפוני (מזרחי, מידע בעל פה).

כלי החרס מרמות אלון הנדונים בפרק ו' הם:

לוחות 93-94: חרסים מהמבנה המלבני

לוח 95: חרסים ממבנה שלושת המרחבים

לוחות 96-100: חרסים ממבנה המחסנים

לוח 101: חרסים מהתקופות הפרסית וההלניסטית משלושת המבנים

בראס אל עמוד נדונים כאן כלי חרס משתי חפירות הצלה במרחק של כק"מ אחד מדרום-מזרח לעיר העתיקה: בחפירה אחת נמצא בור מים ובשנייה נחפרה טרסה חקלאית. בבור המים נמצאו חרסים משלהי תקופת הברזל ומהתקופה הפרסית ובטרסה נמצא מכלול מתקופת הברזל II עם מעט קרמיקה פרסית. למרות שברור שבשני המקרים החרסים אינם 'in situ' והם הובאו או התגלגלו למקומם הנוכחי ממקום אחר, יש לדעתי חשיבות בהצגת מכלול כלי החרס מחפירות אלה, כיוון שהם משלימים את התמונה היישובית מעבר למה שכבר פורסם והיה ידוע מאזור זה.

א. בור המים

בחפירת הצלה בראשות עדוי (הרשאה מס' A-6653/2012) נחפרו שלושה שטחים: שרידי בור מים ובו כלי חרס משלהי תקופת הברזל ומהתקופה הפרסית; מערת קולומבריום ובה מעט חרסים מתקופת הברזל; ומחצבה.¹⁵⁴ בור המים השתמר ללא תקרה ונפגע בעבודות פיתוח שקדמו לחפירה. מתארו מלבני (כ 5 מ' X 3-2.3 מ') ודופנותיו מחופות טיח. ארבעה רבדים נחשפו במהלך החפירה: הרובד העליון הכיל שכבת אבני צור קטנות בעובי של למעלה ממטר, אולי אבני סיקול שהושלכו לתוכו. הרובד השני כלל אדמת סחף וגושי סלע עם טיח, שכנראה התמוטטו מתקרת הבור ודופנותיו (לוקוס 104 בעובי של כ 0.4-0.7 מ). הרובד השלישי כלל שכבת עפר כהה (לוקוסים 103, 105 כ 0.5 מ' עובי) ושכבה סמוכה לה, ובה סלע מפורר, כנראה מהתמוטטות מתקרת הבור (לוקוס 106). הרובד הרביעי כלל אדמת סחף שהצטברה בקרקעית הבור (לוקוס 107).

הבור נחפר תחילה בחתך צר (לוקוס 103) מתחת לפני השטח (שכבת צור - לוקוס 104), שהורחב בהמשך (לוקוסים 107-105). אובחנה שכבת אפר אלכסונית שחורה (לוקוסים 103, 105) עם חרסים רבים, שבהמשכה שכבת מפולת לבנה (לוקוס 106 - התמוטטות סלע). מתחת לשכבות האפר והמפולת נמצאה שכבת אדמה חומה עם חרסים (לוקוס 107).

ב. טרסה

החפירה בראס אל עמוד, בשיפולים הדרומיים-מזרחיים של הר הזיתים, נערכה בחודשים יולי-אוגוסט 2008 על ידי אירנה זילברבוד (הרשאה מס' A-5468) (זילברבוד 2012). ובחודשים נובמבר 2008 - ינואר 2009 על ידי רון בארי ואירנה זילברבוד (הרשאה מס' A-5535). בחפירה התגלו שש שכבות יישוב, מתקופת הברונזה הביניימית, מתקופת הברונזה התיכונה II א', II ג', מתקופת הברזל ומשלהי התקופה הרומית (בארי 2012; בארי וזילברבוד תש"ע).

משכבה II מתקופת הברזל, נחשפה טרסה חקלאית גדולה שחצתה את השטח מצפון לדרום ובחלקה הדרומי היא נוטה לכיוון צפון מזרח, בהתאם לטופוגרפיה של המדרון התלול למדי. פרט לטרסה זו נחשפו קטעי קירות טרסה נוספים.

153 ברצוני להודות לזוכיר עדוי ולרון בארי על שמסרו לי את החומר לפרסום ואפשרו לי להשתמש בו בעבודת הדוקטורט. כלי החרס צוירו על ידי אירנה לידסקי-רזניקוב (בור המים) וכרמן הרש (טרסה). הלוחות הוכנו על ידי כרמן הרש.

154 הדו"ח המלא של החפירה הוכן על ידי עדוי ואמור להתפרסם באחד מהגיליונות הבאים של חדשות ארכיאולוגיות. חרסים הוצאו לציור רק מתוך בור המים שבו היה מכלול גדול ומגוון של חרסים לעומת הקולומבריום שבו היו מעט שברים והם מתוארים מילולית. במחצבה יצאו חרסים ממספר רב של תקופות.

הטרסה ממוקמת על שטח בו היה אתר מתקופת הברונזה הביניימית ומתקופת הברונזה התיכונה, וקברים מתקופת הברונזה המאוחרת. לאחר פער יישובי ארוך, הפך האתר בסוף ימי הבית הראשון לשטח עיבוד חקלאי בגבול המזרחי של ירושלים. לדברי החופר (בארי 2012; בארי וזילברבוד תש"ע: איור 2) מילויי הטרסה הכילו ממצאים מהמאות ט'-ז' לפנה"ס וחפצים נוספים האופייניים לתקופה זו, כולל ידית קנקן חרוטה ועליה כתובת לפני צריפה "ל(?)מ/נחם (בארי 2012: איור 11). מאחר ואין שום אלמנטים ארכיטקטוניים ברורים פרט לטרסה, כלי החרס כנראה אינם במקומם המקורי, ולכן גם אין משמעות להיותם ממזרח או מערב לטרסה. יש להניח שהם הובאו עם אדמה כמילוי, או נסחפו ממקום גבוה יותר. העובדה שיש חרסים מתקופת הברזל ומהתקופה הפרסית מרמזת על יישוב מתקופות אלו בסביבה. מכאן חשיבותם ולכן הם נדונים כאן.

כלי החרס מראס אל עמוד הנדונים בפרק ז' הם:

לוחות 102-103: כלי חרס מתקופת הברזל מבור המים

לוח 104: כלי החרס מהתקופה הפרסית מבור המים

לוח 105: כלי חרס מהטרסה: לוקוסים 108, 122, 123, 538 ו-561 מהצטברות בפן הפנימי של קיר טרסה W2 (בין האבנים הצמודות לטרסה ממערב).

לוח 106: כלי חרס מהטרסה: מלוקוסים 451 ו-478 ממזרח לקיר טרסה W2 (מתחת לפני השטח ומעל לראשי הקירות).

לוח 107: כלי חרס מהטרסה: לוקוס 477 (התמוטטות הטרסה), ולוקוסים 468, 475 (מילויים ממזרח מחוץ לקיר טרסה W2). מלוקוס 468 יצאה הידית עם האותיות החרוטות.

לוח 108: כלי חרס מהטרסה: לוקוסים 107, 133 (מעל סלע האם), 551, 585 ולוקוס 570, (מהצד המזרחי של הפן החיצוני של קיר טרסה W2).

פרק ג': נקודות מוצא סטרטיגרפיות

בפרק זה אסקור את הבסיס הסטרטיגרפי של אתרים שמשמשים עוגן כרונולוגי לתקופת הברזל II ב'ג' ביהודה: תל לכיש (שכבות II-III), עיר דוד (שכבות 10-12), ועין גדי (שכבה V). באתרים אלה התגלו מכלולי חורבן גדולים, והעוגן הכרונולוגי שלהם מבוסס היטב.¹⁵⁵

המסגרת הכרונולוגית של שכבות ארכיאולוגיות ביהודה בסוף תקופת הברזל נקבעה על פי אירועים היסטוריים: המסע הצבאי של סנחריב מלך אשור בשנת 701 לפנה"ס ושל נבוכדנצר ב' מלך בבל בשנת 586 לפנה"ס (Gitin 2015: 345-346 וראו בפרק המבוא שלעיל). חורבנות שכבות III ו II בלכיש הן העוגן הכרונולוגי לכלי החרס של יהודה, וזאת בשל זיהוי שכבת החורבן של שכבה III עם הטקסטים המקראיים ועם תבליט בארמון סנחריב בנינווה, המתאר את כיבוש העיר והגליית תושביה, ובשל זיהוי שכבה II, בה נמצאו מכתבי לכיש, המזכירים את לכיש ועזקה כערים האחרונות שניגפו בפני צבא נבוכדנצר (Finkelstein 1994: 169-171). שתי השכבות נהרסו בשריפה שגרמה להפסקת היישוב בהן. בכל אחת מהן נמצאו מכלולים גדולים של כלי חרס, חתומים מתחת למפולות החרס, ומכלולים אלה נלמדו בשיטתיות (Ussishkin 2004: 92). לאור זאת ניתן לשייך בביטחון את שכבה III למאורע ההיסטורי של כיבוש סנחריב בשנת 701 לפנה"ס. המכלולים של שכבה II מקבילים למכלולים חתומים בירושלים בעיר דוד, שכבה 10 (Shiloh 1984: 20) ובעופל (Mazar and Mazar 1989: 59), המזוהים עם חורבן נבוכדנצר בשנת 588/6 לפנה"ס. תל לכיש הוא לכן, אחד המקומות הבודדים בהם ניתן לחבר בין שתי שכבות שנהרסו בחורבן למאורעות היסטוריים ובכך לתת להן תאריך וודאי.

זוהי הסיבה לכך ששתי השכבות הללו הפכו לנקודות מוצא ולמקור השוואה לכל דיון בכלי החרס של התקופה.

1. תל לכיש

תל לכיש (תל א-דוויר) שוכן בשפלה, על גדות נחל לכיש. האתר נחפר לראשונה בידי משלחת בריטית בראשות סטרקי בשנים 1932-1938. החפירה הופסקה לאחר הירצחו של סטרקי ותוצאותיה פורסמו על ידי טפנל, שהייתה הרשמת של החפירה (Tufnell 1953). אהרוני חפר בלכיש בשנים 1966 ו 1968 מטעם האוניברסיטה העברית (Aharoni 1975), בשנים 1973-1987 התקיימו במקום החפירות של אוניברסיטת תל אביב בראשות אוסישקין (Ussishkin 2004), ובשנים 2014 - 2016 נערכו בתל חפירות נוספות בראשות גרפינקל, מטעם האוניברסיטה העברית (Garfinkel 2013).

החפירות בתל לכיש חשפו שכבות החל מהתקופה הכלכוליתית ועד לתקופה ההלניסטית. עיקר השרידים הם מתקופת הברונזה המאוחרת (מקדש החפיר, מקדש האקרופוליס ומבנה ציבורי גדול) ובמיוחד מתקופת הברזל II ב' (הארמון,

---

155 בטבלה 17 מובאים מספרי השכבות ותאריכים מאתרים נוספים בהם נחפרו שכבות עם מכלולי כלים המקבילים לאלה של לכיש שכבות III ו II. אתרים אלו חורגים מהמרחב הגיאוגרפי של עבודה זו ולכן אינם נדונים בנפרד, אלא מוצגים רק בטבלה.

מבנה השער והחומות. סוללת המצור האשורית, ועוד).¹⁵⁶ בין הממצאים הרבים מתקופת הברזל ראויים לציון מיוחד בשכבה III קנקנים רבים שעל ידיהם הוטבעו טביעות חותם מטיפוסי 'למלך' הקדומים, וכן כתובות שהתגלו באחד מחדרי השער בחורבן של שכבה II.

שכבה III בלכיש וחורבן 701 לפנה"ס כנקודת משען לסטרטיגרפיה של תקופת הברזל II ביהודה

קיימים חילוקי דעות רבים באשר לראשיתה של שכבה III בלכיש. אוסישקין ציין את סביבות שנת 760 לפנה"ס כתאריך בו הסתיימה שכבה IV, אולי ברעידת אדמה, כהצעתו של כוכבי (Ussishkin 2004: 77)¹⁵⁷. גם צמחוני נקטה באותה הדעה (Zimhoni 1997: 173; 2004a: 1707). לפיכך, לפי צמחוני, זמנה של שכבה III קצר, והוא נמשך מהמחצית השנייה של המאה ה-8 ועד לשנת 701 לפנה"ס. מזר ופניץ כהן (Mazar and Panitz-Cohen 2001: 274-275) חלקו על דעתה של צמחוני וטענו כי יש להקדים את סיומה של שכבה IV לראשית המאה ה-8 לפנה"ס. הסיבה לכך היא שהמכלול של שכבה III בלכיש מקביל לשלושת השכבות VIII-X בערד ולשתי השכבות II-III בבאר שבע, וכיוון שהמכלול של עג'רוד מתוארך לבין שכבה IV לשכבה III בלכיש, לא ייתכן שפרק הזמן ביניהם כל כך קצר.¹⁵⁸ הרצוג וזינגר-אביץ (Herzog and Singer-Avitz 2004: 229-236), תמכו גם הם בראשית המאה ה-8 כראשיתה של שכבה III בלכיש. הם תארכו את תקופת הברזל II א' המאוחר (שאליה שייכת שכבה IV בלכיש) למאה ה-8 ואף לראשית המאה ה-8 לפנה"ס. לדעתם, הופעת טיפוסי כלים של תקופת הברזל II א' המאוחר בסוף המאה ה-8 לפנה"ס קיבלה חיזוק גם משכבה A3 בתל צפית (גת) שחורבנה יוחס לחזאל מלך ארם בסוף המאה ה-8 לפנה"ס. בין שכבה IV לשכבה III בלכיש יש אמנם הבדלים בכלי החרס אך מבחינה אדריכלית הן די דומות, ורוב מבני שכבה III והחומה נבנו מחדש באותו התווך ובאותו המקום של המבנים הקודמים (וראו: Ussishkin 2004: 83). לכן, השכבות היו קרובות בזמן, לא היה ביניהן פער גדול, ואת ראשיתה של שכבה III יש לקבוע לראשית המאה ה-8 לפנה"ס. גם בבית שמש, שכבה 3 מסתיימת לפי החופרים סביב 790 לפנה"ס, ושכבה II מסתיימת, כמו לכיש, ב-701 לפנה"ס (Bunimovitz and Lederman 2016: 467, 678).

סיומה של שכבה III עם כיבוש סנחריב, בשנת 701 לפנה"ס, מקובל כיום במחקר, בייחוד לאחר פרסום תוצאות החפירות המחודשות של משלחת אוניברסיטת תל אביב (Ussishkin 1977; 2004: 88-90). מסקנות המשלחת הבריטית בתל היו שונות. סטארקי סבר ששכבה III נחרבה בשנת 597 לפנה"ס על ידי הבבלים, כיוון שלדעתו, בין שכבה III לשכבה II לא היו הבדלים רבים בכלי החרס (Ussishkin 1977: 31). טפנל, לעומת זאת, שפרסמה

156 וראו: אוסישקין 1992: 849-865

157 רעידת האדמה בימיו של עוזיהו הייתה מאורע רב רושם הנזכר כמה פעמים בתנ"ך (ישעיהו כד' 18-20; עמוס א' 1; זכריה יד' 5), והיא התרחשה סביב השנים 760-750 לפנה"ס. מכאן ההנחה שהשכבה נחרבה כתוצאה ממאורע זה.

158 הם הסכימו עם טענתה של צמחוני על כך שקיים מכלול מעבר בין שכבות IV ל III (לוקוס 4421 משכבה III, שנחשף באזור השער, וכולל בעיקר קערות מטיפוסיים הקרובים לשכבה IV) אך לא עם התאריך האבסולוטי שלה שהוא, לדעתם, נמוך מדי.

את ממצא כלי החרס, קבעה את חורבן שכבה III למסע סנחריב בשנת 701 לפנה"ס, וזאת מכמה סיבות (Tufnell 1953: 45, 48, 55-57): (1) היא מצאה שני שלבים של שכבה II בשער העיר וייחסה אחת מהן לשנת 597 לפנה"ס. לפיכך, חורבן שכבה III היה צריך להתאים, לדעתה, לחורבן היסטורי אחר, אותו היא ייחסה לסנחריב; (2) בין מכלולי שכבה III לאלה של שכבה II יש אמנם דמיון, אך גם שוני רב (מכלול קבר 106 נמצא, לדעתה, בתווך ביניהם).¹⁵⁹ אם טפנל הייתה מקבלת את התאריך של חורבן שכבה III בשנת 596 לפנה"ס, אזי מה שהצטבר מעליהם יהיה בתוך המאה ה-ו' לפנה"ס. נתון כזה עמד בניגוד לעדות ההיסטורית לפיה העיר ננטשה, ולכן הדבר לא היה מקובל על טפנל (Ussishkin 1977: 32; 2004: 88; Tufnell 1953: 179-187). (3) כמעט בכל בית משכבה III הייתה ידית שהוטבעה בטביעת 'למלך', וידיות קנקנים אלה תוארכו, על סמך שיקולים אפיגרפיים למאה הח' לפנה"ס (Tufnell 1953: 32; Ussishkin 1977: 32).¹⁶⁰ חוקרים רבים, ובהם מרבית החוקרים האמריקאים והבריטים, חלקו על דעתה של טפנל לאורך שנים רבות, לפחות עד לפרסום חפירותיו של אוסישקין בשנות השמונים.¹⁶¹ החפירות המחודשות בראשות אוסישקין הוכיחו שבין העיר הכנענית האחרונה של שכבה VI והמצודה היהודאית של שכבה II, שנחרבה ב-588/6 לפנה"ס, יש רק שכבה אחת (שכבה III) של עיר מוקפת חומה עם ארמון שנהרס ומבנים אשר נחרבו בשרפה עזה, ועם ממצאים רבים על הרצפות וראשי חץ רבים כעדות לקרב. לכן, אין מנוס אלא לקבוע שזו חייבת להיות העיר שנחרבה על ידי האשורים בשנת 701 לפנה"ס (Ussishkin 1977: 52-53). דעה זו, כאמור, מקובלת כיום על ידי רוב החוקרים ובמיוחד לאחר גילויה של סוללת המצור האשורית בשטח R בתל והדמיון לסוללת המצור על העיר בתבליט בארמון סנחריב בנינווה (Ussishkin 2004: 89-90).

שכבה II בלכיש וחורבן 586 לפנה"ס, כנקודת משען לסטרטיגרפיה של תקופת הברזל II' ביהודה

לכיש ננטשה בעקבות חורבן שכבה III ואיתה, ככל הנראה, כל השפלה שנותקה מיהודה (Na'aman 1991). לעומת המחלוקת על ראשיתה של שכבה III בלכיש, רוב החוקרים מסכימים עם הקביעה ששכבה II לא החלה מיד לאחר החורבן של 701 אלא סמוך למחצית השנייה של המאה הז' לפנה"ס (Gitin 2015: 345; Ussishkin 2004: 90).

159 קבר 106 תוארך על ידי טפנל לשנים 580-670 לפנה"ס עם חדירה של המאה ה-ו' לפנה"ס. הכניסה לקבר הייתה דרך מעבר וחצר פתוחה, שהובילה למרחב מרובע, ובו שלושה חדרים. בצד כל חדר היו משכבים ומאספות עגולות. מהגודש שנמצא בו ייתכן שתכולת קבר סמוך (T-105) נזרקה לתוכו (Tufnell 1953: 179). טיפוסים הכלים שנמצאו בקבר הם משכבות IV - II. המכלול אופייני לקבורה וכולל בעיקר קערות, פכים, פכיות ונרות. בשל שיטת הצגת הטיפוסים מחפירות טפנל קשה לבחון מחדש את המכלול כולו רק על סמך הפרסום, אך ברור שהוא אינו הומוגני.

160 זהו טיעון מעגלי. דירינגר תיארך תחילה את הטביעות, על סמך שיקולים אפיגרפיים, לימי מנשה במחצית הראשונה של המאה ה-ז' לפנה"ס. מספר שנים לאחר מכן, על סמך אותם שיקולים, הוא תארך את אותן הטביעות למאה ה-ח' לפנה"ס. ייתכן שהוא עשה זאת כיוון ששוכנע מדעתה של טפנל לגבי הרס השכבה בידי סנחריב (וראו הערה 7: Ussishkin 2004: 88-89).

161 ביניהם: אולברייט, רייט, קניון, לאפ, קרוס, והולדיי. בין התומכים בה היו רבים מהארכיאולוגים הישראליים, ובהם אהרוני, עמירן, מזר ורייני. וראו רשימה מלאה של החוקרים עם מראי מקום אצל אוסישקין (Ussishkin 1977: 31-33; 2004: 89) וכן גם אצל פינקלשטיין (Finkelstein 1994: 171).

זאת, כיוון שהעדויות הסטרטיגרפיות (כגון לוקוס 4021 באחד מחדרי השער) לבנייה, שהיא פוסט שכבה III, הן מעטות ולא מהוות עדות להתיישבות ממשית (Ussishkin 1977: 51; 2004: 90).¹⁶²

בנוסף, העיר של שכבה II לא הייתה מיושבת בצפיפות, למרות שיש בה התיישבות דלה גם מחוץ לחומה ובתחתית התל. המבנה הציבורי היחיד שניתן להצביע עליו הוא מכלול שער העיר (Ussishkin 2004: 91). הקשר ההדוק בין כלי החרס בשתי השכבות (וראו לעיל), לא מאפשר לקבוע בוודאות מתי נבנתה העיר שוב. לכן, בקביעת התאריך סביב המחצית או השליש האחרון של המאה הז' לפנה"ס, יש השפעה חזקה של העדות המקראית ושל הפרשנות ההיסטורית על השפלה החרבה לאחר מסע סנחריב (Na'aman 1991: 33-41; Gitin 2015a: 346).¹⁶³

תמונה דומה מתקבלת גם בבית שמש. שכבה 2 בבית שמש מתקופת הברזל II ב' נמצאה במקומות רבים בתל. לעומתה, שכבה 1, מתקופת הברזל II ג' נמצאה רק בממצא פני השטח ובתחתית מאגר המים. בונימוביץ ולדרמן (Bunimovitz and Ledermam 2003: 17-20) תארכו את השימוש במאגר המים בשכבה 1 לזמן קצר בשליש האחרון של המאה הז', עם פער בראשית המאה הז' לפנה"ס שנקבע על סמך טיפוסים הכלים שנמצאו בתחתית המאגר ושימשו לשאיבת מים כמו פערורים, סירי בישול ופכים, ששויכו לשלב המאוחר של תקופת הברזל II ג' (וראו להלן, בפרק ד', את הטיפוסים הבאים: פערור HJM1, סיר בישול CP2, ופך JG3). מצד שני, הם טוענים שהמאגר יצא משימוש עוד לפני 586 לפנה"ס, בעיקר על סמך טיפוסים חסרים כמו קנקנים עם טביעות וורדה, קדרות מורטריה או הדקנטר המנוון (Bunimovitz and Ledermam 2003: 17-20). לטענה זו אין צידוק בעיני משום שאלה לא כלים שאמורים להימצא בתוך מאגר מים¹⁶⁴

לגבי סיומה של שכבה II בלכיש, נראה שיש הסכמה כללית במחקר על התאריך ההיסטורי של הכיבוש הבבלי בשנת 586 לפנה"ס. זו השכבה האחרונה מתקופת הברזל וכקודמתה גם היא נהרסה בשריפה עזה. מסקנה זו התקבעה עוד בימי המשלחת הבריטית, ובעקבות גילויה של קבוצת האוסטרקונים – מכתבי לכיש, שנמצאו באחד מחדרי השער של

162 דעה מנוגדת הציע אשל (תשמ"ו: 10-8; Eshel 1995: 57-59, 62, Table 9, 63 n.6; ;), שניסה להראות את קיומה של שכבת ביניים נוספת בין שכבה III לשכבה II, שאותה הגדיר אוסישקין כשכבת ביניים עם שרידים פזורים של יישוב פליטים (Ussishkin 1977: 51). אשל הסתמך על רישומיו של סטרקי, שזיהה שלושה שלבים סטרטיגרפיים, אשר טפנל ביטלה בדו"ח הסופי. אשל ניסה להתמודד עם הבעיה ועם הקושי לקבוע אמות מידה ברורות שניתן יהיה בעזרתן לתאריך מכלולים קרמיים רב שלביים מישובי יהודה בין סוף המאה ה' לראשית המאה ה' לפנה"ס, כאשר יש מידע היסטורי רב יותר מאשר שכבות ארכיאולוגיות. לדעתו, נוצר נתק בין החלוקות השונות של תקופת הברזל II ב' באתרים השונים לבין הנתונים הסטרטיגרפיים של אתר הבסיס/הייחוס העיקרי – לכיש. החלוקה שלו את תקופת הברזל II ב'-ג' ושכבות II-III בלכיש לארבעה שלבי משנה בניסיון ליצור אחידות נדחתה על ידי אוסישקין (לעיל). גם פנטלקין דחה על הסף את טענתו בדבר שתי שכבות, האחת יוונית והשנייה יהודאית, במצד חשביהו (Fantalkin 2001: 9-14). בנוסף יש בעיה מתודית גדולה בעבודתו שהסתמכה על דוחות ראשוניים בלבד, ומתוך גישה המחייבת להתאים שכבות למאורעות היסטוריים.

163 חיווק נוסף מגיע מכיוון המחקר של טביעות החותם, לפיו תחילת השימוש בטביעות וורדה הוא בשליש האחרון של המאה הז' לפנה"ס, לאחר שמערכות טביעות 'למלך' מהטיפוסים הדו כנפיים המאוחרים, שמתוארכים לשליש הראשון של המאה הז' לפנה"ס והחרותות המעגליות מהשליש השני של מאה זו, יצאו משימוש (קוך וליפשיץ תשע"א: 14-18). אם כי אין שום הוכחה שהחלפת מערכת החרותות המעגליות בזו של טביעות הוורדה קשורה לאותו שלב שלאחר הנסיגה האשורית ממרחב הלבנט, כאשר אז נבנתה גם מחדש שכבה II בלכיש, הרי שמציאותם של קנקנים עם טביעות וורדה בשכבה II בלכיש מעידה, כמו שאר הכלים שנמצאו בה, על סופה של השכבה ולא על ראשיתה.

164 וראו טענה זו ואחרות נגד התאריך כבר אצל פנטלקין (Fantalkin 2004) שהגיב למאמר שכתבו בונימוביץ ולדרמן ובו טען בניגוד לדעתם, שהמאגר יצא משימוש בשלהי המאה הז' או בראשית המאה ה' לפנה"ס.

שכבה II, בהם אוסטרקון מס' 4 המזכיר את לכיש ועזקה. לפי הפירוש לאוסטרקון, לכיש היא העיר האחרונה שטרם ניגפה בפני צבא נבוכדנצאר (Ussishkin 2004: 90-93; Finkelstein 1994: 169-171). חיזוק נוסף לתאריך הסיום של שכבה II בלכיש בשנת 586 לפנה"ס, הוא הדמיון הרב בין המכלולים של שכבה II למכלולים חתומים בירושלים, שנחשפו שנים מאוחר יותר בחפירות שילה בשכבה 10 בעיר דוד (Shiloh 1984: 17-20) ובעופל (Mazar and Mazar 1989: 59) (וראו להלן).

המשתף בין מכלולי לכיש שכבה III ושכבה II והשונה ביניהם

שכבה III נחפרה ונמצאה בשטחים גדולים בתל, כמו מבנה השער שהוקם בתקופה זו ומבנים בין השער לבין הארמון-מצודה בראש התל. החפירות במבנים אלה הניבו מכלולי כלים רבים, המייצגים את השלב האחרון של השכבה ונלמדו בשיטתיות (Ussishkin 2004: 92; Zimhoni 2004b: 1789-1899). משכבה II נמצאו פחות מבנים, ומסיבה זו נמצאו בה פחות מכלולי כלים.¹⁶⁵ יש לזכור כי המכלולים של לכיש שכבה III ושכבה II הם מכלולים של חורבנות. משמעות הדבר היא שהם מייצגים את סופה של התקופה. כמובן שיימצאו בהם גם כלים קדומים יותר, אך סביר להניח שרוב הכלים משכבת החורבן הם מהשנים האחרונות (עשור או יותר) לפני החורבן (Ussishkin 2004: 93). לכן, שכבה III בלכיש לא מייצגת את כל המאה הח' לפנה"ס, אלא רק את המכלולים שמאפיינים את השנים האחרונות של מאה זו, בדיוק כפי ששכבה II לא תייצג את כל מגוון הכלים לאורך המאה הז' לפנה"ס, אלא לכל היותר את ראשית המאה הו' לפנה"ס (וראו בפרק המבואות שלעיל). מסיבה זו, קל להבדיל בין המכלולים. הכלים מהמכלולים משכבת החורבן של שכבה II מאוחרים בלמעלה ממאה שנים מהכלים שנמצאו בחורבן שכבה III, וצורתם השתנתה לאורך השנים. לכן, ההבדלים בין מכלולי השכבות מוכרים, ונכתב עליהם רבות בעבר.¹⁶⁶ יחד עם זאת, יש קשר ישיר בין שני המכלולים ומדובר, למעשה, באותם טיפוסי כלים שממשיכים להופיע, אך עם שינוי צורני מסוים, שהוא תוצאה של התפתחות טיפוסי כלים לאורך ציר הזמן. התפתחות זו היא שמאפשרת להבדיל בין המכלולים. בנוסף לכך, אין שינוי בטין ממנו עשויים רוב הכלים, שהוא בעיקר מקרקע שמקורה באדמת טרה רוסה (Goren and Halperin 2004). אין גם שינוי

165 הכלים שפורסמו משכבה II אינם רבים בהשוואה למכלולים של שכבה III. בדוח של טפנל נמצאו כלי שכבה II בחמישה לוקוסים: לוקוס K/L.14:1061 מהאזור המטויה ממזרח למצודת-ארמון III-IV שויך על ידי טפנל לשכבות II-III אך צמחוני משייכת אותו לשכבה II (Zimhoni 2004b: 1793). לוקוס K.14/15: 1033 ממזרח לבית המושל, בפינתו הדרומית, לוקוסים L.14:1057, L.12:1065, L.12:1067 מעל לשכבת החורבן של הארמון-מצודה סמוך לקיר המזרחי שלו (Tufnell 1953: 112-122, Pls. 115-116). אהרוני שחפר באזור זה פרסם חמישה לוקוסים (Aharoni 1975: Pl. 47-50) (לוקוסים: 3, 20, 24, 62, 64). לדעת צמחוני (Zimhoni 2004b: 1793) חלק מלוקוס 63 (Aharoni 1975: Pls. 44: 17-18; 45: 14) שייך לשכבה II, וכך גם לדעת. בחפירות המחודשות של אוניברסיטת תל אביב פורסמו בעיקר קנקנים שנחשפו מלוקוסים 4084 ו 4086, שהם שני חדרים ממבנה הצמודים לחומת העיר בסמוך לשער, ומספר מכלולים נוספים (Zimhoni 2004b: Figs. 26.44-26.56) מהשטח שבסמוך לשער. מספר לוקוסים (4394, 4218) (Zimhoni 2004b: Fig. 26.54) משויכים לשכבה IIB (תעלה ורצפה מעליה בשער החיצוני. מעל רצפה זו הייתה רצפה נוספת, שהונחה על מילוי עפר, שנחפרה על ידי הבריטים (לוקוסים E.17A-C). (Ussishkin 2004: 601, 613, 759). וכן לוקוסים: 6127 בשטח R, לוקוס 4224 בשטח GW בשער החיצוני (Ussishkin 2004: 601, 759, 762).

166 לדוגמה ראו: Aharoni and Aharoni 1976, Zimhoni 1990, 2004b, Herzog and Singer-Avits 2015, וראו סקירת מחקר כלי החרס בפרק המבוא

בצורת העיטור הנפוץ, שהוא חיפוי אדום או משה דליל ומירוק אובניים בכלים הפתוחים כמו הקערות (מטיפוס B2, B7, B9)¹⁶⁷, ועל הלגינים (JG1). הקנקנים מטיפוס 'למלך' (SJ1), המזוהים עם שכבה III, מופיעים גם בשכבה II, אך ללא טביעות, ולצידם מופיע קנקן הוורדה המוארך יותר, עם טביעות הוורדה.¹⁶⁸ הקנקן החופי (SJ3) בשכבה II הוא בעל בסיס מאורך ומחודד יותר (Zimhoni 1990). הלגין של שכבה II (JG1) מאורך ואלגנטי יותר מזה של שכבה III. לראשונה מופיעים טיפוסים נוספים של הלגין, כמו לגין גדול וגלילי יותר (JG2) או הגרסה הגוצית בעלת הדופן העבה (JT1). סירי הבישול הפתוחים הרחבים של שכבה III (CP3) כמעט ולא מופיעים בשכבה II. הסיר הסגור בעל הרכסים בצוואר עובר שינוי: הרכסים נעלמים לרכס אחד בולט ושפה פונה כלפי חוץ (CP2). לצד טיפוס זה מופיע טיפוס חדש, סיר הבישול ללא הצוואר (CP1). מגוון הקערות והקדרות בשכבה II מצומצם יותר, אולי בשל ייצור שהופך המוני ומתמחה יותר. טיפוס הקערה בעלת השפה המקופלת החוצה (B7), הופך להיות הטיפוס הנפוץ והשפה עדינה ומוארכת יותר. יחד עם זאת קשה לעיתים להבדיל ברמת הכלי הבודד לאיזו שכבה הוא משתייך. בשכבה II מופיע גם הנר בעל הבסיס המוגבה (L1). מבין טיפוסים הכלים שנמנו יש טיפוסים כלים כמו סירי הבישול (CP2), וחלק מהפכים (JG1, JG2, JG4) והקנקנים (SJ1, SJ2, SJ4) שמשתנים בצורה משמעותית. לכן, קל לסווג כלים אלה לשכבה III או II, וזאת לעומת טיפוסים כלים שכמעט ולא משתנים, ולכן קשה לקבוע לאיזו מהשכבות הם שייכים (B2, B7, B9, B12, L2). בכל מקרה, אלה ואלה מעידים על המשכיות בייצור כלי החרס בשפלה, וזאת למרות החורבן של הערים היהודאיות, שכנראה לא ננטשו לחלוטין לפרק זמן מסוים בראשית המאה הז' לפנה"ס.

שכבה I בלכיש - היעדר נקודת משען לתקופה הפרסית ביהודה

כיוון שבלכיש, כמו באתרים רבים נוספים, אין שכבת חורבן בין שכבה II לתקופה ההלניסטית, קשה לדעת מתי הוקמה שכבה I מהתקופה הפרסית ומתי היא מסתיימת. החפירות בראשות אוסישקין הוכיחו כי הייתה איזו התיישבות בתל בתקופה הבבלית ובראשית התקופה הפרסית. אך ההקמה של הביצורים, מעון המושל (Residency) ומקדש השמש התרחשה בראשית המאה הז' לפנה"ס (Ussiskkin 2004: 840-846; Fantalkin and Tal 2004: 2190). המבנה הגדול המכונה 'מקדש השמש' הכיל כלי חרס הלניסטיים. סטרקי שייך אותו לתקופה הפרסית למרות שהוא לא חפר את יסודותיו (Tufnell 1953: 141-142). אהרוני, תארך אותו לתקופה ההלניסטית וסבר שזהו מקדש יהוויסטי מהתקופה ההלניסטית, על סמך כלי חרס פרסיים והלניסטיים שנמצאו בבורות מתחת ליסודותיו, ועל סמך הדמיון למקדש בערד (Aharoni 1975: 11). פנטלקין וטל בחנו את כלי החרס וטענו שהממצא מהמבנה שייך למאה ה-ג' לפנה"ס, ובכך הם

167 בסוגריים: הפניות לטיפוסי הכלים המתוארים בפרק ד' ושם דיון והפניות

168 על תרומת מחקר הטביעות להבנה של רציפות הייצור של הקנקנים ראו: 2011; Lipschits, Sergi and Koch 2010; 2012; Sergi et al. נראה שצמחוני עמדה על ההבדלים בייצור ועל ההתפתחות של הקנקנים באבחנתה בין קנקני 'למלך' לדמויי 'למלך' היא ציינה שהקנקן מטיפוס דמוי 'למלך' שהופיע בשכבה II קצת שונה מקודמיו בצורת השפה. עם זאת, היא לא פרשה זאת כהתפתחות והמשכיות בייצור (Zimhoni 1990: 30).

מצדדים בתאריך שקבע אהרוני. זאת, בניגוד לדעתו של סטרקי (לעיל), ולאוסישקין, שתמך בקביעתו של סטרקי וראה במקדש השמש מרכז פולחני פרסי (Fantalkin and Tal 2004: 2191; 2006: 176).

בית המושל שנחפר כולו והוסר על ידי המשלחת בראשות סטרקי, תוארך לשנים 450-350 לפנה"ס (Tufnel 1953: 135), בעיקר על סמך כלי חרס מיובאים שנמצאו בו. דעה זו מקובלת גם על אוסישקין (Ussishkin 2004: 96-97), שהראה שהמבנה נבנה על גבי בורות ושפכים שהכילו קרמיקה פרסית. פנטלקין וטל הציעו לאחר את הקמת המבנה וטענו, על סמך בדיקה מחודשת של כלי היבוא האטיים, שהמבנה, כמו שאר השרידים מהתקופה הפרסית בלכיש, הוקם סביב שנת 400 לפנה"ס. בניגוד למבנים אחרים בשכבה I, לא נעשה לדעתם שימוש בבית המושל בתקופה ההלניסטית (Fantalkin and Tal 2004:2191; 2006: 176). ניתן לסכם את הסטרטיגרפיה בבית המושל בשלושה שלבים: מהשלב הראשון נמצאו בורות, בשלב השני נמצא מבנה שנבנה מעליהם בהמשך התקופה הפרסית כבית מושל גדול, והשלב השלישי, מראשית התקופה ההלניסטית, שבו יצא בית המושל משימוש ומעליו נבנו בתי מגורים (Ussishkin 2004: 96). למרות שאובחנו שלבים סטרטיגרפיים שונים, לא נמצאו מכלולי כלים אלא מספר מועט של שברים (Fantalkin and Tal 2004). מסיבה זו, הממצאים משכבה I בלכיש אינם עוזרים בהבנה של המעבר מתקופת הברזל לתקופה הפרסית או לחלוקה בתוך התקופה הפרסית.

2. ירושלים ועיר דוד, החפירות והסטרטיגרפיה

התל העתיק של ירושלים שוכן על שלוחה מדרום להר הבית. כמו באתרי הר נוספים, האבן היא חומר הבנייה העיקרי. הבונים בכל שכבה שאפו לבסס את המבנים שלהם ישירות על סלע האם ולכן לרוב הסירו את מה שקדם להם ואף השתמשו באבני הבניין הקיימות. מסיבה זו לא נמצא בעיר דוד את ההשתככות הרגילה שמאפיינת תילים ואין בראש פסגת עיר דוד מבנים ושרידים קדומים. לעומת זאת במדרון המזרחי, נשתמרו מבנים מתקופת הברזל, בעיקר כיוון שמעליהם לא נבנו מבנים מתקופות מאוחרות יותר ויותר מכך, בתקופה הרומית נשפכו במדרון המזרחי מטרים רבים של פסולת, וזו שימרה מתחתיה את השרידים הקדומים (Shiloh 1984: 25; Kenyon 1974: 94).

שלוחת עיר דוד נחפרה ונסקרה לאורך שנים רבות, החל מסוף המאה התשע עשרה ועד ימינו. חוקרים כצ'ארלס וורן, קונרד שיק, בליס ודיקי, פארקר, וינסאן, וויל, מקאליסטר, דנקן קרופוט ופיצ'ג'רלד ועוד, חשפו חלקים רבים מהמבנים, החומות ומתקני המים השונים, החל מהתקופה הכלקוליתית ומתקופת הברונזה הקדומה ועד ימינו. (שילה 1992: 614; רייך 2011; Cahill 2003). אופי השרידים ובעיקר אופי החפירות הקודמות בירושלים והדרך שבה הן תועדו ופורסמו הופך את מרביתן לבלתי רלוונטיות לצורך עבודה זו. החפירה בראשות קתלין מ' קניון (1961-1967), במדרון המזרחי של עיר דוד ובגן הארמני התבצעה בשטחים קטנים, והתמקדה בחתכים ובשלבים בכל רבוע. בפרסומי החפירה השונים אין תמונה כללית המאחדת את הממצא והשטחים השונים. הפרסומים של תוצאות החפירה (וראו פרק המבואות), תרמו להבנת תהליכי הייצור של כלי החרס השונים, אך בהיעדר מכלולי כלים מסטרטיגרפיה טובה, אי אפשר להיעזר בתוצאות חפירה זו כעוגן כרונולוגי לשלהי תקופת הברזל, ולא למכלולים של המאה ה' לפנה"ס.

חפירות יגאל שילה

יגאל שילה חפר בעיר דוד בשנים 1978-1985. בחפירותיו נחשפו עשרים ואחת שכבות, החל מהתקופה הכלקוליתית וכלה בימי הביניים. שילה פרסם כרך אחד שהוא מעין דוח ראשוני (Shiloh 1984), ומעט חומר מבית הבולות בשטח G (Shiloh 1986). לאחר מותו ולאורך השנים, החלו להתפרסם דוחות החפירה על הממצא הקטן ומשטחי B, D, E ו-169, שכוללים בחלקם דוחות קרמיים מפורטים. (De Groot and Ariel 2000; De Groot and Bernick-Greenberg 2012b). עיקר הממצא משטח G לדוגמא, טרם פורסם.

טבלה 16: שכבות ותאריכים בעיר דוד, חפירת שילה (3: Shiloh 1984)

שכבה	תאריך	תקופה
שכבה 12	מחצית שנייה של המאה ה-ח' לפנה"ס	ברזל II ב'
שכבה 11	מחצית ראשונה של המאה ה-ז' לפנה"ס	ברזל II ג'
שכבה 10	מחצית שנייה של המאה ה-ז' וראשית מאה ו' לפנה"ס	ברזל II ג'
שכבה 9	מאות ו'-ד' לפנה"ס	פרסית

מבני מגורים שהוקמו בשכבה זו וממשיכים להיות בשימוש ללא חורבן. מילויים, וממצא רב אובחנה רק בחלק מהמבנים, כמו בבית הגזית. מבנים שנחפרו לתוך המסד של מבנה האבן המדורג. שכבה זו מסתיימת בחורבן שריפה גדול. רבדים מעל עיי שכבה 10 ומתחת לשכבות המילוי וקירות התמך של שכבות 7-8.

שטח G: נמצא בחלק העליון הצפוני של עיר דוד. באזור זה נחפרו מספר מבנים: משכבה 10 "בית אחיאל" שהוא בית ארבעה מרחבים, מצפון לו "החזר השרוף", בבנין נמוך לו ממזרח "בית הבולות" (בו נמצאו כ-50 בולות בתוך שכבת חורבן), כשמעליו נמצא המבנה המדורג. בחפירה התברר שבית אחיאל נבנה לתוך המבנה המדורג ולכן המבנה קדום לו, ותוארך על ידי שלה לשכבה 14 מהמאה ה-י' לפנה"ס. המבנה המדורג יושב על מעין קירות טרסה/ארגזים שמולאו. שילה ושטיינר משייכים אותם לשתי תקופות שונות: לשלהי הברונזה המאוחרת ולברזל I. קהיל וטרלר, שעבדו עם שילה, שייכו את המבנה למכלול אחד (רייך 2011: 69-81). הממצאים משטח זה פורסמו עד כה, כאמור, באופן חלקי בלבד (Shiloh 1984, 1986).

שטחים B ו-D: נמצאים במדרון המזרחי של עיר דוד. בשטחים אלה נחשפה חומת העיר, שקטע ממנה נחשף בעבר על ידי קניון, לאורך של כ-120 מ'. באזור זה נחפר רובע מגורים מהמאה ה-ח' לפנה"ס, משכבה 12 ותעלה II, שפורשה כתעלת השקיה. קטעי מבנים שנחשפו ממזרח לחומה הוגדרו כשייכים לשטח בלתי מבוצר מחוץ לעיר, ולא היו מיושבים במאה הז' לפנה"ס (Ariel 2000a). שנים אחדות אחר כך, התגלתה בחפירת רייך ושוקרון חומת עיר ממזרח למבנים אלה, שהכלילה אותם בתחום העיר (רייך 2011: 78, 101).

שטח E: נמצא במדרון המזרחי. הוגדרו בו יחידות מגורים גדולות (De Groot and Bernick-Greenberg 2012a). כמו הבית על הטרסה התחתונה, שנבנה בשכבה 12, ובית הגזית, שנבנה בשכבה 11. שכבה 11 תוארכה למחצית הראשונה של המאה ה-ז' לפנה"ס, בין שכבה 12 לשכבה 10 (De Groot and Bernick-Greenberg 2012a).

169 וראו: De Groot and Bernick-Greenberg 2012a, 2012b; Ariel and De Groot 1996; Ariel 2000a, 2000b; De Groot and Ariel 1992;

IIג' מופיעים כבר במחצית הראשונה של המאה ה-ז' לפנה"ס (וראו להלן, פרק ז'). גם כלי החרס שהוצגו משכבה 11 בעיר דוד, מהמחצית הראשונה של המאה ה-ז' לפנה"ס (De Groot and Bernick-Greenberg 2012a: 98-101; 2012b: 161-162), קרובים בחלקם יותר לתקופת הברזל IIג' ולא יכולים להיחשב ככאלה של תקופת הברזל IIב'. בניגוד ללכיש, נראה כי בירושלים אפשר להבחין במעבר הדרגתי בין שני אופקים קרמיים ברורים: המכלולים של שכבה 12 בעיר דוד מסופה של המאה ה-ח' ואולי ראשית המאה ה-ז', ומכלול הכלים משכבה 10, מחלקה המאוחר של המאה ה-ז' ומראשיתה של המאה ה-ח' ואולי ראשית המאה ה-ז', המעבר ביניהם היה הדרגתי ודוגמא לכך היא המכלולים המועטים שנחשפו משכבה 11. מעבר הדרגתי זה מאפשר לזהות את תהליך היעלמותם של מספר טיפוסים כלים מחד גיסא, ואת הופעתם של טיפוסים משנה אחרים מאידך גיסא (וראו לדוגמא בדיון שבפרק ד', טיפוסים: B26, B10, B5).

היעדרה של נקודת מוצא לתקופה הפרסית בירושלים

בחפירות קניון נמצאו חרסים רבים מהתקופה הפרסית ברובע הארמני. טשינגהם (Tushingham 1985) מייין את החרסים מהמילויים לפי תקופות, והדיון שלו הוא דיון טיפולוגי, ומסתמך על שפות בלבד. יחד עם זאת, חשיבותו של הפרסום היא בעיקר בהצגת ממצאים וטיפוסים כלים מהתקופות הנדונות, המעידות, לדעתי, על מגורים כלשהם באזור הגבעה המערבית של העיר בתקופה הפרסית. באזורים נוספים שנחפרו בגבעה המערבית צצים מדי פעם חרסים בודדים מהתקופה הפרסית,¹⁷² כמו, למשל בחפירה שנעשתה בכנסייה במוריסטון, ברובע הנוצרי בעיר העתיקה, שם נמצאו בתוך שפכים שרובם מהתקופות הלניסטית ועד העות'מנית מעט חרסים מתקופת הברזל II ב'-ג', בצד חרסים בודדים ששויכו לתקופה הפרסית. בין החרסים הללו ניתן לציין בסיס מורטריה שטוח, קדרות עמוקות וקדרות פערוריות עם עיטור יתד (Vriezen 1994: Abb. IV.1-IV.7; V.1). בחפירות שילה נמצאו שלבים סטרטיגרפיים מהתקופה הפרסית רק בשטח E מערב. החופרים הגדירו שלושה שלבים: משלב A9 העליון, נחשף קיר טרסה; משלב B9 נחפר בור מאוחר שחדר מילוי עם חרסים פרסיים (לוקוס 2103), ומתחתיו נמצא מילוי עם חרסים מהתקופה הפרסית ומתקופת הברזל (לוקוס 2113). שלב C9 התחתון נחשף בתוך מבנה הגזית, במילוי מתחת לקטע ריצוף אבן עם שני קירות מאוחרים למבנה הגזית. לוקוסים ממזרח וממערב לרצפה הכילו חרסים מהתקופה הפרסית וכך גם בקצה הדרום מערבי של המבנה (לוקוס A1290), שבחלקו התחתון הכיל רק ממצא פרסי, אך לא אובחן בו מפלס חיים (De Groot and Bernick-Greenberg 2012a: 19-23, Pls. 5-7). למרות שנמצאו שלושה שלבים סטרטיגרפיים, אופיו הדל של הממצא אפשר דיון טיפולוגי בלבד, המבוסס על שברים, וללא אבחנה בין השלבים השונים (Zuckerman 2012). מכלולים אלו מעידים על נוכחות בעיר בתקופה זו, אך בלתי אפשרי לעמוד על אופייה או על משך הזמן שלה בתוך התקופה הפרסית. מצבורי חרסים נמצאו גם בשטח G (קירות טרסה), שטח D1 (שפך שכולל חרסים עם חומר מחצבה), ובשטח H. חרסים מהתקופה הפרסית

172 וראו סקירה על ממצאי התקופה הפרסית בירושלים אצל: De Groot and Bernick-Greenberg 2012a: 173-176; Lipschits 2009

נמצאו גם בחפירות רייך ושוקרון (טרם פורסם וראו: De Groot and Bernick-Greenberg 2012a: 173-176). גם כאן, בהעדר סטרטיגרפיה ברורה ובשל האופי הדל של הממצא, קשה להסיק מסקנות כלשהן הנוגעות לכלי החרס או לאופי ההתיישבות.

בחפירות אילת מזר בפסגת עיר דוד נמצאו שפכים מרובדים. חלק משפכים אלה נחפר בעבר על ידי קניון (Kenyon 1974: 183; וראו לעיל, בפרק המבוא). השכבה העליונה הכילה חרסים מראשית התקופה הפרסית ומתחתיה נמצאה שכבה מהתקופה הבלית מעל שכבה עם חרסים מתקופת הברזל II ג'. בשל אופיים המרובד של השפכים הם נדונים בעבודה זו בהקשר של לימוד כלי החרס של המאה ה-ו' לפנה"ס. (וראו על כך להלן, בפרקים ד', ז' וכן: Shalev 2015).

3. עין גדי

תל גורן הוא האתר המרכזי באזור נווה המדבר של עין גדי. הוא נמצא על גבעה קטנה בשולי המצוק, בין מניפת הסחף של הנחלים ערוגות ודוד. שטחו הקטן אילץ את המתיישבים בו להשקיע מאמצים גדולים בהקמת טרסות במדרונותיו, כדי שאפשר יהיה להקים בהם מבנים ומתקנים.

חמש עונות חפירה התנהלו בתל גורן. השתיים הראשונות בשנים 1961-1962 על ידי בנימין מזר, עמנואל דונאייבסקי וטרודה דותן ושלוש עונות נוספות בשנים 1963-1964 על ידי מזר ודונאייבסקי. נוסף לממצאים משכבות V ו-IV מתקופת הברזל ומהתקופה הפרסית, שיידונו בעבודה זו, נחשפו גם שכבות I-III מהתקופה ההלניסטית, הרומית הקדומה ומהתקופה הרומית-ביזנטית.¹⁷³ חפירות אלו פורסמו בדוחות ראשוניים בלבד (מזר ואחרים תשכ"ג; מזר ודונאייבסקי תשכ"ד; תשכ"ו). פרסום מלא של תוצאות החפירה מתקופת הברזל ומהתקופה הפרסית נכתב על ידי שטרן שנים רבות מאוחר יותר (Stern 2007).

הממצא משכבה V, ששרידים ממנה נמצאו על גבי התל ובמיוחד על הטרסות במורדותיו, כולל שרידי מבנים במדרון הדרומי. בתוכם, בתוך מפולות לבני בוץ ושכבות אפר, נמצאו ממצאים רבים כגון שבע חביות חרס גדולות, כלי חרס רבים, ביטומן, משקולות נול ועוד. במדרון הצפוני נחשפו שרידי מבנה שהחופרים תיארו תחילה כשרידים של שלושה מבנים שונים. בכל מקרה, תכנית המבנה לא ברורה עד הסוף, ובשל המבנה הטופוגרפי יש הפרשי גובה בין חדריו, אך נראה שהיו לו שני שלבי בנייה (Stern and Matskevich 2007: 73). על טרסה נמוכה מצפון למבנה, בסמוך למדרגות, נמצאו טבונים, מתקנים, חביות חרס ועוד. החופרים משייכים את הממצאים לתעשייה שהייתה קשורה למקום כייצור ה'בלזם' או האפרסמון. בין הממצאים גם ידיות שהוטבעו בטביעות חותם, ובהן טביעת חותם מטיפוס 'למלך' זיף דו כנפית עם חרות מעגלית, טביעה עם שם פרטי, טביעת סוס דוהר וטביעות וורדה רבות. בנוסף, התגלו גם חותמות אבן, חותם עופרת, משקולות שקל, מטמון בצעי כסף, תכשיטים ועוד.

---

173 לסקירה על חפירות אלה ועל חפירות נוספות שנערכו בעין גדי וסביבתה במשך השנים, ראו: מזר 1992: 1189-1197; ליפשיץ תשנ"ז: 312-315.

מהתקופה הפרסית נחשפו חלקי מבנים במדרון הדרומי ומבנה גדול ומרשים (מבנה 234) במדרון הצפוני, שהושתת בחלקו על מילויים שהורמו לצורך הקמתו, כדי לפלס את ראש התל. בין הממצאים כלי חרס רבים, כולל כלי יבוא. בין כלי החרס שנמצאו בבנין ובמילויים שבו, היו כאלה ששייכים לשכבה V. החופרים הסבירו זאת בכך שהחרסים גלשו במדרון (מזר ודונאייבסקי תשכ"ו: 184). לגבי שברים אחרים, כמו שבר חרס עם עיטורים פלסטיים (מלוקוס 251 על פני הסלע), שלא היה ברור לחופרים אם לשייכו לשכבה V או IV, הם התלבטו באשר לתאריכם. לפי מירוק האבניים הם הציעו שאולי הוא שייך למאה ה-ו' לפנה"ס (מזר ודונאייבסקי תשכ"ו: 187, לוח ה': 5). בנוסף, הם דיווחו על שני חרסים מתחת לרצפת חדר 229ב' - האחד יוני מזרחי והשני חיקוי שלו. שניהם תוארכו על ידי החופרים למאה ה-ו' לפנה"ס.¹⁷⁴ באגפו המערבי של הבניין, נתגלו חרסים אטיים מהמאה ה-ו' לפנה"ס. עולה מכך שהבניין נהרס סביב שנת 400 לפנה"ס, ורק האגף המערבי שלו שב ונבנה. זוהי העדות המרכזית בעין גדי לשני שלבים בתקופה הפרסית, כאשר השלב השני הוסיף להתקיים עד סביב 350 לפנה"ס, מועד פלישתם של הנבטים למרחב (מזר ודונאייבסקי תשכ"ו: 188-189).

עין גדי – מכלולים ללא נקודת משען סטרטיגרפית

לא נמצאה באתר שכבה קודמת לשכבה V. ההנחה של מזר ואחרים (תשכ"ג: 22) על מועד הקמתה של שכבה V בחלקה המאוחר של המאה ה-ו' לפנה"ס מבוססת על סמך שיקולים היסטוריים, וזמנה נקבע לימי יאשיהו ועד גלות בבל (625 בקירוב עד 582/1 לפנה"ס). ייתכן כי זהו תאריכה של השכבה, למרות קיומה של טביעת חותם מטיפוס 'למלך' דו כנפית עם חרות מעגלית (וראו להלן, פרק ו'). סיומה של שכבה V מתוארך לחורבן 586/2 לפנה"ס, אולם לא ברור באיזה אופן חרבה השכבה, ואם היה זה חלק מהקריסה של אזורי הספר של הממלכה לאחר חורבן ירושלים (ליפשיץ תשס"ד: 267-272). בכל מקרה, מכלולי הכלים שנמצאו בשכבה זו מקבילים למכלולים מוכרים כלכיש שכבה II ואתרים מקבילים.

כל ציורי הכלים שפורסמו בדוחות הראשוניים מופיעים בפרסום הסופי שמכיל יותר פריטים ויש בו דיון מעודכן בטיפולוגיה של כלי החרס מתקופת הברזל (Yezerki 2007) ומהתקופה הפרסית (Stern 2007), עם השוואות לחפירות שפורסמו בשנים מאוחרות יותר. הדו"ח המחודש אינו מושלם, שכן השנים הרבות שעברו, אופן התייעוד ורישום הממצא הובילו לכך שכלי החרס מוצגים לפי טיפוסים בלבד ולא לפי מכלולים. חלקם אף מוצג ללא מספר הלוקוס או מספר הרישום של החפירה. אופן הפרסום של הממצא לא מאפשר בירור מעמיק של שאלת ההמשכיות בין סוף תקופת הברזל לראשית התקופה הפרסית. למרות שחופרי האתר מציינים רמזים להמשכיות כזו, אין בדוח הסופי שום דיון העוסק בשאלה זו, לא בהיבט של הסטרטיגרפיה והיחס בין שכבה V לשכבה IV, ולא בהיבט הקראמי. בהיעדר פרסום מלא של מכלולים לפי לוקוסים ובהתאם לסטרטיגרפיה, נראה שמידע מסוג זה באתר אינו זמין יותר. גם שאלת

174 שטרן (Stern 2007: 137-138) מביא צילומים של 7 שברים של כלים מקפריסין שנמצאו במבנה הפרסי, (ללא ציון מפלס). הם מתוארכים כמו חלק מהחרסים האטיים למאה ה-ו' לפנה"ס (ייתכן אולי שאלו השברים היוונים מזרחיים שמזר ודונאייבסקי התכוונו אליהם?).

תאריך הקמתה של השכבה הפרסית והחלוקה בתוך התקופה אינם ברורים. כאמור, לפי החופרים, יש עדות לשני שלבים מהתקופה הפרסית, שכן חרסים אטיים מהמאה ה'ד' לפנה"ס התגלו באגפו המערבי של הבניין, ועולה מכך שהבניין נהרס סביב שנת 400 לפנה"ס ורק אגפו המערבי נבנה מחדש (מזר ודונאייבסקי תשכ"ו: 188-189). הרבה מכלי החרס משכבה זו מתוארכים על ידי שטרן (2007) לחלקה הקדום של התקופה (מאות ו'-ה' לפנה"ס), אך אין בדו"ח הסופי התייחסות לכלי החרס בהתאם לשלבים הסטרטיגרפיים הללו.

4. רמת רחל

עיבוד מחודש של חפירות אהרוני ברמת רחל ופרסומן (וראו לעיל, פרק ב') העלה מספר נקודות חשובות, הנוגעות לתאריכם של כלי החרס מתקופת הברזל באתר. ראשית, מניתוח מפלסי הגובה של הטביעות השונות, עולה כי טביעות הוורדה נמצאו כולן, פרט לאחת, מעל רצפת חצר 380, בעוד שמתחת לאותה הרצפה נמצאו טביעות מטיפוס 'למלך' דו כנפיות וחרות מעגליות בלבד (Aharoni 1964: 35; זלטקובסקי תש"ע: 33).¹⁷⁵ עובדה זו, בשילוב ניתוח ממצא כלי החרס מחפירות אהרוני (Freud 2016) אפשרו לקבוע את זמן ההקמה של שלב הבנייה הראשון ברמת רחל סביב שלהי המאה ה'ח' וראשית המאה ה'ז' לפנה"ס ולא קודם לכן. שנית, יחד עם כלי החרס מתקופת הברזל נמצאו על הרצפה גם כלי חרס מהתקופה הפרסית וההלניסטית הקדומה, כך שאין כל עדות לחורבן משלב הבנייה השני (וראו לעיל, פרק ב') נראה שלמרות שבמחקר היה מקובל במשך שנים לראות במכלול של רמת רחל מכלול חורבן של שנת 586 לפנה"ס, הפרסום המחודש של חפירות אהרוני (Lipschits, Gadot and Freud 2016) והחפירות המחודשות (להלן, פרקים ד', ז') מוכיחים שאין בסיס סטרטיגרפי לתארך את מכלולי שכבה V, כפי שהוצגו על ידי אהרוני, לחורבן 586 לפנה"ס (Freud 2016). תוצאות החפירות המחודשות מהוות בסיס לקביעה מדויקת יותר של תאריכי ההקמה והסיום של שלב הבנייה הראשון ובסיס לקביעת הקמת שלב הבנייה השני. המכלולים שנמצאו מתחת לרצפה משלב הבנייה הראשון שייכים למאה ה-ז' לפנה"ס, בעיקר למחציתה הראשונה. ואלו ששייכים להקמת הרצפה ולראשית שלב הבנייה השני שייכים לשלהי המאה ה-ז' ולראשית המאה ה-ו' לפנה"ס. בנוסף, הוכח מעבר לכל ספק, שברמת רחל אין חורבן שניתן לשייכו לחורבן של 586 לפנה"ס, והמקום המשיך לשמש ברצף עד מעבר לתקופה הפרסית (Lipschits, Gadot and Freud 2016: 718-720). יתר על כן, החפירות המחודשות הניבו מכלולים סטרטיגרפיים ברורים וטובים מהתקופה הפרסית (להלן, פרקים ב', ז') המאפשרים ללמוד על כלי החרס של התקופה הבבלית והתקופה הפרסית על שני שלביה.

---

175 וראו פרק ו'. וכן על המשמעות של נתון זה ועל התאריך של תחילת השימוש במערכת טביעות הוורדה בשליש האחרון של המאה ה'ז' לפנה"ס, ראו קוך וליפשיץ תשע"א; על טביעות למלך מהטיפוסים הדו-כנפיים השונים ראו Lipschits Sergi and Koch 2010; 2011.

5. טבלה 17: אתרים ושכבות בתקופות הברזל II ב'-ג', הבבלית, הפרסית וההלניסטית¹⁷⁶

הלניסטית 332-		פרסית מאוחרת 332 -?450				פרסית קדומה 450 538-		בבלית 538-586		ברזל II ג' 586-701		ברזל II ב' מאה ה' 701-		
		I				-		II		III				לכיש ¹⁷⁷
7	8			9			-	10	11	12				עיר דוד ¹⁷⁸
-				9		9/10		10		-				פסגת עיר דוד ¹⁷⁹
6				-		-		7		8	9			הרובע היהודי ¹⁸⁰
III		IV				?		V						עין גדי ¹⁸¹
		IV				-		VA	VB					רמת רחל-אהרונים ¹⁸²
IV		III				II		I						רמת רחל חפירה מחודשת ¹⁸³
III		-				-		IV		V				מוצא ¹⁸⁴
IVB/II		116-		IVA		IIIB		IIIA						תל אל-פול ¹⁸⁵
+		+		+		2		3-2		3				תל א-נצבה ¹⁸⁶
IV		-		V		-		VI						שכם ¹⁸⁷
		I				-		II		III				תמנה - תל בטש ¹⁸⁸
		-				IA		IB	IC	II				תל מקנה
						-		I	?-	II				בית שמש
III		IV	Va	Vb	Vc	Vd	VI	-	VIIA-B					תל חסי ¹⁸⁹
		+				-		עד 605						אשקלון ¹⁹⁰
IV		V				-		-	VIA					תל חליף
IV		V				-		VI-VII		VIII-X				ערד ¹⁹¹
IV		V				+		VI		VII				תל עירא ¹⁹²

176 תאריכי השכבות לפי דוחות החפירה והאנציקלופדיה החדשה לחפירות ארכיאולוגיות בארץ-ישראל

Ussishkin 2004: 44 177

De Groot and Bernick-Greenberg 2012a: XVI 178

Mazar 2015 179

(Area A) Geva 2000: 43 180

Stern 2007: 198-227 181

Aharoni 1964 182

שלבי בנייה לפי: ליפשיץ ואחרים תשע"ד: 26 183

Greenhut 2009: 10 184

Lapp 1981: 79-101 185 וכן ראו אצל שטרן סכום על חלוקה שונה של התאריכים לפני פרסום הדוח הסופי (Stern 2001: 433-434)

Zorn 1993 186

Lapp 2008: 1 187

Mazar and Panitz-Cohen 2001; Gitin 2015b: 383 188

Bennett and Blakely 1989 189

Stager, Master and Schloen 2011 190

Singer-Avitz 2002 191

Freud 1999: 226-227 192

**פרק ד. כלי החרס מרמת רחל, פסגת עיר דוד, חרבת אר-ראס, בית הכרם, גבעת חומה,
רמות אלון וראס אל עמוד: ניתוח טיפולוגי**

מבוא

בפרק זה מוצגים הטיפוסים של כלי החרס מסוף תקופת הברזל עד התקופה הפרסית המוקדמת באזור ירושלים. הקורפוס מבוסס על המכלולים מאתרי המחקר שהוצגו לעיל, בפרק ב': מכלולי הכלים מרמת רחל מחפירות אהרוני, מהפרסום המחודש של חפירותיו ומהחפירות המחודשות (לעיל, פרק ב' 1) ומכלולים מפסגת עיר דוד, בית הכרם, חרבת אר-ראס, גבעת חומה, רמות אלון וראס אל-עמוד (לעיל, פרק ב' 2-7).

המטרה בכתיבת פרק הטיפולוגיה היא לזהות את משך הזמן בו הופיע כל טיפוס באתרים הנדונים, החל מהרצף שבין תקופת הברזל II ב' לתקופת הברזל II ג' ועד לראשית התקופה הפרסית.¹⁹³ מעקב אחר טיפוסי כלים מלמד על השינויים שחלו בהם לאורך ציר הזמן ובמרחב. השוואות בין המכלולים השונים שתוארו בפרק ב', מלמדות על המועד של הופעת טיפוסים ותת טיפוסים חדשים, ולאור זאת אצביע על השינויים במעבר משלהי תקופת הברזל אל התקופה הפרסית ואגדיר את טיפוסי הביניים של התקופה הבבלית. בהמשך (להלן, פרק ז'), ועל סמך המסקנות הללו, אקבע את טווח הזמן ואת התאריך של מכלולי הכלים שמקורם בחפירות שהוצגו בפרק הראשון. בהתבסס על מסקנות אלה אבחנו שוב (להלן, פרק ח') את הכרונולוגיה המוחלטת של אתרים נוספים בירושלים וסביבתה.

הכלים חולקו לסוגים כמו קערות, קובעות, קדרות, סירי בישול, פכים, פכיות, כנים, נרות, קנקנים, פערורים, פיטסים. בכל סוג הוגדרו מספר טיפוסים. לכל טיפוס יש שם מקוצר המורכב מהאות/יות הלועזית/יות המציינת את הסוג בתוספת מספר רץ (שאינו לו כל משמעות כרונולוגית או טיפולוגית). לדוגמא: קערה מטיפוס 1 תופיע כ B1, קערה מטיפוס 3 תופיע כ B3, סיר בישול מטיפוס 2 הוא CP2, ומטיפוס 4 הוא CP4, וכן הלאה. קיצורים אלו יופיעו בטבלאות, בתרשימים, וכן בדיונים השונים.

בתיאור של כל טיפוס מופיע תיאור מילולי וטבלה בה הפניות ללוחות כלי החרס מאתרי המחקר המפורסמים לראשונה בעבודה זו,¹⁹⁴ ו/או לפרסומים קודמים של חוקרים אחרים מאותם אתרים. במידה והטיפוס לא נמצא באתר מסוים שם האתר לא יופיע בטבלה. בהמשך, מובאות השוואות והפניות לדיונים קודמים אודות אותו הטיפוס מאתרי הייחוס כלכיש, עיר דוד ועין גדי, המהווים את הבסיס הסטרטיגרפי והכרונולוגי לתקופה הנדונה, כפי שהוצגו בפרק הקודם. לבסוף, מובאות הפניות לדוגמאות נוספות של אותו הטיפוס באתרים אחרים בירושלים וסביבתה, לא מתוך כוונה

---

193 לאחרונה פורסם הספר החדש על הקרמיקה של ארץ ישראל, ובו פרק על כלי החרס מתקופת הברזל II ג' ביהודה (Gitin 2015a) ופרק על כלי החרס מהתקופה הפרסית (Stern 2015a). לכאורה, הפרקים הללו מיתרים את הדיון שמתקיים בעבודה זו, כיוון שהוא עוסק בדיוק באותו הנושא. למרות זאת, הדיון בפרקים אלה מתומצת, קצר ועוסק בעיקר בהיבט הטיפולוגי בהכללה רבה. לכן, יש לדעתי מקום, להרחיב ולפרט בנושא זה ולהגיע לתובנות נוספות.

194 ההפניות לרמת רחל הן ללוקוסים בעלי הסטרטיגרפיה הטובה בלבד (לוחות 1-40), הפנייה ללוחות מהמכלולים המעורבים (לוחות 41-56) נעשתה רק במידה והטיפוס לא הופיע בלוחות הקודמים כדי לציין את מציאותו באתר.

למנות את כל ההופעות של הטיפוס בכל המרחב הגיאוגרפי הנתון, אלא, כדי לציין את הופעתו בעיקר במכלולים שידונו בפרק ה'. מתחת לטבלה, מובא דיון וסכום לגבי תפוסת הטיפוס, שכיחותו והכרונולוגיה של הופעתו לאורך רצף הזמן.

ההגדרה של כל טיפוס נעשתה הן לפי הצורה והן לפי סוג החומר, טכניקות ייצור, סוג עיטור וכד'. טיפוסים דומים קובצו תחת כותרת המאפיינת את הקבוצה כגון: הקערות השטוחות, קערות בעלות שפת מדף, קערות בעלות שפה מקופלת החוצה, קנקני ארבע ידיות וכד'. בתוך כל קבוצת כלים כזו ישנם מספר טיפוסים כשלכל טיפוס מאפיינים ייחודיים לו. טיפוסים משנה נקבעו כאשר יש משתנה משמעותי אחד, אך שאר המדדים שמאפיינים את הטיפוס נשארים זהים.¹⁹⁵ במקרים בהם קיימות שפות בלבד, לא תמיד נעשתה חלוקה בתוך הקבוצות. כך לדוגמא, לגבי קנקני אגירה בעלי ארבע ידיות (SJI) מהם שרדו באתרי המחקר בעיקר שפות ולכן, קשה לקבוע אם מדובר בקנקן דמוי 'למלך' קטן או בקנקן וורדה. במקרה כזה, הקבוצה לא הופרדה למספר טיפוסים. כאשר ניתן היה לקבוע יותר במדויק את סוג הקנקן, המידע ניתן בחלוקה כטיפוס משנה או בתיאור מילולי.

בלימוד המכלול מרמת רחל ומשאר האתרים הושם, כאמור, דגש על סוג החומר ממנו נעשו הכלים בנוסף לצורה. זאת, בהנחה שחלוקה לטיפוסים לפי חומר תעזור לבודד טיפוסים כלים בשלב בו עבר עליהם שינוי בחומר ללא שינוי צורני, ובכך לעקוב אחר השינויים שחלו בהם לאורך ציר הזמן. לשם כך נקבעו, לפי העין בלבד,¹⁹⁶ מספר קבוצות חומר בולטות ושכיחות, אליהם סווגו טיפוסים הכלים. כיוון שהחלוקה נעשתה על סמך העין או בעזרת זכוכית מגדלת בלבד, השתדלתי להגדיר קבוצות חומר כלליות ככל האפשר עם מכנה משותף רחב של צבע הטיין, הטקסטורה או סוג החסמים. בהמשך הושוו קבוצות אלו עם תוצאות בדיקות פטרוגרפיות (להלן, פרק ה').

1. קבוצות החומר

מספר חרסים המייצג את הקבוצות השונות נבדקו בבדיקה פטרוגרפית. חרסים מרמת רחל נדגמו על ידי בוינס וגורן (Boness and Goren in preparation), חרסים מפסגת עיר דוד נדגמו על ידי בן שלמה (Ben-Shlomo in preparation), וחרסים מרמות אלון נדגמו על ידי ענת ויינברגר (מידע בעל פה).¹⁹⁷

קבוצת חומר 1 (הקרמיקה האדומה): לכלים מקבוצה זו טיין אדמדם, חום-אדום עם חסמים לבנים זעירים וגדולים. לקערות העשויות מטין זה יש בדרך כלל חיפוי ומירוק בגוון אדום. זוהי קבוצת טיין ידועה ומוכרת ביהודה ובאזור ירושלים בתקופת הברזל II ב'-ג', ומקורה בקרקעות טרה רוסה ורנדזינה (בן שלמה תשע"ח: 180; 2555; Goren and Halperin 2004).

---

195 מטבע הדברים, כלים ששכיחותם גבוהה במכלולי הכלים חולקו לתת טיפוסים לעומת טיפוסים שמופיעים במספר קטן של פריטים.
196 וראו אצל מזר ופניץ-כהן (Mazar and Panitz-Cohen 2001: 15-16) על בדיקה לפי העין והגדרת קבוצות טין.
197 על התוצאות של בדיקות אלה והתאמתן לקבוצות החומר ראו להלן, פרק ה', ושם השוואה בין קבוצות החומר (ware families/groups) לקבוצות הפטרוגרפיות (petro-fabric).

קבוצת חומר 2: לכלים מקבוצה זו טין חום בהיר-צהבהב, הטין אחיד, ממזין היטב עם חסמים לבנים זעירים בודדים או רבים. חלק מהכלים הנמנים עם קבוצה זו ממורקים במירוק דליל ולא אחיד בגוון צהבהב-שקוף. עם קבוצה זו נמנים בעיקר כלים פתוחים קטנים כמו קערות, אך יש בה גם קדרות ופכים. סוג חומר כזה נפוץ יותר בתקופה הפרסית (גורזלזני תשס"ד: 33, קבוצה 4; Gorzalczany 2012:51 Group A)

קבוצת חומר 3: קבוצה זו מאופיינת על ידי החסמים הלבנים, שנמצאים בכמות גדולה מאוד בתוך המטריקס (החומר המלכד). לכלים מקבוצה זו טין בצבעים שונים: חום בהיר או אדום –ורוד או חום-אפור ואפור מנוקד בחסמים הלבנים. זוהי קבוצה מוכרת וידועה באזור ההר שנחקרה רבות ומקורה בתצורות מוצא ועמינדב (גורזלזני תשס"ד: 32, קבוצה 3; Goren 1996; Goren and Halperin 2004: 2556-2557). החסמים העשויים חול דולומיטי הם המאפיין הבולט של קבוצת החומר הזו. כלים עשויים מטין שמקורו בתצורות אלה ידועים החל מהתקופה ההכלקוליתית דרך תקופת הברונזה הקדומה, תקופת הברונזה הביניימית ותקופת הברונזה התיכונה.¹⁹⁸ בתקופת הברזל II, יוצרו פיטסים מחוואר מוצא, כמו הפיטסים שנמצאו בכנתילת עג'רוד (Gunneweg Perlman and Meshel 1985). רבים מהקנקנים עליהם הוטבעו טביעות האריה יוצרו מטין שמקורו בתצורות מוצא ועמינדב (גרוס וגורן תש"ע),¹⁹⁹ בתקופה הפרסית נעשו רוב כלי החרס באזור ירושלים מטין זה (Gorzalczany 2012; גורזלזני תשס"ד: 131), וגם בתקופות מאוחרות יותר, בכבשנים בבנייני האומה ובמקומות נוספים באזור ירושלים (Berlin 2005: 35; Mazar and Panitz-Cohen 2001: 16) יוצרו כלים רבים בסוג טין זה שמקורו בתצורת מוצא.

קבוצת חומר 4 (חומר שחור): מספר פרטים בודדים שייכים לקבוצה זו הכוללת בעיקר קערות. הצבע השחור הושג ככל הנראה כתוצאה מצריפה מחזרת (Daviau and Graham 2009: 52).

קבוצת חומר 5 (חומר סירי בישול): טין חום אדום או חום כהה, עם או ללא גריסים. לרוב מקורו בקרקע טרה רוסה (Goren and Halperin 2004: 2556; Mazar and Panitz-Cohen 2001: 18), אך גם קרקעות אחרות כחמרה שימשו כמקור ליצירת סירי בישול (Mazar and Panitz-Cohen 2001: 16, 20). לפי העין לבד, קשה להבחין האם הגריסים עשויים גיר (קלציט) או קוורץ, או מהו סוג המסלע/הקרקע ממנו נוצר הטין.

קבוצת חומר 6: טין חום עם גריסים כהים ובהירים רבים. זהו הטין האופייני לקנקני אגירה מטיפוס 'למלך' וורדה. טביעות 'למלך' וקנקנים נושאי טביעות למלך נבדקו בבדיקות NAA ובבדיקות פטרוגרפיות רבות. הם עשויים מטין שמקורו בקרקע טרה רוסה באזור השפלה הגבוהה.²⁰⁰ מומסן פרלמן וילין אף הציעו שכל הקנקנים שהם דגמו מטיפוס זה נעשו באותו בית יוצר (Mommssen, Perlman and Yellin 1984: 94) יובל גורן הציע לאחרונה על סמך בדיקות

198 בגן החיות בירושלים נמצאה מחצבה של חול דולומיטי ובסמוך נמצא קנקן ובו חול דולומיטי בהקשר של בית יוצר. ראו: Goren and Halperin 2004: 2556-2557 ושם הפניות נוספות.

199 על טביעות האריה ותאריכן ראו פרק ו'.

200 וראו: Goren and Halperin 2004: 2556; Mommssen, Perlman and Yellin 1984; Mazar and Panitz-Cohen 2001: 18-19

לקנקני 'למלך' נושאי טביעות מבית שמש, ועל סמך האבחנה הקודמת שקנקנים אלו נעשו במקום ייצור אחד, שמקום הייצור של קנקני 'למלך' הוא באזור עמק האלה, בסמוך לתל שכה (Goren 2016a: 502-503). מחקרים שנערכו על טביעות הורדה הראו שחלקם הגדול נעשה מקרקע טרה רוסה באזור השפלה ומיעוט מהם נעשה מטין שמקורו בתצורות מוצא (Yelin and Cahill 2004: 192-193).²⁰¹

2. טיפוסי הכלים

קערות

קערות שטוחות

קערה B1- קערה מיניאטורית. קערה קטנה מאוד ושטוחה (כ-10 ס"מ קוטר) ללא שום טיפול חיצוני בפני השטח. בסיס דיסקוס בלתי מעוצב. טין אפור עם הרבה גרגרים לבנים (קבוצת חומר 3).

הפניות:

רמת רחל לוח 7: 25; הפירות אהרוני (Freud 2016a: Table 1: B1)
אתרי ייחוס לכיש שכבה II: אהרוני פרסם קערה קטנה דומה (Aharoni 1975: Pl. 47:9-10). כמו כן, פורסמו מספר קערות קטנות דומות מחפירות אוסישקין (Sass 2004: Table 28:5, Fig. 28.2:10-15). לפי התיאור, הטיין דומה לקערות מרמת רחל (Zimhoni 1990: 47, Fig. 35:1-6; 2004b: 1805).
אזור ירושלים רחבת הכותל: מבנה מתקופת הברזל,²⁰² שבר של קערה קטנה דומה

נמצאו מעט קערות מסוג זה. הן אינן נפוצות ונמצאו עד כה בעיקר ברמת רחל. אהרוני (Aharoni 1964: 30) מציין שהן גסות, לא ממורקות ואולי שימשו כמכסים. בבדיקה פטרוגרפית שנעשתה על ידי בוינס וגורן (ראו פרק ה') נמצא כי הקערה עשויה מטין שמקורו בחוואר מוצא עם חול דולומיטי. קערה אחת מסוג זה ברמת רחל נמצאה במכלולים מתחת לרצפת החצר, מספר קערות בלוקוס 477 מחפירות אהרוני, ונוספות במכלולים מעורבים.

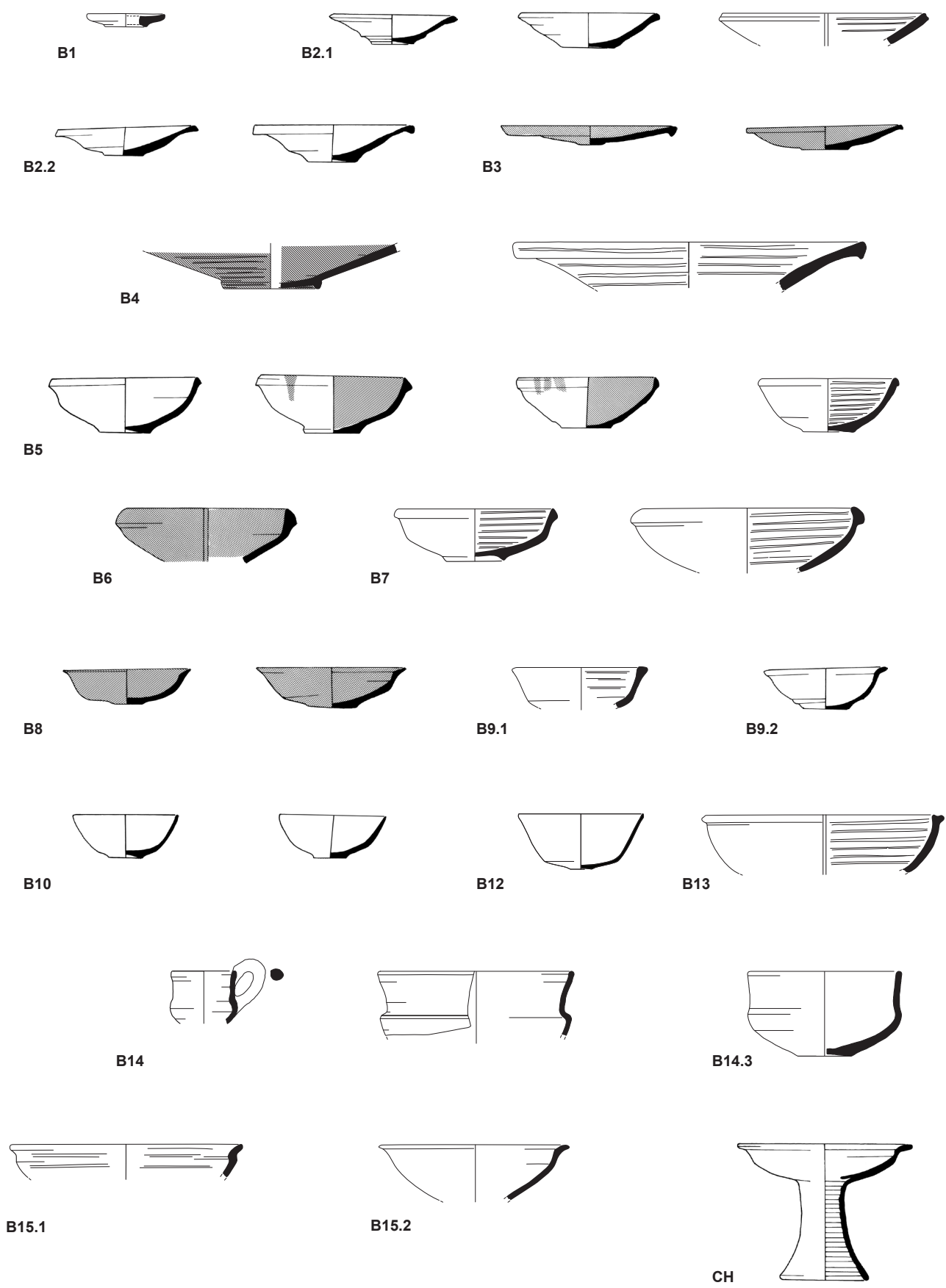
קערות B3-B2

קערה קטנה ושטוחה (קוטר בין 15 ל-20 ס"מ), לרוב בעלת חיפוי אדום או משח דליל ומירוק בעיקר בצד הפנימי, בסיס שטוח. קערות שטוחות נפוצות ושכיחות מאוד בתקופת הברזל II ב'ג' ביהודה, והן נדונו באריכות.²⁰³ בשנים האחרונות מתחדדים ההבדלים בין ההופעה של הקערה בתקופת הברזל II ב', עם מאפיינים של שפה פשוטה או חתוכה ללא חיפוי ומירוק או עם חיפוי אדום ומירוק (Herzog and Singer-Avitz 2015: 218), לעומת סוף תקופת הברזל II ג', שבה השפה מתחדדת

201 וראו פירוט והרחבה להלן, בפרק ו'. כמות השברים העשויים מחומר זה במכלולים הנדונים היא מועטה ולכן לא נדגמו מהם לבדיקות פטרוגרפיות לצורך מחקר זה. ידיות ועליהם טביעות 'למלך' שונות וטביעות וורדה מרמת רחל נדגמו ונכללו בבדיקות שנעשו על ידי מומסן פרלמן וילין (Mommsen, Perlman and Yellin 1984) ועל ידי ילין וקהיל (Yelin and Cahill 2004).

202 טרם פורסם (ברצוני להודות לאלון דה גרוט וצבי גרינהוט וכן לשועה קיסילביץ שהואילו בטובם להראות לי חומר מהחפירה). על המבנה והממצא ממנו ראו וקסלר-בדולח ואחרים 2009.

203 De Groot, Geva and Yezerski 2003:4, Sub-type III; Franken and Steiner 1990: 104-105 class 5; Mazar and Panitz-Cohen 2001:49-50 type BL14-15; Zimhoni 2004a: 1657-1658 group V-IV: B-1; Singer-Avitz 2002: 128, B1-B5

0 10 cm

איור 16: לוח טיפולוגי - קערות

בקצה ונוטה כלפי מטה, החיפוי האדום פוחת, ואת מקומו תופש משח דליל ומירוק אובניים. במקביל, נפוצה גרסה רדודה עם חיפוי ומירוק צפוף במיוחד (De Groot and Bernick-Greenberg 2012b: 60, B6c-d; Gitin 2015a:346).

הקערות השטוחות מחולקות לשלושה טיפוסים משנה, לפי עיצוב השפה, דופן הקערה וצפיפות המירוק.

קערה B2.1 - קערה שטוחה מטיפוס B2, עם שפה פשוטה, דופן ישרה, לרוב בעלת חיפוי אדום ומירוק אובניים דליל, במרווחים של כ-0.5 ס"מ בצד הפנימי. הקערה עשויה מקבוצת חומר 1.

הפניות:

רמת רחל לוח 1: 10-9; 7: 1, 7-6; 1: 10; 1: 15; 1: 16; 1, 3; 4: 18; 4: 19; 6-9; 22: 1; 28: 3; 29: 1; חפירות אהרוני

(Freud 2016a: Table 1: B2.1)

(Edelstein 2000: Fig.10: 1)

חרבת אר-ראס

עיר דוד: שטח E שכבות 10-12 (De Groot and Bernick-Greenberg 2012b: 60, B6b) אתרי ייחוס

לכיש: שכבה III (Zimhoni 2004b: Fig. 26.3: 12-13)

עין גדי: שכבה V (Yezerki 2007: Pl. 3:2-3)

ערד: שכבות VII-X נפוצות יותר בשכבות VIII-X, (Singer-Avitz 2002: 128, B1-B5)

העופל: לוקוס 23041, המאה הז' לפנה"ס (Mazar and Mazar 1989: Pl. 2: 3-13) אזור ירושלים

ראס אל עמוד: מילויים (נגורסקי וגרינהוט תשע"ה: איור 5: 1, 4-5)

ענאתה (Taha 2014: Fig. 18.1: 5) מצפון לירושלים

הקערה נפוצה במאה הח' לפנה"ס וממשיכה להיות נפוצה במחצית הראשונה של המאה הז' לפנה"ס (Gitin 2015a: 346).

היא נמצאת במכלול החורבן של שכבה II בלכיש ושל שכבה 10 בעיר דוד, אך היא פחות נפוצה בהם.

קערה B2.2 - קערה שטוחה מטיפוס קערה B2, עם שפה חתוכה מחודדת מעט ובולטת מטה. הדופן בעלת זיווי קל, בעלת

חיפוי או משח אדום, מירוק דליל או צפוף בצד הפנימי. הקערה עשויה מקבוצת חומר 1.

הפניות:

רמת רחל לוחות 1: 6-1, 11; 7: 2-3, 5, 8; 9: 5; 10: 14-2; 13: 2; 15: 7; 16: 2; 17: 1; 18: 1, 3; 19: 3-5, 10;

28: 1; 29: 4; חפירות אהרוני (Freud 2016a: Table 1: B2.2)

שכבה 9/10: לוחות: 57: 2-1; 58: 5-1; 60: 9-2 פסגת עיר דוד

לוחות 64: 3-1; 69: 2-1; 70: 3-2; 71: 2 בית הכרם

לוח 82: 1 חרבת אר-ראס

טרסה: לוח 107: 1, מילויים (נגורסקי וגרינהוט תשע"ה: איור 5: 2-3, 6) ראס אל עמוד

עיר דוד: שטח E, שכבות 10-11 (De Groot and Bernick-Greenberg 2012b: 60, B6c) אתרי ייחוס

שכבה 12 (De Groot and Ariel 2000: Fig. 19:11; De Groot and Bernick-Greenberg 2012b: 60, B6b)

שפה חתוכה.

לכיש: שכבה II (Zimhoni 2004b: Figs. 26.52:10; 26.54:1,8) וגם בשכבה III (Zimhoni 2004b: Figs. 26.18: 8; 26.20: 1)

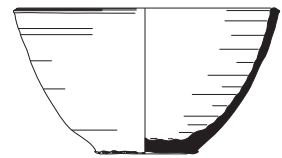
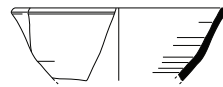
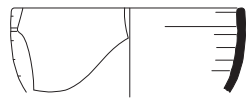
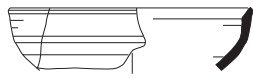
עין גדי: שכבה V (Yezerki 2007: Pl. 3: 4-5)

מערות 1 ו-2 (Eshel 1995: Figs. 1,9)

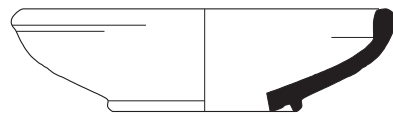
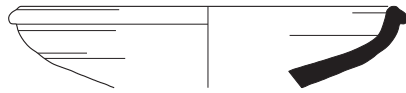
אזור ירושלים

העופל: לוקוס 23041 מהמאה הז' (Mazar and Mazar 1989: Pl. 2:2, 14) ומילוי רצפה לוקוס 78/86,

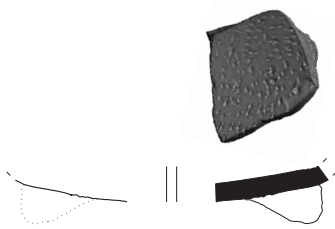
המתוארך למאה הח' לפנה"ס (Mazar and Mazar 1989: Pl. 14:11).

B18

B16

B17

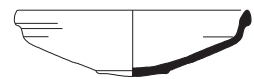
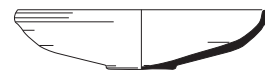
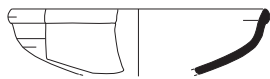
B19

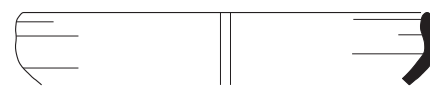
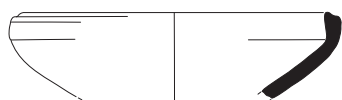
B22

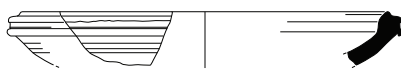
B24

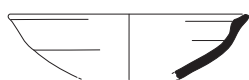
B25

B27

B28

B29

B31

B32

איור 17: לוח טיפולוגי - קערות (המשך)

הרובע היהודי (De Groot, Geva and Yezerski 2003: 6, Pl. 1.14:1-3; Yezerski 2006: Pl. 3.1:1) הר הזיתים: מערת מגורים (פייג תשע"א: איור 9: 15) עין אל-לוזה: מכלול שרובו מהמאה הח' לפנה"ס (גרינהוט ועדוי 2008: איור 5: 2) מצפון לירושלים גבעון: בורות האגירה (Pritchard 1964: Fig. 33:4) עלמית (דינור וליפוביץ 1988 לא צויר)

זוהי הקערה השטוחה הנפוצה ביותר לאורך כל תקופת הברזל II ג'. נראה שראשיתה כבר בסוף תקופת הברזל II ב', והיא נמצאת בכל מכלולי החורבן המוכרים של 586 לפנה"ס. קערות מטיפוס זה נמצאות בכמויות רבות במיוחד ברמת רחל, בבורות ההטמנה 14109 ולוקוס 477 מחפירות אהרוני (להלן, פרק ז') וכן במערות 1 ו-2 שחפרה קניון בעיר דוד.

קערה B3 - דומה לקערה מטיפוס B2, היא שטוחה מאוד, השפה חתוכה, נפתחת מעט לשפת מדף או מתחדדת כלפי מטה. הדופן לעיתים מעט גלית. טיפוס זה נבדל מהקערה הקודמת במירוק בוהק שנעשה על גבי חיפוי דליל. המירוק צפוף מאוד וכמעט ללא רווחים בין הפסים ונמצא בצד הפנימי או בצד הפנימי והחיצוני. מירוק בוהק זה נמצא גם על קערות מטיפוס B6 ו B8 (להלן). קערות מטיפוס זה עשויות מקבוצת חומר 1.

הפניות:

רמת רחל לוח 1: 7-8; 7: 4; 10: 15-18; 14: 1; 17: 17; 18: 2; 21: 5; חפירות אהרוני (Freud 2016a: Table 1: B3) איר דוד: שטח E, שכבה 10 בלבד (De Groot and Bernick-Greenberg 2012b: 61, B6d) לכיש: שכבה II (Zimhoni 2004b: Fig. 26.55: 22-23; Aharoni 1975: Pl. 49: 3) מצד חשביהו (Fantalkin 2001: Fig. 23: 1) הרובע היהודי (De Groot, Geva and Yezerski 2003: 4, Pl. 1.9: 2) רחבת הכותל: מבנה מתקופת הברזל (טרם פורסם) אזור ירושלים

קערות מטיפוס זה נמצאו ברמת רחל במילויים מתחת לרצפה 380 משלב הבנייה הראשון וכן בבור הטמנה 14109 ובלוקוס 477 מחפירות אהרוני. ניתן לתארך את עיקר הופעתן של הקערות הללו למחצית השנייה של המאה הז' לפנה"ס, וזאת בהתבסס על הימצאותן בשכבה II בלכיש, במצד חשביהו, ובשכבה 10 בעיר דוד.

קערה B4 - קערה פתוחה ורחבה, גדולה יותר מקערה B2 (קוטר מעל 20 ס"מ). השפה נפתחת מעט או עבה יותר מהדופן ומחודדת בקצה. הדופן עבה יחסית וקמורה מעט. לרוב עם חיפוי ומירוק בצד הפנימי והחיצוני. יש לציין כי פרופיל דומה יש גם לטסי אפייה, וקשה להבדיל בין השפות שלהם כאשר יש רק שברים של השפה. הקערה עשויה מקבוצת חומר 1. הפניות:

רמת רחל לוח 18: 18; 19: 2-1; 24: 1; חפירות אהרוני (Freud 2016a: Table 1: B4) בית הכרם לוחות 4: 66; 3: 69 טרסה, לוח 105: 1 ארס אל עמוד עיר דוד: שטח E קערה דומה עם דופן דקה ומירוק בוהק כשל קערות מטיפוס B3 משויכות לשכבה 10 בלבד, אך ישנן קערות שטוחות גדולות עם דופן עבה המשויכות לשכבות 11-12 ואחת אף לשכבה 12b (De Groot and Bernick-Greenberg 2012b: 61, Figs. 4.1: 18; 4.35: 7; 4.42: 5) ערד: שכבות VI-VII בלבד (Singer-Avitz 2002: 129, B6).

אזור ירושלים העופל: לוקוס 6015, המאה ה'לפנה"ס (Mazar and Mazar 1989: Pl. 25: 39)
הרובע היהודי (De Groot, Geva and Yezerski 2003: 8 Pls. 1.2:18; 1.8:27; 1.11: 29)
מצפון לירושלים מוצא: שכבה V, קעורה יותר (Greenhut and De Groot 2009: Fig. 3.13:2)
טיפוס זה אינו נפוץ. הוא הופיע בעיר דוד החל משכבה 12 וגם בשכבות מתקופת הברזל II ג'. הוא אינו מוכר מלכיש אך הוא ידוע מערד. שברים מטיפוס זה נמצאו ברמת רחל, בעיקר בתעלה 4 בשטח B2, ובמבנה בבית הכרם.

קערות בעלות שפה מקופלת החוצה

עם משפחת כלים זו נמנות קערות מטיפוסים B5–B7, B25 ו-B26 וקדרה מטיפוס K1. זוהי קבוצת הקערות השכיחה ביותר בתקופת הברזל II ב-ג' ובמאה ה'לפנה"ס ביהודה. קוטרן נע בין כ-15 ס"מ לקערות הקטנות ועד כ-45 ס"מ לקדרות הגדולות. דופן הקערה מעוגלת או מזווה מעט, הן מחופות אדום או בעלות משח ורדרד ומירוק בצדן הפנימי ועל השפה. לקדרות ולקערות הגדולות יותר בסיס טבעת ולקערות הקטנות יותר בסיס דיסקוס. רוב הקערות ללא ידיות, לחלק קטן מהקערות הגדולות יש שתי ידיות ולקדרות יש בדרך כלל ארבע ידיות. יש שוני רב בצורת השפה, עד שקשה למצוא קערות זהות לגמרי. המשותף לכל הקערות הוא הטכניקה של קיפול השפה כלפי חוץ והידוקה לדופן.²⁰⁴

אין בקרב החוקרים הסכמה לגבי חלוקת המשנה של קבוצת הקערות הזו. כל חלוקה שהוצעה הושתתה על מכלול מאתר ספציפי ולפי קריטריונים משתנים. קריטריונים אלה מתבססים בעיקר על צורת השפה והם לא בהכרח בעלי משמעות טיפולוגית. יחד עם זאת, כאשר בוחנים מכלולים גדולים ניתן לערוך אבחנות כרונולוגיות בתוך הקבוצה.²⁰⁵ הקערות בעלות שפה מקופלת החוצה, ששייכות למכלולים של תקופת הברזל II ב' הן לרוב מזוות יותר, חתך השפה שלהן בדרך כלל עבה יותר, רובן בגודל בינוני וגדול ויש יותר בסיסי טבעת מבסיסי דיסק (Herzog and Singer-Avitz 2015: 18-23, Pl. 2.4.9: 219). לעומתן, הקערות של תקופת הברזל II ג', הן לרוב קטנות ומעודנות יותר, השפה מעט מוארכת, הדופן בעלת פרופיל מעוגל יותר, רובן בעלות בסיס דיסק שטוח (Gitin 2015a: 346-347). החיפוי של קערות מטיפוסים אלה הוא לרוב בהיר יותר ולחלקן מירוק צפוף.²⁰⁶ בראשית המאה ה'לפנה"ס הקערות נעשו קטנות יותר, החיפוי והמירוק פחתו ולעיתים נעלמו. שטרן (Stern 2015a: Pl. 5.1.2: 6) ציין כי קערות בעלות שפה מקופלת המשיכו אל תוך התקופה הפרסית. להלן, אראה שניתן להבדיל בין הקערות ממשפחה זו לבין אלה שממשיכות לאחר סיום תקופת הברזל II ג'.

קבוצת קערות אלה מחולקת כאן לארבע קבוצות: קערה B5 מייצגת קערות שנמצאו במספרים הגדולים ביותר ברמת רחל. קערה B6 מייצגת קבוצה קטנה של קערות עם סוג מירוק בולט וייחודי, הקושר אותה עם טיפוס קערות אחרות.

204 וראו Franken and Steiner 1990: Figs. 5-9, 6-18 על עיצוב השפה והשונות בצורתה.

205 וראו Yezerski 2007:87-88; De Groot and Bernick-Greenberg 2012b: 62-65, type B8

206 על ה"משך הארוך" של טיפוס זה ראו: Mazar and Panitz-Cohen 2003: 5-6 Sub-type III; De Groot, Geva and Yezerski 2003: 5-6 Sub-type III; Mazar and Panitz-Cohen 2003: 5-6 Sub-type III; De Groot, Geva and Yezerski 2003: 5-6 Sub-type III; Mazar and Panitz-Cohen 2003: 5-6 Sub-type III; Fantalkin 2001:Fig.23:B7, B10, B11; .2001:39-40, type BL13; Singer-Avitz 2002: 131-132, B 22-B26; Fantalkin 2001:Fig.23:B7, B10, B11;

קערה B7 וקדרה K1 (שתדון עם הקדרות בהמשך) מייצגות את שאר הקערות והקדרות מטיפוס זה. למשפחת קערות אלה אני משייכת טיפוס נוסף של קערה: B26, כיוון שהשפה שלה נעשתה בטכניקת קיפול דומה, וזאת למרות שפרט לכך, יש לטיפוס זה מאפיינים שונים לחלוטין. קערה B25 דומה ביותר לקערה B5, אך עם טין שונה וטיפול חיצוני אחר. קערה B5 - קערה קטנה (כ-15 ס"מ קוטר), השפה המקופלת קצרה ומעובה מעט, הבסיס משוטח או דיסקוס נמוך, משח עצמי ורדרד או חיפוי אדום בהיר מרוח מעט ברישול בפנים ועל השפה, ולעיתים עם נזילות צבע בצד החיצוני,²⁰⁷ ומירוק דליל בצד הפנימי במרווחים שבין 0.5 ל-1 ס"מ בין קווי המירוק. הדופן מעוגלת, ובצידה החיצוני, סמוך לבסיס, ניכרים סימני הקרצוף וההחלקה של הטיין.²⁰⁸ רוב הקערות מטיפוס זה עשויות מקבוצת חומר 1, פרט למעט קערות משכבה 9/10 מפסגת עיר דוד, שנעשו מקבוצת חומר 2.

הפניות:

רמת רחל	לוח 7: 11-10, 13; 9: 2-1; 11: 19-1; 21-33; 14: 2; 15: 3; 16: 4; 17: 6-7; 18: 10-11; 19: 12, 22-
פסגת עיר דוד	18; 22: 2; 23: 1, 13-14, 18-19; 24: 6; 25: 1; 28: 8; חפירות אהרוני (Freud 2016a: Table 1: B5) שכבה 9/10: לוחות 9: 57; 9: 58; 13-15, 17, 20; 60: 16-17, 19, 23, 26; שכבה 10 (Yezerki and Mazar 2015: Fig. 5.5: 65)
בית הכרם	לוחות 64: 5-7; 69: 4; 70: 5-6
חרבת אר-ראס	מבנה 1, לוח 80: 2-3; 82: 2, 11; (Edelstein 2000: Fig.10: 5)
גבעת חומה	גבעת חומה, לוח 86: 4-5
רמות אלון	לוח 95: 1
ראס אל עמוד	בור מים, לוח 102: 3, מילויים (נגורסקי וגרינהוט תשע"ה: איור 5: 13-16)
אתרי ייחוס	עיר דוד: שטח G, שכבה 10, בית הבולות (6-8: Fig. 6: Shiloh 1986)
אזור ירושלים	חפירות העופל: לוקוס 23041 מהמאה הז' לפנה"ס (Mazar and Mazar 1989: Pl. 2: 15-28) עין גדי: קערה דומה עם נקב אחרי צריפה (Yezerki 2007: Pl. 1:24) חניון גבעתי: שכבות IX-X (Ben-Ami 2013: Figs. 3.10: 4-5; 3.11: 2, 5)
מצפון לירושלים	הרובע היהודי: משכבה 7 (9: 1.15; 3: 1.12; 2: 1.10; 6 Pl. 1: De Groot, Geva and Yezerki 2003) כתף הינום (ברקאי תשמ"ה: 268, ציור 126: 3) הר הזיתים: מערת מגורים (פייג תשע"א: איור 9: 8-9)
מדרום לירושלים	הר הצופים: מערה (טרם פורסם) ²⁰⁹ עלונה (טרם פורסם) רכס מלחה (לוח 112: 7)

לטיפוס זה שייכות רוב הקערות שנמצאו בבור הטמנה 14109 ברמת רחל, הן אלה מהחפירות המחודשות והן אלה בלוקוס 477 מחפירות אהרוני. לעומת זאת, במילויים שמתחת לרצפת החצר אין הרבה מהן (ראו להלן, פרק ז' ונספח 3). נראה כי רוב הקערות הן תוצרת של אותו בית יוצר: הן אחידות בגודל, בחתך השפה המקופלת החוצה, בעיבוד

207 אהרוני ציין בתיאורי הלוחות של לוקוס 477 14 קערות מטיפוס זה שאינן ממורקות ומעט קערות בלבד שהן מחופות. למרות שלא צוין בדו"ח, קערות אלה הן בעלות משח עצמי או חיפוי דל. לדוגמא: קערה בעלת מס רשום: 4236/7 (IAA 64-1051) (Aharoni 1964: Fig.17:22) נבדקה במחסני רשות העתיקות ועליה שרידי חיפוי אדום מבפנים ובחוץ כולל על הבסיס.

208 ראו על כך להלן, נספח 2, על תהליך הייצור.

209 חומר מעורב מסוף תקופת הברזל והתקופה הפרסית. חפירת דוד עמית, זליגמן וזילברבוד A3114, וראו פרק ח' להלן

החיצוני – הקרצוף, סמוך לבסיס הדיסקוס ובמשח הדליל והמירוק. בעיר דוד הן נמצאו בבית הבולות בשטח G. בפסגת עיר דוד יש הרבה קערות מטיפוס B5, והן מעט רדודות יותר מאשר ברמת רחל, השפה המקופלת מהודקת יותר לדופן ובולטת פחות. לרובן, כמו לאלה מרמת רחל, יש משח דליל ומעט מאוד קווי מירוק בפנים ועל השפה. בחפירות העופל זהו הטיפוס השני בשכיחותו בלוקוסים המשויכים למאה הז' לפנה"ס.

קערה B6 - קערה בגודל בינוני (כ-20 ס"מ קוטר), עם שפה מקופלת החוצה, דופן בעלת זיווי קל, בסיס שטוח, חיפוי ומירוק צפוף ובוהק. המירוק המעולה והצפוף הוא המאפיין הכי בולט בקערה זו, והוא מכסה את כל פני השטח בקווים דקים וצפופים. סוג מירוק כזה נמצא בקערות מטיפוס B3 ו-B8.²¹⁰ הקערה מטיפוס זה עשויה מקבוצת חומר 1.

הפניות:

רמת רחל לוח 11:20; 16:19; 17:21; 28:9; חפירות אהרוני (Freud 2016a: Table 1: B6)
 אתרי ייחוס עיר דוד: שטח E, שכבה 10 (De Groot and Bernick-Greenberg 2012b: Fig. 4.2: 6)
 לכיש: שכבה II (Zimhoni 2004b: Fig. 26.55:25-27)
 אזור ירושלים הרובע היהודי: שכבה 7 (De Groot, Geva and Yezerki 2003: 6, Pl.1.10:17)
 קערה מטיפוס זה אינה נפוצה כל כך, ונמצאת במספרים קטנים במספר אתרים. התפוצה שלה, כמו של הקערות B3 ו B8, מוגבלת למרחב של אזור ירושלים ורמת רחל. קערות מעטות נמצאו בלכיש.²¹¹

קערה B7 - קערה עם שפה מקופלת החוצה, (קוטר בין כ-20 ל-30 ס"מ). רוב הקערות מטיפוס זה הן בעלות מירוק אובניים, עם או בלי משח דליל בהיר. צורת השפה מגוונת: מוארכת, מתחדדת, מעוגלת, מעובה או דקה יותר. הדופן מעוגלת או מזווה מעט, בעלת בסיס טבעת קטן או בסיס שטוח. זהו טיפוס הקערה הנפוץ בתקופת הברזל II ב-ג'.²¹² רוב הקערות מטיפוס זה נעשו מקבוצת חומר 1, מעט מהן, במיוחד מפסגת עיר דוד, נראה שנעשו גם מקבוצת חומר 2.

הפניות:

רמת רחל לוחות 1:17, 7:12; 13:4; 15:2, 4; 16:5-7, 20; 17:18-20; 23:2; 24:8; 29:8; חפירות אהרוני (Freud 2016a: Table 1: B7)
 פסגת עיר דוד שכבה 9/10: לוחות 11-12: 58; 21-22, 24: 60; 25, 27-29, 31-34, 61: 48;
 שכבה 10 (Yezerki and Mazar 2015: Fig. 5.5: 61, B-9:2)
 בית הכרם לוחות 66:8; 69:9; 70:6
 חרבת אר-ראס לוחות 76:13, 19; 78:5-1; 80:4, 6, 8; 82:3-4, 12; 83:2-3;
 (Edelstein 2000: Fig.10: 10-15, 19-25; Feig 2016: Figs. 9: 2-5; 11: 1-3)
 גבעת חומה, לוחות 86:3, 9-6; 88:7-6; הר חומה לוח 90:1
 רמות אלון לוחות 93:4-2, 8-10; 95:2; 96:4-6
 ראס אל עמוד בור מים: לוח 102:5-6; טרסה: לוחות 106:1-2; 107:6; 108:3-2; מילויים (נגורסקי וגרינהוט תשע"ה):
 איור 5: 12, 17-19)

210 ראו להלן, בנספח 2 על תהליך הייצור.

211 ברוב הפרסומים הקערה נחשבת כחלק מהקערות המקופלות החוצה ולא הוגדרה בנפרד. ולכן אם אין תיאור מיוחד של המירוק (א) שהקערה לא נבדקה על ידי), אי אפשר להעיד על קיומה, ולכן סביר שתפוצתה הייתה נרחבת יותר.

212 Singer-Avitz 2002: 131-132, B23, B25; Fantalkin 2001: Fig.23: B7, B10, B11; Mazar and Panitz-Cohen 2001:39-40 type 13.

אתרי ייחוס עיר דוד: שטה E שכבה 10 (De Groot and Bernick-Greenberg 2012b: 64, type B8b1), שכבה De Groot and Ariel 2000: Figs. 17:16, 19; 18: 18; 23:12; De Groot and Bernick- (Greenberg 2012b: Fig. 4.2: 3-4) עין גדי: שכבה V (Yezerki 2007: Pl.1: 21-36) לכיש: שכבה II (Zimhoni 2004b: Fig. 26.54: 4, 10-12) חניון גבעתי: שכבה XIA (Ben-Ami 2013: Fig. 3.6: 10-14) אזור ירושלים הרובע היהודי: (De Groot, Geva and Yezerki 2003: 6, Pl. 1.15:2, 11-13; sub type III) הר הזיתים: מערת מגורים (פייג תשע"א: איור 9: 7-1) בית צפאפה (Feig 2003: Fig.17:1-7) מדרום לירושלים הולילנד (Ben Arie 2000: Fig. 5:5-7) רכס מלחה (לוחות: 109: 10; 112: 2) גבעון (Pritchard 1964: Fig. 33:1) מצפון לירושלים פסגת זאב (Seligman 1994: Fig.5:1-2, 6-8) חרבת שילחה (מזר, עמית ואילן תשמ"ד: ציור 3: 12-10) הר הצופים: מערה (טרם פורסם) עלמית (דינור וליפוביץ 1988: לוח 2: 2-1) דיר א-סיד (נדלמן תשנ"ב: איור 3: 9-8; 5: 9-6) ענאתה (Taha 2014: Fig. 18.1: 2) חרבת זימרי (לוחות 117: 2-1; 121: 2-1) עלונה (טרם פורסם) הגבעה הצרפתית: בית חווה (מזור תשס"ז: איור 6: 4-2)

ברמת רחל נמצאו קערות אלה בעיקר במילויים שמתחת לרצפה 380, המאפיינים את כלי החרס משלב הבנייה הראשון. אלה הן הקערות הנפוצות ביותר בשכבות החורבן של שנת 586 לפנה"ס, ולפיכך ניתן להגדירן כ-'מאובן המנחה' של סוף תקופת הברזל II ושל תקופת הברזל II ג'.

קערות מזוות

קערות מזוות נפוצות בשכבות של תקופת הברזל II ב (Herzog and Singer-Avitz 2015: Pl. 2.4.9: 10-12) והן ממשיכות לברזל II ג' (Gitin 2015a: Pl. 3.3.1: 14-18) עם שפה קצרה ומתחדדת או עם שפת מדף נפתחת. לרוב, הן קטנות ועדינות יותר בתקופת הברזל II ג'. קערות מזוות עם שפת מדף ממשיכות גם לתקופה הפרסית עם שפת מדף נפתחת אך בסוג טין שונה (Stern 2015a: Pl. 5.1.1: 4-6).

קערה B8 - קערה קטנה מאוד ועדינה (קוטר כ 15 ס"מ), מזווה לקראת הבסיס או במחצית הדופן. הדופן נפתחת החוצה והשפה כאילו חתוכה כלפי פנים או מתחדדת כלפי חוץ לכדי שפת מדף קצרה. בסיס דיסקוס נמוך, חיפוי אדום ומירוק אובניים צפוף ובוהק (ללא מרווח בין קווי המירוק או במרווח של כ 0.2-0.5 ס"מ), לרוב בשני הצדדים או רק בצד הפנימי. סוג זה של חיפוי מופיע גם על גבי קערות מטיפוס B3 ו-B6, נראה ששלושתם נעשו באותה הטכניקה ואולי באותו בית יוצר (ראו B3). קערות מסוג זה עשויות מקבוצת חומר 1.

	הפניות:
רמת רחל	לוח 1: 14; 7: 14; 10: 21-19; 16: 18-17; 17: 4-2; 18: 6, 8; 19: 14-16; 29: 9; חפירות אהרוני (Freud 2016a: Table 1: B8)
פסגת עיר דוד	שכבה 9/10: לוח 58: 26; שכבה 10 (Yezerki and Mazar 2015: Fig. 5.2: 35, 37-38, bowl Type B5)
חרבת אר-ראס	לוח 74: 10
אתרי ייחוס	עיר דוד: שטח E, בעיקר שכבה 10 (De Groot and Bernick-Greenberg 2012b: Figs. 4.1:10; 4.16: 15) עין גדי: שכבה V (Yezerki 2007: Pl. 3:14, 16) מצד חשביהו (Fantalkin 2001: Fig. 23: 4)
אזור ירושלים	הרובע היהודי: (Yezerki 2006: Pl.3.2:10)
מצפון לירושלים	הר הצופים: מערה (טרם פורסם)

ברמת רחל קערות מטיפוס זה נמצאו בבור הטמנה 14109 מהחפירות המחודשות ובלוקוס 477 מחפירות אהרוני. מעט קערות מטיפוס זה נמצאו במילוי שמתחת לרצפה 380. בשטח E בעיר דוד הן נמצאו בעיקר בשכבה 10 (De Groot and Bernick-Greenberg 2012b: 58-60 and Yezerki טיפוסים B4c ו B4b).

קערה B9 - בטיפוס קערה זו נכללו קערות מזוות שונות, רובן קטנות. הדופן נפתחת החוצה והשפה ממושקת לכדי שפת מדף. בדרך כלל הקערות ממורקות בצדן הפנימי. לרוב בעלות בסיס דיסקוס נמוך. שני טיפוסים משנה מופיעים זה לצד זה: טיפוס משנה B9.1 הוא קערה בעלת שפה מעובה, לרוב משוטחת, הזיווי חד, והבסיס הוא בסיס טבעת שטוח. קערות מטיפוס משנה זה היו נפוצות יותר בתקופת הברזל II ב' אך נמצאו גם בתקופת הברזל II ג'.²¹³ טיפוס המשנה השני B9.2, הוא קערה שהייתה נפוצה יותר בתקופת הברזל II ג'.²¹⁴ היא בעלת שפה נפתחת החוצה, לעיתים לכדי שפת מדף, הזיווי רך יותר, והבסיס הוא בסיס טבעת נמוך או בסיס דיסקוס. הגיוון בקערות אלו הוא רב ולא נעשתה השוואה לכל טיפוס משנה בנפרד. קערות מטיפוס זה עשויות מקבוצת חומר 1.

	הפניות:
רמת רחל	עבור B9.1: לוח 1: 16, 18-20; 8: 16; עבור B9.2: לוח 1: 15; 7: 15; 9: 4, 8; 10: 22-24; 14: 3; 18: 9; 23: 15; 24: 2-3; 28: 6-7; מחפירות אהרוני (Freud 2016a: Table 1: B9)
פסגת עיר דוד	שכבה 9/10: לוחות 57: 17, 19; 62: 27; 60: 42, 45-46; 61: 47, 50) שכבה 10 (Yezerki and Mazar 2015: Fig. 5.2: 33-34, bowl Type B4)
בית הכרם	לוחות 66: 5; 69: 5-6; 70: 4
חרבת אר-ראס	לוחות 80: 5; 83: 1; (Feig 2016: Fig. 9: 1; 12: 5-6)
גבעת חומה	לוחות 86: 1-2; 88: 1
רמות אלון	לוחות 93: 1, 5-7; 96: 3
ראס אל עמוד	טרסה: לוחות 105: 3, 4; 107: 3-5; 108: 4-5 מילויים מהמאה הח' לפנה"ס (נגורסקי וגרינהוט תשע"ה: איור 5: 7-11)
אתרי ייחוס	עיר דוד: שטח E, עבור B9.1 השוואות בעיקר משכבה 12 (De Groot and Bernick-Greenberg 2012b: 60, Type B4a), עבור B9.2 משכבות 10-12 (De Groot and Bernick-Greenberg 2012b: 60, Type B4a)

Herzog and Singer-Avitz 2015: Pl. 2.4.9: 10; Gitin 2015a: Pl. 3.3.1: 15 213

Herzog and Singer-Avitz 2015: Pl. 2.4.9: 12; Gitin 2015a: Pl. 3.3.1: 16 214

(mainly types B4b and B4c); שטח G, שכבה 10, בית הבולות (Shiloh 1986: Fig.6:5); השטחים
 החיצוניים שכבה 12 (De Groot and Ariel 2000: Fig. 8:4-5; 22:2) עין גדי: שכבה V (Yezerki 2007: Pl. 3:15, 17-20)
 לכיש: שכבה III (Aharoni 1975: Pl. 46: 1) מערה מספר 1: מתוארכת למאה הח' לפנה"ס (Eshel 1995: Fig.3:2) אזור ירושלים
 הפירות העופל: לוקוס 23041 (Mazar and Mazar 1989: Pl.2:29-35) הרובע היהודי (De Groot, Geva and Yezerki 2003: Pls.1.7:11; 1.9: 4)
 כתף הינום (ברקאי תשמ"ה: ציור 126: 4) הר הזיתים: מערת מגורים (פייג תשע"א: איור 9: 12, 14)
 חרבת שילחה (מזר עמית ואילן תשמ"ד: ציור 3: 4, 8) מדרום לירושלים
 בית צפאפה (Feig 2003: Fig.17: 9-10) רכס מלחה (לוח 4: 112, 9)
 גבעון (Pritchard 1964: Fig.33:2) מצפון לירושלים
 בהר הצופים: מערה (טרם פורסם) דיר א-סיד (נדלמן תשנ"ב: איור 3: 7; 5: 4-5)
 עלונה (טרם פורסם) הגבעה הצרפתית: בית חווה (מזור תשס"ז איור 6: 1)

קערות משני טיפוסים המשנה נמצאו ברמת רחל מתחת לרצפה 380. בבור הטמנה 14109 מהפירות המחודשות
 ובלוקוס 477 מחפירות אהרוני נמצא בעיקר טיפוס המשנה השני (B9.2). טיפוס משנה נוסף הוא קערה B9.3,
 עם רכס בולט או עם מספר רכסים במחצית הדופן החיצונית, מתחת לשפה (צורה אופיינית לכלים המחקים כלים
 אשוריים). לשלוש קערות משכבה 9/10 בפסגת עיר דוד (לוח 58: 27; 60: 45; 61: 50) יש רכס כזה. קערה
 דומה נמצאה בשכבה VI בערד,²¹⁵ קערות בסגנון אשורי, עם רכס דומה, נמצאו בתל ג'מה (Ben-Shlomo 2014:
 Fig. 13.5: f, h), בלכיש²¹⁶ ובממילא (הירשברג תשע"ה: לוח 6: 3). קערות מטיפוס משנה זה, כמו כל הקערות מטיפוס
 B9, עשויות מקבוצת חומר 1.

קערות קטנות ומעוגלות בעלות דופן דקה

קערה B10- קערה חצי כדורית בעלת דופן דקה מאוד, ללא טיפול חיצוני כגון חיפוי או מירוק, עשויה טין ממוין היטב
 בצבע חום-כתום וצריפה גבוהה. לקערה שפה דקיקה, לא מעוצבת, ובסיס דיסקוס זעיר מעוצב היטב. קבוצת חומר לא
 הוגדרה בשל הדופן הדקה וחוסר בחסמים.

הפניות:

רמת רחל לוחות 1: 36-34; 7: 19-17; 10: 27-26; 13: 1; 17: 8; 19: 13; 24: 10; הפירות אהרוני (Freud 2016a:
 Table 1: B10) פסגת עיר דוד שכבה 9/10: לוח 60: 38
 שכבה 10-1 (Yezerki and Mazar 2015: Fig. 5.2: 21)

215 זינגר אביץ ציינה שהקערה נעשתה בהשפעה של כלים אשוריים (Singer-Avitz 2002: Fig. 47: 11, Type B13)
 216 נמצאה בלוקוס ששייך לשכבה III, אך החופר לא מוציא מכלל אפשרות לשייך אותה לשכבה II (Ussishkin 2004: 1905, Fig. 26.68: 2)

	לוח 69: 7	בית הכרם
	לוח 80: 1;	חרבת אר-ראס
	בור מיים: לוח 102: 4	ראס אל עמוד
	עיר דוד: שטח E שכבה 10 (De Groot and Bernick-Greenberg 2012b: Fig. 4.1: 21)	אתרי ייחוס
	עין-גדי: שכבה V (Yezerki 2007: Pl. 3: 9-10)	
	מצד חשביהו (Fantalkin 2001: Fig. 23: 11, B8)	
	חרבת עוזה (Freud 2007: Figs. 3.20:4, 3.26:1)	
	העופל: לוקוס 23041 (Mazar and Mazar 1989: Pl. 2: 39), הבסיס אינו מעוצב	אזור ירושלים
	הרובע היהודי (De Groot, Geva and Yezerki 2003: Pl. 1.9:16)	
	כתף הינום (ברקאי תשמ"ה: 269, ציור 1: 126)	
	הר הזיתים: מערת מגורים (פייג תשע"א: איור 9: 10)	
	פסגת זאב (Seligman 1994: Fig. 9:2)	מצפון לירושלים
	עלמית (דינור וליפוביץ 1988, לא צויר)	
	דיר א-סיד (נדלמן תשנ"ב: איור 5: 1)	

קערות מטיפוס זה לא נמצאו במספרים גדולים ברמת רחל. הן נמצאו במכלולים המייצגים את שלב הבנייה הראשון, בייחוד בלוקוסים מתחת לרצפה 380. מעט קערות נמצאו בבור הטמנה 14109 ובלוקוס 477 מהפירות אהרוני. במכלולים אחרים הטיפוס הופיע בשכבות חורבן של 586 לפנה"ס כמו בעיר דוד ובחרבת עוזה, או מעט קודם לכן כמו במצד חשביהו. משמעות הדבר היא שטיפוס קערה זה היה בשימוש לאורך כל תקופת הברזל II ג', וניתן לשער שהוא התפתח מקערות דומות, בעלות דופן דקה (מכונות גם 'קערות אורז') שהיו נפוצות בתקופת הברזל II ב' (וראו קערה B12 להלן).

קערה B11 - קערה מעוגלת קטנה, דומה לקערה B10, אך ללא הצריפה הגבוהה, לעיתים עם חיפוי אדום, כשהדופן מעט מעוגלת יותר. הקערות מטיפוס זה עשויות מקבוצת חומר 1.

הפניות:

	רמת רחל	חפירות אהרוני (Freud 2016a: Table 1: B11)
	חרבת אר-ראס	(Edelstein 2000: Fig.10: 1-3)
	ראס אל עמוד	טרסה: לוחות 1051: 2; 108: 1
	אתרי ייחוס	עיר דוד: שכבה 13 (De Groot and Bernick-Greenberg 2012b: Fig. 5.21:10)
		לכיש: שכבה III (Zimhoni 2004b: Fig. 26.1: 4)
	אזור ירושלים	העופל: לוקוס 6015 (Mazar and Mazar 1989: Pl. 25:38)
	מדרום לירושלים	חרבת שילחה (מזר עמית ואילן תשמ"ד: ציור 3: 18)
	מצפון לירושלים	דיר א-סיד (נדלמן תשנ"ב: איור 3: 1)

הקערה מוכרת יותר במכלולי החורבן של תקופת הברזל II ב' (Herzog and Singer-Avitz 2015: 219, Pl. 2.4.9: 14, 17), והיא אינה נפוצה בתקופת הברזל II ג'. ברמת רחל נמצאו שברים בודדים בקונטקסטים מעורבים.

קערה B12 - קערה בעלת דופן ישרה ודקה מאוד, ממושקת מעט בחלקה העליון ומתחדדת בשפה, עם זיווי קל בסמוך לבסיס, בסיס דיסק קטן או בסיס רחב מעוגל. הקערה היא בעלת טין בהיר וצריפה גבוהה, ומכונה לעיתים "קערת אורז".

	הפניות:
רמת רחל	לוח 1: 37-38; מחפירות אהרוני (Freud 2016a: Table 1: B12)
פסגת עיר דוד	שכבה 9/10: לוחות 58: 31; 61: 51
חרבת אר-ראס	שכבה 10 (Yezerki and Mazar 2015: Fig. 5.2: 22-24)
אתרי ייחוס	לוח 82: 13
אזור ירושלים	עיר דוד: שטח E שכבה 12 (De Groot and Bernick-Greenberg 2012b: Fig.4.1: 20); שטח D1 (De Groot and Ariel 2000: Figs. 16:9-19; 21:7); עין גדי: שכבה V (Yezerki 2007: Pl. 3: 7)
מצפון לירושלים	מערות מספר 1 ו-2 (Eshel 1995: Figs. 2:14-22; 10:16-17) העופל: לוקוסים 6015, 86/106 (Mazar and Mazar 1989: Pls. 11:3; 25:32-34) הרובע היהודי (De Groot, Geva and Yezerki 2003: Pls. 1.1:14; 1.5:2; 1.6:9; 1.7:5) מהמאה הח' לפנה"ס.
	מוצא: שכבה IV (Greenhut and De Groot 2009: Fig. 3.23:2) עלמית (דינור וליפוביץ 1988, לא צויר) דיר א-סיד (נדלמן תשנ"ב: איור 5: 3)

מעט שברי קערות מטיפוס זה ידועות מרמת רחל, בעיקר בלוקוסים מתחת לרצפה 380 משלב הבנייה הראשון. בעיר דוד הן נמצאו בעיקר בשכבה 12 בשטח E, ובמערות מספר 1 ו-2 מחפירות קניון, המתוארכות למאה הח' לפנה"ס. יש לציין כי קשה להבדיל רק לפי השפות בין טיפוס זה לבין טיפוס קערה B10.

קערה B13 - בקבוצה זו קובצו קערות קטנות בעלות בסיס רחב יחסית, השפה פשוטה נוטה מעלה, או נוטה החוצה. הקערות מקבוצה זו לא נופלות בקטגוריות של הטיפוסים האופייניים, אך הטיין מהן הן עשויות הוא מקומי מקבוצת חומר 1, בדומה לשאר טיפוס הקערות B12 – B2.

	הפניות:
רמת רחל	לוח 1: 32; מחפירות אהרוני (Freud 2016a: Table 1: B13)
פסגת עיר דוד	שכבה 9/10: לוחות 57: 16; 58: 28; 60: 14, 35, 37, 41; 61: 52
רמות אלון	לוח 96: 2
מצפון לירושלים	פסגת זאב (Seligman 1994: Fig. 9:1)
	דיר א-סיד (נדלמן תשנ"ב: איור 3: 5)

כאמור, אלה הן קערות בודדות, שנמצאו בעיקר ברמת רחל ובפסגת עיר דוד. לפי הטיין יש לשייך אותן לתקופת הברזל. קיומן בשכבה הבבלית בשפך בפסגת עיר דוד במספרים רבים באופן יחסי מעידה אולי על המשבר בתעשיית הקדרות באזור ירושלים בראשית המאה ה' לפנה"ס, שמתבטא בעובדה שיש יותר מגוון בצורות ובטיפוסים של הכלים, לעומת האחידות שאפיינה את המאה הז' לפנה"ס.

קערות מזוות בהשפעת קערות מעבר הירדן וקערות אשוריות

קערה B14 - קערה מעוגלת ומזווה בחלק התחתון של הכלי. החלק העליון נוטה מעט כלפי חוץ, והשפה אינה מעוצבת. קערות אלה עשויות לרוב מטיין בהיר מקבוצת חומר 2. יש מעט מאוד קערות מסוג זה, ובשל השוני ביניהן הן מחולקות לשלושה טיפוסים משנה:

קערה B14.1- מעין ספל, לעיתים עם ידית. הקערות מטיפוס זה, שחלקן קטנות וחלקן רחבות יותר, הן בעלות שפה ישרה או נפתחת כלפי חוץ, והבסיס מעוגל. לדוגמא: הקערות מבית הכרם (לוחות 66: 11; 69: 8).

קערה B14.2- קערה בעלת דופן דקה וזיווי מודגש בשליש התחתון, החלק העליון נוטה לרוב החוצה, הבסיס רחב ומעוגל. לדוגמא: הקערות מרמת רחל (לוח 30: 5-7), משכבה 9/10 בפסגת עיר דוד (לוח 57: 14), חרבת אר-ראס (לוח 75: 7), וגבעת חומה (לוח 88: 5).

קערה B14.3 - קערה בעלת דופן עבה וגסה יותר, הזיווי רך ומעוגל והחלק העליון זקוף כלפי מעלה, לעיתים בסיס דיסק קטן. לדוגמא: הקערה מרמת רחל (לוח 30: 18).

הפניות:

רמת רחל	לוח 30: 5-7, 18; חפירות אהרוני (Aharoni 1962: Fig. 11: 15)
פסגת עיר דוד	שכבה 9/10: לוח 57: 14;
בית הכרם	לוחות 66: 11; 69: 8
חרבת אר-ראס	לוח 75: 7
גבעת חומה	לוח 88: 5
ראס אל עמוד	בור מיים: לוח 104: 2; טרסה, לוח 107: 8
אתרי ייחוס	עיר דוד: שכבה 9 (Zuckerman 2012: Fig. 3.1:10-14) בעין גדי: שכבה V ללא ידית (Yezerki 2007: Pl. 3: 23); שכבה IV (Stern 2007a: Fig. 5.2.1:21-26)
קדום	(Stern and Magen 1984: Fig. 5: 4-7)
אזור ירושלים	הגן הארמני (Tushingham 1985: Fig. 14: 1-2)
מדרום לירושלים	הולילנד (Ben-Arieh 2000: Fig. 6: 13-16,19)
מצפון לירושלים	הר הצופים: מערה (טרם פורסם) עלמית (דינור וליפוביץ 1988, לא צויר) ענאתה (Taha 2014: Fig. 18.1: 4)
	חרבת זימרי (לוחות 119: 3; 121: 8) עלונה (טרם פורסם)

קערות מטיפוסי המשנה B14.1 ו B14.2 אינן נפוצות ביהודה אך מצויות בשכבות מתקופת הברזל II ב'ג' ונחשבות כחיקוי של כלים אשוריים (Stern 2015b: 534, Pl. 4.4.3: 1-11). קערות אלה נפוצות בעיקר בבקעת באר שבע ובעבר הירדן, שם הן מזוהות עם הקרמיקה האדומית, שנעשתה בהשפעת כלים אשוריים.²¹⁷ באזור ההר הטיפוס נפוץ יותר ומגיע לשיא פופולאריות רק בראשית התקופה הפרסית, והוא נמנה עם קבוצת הכלים הממשיכים את המסורת של תקופת הברזל והמחקות כלים אשוריים (שטרן תשל"ג: 98-97, קערה א' 56; Stern 2015a: 566, Pl. 5.1.1: 12-17).

קערה B15.1 - קערה בגודל בינוני, בעלת זיווי עדין, שפה מתעגלת החוצה ורכס דק מתחת לשפה, ובסיס דיסקוס. הקערות מטיפוס זה הן בעלות טין צהבהב ומירוק שקוף. הן עשויות מקבוצת חומר 2. הקערה מטיפוס זה דומה לקערה מטיפוס B29, אך עשויה בצורה מוקפדת ואלגנטית יותר.

217 וראו בערך שכבות VI-X (Singer-Avitz 2002: 133, Fig. 11: B31); וכן: Singer-; Na'aman and Thareani-Sussely 2006; Singer-; Avitz 2007; Freud 2015: 167-168 עם הפניות נוספות.

הפניות:

רמת רחל	לוח 24: 4-5; הפירות אהרוני (Freud 2016a: Table 1:B15)
פסגת עיר דוד	שכבה 9 (Shalev 2015: Fig. 4.11: 13)
אתרי ייחוס	עין גדי: שכבה IV (Stern 2007: Pl. 5.2.1: 8)
אזור ירושלים	חניון גבעתי: שכבה X (Ben-Ami 2013: Fig. 3.10:1) (וראו פרק ח' לגבי תאריך השכבות)

ברמת רחל נמצאו פריטים בודדים בחפירות אהרוני: מתחת למפלס רצפה במבנה 468 (Gadot et al. 2016c: 148), ומעל רצפה 380 (Gadot et al. 2016b: 109). בחפירות המחודשות נמצא שבר קערה כזאת באדמת הגן. צורת הקערה מזכירה קערות דומות מאשור.²¹⁸ לכן, הטיפוס נחשב כחיקוי של כלים אשוריים, וככזה יש לו מקבילות בתקופת הברזל II ב'-ג' (Stern 2015b: Pl. 4.4.2: 1-3). יחד עם זאת, לקערה מטיפוס זה יש ההקבלות מיהודה ומאזור ירושלים וגם מאתרים בני התקופה הפרסית, כמו שכבה IV בעין גדי. נראה שטיפוס קערה זה ממשיך אל התקופה הפרסית, שם הוא נמנה עם הקערות בעלות שפת המדף. כיוון שאותה הצורה מופיעה בשלהי תקופת הברזל ובראשית התקופה הפרסית, סביר להניח שהקערה המשיכה להיות מיוצרת במהלך המאה ה' לפנה"ס.

קערה B15.2 - קערה שחורה, בעלת זיווי חד, ממורקת מירוק צפוף ומעולה בשני צידיה. קווי המירוק, שנעשו בחוזקה, יצרו מעין חריצים סמוך לבסיס. קערות מטיפוס זה עשויות מקבוצת חומר 4 (טין בצבע שחור).

הפניות:

רמת רחל	לוח 26: 2; 28: 5; הפירות אהרוני (Aharoni 1962: Fig.11: 4)
פסגת עיר דוד	שכבה 9/10: לוחות 57: 20; 60: 44
אתרי ייחוס	תמנה/תל בטש: שכבה II (Mazar and Panitz-Cohen 2001: 52, BI 21)
מצפון לירושלים	ערוער: שכבה II (Thareani 2011:124, Pl. 115:2) הר הצופים: מערה (טרם פורסם),

ברמת רחל נמצאו קערות ספורות: ברצפה בשטח D1 נמצאה קערה שחורה הדומה בצורתה לקערה B9 עם שפת מדף, ובמבנה 814 בשטח C1, נמצאה קערה דומה לקערה B29.

קערות שחורות מופיעות בשכבות של תקופת הברזל II ג', וכן במהלך המאה ה' לפנה"ס ובראשית התקופה הפרסית ביהודה. קערות שחורות רבות נמצאו בעבר הירדן, במיוחד בתל אל עומיירי, תל אל ג'אוה, חשבון ואזור עמאן, שם הן נפוצות במיוחד, וכן בבוצרה באדום. בתל אל עומיירי הן מתוארכות לתקופת הברזל II ג' ולתקופה הפרסית (Herr 2006: Figs. 2: 13; 3:14; Daviau and Graham 2009:41, 56). הייצור בעבר הירדן הוא כנראה מקומי לאזור עמאן. הייצור של קערות אלו מרמת רחל ופסגת עיר דוד הוא מקומי גם כן (להלן, פרק ה'). הטיפוס נחשב לכזה שמחקה סגנון אשורי, בשל הדמיון הצורני לכלים מאשור.²¹⁹

Anastasio 2010: Pl. 10: 1-3 218

219 וראו Anastasio 2010: Pl. 12: 4-11; דוויי וגרהם (Daviau and Graham 2009: 53) טענו שטכניקה של צריפה מחזרת הגיעה בהשפעה אשורית, אולי כיוון שהטכניקה הזו נהייתה מאוד נפוצה בעבר הירדן כבר במאות ח'-ז' לפנה"ס. אבל כלים בטיין שחור מוכרים החל מברזל II א' – כמו הפכיות השחורות ונראה שטכניקה זו הייתה ידועה ביהודה עוד קודם לכן. וראו דיון על התפשטות הטכנולוגיה של צריפה מחזרת וטיין שחור אצל דוויי וגרהם (Daviau and Graham 2009: 53-56) ואצל זינגר-אביץ (Singer-Avitz 2007: 188-189).

ניתן לסכם כי הקערות מטיפוס B14, טיפוס B15 על שני טיפוסים המשנה שלו, וכן טיפוס משנה B9.3 (עם הרכס החד בדופן החיצונית) נעשו בהשפעת סגנון אשורי שהגיע למרחב ארץ ישראל בימי השלטון האשורי בארץ. פרנקן (Franken 2005:70), אנסטסיו (Anastasio 2010) ודוויו וגרהם (Daviau and Garham 2009) קשרו את הופעתן של קערות אלה לכניסתן של טכניקות חדשות בייצור כלי חרס כמו אובניים מהירים יותר. אלה חייבו את הקדרים לעבוד עם טין שונה ומתאים יותר לטכניקה החדשה, ואפשרו את יצירתן של צורות כלים שלא היו נפוצות קודם לכן. אנסטסיו (Anastasio 2010) עקב אחר ההתפשטות של כלים מסוג זה, שהגיעו ליהודה דרך עבר הירדן מעמון ומאדום החל מהמחצית השנייה של המאה הח' ולאורך המאה הז' לפנה"ס. באזור ירושלים קערות אלה נעשות נפוצות יותר בשלהי התקופה והן ממשיכות בשינויים קלים לתקופה הפרסית.

קערות בינוניות וגדולות

קערה עם שפה מעובה B16 - בטיפוס זה נכללו קערות המכונות 'קערות כבדות' (Heavy bowls). אלה הן קערות פתוחות בגודל בינוני או גדול, עם דופן עבה ושפה מעובה בצורות שונות, כחתך מרובע או מדורג, ועם בסיס טבעת נמוך. קערות מטיפוס זה עשויות מטין גס מקבוצות חומר 3. הפניות:

רמת רחל	לוחות 24: 11; 25: 4; 26: 4; 30: 21-19; הפירות אהרוני: בור 484 (Aharoni 1964: Fig. 12: 13-18)
	Aharoni 1964: Fig. 20: 1; Gadot et. al. 2016b: Figs. 8.20: 8; 25: 2; Gadot et. al. 2016c Fig. 9.25: 3
פסגת עיר דוד	שכבה 9 (Shalev 2015: Fig. 4.1: 29-32)
בית הכרם	לוחות 66: 10-9, 71: 5-4
חרבת א-ראס	לוחות 72: 3; 73: 2, 4, 8; 75: 4, 9; 76: 4; 85: 4; מבנה 3 (Feig 2016: 1-2)
הר חומה	הר חומה: לוח 90: 12
רמות אלון	לוח 101: ?8
אתרי ייחוס	עיר דוד: שכבה 9 (Zuckerman 2012: Fig. 3.3:1-7)
	עין גדי: שכבה IV (Stern 2007: Fig. 5.2.1: 4)
	שכם: שכבה V (Lapp 2008: Pl. 2.4: 6)
מדרום לירושלים	הולילנד (Ben-Arieh 2000: Fig. 6: 7)
	רכס מלחה (לוח 113: 1)
	ג'בל נימרא (היזמי ושבתאי תשנ"ג: לוח 1: 7)
מצפון לירושלים	חרבת ניסיה (Livingston 2003: Pl. 6.1:6, 8, 9)
	חרבת זימרי (לוחות 119: 5; 121: 5)

אהרוני פרסם מספר קערות כאלה, שנמצאו מתחת ומעל רצפת 380, אך שיוכן לתקופת הברזל אינו ודאי, ולפי ההקבלות נראה שיש לשייכן לתקופה הפרסית. קשה למצוא שתי קערות זהות מטיפוס זה. השונות בהן רבה במיוחד, אך לכולן אותה מכנה משותף של טין גס, שפה ודופן עבות. קערות מטיפוס זה נמנות עם טיפוס קערה 5 של שטרן (תשל"ג: 98-101), שכלל בטיפוס זה את כל הקערות הכבדות, כולל קערות המורטריה המיובאות-טיפוס K2, להלן). הן ממשיכות לכל אורך התקופה הפרסית ועד לראשית התקופה ההלניסטית (Berlin 2015: Pl.6.1.16: 1-2).

קערה מיותדת B17 - קערה פתוחה, גדולה, עם דופן עבה. המאפיין העיקרי של טיפוס קערה זה הוא מעין עיטור יתד מוטבע, עיטור קנה או סימני אזמל שנעשו לאחר הצריפה, בבסיס הקערה מבפנים. השפה דומה לשפה של קערות מטיפוסים B16 או B27. הקערה מבית הכרם (לוח 64: 14) היא בעלת שלוש רגלים.

הפניות:

רמת רחל	חפירות אהרוני (מס' רשום 4182/12, 424? לא פורסמו עם סימני איזמל, ללא הקשר סטרטיגרפי ברור)
בית הכרם	לוח 64: 14 קערה על שלוש רגליים עם סימני איזמל
חרבת אר-ראס	מבנה 3, עם סימני אזמל (Feig 2016: Fig. 13: 2)
אתרי ייחוס	עיר דוד: שכבה 9, עם סימני איזמל (Zuckerman 2012: Fig. 3.3: 8)
	עין גדי: שכבה IV, עם סימני איזמל (Stern 2007: Pl. 5.2.2.: 8; 5.2.9: 4)
	חרבת עוזה: שכבה III, עם סימני יתד (Freud 2007: Fig. 3.43: 4)
	באזור השומרון: באתרים רבים עם סימני יתד (ראו זרטל תשמ"ט 187-181)
אזור ירושלים	הגן הארמני: עם סימני איזמל (Tushingham 1985: Fig. 16: 1-4)
מדרום לירושלים	הרובע היהודי: עם עיטור קנה, המאה הז' לפנה"ס (De Groot, Geva and Yezerski 2003: Pl.1.14: 28)
מצפון לירושלים	הולילנד: עם סימני איזמל (Ben-Arieh 2000: Fig. 6: 10)
	חרבת זימרי (לוח 119: 4)
	תל א-נצבה (Wampler 1947: Pl. 63: 1454; 88: 3)
	חרבת ערש: עם סימני איזמל ויתד (Mazar and Wachtel 2015: Fig. 12: 14-15)

עיטור יתד המוטבע על קערות לפני צריפה בצידן הפנימי, הופיע בתקופת הברזל II ב', ונפוץ בעיקר באזור השומרון. זרטל הציע לתארך את הופעתו של עיטור זה למאות הז' - ו' לפנה"ס (בין 721 ל-530 לפנה"ס) כיוון שמחד, לא נמצאו קערות עם עיטור יתד בשכבות החורבן של 721 לפנה"ס, ומאידך לא בשכבות יישוב מהתקופה הפרסית בשומרון.²²⁰ יטאח (2015) בחן מחדש את הופעתן של קערות אלה, הוסיף קערות נוספות שהתגלו עם השנים, והרחיב את תמונת התפרוסת שלהם, שעיקרה אמנם בשומרון, אך תפוצתה נרחבת הרבה יותר. על סמך הופעתן בשכבות מתוארכות היטב ואתרים שנחפרו מתקופה שלאחר הכיבוש האשורי כמו חרבת עלי, הוא מציע לתארך את הקערה המיותדת למאות הז' והו' לפנה"ס ועד לתקופה הפרסית, בה השימוש בקערה הוא כבר מינורי (יטאח 2015: 76).²²¹ תוצאות בדיקות פטרוגרפיות מראות שהקערות הן מייצור מקומי (יטאח 2015: 81-82; Itach, Aster and Ben-Shelomo 2017: 86-88). תפקידן של קערות אלה נתון בוויכוח בין חוקרים שטענו שזהו מאפיין עיטורי, שהביאה עימה אוכלוסיית הגולים כדי להבדיל את עצמה מהאוכלוסייה המקומית, לבין חוקרים שטענו שזהו עניין פונקציונלי ששימש לגרור סוג

220 זרטל הציע לשייך את הקערות המיותדות לאוכלוסייה שהובאה לאזור על ידי האשורים, אשר הביאה איתה סגנון שהיה ידוע במסופוטמיה. מאוחר יותר הוא תארך את הופעת הקערות הללו לסוף המאה הח' ולמאה הז' לפנה"ס, והטיל ספק בהופעתן במאה הז', בעיקר בהתבסס על הטענה שבתקופה הפרסית הן לא הופיעו כלל (Zertal 2003: 397). וראו גם: זרטל תשמ"ט: 183; יטאח 2015; Itach, Aster and Ben-Shelomo 2017: 84-85

221 יטאח מציע תמונה גיאוגרפית של מעגלים בהם הקערה מאוד נפוצה באזור השומרון ומעגלים רחוקים יותר בהם היא פחות נפוצה (יטאח 2015: 76-79). לדעתו, המאפיין של האתרים הכפריים במעגל הצפוף שסביב שומרון הוא שאלה הם אתרים חד שכבתיים, ותופעת השימוש בקערות אלה קצרה, כיוון שהגולים לא הרגישו צורך לייחד את עצמם לאורך זמן או שלא היה צורך בפונקציה לשמה נעשו הקערות. באזורים שמחוץ למעגל זה, קערות מטיפוס זה נמצאו בתילים או במצודות גם בשכבות מתקופת הברזל II ב'-ג' וגם מהתקופה הפרסית כמו בתל אל עומירי בעבר הירדן, בשכם או במצודה בחרבת ע'רש (Itach, Aster and Ben-Shelomo 2017: 76-79).

של מזון כלשהו.²²² כיוון שסוג עיטור זה נמצא על קערות הן מתקופת הברזל (הרוב) והן מהתקופה הפרסית (מעט), ניתן להניח שהעיטור לכשעצמו לא יכול להוות אינדיקטור כרונולוגי, אלא טיפוס הקערה שעליו הוא הוטבע. כאשר בודקים את צורת העיטור על הקערות מהמכלולים באזור ירושלים, העיטור הוא לרוב מסודר ומאורגן וצורת היתד הוטבעה בצורה מאוד ברורה בקערות מתקופת הברזל. ועשוי סימני איזמל לאחר הצריפה או במעין טביעות קנה בצידן הפנימי על קערות מהתקופה הפרסית, כמו בעיר דוד שכבה 9, עין גדי שכבה IV ועוד. צורת העיטור אינה יכולה כאמור, להוות אינדיקטור כרונולוגי כיוון שבחברת ערש לדוגמא, האתר מתוארך למאות ד'-ג' לפנה"ס והסימנים על קערות מטיפוס זה שנמצאו בה מוטבעים לפני צריפה ולא עשויים באזמל לאחר הצריפה. יש לציין כי בקערה אחת ניכרים סימני יתד ברורים ובשנייה הם נראים פחות סדורים (Mazar and Wachtel 2015: Fig. 12: 14-15). ייתכן שסימני האיזמל בבסיס הקערות העבות הן מעין המשך לאותה הפונקציה ששימשה את הקערות המיותרות כמו גירור או כתישה וההבדל היחיד הוא שהם נעשו לאחר הצריפה.

מעניין לציין כי הן זרטל והן יטאח לא ציינו שום קשר בין הקערות המיותרות, בהן העיטור נמצא בתחתית הקערות העבות, לבין עיטור היתד המוטבע בצד החיצוני של כלים בתקופה הפרסית (על עיטור היתד ראו K7 להלן).

קערה עם דופן מעוגלת B18 - בטיפוס זה נכללו קערות קטנות או בינוניות עם שפה פשוטה בלתי מעוצבת או מתחדדת. קערות אלה מעוגלות ורדודות או עמוקות יותר, בצורת האות U, או בעלות דופן מזווה קלות, בעובי לא אחיד ולעיתים מעט גלית. הן עשויות ברישול, לעיתים א-סימטריות, הבסיס שטוח, אינו מעוצב, ולעיתים ניכרת תוספת טין בבסיס, לשם חיזוק לאחר שהכלי הורד מהאובניים.²²³ קערות מטיפוס זה עשויות טין בהיר ללא חיפוי או מרוק, מקבוצת חומר 2.

הפניות:

רמת רחל	לוחות 17-12 :30 ;11 :29 ;3 :25 ;1 :21 ;25-24 :19 ;16-15 :18
פסגת עיר דוד	שכבה 9/10 :לוחות 57 :13 ,15 ;58 :23 ,30 ,33-32 ;60 :40 ;61 :53
	שכבה 9 (Shalev 2015: Fig. 1: 5-7)
בית הכרם	לוח 64 :9
אתרי ייחוס	עיר דוד: שטח E שכבה 9 (Zuckerman 2015: Fig. 3.2: 23-24) עם שפות מעוגלות
	עין גדי: שכבה IV עם בסיס רחב יותר (Stern 2007: Pl. 5.2.1: 17-20)
אזור ירושלים	הגן הארמני (Tushingham 1985: Fig. 13: 30-33)
	חניון גבעתי: שכבה XIA (Ben-Ami 2013: Fig. 3.6: 1)
מדרום לירושלים	הולילנד (Ben-Arieh 2000: Fig. 6: 9, 17-18)
	רכס מלחה (לוח 111 :3)
מצפון לירושלים	קדום (Stern and Magen 1984: Fig. 5: 2)
	עלונה (טרם פורסם)

קערות אלה לא אופייניות לתקופת הברזל II, והן לא נמצאו במכלולי החורבן של 586 לפנה"ס. לעומת זאת, הן מופיעות עם כלים משלהי תקופת הברזל ברמת רחל: בתעלה 4 בשטח B2, בבור 13174 ועוד, בשכבה הבבלית בפסגת

222 וראו דיון והפניות אצל יטאח (2015: 82-83, 85).

223 על תהליך הייצור של אחת הקערות מקבוצה זו שנמצא שונה מטיפוסי קערות אחרות ראו להלן, בנספח 2.

עיר דוד, ובבית הכרם. בתקופה הפרסית קערות מטיפוס זה קיימות, אך הן לא כל כך נפוצות. אצל שטרן נכללות קערות אלה בטיפוס 4 (תשל"ג: 97: צ' 113, 15; Stern 1982: 94; Stern 2015a: Pl. 5.1.1: 2).

קערה B19 - קערה רחבה פתוחה, דופן מזווה, בעלת שפה מעובה, חתוכה אלכסונית. הקצה הגבוה נפתח החוצה.

הפניות:

רמות אלון	לוח 7:96
אתרי ייחוס	אשקלון: המאה הז' לפנה"ס (Stager, Master and Schloen 2011: Fig. 5.8)
	תל מלחתה: שכבה IIIA (Freud 2015: 180: B37) ושם הפניות נוספות
אזור ירושלים	העופל: לוקוס 23043, המאה הח' לפנה"ס (Mazar and Mazar 1989: Pl. 10: 11)
	מוצא: שכבה IV (Greenhut and De Groot 2009: Fig. 3.19: 7)

קערות מטיפוס זה אינן נפוצות, אך קיימות החל מתקופת הברזל II ב' ולאורך תקופת הברזל II ג'. הן נפוצות יותר באזור בקעת באר שבע, במחצית השנייה של המאה הז' לפנה"ס.

קערה B20 - אוחדה עם קערה מטיפוס B13.

קערה B21 - מרמת רחל (Aharoni 1964: Fig. 17: 52), ככל הנראה יבוא פיניקי (Freud 2016a: Table 16.1: B21).

קערה שטוחה B22 - קערה בעלת דופן ישרה ושפה פשוטה, בסיס שטוח מעובה בקצה. עשויה מקבוצת חומר 2.

הפניות:

רמת רחל	לוח 11:30
פסגת עיר דוד	שכבה 9/10: לוחות 58:6-7; 60:1, 10
בית הכרם	לוח 9:64
חרבת אר-ראס	לוח 1:73
גבעת חומה	לוח 10:86

קערות אלה דומות מבחינה צורנית לקערות השטוחות מטיפוס B2, אך עשויות מטין שונה, מקבוצת חומר 2, וברמת גימור נחותה. הן ללא חיפוי או מירוק, ועשויות ברשלנות רבה. קערות מסוג זה לא נמצאו בשכבות החורבן המתוארכות לשנת 586 לפנה"ס, אך הן נמצאו ברמת רחל יחד עם כלים מבור 13174 בשטח D1, חלק מקערות מטיפוס B18 (השטוחות יותר, וראו לעיל) דומות להן. יש להדגיש שקערות אלה לא נפוצות במכלולים של התקופה הפרסית.

קערה B23 - קערה וספל (Cup and saucer). כלי זה העשוי מקערה שטוחה, ובתוכה מעין ספל קוני, לרוב גבוה יותר

מהקערה. לרוב, הקערה היא בעלת חיפוי אדום. קערות מטיפוס זה עשויות מקבוצת חומר 1.

הפניות:

רמת רחל	מס' 3422/1 מהקשר ארכאולוגי מעורב, לא צויר
בית הכרם	לוח 7:70
אתרי ייחוס	בערד, שכבה VII (Singer-Avitz 2002: Fig. 11: B33)
	במצד חשביהו (Fantalkin 2001: Fig. 23:21 C&S)
	בבוצרה (Bienkowski 2015: Pl. 3.6.8: 8)

אזור ירושלים בכתף הינום: ברקאי תשמ"ה:; ציור 9:126
 בעופל (Mazar and Mazar 1989: Pl.3.8)
 הגן הארמני (Tushingham 1885: Fig. 1: 33)
 מצפון לירושלים במוצא, שכבה V (Greenhut and De Groot 2009: Fig. 3.16: 9)

לכלי זה הוצע שימוש פולחני, כנר כפול או כמקטר (ברקאי תשמ"ה: 269 עם סקירת מחקר) או שימוש למאור ולשמנים ארומטיים יחד (Uziel and Gadot 2010: 48).²²⁴ זהו טיפוס שאינו נפוץ באזור ירושלים בשלהי תקופת הברזל. כלים מטיפוס זה ידועים משומרון במאה הח' לפנה"ס, והם נחשבים כממשיכים מסורת מתקופת הברונזה המאוחרת ומתקופת הברזל I.²²⁵

קערה B24 - קערה מזווה, השפה משוטחת בחלק העליון ובעלת חתך משולש, בעלת חיפוי אדום דליל ומירוק אובניים.

הפניות:

רמת רחל לוח 1: 33;
 חרבת אר-ראס מבנה 3 (Feig 2016: Fig.11: 4)
 ראס אל עמוד טרסה: לוח 9:107
 אתרי ייחוס עיר דוד: שטח E שכבות 11-12 (De Groot and Bernick-Greenberg 2012b: Fig. 4.1: 5; 4.18: 1);
 (De Groot and Ariel 2000: Fig. 9:14; 17: 7)
 לכיש: שכבה III (Zimhoni 2004b: Fig. 26.29:8)
 מדרום לירושלים בית צפאפה (Feig 2003: Fig.17: 25)

שברים בודדים של קערות מטיפוס זה נמצאו ברמת רחל, במילוי מתחת לרצפה 380 המשויך לשלב הבנייה הראשון. בעיר דוד הן נפוצות בשכבה 12 ובלכיש בשכבה III. הטיפוס של קערה זו נמנה עם הקערות האופייניות לתקופת הברזל II ביהודה.

קערה בעלת שפה מקופלת מטין בהיר B25 - זוהי קערה שיחסי הגובה-רוחב שלה מעט שונים מהקערות הקטנות עם השפה המקופלת החוצה (B5), לרוב היא קצת יותר שטוחה ופתוחה מהן אך בקוטר דומה והיא בעלת בסיס דיסקוס. השפה המקופלת החוצה הדוקה ולחוצה מאוד אל הדופן. קערות מטיפוס זה עשויות מטין בהיר בצבע בז'-חום בהיר-צהבהב, ללא חיפוי או מירוק או, לעיתים, עם מעט קווי מירוק שקופים בצידה הפנימי. קערות אלה עשויות מקבוצת חומר 2.

הפניות:

רמת רחל לוח 18: 13-14; 19: 23; 21: 6; 23: 4-3; 24: 7, 9; 25: 2; 29: 6-7; 30: 1-3;
 פסגת עיר דוד שכבה 9/10: לוחות 58: 18, 29; 60: 18, 20, 24, 30, 39;
 שכבה 10-1 (Yezerki and Mazar 2015: Fig. 5.5: 62);
 בית הכרם לוחות 64: 8; 66: 1-3, 7-6
 חרבת אר-ראס לוחות 72: 1-2; 85: 1

224 עוזיאל וגדות (Uziel and Gadot 2010: 52) סקרו את הופעתו של הכלי החל בשכבות מסוף תקופת הברונזה הקדומה דרך תקופת הברונזה המאוחרת ומתקופת הברזל I. לדעתם, העובדה שהכלי לא מופיע באתרי ברזל II ביהודה קשורה לאי אימוץ מנהגים בעלי מסורת כנענית. רק כאשר המשמעות או הסימבוליקה של השימוש בכלי נעלמו, הוא מופיע בשומרון, ויותר מאוחר ביהודה, בתקופת הברזל II ג', אולי עם הגעת גולים משומרון ליהודה.

225 ראו Tappy 2015a: 194: Pl. 2.3.11: 4-5 ומתל אל-פארעה (צפון) מהמאה הח' לפנה"ס.

אתרי ייחוס עיר דוד: שטח E, שכבה 9 (Zuckerman 2012: Fig. 3.1:19-22)
עין גדי: שכבה IV (Stern 2007: Pl.5.2.1: 13)

מדרום לירושלים רכס מלחה (לוח 5: 111, 9-10)

מצפון לירושלים עלמית (דינור וליפוביץ 1988: לוח 2: 3)

טיפוס זה של קערה ממשיך מבחינה צורנית את הקערות מטיפוס B5.²²⁶ סימני המירוק נראים שקופים וחסרי צבע, וזאת בשל סוג הטיין עליו נעשה המירוק. קערות מטיפוס זה נמצאו ברמת רחל, בתעלה 4 בשטח B2 (יחד עם קערות דומות מטיפוס B5), וכך גם בפסגת עיר דוד ובבית הכרם. הקערה מוכרת במכלולים מן התקופה הפרסית, כמו בעיר דוד שכבה 9 ובעין גדי שכבה IV, אך לא בכמויות רבות כמו קערה B5. ניתן לומר שזהו טיפוס אופייני למאה ה' לפנה"ס.

קערה B26 - קערה שטוחה עדינה, בעלת שפה מקופלת החוצה ומהודקת היטב, הדופן דקה במיוחד ובעלת זיווי קל, ועם בסיס דיסקוס קטן. הקערה ללא חיפוי או עם משח דליל, והיא ממורקת מבפנים ומבחוץ. הצריפה נעשתה בטמפרטורה גבוהה, ולעיתים נראות בדופן בועות אוויר. קערות מטיפוס זה עשויות מקבוצת חומר 1.

הפניות:

רמת רחל לוח 18: 5; 29: 1; (לא נמצאו בחפירות אהרוני)

פסגת עיר דוד שכבה 9/10: לוחות: 57: 6-3; 58: 12-8, 16; 60: 13-11

שכבה 10: (Yezerki and Mazar 2015: Fig. 5.5: 66-71; Tables 5.1-5.4)

בית הכרם לוחות 64: 4; 70: 1; 71: 1

רמות אלון לוח 96: 1

ראס אל עמוד בור מים: לוח 102: 2-1

אתרי ייחוס עיר דוד: שטח E, שכבה 10 (De Groot and Bernick-Greenberg 2012b: 65-66, Type B8c, Fig. 4.2: 7-8)

לכיש: שכבה II (Aharoni 1975: Pl. 47: 5)

עין גדי: שכבה V (Yezerki 2007: Pl. 1:1-3)

ערד: שכבות VI-VII (Singer-Avitz 2002: 130 B 14)

תל עירא: שכבה VI (Freud 1999: 215, Table 6: 18)

חרבת עוזה: שכבה III (Freud 2007: Fig. 3.17: 1)

אזור ירושלים כתף הינום (ברקאי תשמ"ה: ציור 126: 2)

מצפון לירושלים ענאתה (Taha 2014: Fig. 18.1: 3)

ברמת רחל נמצאו מעט קערות מטיפוס זה, בעיקר בשפכים שכיסו את שלבי הבנייה הראשונים. קערות מטיפוס זה לא נמצאו במספרים גדולים, אך הן נפוצות בעיר דוד ונמצאו באזורים הכפריים כמו בבית הכרם, ברמות אלון ובראס אל עמוד.²²⁷ מפתיע מספרן הרב יחסית של הקערות מטיפוס זה בשפך בפסגת עיר דוד, בשכבות של שלהי תקופת הברזל והתקופה הבלבית, וזאת לאור הופעתן המועטה בפרסומים קודמים מעיר דוד. הטיפוס הופיע, ככל הנראה, אחרי המחצית השנייה של המאה הז' ונמשך אל ראשית המאה ה' לפנה"ס.

²²⁶ שטרן קבע שקערות כאלו ממשיכות את המסורת של תקופת הברזל בחלקה הראשון של התקופה הפרסית (Stern 2015a: 567 bowl 7).

²²⁷ במחקרה על כלי החרס של ערד, זינגר-אביץ (Singer-Avitz 2002: 130, B14) הגבילה את תפוצתו של טיפוס זה לבקעת באר שבע בלבד. זאת, על סמך מה שהיה ידוע באותה העת. כיום ברור כי היא נפוצה יותר באזור ירושלים ולבקעת באר שבע הגיע מספר מצומצם של קערות כאלו.

קערות בינוניות וגדולות B27 - קערה בעלת דופן ישרה או נוטה פנימה. בטיפוס זה הוכללו קערות בגודל בינוני או גדולות, בעלות שפה פשוטה לא מעוצבת או מעובה מעט ונוטה מעט פנימה, לעיתים מעט קווי מירוק בפנים. הקערות מטיפוס זה עשויות מקבוצות חומר 2 ו 3.

הפניות:

רמת רחל	הפירות אהרוני: 4 Gadot et al. 2016c: Fig. 9.25:
פסגת עיר דוד	שכבה 9/10: לוח 56, 58; שכבה 10-1 (1) Yezerski and Mazar 2015: Fig. 5.3;
	שכבה 9 (Shalev 2015: Fig. 4.1: 22-23)
בית הכרם	לוחות 66: 14; 71: 3
חרבת אר-ראס	לוחות 73: 7; 85: 5
גבעת חומה	לוח 86: 13; הר חומה, לוח 90: 9
אתרי ייחוס	עיר דוד: שכבה 9 (Zuckerman 2015: Fig. 3.2: 28)
	עין גדי: שכבה IV (Stern 2007: Fig. 5.2.1: 15)
מדרום לירושלים	הולילנד (Ben-Arieh 2000: Fig. 6: 4-6)?
	רכס מלחה (לוח 111: 2, 7-6)
מצפון לירושלים	חרבת זימרי (לוח 121: 4)

קערות אלה גסות ואינן אחידות. הן אופייניות בעיקר לראשית התקופה הפרסית (שטרן תשל"ג: 98, קערה Stern; 1, 2015a: Pl. 5.1.2: 3, 5).

קערה עם שפה מדורגת B28 - קערה רחבה עם זיווי קל, דומה לקערות מטיפוס B16 או B27. בקערות מטיפוס זה השפה עוצבה על ידי הדבקת גדיל דק מבחוץ, מתחת לשפה, והצמדתו לדופן.

הפניות:

רמת רחל	לוח 18: 17; 23: 20; 26: 3, 6
פסגת עיר דוד	שכבה 9/10: לוח 61: 57; שכבה 10-1 (1) Yezerski and Mazar 2015: Fig. 5.3;
גבעת חומה	לוח 86: 12; הר חומה, לוח 90: 11
אתרי ייחוס	עיר דוד: שכבה 9 (Zuckerman 2012: Fig. 3.3: 4)
	שכב: שכבה IVB (Lapp 2008: Pl. 3.31: 1) ממתקן מתחת לשכבה IV ההלניסטית
אזור ירושלים	חניון גבעתי: שכבה XIA (Ben-Ami 2013: Fig. 3.6: 8)
מדרום לירושלים	הולילנד (Ben-Arieh 2000: Fig. 6: 4-6)
מצפון לירושלים	עלונה (טרם פורסם)

קערות אלה כלולות בטיפוס B4 של שטרן (Stern 1982: 96), שמגדיר אותן כטיפוס שממשיך מתקופת הברזל ומצוי בחלקה המוקדם של התקופה הפרסית.²²⁸ הטכניקה של הוספת גדיל חיצוני, כדי להדגיש את השפה, אינה מוכרת בתקופת הברזל II ב'-ג'. היא חדשה לתקופה זו ונעלמת בהמשך, ולכן היא משויכת לחלקה השני של המאה ה' ולראשית המאה ה' לפנה"ס. ייתכן ששיטה זו החליפה את קיפול השפה כלפי חוץ, כפי שנעשה בקערות מטיפוס B7.

228 הדוגמא ששטרן מביא מלכיש (Stern 1982: 96) דומה לקערה מבור 13174 ברמת רחל (לוח 30: 8), והיא כלולה בטיפוס B13 של טפנל (Tufnell 1953: pl.101: 646) המתוארך לתקופת הברזל II ב'-ג'.

קערה עם שפת מדף B29 - קערה פתוחה בעלת שפת מדף, דופן מזווה מעט. הקערה עשויה מטיין בצבע בז' ולעיתים ממורקת, בצידה הפנימי בעיקר, במירוק בעל גוון צהבהב. קערות מטיפוס זה עשויות מקבוצת חומר 2.

הפניות:	
רמת רחל	לוחות 13:3; 23:5, 16; 26:1; 30:4
פסגת עיר דוד	שכבה 9/10: לוחות: 18:21, 57:18, 21:25; 58:25; 60:43; 61:49 שכבה 9 (Shalev 2015: Fig. 4.1: 14-21)
גבעת חומה	גבעת חומה: לוחות 86:11; 88:4-2; הר חומה, לוח 90:7-2
חרבת אר-ראס	לוחות 72:11; 73:3; 74:1; 75:2-1, 6, 8; 76:1, 11; 85:3
ראס אל עמוד	בור מים: לוח 104:1
אתרי ייחוס	עיר דוד: שכבה 9 (Zuckerman 2015: Fig. 3.2: 1-9) חניון גבעתי: שכבה IX (Ben-Ami 2013: Fig. 3.11: 1) (וראו פרק ח' לגבי תאריך השכבות) עין גדי: שכבה IV (Stern 2007: Pl. 5.2.1: 5-7, 9-11)
אזור ירושלים	בנייני האומה (Lehmann 2005: Fig. 1: 6)
מדרום לירושלים	הולילנד (Ben-Arieh 2000: Fig. 6: 1-3) רכס מלחה (לוח 112:5-6)
מצפון לירושלים	הר הצופים: מערה (טרם פורסם) עלונה (טרם פורסם) חרבת זימרי (לוחות 119:1; 121:6)

קערות מטיפוס זה נמצאו בבור 13174 ובבנין 814 ברמת רחל. בפסגת עיר דוד הן נמצאו בשכבות 9/10 ו 9. הן נפוצו בראשית התקופה הפרסית ונחשבות לכאלו שממשיכות את המסורת הברזלית של הקערות המזווות (Stern 2015a: Pl. 5.1.1: 4-5; Bowl type 3). הן דומות בצורה לקערות מטיפוס B9.2 אך עשויות, כאמור, מקבוצת חומר 2.

קערה B30 - הטיפוס אוחד עם טיפוס קערה B31 להלן.

קערה מזווה עם דופן נוטה פנימה B31 - קערה בעלת שפה פשוטה, מעובה מעט בקצה. הדופן דקה יחסית, מזווה, וחלקה העליון נוטה מעט פנימה. קערות מטיפוס זה עשויות מקבוצת חומר 2.

הפניות:	
רמת רחל	לוח 30:22
פסגת עיר דוד	פסגת עיר דוד: שכבה 9/10 לוח 61:57; שכבה 9 (Shalev 2015: Fig. 4.1: 24)
הר חומה	הר חומה, לוח 90:10
אתרי ייחוס	עיר דוד: שכבה 9 (Zuckerman 2012: Fig. 3.2:24-26) עין גדי: שכבה IV (Stern 2007: Fig. 5.2.9: 5); הגן הארמני (Tushingham 1985: Fig. 13: 32-34)
אזור ירושלים	בנייני האומה (Lehman 2005: Fig. 4: 29)
מדרום לירושלים	רכס מלחה (לוח 111:8)
מצפון לירושלים	ג'בל נימרא (היזמי ושבתאי 1993: לוח 1:5) עלונה (טרם פורסם)

קערות אלה כלולות בטיפוס B1 של שטרן (Stern 1982: 96), שתארך אותן לסוף המאה ה' עד למאה ה' לפנה"ס. זהו טיפוס חדש, שלא נעשה במסורת הקערות של תקופת הברזל. קערות מסוג זה הפכו נפוצות יותר לקראת סוף התקופה, וממשיכות לתקופה ההלניסטית (Berlin 2015:Pl. 6.1.3:10-11).

קערה גדולה או קדרה B32 - קערה בעלת קוטר רחב, השפה פשוטה ולא מעוצבת, ניצבת בהמשך לדופן. הדופן דקה. עשויה מטין מפולם היטב, עשויה מקבוצת חומר 2.

הפניות:

רמת רחל	לוח 5:31
חרבת א-ראס	לוח 5:73
אתרי ייחוס	עין-גדי: שכבה IV (Stern 2007: Fig. 5.2.3: 5) קערה דומה עם ידיה
	ה' קיאפה: שכבה III שטח C, המאה ה' לפנה"ס (Sandhaus and Kreimerman 2015: Fig. 2: 5)
	תל אל חסי: שכבה VD (Bennet and Bllakely 1989: Figs.149: 3; 155: 32)
אזור ירושלים	עיר דוד: שכבה 9 (Zuckerman 2012: Fig. 3.2: 28)
	הגן הארמני (Tushingham 1985: Fig. 14: 3)

הטיפוס נפוץ יותר בהמשך התקופה הפרסית.

קערות שונות B43-B33

- B33 - שברים אטיים - ארבעה שברים אטיים נמצאו בבור 13174. הם שייכים לשלושה ספלים/סקיפוי, שתאריכם נקבע לרבע הראשון של המאה ה' לפנה"ס (Martin, in preparation). אלה שברים קטנים שלא בהכרח מעידים על תכולת הבור כולו, ואולי על הזמן בו הוכנסה אליו התכולה, אך הם תואמים את המסקנות הטיפולוגיות והכרונולוגיות שהושגו באמצעות ניתוח כלי החרס המקומיים שנמצאו בבור.
- B34 - קערה קטנה מרמת רחל, מתחת לרצפה 380 (לוח 2: 1), ומחרבת אר-ראס (Feig 2016: Fig. 11:7). זוהי קערה בעלת שתי ידיות, חיפוי אדום ומירוק בצד הפנימי. לפי הטין והצורה קערות אלה שייכות לתקופת הברזל II.
- B35 - קערה קטנה רדודה, בעלת בסיס עבה, ללא טיפול בפני השטח החיצוניים. קערה זו נמצאה ברמת רחל (לוח 30: 9). בבנייני האומה יש קערה דומה (Lehman 2005: Fig. 1: 5), שתוארכה לתקופת הברזל II ג', אך נמצאה בהקשר ארכאולוגי לא משוכב ולכן לא מוסיפה לנושא התאריך. בדומה לקערות מטיפוס B1, אפשר להניח שקערות אלה שימשו כמכסה.
- B36 - קערה או ספל קטן ומזווה, מבור 13174 ברמת רחל (לוח 30: 10). הקערה בעלת בסיס דיסק שטוח, שקצהו בולט מעבר לדופן כלפי חוץ. הטין גס (מקבוצת חומר 2, או 3) והדופן עבה וגלית מבחוץ. לא נמצאו מקבילות.
- B37 - קערה דמויית פעמון, אשר לא נמצאה באתרים שעליהם מתבסס הקורפוס במחקר זה. קערה זו צרופה היטב, ומתאפיינת בדופן דקיקה, טין ממויין היטב, ללא חסמים. קערות מטיפוס זה נמצאו בעיר דוד בשכבה 9 (Zuckerman 2012: Fig. 3.1: 1-3), בהר הצופים (טרם פורסם), ובגן הארמני (Tushingham 1985: Figs. 10:34; 16:).

- 36-37), שם הן שוייכו לתקופת הברזל ולתקופה הפרסית. במאספה בכתף הינום נמצאו שלוש קערות מטיפוס זה, שתיים דקות דופן והשלישית עבה יותר (ברקאי תשמ"ה: 269, ציור: 26: 7-8). בתל עזקה הן נמצאו בשכבה הפרסית המאוחרת (שתיל תשע"ז: 64, BL2). טיפוס זה מקביל לקבוצה A של שטרן, יחד עם הקערות מעין ע'רוב שהן חיקוי מקומי גם יותר (שטרן תשל"ג: 83 צילום 95; 2015b: 567 Bowl 4; 4-7; Fig. 3: Stern 1971). קערות אלה נעשו בהשפעה של כלים אשוריים (Zuckerman 2012: 49; Stern 2015a: 535, Pl. 4.4.2: 7-8).
- B38 - קערה מפסגת עיר דוד (לוח 58: 34) עם שפה ישרה ורכס מתחתה, שתי ידידות זיז משוכות מהשפה מטה. קערות מסוג זה נפוצות יותר בתקופת הברזל II א' ו II ב'. לדוגמא: עיר דוד שטח E שכבה 12 (De Groot and Bernick-Greenberg 2012b: Fig. 4.2: 16)
  - B39 - קערה גדולה או קדרה מפסגת עיר דוד (לוח 61: 54) עם שפה נוטה בזיווי חד פנימה כלפי מטה כמעין וו (עשויה מטין בהיר מקבוצת חומר 2?). קערה דומה נמצאה בחרבת אר-ראס (לוח 74: 2), וקדרה עם שפה דומה נמצאה גם ברמות אלון (לוח 96: 8). טיפוס זה אינו נפוץ, וייתכן שזהו טיפוס משנה של הקדרה הרחבה מטיפוס (De Groot and Bernick-Greenberg 2012b: Fig. 4.13: 7, 24) K1 משכבה 10).
  - B40 - קערה או קובעת מפסגת עיר דוד (לוח 61: 59) עם שפת מדף, דופן עבה במיוחד וזיווי חד. הקערה עשויה מקבוצת חומר 2. לא נמצאו מקבילות.
  - B41 - קערה או גביע/קובעת מפסגת עיר דוד, שכבה 9/10 (לוח 61: 60), עם שפה פונה כלפי מעלה ומדף מבחוץ מתחת לשפה. לקערה מירוק אופקי לא אחיד מבחוץ, והיא עשויה מקבוצת חומר 1. זהו כנראה חיקוי מקומי לכלי דמוי גביע שנפוץ בעיקר בחוף הפיניקיי.²²⁹ שבר של כלי פיניקיי כזה נמצא בשכבה 10-1 מעליה (Yezerki and Mazar 2015: 258, Fig. 5.16: 230) וכן במערת קבורה בעלמית (להלן, פרק ח, איור 28). חיקוי מקומי דומה מטין אופייני לתקופת הברזל נמצא בשומרון (Crowfoot, Crowfoot and Kenyon 1957: Fig. 12.1).²³⁰
  - B42 - קערה עמוקה מהר חומה (לוח 90: 8) בעלת שפה מעובה מעוגלת, דופן ישרה, ושפה נוטה מעט החוצה. מקבילות נמצאו בעיר דוד, שכבה 9 (Zuckerman 2012: Fig. 3.3: 9); עין גדי, שכבה IV (Stern 2007: Fig. 5.2.1: 17-19).
  - B43 - טס אפייה מראס אל עמוד (לוחות 105: 8; 108: 10), עם מעגלים חרותים וטביעות קנה בצד החיצוני. טסי אפייה נפוצים בתקופת הברזל II ב' ועוד קודם לכן, אך כמעט ואינם מופיעים בשכבות החורבן של 586 לפנה"ס. מקבילות: עיר דוד שכבה 12 (De Groot and Bernick-Greenberg 2012b: 94; Fig. 4.9: 9); העופל לוקוס 6015 (Mazar and Mazar 1989: Pl. 29: 1-2); לכיש שכבה IV (Zimhoni 2004a Fig. 25.46: 28); ערד שכבה X (Singer-Avitz 2002: 135, Fig. 11: B 32).
- 229 וראו גם Freud 2016b ושם סקירה ודיון על כלים פיניקיים דמויי גביע שנמצאו בבנימין בעלמית ובתל א-נצבה, עם הקבלות לחוף הצפוני ולעמק יזרעאל.
- 230 שטרן (1973: 98, צ' 119) מביא קערה זו כדוגמא לקערה פרסית מטיפוס ב' 4, אך היא משויכת לפי סוג הטין שלה לתקופת הברזל (Crowfoot, Crowfoot and Kenyon 1957: 98).

קובעות

קובעת CH1 - קערה פתוחה ולא עמוקה על רגל, בעלת שפת מדף, חיפוי עצמי, ומירוק צפוף ביותר על הקערה מבפנים ומבחוץ ועל הרגל מבחוץ. כיוון ששפת הקערה דומה לקערות המזוות מטיפוסים B8 ו-B9, קשה להחליט לגבי שברים מסוימים אם הם קערה או קובעת. הקובעת עשויה מטין שמקורו בקבוצת חומר 1.

הפניות:

רמת רחל	לוחות 2: 3-4; 10: 25-31; חפירות אהרוני (Freud 2016a: Table 1: Chalice)
חרבת אר-ראס	(Edelstein 2000 Fig. 10: 17) קובעת או קערה מזווה כמו B14
ראס אל עמוד	בור מים: לוח 103: 10
אזור ירושלים	הר הזיתים: מערת מגורים (פייג תשע"א איור 9: 13, 16?)

קובעת שלמה שנמצאה ברמת רחל, בבור הטמנה 14109 (לוח 10: 28), עשויה מרגל גבוהה וקערה עם חור במרכז, שנעשה כנראה במכוון (לפי סימני השיוף במקום השבר). ראוי לציין כי למספר קערות מאותו המכלול (לוחות 10: 13; 11: 19, 32) יש חור משויף בבסיסן, אך לא נמצאו בהן סימני הדבקה ואי אפשר לדעת אם שימשו בתור קובעות.²³¹ כמו כן, נמצאו חלקי בסיס של מספר קובעות נוספות מלוקוס 477 מחפירות אהרוני, ומתחת לרצפה באזור המבנה הצפוני.²³² קובעות מתקופה זו פחות נפוצות ביהודה: הן מוכרות יותר באתרי השפלה ובחוף, שם הן מזוות וסגורות יותר.²³³ קובעות פתוחות דומות אופייניות יותר לתקופת הברזל II א' מאוחר, כמו בחניון גבעתי ותל חדיד.²³⁴ לא נמצאו מקבילות דומות מתקופת הברזל II ג'.²³⁵

קדרות

קדרה K1 - קדרה פתוחה ורחבה, בקוטר של כ-40-50 ס"מ, עם שפה מקופלת החוצה, בדומה לקערות B5 ו-B7. קיים גיוון רב בעובי השפה, בעיבוד הקצה, ובנטייה של הדופן והשפה. לרוב הקדרות מטיפוס זה ארבע ידיים המשוכות מהשפה. חלק מהקדרות מחופות אדום, אך לרובן משה עצמי בהיר ומירוק אובניים בצד הפנימי ועל השפה. השפה נפתחת כלפי חוץ או נוטה כלפי מעלה או מעט פנימה. הדופן מעוגלת או מתקמרת בצורת S מתחת לשפה. רוב הקדרות מטיפוס זה עשויות מקבוצת חומר 1, אולם בפסגת עיר דוד יש מעט קדרות שעשויות מקבוצת חומר 3.

הפניות:

רמת רחל	לוחות 2: 6-10; 9: 3, 7, 9; 13: 5; 16: 10-12; 17: 22, 28; 23: 17; 24: 12; 28: 10; מחפירות אהרוני
	(Freud 2016a: Table 1: K1)

231 וראו ליפשיץ ואחרים 2014: איור 3; Fig. 3; Fulton 2015.

232 אהרוני לא פרסם אף קובעת ממכלול 477, אולם בארגזי החרסים במחסני רשות העתיקות נמצאו שברים של רגלי קובעות גם בלוקוס זה.

233 ראו באשדוד (שכבה VII מהמאה הז' לפנה"ס) שם נמצאו קובעות פתוחות וקובעת סגורה, אך ללא חיפוי ומירוק כמו ברמת רחל (Dothan 1971: Fig. 58:7-11). בתל בטש (שכבה II) נמצאו קובעות עמוקות יותר, ורק שברים בודדים של קובעות פתוחות מחופות אדום (Mazar and Panitz-Cohen 2001: 55-58 CH.5, 6).

234 ראו מחניון גבעתי קובעות פתוחות דומות קדומות יותר מהמאות 10-9 לפנה"ס (בן עמי וצ'חנוביץ תשע"א: 70 צלום 3; וגם מתל חדיד מתקופת הברזל II א' (המאה הט' לפנה"ס) פתוחות ושונות במעט (ברנד 1998 איור 8: 8-16).

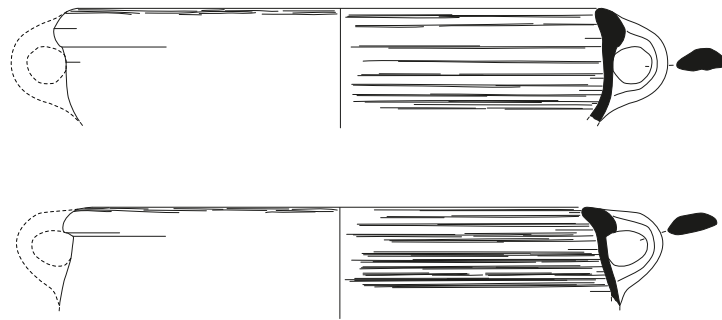
235 לפי אירית יזרסקי קיימת קובעת דומה מחפירות הרובע היהודי שלא פורסמה. תודתי לה על המידע שנמסר בע"פ.

שכבה 9/10: לוחות 57:23; 58:36; 61:61, 63, 66; 63:115	פסגת עיר דוד
שכבה 10 (Yezerki and Mazar 2015: Fig. 5.4: 52-56)	
לוחות 64:12; 69:10	בית הכרם
לוחות 74:11; 76:14, 21; 80:7, 9-10; 82:5-6, 14; 83:4-6; 84:1-2;	חרבת אר-ראס
מבנה 1 (Edelstein 2000: Fig.11: 1-7), מבנה 3 (Feig 2016: Fig.9: 6),	
גבעת חומה: לוחות 86:14-16; 88:8-9; הר חומה, לוח 90:13-15	גבעת חומה
לוחות 93:11-14; 95:3-6; 96:8-9	רמות אלון
בור מים: לוח 102:7; טרסה: לוחות 105:5-7; 106:3; 107:10, 12; 108:8-9;	ראס אל עמוד
מילויים (נגורסקי וגרינהוט תשע"ה: איור 6: 1-3)	
עיר דוד: שטח E, שכבות 10-12 (De Groot and Bernick-Greenberg 2012b: 62-64, Fig. 4.2: 1),	אתרי ייחוס
(type B8a; De Groot and Ariel 2000: Figs. 9:9; 17:7; 18:6	
לכיש: שכבה II (Zimhoni 2004b: Fig. 26.54: 13)	
עין גדי: שכבה V (Yezerki 2007: Pl. 2:4-8)	
העופל: לוקוס 23041 (Mazar and Mazar 1989: Pl. 3:1-3) עם עיטור חבל בצד החיצוני	אזור ירושלים
הר הזיתים: מערת מגורים (פייג תשע"א איור 10: 1-3)	
בית צפאפה (Feig 2003: Fig. 18: 1-4)	מדרום לירושלים
רכס מלחה (לוח 113: 2)	
חרבת שילחה (מזר עמית ואילן תשמ"ד: ציור 4: 1-6)	מצפון לירושלים
פסגת זאב: ראס אבו מע'רוף (Seligman 1994: Fig. 5:10)	
הר הצופים: מערה (טרם פורסם)	
עלמית (הר-אבן 2003: איור 99: 2)	
דיר א-סיד (נדלמן תשנ"ב: איור 3: 11-18)	
חרבת זימרי (לוח 117: 3)	
עלונה (טרם פורסם)	
הגבעה הצרפתית: בית חווה (מזור תשס"ז: איור 6: 5-7)	

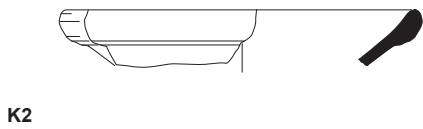
קדרות מטיפוס זה נמצאו ברמת רחל מתחת לרצפת החצר ובבור הטמנה 477 מחפירות אהרוני. זהו טיפוס מוכר ונפוץ ביהודה החל מתקופת הברזל IIב'. הקדרות ממשיכות כמעט ללא שינוי עד לסוף תקופת הברזל (Herzog and Singer-) II 1-3 (Avitz 2015: 219, Pl. 2.4.11; Gitin 2015a: 347, Pl.3.3.2: 1-3), וקשה להבדיל בין אלה מתקופת הברזל II ב' לאלה מתקופת הברזל IIג'. הייצור שלהן פסק, ככל הנראה, לקראת סוף תקופת הברזל IIג', כפי שנפסק הייצור של קערות מטיפוס B7, שהיו עשויות מאותו סוג טין ובאותה הטכניקה של קיפול השפה כלפי חוץ.

K1.1 - חלק מהקדרות בעלות השפה המקופלת החוצה משכבה 9/10 בפסגת עיר דוד (לוחות: 57:22; 58:35; 61:61, 62, 64-65) עשויות מקבוצת חומר 2, ולכן נחשבות לטיפוס משנה של הקדרה K1. לרוב הן עם מירוק בגוון צהבהב. מעט קדרות מטיפוס זה נמצאו בשכבה 9 (Shalev 2015: 205, BL-8). קדרות אלה אינן נפוצות בסוג הטיין הזה. הופעתן בשכבה לצד הקדרות מטיפוס K1 היא אולי מעין ניסיון שלא צלח להאריך את השימוש בטיפוס שכנראה לא יוצר יותר במתכונתו המקורית. אפשרות אחרת היא שהן כלולות בדוחות השונים יחד עם הקדרות מתקופת הברזל כי חוקרים לא עשו את האבחנה בסוג הטיין.

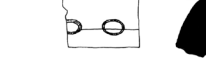
K1

K2

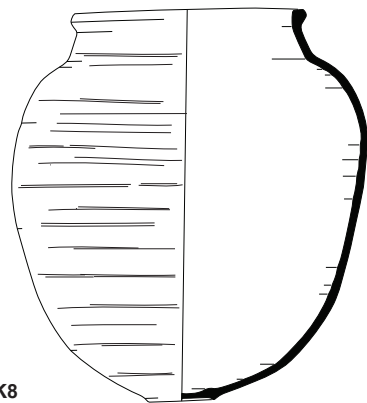
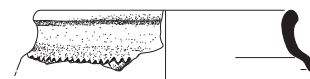
K3

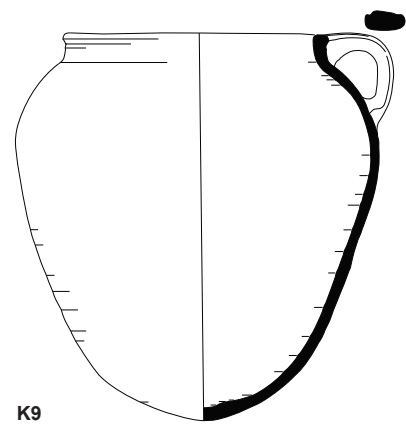
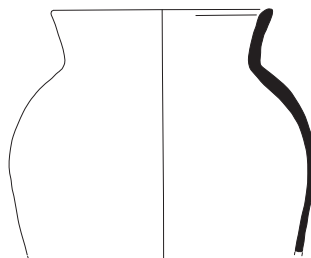
K5

K7

K8

K9

איור 18: לוח טיפולוגי - קדרות

קדרה K2 - מורטריום (ברבים: מורטריה), קדרה בעלת שפה עבה ומוארכת. טין לא מקומי, בהיר צהבהב או בגוון ירקרק. דופן עבה לעיתים גלית מעט.

הפניות:

רמת רחל לוחות 23: 6; 31: 2-4; (בנוסף: ברבוע 86/87 שבר קטן שלא צויר ראו טבלה בנספח 3); מחפירות אהרוני: 1: 2; 8.24: 2; Gadot et al. 2016b: Figs. 8.24: 2; 8.27: 1
גבעת חומה גבעת חומה: לוח 86: 17
ראס אל עמוד בור מיים: לוח 104: 3
אתרי ייחוס עיר דוד: שכבה 9 (3, 1); Zuckerman 2012: Fig. 3.4: 1, 3
עין גדי: שכבה V (27-26: Pl. 3); Yezerski 2007: Pl. 3:26-27; שכבה IV (2.2: Fig. 5.2.2); Stern 2007: 201, Type B5 (Mazar and Panitz-Cohen 2001: 51 BL30) II עם דיון והפניות) תמנה/תל בטש: שכבה II (30: BL 51); Mazar and Panitz-Cohen 2001: 51 BL30
אזור ירושלים הגן הארמני (22: Fig. 14); Tushingham 1985: Fig. 14: 22
קדום (15, 12: Fig. 5); Stern and Magen 1984: Fig. 5: 12, 15
שכם: שכבה V (9: Pl. 2.9); Lapp 2008: Pl. 2.9 בעיקר ממילויים של שכבה IV
מדרום לירושלים הולילנד (12-11: Fig. 6); Ben-Arieh 2000: Fig. 6: 11-12
מצפון לירושלים חרבת שילחה (מזר עמית ואילן תשמ"ד: ציור 3: 20)
בהר הצופים: מערה (טרם פורסם)
עלמית (הר-אבן 2003: איור 99: 1)

קדרות המורטריה נדונו בהרחבה.²³⁶ הן אינן מקומיות ויובאו, ככל הנראה, מהאזור הצפון-מזרחי של אגן הים התיכון.²³⁷ הן נפוצות במאה הז' לפנה"ס, ואף מעט קודם לכן, במישור החוף (7: 3.3.8: Pl. 3.3.8; Gitin 2015a) ושם דיון והפניות נוספות) ובבקעת באר שבע (6: K6); Freud 2015: 189-190. באזור ירושלים, לעומת זאת, קדרות אלו אינן נפוצות בתקופת הברזל II ג' (עד כה פורסמו דוגמאות ספורות). בתקופה הפרסית הן יותר נפוצות באזור ירושלים. קערות המורטריה עם הבסיס השטוח שייכות לאופק של תקופת הברזל II ג' (1997: Waldbaum and Magness 40). בתקופה הפרסית הן בעלות בסיס חצוצרה. המעבר מהבסיס השטוח לבסיס חצוצרה חל כנראה במהלך המאה הו' לפנה"ס. במצודה שנחפרה בדרום החוף המערבי של חצי האי סיני, לא הרחק מתעלת סואץ, על הדרך המקשרת בין מצרים לחוף הארץ-ישראלי, נמצאו קדרות מורטריה בעלות בסיס שטוח בלבד, יחד עם כלי חרס מצריים, לצד כלים מיוון ופניקיה. האתר תוארך למאה הו' לפנה"ס (10: 21: Fig. 10); Oren 1984. במחקר שערכו חופרי תל חסי על המורטריה הם תיארו את הופעתה לפרק הזמן שמשלהי המאה הז' (אולי קשור בנסיגה האשורית סביב 630 לפנה"ס) ועד לתחילת המאה הה' לפנה"ס (60-59: 1989: Blakely and Bennet). לדעתנו, המצאותן של קדרות המורטריה במכלולים ביתיים לא מאפשרת לקשור אותן לנוכחות צבאית, כשם שהקדרות בעלות בסיס החצוצרה מהתקופה הפרסית נקשרו לנוכחות צבאית או אחרת הקשורה בהשתלטות הפרסית על האזור. לדעת חופרי תל חסי, השימוש בקדרה בעלת

236 שטרן תשל"ג: 98-101, ללא הפרדה בינן לבין הקערות העבות המקומיות; Lapp 2008: 51 BL30; Mazar and Panitz-Cohen 2001: 51 BL30; Lehmann 1998: 28-29; Bennet and Blakely 1989: 196-203; Blakely and Bennet 1989: 45-65

237 על בדיקות פטרוגרפיות המצביעות על מוצאן ראו: Zuckerman and Ben-Shlomo 2011 ושם דיון וסקירת מחקר; בתל אל-חסי (62-60: 1989: Bennet and Blakely) עם דיון וסקירת מחקר; גורלזני (תשס"ד: 121-124) וכן סקירה על מוצאן בדוח אשקלון (113-112: 2011: Stager, Master and Schlögl).

בסיס החצוצרה התחיל בכיבוש הפרסי והסתיים במעבר בין המאה ה' למאה ה' לפנה"ס (Blakely and Bennet) 59-61 (1989) בדיונה במכלול כלי החרס משכם, הכלילה לאפ את הקדרה עם הבסיס השטוח בין הטיפוסים המזוהים של התקופה הפרסית המוקדמת (Lapp 2008 Fig. 4.1:9) ואילו את הקדרה עם הבסיס הגבוה בין הכלים המזוהים עם התקופה ההלניסטית (Lapp 2008: Fig. 4.5: 5). לדעתה, בסיס הטבעת הגבוה נכנס לשימוש במאה ה' לפנה"ס, והיה בשימוש לכל אורך המאה ה' לפנה"ס (Lapp 2008: 73-75). במהלך התקופה הפרסית, ובמיוחד לקראת סופה ובראשית התקופה ההלניסטית, התחיל ייצור עצמי של קערות כבדות מקומיות המחקות את קדרות המורטריה. בתל חסי, חופרי האתר ראו את הפסקת הייצור של הכלים בעלי בסיס הטבעת כסממן כרונולוגי של המעבר בין המאות ה' והד' לפנה"ס (Bennett and Blakely 1989: 203).

קדרה K3 - קדרה עמוקה וסגורה, השפה נפתחת החוצה, הצוואר קצר, והגוף מעוגל או מוארך. משח עצמי או חיפוי דליל, וקווי מירוק אופקיים על הגוף ואנכיים על הצוואר. הקדרה בעלת בסיס טבעת או בסיס חצוצרה גבוה, והיא עשויה מקבוצת חומר 1.

הפניות:

רמת רחל	לוחות 2: 5; 9: 6; 16: 9; 17: 23; בסיסים: לוחות 22: 3; 24: 13; מחפירות אהרוני (Freud 2016a: Table 1: K3)
פסגת עיר דוד	שכבה 9/10: לוחות 57: 25; 61: 67-68; שכבה 10 (Yezereski and Mazar 2015: Fig. 5.6: 78; צוירה במהופך)
בית הכרם	לוחות 15: 64; 15: 67; 15: 70; 8
גבעת חומה	גבעת חומה: לוח 10: 88
רמות אלון	לוחות 8: 95; 8: 96; 11
ראס אל עמוד	מילויים (נגורסקי וגרינהוט תשע"ה: איור 6: 6)
אתרי ייחוס	עיר דוד: שטח E, שכבה 11 (De Groot and Bernick-Greenberg 2012b: Fig. 4.3: 4); שטח G, שכבה 10 (Shiloh 1986: Fig. 6:2, 3); עין גדי: שכבה V (Yezereski 2007: Pl. 4:4-5) ²³⁸
אזור ירושלים	לכיש: שכבה II (Zimhoni 2004b: Fig. 26.50:2); שבר דומה פורסם כקנקן (Zimhoni 2004b: Fig. 26.54:15) וייתכן שהוא בסיס חצוצרה דומה. שכבה III: קדרה עם ידיות אופקיות וזיו (Zimhoni 2004b: Fig. 26.37:12)
מדרום לירושלים	ממילא: מבנה (עמית תש"ע; הירשברג תשע"ה לוחות 5: 4; 9: 12) הר הזיתים: מערת מגורים (פייג תשע"א איור 10: 6)
מצפון לירושלים	רוגם גנים (Greenberg and Cinamon 2011: Fig. 21:6) חרבת שילחה (מזר, עמית ואילן תשמ"ד: ציור 3: 19) תל אל פול (Sinclair 1960 Pl. 23:2) חרבת ניסיה (Livingston 2003: Pl. 5.4:6)

שברים של קדרות מטיפוס זה נמצאו ברמת רחל, במילויים מתחת לרצפה 380, ובאדמת הגן. שפה של קדרה דומה נמצאה בשכבה 11 בשטח E בעיר דוד (המחצית הראשונה של המאה הז' לפנה"ס). שתי קדרות מטיפוס זה עם בסיס חצוצרה ונקב

238 וראו גם בתל עירא שכבה VI (Freud 1999: Fig. 6.101:3); חרבת עוזה שכבה III (Freud 2007: Fig. 3.24:7).

בחלק התחתון של הגוף נמצאו בבית הבולות בשטח G בעיר דוד. על סמך הופעתן של קדרות מטיפוס זה בעיר דוד, בלכיש ובעין גדי ניתן לומר כי הן הופיעו כבר בתקופת הברזל II ב', אך נעשו נפוצות יותר בחלקה הראשון של תקופת הברזל II ג'. כלי שלם עם בסיס החצוצרה הגבוה מוכר עד כה רק משלהי התקופה, משכבת החורבן בבית הבולות בעיר דוד.

קדרה עמוקה עם שפת מרזב K4 - קדרה ללא צוואר, הכתף נוטה בחלקה העליון אלכסונית פנימה. שפה מעובה, קעורה מבחוץ למעין מרזב. קדרות מטיפוס זה עשויות מקבוצת חומר 2.

הפניות:

פסגת עיר דוד שכבה 9/10 (לוחות 59: 43; 62: 78);
 שכבה 10-2 (Yezerki and Mazar 2015: Figs. 5.8: 99; 5.12: 174)
 אתרי ייחוס עין-גדי שכבה IV (Stern 2007: Pl. 5.2.4: 9-10)
 אזור ירושלים חניון גבעתי בשכבה XIA (Ben-Ami 2013: Fig. 3.7: 2)
 הגן הארמני (Tushingham 1985: Fig. 5: 16)

הקדרה דומה לקנקן פערורי SJ4 ולפערור HMJ2 (להלן). שפות כמו של קערה זו בדרך כלל מותאמות למכסה, בחלק מהמקרים הן מתוארות כסירי בישול (עין גדי, חניון גבעתי). אך אלה מפסגת עיר דוד ומחניון גבעתי עשויות מטין בהיר, שאינן אופייניות לסירי בישול. שטרן (תשל"ג: 104) הביא דוגמא לסיר בישול פערורי כזה עם מכסה מתל גזר. קדרות אלה אינן נפוצות, והופעתן לראשונה בשכבה הבבלית בעיר דוד משייכת אותה לדעתי לתקופה זו. היא אינה נפוצה בהמשך במהלך התקופה הפרסית.

קדרה K5 - אגן או קדרה רדודה, עשויה מטין גס, עם חיפוי אדום ומירוק. על חלק מהקדרות מטיפוס זה ישנו עיטור מעגלים שנעשה בטביעת קנה. על חלק מהשברים נמצאו שרידי צבע לבן. הקדרות מטיפוס זה עשויות יד בטכניקת הגדילים, כפי שניתן להבחין ממקום החיבור של הגדילים שנפרדו. הליבה של כלים אלה לרוב שחורה, וקשה לקבוע לאיזו קבוצת חומר הן שייכות. נראה שאת חלקן לפחות, יש לשייך לקבוצת חומר 1.

הפניות:

רמת רחל לוחות 12: 7; 17: 9; חפירות אהרוני (Freud 2016a: Table 1: K5)
 אזור ירושלים ממילא: מבנה (עמית תש"ע; הירשברג תשע"ה לוח 3: 6, שבר קטן)
 חפירות הכותל: מבנה מתקופת הברזל (טרם פורסם)
 מצפון לירושלים מבשרת ירושלים: מכלול המתוארך למהה 'ח' לפנה"ס, קדרה עם שתי שורות של טביעות דומות אך קטנות יותר.²³⁹

שברים רבים של קדרות מטיפוס זה נמצאו בחפירות אהרוני ברמת רחל, בעיקר במבנה הצפוני ובמילויים מתחת לרצפה 380 משלב הבנייה הראשון. זהו סוג כלי ייחודי, שאין לו הרבה מקבילות ולא ברור למה שימש. ייתכן שאחדים מהשברים הם חלק עליון של כנים גדולים.

239 מחפירות אורה הנגבי, טרם פורסם (IAA 4554 77-43). השבר נבדק על ידי במחסי רשות העתיקות.

קדרה K6 - אמבט רגל, קדרה או אגן רדוד, לרוב בעל צורה אליפטית, לעיתים, רבועה עם ידיות מדף (ארבע עד שש) היוצאת מהשפה פנימה, בעלת עמוד דמוי ידית, היוצר מעין תמיכה מוגבהת במרכז.

הפניות:

רמת רחל	מחפירות אהרוני מעל רצפה 380 (Gadot et al. 2016b: Fig. 8.23:9)
רמות אלון	(לוח 97: 13)
אתרי ייחוס	לכיש: שכבה III (Zimhoni 2004b: Fig. 26.2: 4)
	באר שבע: שכבה II (Singer-Avitz 2016: Fig. 12.56: 1); Aharoni 1973: Pl. 63: 138)
	תמנה תל-בטש שכבה II (Mazar and Panitz-Cohen 2001: 138, Figs. 59:12; 62: 1)
	שומרון (Tappy 2015a: Pl. 2.3.11: 6).
אזור ירושלים	שברים מחפירות קניון והעופל (Prag 2012)
מדרום לירושלים	ה'רבת אבו שואן (ברוך תשס"ז איור 12: 14)
מצפון לירושלים	פסגת זאב: ראס אבו מע'רוף (Seligman 1994: Fig. 9: 8)

אמבטים או אגנים כאלה לא נפוצים, אך מוכרים מאתרים רבים בכל הארץ, במיוחד מתקופת הברזל II ב', וכן גם מתקופת הברזל II ג'.²⁴⁰ הזיהוי המקובל כאמבט רגל הוצע על ידי פרג (Prag 2012), שבעקבות כלים דומים שיוצרו בחברה הערבית המסורתית, הציעה לקשור את הופעתם במקומות כלכיש, והעופל למבני שער, שם אולי נערכו פעולות טכסיות של שטיפת רגליים.²⁴¹

חלקי שפות של קדרות או אגנים נוספים עשויי יד, עשויים להיות חלק מאמבטים או אגנים. ללא הלשון האופיינית או העמוד במרכז אי אפשר לזהות לאיזה סוג כלי הם שייכים. שברים כאלה נמצאים כמעט בכל אתר, הם עשויים בגדלים ובעוביים שונים, השפות שלהם לרוב בלתי מעוצבות. ראו דוגמאות מרמות אלון (לוח 96: 12), ראס אל עמוד (נגורסקי וגרינהוט תשע"ה: איור 6: 5), וכן ממערת מגורים בהר הזיתים (פייג תשע"א איור 10: 4).

קדרות פערוריות K7 - קדרות סגורות, בעלות שפה חלקה, מעובה או שפת מרזב. קדרות מטיפוס זה הן בעלות גוף כדורי, ולעיתים מעוטרת בטביעות יתד המוטבעות בצד החיצוני על השפה או מתחת לשפה. הקדרות עשויות מקבוצת חומר 2 או 3. עיטור היתד האופייני המופיע על קדרות כאלו מופיע גם על קדרות מטיפוס K9 (להלן).

הפניות:

רמת רחל	לוחות 46: 4; 49: 7; חפירות אהרוני: בור 484 (Aharoni 1964: Fig. 13:9)
חרבת אר-ראס	לוחות 74: 7; 76: 7-8; 77: 11-12;
אתרי ייחוס	עיר דוד: שטח E, שכבה 9 (Zuckerman 2012: Fig. 3.3: 21-22)
	פסגת עיר דוד: שכבה 9 (Shalev 2015: Fig. 4.2: 7)

240 בטבלה לעיל וכן מתל אל פרעה צפון (Tappy 2015b: Pl. 3.2.7: 4), מעקרון (Gitin 2015b: Pl. 3.5.15: 6), מתמנה תל-בטש שכבה II (Mazar and Panitz-Cohen 2001: 138, Figs. 59:12; 62: 1)

241 הסבר אחר הוצע על ידי אשל (תשמ"ו: 297) שכינה כלים אלו 'כירות ניידות'. לדעתו, יחד עם הקערות הא-סימטריות (Scoops) הן מייצגות שלב ישוב מעל שכבת החורבן של שכבה III כלכיש, המייצג נוכחות צבא זר (ארמי?) שישב במקום. זו טענה קצת מופרכת לאור העובדה שאמבטי רגל מוכרים היטב משכבות ישוב המתוארכות לתקופת הברזל II ב'-ג' באתרים רבים (וראו לעיל). אשל טעה גם לגבי הקערות הא-סימטריות, שכיום מוכרות ממקומות נוספים. בדוח הסופי של לכיש הן משויכות לשכבה III (וראו: Herzog and Singer-Avitz 2015: 219). גיטין אף הראה שהן מתחילות עוד קודם לכן בתל גזר, וקושר את הופעתן לפעילות בממגורות (Gitin 1993).

עין גדי: שכבה IV (Stern 2007: Figs. 5.2.11; 5.2.12: 7)

אזור ירושלים הגן הארמני (Tushingham 1985: Fig. 16: 8)

מדרום לירושלים הולילנד (Ben-Arieh 2000: Figs. 8, 9)

מצפון לירושלים ה' ניסיה (Livingston 2003: Fig. 6.4: 1)

הר הצופים: מערה (טרם פורסם)

חרבת זימרי (לוח 119: 6; 121: 10-12) שפה בלוח 121: 10 עם עיטור יתד לא רציף

עלונה (טרם פורסם), עם עיטור יתד

גבעון (Pritchard 1964: Fig. 48: 17)

קדרות אלה, הנמנות אצל שטרן על משפחת כלי החרס המעוטרים (תשל"ג: 136, ד', ה' צ' 220, 221; Stern 2015a: 578-579), הן בין טיפוסי הכלים המזוהים ביותר עם התקופה הפרסית, בעיקר בחלקה המוקדם. מקורו של העיטור אולי במסופוטמיה בשל הדמיון של העיטור לכתב היתדות (שטרן תשל"ג: 138), אך צורת הטיפוס היא מקומית ומזכירה את הפערורים של שלהי תקופת הברזל II ותחילת המאה ה' לפנה"ס.²⁴²

קדרה עמוקה K8 - קדרה בעלת שפה מעובה, פתח רחב, צוואר נוטה מעט פנימה, גוף מוארך עגלגל ובסיס טבעת קטן. הקדרה ללא ידיות, ממורקת במירוק רוחבי לא רציף המעניק לה מראה צהבהב. במראה היא דומה לקדרות העמוקות של תקופת הברזל (וראו קדרה K3). המירוק נעשה גם הוא במסורת העיטור של תקופת הברזל אלא שבטיפוס זה הוא נעשה על טין בהיר מקבוצת חומר 2.

הפניות:

רמת רחל לוחות 21: 8; 29: 12; 31: 1

פסגת עיר דוד שכבה 9/10: לוח 24: 57

אתרי ייחוס ה' בית לוייה (Naveh 1963: Fig. 2:5): קדרה דומה בגודל ובצורה, אין פירוט על סוג הטיין או מירוק. מתוארכת למאה ה' לפנה"ס.

הקדרה כלולה בטיפוס ג' של שטרן (תשל"ג: 101, צ' 122; Stern 1982: 98). קערה מטיפוס זה נמצאה בפתח מערת קבורה בבית לוייה, שבה ספסלים חצובים בסלע כמו במערות הקבורה האופייניות לתקופת הברזל II ביהודה. שבירי הקדרה נמצאו בכניסה למערה יחד עם פכית המתוארכת לתקופה הפרסית (Naveh 1963).

קדרה עמוקה K9 - קדרה בעלת שפה מתעגלת נוטה החוצה, צוואר קצר, בסיס מעוגל. קדרה זו בעלת ידית אחת או יותר (עד ארבע) המשוכות מהשפה לכתף, ולעיתים עם עיטור יתד (כמו מרמת רחל לוח 54: 6), בדומה לקדרות מטיפוס K7. טיפוס זה של קדרה עשוי מקבוצת חומר 2 או 3.

הפניות:

רמת רחל לוח 31: 6-9 מבור 13174; 54: 6; מחפירות אהרוני: בור 484 (Aharoni 1964: Fig. 12: 23-30)

פסגת עיר דוד שכבה 9/10: לוח 61: 69-71; שכבה 9 (Shalev 2015: Pl. 4.2:1-4)

בית הכרם לוח 71: 6-7

חרבת אר-ראס לוחות 72: 13; 74: 6 עם עיטור יתד; 85: 6

242 קשה לקבל את טענתו של זורן (Zorn 2001), שמקור העיטור הוא בחצי האי ערב. זה אינו עיטור נפוץ בערב, ובארץ ישראל כמות הכלים המעוטרים בסגנון זה רבה יותר.

גבעת חומה	גבעת חומה: לוח 86: 18; הר חומה: לוח 90: 16-17
אתרי ייחוס	עיר דוד: שטח E שכבה 9 (Zuckerman 2012: Fig. 3.3:13-22) עין-גדי: שכבה IV (Stern 2007: Pl. 5.2.3: 8-11) שכב: שכבה V (Lapp 2008: Pl. 2.5: 1-10)
אזור ירושלים	תל חסי: שכבה Vd (Bennet and Blekely 1989: Fig. 141: 1) חניון גבעתי: שכבה XIa (Ben-Ami 2013: Fig. 3.6: 19) הגן הארמני (Tushingham 1985: Fig. 15: 2, 7, 14) ממילא: מבנה (הירשברג תשע"ה: לוחות 2: 13, 8: 3)
מדרום לירושלים	הולילנד (Ben-Arieh 2000: Fig. 7: 1-3) רכס מלחה (לוח 115: 4) עם עיטור יתד
מצפון לירושלים	בנייני האומה (Lehman 2005: Fig. 5: 39-41) קדום (Stern and Magen 1984: Fig. 6:1, 3) ח' ניסיה (Livingston 2003: Fig. 6.4: 2) תל א-נצבה (Wampler: 1947: Pl.67: 1512) גבעון (Pritchard 1964: Fig. 48: 22) הר הצופים: מערה (טרם פורסם) עלמית (דינור וליפוביץ 1988: לוח 2: 14) ענאתה (Taha 2014: Fig. 18: 13) חרבת זימרי (לוחות 119: 7; 121: 13, 16-17)

קדרות אלה מקבילות לטיפוס ד'3 של שטרן (שטרן תשל"ג: 102, צ' 125). הן נפוצות מאוד בתקופה הפרסית.

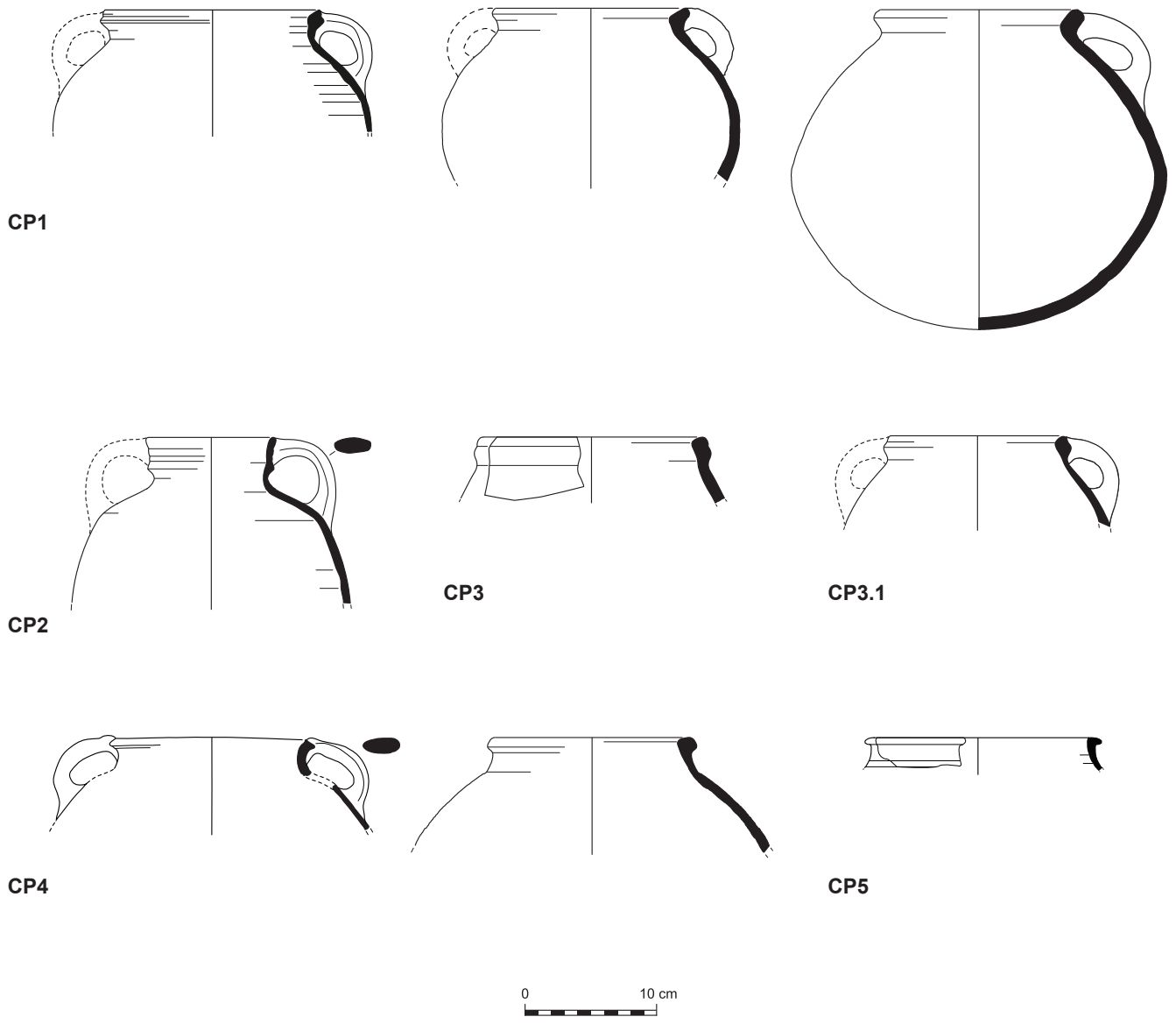
סירי בישול

סיר בשול CP1 - סיר בישול סגור, ללא צוואר, עם שפה הנפתחת למעין מדף קצר. קוטר השפה הוא כ 15-20 ס"מ, ובקצה השפה יש חריץ. ברוב המקרים הגוף כדורי, ושתי ידיעות נמשכות מהשפה לכתף. סירי בישול מטיפוס זה מופיעים במכלולים של סוף המאה הז' וראשית המאה הו' לפנה"ס, לעיתים ללא החריץ בשפה. חלקם קטנים יותר, עם קוטר שפה של כ 10 ס"מ בלבד, ועם גוף מזווה מעט בחלקו התחתון ועם דופן שהיא לעיתים דקה יותר.

הפניות:

רמת רחל	לוחות 3: 4-1; 7: 20; 9: 12; 8: 15; 17: 10, 24; 18: 19-20; 20: 4-1; 22: 24; 23: 7-9, 21; 24: 14;
פסגת עיר דוד	28: 11; 29: 13; 32: 6-1; חפירות אהרוני (Freud 2016a: Table 1: CP1) שכבה 9/10: לוחות 57: 26-29; 58: 38-42; 62: 72-75; שכבה 10 (Yezerki and Mazar 2015: Fig. 5.7: 91-96)
בית הכרם	שכבה 9 (Shalev 2015:209 CP-2, Fig. 4.2: 13-15) לוחות 64: 16-19; 67: 16-20; 70: 10
חרבת אר-ראס	לוחות 77: 13; 78: 6; 80: 13; 83: 7; ממבנה 1 לוח 85: 1; ממבנה 3 (Feig 2016: Fig.11: 9)
גבעת חומה	גבעת חומה: לוחות 87: 2-7; 89: 2; הר חומה: לוח 91: 1
רמות אלון	לוח 97: 16-19
ראס אל עמוד	בור מים: לוח 102: 8-9; מילויים (נגורסקי וגרינהוט תשע"ה: איור 6: 8)
אתרי ייחוס	עיר דוד: שטח E, שכבה 10 (De Groot and Bernick-Greenberg 2012b: 68, CP8, Fig. 4.3: 9-10), שטח G, שכבה 10, בית הבולות (Shiloh 1986: Fig. 6:9-10)

איור 19: לוח טיפולוגי - סירי בישול

- עין גדי: שכבה V (Yezerki 2007: Pl. 5:1-15, 17-18)
 לכיש: שכבה II (Zimhoni 2004b: Fig. 26.54:14)
 תמנה/תל בטש: שכבה II (Mazar and Panitz-Cohen 2001: 87, CP 11, and Pl. 60:13)
 שכם: שכבה V (Lapp 2008: Pl. 2.10: 1-20)
 חניון גבעתי: שכבה XIA (Ben-Ami 2013: Fig. 3.7: 1) אזור ירושלים
 הרובע היהודי (De Groot, Geva and Yezerki 2003: Pls.1.12:10; 1.15:4)
 הר הזיתים: מערת מגורים (פייג תשע"א איור 10: 8-10)
 ממילא: בית חווה (הירשברג תשע"ה: 45, סיר בישול 1)
 הולילנד (Ben-Arieh 2000: Fig. 10:6) מדרום לירושלים
 רכס מלחה (לוח 113: 4-5)
 הגבעה הצרפתית: מצודה (Barkay, Fantalkin and Tal 2002: Fig. 17: 4) מצפון לירושלים
 פסגת זאב (Seligman 1994: Fig. 5: 13-14)
 חרבת זימרי (לוח 117: 5)

חרבת שילחה (מזר עמית ואילן תשמ"ד: ציור 4: 10-15)
 חרבת ניסיה (Livingston 2003: Pl. 5.4:23)
 מוצא: שכבה IV (Greenhut and De Groot 2009: Fig. 3.20: 2-4)
 הר הצופים: מערה (טרם פורסם)
 עלמית (דינור וליפוביץ 1988: לוח 2: 12)
 דיר א-סיד (נדלמן תשנ"ב: איור 4: 3)
 עלונה (טרם פורסם)
 גבעון (Prichard 1964: Fig. 34:2)
 תל אל-פול: שכבות IIIA ו-III B (Lapp 1981: 96, Fig. 67:12; Fig. 68:8-11)

סירי בישול מטיפוס זה נמצאו ברמת רחל החל משלב הבנייה הראשון, במילויים מתחת לרצפה 380 ואף בבור 13174. זהו טיפוס חדש, שהחל את הופעתו בתקופת הברזל II ג', והפך לאחד משני הטיפוסים הנפוצים ביותר, בעיקר במחצית השנייה של התקופה (Gitin 2015a: 348, Pl. 3.3.3:6-8). הטיפוס ממשיך כמעט ללא שינוי למאה ה' לפנה"ס. ברמת רחל זהו הטיפוס היחיד מבין סירי הבישול שנמצא בתעלה 4. בבור 13174 הוא הטיפוס השולט, בנוסף למספר מועט של סירי בישול מהתקופה הפרסית. בבית הכרם זהו הטיפוס הנפוץ, וכך גם בשכבה 9/10 בפסגת עיר דוד. בדיון בכלי החרס מהתקופה הפרסית מפסגת עיר דוד, ציין שלו (Shalev 2015:209) שהטיפוס נמצא בכל השלבים של השכבה, אך נעשה פחות נפוץ בשלבים המאוחרים שלה 5-9-2-9. סיר זה נפוץ ביותר בשכבה V בשכם, ולא בכדי קבעה לאפ (Lapp 2008: 29-30) את תאריכו של הטיפוס למאה ה' וראשית המאה ה' לפנה"ס. לאפ ציינה את ההמשכיות של הטיפוס מתקופת הברזל לתקופה הפרסית, והדגישה שלחלק מסירי הבישול יש רכס בשפה, אך רובם קטנים ודקים יותר מאלו שבתקופת הברזל. גם בגבעון תוארכו סירי בישול מטיפוס זה למאה ה' ולראשית המאה ה' לפנה"ס (Lapp 1968: 391). ישנם הבדלים צורניים בין סירי הבישול מטיפוס זה מתקופת הברזל II ג' לעומת סירי הבישול ממכלולי המאה ה' לפנה"ס. סירי הבישול מהשלב המאוחר הם, לעיתים (אך לא תמיד), קטנים יותר, הדופן דקה יותר והחריץ בשפה פחות מודגש או נעלם כליל. שינוי נוסף הוא בטין ממנו עשויים חלק מהכלים (וראו להלן, פרק ה'). למרות ההבדלים שנמנו לעיל, קשה לתארך בוודאות סירי בישול כאלה ביתר דיוק בתוך טווח הזמן שהוגדר להם.

סיר בישול CP2 - סיר בישול סגור, השפה דקיקה, חדה בקצה ופונה החוצה, בעל צוואר עם רכס אחד בולט במרכזו או שניים-שלושה רכסים רדודים ורכס בולט מתחתם. שתי ידיות משוכות מהשפה לכתף, והגוף בעל צורה כדורית.

	הפניות:
רמת רחל	לוחות: 3: 10-5; 7: 21; 8: 13; 13: 8; 16: 13; 24: 15; חפירות אהרוני (Freud 2016a: Table 1: CP2)
פסגת עיר דוד	שכבה 9/10: לוח 62: 76; שכבה 10 (Yezerki and Mazar 2015: Fig. 5.6: 80)
בית הכרם	לוחות 69: 11; 70: 9
חרבת אר-ראס	לוחות 72: 14; 76: 22; 77: 16; 78: 8; 80: 12; 83: 8; 84: 3-4; ממבנה 1 (Edelstein 2000: Fig. 11:8-1)
	10; ממבנה 3 (Feig 2016: Fig. 11: 8), עם שפה זקופה, הרכס התחתון בולט מעט ולכן הסיר דומה יותר לסירי הבישול הסגורים של תקופת הברזל II ב' ('
גבעת חומה	גבעת חומה: לוחות 87: 1; 89: 1; הר חומה: לוח 91: 2

רמות אלון	לוחות 93:16; 94:17; 97:14-15
ראס אל עמוד	בור מים: לוח 102:10-12; מילויים (נגורסקי וגרינהוט תשע"ה: איור 6:9)
אתרי ייחוס	עיר דוד: שטח E, שכבה 10 (De Groot and Bernick-Greenberg 2012b: 70-71, type CP3), 14: Fig. 4.3; שטח G, שכבה 10, בית הבולות (Shiloh 1986: Fig. 6:16) עין גדי: שכבה V (Yezerki 2007: Pl. 4:7-9) לכיש: שכבה II (Zimhoni 2004b: Fig. 26.53: 6)
אזור ירושלים	הרובע היהודי (De Groot, Geva and Yezerki 2003: Pl. 1.9:14) הר הזיתים: מערת מגורים (פייג תשע"א איור 10:12) ממילא: בית חווה (הירשברג תשע"ה: לוח 7:9)
מדרום לירושלים	הולילנד: המפלס התחתון (Ben Arieh 2000: Fig. 5:8) רכס מלחה (לוח 109:8)
מצפון לירושלים	חרבת שילחה (מזר עמית ואילן תשמ"ד: ציור 4:16-18) פסגת זאב (Seligman 1994: Fig. 5:15,17) חרבת זימרי (לוח 117:4) הר הצופים: מערה (טרם פורסם) עלמית (דינור וליפוביץ 1988: לוח 2:1) דיר א-סיד (נדלמן תשנ"ב: איור 4:3) עלונה (טרם פורסם)
	הגבעה הצרפתית: בית חווה (מזור תשס"ז איור 6:8-9); מצודה (Barkay Fantalkin and Tal 2002: Fig. 15:5)

סירי בישול מטיפוס זה מופיעים במספרים גדולים ברמת רחל מתחת לרצפה 380, לצד טיפוס CP1. זהו הטיפוס הנפוץ ביהודה בשלהי תקופת הברזל (Gitin 2015a: 348, Pl. 3.3.3:2-5), וסביר להניח שהוא התפתח מסיר הבישול בעל השפה הזקופה, עם מספר הרכסים, שהיה נפוץ בסוף תקופת הברזל II (Herzog and Singer-Avitz 2015: 219-220, Pl. 2.4.12: 5). בשלב המעבר בין הטיפוס מתקופת הברזל IIב' לתקופת הברזל IIג' קיים לעיתים טיפוס ביניים במחצית הראשונה של המאה הז' לפנה"ס: סיר בישול בעל שפה זקופה ורכס תחתון בולט יותר משאר הרכסים או רכס תחתון בלבד (Gitin 2015a: 348, Pl. 3.3.3:1), כמו לדוגמא במבנה 3 בחרבת א-ראס (Feig 2016: Fig. 11: 8). טיפוס זה של סיר הבישול אינו ממשיך מעבר לשכבות החורבן של 586 לפנה"ס.

על חלק מסירי הבישול, בעיקר מטיפוס זה אך גם מטיפוס CP1, מופיעים תווי קדר. תווי קדר נפוצים ומוכרים ברחבי יהודה ובסביבות ירושלים בתקופות הברזל IIב'-ג', ובכלל זה ברמת רחל (Bocher, Ras and Freud 2016: 243). נראה שהם נפוצים יותר על סירי הבישול מטיפוס CP2 מאשר אלה מטיפוס CP1. כך לדוגמא, ברובע החיצון בעיר דוד שככל הנראה לא היה מיושב במאה הז' לפנה"ס (Shoham 2000: 110), וברמת רחל ברובע מתחת לרצפת החצר (לוח 3:1, 5-9).²⁴⁴ לעומת זאת לא נמצאו תווי קדר על סירי הבישול מטיפוס CP1 במכלולים יחד עם טיפוסים חדשים שאינם אופייניים לתקופת הברזל IIג', כמו בתעלה 4 ברמת רחל, שכבה 9/10 בפסגת עיר דוד, ובית הכרם. נראה אפוא,

243 וראו; Nadelman 1989; Shoham 2000: 110; Maeir 2010; אצל שלשתם עם הפניות נוספות, פרשנות וסקירת מחקר וכן אצל בוצר, רוז ופרויד (Bocher, Ras and Freud 2016: 482: note 2) על ההסברים שהוצעו לתווי קדר אלו.

244 וראו גם במוצא (Brandl, Greenhut and Vainstub 2009: Fig. 5.7).

שבמקביל להפסקת הייצור של טיפוס CP2, דעכה הטבעת תו הקדר על ידיות סירי הבישול, בעוד שייצור טיפוס CP1 המשך לתוך המאה ה' לפנה"ס.

סיר בישול CP3 - סירבישול פתוח, ללא צוואר, שפה מרוכסת מעובה מעט, שתי ידיות משוכות מהשפה לכתף, הגוף מזווה מעט. סירי בישול מטיפוס זה מוכרים בכל הגדלים.

הפניות:	
רמת רחל	לוחות 3: 11-13; 9: 10; חפירות אהרוני (Freud 2016a: Table 1: CP3)
פסגת עיר דוד	שכבה 9/10: לוחות 59: 44; 62: 77;
חרבת אר-ראס	לוח 78: 7; מבנה 3 (Feig 2016: Fig. 11: 10)
ראס אל עמוד	טרסה: לוחות 105: 9-12; 106: 5; 107: 14, 16-17; 108: 11, 21 מהמאה ה' לפנה"ס
אתרי ייחוס	עיר דוד: שכבה 12 (De Groot and Ariel 2000: Fig. 25:9-12)
	העופל: לוקוס 23041 (Mazar and Mazar 1989: Pl. 6:5-7)
	לכיש: שכבה III (Zimhoni 2004b: Fig. 26.11:6; 26.30:1); שכבה IV (Zimhoni 2004a: Fig. 25.8:7)
אזור ירושלים	הרובע היהודי: שכבה 9 (De Groot, Geva and Yezerki 2003: Pl. 1.1:7; 1.5:7-8; 1.6:5, 15)
מצפון לירושלים	הר הצופים: מערה (טרם פורסם)
	דיר א-סיד (נדלמן תשנ"ב: איור 4: 2)

סיר בישול זה נפוץ בעיקר בתקופת הברזל II ב' (Herzog and Singer-Avitz 2015: 219, Pl. 2.4.12: 1-4). על סמך החפירות בתל גזר טען גיטין (Gitin 1990: Type 105, Pls. 22:1; 24:14, Type 105), שמשך הזמן של טיפוס זה הוא החל ממחצית המאה ה', והוא כולל את המאה הז' לפנה"ס. גם יזרסקי ומזר (Yezerki and Mazar 2015: CP4) כללו אותו בין הטיפוסים שנפוצים במאה הז' לפנה"ס. בדיקה בשכבת החורבן של לכיש בשכבה II, בעיר דוד בשטח E, בתמנה-תל בטש בשכבה II ועוד, מראה כי ניתן לעיתים למצוא מעט שפות של כלים כאלה, שהתגלגלו לשכבה או שהמשיכו להשתמש בהם עד שנשברו, אך הם אינם נפוצים. שברים בודדים מטיפוס זה נמצאו ברמת רחל מתחת לרצפת החצר, וניתן אפוא להסיק מכך על זמן ההקמה של האתר בשלהי המאה ה' לפנה"ס. הטיפוס אינו נפוץ גם ברוב האתרים הכפריים מתקופת הברזל II ג'. דוגמאות לסירי בישול מאותו הטיפוס בעל השפה המדורגת אך גסים יותר ובעלי חריץ מאוד בולט מחוץ לשפה, ובהתאם - קדומים יותר, ניתן לראות בסירי הבישול מהטרסה בראס אל-עמוד (לוחות 105: 11; 106: 5; 107: 13-14; 108: 11; בשכבות 13-15 בעיר דוד (De Groot and Bernick-Greenberg 2012b: Fig. 5.6:7; 5.3:10), ובמילויים משכבה 15 (De Groot and Bernick-Greenberg 2012b: Fig. 5.12:9; 5.16:9)

סיר בישול CP3.1 - סיר בישול פתוח ללא צוואר, השפה מדורגת קלות.

הפניות:	
רמות אלון	לוח 93: 15
ראס אל עמוד	מילויים (נגורסקי וגרינהוט תשע"ה: איור 6: 7)
אתרי ייחוס	עיר דוד: שטח E, שכבה 11 (De Groot and Bernick-Greenberg 2012b: 68, Fig. 4.3: 8)
	העופל: לוקוס 23041 מהמאה הז' לפנה"ס (Mazar and Mazar 1989: Pl. 6:5)
מדרום לירושלים	בית צפאפה (Feig 2003: Fig. 18: 7-8)

דה גרוט וברניק-גרינברג (De Groot and Bernick-Greenberg 2012b: CP7/8, 68) ובעקבותיהם גיטין (Gitin 2015a: 347, note 5) הצביעו על אב-טיפוס של הסיר מטיפוס CP1, שנמצא בשכבה 11 בשטח E בעיר דוד, המתוארכת למחצית הראשונה של המאה הז' לפנה"ס.²⁴⁵ הם תיארו אותו כטיפוס מעבר בין הסיר מטיפוס CP3, הנפוץ יותר בתקופת הברזל IIב', לבין CP1 המחליף אותו בתקופת הברזל IIג'. זהו טיפוס שאינו נפוץ ונראה שהיה בשימוש זמן קצר, בעיקר בסוף תקופת הברזל IIב' ובראשית תקופת הברזל IIג'.

סיר בישול CP4 - סיר בישול סגור, עם שפה מעובה נוטה החוצה וצוואר קצר מאוד נוטה פנימה. הגוף מעוגל, שתי ידיות נמשכות מהשפה לכתף.

הפניות:

רמת רחל	לוח 32: 7-8
חרבת אר-ראס	מבנה 1 לוח 85: 8
הר חומה	הר חומה: לוח 91: 3-4
ראס אל עמוד	בור מיים: לוח 104: 4
אתרי ייחוס	עיר דוד: שטח E, שכבה 9 (Zuckerman 2012: Fig. 3.4: 10)
	עין-גדי: שכבה IV (Stern 2007: Fig. 5.2.4:6, 8)
	שכמ שכבה V (Lapp 1985: Fig. 7:8) – דומה אך לא זהה
	קדום (Stern and Magen 1984: Fig.7:4)
	תל חסי: שכבה Vc (Bennet and Blekely 1989: Fig. 151: 34)
מדרום לירושלים	הולילנד (Ben-Arieh 2000: Figs. 10:1-4, 11: 1-2)
	בניני האומה (Lehman 2005: Fig. 5: 34-38)
מצפון לירושלים	ח' ניסיה (Livingston 2003: Pl. 6.1:4)
	הר הצופים: מערה (טרם פורסם)
	חרבת זימרי (לוחות 119: 8, 10; 121: 9)
	עלונה (טרם פורסם)

זהו טיפוס חדש, שהתפתח כטיפוס עצמאי לקראת סוף המאה הו' ובראשית המאה הה' לפנה"ס, בשונה מהסיר מטיפוס CP1, שהמשיך מהמאה הז' לפנה"ס. הטיפוס מקביל לטיפוסים 2 ו-3 של שטרן (Stern 2015a: Pl. 5.1.6: 2, 8, 11). ונראה שהוא מקדים במעט את הסיר הנפוץ יותר בתקופה הפרסית (טיפוס CP5 להלן).

סיר בישול CP5 - סיר בישול סגור בעל צוואר ישר או מתעגל, נוטה מעט החוצה, השפה לא מעוצבת או שפת מדף.

הפניות:

רמת רחל	לוח 26: 7
גבעת חומה	גבעת חומה: לוח 89: 3; הר חומה: לוח 91: 5
רמות אלון	לוח 101: 16
אתרי ייחוס	עיר דוד: שטח E, שכבה 9 (Zuckerman 2012: Fig. 3.4: 12-13)
	עין גדי: שכבה IV (Stern 2007: Fig. 5.2.4: 1-4, 7)
מדרום לירושלים	הולילנד (Ben-Arieh 2000: Fig. 10: 5-6)

245 על שכבה 11 בשטח E בעיר דוד ראו De Groot and Bernick-Greenberg 2012a: 161-162; 2012b: 68, 100-101

מצפון לירושלים הר הצופים: מערה (טרם פורסם)
חרבת זימרי (לוחות 119: 9, 11; 120: 2)

זהו סיר הבישול הנפוץ בתקופה הפרסית (טיפוס 2-3 אצל שטרן תשל"ג: Stern 2015a: Pl. 5.1.6: 1, 3 Types; 103). סירי בישול מטיפוס זה הם הנפוצים ביותר בשכבה IV בשכם, ²⁴⁶ שממשיכים גם הלאה, שכן ידועות דוגמאות גם משכבה III. לאפ (Lapp 2008: 64, Pl. 3.37) ציינה את המשך הארוך של טיפוס זה, המופיע גם בשכבה V. סיר בישול זה התפתח, ככל הנראה, מסיר הבישול CP4, והוא נפוץ יותר במאות ה'ד'—ראשית המאה ה'ג' לפנה"ס (Stern 2015a: 569, CP 3).

סירי בישול – שונות

• CP6 - סיר בישול בעל צוואר גבוה ורחב מחרבת זימרי (לוח 120: 1) וממעה בהר הצופים (טרם פורסם). טיפוס זה נפוץ יותר בראשית התקופה ההלניסטית, כמו בשכבה 8 בעיר דוד (Berlin 2012: Fig. 2.1: 4-6) ובח' קיאפה (Sandhaus and Kreimerman 2015: Fig. 5: 9). המצאות סירי בישול מטיפוס זה בחרבת זימרי ובמעה בהר הצופים מלמדת על רצף התיישבותי מתקופת הברזל לתקופה ההלניסטית באתרים אלה (ראו להלן, פרק ח').

פכים

לגינים (טיפוסים: JG1, JG2, ו-JT1 להלן)

הלגין או דקנטר, הוא כלי יהודאי נפוץ בתקופת הברזל II ב'-ג'. בתקופת הברזל IIג' הוא בעל גוף סגלגל ומוארך לעומת הגוף המעוגל שאפיין אותו בתקופת הברזל IIב' (Gitin 2015a: 350, Pl. 3.3.7: 1-3). במקביל לכלי האלגנטי הקלאסי של תקופת הברזל IIג', מתחילים בתקופה זו להופיע טיפוסים משנה נוספים: לגינים ללא חיפוי ומירוק והלגין הקטן המנוון (ראו טיפוסים JT1, JG7), תופעה שכבר אהרוני ואהרוני עמדו עליה (Aharoni and Aharoni 1976: 86: 8). עדות לכך ניתן לראות גם במצד חשביהו (Fantalkin 2001: Fig. 27:8), בשכבות VI-VII בערד (Singer-Avitz 2002: 155, J14) ובשכבה VI בתל עירא (Freud 1999: Fig. 6.62: 11).

פך JG1 - לגין בעל גוף מאורך, רכס במרכז הצוואר, שפה נפתחת החוצה, ידית סרט המשוכה מהרכס בצוואר לגוף, בסיס טבעת וחיפוי בהיר ומירוק. פכים מטיפוס זה עשויים מקבוצת חומר 1.

הפניות:

רמת רחל	לוחות 3: 16; 22: 5; חפירות אהרוני (Freud 2016a: Table 1: JG1)
פסגת עיר דוד	שכבה 9/10: לוח 62: 93; שכבה 10 (Yezerki and Mazar 2015: Fig. 59: 114)
בית הכרם	לוח 21-22: 65
ראס אל עמוד	בור מים: לוח 103: 3
אתרי ייחוס	עיר דוד: שטח G, שכבה 10 (Shiloh 1986: Fig. 6: 4)

²⁴⁶ שכבה IV בשכם היא השכבה ההלניסטית הקדומה ביותר, שיש לתארכה לפרק הזמן שבין 250-325 לפנה"ס. החופרים מתארים פער בין שכבה זו לבין שכבה V, שמתוארכת לפרק הזמן שבין 474-525 לפנה"ס.

עין גדי: שכבה V (Yezerki 2007: Pls. 6: 25-29; 7: 13-14)

לכיש: שכבה II (Aharoni 1975: Pl. 47: 25)

אזור ירושלים כתף הינום (ברקאי תשמ"ה: ציור 8-7: 127)

מצפון לירושלים עלמית (דינור וליפוביץ 1988: לוח 1: 6)

ענאתה (Taha 2014: Fig. 18: 7)

עלונה (טרם פורסם)

רק מעט שברים מטיפוס זה נמצאו ברמת רחל, למרות היותו טיפוס הלגין ה'קלאסי' הנפוץ ביהודה בתקופת הברזל II ג'
(Gitin 2015a: 350, Pl. 3.3.7: 1-3).

פך JG2 - לגין גדול, בעל גוף מאורך, רחב ותפוח יותר מאשר הלגין מטיפוס JG1. הצוואר קצר, הרכס שעל הצוואר
מעוצב פחות בקפידה, עם מירוק דליל על גבי הגוף, ובסיס טבעת.

הפניות:

רמת רחל לוח 12: 6

הר חומה לוח 91: 9

אתרי ייחוס עיר דוד: שטח G, שכבה 10, בית הבולות (Shiloh 1986: Fig. 6:4; Pl. 30: 2)

עין-גדי: שכבה V (Yezerki 2007: Pl. 7: 16) - ללא מירוק וטין אפור

לכיש: שכבה II (Zimhoni 2004b: Fig. 26.51: 3) - הרכס על הצוואר והכתף מודגשים יותר

אזור ירושלים כתף הינום (תשמ"ה: 273-274 לגין 3, ציור 1: 127)

מצפון לירושלים דיר א-סיד (נדלמן תשנ"ב: איור 4: 3)

כלי שלם מטיפוס זה נמצא בבור הטמנה 14109 ברמת רחל וכלי שלם נמצא גם בבית הבולות בעיר דוד. טיפוס זה מופיע החל מהמחצית או מהשליש האחרון של המאה הז' לפנה"ס. הוא גדול יותר מהלגין האלגנטי ה'קלאסי' (טיפוס JG1), עשוי לרוב מקבוצת חומר 1 אבל יש דוגמאות עשויות מקבוצות חומר 2 או 3²⁴⁷ בבדיקות פטרוגרפיות שנעשו ללגינים מתקופת הברזל II ב'-ג' ממערות קבורה באזור חברון נמצא שחלקם היו עשויים מטין שמקורו בחוואר מוצא עם חול דולומיטי וחלקם מעירוב של טין מחוואר מוצא מעורב באדמת טרה רוסה וחול גירני (יזרסקי תשנ"ז: 27). הטיפוס ממשיך אל ראשית המאה הו', עם גוף אגסי יותר, הרכס בשפה פחות מודגש, והוא עשוי מקבוצת חומר 2 או 3 בלבד, עם או בלי מירוק צהבהב (וראו טיפוס JG7 להלן)

פך JG3 - פך, בעל שפה מעובה מעט או פשוטה, לרוב תלתנית, הצוואר רחב עם רכס במרכזו, גוף תפוח במרכזו, ידית משוכה מהשפה לכתף, בסיס טבעת נמוך. פכים מטיפוס זה עשויים מקבוצות חומר 1, 2 או 3.

הפניות:

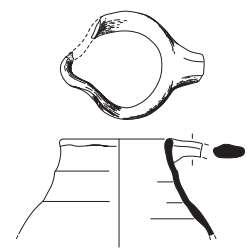
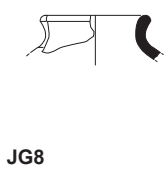
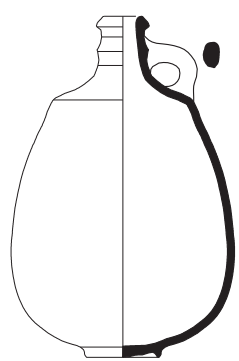
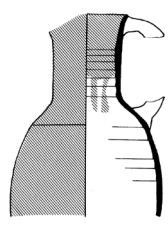
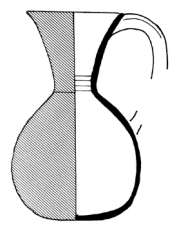
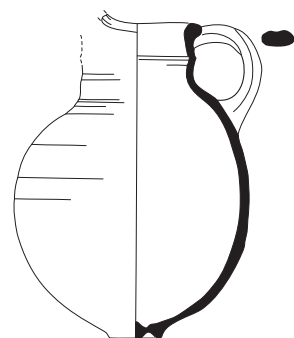
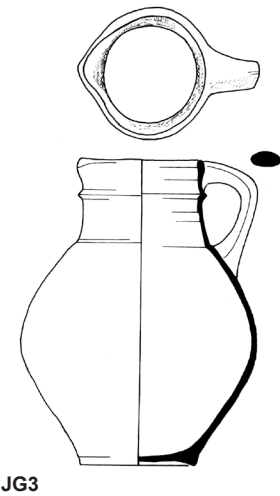
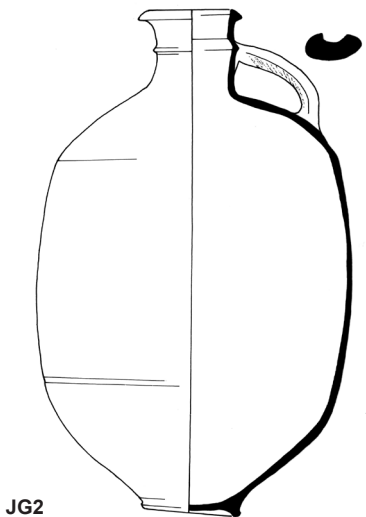
רמת רחל לוחות: 3: 17; 7: 22; 12: 4; 17: 11; 20: 5-6; 21: 10; 26: 11; 33: 1, 3, 17-18; חפירות אהרוני

(Freud 2011: Fig. 23: 5; 2016a: Table 1: JG3)

פסגת עיר דוד שכבה 9/10: לוחות 59: 63; 62: 81, 85-86;

247 בתיאור הלגינים הגדולים בלכיש, צמחוני (Zimhoni 1990: 44-46) תארה אותם עשויים "טין חולי" אפור הדומה לזה של הדקנטר המנוון מטיפוס JT1.

איור 20: לוח טיפולוגי - פכים

(Yezerki and Mazar 2015: Fig. 5.9: 120-122) שכבה 10	
לוחות 20 : 65 ; 21 : 67	בית הכרם
לוח 10 : 78	חרבת אר-ראס
גבעת חומה: לוח 11 : 87	גבעת חומה
בור מים: לוחות 102 : 13-16 ; 103 : 1-2 ; טרסה: לוח 105 : 13 ?	ראס אל עמוד
עיר דוד: שטח E, שכבה 11 (De Groot and Bernick-Greenberg 2012b: Fig. 4.23:1)	אתרי ייחוס
עין גדי: שכבה V (Yezerki 2007: Pl. 6:30-31) ; שכבה IV (Stern 2007: Fig. 5.2.6:3-4)	
לכיש: שכבה II (Zimhoni 2004b: Fig. 26.54:18)	
שכב: שכבה V (Lapp 2008: Pl. 2.3: 1-10), שפה כנראה לא צבוטה)	
בית שמש: שכבה 1, מאגר המים (Bunimovitz and Lederman 2016: 119-123 Figs. 5.57; 5.76)	
נפוץ ביותר	
כתף הינום (ברקאי תשמ"ה: 270, ציור 126 : 12)	אזור ירושלים
בית צפאפה (Feig 2003: Fig. 19: 6-7)	מדרום לירושלים
הולילנד (Ben-Arieh 2000: Fig. 12:1-4)	
דיר א-סיד (נדלמן תשנ"ב: איור 4 : 7)	מצפון לירושלים
גבעון (Pritchard 1964: Fig. 47: 11)	
תל אל-פול: שכבה IIIB (Lapp 1981: Figs. 53-56, Cistern 30 C-1)	
תל א-נצבה (McCown: 1947: Pl. 46: 15-16, Cistern 127)	
עלמית (דינור וליפוביץ 1988: לוח 3 : 2)	
טיפוס זה ידוע ברמת רחל משברים שנמצאו מתחת לרצפה 380, כלי שלם מבור הטמנה 14109, ושברים מבור 13174.	
זהו טיפוס נפוץ מאוד ביהודה בתקופות הברזל II ב'-ג' (Mazar and Panitz-Cohen 2001:120 JG 35; Gitin) (2015a: 350).	
הטיפוס ממשיך כנראה לתוך המאה ה' לפנה"ס, בהתבסס על המצאותו בבור 13174 ברמת רחל, בכתף הינום ובעלמית (וראו JG7 להלן).	
<u>JG4</u> - פך בעל גוף גלילי ובסיס רחב ושטוח, השפה פשוטה, צוואר ארוך בצורת קונוס צר סמוך לגוף ורחב יותר בשפה, ידית משוכה מהשפה לגוף. טין חום וחיפוי אדום כהה מבחוץ כולל הבסיס (כל הכלי נטבל בתוך גוזל החיפוי).	
הפניות:	
לוחות 18 : 3 ; 12 : 1, 3 ; 14 : 3 ; 17 : 13, 15, 29 ; 24 : 17 ; חפירות אהרוני (Freud 2016a: Table 1: JG4)	רמת רחל
שכבה 9/10 : לוח 62 : 91 ;	פסגת עיר דוד
שכבה 10 (Yezerki and Mazar 2015: Fig. 5.9: 126-127)	
לוח 11 : 70	בית הכרם
לוח 11 : 78	חרבת אר-ראס
לוח 15 : 95 (?)	רמות אלון
בור מים: לוח 103 : 4-5 ; טרסה: לוח 108 : 14	ראס אל עמוד
עיר דוד: שטח E שכבה 10 (De Groot and Bernick-Greenberg 2012b: Fig. 4.4: 17)	אתרי ייחוס
עין גדי: שכבה V (Yezerki 2007: Pl. 5:1-15, 17-18; 6:20)	
לכיש: שכבה III (Zimhoni 2004b: Fig. 26.35:4) - עם צוואר רחב)	
הרובע היהודי (De Groot, Geva and Yezerki 2003: Pl. 1.15:16)	אזור ירושלים
ממילא: קברים המתוארכים למאה הח' לפנה"ס (עמירן תשט"ז: לוח א' : 6-9), (Reich 2000: 115), כנראה מקבר 7	

מצפון לירושלים מוצא: שכבה IV (Greenhut and De Groot 2009: Fig. 3.19:18; 3.24:15)
 תל א-נצבה (Wampler 1947: Pl. 78: 21)
 חרבת שילחה (מזר עמית ואילן תשמ"ד: ציור 5: 9)
 חרבת זימרי (לוח 117: 8)

טיפוס זה של פך התפתח כנראה מטיפוס פך מעט גדול יותר ובעל צוואר רחב יותר, שהיה נפוץ בתקופת ברזל II ב', וגם הוא מחופה כולו בצבע אדום, כולל הבסיס (Herzog and Singer-Avitz 2015: Pl. 2.4.16:2-3). אהרוני סבר שזהו טיפוס שהיה נפוץ בממלכה הצפונית בשכבות של המאה ה' לפנה"ס (Aharoni 1962:41), אך למרות שהוא מופיע כבר במכלולים קדומים, כמו לדוגמא במכלול מתקופת הברזל II א' בתל חדיד (ברנד 1998: איור 7: 5, 6), זהו טיפוס אופייני בעיקר למכלולי הברזל II ג':²⁴⁸

פך JG5 - פך בעל צוואר גבוה ורכס חד במרכזו, היוצר מעין קפל פנימה. השפה נפתחת החוצה והגוף כדורי. בעל משח ורדרד ומירוק בדומה ללגין מטיפוס JG1.

הפניות:

רמת רחל	חפירות אהרוני (Freud 2016a: Table 1: JG5)
חרבת אר-ראס	לוח 80: 14
אתרי ייחוס	עין גדי: שכבה V (Yezerki 2007: Pl. 6: 25-29)
	לכיש: שכבה II (Tufnell 1953: Type 248) ?
	ערד: בעיקר שכבה VII (Singer-Avitz 2002: 153, J 5)
אזור ירושלים	עיר דוד: שטח B (De Groot and Ariel 2000: Fig. 10:3)
	העופל (Mazar and Mazar 1989: Pl. 3:7)
	הרובע היהודי (De Groot, Geva and Yezerki 2003: Pl. 1.11:25)
	כתף הינום (ברקאי תשמ"ה: ציור 126: 11)
מדרום לירושלים	רכס מלחה (לוח 116: 1)
מצפון לירושלים	עלמית (דינור וליפוביץ 1988: לוח 3: 4)
	הגבעה הצרפתית: בית חווה (מזור תשס"ז: איור 6: 15)

טיפוס זה של פך אינו נפוץ, ונמצא במספרים מועטים. ברקאי (תשמ"ה: 271) סבר שזהו כלי מיובא, כיוון שהוא עשוי בצורה מעולה. כיום ידועות דוגמאות נוספות מטיפוס זה, העשוי מטין מקומי. פכים מטיפוס זה הופיעו לראשונה בראשית תקופת הברזל II ג' (Gitin 2015a: 361, Pl. 3.3.6: 1-2), ולא המשיכו אל המאה ה' לפנה"ס.

פך JG6 - בקבוק אשורי (Beaker) בעל דופן דקה מאוד, גוף כדורי, צוואר חצוצרה גבוה המתרחב כלפי השפה. הגוף בעל שקעים שנעשו במכוון, עם בסיס טבעת קטן.

הפניות:

רמת רחל	Aharoni 1964: Fig. 18: 21-23
אתרי ייחוס	תל ג'מ'ה (Ben-Shlomo 2014: Fig. 13.7: a, e)

²⁴⁸ זה גרוט ויזרסקי העירו שהפך מצוי בעיקר בקברים (De Groot, Geva and Yezerki 2003:10). זוהי קביעה שקשה לקבל לאור השכיחות הרבה של הפך ברמת רחל ובשאר האתרים, בעיקר באזור ירושלים.

שני כלים שלמים ושברים של כלים נוספים נמצאו בלוקוס 477 מחפירות אהרוני ברמת רחל. זהו טיפוס אשורי הידוע מאתרים במרחב הארץ ישראלי-סורי מתקופת הברזל II ג' (Anastasio 2010: Pls. 27-28; Stern 2015b: 536; Hausleiter, A. 2010: Taffel 50: h; 87). פכים דומים נמצאו בתל ג'מה, שם רוב כלי החרס בסגנון האשורי נמצאו במבנה I משלב 5, שתוארך לשנת 700 לפנה"ס בקירוב (Ben-Shlomo 2014: 741). בדיקות פטרוגרפיות שנערכו לכלים בסגנון האשורי מתל ג'מה הראו שהם עשויים מטין מקומי, אך מפולם היטב (Ben-Shlomo 2014: 793-794) עם סקירת מחקר). הבקבוקים מטיפוס זה שנמצאו ברמת רחל לא נבדקו בבדיקה פטרוגרפית אך סביר שגם הם עשויים מטין המחקה כלי ארמון אשוריים. הכלים מרמת רחל יוצאי דופן במקצת, כיוון שבניגוד לכלים אשוריים דומים עם בסיס מעוגל, אלה מרמת רחל הם בעלי בסיס טבעת. בניגוד לשטרן (Stern 2015b: 536) ולגיטין (Gitin 2015a: 351), הטוענים שהכלי מחופה אדום וממורק בסגנון המקומי הטיפוסי, אני סבורה, בדומה לאהרוני (Aharoni 1964: 31), שהמשח האדום והבוהק שעל הכלים הללו מרמת רחל, משקף טכניקה וסגנון אחרים, הדומים יותר לכלים המחקים כלי ארמון אשוריים.

JG7 - לגין בעל שפה מעובה זקופה, צוואר עם רכס במרכזו, גוף מוארך ובסיס טבעת, ללא חיפוי ומירוק. זוהי מעין גרסה של הלגין מטיפוסים JG1–JG2 מסוף תקופת הברזל, אך השפה שונה ולא אחידה, הגוף יותר אנכי, עשוי פחות בקפידה, ולרוב אינו סימטרי. כלים מטיפוס זה עשויים מקבוצות חומר 2 או 3.

	הפניות:
רמת רחל	לוחות 24:16; 33:4-5; חפירות אהרוני (Freud 2016a: Table 1 JG 2)
פסגת עיר דוד	שכבה 9/10: לוחות 59:48, 62:50, 94; שכבה 9: (Shalev 2015: Fig. 4.8: 25)
בית הכרם	לוח 65:23
חרבת אר-ראס	לוחות 73:6, 9; 74:4; 75:10; 76:5; 78:9; 85:9
ראס אל עמוד	ראס אל עמוד: טרסה, לוח 108:13? אולי צפחת?
אתרי ייחוס	עיר דוד: שכבה 9 (Zuckerman 2012: Fig.3.5:5)
	עין גדי: שכבה V (Yezerki 2007: Pl. 7: 13) עם שפה צרה יותר; שכבה IV (Stern 2007: Fig. 5.2.6:2)
	תל עירא (Beit-Arieh, Freud and Baron 1999: Fig. 4.47: 9)
	שכמ: שכבה V (Lapp 2008: Pl. 2.3: 14)
אזור ירושלים	כתף הינום (ברקאי תשמ"ה, ציור 127:1-3, 5-6 וכן ציור 141:8 ממערה 34)
מדרום לירושלים	הולילנד (Ben-Arieh 2000: Fig. 12: 6-8)
מצפון לירושלים	עלמית (דינור וליפוביץ 1988: לוח 1:5, 7-10)
	ענאתה (Taha 2014: Fig. 18: 10-8)
	הר הצופים: מערה (טרם פורסם),
	עלונה (טרם פורסם)

שטרן (תשל"ג: 118, צ' 169) הציע שהלגין בעל הגוף המתרחב המנוון הוא גרסה עשויה ברישול, הממשיכה את הלגין היהודאי הנפוץ בתקופת הברזל II ג'. החיפוי והמירוק נעלמו וצורת הכלי התעוותה, הוא איבד את הסימטריה

שאפיינה אותו, הרכס בצוואר התעבה והשפה נעשתה צרה ומעובה. בצורה זו הוא נמצא בכתף הינום,²⁴⁹ במערה בעלמית ובהולילנד (ראו טבלה לעיל). לגין גדול מבור 13174 ברמת רחל (לוח 33: 5) שייך לטיפוס זה. הוא בעל גוף תפוח, דומה בצורתו ובגודלו ללגין JG2. השפה מעוגלת, מעובה ורחבה ופחות מעוצבת ורכס מנוון בצוואר. מירוק לא אחיד על גבי הגוף נותן ללגין מראה צהבהב (בדומה למירוק על הקדרה העמוקה מטיפוס K8). את תחילת השינוי בצורה ואת המעבר מטיפוס JG1 לטיפוס JG7 ניתן לראות כבר בשכבה V בעין גדי, שם מופיעים יחד לגינים מטיפוס JG1 עם מעט לגינים מטיפוס JG7 (Yezerki 2007: Pl. 7 מס' 9 ו 16 שונים, ללא מירוק ומעוותים). בשכבה VI בתל עירא נמצא לגין מטין אפור ללא מירוק מטיפוס JG7 (Freud 1999: Fig. 6.62: 11).

פך JG8 - פך בעל צוואר רחב וקצר, שפה לא מעוצבת, מתעגלת החוצה בהמשך לדופן. פכים מטיפוס זה עשויים מקבוצות חומר 2 או 3.

הפניות:	
רמת רחל	לוחות 18: 23-25; 29: 14-15; 33: 6
פסגת עיר דוד	שכבה 9/10: לוחות 57: 31-33; 59: 47, 49, 51-53, 56-60; 62: 87-89; 106: ?
	שכבה 10 (Yezerki and Mazar 2015: Fig. 5.9: 134-135; 5.13) בעיקר משלב 1-10;
בית הכרם	לוח 67: 22, 23?
חרבת אר-ראס	לוחות 76: 15; 77: 3?
גבעת חומה	גבעת חומה: לוחות 87: 13-14; 89: 6; הר חומה: לוח 91: 10-11
רמות אלון	לוח 101: 3
אתרי ייחוס	עיר דוד: שטח E, שכבה 9 (Zuckerman 2015: Fig. 3.5: 22-23)
	שכב: שכבה V (Lapp 2008: Pl. 2.3: 12-14)
אזור ירושלים	חניון גבעתי: שכבה IX (Ben-Ami 2013: Fig. 3.11: 13)
מצפון לירושלים	עלונה (טרם פורסם)

עד כה טיפוס זה ידוע משפות בלבד. שברים מטיפוס זה נמצאו במכלול של פסגת עיר דוד בשכבה 9/10. פכים כאלה לא נפוצים בהמשך התקופה הפרסית.

פך עם שפה תלתנית JG9 - פך בעל שפה תלתנית צבטה בחזקה, שיוצרת פייה מודגשת (במבט מעל נראית כמו עלה תלתן). פכים מטיפוס זה עשויים מקבוצות חומר 2 או 3.

הפניות:	
רמת רחל	לוחות 26: 8-10, 12; 33: 2
חרבת אר-ראס	לוח 77: 17?
הר חומה	הר חומה: לוח 91: 8
ראס אל עמוד	בור מים: לוח 104: 5
אתרי ייחוס	עין גדי: שכבה IV (Stern 2007: Fig. 5.2.6: 3)
מדרום לירושלים	הולילנד (Ben-Arieh 2000: Fig. 12: 1-4)
מצפון לירושלים	הר הצופים: מערה? (טרם פורסם)

249 ברקאי (תשמ"ה: 274-275, 281) ציין שזהו הטיפוס הנפוץ ביותר במאספה וכן שיש הלימה בין מספר הנרות שנמצאו (כ 60) לבין מספר הלגינים, אך אין פרוט כמה לגינים יש מכל אחד משלושת הטיפוסים שנמצאו במאספה.

טיפוס זה התפתח, ככל הנראה, מטיפוס JG3, אך הצוואר התקצר, הרכס נעלם או כמעט ולא הודגש, והשפה נהייתה ממושקת יותר. הטיפוס נפוץ בתקופה הפרסית (טיפוס פך ה' אצל שטרן תשל"ג: 119, צ' 174; Stern 2015: Pl. 5.1.17: 5), והמשיך לתקופה ההלניסטית, עם צוואר ישר ושפה ממושקת (Berlin 2015: Pl. 6.1.17).

פכים – שונות

• JG10 - בחרבת אר-ראס נמצא פך עם שתי ידיים וצוואר עבה (Edelstein 2000 Fig.12: 4). הפך דומה לפכים/קנקניות עם שתי ידיים מגבעון, אך עם צוואר צר יותר (Pritchard 1959: Fig. 6: 1-3), שם נמצאו כ-56 כתובות על ידיים של פכים. רובם באופק של מילויים מעורבים, בעובי של כ-3 מ' בתוך הברכה הגדולה. יחד עימם נמצאו טביעות 'למלך' דו-כנפיות רבות וחרותות מעגליות, וטביעת חותם מטיפוס 'מוצה' (Pritchard 1959: 4-12). בהסתמך על הטביעות ועל חלק מכלי החרס שנמצאו איתם (Pritchard 1961: Fig. 48: p737), ניתן לשייך אופק זה ברובו לתקופת הברזל II ג' ולמאה ה' לפנה"ס. רק ארבעה שברים נמצאו מחוברים לצוואר ולשפה (Pritchard 1959: Fig. 6). מהצוואר, עם רכס במרכז (הדומה לרכס בלגינים), יוצאות שתי ידיים והשפה נפתחת החוצה ומעובה מעט. בהתבסס על הדמיון הצורני לדעתה, בין הפכים מגבעון לטיפוס פך עם שתי ידיים שנמצא במגידו ולו היסטוריה ארוכה בתקופת הברזל, הציעה עמירן (Amiran 1975) לתארך טיפוס זה למאה ה' לפנה"ס, וזאת גם על סמך הקבלה לפך מקבר מהמאה ה' לפנה"ס באזור בית שאן, שנמצא ללא שפה אך עם רכס דומה לפכים מגבעון.²⁵⁰ פך דומה נמצא בתמנה-תל בטש משכבה II (Mazar and Panitz-Cohen 2001: Pl. 49: 6) ובתל מלחתה שכבה IIIA (Freud 2015: Fig. 4.132: 7). לאור זאת, נראה לי נכון יותר לקבוע את זמנו של הפך מטיפוס זה בחרבת אר-ראס ופכים דומים לשלהי תקופת הברזל II ג'.

• JG11 - בגבעת חומה (לוח 89: 5) נמצא שבר שפה וצוואר של בקבוק או פך ללא ידיים, שפה נפתחת פשוטה וצוואר מתרחב כלפי הגוף. שני בקבוקים דומים נמצאו בחרבת אר-ראס: הראשון (Edelstein 2000 Fig. 12: 7) הוא בקבוק ללא ידיים עם צוואר גבוה, שפה פשוטה נפתחת כלפי חוץ וכתף רחבה. השני (Edelstein 2000 Fig.12: 8) הוא בקבוק עם צוואר ישר ושפה לא מעוצבת. בקבוק דומה נמצא במערה בהולילנד (Ben-Arieh 2000: Fig. 11: 11-12), בשכבה V בעין גדי נמצא פך דומה עם ידיים (Yezerski 2007: 99, Pl. 8: 3), ובחרבת עווה נמצא בקבוק דומה (Freud 2007: Fig. 3.35: 15). כיוון שנמצאו בעיקר שפות וצוואר, קשה לשער מה הייתה הצורה הכללית של הבקבוקים בגבעת חומה וחרבת אר-ראס, אם כי נראה שהגוף היה כדורי, ויתכן שאלה הם פכים מקומיים, שנעשו בהשפעה של כלים אשוריים (Stern 2015b: Figs. 4.4.3; 4.4.7: 1-2).

250 הצעה זו בעייתית משום הנימוקים הבאים: (1) עמירן התבססה על שחזור של פך שפורסם על ידי אביגד (Avigad 1972: Fig. 3), אלא שבפרסום של אביגד נראה צילום של ידיים אחת בלבד (Avigad 1972: Pl. 3) והציור של שתי הידיים נסמך, קרוב לוודאי, על ארבע הדוגמאות מגבעון. (2) קנקניות או פכים בעלי שתי ידיים הם לא טיפוס נפוץ בתקופת הברזל II ג' ביהודה. יותר נפוצות הן צפחות בעלות שתי ידיים דומות. לכן, קשה לקבל שדווקא בגבעון הפכים עם הכתובות היו כולם בעלי שתי ידיים, ובמיוחד לנוכח העובדה שרק ארבעה מתוך כ-56 הידיים התחברו לצוואר ושפה. לעניין זה ראו גם שטרן (תשל"ג: 117, צ' 166) המגדיר כלים אלו מגבעון כצפחות, וזאת בהסתמך על החלק העליון בלבד.

- JG12 - פך או ספל ממורק מבחוץ משכבה 9/10 בפסגת עיר דוד (לוח 57: 30), העשוי מקבוצת חומר 1. לא נמצאו הקבלות.
- JG13 - פך או פכית משכבה 9/10 בפסגת עיר דוד (לוח 62: 92), עם שפה רחבה שטוחה וצוואר צר. עשוי מקבוצת חומר 1. לא נמצאו הקבלות. השפה מזכירה כלים פניקיים צפוניים,

צפחות

צפחת F1 - צפחות לא היו נפוצות באזור ירושלים בתקופת הברזל II, והן נעדרות מרמת רחל ומהאתרים האחרים הנמנים בבסיס הנתונים. מוכרים שני טיפוסים: (1) צפחות עם רצועה רחבה (F1.1), שקועה מעט ובעלת ידיות אופקיות, (2) צפחת עם גוף דמוי עדשה ושפה פשוטה (F1.2). צפחות מהטיפוס הראשון נמצאו בכתף הינום (ברקאי תשמ"ה: 280, ציור 130), וצפחות דומות נמצאו בשכבה IV בעין גדי (Stern 2007: Fig. 5.2.8). צפחת בעלת רצועה רחבה באזור הידיות נמצאה גם בתל עירא, בקבר שתוארך למאה ה' לפנה"ס (Beit-Arieh, Freud and Baron 1999: Fig. 4.47: 8). שטרן (Stern 1971: Fig. 2) תיארך צפחת דומה ממערת קבורה בעין ע'רוב למאה ה' לפנה"ס. הוא לא הבדיל בין הצפחות הללו (F1.1) לבין הצפחות מהטיפוס השני (F1.2), ותארך את שני הטיפוסים של הצפחות למאות ה'–הד' לפנה"ס (תשל"ג: 117, צ' *167; Stern 2015a: 575). לפי המכלולים בתל עירא ובעין ע'רוב ניתן לדעתי להסכים עם ברקאי (תשמ"ה: 280–281), שקבע את זמנן של הצפחות עם הרצועה הרחבה (F1.1) למאה ה' לפנה"ס. צפחות עם גוף דמוי עדשה (F1.2) נמצאו בהולילנד (Ben-Arieh 2000: Fig. 13), בשכבה I בלכיש (7: 30.5: Fantalkin and Tal 2004: Fig. 30.5), בג'בל נימרא (היזמי ושבתאי תשנ"ג: לוח 2: 6–9), במערה בהר הצופים (טרם פורסם), בעלמית (דינור וליפוביץ 1988: לוח 1: 1, עם שרידי מירוק בהיר). נראה שיש לתארך אותן לראשית התקופה הפרסית.

פכיות

פכית JT1 - לגין קטן, מגוון, עם זיווי חד בכתף וסמוך לבסיס, בעל דופן עבה, ללא טיפול חיצוני או עם מעט קווי מירוק אנכיים. פכיות מטיפוס זה עשויות מקבוצת חומר 3.

הפניות:

רמת רחל	לוח 7: 33
אתרי ייחוס	עיר דוד: שטח G, שכבה 10, בית הבולות (Shiloh 1986: Fig. 6:13-14)
	עין גדי: שכבה V (Yezerki 2007: Pl. 6:17)
	לכיש: שכבה II (Zimhoni 2004b: Fig. 26.52:1-7)
	ערד: שכבות VI-VII (Singer-Avitz 2002: 155, J16)
אזור ירושלים	כתף הינום (ברקאי תשמ"ה: ציור 127: 10-13)
	הר הזיתים: מערת מגורים (פייג תשע"א: איור 12: 23)
מצפון לירושלים	תל אל-פול: שכבה IIIB (Lapp 1981: Fig. 60:11)

פכית מטיפוס זה נמצא ברמת רחל בבור 13174. זהו טיפוס אופייני למחצית השנייה של המאה הז' לפנה"ס, שנמצא בשכבות החורבן של 586 לפנה"ס (Gitin 2015a: Pl. 3.3.7: 6-7), וככל הנראה המשיך להיות בשימוש גם במהלך המאה הז' לפנה"ס.

פכית JT2 - פכית מוארכת עם שפה מפושקת פשוטה, בסיס מעוגל, ומירוק אנכי על כל הכלי. נראה שחלק מהפכיות מטיפוס זה עשויות מקבוצת חומר 1 וחלק מקבוצת חומר 3.

הפניות:

רמת רחל	לוחות 12:2; 18:22-21; 20:8; 21:2; 33:8; הפירות אהרוני (Freud 2016a: Table 1: JT2)
פסגת עיר דוד	שכבה 9/10: לוחות 59:45; 62:96-95
בית הכרם	לוחות 65:24; 67:25; 70:12
חרבת אר-ראס	לוח 12:78; (Edelstein 2000 Fig.12: 9)
גבעת חומה	גבעת חומה: לוחות 87:10; 89:7
רמות אלון	לוח 21:97
ראס אל עמוד	בור מים: לוח 103:7
אתרי ייחוס	עיר דוד: שטח E, שכבה 10 (De Groot and Bernick-Greenberg 2012b: Fig. 4.4: 2)
	עין גדי: שכבה V (Yezerki 2007: Pl. 6:13-15)
אזור ירושלים	הר הזיתים: מערת מגורים (פייג תשע"א איור 4:12)
מדרום לירושלים	הולילנד (Ben-Arieh 2000: Fig. 11: 3)
מצפון לירושלים	הר הצופים: מערה (טרם פורסם)
	תל אל-פול: שכבה III B (Lapp 1981: Fig. 60:1-6)
	עלמית (דינור וליפוביץ 1988: לוח 4:1)

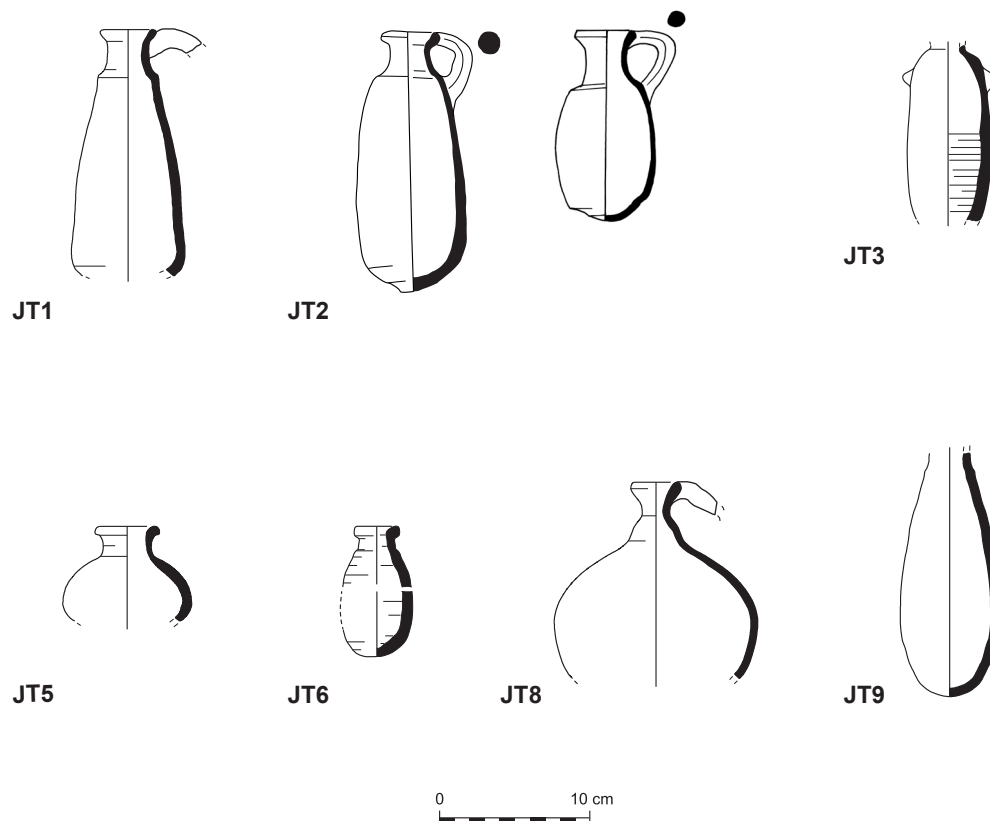
פכיות מטיפוס זה נפוצו כבר במאה הח' והמשיכו למאה הז' לפנה"ס כמעט ללא שינוי (Herzog and Singer-Avitz 2015: 221, Pl. 2.4.17: 5-8; Gitin 2015a: 350, Pl. 3.3.7: 8-10). צורתן בראשית התקופה הפרסית (לדוגמא, במערה בהולילנד) די דומה, וקשה לקבוע הבדלים צורניים או כרונולוגיים רק לפי שפות או שברים קטנים. ההבדל הבולט ביותר הוא סוג הטין שהשתנה מקבוצת חומר 1 לקבוצת חומר 2, כמו הפכית מבור 13174 ברמת רחל (לוח 33:8). טיפוס זה מקביל לטיפוס פכית A1 של שטרן (תשל"ג: 121, פכית דלייה א'; Stern 2015a: Pl. 5.1.18: 2-3).

פכית JT3 - אלבסטרוני, כלי בעל גוף גלילי מוארך וצר, צוואר קצר וצר ושפה מעובה. שני זיזים משמשים כידיות מנוונות על הכתף, הדופן עבה ועליה מירוק אנכי.²⁵¹

הפניות:

רמת רחל	לוח 33:9; שבר נוסף ממילויים (לוח 46:10) עם חיפוי ומירוק האופייניים לתקופת הברזל; מחפירות אהרוני (Freud 2016a: Table 1: JT3)
פסגת עיר דוד	שכבה 9/10: לוח 57:42
אזור ירושלים	כתף הינום (ברקאי תשמ"ה: 278-279 עם דיון והשוואות, ציור 1:129)
מדרום לירושלים	הולילנד (Ben-Arieh 2000: Fig. 11: 13)
	עין ע'רוב: אלבסטרוני מבהט במערת קבורה מהמאה הז' לפנה"ס (Stern 1971: Fig. 3: 6)

251 ראו להלן, בפרק ה', תוצאות בדיקה פטרוגרפית לשבר אלבסטרוני מרמת רחל משלב הבנייה הראשון, שמקורו, ככל הנראה, מעבר הירדן.

איור 21: לוח טיפולוגי - פכיות

מצפון לירושלים בהר הצופים: מערה (טרם פורסם)
ענאתה (Taha 2014: Fig. 18: 15)

מספר שברים של פכיות מטיפוס זה, עם החיפוי והמירוק האופייניים לסוף תקופת הברזל, נמצאו ברמת רחל מתחת לרצפה 380 וכן בשפכים. שבר נוסף נמצא בבור 13174. טיפוס זה אינו נפוץ ולא נמצאו כלים שלמים במכלולים משכבות החורבן של חורבן 586 לפנה"ס. זהו טיפוס B של שטרן (שטרן תשל"ג: 128, בקבוק ב'), המתוארך למאות ז' - ה' לפנה"ס. הוא מחקה כלי אלבסטר מצריים, ונפוץ בעיקר בקברים עמוניים בעבר הירדן וביהודה (Stern 2015a:576). נראה שכלים מטיפוס זה הופיעו כבר במחצית המאה הז' ועיקר הופעתם במאה ה' לפנה"ס עד ראשית התקופה הפרסית. ברקאי (תשמ"ה: 278-279) הגדיר את סביבות עמון ואת המעגל סביב ירושלים כאזורים שבהם נפוץ טיפוס זה של פכית. הוא משייך את הפכיות הללו לשלהי תקופת הברזל II ג' ולראשית המאה ה' לפנה"ס. את העדרן של הפכיות משכבות החורבן של 586 לפנה"ס הוא מסביר בכך שהם שימשו בעיקר בקברים.

פכית JT4 - פכית בעלת גוף עגלגל, צוואר קצר וצר, שפה פשוטה ולא מעוצבת. קבוצת החומר לא נבדקה.

	הפניות:
רמת רחל	חפירות אהרוני (Freud 2016a: Table 1: JT4)
פסגת עיר דוד	שכבה 9/10: לוחות 57: 41; 59: 46; שכבה 10 (Yezerki and Mazar 2015: Fig. 5.8: 104, 106)
חרבת אר-ראס	(Edelstein 2000 Fig.12: 11)
גבעת חומה	גבעת חומה: לוח 87: 9

ראס אל עמוד
 אתרי ייחוס
 בור מים: לוח 103 : 9
 עיר דוד: שכבה 10 (De Groot and Bernick-Greenberg 2012b: Fig. 4.4: 5)
 עין גדי: שכבה V (Yezerki 2007: Pl.6: 6)
 לכיש: שכבה II (Zinhoni 2004b: Fig. 26.25: 7)
 ערד: שכבה VII (Singer-Avitz 2002 Fig. 46: 5)
 הרובע היהודי: המאה הז' לפנה"ס (De Groot, Geva and Yezerki 2003: Pl. 110:15)
 מצפון לירושלים
 דיר א-סיד (נדלמן תשנ"ב: איור 4 : 11)
 עלונה (טרם פורסם)

טיפוס זה של פכית הופיע כמעט ללא שינוי במהלך תקופת הברזל II ב'-ג' (Herzog and Singer-Avitz 2015: 221, Pl. 2.4.17: 9; Gitin 2015a: 350, Pl. 3.3.7: 11).

פכית JT5 - פיקסידים (מעין בקבוקון קטן) ללא ידידות, גוף כדורי ופחוס מעט בחלקו התחתון, בעל צוואר רחב יחסית ושפה מוטה כלפי חוץ. פכיות מטיפוס זה עשויות מקבוצת חומר 4.

הפניות:
 רמת רחל
 לוח 33: 12-16; מחפירות אהרוני (Gadot and Tal 2016: Fig. 6.9: 4-5)
 אתרי ירושלים
 כתף הינום: (ברקאי תשמ"ה: 275: ציור 13-14)
 הגן הארמני (Tushingham 1985: Fig. 16: 13-14)
 מדרום לירושלים
 עין ע'רוב (Stern 1971: Fig. 3: 9; 1982: 79, Photo 95)
 מצפון לירושלים
 הר הצופים: מערה (טרם פורסם)
 עלונה (טרם פורסם)

מספר דוגמאות מטיפוס זה נמצאו בבור 13174 ברמת רחל, ביניהם שבר עם עיטור חיצוני של שיניות נוטות כלפי מטה במרכז הגוף (לוח 33: 14). פכית אחת (לוח 33: 12) היא בעלת טין בהיר והיא מקורצפת בחלק התחתון. הן ברקאי (תשמ"ה: 275) והן שטרן (Stern 2001: 343) הכלילו טיפוס זה בין הכלים שנפוצו במאה הז' לפנה"ס. שטרן גם הציג טיפוס זה נעשה בהשפעת כלים בסגנון אשורי (Stern 2015b: Pl. 4.4.6: 18), וראו Hausleiter 2010: Taf. 115, שם כלים דומים תוארכו החל מהמאה הט' ועד למחצית שנייה של המאה הז' לפנה"ס). הטיפוס זה של פכית לא היה נפוץ בהמשך התקופה הפרסית.

פכית JT6 - בקבוקון גס קטן עם שפה קצרה ומעובה, דופן עבה ובסיס מעוגל. שבר בקבוקון ללא השפה, עשוי טין אפור-חום (בדומה לקבוצת חומר 1), עם גוף ממורק במספר פסים אנכיים, נמצא בחפירות אהרוני ברמת רחל בהקשר ארכאולוגי לא ידוע (Aharoni 1964: Fig. 14: 43). בקבוקים נוספים מרמת רחל עשויים מקבוצת חומר 2, ללא קווי המירוק.

הפניות:
 רמת רחל
 חפירות אהרוני (Gadot and Tal 2016: Fig. 6.9: 6-7), Aharoni 1964: Fig. 14: 43
 אתרי ייחוס
 עיר דוד: שכבה 9 (Zuckerman 2012: Fig. 3.5: 11-12)
 עין גדי: שכבה V (Yezerki 2007: Pl. 8: 1-2)
 אתרי ירושלים
 כתף הינום (ברקאי תשמ"ה: 276-277: ציור 12-1)
 רחבת הכותל: מבנה משלהי תקופת הברזל (טרם פורסם)
 מצפון לירושלים
 עלמית (דינור וליפוביץ 1988: לוח 3 : 8)

שטרן (תשל"ג: 130, טיפוס ד'; 15-19: Pl. 5.1.21: 2015a) תיארך טיפוס זה לתקופה הפרסית, וברקאי (תשמ"ה: 276), בדומה למזר דותן ודוניבסקי (תשכ"ג: 45), תיארך אותו לסוף המאה הז'–ראשית ו' לפנה"ס, וקשר את הופעתו לטיפוסי כלים שהופיעו בארץ בהשפעה אשורית. ברקאי ציין מעגל אתרים סביב ירושלים, בהם הופיעו טיפוסים מסוימים כמו הבקבוקן והאלבסטרון (JG3 לעיל), וטען שהם טיפוסי מעבר בין סוף תקופת הברזל לתקופה הפרסית. העובדה שטיפוס זה אינו נפוץ בהמשך התקופה הפרסית, ושישנם בקבוקים העשויים מטין ומירוק האופייניים לסוף תקופת הברזל (כדוגמת השבר מרמת רחל), מחזקת את התאריך של טיפוס זה לראשית המאה הו' לפנה"ס.

פכית דמוית גזר JT7 - פכית מוארכת בעלת כתף רחבה וגוף שמתחזק כלפי מטה, צוואר קצר ושפה מעובה. הדופן עבה במיוחד. פכיות מטיפוס זה עשויות מקבוצת חומר 3.

הפניות:

רמת רחל	חפירות אהרוני (Aharoni 1964: Fig. 14: 40-41 ; Gadot and Tal 2016: Fig. 6.9: 8-12)
הר חומה	הר חומה (לוח 91: 13)
אתרי ייחוס	עיר דוד: שכבה 9 (Zuckerman 2012: Fig. 3.5: 1-4)
	עין-גדי: שכבה IV (Stern 2007: Fig. 5.2.7: 16)
אזור ירושלים	פסגת עיר דוד שכבה 9 (Shalev 2015: Fig. 4.4: 6-7)
	כתף הינום (ברקאי תשמ"ה: ציור 129: 6-19)
מצפון לירושלים	חרבת זימרי (לוחות 118: 2; 119: 2-1)
	עלונה (טרם פורסם)

שטרן (Stern 2007: 206-207) הבחין בין הבקבוק בעל ההשפעה האשורית, שהדופן שלו דקה ומעודנת עם פסי צבע ברוחב הגוף ותפוצתו רחבה בתקופת הברזל II ג' (Stern 2015b: Pl. 4.4.6: 1-16), לבין הבקבוק בעל הדופן העבה המקורצף לעיתים מבחוץ (Stern 2015a: 576, Pl. 5.1.21: 9-10), אותו תיארך למאות ו'-ד' לפנה"ס (שטרן תשל"ג: 129, בקבוק ג'). ברקאי (תשמ"ה: 277-278 עם דיון וביבליוגרפיה נוספים) חלק על החלוקה שנעשתה על ידי שטרן, בשל הגיוון הרב ושפע הסוגים שיש בטיפוס זה. לדעתו הכלי שייך לסוף המאה הז' ולמאה הו' לפנה"ס, ובמכלולים של המאה הו' לפנה"ס מופיעים רק שברים שלו. הבקבוקן הצר עם הדופן העבה לא מופיע בשכבות החורבן של 586 לפנה"ס, והוא שונה והתרחק לחלוטין מהבקבוקים האשוריים (אם בכלל התפתח מהם) בדופן העבה והצורה המחודדת שלו, ולכן לדעתי הוא לא חלק ממגוון הכלים של ראשית המאה הו' לפנה"ס, אלא מופיע לקראת סופה ובראשית המאה הו' לפנה"ס.

פכית בעלת שפת משפך JT8 - פכית בעלת שפה נוטה החוצה וצוואר קצר דמוי משפך, הגוף רחב ופחוס, הידית משוכה מקצה השפה לכתף. קבוצת החומר לא נבדקה.

הפניות:

רמת רחל	לוח 33: 11, מחפירות אהרוני: בור 484 (Aharoni 1964: Fig. 14: 8-9)
פסגת עיר דוד	שכבה 9 (Shalev 2015: Fig. 4.4: 2)
גבעת חומה	גבעת חומה: לוח 89: 8

אתרי ייחוס עיר דוד: שכבה 9 (Zuckerman 2012: Fig. 3.5: 13-14)
 עין-גדי: שכבה IV (Stern 2007: Fig. 5.2.7:1)
 אזור ירושלים כתף הינום (ברקאי תשמ"ה: ציור 126: 10) פכית גדולה
 מדרום לירושלים הולילנד: מערה (Ben-Arieh 2000: Figs.11: 7? ; 12: 5)
 מצפון לירושלים תל אל-פול: שכבה IIIB (Lapp 1981: Fig. 61:1-5)
 הר הצופים: מערה (טרם פורסם)
 עלמית (דינור וליפוביץ 1988: לוח 1: 2)
 חרבת זימרי (לוחות 118: 4; 119: 3)

טיפוס זה (פכית בעלת גוף מעוגל 1 אצל שטרן תשל"ג: 123, ב' 1) הופיע בתקופה הפרסית והמשיך בצורה מעודנת יותר לתקופה ההלניסטית.²⁵² השפה דמוית המשפך היא חידוש, ואינה מוכרת בצורה כזו בשלהי תקופת הברזל. במכלולים פרסיים, הפכית לרוב גדולה יותר, וישנם אף פכים בעלי צורה דומה מהמאות ה'ג' לפנה"ס. הופעתה של הפכית בצורה גסה ומרושלת בבור 13174 ברמת רחל ובכתף הינום מצביעה על הופעת הטיפוס כבר בסוף המאה ו' או בראשית המאה ה' לפנה"ס.

פכית JT9 - פכית בעלת גוף מאורך דמוי טיפה, הדופן לעיתים עבה מאוד, עם מעט קווי מירוק או ללא מירוק. פכיות מטיפוס זה עשויות מקבוצת חומר 3.

הפניות:

רמת רחל לוח 33: 10
 אתרי ייחוס עין-גדי: שכבה IV (Stern 2007a: Fig. 5.2.7:15)
 מצפון לירושלים תל אל-פול: שכבה IIIB (Lapp 1981: Fig. 60:8)
 חר' ניסיה (Livingston 2003: Pl. 6.1:5)
 תל א-נצבה (McCown: 1947: Pl. 46: 26, Cistern 127)
 הר הצופים: מערה (טרם פורסם),

טיפוס זה (פכית דליה B1, שטרן תשל"ג: 121, צ' 178; Stern 2015a: Pl. 5.1.18: 7; 178)

פכיות שונות

- JT10 - כלי תאומים, העשוי משתי פכיות קטנות או בינוניות בגודלן, בעל שפה רחבה וגוף מעוגל. החיבור בין שתי הפכיות נעשה בחלק התחתון שלהן, על ידי תוספת טין, ובחלק העליון באמצעות ידית סל, היוצאת משפה של כלי אחד למשנהו. שבר כזה נמצא בחרבת אר-ראס ממבנה 1 (לוח 85: 10). כלים דומים נמצאו בשכבה 9 בעיר דוד (Zuckerman 2012: Fig. 3.7: 11-13), בהולילנד (Ben-Arieh 2000: Fig. 18: 3), ובמערה בהר הצופים (טרם פורסם). הכלי מוכר משכבות ישוב מהתקופה הפרסית באזור השפלה, כמו משכבה Vd בתל חסי, המתוארכת למחצית הראשונה של המאה ה' לפנה"ס (Bennett and Blakely 1989: Fig. 147: 16), ומשכבה III בשטח C בח' קיאפה, המתוארכת למאה ה' לפנה"ס (Sandhaus and Kriemerman 2015: Fig. 4: 2). שטרן (תשל"ג: 133; Stern 2015a: 577;) טען לתפוצה מוגבלת של טיפוס זה, בעיקר בדרום הארץ במאה ה'.

252 לדוגמא ברובע היהודי שטח E שכבה 5 המתוארכת למאה ה' לפנה"ס (Geva and Hershkovitz 2006: Pl.4.2: 4).

כנ ST1 - כנ גלילי קצר ורחב (קוטרו כ-25-30 ס"מ, גדול מגובהו), עשוי טין גס ודופן עבה, ללא טיפול חיצוני. השפה והבסיס עשויים באופן דומה -קיפול הדופן והידוקה מבחוץ, ולעיתים קשה להבדיל בשברים אם הם שפה או בסיס.²⁵⁴ כנים מטיפוס זה עשויים מקבוצות חומר 1 ו-3.

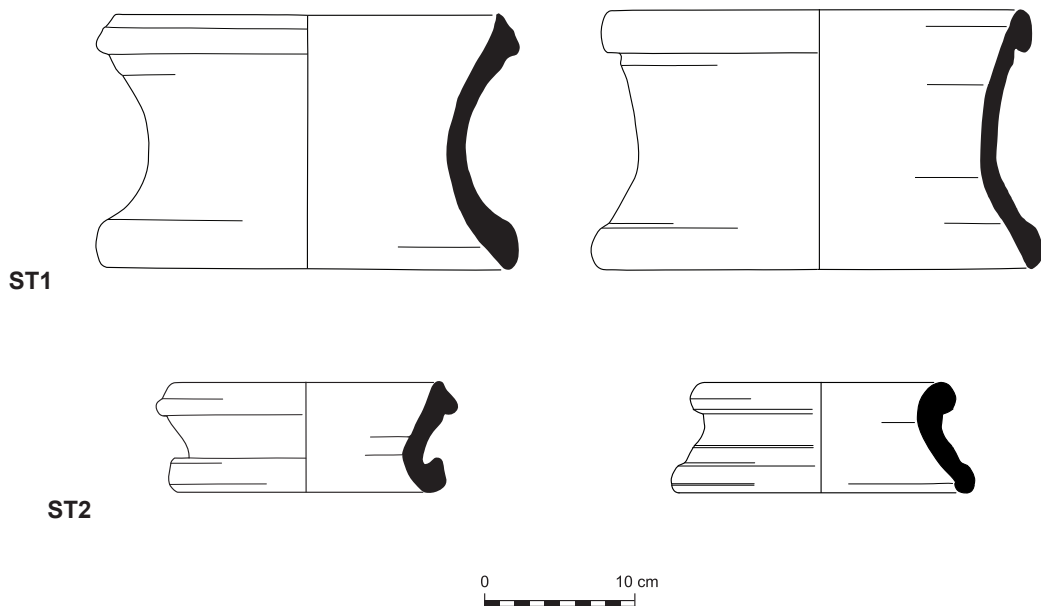
	הפניות:
	רמת רחל
	לוחות 5: 11-3; 6: 8-1; 8: 3-2; 14: 16; 17: 26-27; 20: 24; 28: 12;
	חפירות אהרוני (Freud 2016a: Table 1: ST1)
	פסגת עיר דוד
	שכבה 9/10 : לוחות 40: 57; 59: 76-75; 63: 134-133
	בית הכרם
	לוחות 68: 39; 69: 18
	חרבת אר-ראס
	מבנה 3 (Feig 2016: Fig. 9: 13-14), גבוה
	הר חומה
	לוח 91: 18
	ראס אל עמוד
	טרסה: לוח 108: 17
	אתרי ייחוס
	עיר דוד: שטח E, שכבות 10-12 (De Groot and Bernick-Greenberg 2012b: Fig. 4.10: 1); שטח G, שכבה 10, בית הבולות (Shiloh 1986: Fig. 6:18,21-22)
	לכיש: שכבה III ופוסט III (Zimhoni 2004b: Figs. 26.14:7; 26.21: 11; 26.43: 11)
	ערד: שכבות VI-X (Singer-Avitz 2002: 139)
	בית שמש: שכבה II (Grant and wright 1938: Pl. LXVII: 22)
	אזור ירושלים
	הרובע היהודי (De Groot, Geva and Yezerki 2003: Pl. 1.14:20; Yezerki 2006: Pl. 3.2:23)
	מדרום לירושלים
	בנייני האומה (Lehman 2005: Fig. 3:23-25)
	רוגם גנים (Greenberg and Cinamon 2011: Fig. 23:9-11)
	רכס מלחה (לוח 110: ?; 115: 1)
	מצפון לירושלים
	מוצא: בעיקר בשכבה IV (Greenhut and De Groot 2009:283; Figs. 3. 20:19, 20)
	תל א-נצבה (Wampler 1947: Pl. 92: 5)
	עלונה (טרם פורסם)

זהו טיפוס הכן הנפוץ ביותר, שממשיך מתקופת הברזל II ב' (Gitin 2015a: 351, Pl. 3.3.8: 1). הכמות הרבה של כנים שנמצאו ברמת רחל מתחת לרצפה 380 יוצאת דופן, ומצביעה על תיארוכם לשלב הבנייה הראשון באתר (וראו להלן, טבלה בנספח 3). ניתן אולי לקשור את הכמות הרבה של הכנים לפעוררים הרבים שהיו בשימוש באותו פרק זמן, שכן לפעוררים בסיס מעוגל, שאינו מאפשר להם לעמוד על משטח ישר.²⁵⁵

כנ ST2 - כנ קטן ונמוך יותר מטיפוס ST1. לחלק מהכנים מטיפוס זה יש זיווי פנימי חד, היוצר מעין מותן צרה. קצה השפה או הבסיס עשוי לעיתים בטכניקת הקיפול כלפי חוץ כמו טיפוס ST1. הקצה מעובה מעט או לא מעוצב כלל. כנים מטיפוס זה עשויים מקבוצת חומר 1 ו-3.

254 וראו Franken and Steiner 1990: 93-95, Figs. 5-10 על שלבי ההכנה של הכנים.
 255 ניתן לשער שלצורך אחסון, הפעוררים עמדו זה על גבי זה (Feig 1996: 3; Greenhut and De Groot 2009:100), אך כאשר רצו להשתמש בתכולתם היה וודאי נוח יותר להעמידם על כן. בעקבות מציאת כנים רבים מן התקופה ההלניסטית באזור בתי היוצר בבנייני האומה הוצע שימוש אחר לכנים, והוא להנחת כלים בבית יוצר בשלב הייבוש לפני הצריפה (וראו Berlin 2005: 44-45). כיוון שברמת רחל אין עדויות לבית יוצר ונמצאו כנים רבים, סביר להניח שנעשה בהם שימוש אחר.

איור 22: לוח טיפולוגי - כנים

	הפניות:
רמת רחל	לוחות 5: 2-1; 8: 1; 26: 13-14; 34: 1-5; חפירות אהרוני (ST2) (Freud 2016a: Table 1)
פסגת עיר דוד	שכבה 9/10: לוח 132: 59
ראס אל עמוד	בור: לוח 104: 6
אזור ירושלים	רכס מלחה (לוח 116: 8)
	הולילנד (Ben-Arieh 2000: Fig. 18:6)
	בנייני האומה: התקופה ההלניסטית ובהקשר של כבשנים (Berlin 2005: 43-45)
מצפון לירושלים	מוצא: שכבה IV (Greenhut and De Groot 2009: fig.3. 25:2)
	דיר א-סיד (נדלמן תשנ"ב: איור 4: 13)
	תל אל פול: שכבה IIIB (Lapp 1981: Fig. 66: 9-10)

מטיפוס זה נמצאו ברמת רחל פריטים מעטים מתחת לרצפה 380, ובבור 13174. הוא מופיע בעיקר במכלולים מהתקופה הפרסית. ניתן להסיק שטיפוס זה של כנים הופיע בשלהי תקופת הברזל II ג', המשיך דרך המאה ה' לפנה"ס אל תוך התקופה הפרסית והתקופה ההלניסטית.

כנ ST3 - כנים שונים, פולחניים. טיפוס זה של כנים כולל שברים אחדים של כנים, חלקם מחופים אדום, חלקם עם בסיס עבה כשל כנים פולחניים או קובעות גדולות, ובחלקם ניתן לראות חלקי חלונות המאפיינים כנים פולחניים. רוב הכנים מרמת רחל נמצאו מתחת לרצפה 380 ולכן יש לשייכם לשלב הבנייה הראשון. רובם עשויים מקבוצת חומר 1, חלקם מקבוצת חומר 6.

הפניות:	
רמת רחל	לוחות 4: 19-13; 12: 8; 17: 25; 21: 9; 23: 26
פסגת עיר דוד	לוח 63: 135
ראס אל עמוד	(נגורסקי וגרינהוט תשע"ה, איור 6: 4) כן הדומה לכן מרמת רחל (לוח 4: 18)
אתרי ייחוס	עיר דוד: שכבה 14 (De Groot and Ariel 2000: Fig. 15:23, 24);
	שכבה 12 (De Groot and Bernick-Greenberg 2012b: Fig. 4.10: 3, 5)

אזור ירושלים הרובע היהודי (De Groot, Geva and Yezerski 2003: Pls. 1.13:10; 1.14:20)
 מצפון לירושלים תל א-נצבה: כן עם חלונות, חיפוי אדום ומירוק יד (Mccowen 1947: 233, Pl. 84: 2; Wampler)
 1974, Pl.77:1773, 49: (1947).

כיוון שכל שבר מייצג כן אחד והשברים שונים זה מזה, אין טעם לקיים במחקר זה דיון נוסף, מעבר להצגת השברים.

נרות

L1 - נר פתוח בעל שפה צבועה, בסיס גבוה וזיווי חד בין הבסיס לגוף. נרות מטיפוס זה עשויים מקבוצת חומר 1.

הפניות:

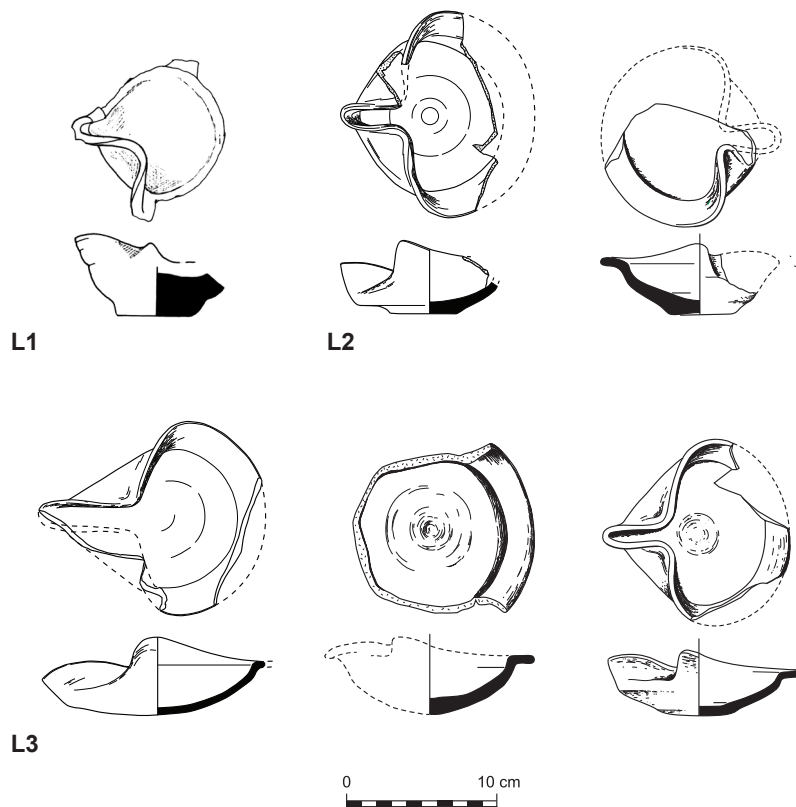
רמת רחל	לוחות 5: 13; 8: 4; 12: 10; 21: 7 בשימוש משני; 23: 25; חפירות אהרוני (Freud 2016a: Table 1: L1)
פסגת עיר דוד	שכבה 9/10: לוח 62: 98-99
בית הכרם	לוחות 68: 40-41; 69: 19; 70:
חרבת אר-ראס	לוחות 81: 6-9; (Edelstein 2000: Fig.12: 15-16)
גבעת חומה	גבעת חומה: לוח 87: 21; הר חומה: לוח 91: 14
רמות אלון	לוחות 94: 22-23; (משוייפים בשימוש משני) 97: 24-25
ראס אל עמוד	מילויים (נגורסקי וגרינהוט תשע"ה: איור 8: 2)
אתרי ייחוס	עיר דוד: שטח E, שכבות 10-12 (4: 9, Fig. 4.9: 92, De Groot and Bernick-Greenberg 2012b); עין גדי: שכבה V (9, Pl. 11:7, Yezerski 2007); לכיש: שכבה II (20-18: 26.55, Fig. 2004b, Zimhoni)
אזור ירושלים	הרובע היהודי (18, Pl. 1.15:10, De Groot, Geva and Yezerski 2003); כתף הינום (ברקאי תשמ"ה: 281-282, ציור 1: 2-1) העופל: לוקוס 23041 (Pl. 3:4-6, Mazar and Mazar 1989); הר הזיתים: מערת מגורים (פייג תשע"א: איור 12: 7)
מדרום לירושלים	בית צפאפה (12-11: Fig. 19, Feig 2003)
מצפון לירושלים	חרבת שילחה (מזר עמית ואילן תשמ"ד: ציור 5: 18-19) גבעון (10, 8-7: Fig. 33, Pritchard 1964) ח' אבו שוואן (ברוך 2006: איור 13: 4) הר הצופים: מערה (טרם פורסם) עלמית (דינור וליפוביץ 1988, לא פורסם) דיר א-סיד (נדלמן תשנ"ב: איור 4: 12) חרבת זימרי (לוח 117: 9) עלונה (טרם פורסם) הגבעה הצרפתית: בית חווה (מזור תשס"ז: איור 6: 16-17)

הנר מטיפוס זה נפוץ בתקופת הברזל II ג', וראשיתו עוד קצת קודם לכן. קשה למצוא הבדלים בתוך המאה הז' לפנה"ס ונראה שהוא התקיים במקביל לנר בעל בסיס הדיסק הנמוך יותר (טיפוס L2 להלן).

L2 - נר פתוח בעל שפה צבועה, בסיס דיסק מעובה. נרות מטיפוס זה עשויים מקבוצת חומר 1.

הפניות:

רמת רחל	לוחות 5: 12; 14: 4; חפירות אהרוני (Freud 2016a: Table 1: L2)
פסגת עיר דוד	שכבה 9/10: לוח 57: 43
בית הכרם	לוחות 69: 19; 70: 16

איור 23: לוח טיפולוגי - נרות

	לוחות 74:14 ; 75:12 ?	חרבת א-ראם
	עיר דוד: שטח E, שכבה 12 (De Groot and Bernick-Greenberg 2012b: Fig. 4.9: 2)	אתרי ייחוס
	עין גדי: שכבה V (Yezerki 2007: Pl. 11:6, 8)	
	לכיש: שכבה III (Zimhoni 2004b: Fig. 26.5: 6-8); שכבה II (Zimhoni 2004b: Fig. 26.56:18)	
	הרובע היהודי (De Groot, Geva and Yezerki 2003 Pl. 1.10:16)	אזור ירושלים
	כתף הינום (ברקאי תשמ"ה: ציור 131: 3-5)	
	הר הזיתים: מערת מגורים (פייג תשע"א: איור 12: 8)	
	בית צפאפה (Feig 2003: Fig. 19: 10)	מדרום לירושלים
	גבעון (Pritchard 1964: Fig. 33:9)	מצפון לירושלים
	הר הצופים: מערה (טרם פורסם)	

טיפוס זה הופיע בעיקר בתקופת הברזל II ב', והוא המשיך גם לתקופת הברזל II ג', במקביל לנר עם הבסיס הגבוה יותר (לעיל, טיפוס L1) (Gitin 2015a: 351, Pl.3.3.8: 3-5). זה גרוט וברניק-גרינברג טענו שהנר עם הבסיס הגבוה (טיפוס L1) התפתח מהנר עם הבסיס המעובה (טיפוס L2), וזאת מכיוון ששני הטיפוסים מופיעים יחד בשכבות היישוב מתקופת הברזל II ג', ומכיוון שהנר בעל הבסיס הגבוה הופיע בעיר דוד כבר בשכבה 12A (De Groot and Bernick-Greenberg 2012b: 90-92). שני הטיפוסים התקיימו במקביל בתקופת הברזל II ג'.

L3 - נר פתוח בעל שפה צבובה, הבסיס מעוגל מעט, שטוח או בסיס דיסק נמוך. הנר רדוד יותר ובעל שוליים קצרים. הקיפול של הצביטה הוא לרוב בין שליש למחצית מהיקף השפה, לעומת הנרות מטיפוסים L1 ו-L2, בהם הקיפול קצר יותר ותופס בין רבע לשליש מהיקף השפה. נרות מטיפוס זה עשויים מקבוצות חומר 1, 2 או 3.

	הפניות:
לוחות 18:30; 20:14-13; 23:12-11; 26:15; 35:6-1; חפירות אהרוני (Freud 2016a: Table 1: L3)	רמת רחל
שכבה 9/10 : לוח: 62:97	פסגת עיר דוד
לוחות 65:30; 68:42	בית הכרם
לוח 74:9	חרבת א-ראס
ממבנה 1: מס' 1067 לוקוס 118, לא צויר; הר חומה, לוח 91:15-17?	גבעת חומה
בור, לוח 104:9	ראס אל עמוד
עיר דוד שטח E שכבה 9 (Zuckerman 2012: Fig. 3.7:2-3)	אתרי ייחוס
עין גדי שכבה V (2-1:4.11: Yezerski 2007: Pl. 4), שכבה IV (Stern 2007: Fig. 5.2.10:5, 7)	
ערד משכבה VI (Singer-Avitz 2002: 158, L3)	
כתף הינום (ברקאי תשמ"ה: ציור 131:6-12)	אזור ירושלים
הר הזיתים: מערת מגורים (פייג תשע"א איור 12:6)	
הגן הארמני (Tushingham 1985: Fig. 17: 14-16)	
חרבת נימרא (היזמי ושבתאי תשנ"ג: לוח 2:14-11)	מדרום לירושלים
הולילנד (Ben-Arieh 2000: Fig. 18: 4-5)	
הר הצופים: מערה (טרם פורסם)	מצפון לירושלים
עלמית (דינור וליפוביץ 1988: לוח 2:8)	
ענאתה (Taha 2014: Fig. 18: 4-2)	
חרבת זימרי (לוחות 118:5; 121:14)	

נרות מטיפוס זה נמצאו ברמת רחל באדמת הגן, בבור 13174, ובמבנה 814. חלקם עשויים ברישול. נרות שטוחים ידועים משלהי תקופת הברזל ביהודה, אם כי הם אינם נפוצים כשני הטיפוסים בעלי הבסיס הגבוה.²⁵⁶ הנר השטוח נחשב כטיפוס אופייני לראשית התקופה הפרסית.²⁵⁷

נר L4 - נר רחב ורדוד מאוד, בעל בסיס שטוח או מעוגל מעט או עם בסיס מאוד קטן ונמוך. הפייה צבועה ומוארכת עד כמחצית הנר. שולי השפה נמוכים מאוד, וצמודים לגוף. הטין ממוין היטב, לרוב בצבע כתמתם או אפור.

הפניות:

עין גדי: שכבה IV (Stern 2007: Pl. 5.2.10: 3), ענאתה (Taha 2014: Fig. 18: 6), וחרבת זימרי (טרם צויר).
נרות משוטחים מטיפוס זה הם מעין גרסה מאוחרת יותר של הנר מטיפוס L3. הם הופיעו החל מהמאה ה' לפנה"ס (שטרן תשל"ג: 131 צ.203-204) ולאורך כל התקופה הפרסית, בעיקר באזור החוף (Stern 2015a: 577, Pl. 1-4: 5.1.23).

²⁵⁶ וראו Gitin 2015a: 351, Pl. 3.3.8: 6 וכן משכבה II בתל בטש (Mazar and Panitz-Cohen 2001: Figs. 50, 75). הם נפוצים יותר באתרי בקעת באר שבע (Freud 2015: 228-229, L1).

²⁵⁷ שטרן הצביע על דוגמא משכבה IV בעין גדי שלדעתו משקפת השפעה פיניקית (שטרן תשל"ג: 131; Stern 2001: 343; 2015a: 577, Pl. 5.1.23: 5-7), אך קביעה זו רלוונטית לנרות בחוף ובצפון הארץ ולא לנרות מאזור ההר. תשינגהם (Tushingham 1985: Fig. 17: 14-16) תארך נרות מטיפוס זה למחצית השנייה של המאה ה' לפנה"ס אך הוא לא הבדיל בינם לבין הנרות הרחבים והרדודים של התקופה הפרסית (להלן L4).

קנקנים

קנקן בעל ארבע ידיים SJ1- קנקן מטיפוס קנקני 'למלך' ודומיו, המאופיין בגוף סגלגל בעל ארבע ידיים. הקנקן נידון רבות במחקר בשל טביעות החותם שנמצאו על הידיים שלו.²⁵⁸ ברמת רחל נמצאו ידיים קנקנים רבות הנושאות טביעות 'למלך' דו-כנפיות, חרותות מעגליות וטביעות וורדה,²⁵⁹ אך לא נמצאו עד כה קנקנים שלמים או חלקי קנקנים שניתן יהיה לסווגם. ממצא השפות בלבד מקשה על זיהוי מדויק של הטיפוס, ולכן לרוב לא נעשתה הפרדה בין הקנקנים מטיפוס 'למלך' (SJ1.1) שהוא קנקן סגלגל בעל כתף רחבה ומזווה מעט, לבין קנקני הוורדה (SJ1.2) שהם בעלי כתף שמוטה ומראה מוארך יותר. רק שני קנקנים, שנמצאו בשטח D4 (מלוקוס שיוחס סטרטיגרפית לשלב הבנייה השני, ראו פרק ב'), רופאו מעבר לכתף הכלי, וזוהו כקנקנים מטיפוס קנקני הוורדה. בחינה של שפות הקנקנים שנחשפו מתחת לרצפת החצר²⁶⁰ הצביעה על כך שלצד שפות קנקנים ישירות ופשוטות נמצאו גם שפות מחודדות בקצה ופונות מעט החוצה, השייכות אולי לקנקני למלך קטנים יותר.²⁶¹ קנקנים מטיפוס SJ1 עשויים מקבוצת חומר 6.

הפניות:

לוחות 4: 4-1; 8: 9-6; 13: 6; 15: 11-15; 16: 15, 21; 22: 6; חפירות אהרוני (Freud 2016a: Table 1: SJ1)	רמת רחל
שכבה 9/10 : לוחות 57: 35; 59: 61, 65; 62: 110-109	פסגת עיר דוד
לוחות: 65: 26; 67: 33; 70: 13 ²⁶²	בית הכרם
לוחות 77: 7; 78: 13; 82: 8	חרבת אר-ראס
גבעת חומה: לוח 89: 11; הר חומה: לוח 92: 3	גבעת חומה
לוחות 94: 19; 95: 22; 97: 23	רמות אלון
מילויים (נגורסקי וגרינהוט תשע"ה: איור 7: 1)?	ראס אל עמוד
עיר דוד שטח G: קנקן וורדה (Shiloh 1986: Fig. 6: 20)	אתרי ייחוס
עין גדי: שכבה V, קנקני 'למלך' (Yezerki 2007: Pl. 9: 13-14); קנקני וורדה (Yezerki 2007: Pl. 10: 1-4)	
לכיש: קנקני 'למלך' משכבה III (Zimhoni 2004b: Figs. 26.6-26.7) ומשכבה II (Zimhoni 2004b: Fig. 26.44: 1)	
ערד: קנקני 'למלך' משכבות VIII-X, בעלי ארבע ושתי ידיים (SJ 1, SJ 2) (Singer-Avitz 2002: 144); קנקני וורדה בעלי ארבע ידיים משכבה VII ובעלי שתי ידיים משכבה VI (SJ 3, SJ 4) (Singer-Avitz 2002: 144)	
הר הזיתים: מערת מגורים (פייג תשע"א: איור 11: 1-2)	אזור ירושלים
הר הצופים: מערה (טרם פורסם)	מצפון לירושלים
דיר א-סיד (נדלמן תשנ"ב: איור 4: 4)	
ענאתה (14: 18 Fig. Taha 2014)	
עלונה (טרם פורסם)	
הגבעה הצרפתית: בית חווה (מזור תשס"ז איור 6: 12-13)	

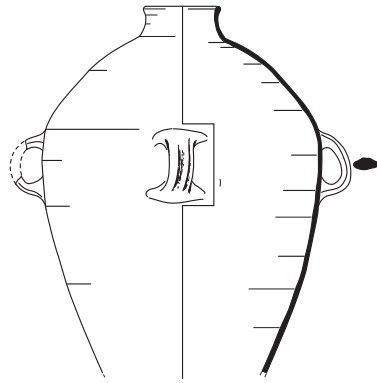
258 על הטביעות ראו להלן, בפרק ו'.

259 טביעות דו כנפיות וחרותות מעגליות נמצאו ברמת רחל מתחת לרצפה 380, וטביעות ורדה נמצאו מעליה. ראו להלן, פרק ו'.

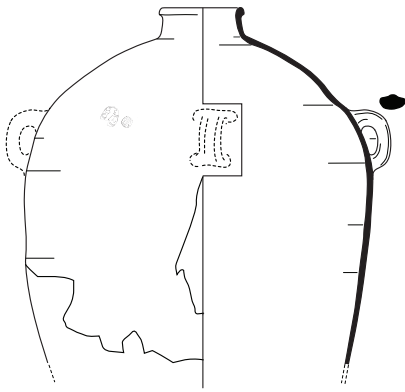
260 בריבוע D87-86 בשטח D3 (ראו פרק ב') נמצאו 18 טביעות 'למלך' ושבע חרותות מעגליות. נספרו 37 חלקי שפות, כ-100 ידיים, ו-35 חלקי בסיס וחלקי גוף נוספים רבים. למרות זאת אף אחד מהם לא התחבר לכדי כלי שלם (וראו לוח 4: 1-4).

261 קשה להבדיל ביניהם רק על סמך שפות. על קנקנים מטיפוס זה ראו: Gitin 1796, 1801; Zimhoni 1990: 23-24, 34; 2004b: 1796, 1801; 2006: type STO6; Lipschits Sergi and Koch 2010: 18, 28; Sergi et al. 2012: Fig. 13

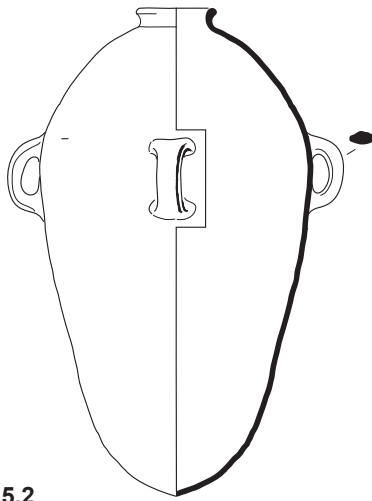
262 קשה לקבוע האם השפות שייכות לטיפוס הקנקן עם הוורדה או לקנקנים הקטנים יותר בעלי שתי הידיים.

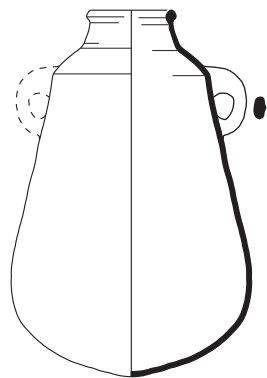
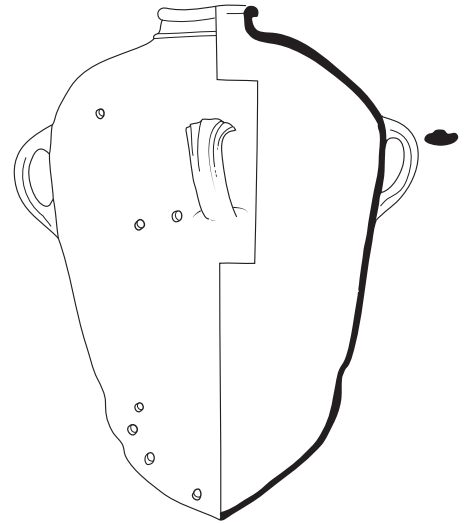
SJ1.2

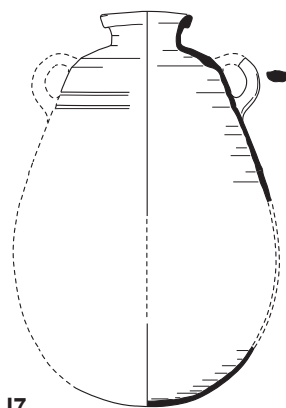
SJ5.1

SJ5.2

SJ6

SJ7

איור 24: לוח טיפולוגי - קנקנים

במחצית השנייה של המאה הזו ובראשית המאה ה' לפנה"ס נפוץ הקנקן הממשיך את קנקי ה'למלך'. זהו קנקן מוארך וצר יותר, שעל הידית שלו הוטבעה לעיתים טביעת וורדה.²⁶³ השימוש בקנקן זה נמשך עד סוף התקופה ומופיע בשכבות החורבן משנת 586 לפנה"ס (Gitin 2015a: 349, Pl.3.3.5:9). יחד עם הקנקן מטיפוס זה היו נפוצים גם קנקנים בעלי ארבע או שתי ידיות, חלקם קטנים יותר, המאופיינים בשפה דקה במיוחד (Zimhoni 1990:23-25, 30-31, Groups IIC, IIIC). הקנקן הסגלגל בעל ארבע הידיות המשיך תוך שינויים למאה ה' לפנה"ס ולתקופה הפרסית (וראו טיפוס SJ5).

קנקן SJ2 - קנקן דמוי-שק, בגודל בינוני, עם שפה מעובה וצוואר ארוך, גוף תפוח בחלקו התחתון, לרוב עם מותן קלה במרכז, בסיס מעוגל ורחב, ושתי ידיות משוכות מהכתף מטה. קנקנים מטיפוס זה עשויים ברובם מקבוצות חומר 1 או 3.

הפניות:

רמת רחל	לוחות 4: 6-5; 8: 5; 16: 16; 5: 25; 13: 28; 15: 29; 2: 29; חפירות אהרוני (Freud 2016a: Table 1: SJ2)
פסגת עיר דוד	שכבה 9/10: לוחות 57: 34, 36; 59: 62, 64; 62: 90, 105, 107-108, 111-114;
חרבת אר-ראס	לוחות 77: 14; 78: 14-15; 80: 17-18; (Feig 2016: Fig. 9: 7-10)
גבעת חומה	גבעת חומה: לוח 87: 18
רמות אלון	לוח 97: 22
ראס אל עמוד	טרסה: לוח 106: 7-8; מאה ה' לפנה"ס?
אתרי ייחוס	עיר דוד: שטח E, שכבה 10 (De Groot and Bernick-Greenberg 2012b:85, SJ3, Fig. 4.7: 2-3) ושם מעיר דוד משכבה 12 (De Groot and Bernick-Greenberg 2012b: 85, SJ2b, Figs. 4.6:7-8) ושם דיון והשוואות נוספות.
	עין גדי: שכבה V (Yezerki 2007: Pl. 9: 4-8)
	תמנה/תל בטש: שכבה II (Mazar and Panitz-Cohen 2001: 105, SJ17), לא נפוץ
	ערד: שכבות VI-VII (Singer-Avitz 2002:145 SJ 7)
	תל מלחתה: שכבה IIIA (Freud 2015: 221, SJ4.1) עם הפניות נוספות
אזור ירושלים	העופל (Mazar and Mazar 1989: Pls. 4-5)
	הר הזיתים: מערת מגורים (פייג תשע"א איור 11: 4-3)
מדרום לירושלים	רכס מלחה (לוח 109: 6; 22: 4-5)
מצפון לירושלים	דיר א-סיד (נדלמן תשנ"ב: איור 4: 5)
	חרבת זימרי (לוח 117: 7)
	הגבעה הצרפתית: בית חווה (מזור תשס"ז איור 6: 14)

זהו טיפוס הקנקן הנפוץ בשכבה 10 בעיר דוד ובעופל (Gitin 2015a: 349, Pl. 3.3.5: 1-7). הטיפוס נפוץ מאד גם בבקעת באר שבע: זהו הטיפוס השכיח ביותר בשכבות VI-VII בערד (Singer-Avitz 2002:145 SJ 7), ותמונה דומה עולה גם משכבות ישוב אחרות מתקופת הברזל II'ג' בבקעת באר שבע.²⁶⁴ טיפוס זה של קנקן פחות נפוץ בלכיש, וגם ברמת רחל נמצא מספר קטן יחסית של פריטים בהשוואה לשכיחותו הרבה באתרים יהודיים אחרים.

קנקן דמוי-שק SJ2.1 - מספר קנקנים מרמת רחל (לוח 12: 13; 5-6: 19: Fig. 19: Aharoni 1964) הם בעלי מירוק אנכי במרכז הגוף בין הידיות, ומירוק אופקי בחלק העליון והתחתון. המירוק הוא לא סוג עיטור טיפוסי על קנקנים והוא

²⁶³ על תאריך טביעת הוורדה ראו להלן, פרק ו'.

²⁶⁴ כגון תל משוב, חרבת עוזה, תל עירא שכבה VI, ושכבה IIIA בתל מלחתה (וראו Freud 2015: 221, SJ4.1) עם הפניות).

ייחודי לקנקנים מטיפוס זה, שנמצאו בשכבות החורבן של 586 לפנה"ס, כמו בית הבולות בעיר דוד (Shiloh 1986: Fig. 6:1), העופל (Mazar and Mazar 1989: Pl. 6:10), תל משיש (Fritz and Kempinski 1983: Pl. 166:1), וחרבת עוזה (Freud 2007: Fig. 3.31: 3).

קנקן קטן דמוי-שק SJ2.2 - זוהי קנקנית קטנה יותר מהקנקן דמוי-השק, עם צוואר ושפה דומים, וגוף מתרחב כלפי מטה, אך עם בסיס טבעת. לדוגמא: בשכבה 10 בשטח E בעיר דוד (De-Groot and Bernick-Greenberg 2012: Fig. 4.12: 3) ובחרבת עוזה (Freud 2007: Fig. 3.42:2). הקנקנית מחרבת עוזה מחופה במשח אדום וממורקת (בדומה ללגינים מטיפוס JG1), בעוד שהקנקנית מעיר דוד ממורקת אך לא ברור אם היא מחופה. ברמת רחל נמצאו בסיסים רחבים כמו הבסיסים של הקנקנים דמויי השק בבור הטמנה 14109 (לוח 12:12) ובלוקוס 477 מחפירות אהרוני (לא פורסם מס' רשות: IAA 64-1095). בסיסים אלה עשויים מקבוצת חומר 1, הם בעלי משח אדום ומירוק בדומה לקנקנית מחרבת עוזה, אך ללא סימנים של בסיס טבעת. כיוון שרק חלקי בסיס נמצאו, קשה לקבוע האם הם חלקי צפחות גדולות או קנקנים דמויי שק.

קנקן SJ3 - קנקן בעל כתף מזווה, שפה ישרה קצרה. גוף גלילי או בעל מותן ובסיס מחודד. שבר גוף בודד נמצא ברמת רחל בחפירות אהרוני (Freud 2016a: Table 1: SJ3), שבר שפה נמצא בבית הכרם (לוח 69:13), ושבר נוסף נמצא בחרבת אר-ראס (לוח 76:17). זהו טיפוס הקנקן הנפוץ ביותר בתקופת הברזל II ב'-ג' ובתקופה הפרסית באזור החוף, בצפון הארץ ובחוף הפיניקי (Gitin 2015b: 391, Pl. 3.5.8: 1-5). הוא נפוץ בשפלת יהודה ובבקעת באר שבע (וראו דיון נרחב אצל Zimhoni 2004b:1801-1803), אך לא באזור ההר (Gitin 2015a: 349, Pl. 3.3.5: 8). בעין גדי משכבה V פורסם קנקן אחד (Yezerki 2007: Pl. 9:12). קנקן דומה נמצא ברמת רחל מעל רצפה 380 (Gadot et al. 2016: Fig. 8.27: 4), עם ידית זיז קטנה וכתף עם זיווי חד. לא נמצאה מקבילה עם ידית זהה. קנקנים דומים, אך עם ידיות אוזן, ידועים מהתקופה הפרסית באזור החוף ככאלה שנעשו בהשפעה פיניקית (Stern 2015a: Pl. 5.1.11).²⁶⁵

קנקן פערורי SJ4 - קנקן בעל פתח רחב יחסית, השפה לרוב חלקה, לעיתים מרוכסת או שפת מרזב. שתים או ארבע ידיות משוכות מהכתף מטה, הגוף מתרחב בחלקו התחתון, לרוב בעל בסיס טבעת. לטיפוס זה יש גם גרסה קטנה וקצרה יותר, של קנקן בעל כתף רחבה וגוף שהולך ונעשה צר כלפי מטה, המכונה לעיתים קנקן-קדרה או קדרה עמוקה. כיוון שטיפוס זה ידוע באזור ההר בעיקר משברים קשה לסווגם לטיפוס-משנה.

הפניות:

רמת רחל	לוח 44: 3
הר חומה	הר חומה: לוח 92: 2
חרבת אר-ראס	(Feig 2016: Fig. 11: 13)
אתרי ייחוס	עיר דוד: שטח E, שכבות 10-12 (De Groot and Bernick-Greenberg 2012b: 89-90, SJ7a-b)
	עין גדי: שכבה V (Yezerki 2007: Pl. 8: 13-20; 9:1-3)
	לכיש: שכבה III (Zimhoni 2004b: Fig. 26.22: 2-3)

²⁶⁵ ההופעות הבודדות של טיפוס זה ברמת רחל ואזור ירושלים לא מאפשרות להיעזר בו לצרכי טיפולוגיה ואבחנות במהלך המאה הז' לפנה"ס ולאחריה.

גיטין (3-5: 3.3.4: 348, Pl. 2015a: 348, Pl. 3.3.4: 3-5) הגביל את ההופעה של קנקנים מטיפוס SJ4 לשלב האחרון של המאה הז' לפנה"ס. יחד עם זאת, לאור העובדה שהטיפוס מוכר משכבות חורבן מתקופת הברזל II ביהודה (Herzog and Singer-Avitz 2015: 220, Pl. 2.4.13: 2-4), ניתן לשער שקנקנים מטיפוס זה המשיכו להיות בשימוש ולא נמצאו מהם כלים שלמים בשל היעדר שכבות חורבן באזור ירושלים עד ראשית המאה הז' לפנה"ס. יש להדגיש כי כאשר נמצא רק שבר קטן מהשפה קשה לדעת אם מדובר בקנקן פערורי מטיפוס SJ4 או בפערור מטיפוס HMJ2 ולכן, באופן שרירותי, כמעט כל שבר שנמצא ללא ידית סווג כפערור ושבר עם ידית סווג כקנקן פערורי, אלא אם הדופן נטתה יותר לכיוון כלי גלילי (כמו לדוגמא, השבר בלוח 4: 8).

קנקן בעל ארבע ידיות SJ5 (קנקן 'יהוד') - טיפוס זה ממשיך את הקנקנים מטיפוס SJ1. השפה נוטה מעט החוצה, הצוואר נוטה מעט פנימה או ישר, הכתף מעוגלת. לקנקנים מטיפוס זה ארבע ידיות ובסיס מעוגל, והם עשויים מקבוצת חומר 3. כיוון שברוב המקרים נמצאו שפות בלבד, הם לא סווגו לטיפוסי-משנה למעט הקנקנים השלמים שנמצאו בבור 13174 ובלוקוס 824 ברמת רחל. בבור 13174 נמצאו כחמישים קנקנים, חלקם נושאי טביעות 'יהוד' על הידיות (וראו על כך להלן, פרק ו'). הנפח של חמישה מבין שבעה מהקנקנים השלמים שנמצאו בבור הוא אחיד כ-48 ליטר. שני קנקנים נוספים הם קטנים יותר ונפחם אינו אחיד.²⁶⁶ ככלל, לקנקנים אלה אין את אותה האחידות המאפיינת את הקנקנים מטיפוס SJ1. לחלקם כתף רחבה כמו קנקני ה'למלך' ולחלקם כתף מעוגלת וצרה יותר כמו קנקני הוורדה. גם הבסיסים אינם אחידים, חלקם מעוגלים רחבים וחלקם מתחדדים בקצה הבסיס. בשונה מקנקני טיפוס SJ1 העשויים מקבוצת חומר 6, קנקני טיפוס SJ5, ובכלל זאת הקנקנים מבור 13174 ברמת רחל, עשויים מקבוצת חומר 3. חלק מהקנקנים מטיפוס זה מפסגת עיר דוד עשויים מקבוצת חומר 2 וחלקם מקבוצת חומר 6 (וראו להלן, פרק ה' על משמעות השינוי בסוג הטיין מבחינת העתקת מקום הייצור מהשפלה להר).

רמת רחל	לוחות 18: 26-27; 20: 10; 21: 4, 12; 27: 1-6; 28: 14; 37-39
פסגת עיר דוד	שכבה 9/10: לוח 62: 100-104; שכבה 9 (7-8, 12-13) (Shalev 2015: Fig. 4.3)
בית הכרם	לוחות 65: 25; 67: 28-29
חרבת אר-ראס	לוחות 72: 15-16; 75: 11
גבעת חומה	לוחות 87: 19-20; 89: 13; הר חומה, לוח 92: 4-5, 9-10, 13
רמות אלון	לוח 101: 4, 13, 17
ראס אל עמוד	בור מים: לוח 104: 8; טרסה: לוח 108: 18
אתרי ייחוס	עיר דוד: שטח E, שכבה 9 (Zuckerman 2015: Fig. 3.6: 11); שכבה 8 (Berlin 2012: 7, Fig. 2.2:3)
	עין-גדי: שכבה IV (Stern 1982:104, photo 139; 2007: Fig. 5.2.5: 5)
	תמנה/תל בטש: שכבה I (Mazar and Panitz-cohen 2001: 186-187, Pl. 77:1)
	תל חסי: שכבה Vd (Bennet and Blekely 1989: Fig. 143: 11)
	תל עירא: משויך בטעות לשכבה VI (Freud 1999: 223, Fig.6.67: 26) מלוקוסים מעורבים שיש בהם גם חומר פרסי קדום.

266 מדידת הנפח נעשתה יחד עם הסריקה הממוחשבת על ידי אבשלום קרסיק מרשות העתיקות.

אזור ירושלים חניון גבעתי: שכבות IX ו-XIA (Ben-Ami 2013: Figs. 3.7: 8; 3.11: 11)
 מדרום לירושלים הולילנד (Ben-Arieh 2000: Figs. 14; 16:1-10, 13)
 רכס מלחה (לוח 109: 1)
 בנייני האומה (Lehman 2005: Fig. 2: 19; 5: 44)
 חרבת נימרא (היזמי ושבתאי תשנ"ג: איור 7, 9)
 חרבת זימרי (לוחות 120: 4; 121: 15)
 מצפון לירושלים גבעון (Prichard 1964: Fig. 32: 8, 11)
 תל אל-פול: בור C-1 משכבה III B (Lapp 1981: Fig. 51: 1-10)
 תל א-נצבה (Wampler: 1947: Pl.14: 240), מתוארך באופן כללי לשנת 600 לפנה"ס בקירוב עד התקופה
 ההלניסטית.
 חרבת ניסיה (Livingston 2003: Pl. 6.1: 2, 10)
 הר הצופים: מערה (טרם פורסם)
 עלונה (טרם פורסם)

מבין הקנקנים השלמים שרופאו מבור 13174 ברמת רחל, ניתן לעמוד על שני טיפוסי משנה:

קנקן SJ5.1 (לוח 37: 4-1) - לשניים מהקנקנים נושאי הטביעות יש טביעה על הכתף ולא על הידית, כמו לאחרים. האחד עם טביעת אריה וטביעה פרטית לידה, והשני עם טביעת 'יהוד חננה'. לקנקנים אלה יש צוואר יחסית גבוה, נוטה מעט פנימה ושפה מעובה. קנקן דומה נמצא בשכבה 8 בשטח E בעיר דוד (Berlin 2012: Fig. 2.2:3), המתוארכת לראשית התקופה ההלניסטית. הקנקן נמצא בלוקוס 606, שיש בו כלים נוספים, שניתן להשוותם לתקופה הפרסית המוקדמת. לדעת ברלין (Berlin 2012: 7), זהו שריד של אחד מטיפוסי הכלים שנעשו בשיטה מסורתית על ידי הקדרים הירושלמים. בחרבת נימרא נמצא קנקן דומה, שבו אחת מהידיעות הודבקה נמוך יותר מהאחרות, בדומה לקנקן ועליו הכתובת 'יהוד חננה' מבור 13174 ברמת רחל.

קנקן SJ5.2 - לקנקן זה צוואר קצר שמתעגל כלפי חוץ, השפה פונה החוצה, לעיתים עם עיבוי קל בקצה. אלה הם המאפיינים של רוב הקנקנים מבור 13174 (לוחות 38-39) וממבנה 814 (לוח 27) ברמת רחל ובחרבת אר-ראס (לוח 77: 8-9). הקנקנים בעלי ארבע הידיעות ממבנה 814 ברמת רחל אינם סימטריים (נראה כי שקעו מעט באזור הכתף בתהליך הייבוש לפני הצריפה). לחלקם שפה מתעקלת כמעט ללא צוואר. הם בעלי כתף רחבה, בסיס מעוגל או מתחדד וקצרים במעט מהקנקנים שנמצאו בבור 13174. בהתבסס על טיפוסי כלים נוספים שנמצאו איתם, הם מתוארכים לחלקה השני של התקופה הפרסית (סביב המאה ה' לפנה"ס וראו פרק ז'). קנקנים דומים נמצאו בגבעון בתא D1, שתוארך בתחילה למאות ה'ה' לפנה"ס (Prichard 1964: Fig. 32: 8, 11), אך לאפ (Lapp 1968: 391) תאריך את שאר הקנקנים וסירי הבישול שנמצאו איתם לתקופה הפרסית בלבד.

קנקנים מטיפוס SJ5 ללא טביעות נמצאו ביהודה במכלולים שתוארכו למאה ה' לפנה"ס ולתקופה הפרסית. הם הוגדרו כטיפוס יהודאי שיש לו את אותן תכונות צורניות של הקנקן הסגלגל מהמאות הח'ה' לפנה"ס.²⁶⁷ יתר על כן

267 לדוגמא: Wampler 1947: 9, No. 40; שטרן תשל"ג: 105, קנקן א'; Stern 2001: 516; 2015a: Pl. 5.1.8: 1-3; Ben-Arieh 2000: 13; Mazar and Panitz-Cohen 2001: 187; Berlin 2012: 7;

הם הובאו כדוגמא להמשכיות של מסורות הקדרות ביהודה לאחר החורבן, שהמשיכו אל התקופה הפרסית. המסורת של הקנקן בעל ארבע הידיות המשיכה ביהודה אף מעבר לתקופה הפרסית, על גבי קנקני אגירה גדולים יותר בעלי שפות שונות מאלה של הקנקנים מטיפוס SJ5. כך, לדוגמא, קנקן בארמון החשמונאי ביריחו (Bar-Nathan 2002: 22-23, Pl. 1, No.1) וקנקן בעל ארבע ידיות שנמצא ברמת רחל במכלול שנזרק לקולומבריום, ומתוארך לתקופה הרומית הקדומה.

קנקן דמוי-שק SJ6 - קנקן בעל שפה מעוגלת או בעלת חתך כמעט מרובע, צוואר גבוה נוטה פנימה, הגוף מתרחב בסמוך לבסיס, ושתי ידיות משוכות מהכתף מטה. כיוון שמדובר בשפות, השיוך לטיפוס הוא בעיקר לפי סוג החומר מקבוצת החומר 3, וכיוון שרוב השברים הם קטנים, לא מן הנמנע שחלק מהשפות הן של פכים.

הפניות:	
רמת רחל	לוחות 18:28; 21:3; 25:6; 7:36; 1-3
פסגת עיר דוד	שכבה 9/10: לוחות: 59:54-55; 62:80, 82, 90, 106, 108; שכבה 9 (Shalev 2015: Fig. 4.3:1-4)
בית הכרם	לוחות 67:30-32; 69:12; 70:14; 71:8
חרבת אר-ראס	לוחות 73:11; 76:20; 77:4-5
גבעת חומה	גבעת חומה: לוח 87:17; הר חומה: לוח 92:6-8, 11-12, 14-17
ראס אל עמוד	בור מים: לוח 104:6
אתרי ייחוס	עיר דוד: שטח E, שכבה 9 (Zuckerman 2015: Fig. 3.6: 1-4, 12) עין-גדי: שכבה IV (Stern 2007: Fig. 5.2.5:1-3)
	תל עירא: מערת קבורה המתוארכת למאה ה' לפנה"ס (Beit-Arieh, Freud and Baron 1999: Fig. 10:4.47), בעל גוף מעוגל יותר.
	עזקה: בור קבורה מהמאה ה' וראשית המאה ה' לפנה"ס (שתיל תשע"ז: לוח 2:6)
אזור ירושלים	חניון גבעתי: שכבות IX-X (Ben-Ami 2013:Figs. 3.10: 15-16; 3.11: 14-15)
מדרום לירושלים	הולילנד (Ben-Arieh 2000: Figs. 15; 16: 14)
מצפון לירושלים	גבעון (Prichard 1964: Fig. 32:4)
	עלונה (טרם פורסם)
	חרבת זימרי (לוח 120:5)

הקנקן דמוי-השק (טיפוס ג' של שטרן תשל"ג: 106, צ' 140; Stern 2015a: Pl. 5.1.8: 5-8) ממשיך מסוף תקופת הברזל (וראו טיפוס SJ2), בשינויים קטנים במהלך התקופה הפרסית עד לתקופה ההלניסטית. בבור 13174 ברמת רחל יש ארבעה קנקנים שלמים מטיפוס זה, בשלושה מהם ניכרת היטב המסורת של תקופת הברזל (לוח 36:3-1), ואילו הרביעי (לוח 36:4, מטיפוס SJ7 להלן) דומה יותר לקנקנים מהתקופה הפרסית-ההלניסטית. אין ספק, אפוא, שהטיפוס המשיך להיות מיוצר גם במאה ה' לפנה"ס, אך כיוון שבמכלולים השונים מוצאים בעיקר את השפות שכמעט ואינן משתנות עד לסוף תקופה הפרסית, קשה לקבוע לאיזה תקופה לשייך אותם.

קנקן דמוי-שק SJ7 - קנקן בעל שפה מעוגלת או עם חתך מרובע, צוואר קצר מתעגל קלות החוצה, הכתף מזווה מעט, הגוף תפוח ללא מותן. קנקנים מטיפוס זה עשויים מקבוצת חומר 3.

	הפניות:
	רמת רחל לוח 36: 4, לוח 54: 17
	חרבת א-ראס לוח 77: 18-19
	גבעת חומה לוח 89: 12; הר חומה: לוח 92: 16
	אתרי ייחוס עיר דוד שכבה 9 (Zuckerman 2012: Fig. 3.6: 1); שכבה 8 (Berlin 2012: Figs. 2.2: 1-2; 2.3: 11, 14)
	עין-גדי שכבה IV (Stern 2007: Fig. 5.2.5: 1)
	שכמ שכבה IV (Lapp 2008: Pl. 3.2)
	הרובע היהודי (Geva and Hershkovitz 2006: 97, Pl.4.2: 1)
	הולילנד (Ben-Arieh 2000: Fig. 16: 11-12)
	חרבת ניסיה (Livingston 2003: Pl. 6.2: 1)
	תל א-נצבה (Wampler: 1947: Pl. 14: 239) הקנקן מתוארך באופן כללי ל-650 לפנה"ס עד לתקופה ההלניסטית
	הר הצופים: מערה (טרם פורסם)
	עלונה (טרם פורסם)

טיפוס זה של קנקן ממשיך את הקנקן הקודם (וראו SJ6 לעיל). ברמת רחל הוא נמצא בבור 13174 וברצפות שחותמות את הבור. בצורתו זו ובעיקר עם השפה בעלת החתך המרובע, הוא נפוץ במכלולים מהמאה ה' לפנה"ס ועד התקופה ההלניסטית (Berlin 2015: Pl. 6.1.14: 1; Stern 2015a: Pl. 5.1.8: 5-7; Geva and Hershkovitz 2006: 97).

קנקן SJ8 - קנקן צר וארוך בעל שתי ידיות (חרבת אר-ראס לוח 77: 10). השפה חסרה אך קנקנים מטיפוס זה אופייניים לתקופה הפרסית, כמו בעין גדי שכבה IV (Stern 2007: Pl. 5.2.5: 4) (וראו גם אצל שטרן: Stern 2015a: Pl. 5.1.8: 4; 5.1.9: 6).

פערורים

הפערור הוא קנקן קטן בעל גוף גלילי, ללא צוואר ולרוב ללא ידיות. השפה קצרה בעלת חתך משולש או מוארכת (כארבעה עד חמישה ס"מ), ניצבת לדופן או מעט מוגבהת מממנה. הבסיס רחב ומעוגל כך שהקנקן לא יכול לעמוד באופן עצמאי אלא כשהוא נתון בתוך כן, מונח בתוך שקע ברצפה, או נסמך אל קיר או כלי אחר. המגוון הרב בצורת השפה ובגודלה נובע הן ממשך הזמן הארוך שבו הטיפוס היה בשימוש והן מהבדלים רגיונליים ומייצור בבתי יוצר שונים. מידותיו הממוצעות הן כ-35 ס"מ גובה, 20-30 ס"מ קוטר, ונפחו הממוצע הוא 6-15 ליטר.²⁶⁸

268 חישוב הנפח נעשה לפערורים מרמת רחל מטיפוס HMJ1 לפי נוסחת חישוב הגליל: $v=r^2 \cdot h \cdot \pi$ אי הדיוק בשל הבסיס המעוגל או השוני בקוטר הדופן זניחים, לדעתי, כיוון שגם הפערורים אינם ממש זהים במידותיהם. תוצאות מדידת נפח לפערורים שנסקרו על ידי אורטל הרוש בסריקה ממוחשבת מחרבת אר-ראס הניבו תוצאה של 14-19 ליטר לקנקן. והשוו למדידה שנעשתה לארבעה פערורים דומים ממוצא, שהניבה ממוצע של 6-8 ליטר לקנקנים שנפחם: 5.7, 6.2, 6.9, 8.2 ליטר (Zapassky 2009: 111-114). מדידה של פערורים מחפירת פייג בחרבת אר-ראס מצאה שנפחם הוא בין 6.8-7.3 ליטר (Feig 2016: 20). הפערים הגדולים נובעים גם מהבדל בין מדידת נפח פנימי (מוצא) למדידת נפח חיצוני (חרבת אר-ראס).

הפערוורים היו נפוצים מאד ביהודה, והחל מהמאה הח' לפנה"ס הם הופיעו בצורות שונות באתרים רבים, במיוחד באזור השפלה ובהר,²⁶⁹ כשבאזור ההר הם טיפוס הקנקן שהיה הנפוץ ביותר במאות ז'-ו' לפנה"ס.

הפערוור הוא הקנקן הנפוץ ביותר ברמת רחל. שברי הפערוורים נמצאו בכל מקום באתר וכמעט בכל סל חרסים בחפירה נמצאו שפות שלהם. בשל שכיחותם הרבה ברמת רחל הם נידונים כאן בהרחבה. אהרוני כבר עמד על התופעה וציין שבחצר הגדולה (רצפה 380) וממזרח לשער (לוקוס 353) נמצאו שברים רבים של פערוורים, אך אלה מאוד מפוזרים ושבורים, כך שלמרות המאמצים אי אפשר היה לשחזר מהם כלים שלמים (Aharoni 1962:40). בחפירות המיוחדות נמצא מכלול גדול של כלים שלמים בחדר 14052 (לעיל, פרק ב'). למרות שהפערוורים נמצאו מתחת לרצפה הלבנה בשימוש משני, ניתן להצביע על מספר ריכוזים, שאולי מרמזים על קיומם של מחסנים שבהם אוחסנו עד לשינוי האדריכלי בשלב הבנייה השני, עת השתמשו בהם כתשתית לרצפה (Freud 2016a: 263).

מקובל לראות בפערוור כלי ששימש לאגירה של תוצרת חקלאית (Katz and Faust 2011: 180), וזאת בשל קיומו בדרך כלל בסביבה של ממגורות, גתות, בתי בד ומחסנים. כך, לדוגמא, במוצא הם נמצאו בסמיכות לממגורות ולאחסון חיטה (Greenhut and De Groot 2009: 100-103), בבית צפאפה בהקשר של גת גדולה (Feig 2003: 209), ובגבעון בסמוך ליקבים (Pritchard 1964).²⁷⁰ בהקשר זה יש להעיר על הקשר המשוער בין רמת רחל ובין עמק רפאים (ליפשיץ וגדות תשס"ט; פאוסט תשס"ב; Greenberg and Cinamon 2006: 233-235), כאשר המרכז ברמת רחל ריכוז תוצרת חקלאית מן העמק. במיוחד ראוי לבחון את הפערוורים, שכן, ההנחה היא שהעבירו בהם תוצרת חקלאית,²⁷¹ וכי אתרים שבהם יש פערוורים זהים לאלה מרמת רחל הם גם מקבילים בזמן. לעומתם, הזיקה בין אתרים שיש בהם פערוורים מטיפוס שאינו נפוץ ברמת רחל, גם אם הם סמוכים גיאוגרפית ומתוארכים לתקופה הנדונה, לבין האתר ברמת רחל שונה ואינה וודאית. במילים אחרות, אם רמת רחל היא מקום שריכוז תוצרת חקלאית, ניתן לציין לפי הפערוורים חוות חקלאיות שתוצרת חקלאית הגיעה מהן לרמת רחל, ויש חוות חקלאיות, גם סמוכות, שאין וודאות שהגיעה מהם תוצרת חקלאית לרמת רחל.²⁷² בדיקות פטרוגרפיות שנערכו לפערוורים מרמת רחל הצביעו על הרכב הטיין מחוואר מוצא וחול דולומיטי מתצורת עמינדב (וראו להלן, פרק ה'). ניתן להבחין גם בעין בלתי מזוינת בגריסים לבנים זעירים רבים (חול דולומיטי) וגריסים לבנים ואדומים כהים גדולים (תרכיזי ברזל/ גיר שרוף?), שנוספו כחסמים. חלק מהחסמים הללו, כמו גם בועות אוויר שנכלאו בטיין, גרמו לפיצוצים וסדקים בפני השטח של הכלי. לחלק מהפערוורים דופן א-סימטרית, ובחלקם ניתן לראות פיסות

269 וראו: בבית שמש Grant and Wright 1938: Pl. XLVII:15-18; LXV:18-34) וגם מכלול כלים מהמאה הז' לפנה"ס ממאגר המים ומבור ששויד לשכבה II, (Bunimovitz and Lederman 2016: Figs. 5.72; 12.37), בתל לכיש (Tufnell 1953: Pl. 97); בתל חמיד (וולף ושבית 1999); בתל א-נצבה (Wampler 1947: Pls. 24-25) בבור 370 המתוארך למאות ח'-ז' לפנה"ס ובבור 304 שרובו פרסי; בתל גזר (Gitin 1990: Pl. 26: 23-30); בתל בטש (Mazar and Panitz-Cohen 2001:105-107 type SJ 10a) עם דיון והשוואות); ובמצודה בהר הצופים (Barkay Fantalkin and Tal 2002: 61-64) עם סקירה מקיפה על הטיפוס והתפתחותו).

270 פערוורים נמצאו גם בצמוד לבית בד מתחת למלון דיפלומוט (פאני ויטו, מידע בע"פ). וראו גם דיון והפניות אצל Barkay, Fantalkin and Tal 2002: 59-64; נגורסקי וגרינהוט התשע"ה: *12-13.

271 כץ ופאוסט מבחינים בין הפערוורים ששימשו במקום הייצור ולהובלה לבין הקנקנים ששימשו לאחסון לטווח ארוך (Katz and Faust 2011: 175-176).

272 ראו להלן פערוורים HMJ1, HMJ4, וכן פערוור מטיפוס HMJ5, מבית הכרם ורמות אלון.

טין דבוקות לשפה מבפנים.²⁷³ סוג הטין ממנו הם עשויים והרישול האופייני לחלק מהם הם ממבשרי השינוי בכלי החרס במעבר לתקופה הפרסית.

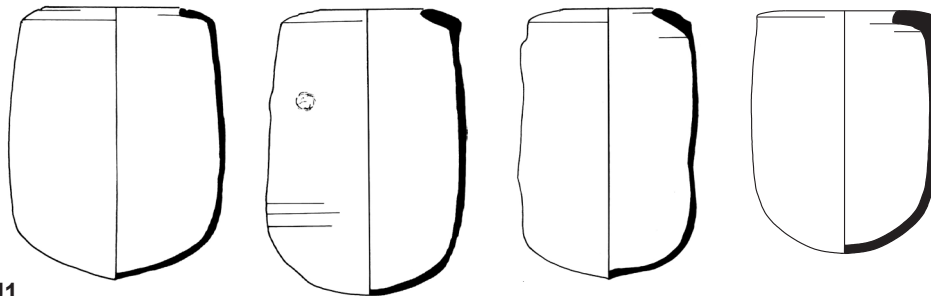
להלן מחולקים הפערורים לשישה טיפוסים עיקריים, וזאת בעיקר לפי צורת השפה. לחלק מהטיפוסים יש טיפוס משנה, שההבדלים ביניהם אינם גדולים. חלק מההשוואות נעשו לכן יחד, ולא לכל טיפוס משנה בנפרד.

פערור HMJ1 - פערור בעל שפה חלקה. השפה ניצבת לגוף או מתרוממת מעט כמו כיפה, עוביה אחיד או מתעבה לקראת הקצה. קצה השפה מעוגל או ישר כאילו נחתך בסכין, והמידות הממוצעות של השפות הן כחמישה ס"מ אורך וכ-1.5-1 ס"מ עובי (אם כי יש גם שפות ארוכות ועבות יותר). לעיתים יש שקע קטן, במקום חיבור השפה לגוף, בצד הפנימי. הגוף גלילי והבסיס מעוגל. בין הפערורים השונים הנכללים בטיפוס זה כמעט ואין אחדות, ובכל אתר יש גרסה אופיינית למקום. השוני הוא כנראה תוצר של בתי יוצר שונים, וככל הנראה אין לו משמעות כרונולוגית. הפערורים מטיפוס זה עשויים מקבוצת חומר 3.

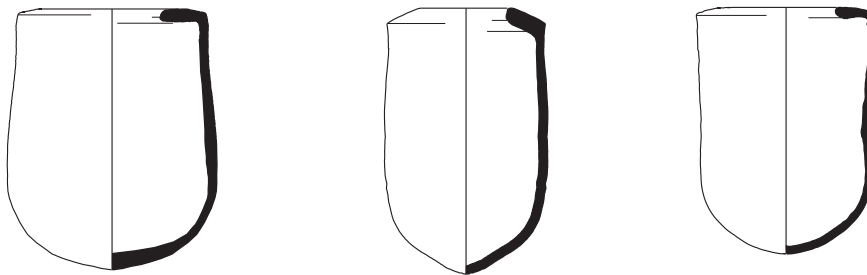
	הפניות:
לוחות 4: 11-9; 8: 13-10; 12: 11; 14: 10-5, 17-14; 15: 5, 10-9; 18: 29; 20: 12-11; 23: 10, 23;	רמת רחל
24: 19-18; 25: 9-7; 3: 29; 3; 29; 9-7; 25; 19-18; 24	פסגת עיר דוד
שכבה 9/10: לוחות 57: 38-37; 59: 70-69, 74-73; 63: 117-116, 121-119, 125-123, 128-127, 130;	שכבה 10 (Yezerki and Mazar 2015: Fig. 5.11: 161, 165)
לוחות 65: 27; 68: 34; 69: 15	בית הכרם
לוחות 79: 4-1, 6, 8, 16-10, 23-18; 83: 11-9, 13, 18; 84: 9-7; מבנה 1 (Edelstein 2000 Fig.13:)	חרבת אר-ראס
1; 3 (Feig 2016: Figs. 10: 1-3; 11: 14)	גבעת חומה
גבעת חומה, לוחות 87: 15; 89: 10; הר חומה, לוח 92: 1	רמות אלון
לוחות 94: 21-20; 98: 33-26, 43-42; 99: 53-44; 100: 62	ראס אל עמוד
בור מים: לוח 103: 11, 14-13; טרסה: לוח 108: 19; מילויים (נגורסקי וגרינהוט תשע"ה: איור 7: 11-3)	אתרי ייחוס
עיר דוד: שטח E, שכבה 10 (De Groot and Bernick-Greenberg 2012b: Fig. 4.6: 2, 4); שטח G, שכבה 10, בית הבולות (19, 17: 6: Fig. 1986; 1: 24: Pl. 1984: Shiloh)	
עין גדי: שכבה V (8-7-10) (Yezerki 2007: Pl. 8:)	
מצד חשביהו (16-15: Fig. 26: 2001: Fantalkin)	
עיר דוד: בית המעיין, שכבה 7 (9: Fig. 12: 2015: Uziel and Szanton)	אזור ירושלים
הרובע היהודי (17: 1.15; 30: 1.12; 21, 2; Pls. 1.10: 2003: De Groot, Geva and Yezerki)	
ממילא: מבנה (הירשברג תשע"ה: לוחות 3: 10-8; 4: 14; 9: 14-13)	
הר הזיתים: מערת מגורים (פייג תשע"א איור 11: 5-6)	
רוגם גנים (10: 7-22: Fig. 2011: Greenberg and Cinamon)	מדרום לירושלים
רכס מלחה (לוחות 109: 2: 114: 6)	
בית צפאפה (2: Fig. 19: 2003: Feig)	
צור בחר (טרם פורסם)	
שכונת ארנונה: בור מים מטויה (לוי 2010: איור 5: 3-5)	
ארמון הנציב (סולימני וברזל 2008ב': לוח 2: 7-8)	

273 פיסות אלה נשרו בתהליך הייצור בשלב סגירת הבסיס כשהשפה שעוצבה קודם הונחה במהופך על האובניים והקדר לא טרח להסיר אותן אח"כ. ראו גם Franken and Steiner 1990: 97 על טכניקת ייצור הכלי.

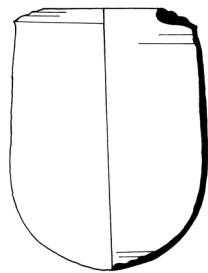

HMJ1

HMJ1

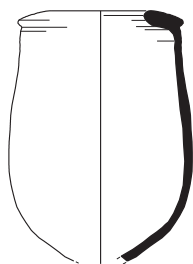
HMJ1/6

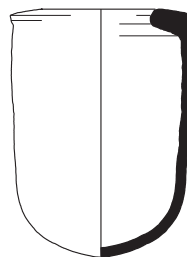
HMJ2

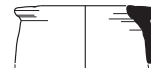
HMJ3

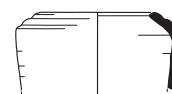
HMJ4.1

HMJ4.2

HMJ5

HMJ6

איור 25: לוח טיפולוגי - פערורים

מלון דיפלומט: בסמוך לבית בד (טרם פורסם)
 בית צפאפה (Feig 2003: Fig. 19: 2)
 עין ג'וויזה (עין מור ורון תשע"ד: לוח 17)
 הגבעה הצרפתית (Barkay Fantalkin and Tal 2002: Fig. 16: 2, 3, 6; 17:27) אינו נפוץ
 רכס הר הצופים (De Vincenz 2010: Fig. 1:11,12)
 פסגת זאב (Seligman 1994: Figs. 6:1; 9:6-7); ומקבילות נוספות מהאתר שנבדקו במחסני רשות העתיקות
 (IAA 10650 02-2403 P16)
 תל אל פול: תקופה III (Sinclair 1960: Pl. 23:6-8)
 גבעון: סמוך ליקב (Pritchard 1964: Fig. 33:12)
 תל א-נצבה: בכמויות גדולות: 123 פערורים (Wampler 1947: 140: 388).
 הרבת אבו שוואן (ברוך 2006: איור 6: 12-7)
 הרבת ניסיה (Livingston 2003: Pl. 5.5:15)
 אל חירבה (Hizmi 2004: Pls. 3:21-23; 4)
 בוקע (Master 2009: Fig. 3:5,8)
 מוצא: שכבות IV-V (Greenhut and De Groot 2009: Figs. 3.18; 3.20:14-17; 3.32)
 הר הצופים: מערה (טרם פורסם)
 עלונה (טרם פורסם)
 הרבת זימרי (לוח 117: 6)

טיפוס זה נפוץ ברמת רחל באופן משמעותי לעומת שאר הטיפוסים. הוא נמצא בכמויות גדולות מתחת לרצפה 380 והחדרים הסמוכים. בהרבת אר-ראס נמצאו 47 שברי פערורים בחפירות אדלשטיין, אך רק חלקם שייכים לטיפוס זה, ואילו פייג (Feig 1995: 5; 1996) תיארה את חשיפתם של כ-300 פערורים במבנה 3, שהוצבו זה על גבי זה בקומות (אך רק מעט מהם צוירו). לטיפוס זה משתייכים הפערורים בעלי השפה המוארכת (Feig 2016: Fig. 10). הם קטנים מהפערורים ברמת רחל והטין שלהם נראה מעט שונה. מחפירת גדולת רוב הפערורים משטח H שייכים לטיפוס זה. במוצא נמצאו כ-130 פערורים, שנמצאו במרוכז בשכבה IV, וככל הנראה הוצבו זה על גבי זה (Greenhut and De Groot 2009: 22, 100-103, 110-111). רק ארבעה פערורים צוירו, והם משתייכים לטיפוס HMJ1. סביר להניח שגם יתר הפערורים השתייכו לטיפוס זה.

לאחרונה פורסם שבר פערור מטיפוס זה מתוך הנקבה בעין ג'וויזה, בה גולף פריט אדריכלי שבראשו כותרת אבן מעוטרת, הדומה לכותרות שנמצאו ברמת רחל ובירושלים. הפערור שנמצא נעוץ בתוך קיר תמך בגובה של כ-2.5 מ' מקרקעית הנקבה מעיד על שימוש במערכת המים בתקופת הברזל II ג' (עין מור ורון תשע"ד: 102, לוח 17). טיפוס משנה של פערור HMJ1, הוא פערור עם שפה בעובי אחיד של כ-2 ס"מ ובאורך של כ-5-6 ס"מ. מעט שברים מטיפוס משנה זה נמצאו ברמת רחל במילויים (לוח 48: 10; 53: 1 עם שפה מעובה יותר בקצה).

פערור HMJ2 - פערור או קדרה עמוקה עם שפת מרזב או שפה חלקה. נמצאו שפות בלבד. הדופן נוטה פנימה בחלק העליון. לעתים יש לפערור ידיות (לרוב שתיים, וראו לעיל, קנקן SJ4 עם שפה דומה). פערורים מטיפוס זה עשויים מקבוצת חומר 2 או 3.

	הפניות:
לוח 4: 8; 23: 22; הפירות אהרוני (Freud 2016a: Table 1: HMJ2)	רמת רחל
שכבה 9/10 (לוחות: 59: 67; 63: 129)	פסגת עיר דוד
שכבה 10 (Yezerki and Mazar 2015: Fig. 5.12: 170-174)	חרבת אר-ראס
לוחות 81: 3; 84: 5	גבעת חומה
גבעת חומה: לוח 87: 16	אתרי ייחוס
עיר דוד: שטח E, שכבה 12 (De Groot and Bernick-Greenberg 2012b: Fig. 4.8: 2) שטח G, שכבה 10 (Shiloh 1984: Pl. 30:2) עם שלוש ידיות	
עין גדי: שכבה V (Yezerki 2007: Pl.8:18)	
לכיש: שכבה II (Zimhoni 2004b: Fig. 26.50: 5), קנקן פערורי עם שפה מרוכסת וארבע ידיות	
העופל: מילויים של רצפה עליונה 86/80 (Mazar and Mazar 1989: Pl. 18:24)	אזור ירושלים
הרובע היהודי: שכבה 7 (De Groot, Geva and Yezerki 2003: Pl.1.10:11, 13; Yezerki 2006: (Pl. 3.2:20	
ממילא: מבנה (הירשברג תשע"ה: לוח 6: 28)	
רוגם גנים (Greenberg and Cinamon 2011: Fig.22:5)	מדרום לירושלים
תל אל פול: תקופה IV (Sinclair 1960: Pl. 23: 9-10)	מצפון לירושלים
גבעון (Pritchard 1964: Fig. 33:11) עם ידיות מלוקוס 112 (אולי פרסי?)	
חרבת ניסיה (Livingston 2003: Pl. 6.2: 2-4) מהתקופה הפרסית	
חרבת שילחה (מזר, עמית ואילן תשמ"ד: ציור 5: 12)	
עלונה (טרם פורסם)	

פערורים מטיפוס זה הופיעו במאה הז' לפנה"ס, אך לא היו נפוצים ברמת רחל, כמו גם באתרים מקבילים, כמו פערור H.MJ1. נראה שזהו טיפוס משנה קטן של הקנקן הפערורי (טיפוס SJ4), אשר המשיך להתפתח לאורך המאה הז' לפנה"ס ועד לראשית התקופה הפרסית, אבל עם גוף תפוח יותר (וראו קדרה K7 לעיל).

פערור H.MJ3 - פערור בעל שפה מרוכסת. השפה לרוב ניצבת לדופן ובולטת ממנה כלפי חוץ. לא נקבע סוג טין.

	הפניות:
מחפירות אהרוני 23: 8.17: Fig. Gadot et al. 2016b;	רמת רחל
לוח 84: 21; (Edelstein 2000: Fig. 13: 3)	חרבת אר-ראס
עיר דוד ממילויים של שכבה 10 (De Groot and Bernick-Greenberg 2012b: Fig. 4.6:3)	אתרי ייחוס
עין גדי שכבה V (Yezerki 2007: Pl.8:11,12)	
לכיש שכבה III (Zimhoni 2004b: Fig. 26.19: 4)	
הרובע היהודי (De Groot, Geva and Yezerki 2003: Pl. 1.1: 28) מהמאה הח' לפנה"ס	אזור ירושלים

זהו טיפוס שתפוצתו רבה יותר בתקופת הברזל II (Herzog and Singer-Avitz 2015: 221, Pl.2.4.15: 1-2). הוא נפוץ יותר בשפלה בשכבות של תקופת הברזל II, ולעומת זאת באזור ההר ובסביבות ירושלים הוא נמצא במספרים מועטים.²⁷⁴ פריטים בודדים נמצאו באתרים הכפריים, אך בשכבות החורבן לא נמצאו כלים שלמים מטיפוס זה. פערורים אלה לא הוסיפו להתקיים מעבר לתקופת הברזל ולתוך המאה הז' לפנה"ס.

274 ראו: 8: 4; 8: 2; 8: 1; Figs. 1976: 83, Aharoni and Aharoni; Mazar and Panitz-Cohen 2001: 107 type SJ 10b; טיפוס זה ממשיך להיות נפוץ יותר בשפלה מאשר בהר.

פערור HMJ4 - פערור בעל שפה חלקה וקצרה (כ 3 ס"מ), בצורת יתד. השפה לעיתים בולטת מעבר לדופן הכלי מבחוץ. הדופן נוטה מעט פנימה בחלק העליון, לקראת השפה. רוב הפערורים מטיפוס זה עשויים מקבוצת חומר 3, וחלקם, כמו הפערורים ממבנה 3 בחרבת אר-ראס, עשויים מקבוצת חומר 1. שני טיפוסים משנה נכללים בטיפוס זה:²⁷⁵ הראשון, HMJ4.1, עם חתך שפה מוארך יותר ודק בקצה השפה (באורך של כ-3-4 ס"מ). השפה מתרוממת בצורת כיפה, בולטת מעט מעבר לדופן הכלי מבחוץ. השני, HMJ4.2, בעל שפה קצרה (באורך של כשלושה ס"מ) עם חתך משולש בצורת יתד. השפה לרוב בולטת מעבר לדופן הכלי מבחוץ. בשני הטיפוסים, הדופן נוטה מעט פנימה בחלק העליון, לקראת החיבור לשפה. תת הטיפוס השני הוא ככל הנראה מוקדם יותר (Barkay Fantalkin and Tal 2002: 61).²⁷⁶

	הפניות:
רמת רחל	לוח 4: 7; הפירות אהרוני (Freud 2016a: Table 1: HMJ4)
פסגת עיר דוד	שכבה 9/10 : לוחות 59:66 ; 63 :118, 126;
	שכבה 10 (Yezerki and Mazar 2015: Figs. 5.11: 163; 5.12: 176)
חרבת אר-ראס	לוחות: 74 :13-12 ; 79 :5, 7, 9, 17 ; 81 :2-1 ; 82 :10 ; 83 :12, 14-17 ; 84 :6, 10-20;
	(Feig 2016: Fig. 10: 4-8 ;Edelstein 2000: Fig.13: 2, 7-8)
גבעת חומה	גבעת חומה: לוח 89: 9
רמות אלון	לוחות 99 :54-59 ; 100 :60-61
ראס אל עמוד	בור מים: לוח 103 :12 ; טרסה: לוחות 105 :14-15 ; 3 :18 ; 4 :20; מילויים (נגרסקי וגרינהוט תשע"ה: איור 2 :7)
אתרי ייחוס	עיר דוד: שטח E, שכבות 11-12 (De Groot and Bernick-Greenberg 2012b: Fig. 4.6: 1-2); שטח D, שכבה 12 (De Groot and Ariel 2000: Figs. 16: 23; 20: 30; 26: 2-9) ²⁷⁷
	העופל: לוקוס 6015 המאה הח' לפנה"ס (Mazar and Mazar 1989: Pl. 27:12-14)
	לכיש: שכבה III (Zimhoni 2004b: Fig. 26.5:13), לא נפוץ
אזור ירושלים	עיר דוד: בית המעיין, שכבה 8 (Uziel and Szanton 2015: Fig. 10: 12)
	הרובע היהודי (De Groot, Geva and Yezerki 2003: Pl. 1.1:9-10, 28; Yezerki 2006: Pl. (3.1:12; 3.2:18)
מדרום לירושלים	רוגם גנים (Greenberg and Cinamon 2011: Fig. 22: 4)
	בית צפאפה (Feig 2003: Fig. 19: 3-4)
מצפון לירושלים	מוצא: שכבה IV (Greenhut and De Groot 2009: Figs. 3.20:13-15)
	חרבת שילחה (מזר עמית ואילן תשמ"ד: ציור 15:5)

²⁷⁵ בדיון זה לא נעשתה הפרדה בין שני תת הטיפוסים, כיוון שהשונות בהם גדולה, ומתוך רצון להכליל ולא לחלק ליותר מדי תת טיפוסים שאין להם, לדעתי, משמעות כרונולוגית, בדומה לטיפוס HMJ1 שיש לו גרסאות שונות אך כולם נכללו בטיפוס אחד.

²⁷⁶ שני טיפוסים הפערורים הנידונים בידי ברקאי, פנטלקין וטל נכללים בעבודה זו בטיפוס פערור HMJ4, על שני טיפוסים המשנה שלו. הראשון בעל השפה הבולבוסית, עם חתך משולש וקצה שפה מעוגל או מחודד, עם דופן עבה שנוטה החוצה מהשפה, מקביל לתת טיפוס השני בחלוקה המוצעת כאן (HMJ4.2). השני, בעל השפה המשוטחת, מלבנית בחתך שלה ודופן דקה יותר, מקביל לתת טיפוס הראשון בחלוקה המוצעת כאן (HMJ4.1). נראה שהטיפוס השני של ברקאי פנטלקין וטל דומה וקרוב יותר לטיפוס המסווג על ידי כטיפוס HMJ1 (רק לחלק קטן מהפערורים שהמחברים מסווגים כטיפוס השני יש שפה באורך של כ 5 ס"מ כמו הפערורים מטיפוס HMJ1, רוב השפות קצרות יותר, והדופן שלהם לא ממש ניצבת לשפה). המחברים לא הפרידו בשפות בעלות החתך המלבני בין אלו שהשפה שלהן בולטת לעיתים החוצה מהדופן והן דמויות כיפה (HMJ4) לבין אלו שהשפה שלהן ניצבת לדופן והקצה שלהן מעובה (HMJ1), אולי כי סוג זה אינו נפוץ בגבעת שפירא.

²⁷⁷ המחברים מזכירים את לוקוס 317 שהכיל כ-130 פערורים המתוארכים למאה הח' לפנה"ס (De Groot and Ariel 2000 57)

הר הצופים: מבנה חווה (מזור תשס"ז איור 6: 10-11); מצודה (Barkay, Fantalkin and Tal 2002: Figs. 15: 1-4, 6-13; 17: 6-20; מקביל לטיפוס HMJ4b, Figs. 16: 1-6; 17: 21-27); מקביל לטיפוס (HMJ4a)

פסגת זאב (Seligman 1994: Fig. 6:3)

תל א-נצבה: בכמויות גדולות (57 פערורים 140: 389 Wampler 1947).

טיפוס זה הופיע, ככל הנראה, קודם לפערור מטיפוס HMJ1 (פרויד תשע"ח; Barkay, Fantalkin and Tal 2002: 64). הוא אינו נפוץ ברמת רחל, בשכבה 10 בעיר דוד, ובשכבה V בעין גדי. לעומת זאת, הוא יותר נפוץ בשכבות יישוב המתוארכות למאה הח' ולראשית המאה הז' לפנה"ס, כמו שכבה 12 בעיר דוד ובשטח T בהרבת אר-ראס.

פערור HMJ5 - זהו טיפוס שהתפתח, ככל הנראה, מפערור HMJ1, עם שפה ניצבת לדופן וקצת מתרוממת כלפי מעלה. בנקודת החיבור בין הדופן לשפה יש בליטה הניצבת לדופן מבחוץ כלפי מעלה (אולי בשל טכניקת החיבור בין השפה לדופן, שנעשתה במעין צביטה), או כהמשך מתחדד למעין קצה של השפה מבחוץ לדופן. קצה השפה מעובה מעט והיא מסתיימת לרוב בחיתוך אלכסוני. פערורים מטיפוס זה עשויים מקבוצת חומר 3.

הפניות:

פסגת עיר דוד	שכבה 9/10 : לוח 59: 72; 63: 124?
	שכבה 9 (Shalev 2015: 209, JR-6, Fig. 4.3: 16-17).
	שכבה 10 (Yezerki and Mazar 2015: Fig. 5.11:159)
בית הכרם	לוחות 65: 28-29; 68: 35-36; 69: 14-15; 70: 15; בליטה בהמשך לשפה
הרבת אר-ראס	(Edelstein 2000: Fig. 13: 1-2)
רמות אלון	לוח 98: 34-41 בליטה בניצב לשפה
ראס אל עמוד	מילויים (נגורסקי וגרינהוט תשע"ה: איור 7: 12) בליטה בהמשך לשפה
אתרי ייחוס	עיר דוד: שטח G, שכבה 10, בית הבולות (Shiloh 1986: Fig. 6: 17); שטח E, שכבה 10 (De Groot and Bernick-Greenberg 2012b: Fig. 4.13: 12)
אזור ירושלים	הגן הארמני (Tushingham 1985: Fig. 5: 15)
מדרום לירושלים	רכס מלחה (לוחות 109: 4; 114: 2)
	קרית מוריה (לוי 2010: איור 5: 4)
מצפון לירושלים	הר הצופים: מערה, טרם פורסם
	גבעת שאול: מערת קולומבריום (זילברבוד 2015: איור 4: 5-4)

פערורים מטיפוס זה היו פחות נפוצים מטיפוסים HMJ2 ו-HMJ4. הם מופיעים במכלולים המתוארכים למחצית המאה הז' לפנה"ס, וגם במכלולים המתוארכים לסוף המאה הז' וראשית המאה הו' לפנה"ס. הפערור המשיך להיות בשימוש גם במהלך המאה הו' לפנה"ס. התפרוסת של פערורים אלה לא ממוקדת באזור אחד, אך נראה שהריכוז העיקרי שלהם היה בעיקר מצפון לירושלים. ריכוז גדול של פערורים מסוג זה, שברובם הבליטה ניצבת לדופן, נמצא במבנה מחסנים ברמות אלון, שהיה בשימוש במחצית השנייה של המאה הז' לפנה"ס.

פערור HMJ6 - פערור או קדרה פערורית, עם שפה מוארכת מרוכסת קלות, המתרוממת ונוטה אלכסונית פנימה. שפה מרוכסת אמנם אופיינית יותר לפערורים מטיפוס HMJ3, המתוארכים לשלהי תקופת הברזל IIב', אך השפה בטיפוס זה

ארוכה יותר. ייתכן ששפה זו התפתחה מפערור HJM1, כמו הפערורים מרמות אלון (לוה 99: 50-51), שניתן לראות בהם התחלה של רכוס כזה, או הפערורים מרמת רחל (לוה 14: 11-13) שיכולים להיחשב כטיפוס משנה של פערור 1. פערורים מטיפוס זה עשויים מקבוצת חומר 2 או 3.

הפניות:

רמת רחל	לוחות 13-11 : 14
פסגת עיר דוד	שכבה 9/10 : לוחות 59: 68 ; 63: 122
רמות אלון	לוה 51-50 : 99
אתרי ייחוס	תל עירא: בקבר מהמאה ה' לפנה"ס (1: 4.47: Fig. 1999: Beit-Arieh, Freud and Baron)
מדרום לירושלים	ג'בל נימרא (חיזמי תשנ"ג: תרשים 2: 12-13)

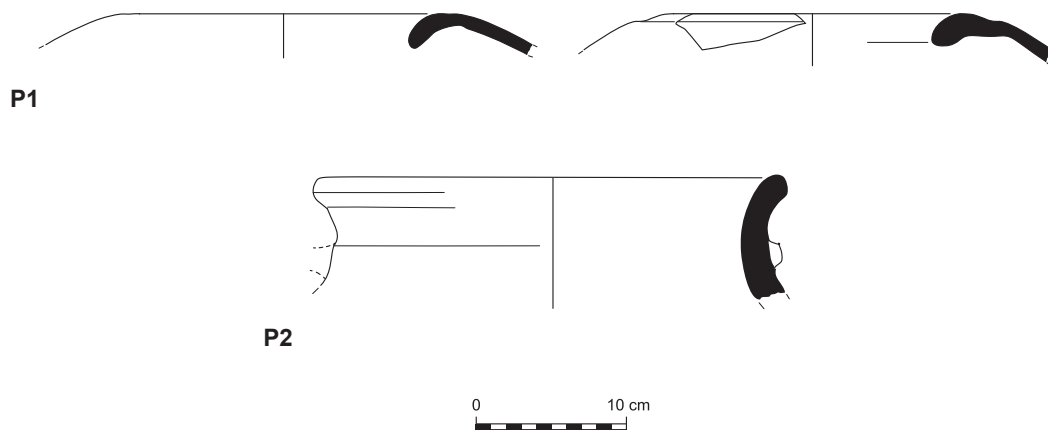
פערור מפסגת עיר דוד (לוה 59: 68), מעוטר מבחוץ בשתי שורות של נקודות קטנות וקווים. זהו עיטור שונה מעיטור היתד שנפוץ בתקופה הפרסית, אבל יתכן שזוהי גרסה קדומה של סגנון עיטור זה. הפערור עשוי מחומר מקבוצה 2. עיטור שונה, השונה גם הוא מעיטור היתד, נמצא על גבי פערור מטיפוס דומה בשכבה V בעין גדי (7: 10: Pl. 2007: Yezerski).

פיטסים

פיטס P1 - פיטס בעל שפה מעובה נוטה פנימה, ושתי ידיות המשוכות מבסיס הכתף מטה לכיוון הגוף. מוכרים שני טיפוסים משנה: הראשון (P1.1, 'הפיטס העג'רודי') הוא בעל כתף רחבה, גוף הולך וצר ובסיס מתעגל; השני (P1.2) גבוה יותר, הגוף גלילי ותפוח, הבסיס רחב ומעוגל ומתחדד בקצה והדופן דקה עם בועות אוויר. פיטסים משני טיפוסים המשנה עשויים מקבוצת חומר 3.

הפניות:

רמת רחל	לוחות 7: 13 ; 12: 4
פסגת עיר דוד	שכבה 9/10 : לוה 63: 131 ; שכבה 10 (177-180: Fig. 2015: Yezerski and Mazar); לוחות 17-16 : 69 ; 38-37 : 68
בית הכרם	לוה 81: 4-5 ; מבנה 1 (9-11: Fig. 2000: Edelstein) מבנה 3 (11-12: Fig. 2016: Feig)
חרבת אר-ראס	לוה 100: 64
רמות אלון	טרסה: לוה 105: 16
ראס אל עמוד	עיר דוד: שטח E (5: 4.8: Fig. 2012b: De Groot and Bernick-Greenberg) 90 SJ8, החל משכבה 12, פיטס שלם 'עג'רודי' נמצא במילויים של שכבה 10.
אתרי ייחוס	העופל: לוקוס 23041 המאה הז' לפנה"ס (7, 20:6, 17:1, 12:8; Pls. 2015: Mazar and Mazar) לכיש: שכבה III (8: 26.1: Fig. 2004b: Zimhoni) 'עג'רודי'; שכבה II (6: 26.50: Fig. 2004b: Zimhoni) כמו מהעופל.
אזור ירושלים	הרובע היהודי (42-41: Pl. 2003: De Groot, Geva and Yezerski)
מדרום לירושלים	בית צפאפה (1: 19: Fig. 2003: Feig)
מצפון לירושלים	תל אל-פול (16-15: Pl. 1960: Sinclair)
	תל נצבה: P1.1 (14: 5; 56: 4; Pls. 1947: Wampler); P1.2 (89: 6: Pl. 1947: Wampler), וראו גם Zorn 2003: Fig. 10

איור 26: לוח טיפולוגי - פיטסים

פסגת זאב (Seligman 1994: Fig. 6.4)

הר הצופים: מערה (טרם פורסם)

עלונה (טרם פורסם)

טיפוס המשנה הראשון (P1.1) מוכר החל מתקופת הברזל II'א' ונמצא במספרים גדולים במחסנים בשכבות ישוב המתוארכות לראשית תקופת הברזל II'ב' (1) (Herzog and Singer-Avitz 2015: 220, Pl. 2.4.13: 1), כמו כונתילת עג'רוד²⁷⁸ ושכבה VII בתל עירא (Kletter 1999: 350-354).²⁷⁹ טיפוס המשנה השני (P1.2) נמצא במכלולי החורבן של תקופת הברזל II'ג' כמו העופל ושכבה II בלכיש (Gitin 2015a: 348, Pl.3.3.4: 1-2), ובמבנה בתל א-נצבה, שתוארך לראשית המאה ה' לפנה"ס (Zorn 2003: 426).

קשה לדעת לפי השפה בלבד אם פיטס שייך לטיפוס המשנה הראשון או השני. פיטסים משני טיפוס המשנה עשויים מאותו סוג טין שמקורו בחוואר מוצא, בניגוד לאלגנטיות של טיפוס המשנה הראשון, פיטסים מטיפוס המשנה השני מאופיינים בגוף לא אחיד ולא סימטרי, עם בועות אוויר שנכלאו בדופן, בביצוע מרושל המזכיר את האיכות הירודה של חלק מהפעוררים של שלהי תקופת הברזל II'ג' ושל ראשית התקופה הפרסית.

פיטס P2 - פיטס בעל צוואר קצר ורחב, השפה נוטה החוצה. באזור ירושלים נמצאו שפות בודדות. לפי פיטסים שלמים דומים, שנמצאו בערד, טיפוס זה מאופיין בידידות היוצאות מתחת לשפה אל הכתף, גוף מוארך ובסיס טבעת (Singer- Avitz 2002: 149-150 SJ 18 עם דיון והפניות נוספות). פיטסים מטיפוס זה עשויים מקבוצת חומר 3.

הפניות:

רמת רחל לוח 23: 24; הפירות אהרוני (Freud 2016a: Table 1: P2)
 פסגת עיר דוד שכבה 9/10: לוח 57: 39
 אתרי ייחוס ערד: שכבה VI (Singer-Avitz 2002: 149-150 SJ 18)
 חרבת עוזה: שכבה III (Freud 2007: Fig. 3.17: 6)

278 Ayalon 2012: 217-218 וראו השגה על התאריך אצל Singer-Avitz 2006: 202; ודעה מנוגדת אצל Freud 2008: 172

279 וראו שם דיון וסקירה של פיטסים נוספים וחרטות שנמצאו על כתפיהם.

תל עירא: שכבה VI (Freud 1999: Fig. 6.62: 20)

זהו טיפוס שאופייני למאה הז' לפנה"ס. לפי סוג הטין הוא יוצר כמו הפיטסים מטיפוס P1 בסביבות ירושלים, אך השברים הבודדים שנמצאו באזור ירושלים מטיפוס זה אינם מאפשרים להיעזר בו לצרכי השוואות וטיפולוגיה.

3. דיון וסיכום

סיכום קבוצות חומר

טבלה 18: סיכום קבוצות חומר

קבוצת חומר	טיפוסי כלים
1	קערות מטיפוסים B26, B24, B23, B13–B2; קובעת מטיפוס CH; קדרות מטיפוסים K5, K3, K1 (?); פכים מטיפוסים GJ1–GJ5; פכיות מטיפוסים JT2 ו-JT6; כנים מטיפוסים ST3–ST1; נרות מטיפוסים: L3–L1; קנקנים מטיפוסים HJM4, HJM1 ו SJ2
2	קערות מטיפוסים B32–B27, B25, B22, B18, B16, B15.1; קדרות מטיפוסים K9–K7; נרות מטיפוס L3; קנקנים מטיפוסים HJM2 (?) ו-HJM6 (?)
3	קערות מטיפוסים B28, B27, B18, B16, B1; קדרות מטיפוסים K7 ו-K9; פכים מטיפוסים JG9–JG7; פכיות מטיפוסים JT1, JT2 (?), ו-JT8 (?); כנים מטיפוסים ST1 ו-ST2; נרות מטיפוס L3; קנקנים מטיפוסים SJ2 (?), P2–P1, HJM6–HJM1, SJ7–SJ5
4	קערה מטיפוס B15.2; פכית מטיפוס JT5
5	כל טיפוסי סירי הבישול CP5 - CP1
6	קנקנים מטיפוס SJ1; מעט כנים מטיפוס ST3

מטבלה זו עולה התאמה בין הטיפוסים המתוארכים לתקופת הברזל II' לקבוצת החומר 1 ובין הטיפוסים הממשיכים מעבר לתקופת הברזל ולראשית התקופה הפרסית לקבוצות החומר 2 ו-3. יוצאי דופן הם הפערורים, קערה B1, JT1, ורוב הכנים והפערורים העשויים מקבוצת חומר 3. אלה הם טיפוסים שמופיעים בשלבי הבנייה הראשון והשני ברמת רחל: קערה B1, מעין מכסה, מופיעה במספרים קטנים בעיקר ברמת רחל והיא אינה כלי טיפוסי. הפערורים, לעומת זאת, הם סוג הקנקן הנפוץ ביותר בתקופת הברזל II' באזור ירושלים.

מבין טיפוסי הכלים שעשויים מקבוצות החומר 2 ו-3 נראה שיש נטייה ברורה ליצור מקבוצת חומר 2, הממוינת טוב יותר ויש בה פחות חסמים (או שהם זעירים ביותר), כלים קטנים כקערות. כלים גדולים יותר נעשו מקבוצת חומר 3, המכילה הרבה יותר חסמים, כאשר לחלק מכלים אלה יש בועות אוויר וחלקם עשויים ברישול.²⁸⁰

דיון וסיכום קבוצות הכלים

הקערות השטוחות (B22, B4–B1)

הקערות השטוחות הנפוצות בתקופת הברזל II' (מטיפוס B2.1) ממשיכות לתקופת הברזל II', אך מספרן פוחת. סגנון משתנה, ובתקופת הברזל II' רובן עם קצה שפה חתוך ומתחדד כלפי מטה (טיפוס B2.2). לקראת סוף התקופה הן רבות ונפוצות יותר (Gitin 2015a: 346). במקביל, מירוק אובניים נהייה צפוף יותר, ונוספת קבוצה של קערות (טיפוס B3)

280 להלן, בפרק ה', אבחן את מידת ההתאמה ואת התוצאות של בדיקות פטרוגרפיות שנעשו למדגם טיפוסי כלים מול החלוקה לקבוצות חומר.

שטוחות מאוד, לעיתים עם דופן גלית מעט מבחוץ, בעלות חיפוי אדום דליל ומירוק צפוף מאוד ובוהק בצדן הפנימי ו/או בצדן הפנימי והחיצוני. שני הטיפוסים הללו (B3, B2.2), הם הנפוצים בשלב הבנייה השני ברמת רחל. להבדיל, טיפוסים B1 ו-B4 אינם נפוצים. טיפוס B1 הוא מעין מכסה ועשוי מקבוצת חומר 3, ובכך הוא שונה משאר הקערות השטוחות. קערה B4, נראית כגרסה גדולה ואלגנטית של הקערות מטיפוס B2.2 או B3. הקערה השטוחה, העשויה בצורה גסה עם שפה פשוטה (B22) לא מופיעה במכלולי החורבן של שנת 586 לפנה"ס אלא במכלולים אחרים, בהם קיימים טיפוסים כלים רבים שאופייניים למכלולי החורבן. היא עשויה באותה הטכניקה של הקערות השטוחות, אך מקבוצת חומר 2 וללא ההקפדה בגימור. לדעתי, יש לתארך את הקערות מטיפוס B22 למאה ה' לפנה"ס מהסיבות הבאות: הן דומות בצורה ובטכניקת הייצור לטיפוס B2.2, אינן מופיעות במכלולי החורבן, הטיין ממנו הן עשויות דומה לטיין ממנו עשויים כלים בתקופה הפרסית, אך הטיפוס אינו נפוץ בתקופה הפרסית. הקערה השטוחה הוחלפה כנראה בהדרגה בקערות בעלות שפת מדף מטיפוס B29 (Stern 2015a: Pl. 5.1.1:5), או בקערות בעלות דופן ישרה עמוקה יותר מטיפוס B18 (Stern 2015a: Pl. 5.1.1:7-8). ניתן אפוא לראות את קערה B22 כניסיון להמשיך את צורת הקערות השטוחות של תקופת הברזל II ג', אך ללא הצלחה. הקערה נעלמה בהמשך, ולא הייתה נפוצה בתקופה הפרסית.

טבלה 19: משך זמן קיומן של הקערות השטוחות²⁸¹

סוג	טיפוס	ברזל II ג'		מאה ו'	מאה ה'
		מחצית ראשונה של מאה ז'	מחצית שנייה של מאה ז' ראשית מאה ו'		
קערות שטוחות	B1				
	B2.1				
	B2.2				
	B3				
	B4				
	B22				

הקערות בעלות השפה המקופלת החוצה (B26, B25, B7–B5)

קערות מטיפוס B7 וקדרות מטיפוס K1 מייצגות את הקערות והקדרות הנפוצות ביותר בתקופת הברזל II ג', כהמשך לטיפוסים המוכרים כבר מתקופת הברזל II ב' (Herzog and Singer-Avitz 2015: 219, Pl. 2.4.9: 18-23). החל מהמחצית השנייה של המאה הז' לפנה"ס ובהמשך בראשית המאה הז' לפנה"ס הקערות נעשות קטנות ומעודנות יותר, השפה לרוב נוטה כלפי מעלה, ובסיס הדיסק נפוץ יותר מבסיס הטבעת. לרוב הן בעלות משה אדמדם או ורדרד וממורקות בצדן הפנימי. החל מהמחצית השנייה של המאה הז' לפנה"ס נפוצו באזור ההר שלושה טיפוסים נוספים, שהם מעין גרסאות מקבילות של אותה הקערה: טיפוס B6 עם המירוק הצפוף (תוצר של בית יוצר מסוים שפעל בפרק זמן זה וייצר

281 ההתייחסות בטבלאות המציגות את משך הזמן של הטיפוסים היא בעיקר מהמחצית השנייה של המאה הז' ובמאות ו'-ה' לפנה"ס ולכן משך הזמן של טיפוס שמתחיל קודם למאה הח' או ממשיך מעבר למאה הז' לא בא לידי ביטוי בטבלאות אלו.

גם קערות מטיפוסים B3 ו-B8, (וראו להלן, נספח 2, על תהליך הייצור). טיפוס B5, עם קערות קטנות ומעוגלות יותר, כמעט ללא חיפוי או עם משה דליל המרוח ברישול גם על השפה ועם נזילות מבחוץ, לרוב עם מירוק דל בצדן הפנימי ועל השפה. טיפוס B26 בעל הדופן הדקיקה והצריפה הגבוהה, ממנו נמצאו דוגמאות רבות בשכבה 10 בעיר דוד, ובעיקר בשפך בפסגת עיר דוד. בעוד שטיפוסים B6 ו-B26 מייצגים רמה גבוהה של עבודת הקדרות, קערה מטיפוס B5 היא כנראה גרסה מנוונת ומאוחרת יותר. היא יוצרה במספרים גדולים בעיקר לקראת סוף התקופה, וניכר שלעומת הקערות מטיפוס B6, ואף לעומת הקערות מטיפוס B7, הקדרים לא השקיעו מאמצים גדולים בשלב הגימור והעיטור של הכלי. נראה שלמרות השימוש הרב בטיפוס כסוג הקערה הנפוץ ביותר גם במאה ה' לפנה"ס, הייצור שלה היה פחות מוקפד. אל טיפוס זה התווספה קערה מטיפוס B25, העשויה מקבוצת חומר 2, ללא חיפוי ומירוק או עם מירוק בגוון שקוף. קערות מטיפוס זה לא נמצאו בשכבת החורבן של 586 לפנה"ס. הן נמצאו במספרים לא רבים ברמת רחל, במילוי תעלה 4 ובאדמת הגן, בשכבות 9/10 בפסגת עיר דוד, ובבית הכרם לצד הקערות מטיפוס B5. בהמשך, הן נמצאו במספרים לא רבים בשכבות של ראשית התקופה הפרסית כמו בעיר דוד בשכבה 9 ובעין גדי שכבה IV.

טבלה 20: משך זמן קיומן של הקערות בעלות השפה המקופלת החוצה

סוג	טיפוס	ברזל II ב'	ברזל II ג'		מאה ו'	מאה ה'
			מחצית ראשונה של מאה ז'	מחצית שנייה של מאה ז' ראשית מאה ו'		
קערות בעלות שפה מקופלת החוצה	B5					
	B6					
	B7					
	B25					
	B26					

הקערות המזוות והקערות שנעשו בהשפעת כלים בסגנון אשורי (B8, B9.1-3, B14.1-3, B15.1-2, B29) קערה מטיפוס B9 ממשיכה מתקופת הברזל II ב' (Herzog and Singer-Avitz 2015: 219, Pl. 2.4.9: 10-11). טיפוס המשנה עם השפה המעובה הנפתחת (B9.1) נפוץ יותר בתקופת ברזל II ב', ואילו טיפוס המשנה המעודן יותר, בעל שפת המדף הקצרה (B9.2) נפוץ יותר בתקופת הברזל II ג', ובעיקר במכלולי החורבן. קערה B8, הנפוצה לקראת סוף התקופה, ממשיכה את אותה המסורת, בתוספת החיפוי האדום והמירוק הבוהק כמו בקערות השטוחות B3 והקערות בעלות השפה המקופלת B6. כאמור, ניתן לזהות כאן מוצר של בית יוצר או קדר/ים מקומיים שפעלו במשך זמן נתון בשלהי התקופה. התחקות אחר תהליך הייצור (וראו להלן, נספח 2), מלמדת שפרט למירוק הבוהק, הקערות נעשו באותה טכניקת ייצור כשל הקערות מטיפוס B2.2, B5 ו-B9. הקערות עם הזיווי סמוך לבסיס מטיפוס B14 (קערות המחקות סגנון אשורי ונפוצות ביותר בבקעת באר שבע ובעבר הירדן) נדירות יחסית במכלולי החורבן של סוף תקופת הברזל II ג' באזור ירושלים. הן נעשו נפוצות באזור ההר רק

בשלב מאוחר יותר. קשה להבדיל בטיפוס משנה B14.2 בין הקערות משלהי תקופת הברזל לקערות מראשית התקופה הפרסית, שכן הן כמעט זהות ועשויות מאותו סוג טין בהיר. עובדה זו מעידה, לדעתי, על רציפות בייצור. טיפוס B29 החליף, ככל הנראה, את טיפוסים B8 ו-B9 מסוף תקופת הברזל. ההבדל העיקרי הוא בסוג הטיין. טיפוס B29 נעשה מקבוצת חומר 2. טיפוס זה נפוץ במכלולים המתוארכים לתקופה הפרסית, והימצאותו בשכבה 9/10 בפסגת עיר דוד, לצד קערות מטיפוס B9, מעידה שהחלפת סוג הטיין התרחשה בחלקה הראשון של המאה ה' לפנה"ס.

טבלה 21: משך זמן קיומן של הקערות המזוות

סוג	טיפוס	ברזל II		מאה ו'	מאה ה'
		מחצית ראשונה של מאה ז'	מחצית שנייה של מאה ז' ראשית מאה ו'		
קערות מזוות	B8				
	B9.1				
	B9.2				
	B14.2-14.1				
	B14.3				
	B15.1				
	B15.2				
	B29				

קערות קטנות ומעוגלות בעלות דופן דקה (B18, B13-B10)

קערות קטנות או ספלים דקי דופן מטיפוס B12 מוכרים בתקופת הברזל II ביהודה, והם המשיכו לשמש גם בתקופת הברזל II ג', בעיקר במחצית הראשונה של המאה הז' לפנה"ס (Herzog and Singer-Avitz 2015: 219, Pl. 2.4.9:). במהלך המחצית השנייה של המאה הז' לפנה"ס ניכר שינוי צורני, והקערות שהיו נפוצות במכלולי החורבן של 15-16). שנת 586 לפנה"ס, הן מעוגלות וקטנות יותר (טיפוס B10). הטיפוס לא המשיך מעבר לחורבן, והוא לא מוכר בצורה זו מהתקופה הפרסית. ייתכן שהקערות מטיפוס B18 מחליפות אותו. אלו הן קערות מעוגלות רדודות או עמוקות בגודל קטן ובינוני, עשויות מקבוצת חומר 2, שאינן מוכרות משכבות החורבן של 586 לפנה"ס, אלא מראשית התקופה הפרסית. ברמת רחל ובשכבה 9/10 בפסגת עיר דוד קערות אלה נמצאו יחד עם טיפוסים כלים של מכלולי החורבן. קערות אלה נמצאות במספרים קטנים ואינן זהות זו לזו, ונראה אפוא, שהן מעין חולייה מקשרת על רצף הזמן שבין החורבן לראשית התקופה הפרסית.

טבלה 22: משך זמן קיומן של הקערות המעוגלות

מאה ה'	מאה ו'	ברזל IIג'		ברזל IIב'	טיפוס	סוג
		מחצית שנייה של מאה ז' ראשית מאה ו'	מחצית ראשונה של מאה ז'			
					B10	קערות מעוגלות
					B11	
					B12	
					B18	

קערות בינוניות וגדולות (B32, B31, B28, B27, B24, B19, B17, B16)

קערות בינוניות וגדולות לא היו נפוצות בתקופת הברזל IIג' באזור ירושלים, פרט לקערות מטיפוס B7, בעלות השפה המקופלת החוצה. הפריטים הבודדים מטיפוסים B19, B24, B17 ו-B1 הם דוגמא לכך. קערה מטיפוס B24, שנמצאה ברמת רחל מתחת לרצפה 380 היא טיפוס מובהק של תקופת הברזל IIב', שלא המשיך לתקופת הברזל IIג'. קערות בגודל בינוני וגדול בעלות דופן עבה, מקבוצת חומר 2 ו-3, אופייניות יותר לתקופה הפרסית. טיפוס B28 לדוגמא, לא נמצא בשכבות החורבן של סוף תקופת הברזל IIג', אך קערות מטיפוס זה נמצאו יחד עם טיפוסים של מכלולי החורבן בפסגת עיר דוד. לכן יש לראות, לדעתי, את טיפוס B28, כמו טיפוסים B16 ו-B27, כטיפוסים שהופיעו כבר במאה ה' לפנה"ס. לעומתם, קערות עדינות יותר כמו טיפוסים B31 ו-B32, ממשיכות לאורך כל התקופה הפרסית ומעבר לה לתקופה ההלניסטית. הן עשויות היטב ואחידות בגודלן, ולפיכך מעידות על ייצור מאורגן יותר, שראשיתו, ככל הנראה, במאה ה' לפנה"ס.

טבלה 23: משך זמן קיומן של קערות בינוניות וגדולות

מאה ה'	מאה ו'	ברזל IIג'		ברזל IIב'	טיפוס	סוג
		מחצית שנייה של מאה ז' ראשית מאה ו'	מחצית ראשונה של מאה ז'			
					B16	קערות בינוניות וגדולות
					B17	
					B19	
					B24	
					B27	
					B28	
					B31	
					B32	

הקדרות (K9-K1)

טיפוס קדרה K1 בעל השפה המקופלת החוצה הוא אחד הסממנים הבולטים של תקופת הברזל IIב'-ג' ביהודה, וקדרות מטיפוס זה נמצאו במספרים גדולים למדי בכל אתר. טיפוס זה נעלם לחלוטין בתקופה הפרסית, ואין אף טיפוס קערה פתוחה שניתן להגדירו כטיפוס שמחליף אותה או עשוי במסורת הקדרות הפתוחות הללו. נראה

שאת מקומה תפסה קדרת המורטריה (טיפוס K2) הקטנה והרדודה יותר. קדרות מטיפוס K2 נפוצו באזור החוף, בשפלה ובבקעת באר שבע כבר במהלך תקופת הברזל II ג', והן נמצאו באותם המכלולים יחד עם קדרות מטיפוס K1.²⁸² לעומת זאת, באזור ירושלים הן די נדירות בתקופה זו. בניגוד להעדר כמעט מוחלט בתקופת הברזל II ג', מהתקופה הפרסית נמצאו בחפירות הרבה יותר שברים שלהן גם באזור ההר. בראשית התקופה הפרסית התפתחה באזור ירושלים, כמו בשאר אזורי הארץ, גם תעשייה מקומית של קערות כבדות וגסות (B16, B17, B27, B28), המחקות את קדרות היבוא (K2). העובדה שכולן קטנות יותר מקדרה K1 (ששימשה ללישה או הגשה?), מעידה אולי על שינוי חברתי-משפחתי בהרגלי הכנת מזון ו/או הגשתו, שהפך את הצורך בקדרות גדולות למיותר. באשקלון, חופרי האתר הציגו את הטענה שקדרות המורטריה (K2) שימשו לכתישה/טחינה והחליפו את אבני הבזלת (Stager, Master and Schlön 2011: 112-113). הופעתן נקשרה לסוחרים או שכירי חרב יוניים (Stern 2015a: 568; Fantalkin 2001: 137-147).

בניגוד לקדרה הפתוחה והרחבה מטיפוס K1, הקדרה העמוקה מטיפוס K3 המשיכה אל התקופה הפרסית כמרבית כלי החרס האופייניים לסוף תקופת הברזל II ג'. המעבר לווה בשינויים קלים, שניתן לעקוב אחריהם דרך טיפוס הביניים: קדרה K8, שהדמיון בצורה ובסוג העיטור שלה זהה לקדרות מטיפוס K3, אך היא עשויה מסוג טין שונה ובכך נבדלת מהן. סוג הטינ של קדרה K8 דומה לקדרות מטיפוס K9, האופייניות לתקופה הפרסית. ניתן לומר שהקדרה מטיפוס K8 היא טיפוס מעבר מבחינה טיפולוגית, המקשר בין טיפוסים K3 ו K9 ולכן יש לתארכה למאה ה' לפנה"ס. השוני הצורני בטיפוס K9 (צורת השפה, הבסיס המעוגל והידיות) מבטא התפתחות נוספת של טיפוס הקדרה, שיש לתארכה לשלהי המאה ה' או לראשית המאה ה' לפנה"ס.

קדרות מטיפוס K7, בעלות עיטור היתד, מלוות בדרך כלל בטיפוסים מובהקים נוספים מהתקופה הפרסית. גם צורת הקדרה, מעין פערור כדורי, אינה צורה אופיינית לתקופת הברזל II ג', אלא התפתחות מאוחרת יותר של הפערורים. ניתן להניח שהטיפוס וסוג העיטור הופיעו לראשונה בשלהי המאה ה' או בראשית המאה ה' לפנה"ס. קדרות מטיפוס K7 היו פחות נפוצות בהמשך התקופה הפרסית במאה ה' לפנה"ס.

אגני טין עשויי יד (K5) ואמבטי רגל (K6) הם חלק מרפרטואר הכלים של תקופת הברזל, אך מופיעים גם בתקופה הפרסית (Stern 2015a: Pl. 5.1.3: 4), סביר להניח שהיו כאלו בשימוש גם באזור ירושלים, אך הם לא נמצאו כיוון שבירושלים אין מפלסי חיים עם ממצא רב ולא שכבות חורבן מהתקופה הפרסית.

---

282 לדוגמא בעין גדי מלוקוס 42 מובאות שתי קדרות מטיפוס K1 ושתיים מטיפוס K2 (Yezerki 2007: Pls. 2: 2, 5; 3: 26-27) בהתאמה), ובחברת עוזה שכבה III מלוקוס 741 (Freud 2007: Fig. 3.26: 5-7)

מאה ה'	מאה ו'	ברזל IIג'		ברזל IIב'	טיפוס	סוג
		מחצית שנייה של מאה ז' ראשית מאה ו'	מחצית ראשונה של מאה ז'			
					K1	קדרות
					K2	
					K3	
					K4	
	?				K5	
	?				K6	
					K7	
					K8	
					K9	

סירי בישול

מן הטיפוס הסגור בעל הצוואר והרכסים של תקופת הברזל IIב' (Herzog and Singer-Avitz 2015: Pl. 2.4.12: 5) התפתח בתקופת הברזל IIג' סיר הבישול מטיפוס CP2, שבו הודגש הרכס התחתון והשפה נפתחה מעט החוצה. לקראת סוף התקופה הצוואר התארך, והפך לבעל רכס אחד מודגש במרכז הצוואר, עם שפה נוטה החוצה. מבין סירי הבישול המאפיינים את תקופת הברזל IIב' רק טיפוס CP3 נמצא במספרים מועטים במכלולים של תקופת הברזל IIג', וסירי בישול בודדים נמצאו בשכבת החורבן של 586 לפנה"ס. מטיפוס זה התפתח כנראה טיפוס הביניים CP1.3, שנמצא במספרים בודדים בשכבה 11 בעיר דוד, המתוארכת למחצית הראשונה של המאה הז' לפנה"ס. במקביל, התפתח בראשית תקופת הברזל IIג' טיפוס נוסף ללא צוואר (CP1), עם שפה ממושקת וחריץ בגב השפה. טיפוס זה הפך נפוץ ביותר לקראת סוף התקופה.²⁸³ הוא המשיך להיות בשימוש, וכנראה גם יוצר לאורך כל המאה הז' לפנה"ס, והוא מוכר גם מראשית התקופה הפרסית. סירי הבישול הטיפוסיים לתקופת הפרסית, כמו טיפוסים CP4 ו-CP5 הופיעו רק בסוף המאה הז' או בראשית המאה הז' לפנה"ס.

טבלה 25: משך זמן קיומם של סירי הבישול

מאה ה'	מאה ו'	ברזל IIג'		ברזל IIב'	טיפוס	סוג
		מחצית שנייה של מאה ז' ראשית מאה ו'	מחצית ראשונה של מאה ז'			
					CP1	סירי בישול
					CP2	
					CP3.1	
					CP3	
					CP4	
					CP5	

283 במקומות מסוימים הוא אף הוא נפוץ יותר מאשר הסיר מטיפוס CP2 במכלולי החורבן של 586 לפנה"ס בעין גדי לדוגמא, (Yezerky 2007) בתמנה תל בטש (Mazar and Panitz-Cohen 2001: CP9, CP11), ובחרבת עוזה (Freud 2007: 120 Fig. 3.51).

הפכים

בסוף תקופת הברזל הגיוון בטיפוסי הפכים רב ובתקופה הפרסית הוא רב עוד יותר. כיוון שלרוב נמצאו רק שפות, זיהוי הטיפוסים קשה. כטיפוסים חדשים הוגדרו קבוצות של כלים/שפות בעלי מכנה משותף, צורני לרוב, שאינם קיימים במכלולים של סוף תקופת הברזל II ג' או שהם דומים להם, אבל עם שינוי קטן כלשהו.

טיפוסי הפכים JG1, JG2, JG4–JG6 מאפיינים את שלהי תקופת הברזל. לעומתם, טיפוסים JG3 ו-JG7 נמצאו הן בשכבות החורבן של 586 לפנה"ס והן במכלולים מאוחרים יותר, ולעיתים קשה להבדיל ולהחליט על סמך הצורה או הטין בלבד האם זהו טיפוס של סוף תקופת הברזל או של ראשית התקופה הפרסית. טיפוס JG3 נפוץ מאוד בתקופת הברזל II ג' והוא המשיך לשמש בצורה מאוד דומה עד לתקופה הפרסית, במהלכה הוחלף בטיפוס JG9, שהוגדר כטיפוס פרסי, הנפוץ בשכבות מהתקופה הפרסית וההלניסטית מהמאות ד'-ג' לפנה"ס. טיפוס JG7 נמצא במספרים קטנים כבר בשכבות החורבן של שנת 586 לפנה"ס. הוא החליף בהדרגה את הלגין JG1, והמשיך עד לראשית התקופה הפרסית (בעיקר במספרים גדולים בקברים מהמאה ה' לפנה"ס כמו כתף הינום ועלמית). טיפוס JG8 הוא חדש ואינו מוכר במכלולי החורבן של שנת 586 לפנה"ס. הופעתו המוקדמת היא בשכבה 9/10 הבבלית בפסגת עיר דוד.

טבלה 26: משך זמן קיומם של הפכים

סוג	טיפוס	ברזל II ג'		ברזל II ב'	מאה ה'	מאה ו'
		מחצית ראשונה של מאה ז'	מחצית שנייה של מאה ז' ראשית מאה ו'			
פכים	JG1					
	JG2					
	JG3					
	JG4					
	JG5					
	JG6					
	JG7					
	JG8					
	JG9					

הפכיות

פכיות מטיפוסים JT2 ו-JT4 המשיכו מתקופת הברזל II ב' לתקופת ברזל II ג'. טיפוס JT2 המשיך והופיע בצורה מאד דומה בראשית התקופה הפרסית. טיפוס JT1 הופיע בתקופת הברזל II ג' והמשיך לאורך המאה ה' לפנה"ס, ועד לראשית התקופה הפרסית. פכיות מטיפוסים JT3, JT5 ו-JT6 הופיעו במספרים קטנים בשלהי תקופת הברזל, ובעיקר לאורך המאה ה' לפנה"ס וראשית התקופה הפרסית. פכיות אלה לא נפוצות בהמשך התקופה הפרסית, ולכן יש להחשיבן כטיפוסים של המאה ה' לפנה"ס. פכיות מטיפוסים JT7–JT9 וכן כלי התאומים JT10, והפכית עם החדק JT11, הופיעו לראשונה במכלולים מהתקופה הפרסית, שתאריכם שלהי המאה ה'–ראשית המאה ה' לפנה"ס, עד המאות ד'-ג' לפנה"ס.

טבלה 27: משך זמן קיומן של הפכיות

מאה ה'	מאה ו'	ברזל IIג'		ברזל IIב'	טיפוס	סוג
		מחצית שנייה של מאה ז' ראשית מאה ו'	מחצית ראשונה של מאה ז'			
					JT1	פכיות
					JT2	
					JT3	
					JT4	
					JT5	
					JT6	
					JT7	
					JT8	
					JT9	
					JT10	
					JT11	

כנים

כן מטיפוס ST1 הוא טיפוס מוכר מתקופת הברזל IIב'-ג'. יש לציין כי הוא נפוץ ביותר בשלב הבנייה הראשון ברמת רחל, ואין אף אתר מתקופת הברזל IIב'-ג' שמשותווה לו במספר הכנים הרב שנמצאו בו. הכנים מהתקופה הפרסית שונים במקצת וקטנים יותר בדרך כלל מאלה של תקופת הברזל, אך כיוון שהשפות דומות ובחפירות נמצאו בעיקר שפות, כלי זה אינו יכול לשמש כאינדיקטור לאבחנות לאורך התקופות הנדונות.

נרות

הנר מטיפוס L2 נפוץ בתקופת הברזל IIב' וממנו התפתח, ככל הנראה, הנר בעל הבסיס הגבוה מטיפוס L1. שני הטיפוסים היו נפוצים לאורך תקופת הברזל IIג'. הנרות השטוחים מטיפוס L3 הפכו נפוצים באזור ירושלים במאה הו' לפנה"ס, בעוד שבאזורים אחרים ביהודה, כמו בבקעת באר שבע, הם נפוצו כבר בתקופת הברזל IIג'. הנרות עשויים בעיקר מקבוצת חומר 1 כמו נרות L1, ו-L2, אך גם מקבוצת חומר 3. במהלך התקופה הפרסית הופיעו ביהודה הנרות השטוחים והרחבים מטיפוס L4, המוכרים יותר באזור החוף.

טבלה 28: משך זמן קיומם של טיפוסי הנרות

מאה ה'	מאה ו'	ברזל IIג'		ברזל IIב'	טיפוס	סוג
		מחצית שנייה של מאה ז' ראשית מאה ו'	מחצית ראשונה של מאה ז'			
					L1	נרות
					L2	
					L3	
					L4	

קנקנים

למרות הטביעות הרבות, אין קנקנים שלמים מטיפוס קנקני 'למלך' (SJ1.1) מאזור ירושלים ובכלל זאת מרמת רחל. קנקנים שלמים מטיפוס קנקני הוורדה (SJ1.2) נמצאו בחפירות עיר דוד ובחניון גבעתי וקנקנים כמעט שלמים נמצאו ברמת רחל בשטח D4, משלב הבנייה השני. קנקני 'יהוד' (SJ5) נמצאו בשלב הבנייה השלישי ברמת רחל, כשעל קנקנים בודדים נמצאו טביעות אריה וטביעה פרטית, ועל רבים יותר הוטבעו טביעות יהוד. העובדה שקנקנים מטיפוס זה נמצאו באתרים שונים מראשית התקופה הפרסית, מעידה על כך שהמשיכו לייצר אותם ברצף מתקופת הברזל. אלמלא הרציפות בייצור, הצורה לא הייתה נשמרת לאורך פרק זמן ארוך כל כך. הקנקנים עם טביעות האריה וה'יהוד' המוקדמות ביותר (וראו להלן, פרק ו'), הם אלה בעלי הצוואר הגבוה באופן יחסי. בהמשך התקופה הפרסית הצוואר התקצר והתעקל כלפי חוץ.

הקנקן דמוי-השק מטיפוס SJ2 הוא טיפוס יהודאי שנפוץ מאוד במאה הז' לפנה"ס בעיקר באזור ירושלים ובבקעת באר שבע. בצורתו דמוית השק הוא מתוארך לתקופת ברזל II ג', אולם הטיפוס המשיך להתקיים במאה הו' לפנה"ס ואל תוך התקופה הפרסית, עם שינויים אחדים, כגוף תפוח יותר בחלקו התחתון ושפה בעלת חתך רבוע (טיפוסים SJ6 ו-SJ7). לאור תפוצתו הגדולה באזור ירושלים תמוהה העובדה שאינו נפוץ באותה המידה בשלב הבנייה הראשון ברמת רחל, כמו גם בראשית שלב הבנייה השני.

הקנקן החופי מטיפוס SJ3 לא נפוץ כלל באזור ירושלים בתקופת הברזל II ג' או בתקופה הפרסית. לכן, טיפוס קנקן זה אינו מועיל לאבחנות הכרונולוגיות בתקופה הנדונה.

שפות קנקנים פערוריים מטיפוס SJ4 נמצאו בחפירות רבות באזור ההר, ולעיתים קשה להבדיל רק על סמך שברים בינם ובין שפות פערורים. בתקופת הברזל II ג', טיפוס הקנקן הפערורי הקטן יותר המשיך למאה ו' לפנה"ס ולראשית התקופה הפרסית, בצורה מעוגלת וכדורית יותר, בדמות הקדרות הפערוריות העמוקות (כמו טיפוס K7).

טבלה 29: משך זמן קיומם של הקנקנים

סוג	טיפוס	ברזל II ג'		ברזל II ב'
		מחצית ראשונה של מאה ז' ראשית מאה ו'	מחצית שנייה של מאה ז' ראשית מאה ו'	
קנקנים	SJ1.1			
	SJ1.2			
	SJ2			
	SJ4			
	SJ5			
	SJ6			
	SJ7			
	SJ8			

הפעוררים

פעוררים מטיפוסים HMJ3 ו-HMJ4 היו נפוצים בעיקר בשלהי תקופת הברזל II ב', ופחות בראשית תקופת הברזל II ג' (Gitin 2015a: 349, Pl.3.3.5: 10-13). פעוררים מטיפוס HMJ4 היו נפוצים במיוחד במחצית הראשונה של המאה הז' לפנה"ס בעוד שפעוררים מטיפוס HMJ1 נפוצים במכלולי החורבן של שנת 586 לפנה"ס. לקראת סוף המאה הח' לפנה"ס טיפוס המשנה עם השפה בעלת החתך המשולש (HMJ4.2) הוחלף בטיפוס המשנה בעל השפה המוארכת יותר (HMJ4.1). בהמשך, הפכו הפעוררים מטיפוס HMJ1 לנפוצים יותר. ייתכן כי הטיפוסים שימשו במקביל בפרק זמן מסוים כמו בהר הצופים, חרבת אר-ראס ורמות אלון. בריכוזי הפעוררים ברמת רחל היו נפוצים בעיקר פעוררים מטיפוס HMJ1, עם השפה המוארכת וקצה השפה המעובה. פעוררים מטיפוסים HMJ4–HMJ2 נמצאו במספרים קטנים מתחת לרצפה 380 יחד עם פעוררים מטיפוס HMJ1. בהנחה שטיפוס HMJ1 החליף את טיפוס HMJ4 בתקופת הברזל II ג', ושטיפוס HMJ2 הופיע בתקופת ברזל II ג', נראה שיש לתארך את המספר הרב של הפעוררים ברמת רחל לא לפני אמצע המאה הז' לפנה"ס.

הפעוררים בעלי הידיות כמו אלו שנמצאו בעיר דוד (Shiloh 1984 Pl.30: 2) ובלכיש (Zimhoni 2004b: Fig. 26.50:) (5 מעטים, ואינם נפוצים. פעורר HMJ5 הופיע במכלולים שיש בהם כלים אופייניים לשלהי תקופת הברזל II ג' עם טיפוסים חדשים, ולכן הוא מתוארך לשלהי תקופת הברזל II ג' ולמאה ה' לפנה"ס. טיפוס משנה נוסף, שהתפתח כנראה מטיפוס HMJ1 (או בהשפעת פעוררים מטיפוס HMJ3, שהמשיכו להיות מיוצרים בשפלה לאורך תקופת הברזל II ג'), הוא פעורר מטיפוס HMJ6, בעל שפה מוארכת אך גלית במקצת. שפה כזו אף אפיינה חלק מהקדרות הפעורריות בתקופה הפרסית.

טבלה 30: משך זמן קיומם של הפעוררים

סוג	טיפוס	ברזל II ג'		ברזל II ב'	מאה ה'
		מחצית ראשונה של מאה ז' ראשית מאה ו'	מחצית שנייה של מאה ז' ראשית מאה ו'		
פעוררים	HMJ1	[redacted]			
	HMJ2	[redacted]			
	HMJ3			[redacted]	
	HMJ4	[redacted]			
	HMJ5			[redacted]	
	HMJ6			[redacted]	

תפרושת סוגי הפעוררים השונים במרחב, ובהקבלה לנתונים הכרונולוגיים שנקבעו לסוגי הפעוררים השונים, מצביעה על קשר בין רמת רחל, בשני שלבי הבנייה הראשונים, ובין חרבת אר-ראס ועמק רפאים. הפעוררים ממבנה 3 בחרבת אר-ראס הם ברובם מטיפוס HMJ4, שאינו נפוץ ברמת רחל, אך נמצא בשלב הבנייה הראשון. לעומתם, הפעוררים במבנה 5 הם ברובם מטיפוס HMJ1, השכיח בשלב הבנייה השני ברמת רחל, ונמצא בה במספרים גדולים מאוד. גם הפעוררים ממלון דיפלומט זהים לפעוררים מטיפוס HMJ1, הנפוצים ברמת רחל (Vitto 2011; ומידע בעל פה). לעומתם, הפעוררים

מטיפוס HMJ5 בבית הכרם, בגבעת שאול, בראס אל-עמוד, ובכמויות גדולות ברמות אלון, אינם נפוצים כלל ברמת רחל, כנראה כיוון שאתרים אלו סיפקו תוצרת למרכז אחר, כמו עיר דוד, שם הם נמצאו בשפך בפסגת עיר דוד. הכמויות הגדולות של הפערורים בתקופת הברזל II ב' ו II ג' הן תופעה יוצאת דופן וראוי לבחון אותה לעומת שאר כלי האגירה.

טבלה 31: שפות פערורים לעומת קנקנים אחרים מאתרים שיש בהם מכלולי פערורים

אתר	תקופה	שפות פערורים	שפות קנקני למלך/ורדה	שפות קנקני דמויי-שק	שפות פיטסים
רמת רחל, ריבוע D86-87 מתחת לרצפה 380, שלב בנייה ראשון (מכיל מעט פערורים)	שלהי המאה הח' – שלהי המאה ה' ז'	17-HMJ7, 10 אחרים)	37	10	2
רמת רחל, בחדר מזרחי לחצר, ריכוז פערורים, שלב בנייה שני	שלהי המאה הו' – ראשית המאה הו'	13 שלמים + שברי כ-20 נוספים	-	2	-
רמות אלון, מבנה מחסנים, מצוירים (בסוגריים לפי שמיניות שנספרו)	שלהי המאה הו' – ראשית המאה הו'	20-HMJ1 (34) 8-HMJ5 (30) HMJ4-HMJ4.1 - 11 HMJ4.2-7	1 (יחידים לא נמנו)	1 (יחידים לא נמנו)	2 (יחידים לא נמנו)
חרבת א-ראס, מבנה 2, חדר 422 מצוירים (בסוגריים לפי שמיניות שנספרו)	מחצית ראשונה של המאה הז'	24-HMJ1 (335) 12-HMJ4.1 (85) 3-HMJ4.2 (19)	1	2	-
חרבת א-ראס, מבנה 5, 701, 702 (בסוגריים לפי שמיניות שנספרו)	שלהי המאה הח' – אמצע המאה הז'	3, 5-HMJ1 (21) 3, 4-HMJ4.1 (19) 5-HMJ4.2 (75) 1-HMJ2 (3) 2-HMJ3	-	-	1
חרבת א-ראס, מבנה 1	שלהי המאה הח' – אמצע המאה הז'	4 מטיפוס HMJ1 4 מטיפוס HMJ4	-	-	3
חרבת א-ראס, מבנה 3 (מתוך כ-300 רק 8 מצוירים)	שלהי המאה הח' – אמצע המאה הז'	4 מטיפוס HMJ4.1 4 מטיפוס HMJ4.2	-	4	2

בטבלה 31 רוכזו מספרי פערורים לפי טיפוסים לעומת סוגי קנקנים אחרים שנמצאו באותם מכלולים. ברמת רחל ניתן לראות, שבשלב הבנייה הראשון טיפוס הקנקן הנפוץ היה הקנקן מטיפוס 'למלך' והקנקן דמוי-השק, ואילו הפערורים נפוצים פחות. בראשית שלב הבנייה השני, יש בעיקר ריכוזי פערורים ומעט מאוד קנקנים אחרים. הפערורים הנפוצים ביותר שנמצאו בכמויות גדולות הם מטיפוסים HMJ1, HMJ4 ו-HMJ5. בחרבת א-ראס וברמות אלון יש טיפוסים פערורים, כמו פערור HMJ4 על שני טיפוסים-המשנה שלו, שניתן למצוא אותם כבר בעיר דוד בשכבה 12. אלה נמצאו בעיקר בחרבת א-ראס במבנה 3 שהכיל בעיקר פערורים. גם במבנים 1, 2 ו-5, שבהם הפערור הנפוץ הוא מטיפוס HMJ1, נמצאו בעיקר פערורים ולא קנקנים אחרים.

טבלה 32: שפות פערורים לעומת קנקנים אחרים מאתרים שיש בהם פערורים, אך לא במכלולים גדולים

אתר	תאריך	שפות פערורים	שפות קנקני למלך/ורדה	שפות קנקנים דמויי-שק	שפות פיטסים
בית הכרם, לוקוסים 64, 66 (ביליג 2011)	המאה ה'ו'	5-HMJ5 1-HMJ1	SJ1 – 5	SJ2 – 2	2
גבעת חומה (מאי 1997)	המאה ה'ו'	2-HMJ1 1-HMJ2 1-HMJ4	3	5	-
ראס אל-עמוד, בור מים (עדוי 2013)	סוף המאה הז' – המאה ה'ו'	3-HMJ1 1-HMJ4	1	1	
ראס אל-עמוד, מילויים ממבנה (נגורסקי וגרינהוט תשע"ה)	סוף המאה הז' – ראשית המאה ה'ו'	10-HMJ1/5 HMJ4b	1		
פסגת עיר דוד, שלב 4-10 (Yezerki and Mazar 2015)	המאה ה'ו'	18	26		
פסגת עיר דוד, שלב 3-10 (Yezerki and Mazar 2015)	המאה ה'ו'	13	20		
פסגת עיר דוד, שלב 2-10 (Yezerki and Mazar 2015)	המאה הז' – ראשית המאה ה'ו'	72	95		
פסגת עיר דוד, שלב 1-10 (Yezerki and Mazar 2015)	המאה הז' – ראשית המאה ה'ו'	68	36		
פסגת עיר דוד, שכבה 9/10 (Mazar 2015)	המאה ה'ו'	80	39		

מטבלה 32 עולה, שמבית הכרם, הר חומה, וראס אל-עמוד יש בעיקר שפות פערורים מטיפוסים HMJ1 ו-HMJ5, ומעט מטיפוס HMJ4. התהליך של ההחלפה של הקנקנים הגדולים בשלהי התקופה נראה היטב בשפך מחפירות אילת מזר בעיר דוד (Yezerki and Mazar 2015; Tables 5.1-5.5 וראו נספח 4). מסיכום הנתונים עולה שבשלבים העליונים של השפך, המיוחסים לשלהי תקופת הברזל, מספר הפערורים עולה משמעותית לעומת שאר הקנקנים, ואילו בשלבים הקדומים של שכבה 10 (10-4, 10-3) יש יתרון ניכר לקנקנים על פני הפערורים. בשכבה 1-10 יש יתרון ניכר לפערורים. בשכבה 9/10 מהתקופה הבבלית מספר שפות הפערורים הוא כפול משפות הקנקנים. ראוי לציין בהקשר זה כי פרנקן, שחקר את אותו השפך מחפירות קניון, כבר עמד על כך שכמות הפערורים עולה משמעותית בסוף תקופת הברזל (Franken 2005: 65-66; Franken and Steiner 1990: 112). תופעה זו אופיינית בעיקר לאתרים יהודאיים באזור ההר.²⁸⁴

ניתן לסכם, שבאתרים בסביבות ירושלים מספר הפערורים גדל לאין שיעור בשלהי המאה הז' ובראשית המאה ה'ו' לפנה"ס. הגידול הזה קשור ישירות להפחתה במספר הקנקנים הגדולים, כגון קנקני הורדה (SJ1.2) והקנקנים דמויי-השק (SJ2). בהמשך המאה ה'ו' לפנה"ס כמות הפערורים פוחתת, ואת מקומם תופסות הקדרות העמוקות עם השפה הפערורית, המוכרות מהתקופה הפרסית (מטיפוס K7, וראו Stern 2015a Pl. 5.1.26:5-6). בד בבד עלתה כמות

284 בשפלה לדוגמא, הפערורים נמצאים במספרים גדולים, אך לא כקנקן העיקרי. בתל בטש, מספר הפערורים עולה מ-24% מסך הקנקנים בשכבה III ל-29% בשכבה II (Maza and Panitz-Cohen 2001: 91). יוצאי דופן הם בית שמש ותל חמיד, בהם נתגלו פערורים רבים (וראו לעיל הערה 269).

הקנקנים בהדרגה לקראת סוף המאה ה' לפסה"ג, והקנקן הסגלגל, בעל ארבע הידיות, והקנקן דמוי-השק חזרו להיות הקנקנים העיקריים באזור ההר. הקנקן בעל ארבע הידיות הוא אותו קנקן, הממשיך את המסורת היהודאית של קנקני 'למלך' וורדה, שהוטבעו עליו טביעות האריה של המאה ה' ובהמשך טביעות היהוד לסוגיהן בתקופה הפרסית (וראו טיפוס SJ5 לעיל).

הפיטסים

הפיטס מטיפוס P1.1 ('הפיטס העג'רודי'), מוכר ביהודה החל מתקופת הברזל IIא' ועד לשלהי תקופת הברזל IIב'. בתקופת הברזל IIג' נפוץ טיפוס המשנה המוארך P1.2, המוכר מלכיש שכבה II ומחפירות העופל, ולצידו פיטס מטיפוס P2. טיפוס המשנה המוארך (P1.2), מייצג את שקיעתו של הטיפוס בשלהי התקופה: ייצורו הוא פחות סדרתי, הוא עשוי פחות בקפידה, הגוף לא סימטרי כל כך והזדופן עם בועות אוויר רבות. מעבר לתקופת הברזל IIג' ועד לתקופה ההלניסטית, לא מוכרים קנקנים בסדר גודל כמו של הפיטס היהודאי (וראו SJ5 לעיל).²⁸⁵

טבלה 33: משך זמן קיומם של הפיטסים

מאה ה'	מאה ו'	ברזל IIג'		ברזל IIב'	טיפוס	סוג
		מחצית שנייה של מאה ז'ראשית מאה ו'	מחצית ראשונה של מאה ז'			
					P1.1	פיטסים
					P1.2	
					P2	

285 שטרן אמנם תארך פיטס מתל א-נצבה, שמקורו בבור מים 369 לתקופה הפרסית (Stern 2015a: Pl. 5.1.7: 1), אך נראה שהוא דומה יותר לפיטסים העג'רודיים, ולכן הוא אולי קדום יותר. הבור תוארך לשנים 550–650 לפנה"ס אך הפיטס עצמו תוארך לשנים 450–750 לפנה"ס, והשווה על ידי וומפלר לכלי דומה מחפירות עין שמש (1933), שתוארך לשנים 1200-1000 (Wampler 1947: Pl. 4: 56).

פרק ה': תוצאות הבדיקות הפטרוגרפיות ותרומתן למחקר כלי החרס של המאה הו' לפנה"ס

מבוא

בפרק זה אתייחס לתוצאות של מחקרים פטרוגרפיים כדי ללמוד על סוגי הטין של טיפוסי הכלים השונים. אבדוק את הקשר בין קבוצות החומר (פרק ד.1), כפי שהוגדרו באמצעות העין בלבד מול הקבוצות הפטרוגרפיות, ואראה איך המסקנות עוזרות להגדיר את כלי החרס במאה הו' לפנה"ס. המחקרים אליהם אתייחס במיוחד הם:²⁸⁶

א. בדיקות פטרוגרפיות שנעשו לכ 70 כלים מרמת רחל מחפירות אהרוני ומהחפירות המחודשות על ידי בוינס וגורן (Boness and Goren in preparation).

ב. בדיקות פטרוגרפיות שנעשו ל 25 כלים מפסגת עיר דוד שכבה 9/10 על ידי בן שלמה (Ben-Shlomo in preparation).
ג. בדיקות פטרוגרפיות שנעשו ל 18 כלים מרמות אלון על ידי ענת ויינברגר (מידע בעל פה).

סך כל הדגימות שנשלחו לבדיקות פטרוגרפיות אינו גדול (כ 113 דגימות משלושת האתרים). המדגם אינו מייצג את כל מגוון הטיפוסים שנמצאו בחפירות הללו, ובוודאי שלא את חלקם היחסי בתוך המכלולים בהם נמצאו. נדגמו מעט מאוד פריטים שנראה שנעשו בחומר מקומי ומוכר, ואילו מיוצאי הדופן, מהטיפוסים הפחות מוכרים, נשלחו שברים לבדיקה, גם אם הטיפוס הופיע פעמים בודדות. ברמת רחל המדגם כולל כמעט את כל הקנקנים השלמים מבור 13174, וזאת כיוון שלראשונה רופאו קנקנים נושאי טביעות אריה וטביעות יהוד לסוגיהן. בפסגת עיר דוד נשלחו לבדיקות פטרוגרפיות בעיקר הטיפוסים יוצאי הדופן, שאינם מוכרים ממכלולי החורבן של שנת 586 לפנה"ס. ברמות אלון נדגמו בעיקר הפערורים, שהיוו את עיקר הממצא ממבנה המחסנים.

1. תוצאות הבדיקות הפטרוגרפיות בהתאמה לקבוצות החומר

תוצאות הבדיקות אישרו במידה רבה את החלוקה לקבוצות החומר, שנקבעו על סמך העין בלבד. רוב הכלים עשויים מטין מקומי, האופייני לאזור הרי יהודה ולאזור ירושלים. טין שמקורו בקרקע טרה רוסה / טרה רוסה ורנדזינה עבור רוב הקערות, הקדרות, הפכים והפכיות, הנרות וחלק מהקנקנים של תקופת הברזל. טין שמקורו בחוואר מוצא מאפיין את רוב הפערורים והכנים מתקופת הברזל ואת רוב הכלים (פרט לסירי בישול) מראשית התקופה הפרסית. מסך-כל הכלים שנדגמו, מעט מאוד כלים אינם מקומיים. מרמת רחל קערה מטיפוס B7 וקדרה מטיפוס K5 הגיעו מאזור השפלה. סיר בישול מטיפוס CP1 שמקורו אולי בשומרון? ואלבסטרון JT7 מעבר הירדן?. מפסגת עיר דוד קערה מטיפוס B18, שלא ברור האם יוצרה בעבר הירדן או בשומרון/בצפון הארץ.

---

286 תוצאות כל אחד מהמחקרים יתפרסמו בפרוט בפרסום הסופי של כל חפירה בנפרד. למרות שהבדיקות נעשו על ידי שלושה חוקרים שונים, נראה שיש הלימה בין שלושתם לגבי הטיפוסים השכיחים. אופי הממצא מכל אתר הכתיב את סוגי הכלים שנדגמו, ולכן, לא כולם דגמו את אותם הטיפוסים. כיוון שתוצאות המחקרים טרם פורסמו, אני מתייחסת כאן רק למסקנה הסופית של סוג הטין והאזור הגיאוגרפי המיוחס לו.

מקור הטין שממנו נעשו כלים מקבוצת חומר 1 הוא קרקעות טרה רוסה, רנדזינה ושילוב של טרה רוסה ורנדזינה המצויות באזור ההר וירושלים. (Boness and Goren in preparation; Goren and Halperin 2004: 2555; Ben-Shlomo in preparation group 1). בחלוקה לפי העין, לא ניתן להבדיל בין כלים שמקורם טרה רוסה לבין כאלו שמקורם רנדזינה או טרה רוסה ורנדזינה. בכל מקרה, כל סוגי הטין הללו מקומיים ואופייניים לאזור ירושלים. מקורה של קבוצת חומר 2 בחרסיות או חוואר מתצורת מוצא וחסמים לבנים, שמקורם בחול דולומיטי מתצורת עמינדב. זוהי קבוצה נפוצה ביותר בתקופה הפרסית (Ben-Shlomo) (Franken 2005:198; Gorzalczany 2012: Group A; in preparation, Group 2e). לקבוצת חומר 2 שויכה קערה מפסגת עיר דוד שמוצאה כנראה מאזור השומרון. המסקנה היא שבקבוצה זו קובצו יחד מספר סוגי טין שהעין לא הפרידה ביניהם. מקור הטין של קבוצת חומר 3 הוא בחוואר מוצא עם חול דולומיטי מתצורת עמינדב. זוהי קבוצה ידועה ומוכרת מאזור ההר (Gorzalczany 2012: 51-56; Goren and Halperin 2004: 2556-2557). מסתבר כי ההפרדה בין קבוצות חומר 2 לקבוצת חומר 3 חסרת משמעות, שכן שתיהן עשויות מחוואר מוצא, ההבדל הוא כנראה במידת המיון של גודל גרגרי החול הדולומיטי ובכמות שלהם כחסמים. לגבי חלק מהקערות, נקבע שהן עשויות מתצורת מוצא אך מחוואר ולא מחרסיות (Boiness and Goren in preparation no. 54), ולכן אולי הגוון הצהבהב יותר של קערות אלה. כאמור, לא היה ניתן להפריד בין שתי הקבוצות בעין בלבד. קבוצת חומר 4, הטין השחור: מסתבר שכלים העשויים מטין כזה שונים בשל טכניקת הצריפה ולא בגין סוג הטין. מקורו של הכלי שנדגם הוא בתצורות מוצא ועמינדב (וראו לעיל, פרק ד' טיפוס B15.2). ניתן לשער שגם הפכיות מטיפוס JT5 עשויות מחוואר מוצא לפי הגריסים הרבים של החול הדולומיטי שנמצאים בטין שלהם. קבוצת חומר 5: סירי בישול שנדגמו מקבוצה זו עשויים ממגוון סוגי טין שמקורם בקרקע טרה רוסה וטרה רוסה-רנדזינה, חרסיות מתצורת מוצא בשילוב חול מתצורת עמינדב. המשותף לכולם כקבוצה היה הצבע החום עם החסמים המאפיינים סירי בישול. תוצאות הבדיקות הפטרוגרפיות הראו חלוקה ברורה בין סוגי הטין השונים (וראו על כך להלן). מקבוצת חומר 6 - קנקני למלך וורדה, לא נדגמו כלים.

2. תוצאות הבדיקות הפטרוגרפיות לפי טיפוסים כלים: (טבלה 34)

34.1: מהקערות השטוחות:

טיפוס	רמת רחל	פסגת עיר דוד (Ben-Shlomo in preparation)	רמות אלון (ויינברגר בע"פ)
	מס' דגימות	מס' דגימות סוג טין	מס' דגימות סוג טין
B1	2		
B2.1	1		
B2.2	3		
B3	2		
B22		2	מוצא עם חול דולומיטי וטרה רוסה

בשתי דגימות שנעשו לקערות מטיפוס B1, אישרו תוצאות הבדיקות שהן עשויות מטין שמקורו בתצורות מוצא ועמינדב. בחמש דגימות שנעשו לקערות מטיפוס B2 ו B3 אישרו תוצאות הבדיקות שהן עשויות מטין שמקורו מקרקע טרה רוסה ורנדזינה חומה. שתי דגימות שנעשו לקערות מטיפוס B22 מפסגת עיר דוד, הראו שהן עשויות מטין שמקורו בתצורות מוצא ועמינדב, בתוספת טרה רוסה. מבין הקערות השטוחות שנדגמו יוצאות דופן בסוג הטין הן קערה B1, שנמצאת בכמויות קטנות במכלולים שמתחת לרצפת חצר 380 ברמת רחל, וקערה B22 שנמצאה בבור 13174 ברמת רחל ובשכבה 9/10 בפסגת עיר דוד.

34.2: הקערות בעלות השפה המקופלת החוצה:

טיפוס	רמת רחל	פסגת עיר דוד (Ben-Shlomo in preparation)	רמות אלון (ויינברגר בע"פ)
B5	1 טרה רוסה		
	3 טרה רוסה רנדזינה חומה	2 רנדזינה	
		1 מוצא עם חול דולומיטי וטרה רוסה	
B6	1 טרה רוסה		
B7	1 טרה רוסה	1 רנדזינה שפלה?	1 טרה רוסה
		1 חוואר ??	
B25		2 מוצא עם חול דולומיטי וטרה רוסה	

נדגמו ארבע קערות מרמת רחל מטיפוס B5, אחת מתחת לרצפה 380 ושלוש מבור 14109. אחת מהן עשויה טרה רוסה ושלוש משילוב של טרה רוסה ורנדזינה חומה. מתוך השלוש שנדגמו בשכבה 9/10 בפסגת עיר דוד, שתיים עשויות רנדזינה ואחת מתצורת מוצא, יחד עם חול דולומיטי וטרה רוסה. תוצאות הבדיקות אישרו במידה רבה את שיוך הקערות מטיפוס זה לקבוצת חומר 1, ואת ההנחה שחלק מהקערות מטיפוס זה מפסגת עיר דוד מהשכבה הבבילית עשויות מקבוצת חומר 2.

תוצאות הבדיקות אישרו גם שמקורה של קערה שנדגמה מטיפוס B6 הוא בקרקע טרה רוסה. נדגמו ארבע קערות מטיפוס B7: שתיים מרמת רחל ומרמות אלון עשויות טרה רוסה, ואילו מפסגת עיר דוד, ממנה נדגמו בעיקר הקערות היוצאות דופן במכלול, מסתבר שאכן הן שונות ונעשו מטין שמקורו קרקע רנדזינה מהשפלה, ומחוואר שלא נקבע לגביו האזור ממנו נלקח. בנוסף, נדגמו שתי קערות מפסגת עיר דוד מטיפוס B25. הן עשויות טין שמקורו בתצורות מוצא ועמינדב בתוספת טרה רוסה.

ניתן לומר שהקערות בעלות השפה המקופלת החוצה, שהן הנפוצות ביותר בתקופת הברזל II ג', עשויות ברמת רחל מטין מקומי שמקורו בקרקע טרה רוסה ורנדזינה. מסקנה זו מקבילה למחקרים נוספים שנעשו, כמו לגבי הקערות מלכיש, שם הובהר שהן נעשו מקרקע טרה רוסה מקומית לאזור (Goren and Halperin 2004:2555-2556). בפסגת עיר דוד, לצד הקערות העשויות טרה רוסה ורנדזינה יש קערות כאלה העשויות מסוגי טין אחרים, חלקם מקומיים כחוואר מוצא וחלקם אולי מאזורים אחרים בארץ. קבוצת קערות זו בפסגת עיר דוד בשכבה 9/10 מגוונת ושונה לעומת האחידות המאפיינת את הקבוצה ברמת רחל. אחידות דומה לזו ברמת רחל דווחה לגבי שכבה 10 בפסגת עיר דוד (Yezerki and

(Mazar 2015), ונצפתה גם על ידי כשבדקתי את המכלול במחסני רשות העתיקות, אחידות כזו מאפיינת את הקערות הללו מעיר דוד שכבה 10 בשטח E (De Groot and Bernick-Greenberg 2012: 100).

34.3: הקערות בעלות שפת מדף

טיפוס	רמת רחל	פסגת עיר דוד (Boness and Goren in preparation)	פסגת עיר דוד (Ben-Shlomo in preparation)	רמות אלון (ויינברגר בע"פ)
B8	1			
B9			1	טרה רוסה
B15.1	1			חרסית וחואר מוצא עם חול עמינדב
B15.2	1			חרסית מוצא וחול עמינדב

תוצאות הבדיקות אישרו ששתי קערות - מרמת רחל מטיפוס B8 ומפסגת עיר דוד מטיפוס B9, עשויות מקבוצת חומר 1 – מקרקע טרה רוסה. מקורה של קערה מטיפוס B15.1 מרמת רחל (משפכי המילוי שכיסו את שלבי הבנייה הראשונים, שכמוה נמצאו גם באדמת הגן) בטין מתצורת מוצא ועמינדב. תוצאות הבדיקות של הקערה השחורה מטיפוס B15.2 הראו שהיא עשויה מטין שמוצאו מתצורות מוצא ועמינדב. תוצאה זו מאשרת שהקערה מקומית, ושהצבע השחור הוא תוצאה של צריפה מחזרת (וראו לעיל, פרק ד'.1). לא נדגמו קערות בעלות שפת מדף מטיפוס B29, אך על סמך הדמיון בסוג הטין שלהן לקערה B15.1, ולקערה B25, והדמיון הצורני לקערות דומות בעיר דוד שנדגמו על ידי גורזלזני (Gorzalczany 2012), ניתן להניח שקערות מטיפוס זה עשויות גם כן מטין שמקורו בתצורות מוצא ועמינדב.

34.4: קערות שונות

טיפוס	רמת רחל	פסגת עיר דוד (Boness and Goren in preparation)	פסגת עיר דוד (Ben-Shlomo in preparation)	רמות אלון (ויינברגר בע"פ)
B10	1			טרה רוסה
B13	2			טרה רוסה
B18			1	חואר, מז' שומרון?
B28			1	רנדזינה, שפלה
CH	1			טרה רוסה
	3	טרה רוסה רנדזינה חומה	1	טרה רוסה/רנדזינה

קערה מטיפוס B10, שתי קערות מטיפוס B13 וארבע קובעות CH, כולן, מתחת לרצפה 380 מרמת רחל, כמו גם קובעת משכבה 9/10 בפסגת עיר דוד, עשויות טין שמקורו בקרקע טרה רוסה וטרה רוסה-רנדזינה. מסתבר ששתי קערות מטיפוסים B18 ו B28 מפסגת עיר דוד, שלפי העין סווגו לקבוצת חומר 2, אינן מקומיות, ועשויות טין שמקורו חואר וקרקע רנדזינה, כנראה מאזור השומרון ומהשפלה. אין זה אומר שכל הקערות מטיפוסים אלה אינן מקומיות, כמו השתיים שנדגמו. זאת כיוון שבטיפוסים אלה יש שונות רבה, וכאמור הקערות יוצאות הדופן נשלחו לבדיקות פטרוגרפיות. ניתן להניח שלפחות חלקן עשויות טין שמקורו בתצורות מוצא ועמינדב, וזאת כיוון שהטין שלהן דומה מאוד לטין של קערות מטיפוס B25.

34.5: קדרות

טיפוס	רמת רחל	פסגת עיר דוד (Boness and Goren in preparation)	רמות אלון (ויינברגר בע"פ)
K3	1	טרה רוסה	
K5	1	טקיייה – שפלה פנימית	
K8	1	חרסית מוצא וחול עמינדב	

שבר של קדרה או אגן מטיפוס K5, שנמצא מתחת לרצפה 380 ברמת רחל, אינו מקומי. זו תוצאה די מפתיעה כיוון שברמת רחל נמצאו שברים רבים של כלים כאלה, שאינם נפוצים ברפרטואר הכלים היהודאיים, אך גם לא מוכרים ממקומות אחרים.²⁸⁷

טיפוסי קדרות K3 ו K8 מאוד דומים מבחינה צורנית זה לזה, ומה שהפריד בין הטיפוסים השונים הוא סוג הטיין. קדרה מטיפוס K3 נמצאה במכלולים שמתחת לרצפה 380 ברמת רחל ואילו קדרה K8 הופיעה במילוי תעלה 4 ובבור 13174. קדרה מטיפוס זה נמצאת בשכבה 9/10 בפסגת עיר דוד (לוח 57: 24). נראה שההבדל הטיפולוגי שמתבטא בעיקר בסוג הטיין, הוא גם בעל משמעות כרונולוגית. קדרה מטיפוס K8 היא מאוחרת לקערה K3.

34.6: סירי בישול

טיפוס	רמת רחל	פסגת עיר דוד (Ben-Shlomo in preparation)	רמות אלון (ויינברגר בע"פ)
CP1	3 מתחת לרצפה 1 מבור 13174	3 טרה רוסה?	1 טרה רוסה
		1 רנדזינה וטרה רוסה	1 טרה רוסה וקלצית כתושה
	1 מבור 13174		
	1 מבור 13174		
	1 מבור 13174		
CP2	3 מתחת לרצפה		
CP4	1 מבור 13174		

ששה סירי בישול, מטיפוסים CP1 ו CP2, שמקורם מתחת לרצפה 380 מרמת רחל, ושישה נוספים, מטיפוס CP1, מפסגת עיר דוד ומרמות אלון, די אחידים בהרכבם ועשויים טרה רוסה. לעומתם, שלוש דגימות של סיר בישול מאותו הטיפוס (CP1) וסיר נוסף מטיפוס CP4, שמקורם בבור 13174 ברמת רחל, מראים שונות. לכל אחד הרכב טין אחר. אחד מהם עשוי חמרה, והגיע ככל הנראה מהשפלה. לעומת האחידות הרבה שמאפיינת את סירי הבישול מתקופת הברזל II'ג' בולטת השונות בבור 13174 המאוחר יותר. יש לסייג ולציין כי המדגם קטן, ודרושות דגימות נוספות כדי להסיק מסקנות מתוצאות אלה.

287 אמנם נדגם רק פריט אחד מקבוצה זו, אך נראה שכולם עשויים מטין זהה.

34.7: פכים

טיפוס	רמת רחל	פסגת עיר דוד (Boness and Goren in preparation)	פסגת עיר דוד (Ben-Shlomo in preparation)	רמות אלון (ויינברגר בע"פ)
JG3		1	מוצא	
JG4	2			טרה רוסה רנדזינה חומה

מעט פכים נדגמו. כיוון שהשונות בפכים מטיפוס JG3 די גדולה גם בגודל וגם בצבע הטין, וכיוון שהם מופיעים הן במכלולים מתקופת הברזל והן מהתקופה הפרסית, יש לדעתי להיזהר מהסקת מסקנות מדגימה יחידה. הדגימה מפסגת עיר דוד מעידה בעיקר על עצמה ואולי על פכים אחרים, אך אין להסיק ממנה לגבי כלל הפכים מטיפוס זה, שייכתן ונעשו גם מסוגי טין אחרים. לגבי פך מטיפוס JG4, פכים מטיפוס זה הם בעלי טין וחיפוי זהים על סמך הבדיקה בעין. ניתן להסיק שרוב הפכים מטיפוס זה עשויים מטין שמקורו באדמת טרה רוסה ורנדזינה.

34.8: כנים

טיפוס	רמת רחל	פסגת עיר דוד (Boness and Goren in preparation)	פסגת עיר דוד (Ben-Shlomo in preparation)	רמות אלון (ויינברגר בע"פ)
ST1	1			טרה רוסה רנדזינה חומה
	4			חרסית מוצא וחול עמינדב

הכנים שנדגמו הם מהמכלול שמתחת לרצפה 380 ברמת רחל. ארבעה מהם מקורם בתצורות מוצא ועמינדב ואחד מקרקע טרה רוסה ורנדזינה.

34.9: פערורים

טיפוס	רמת רחל	פסגת עיר דוד (Boness and Goren in preparation)	פסגת עיר דוד (Ben-Shlomo in preparation)	רמות אלון (ויינברגר בע"פ)
HMJ1	6	חרסית מוצא וחול עמינדב	1	מוצא עם חול דולומיטי
	1	חואר מוצא וחול עמינדב		6
			1	חרסית מוצא ועמינדב
		HMJ1?	טרה רוסה	1
		1 שפה דקה	טרה רוסה	
		1 שפה דקה	רנדזינה	
HMJ2	1	חרסית מוצא וחול עמינדב		
HMJ1/3				1
HMJ4				1
				1
				1
				1
HMJ5			1	3
HMJ6			1	3
			רוסה	

סה"כ נדגמו 31 פערורים. מקורם של 24 פערורים מתצורות מוצא ועמינדב, מקורם של שישה בקרקע טרה רוסה ואחד מרנדזינה.

מקורם של 14 פערורים מטיפוס HMJ1, שבעה מהם מתשתית הרצפה הלבנה מרמת רחל, אחד מפסגת עיר דוד וששה מרמות אלון, בתצורות מוצא ועמינדב. פערור מטיפוס HMJ2 מרמת רחל, ארבעה מטיפוס HMJ4 (מרמות אלון), ארבעה פערורים (אחד מפסגת עיר דוד ושלושה מרמות אלון) מטיפוס HMJ5 מקורם בתצורת מוצא עם חול עמינדב. פערור אחד מטיפוס HMJ6 משלב את תצורת מוצא ועמינדב עם קרקע טרה רוסה. תוצאות הבדיקות מראות שפערורים מטיפוס HMJ1 ומטיפוס HMJ4 יוצרו הן מטין שמקורו בתצורות מוצא ועמינדב והן מקרקע טרה רוסה (ואף רנדזינה במקרה אחד). מתקבלת כאן תמונה דומה לזו שהתקבלה לגבי הכנים: אותו טיפוס כלי שמיצר בשני סוגי טין, כשסוג אחד נפוץ יותר. יחד עם זאת ניתן לעשות אבחנות נוספות בהסתייגות בשל גודל המדגם. אלה העשויים מטרה רוסה הם בעיקר מטיפוס HMJ4 או שסווגו כטיפוס HMJ1, אך חלקם שונים במעט בצורת השפה ואינם מייצגים את הצורה הקלאסית של הטיפוס עם עיבוי כלפי פנים בקצה השפה. יש לציין שטיפוס HMJ4 תוארך למחצית הראשונה של המאה הז' לפנה"ס (ראו לעיל, פרק ד') לעומת פערורים מטיפוס HMJ1 ו HMJ5, שתוארכו לשלהי המאה הז' ולראשית המאה הו' לפנה"ס. פערור HMJ5 נמצא בבית הכרם ופסגת עיר דוד בשכבה 9/10 שבמכלולים שלהם יש טיפוסים כלים שאינם אופייניים לשכבות החורבן של שנת 586 לפנה"ס (להלן, פרק ז').

34.10: קנקנים

טיפוס	רמת רחל	פסגת עיר דוד	רמות אלון
		(Ben-Shlomo in preparation)	(ויינברגר בע"פ)
SJ5	7	1	מוצא עם חול דולומיטי וטרה רוסה
	2		
	1		
SJ6	2		

מקורם של כל הקנקנים שנדגמו, הן אלה מבור 13174 מרמת רחל והן הקנקן מפסגת עיר דוד, בתצורות מוצא ועמינדב. תוצאות אלה זהות למה שידוע מהתקופה הפרסית (גורזלזני תשס"ד; Gorzalczany 2012), ויש להן משמעות רבה, כיוון שעשרה מהקנקנים מטיפוס SJ5 שנדגמו מרמת רחל, הם קנקנים בעלי 4 ידיות, הממשיכים את מסורת הקנקנים מטיפוס SJ1 (קנקני 'למלך' וורדה) מתקופת הברזל II ג'. על אחד מהם טביעת אריה וטביעה פרטית, ועל ארבעה נוספים טביעות יהוד לסוגיהן השונים (וראו להלן, פרק ו').

שני קנקנים מטיפוס SJ6 שנדגמו מבור 13174 הם מטיפוס הקנקן דמוי השק שנפוץ בברזל II ג' ביהודה (SJ2) וממשיך הלאה, נעשו מטין שמקורו בתצורות מוצא ועמינדב.

3. טיפוסים כלים בהתאמה לבדיקות הפטרוגרפיות

טבלה 35: טיפוסים כלים בהתאמה לבדיקות הפטרוגרפיות

שונות	תצורות מוצא ועמינדב	טרה רוסה, טרה רוסה רנדזינה
B18 – חוואר (שומרון?)	B1, B5, B7, B15, B22, B25, B28	B2, B3, B4, B5, B6, B7, B8
B7, B28 – רנדזינה (שפלה?)	K7	B9, B10, B13, CH, K3, CP1
K5 – טקיה (שפלה)	CP1	CP2, CP4
CP1 – חמרה (שפלה)	ST1, JG3, HMJ1, HMJ2, HMJ4	ST1, JG4, HMJ1, HMJ4
JT3 – קרטיקון תחתון (עבר הירדן או מזרח שומרון)	SJ6, SJ5, HMJ6, HMJ5	

מבין הכלים שנבדקו בולטת הכמות הרבה של החומר מייצור מקומי (טרה רוסה, רנדזינה וחוואר מוצא). רוב הכלים

נעשו בסביבות ירושלים ומעט מאוד אחרים הגיעו מאזורים סמוכים כמו השפלה או החוף.²⁸⁸

רוב הקערות האופייניות לתקופת הברזל II עשויות מטין שמקורו בקרקע טרה רוסה וטרה רוסה ורנדזינה. קערות מטיפוסים B22, B25, B28 ו B29 עשויות טין שמקורו בחוואר מוצא. אף אחת מקערות אלו לא הופיעה במכלול שמתחת לרצפה 380 ברמת רחל. הן גם לא מופיעות בשכבות החורבן של עיר דוד (שכבה 10), עין גדי (שכבה V) או לכיש (שכבה II). קערות B22, B25, B29 הן המקבילות הצורניות לקערות מטיפוסים B2, B5, B7, B9 העשויות טרה רוסה, טרה רוסה – רנדזינה. אלה הן קערות נפוצות בשכבות החורבן של 586 לפנה"ס. קערה B18, היא טיפוס חדש שלא קיים במכלולי החורבן.

לגבי חלק מהקערות מטיפוס B5 בשכבה 9/10 בפסגת עיר דוד - אושרה ההנחה שחלק מהן עשויות מחוואר מוצא ולא מטרה רוסה, כמו רוב הקערות מסוג זה. זהו חידוש שמראה את ראשית התהליך של מעבר לשימוש בטין שמקורו בחוואר מוצא עבור הכלים הפתוחים הקטנים. לפי בדיקות שנעשו על כלי חרס משכבה 9 בשטח E בעיר דוד תהליך זה מגיע לשיאו בתקופה הפרסית (Gorzalczy 2012: 51-56). את ראשית המעבר הזה, ובהנחה שהוא היה הדרגתי, ניתן לראות בקערות B1 ו B15 ובפכית JT1. אלה הם טיפוסים שהופעתם היא במחצית השנייה של המאה הז' לפנה"ס, והם עשויים מטין מתצורת מוצא, כאשר במקביל כל שאר הקערות והפכיות מיוצרות מטין שמקורו בקרקע טרה רוסה ורנדזינה.

הפערורים והכנים עשויים ברובם הגדול מטין שמקורו מתצורות מוצא ועמינדב, ומיעוטם מטרה רוסה. כלי אגירה מטין שמקורם בתצורת מוצא נפוצים בכל תקופת הברזל (כמו הפיטסים), אך נראה שבתקופת הברזל II כמות הפערורים המיוצרת גדולה לעין שיעור (וראו לעיל, פרק ד'), ורובם מיוצרים מטין שמקורו בתצורת מוצא.

בדיקות פטרוגרפיות שנעשו לפערורים ממקומות אחרים העלו תוצאות דומות. כך, למשל, פערורים מעיר דוד, שנבדקו על ידי פרנקן, עשויים ברובם מטין שמקורו בחוואר מוצא.²⁸⁹ בדיקות פטרוגרפיות נעשו לשלושה פערורים במצודה בגבעה הצרפתית, גבעת שפירא, שנדגמו על ידי גורזלזני במעבדות אוניברסיטת ת"א,

288 יש לזכור שלא נדגמו קנקנים מטיפוסי 'למלך' וורדה שמקורם בשפלה, שהיו בוודאי משנים במעט את התוצאות.

289 פרנקן הראה שמספר הפערורים עלה באופן משמעותי בסוף תקופת הברזל, ושהם נעשו, מטין המכיל חרסית דולומיטית שמקורה אולי בעמק רפאים. (Franken 2005:98, Fig. 7.5: 141-149). סוג טין זה היה בשימוש רב יותר בתקופת הברזל I, אח"כ פחת בו השימוש והוא חזר ונהייה נפוץ במאה ו' לפנה"ס ובתקופה הפרסית. (Franken 2005: 65-66; Franken and Steiner 1990: 82, 112-113; Steiner 2001: 57).

העלו שהם עשויים מחוואר מוצא עם חול דלומיטי (Barkay Fantalkin and Tal 2002: footnote 5). בדיקות פטרוגרפיות שנעשו על ידי מסטר (Master 2009) לכלי החרס מאל בקיעה הראו שרוב כלי החרס שנבדקו מקומיים, אך כלי האגירה במקום, כולל ידיות של קנקני 'למלך' ופערורים, הובאו ממקומות אחרים. הפערורים מטיפוס HMJ1 וכלים נוספים נעשו מחוואר מוצא (Master 2009: Fig. 3: 9-1).

שני פערורים מבית שמש - האחד בעל שפה מרוכסת מתקופת הברזל II ב' והשני בעל שפה חלקה מתקופת הברזל II ג' נבדקו פטרוגרפית, ונמצא שהם עשויים מאותו טין שמקורו בתצורת מוצא בתוספת חול וואדי, עם הבדלים בטמפרטורת הצריפה. נמצא שהפערור הקדום יותר, בעל השפה המרוכסת, נצרף בטמפרטורה נמוכה יותר (Goren 2016b: 154). כיון שהמדגם קטן, צריך לשקול בזהירות את המסקנה שהעלה גורן לגבי השתכללות טכניקות צריפה בין תקופת הברזל II ב' ל II ג'. ברמת רחל נמצאו יחד בלוקוס 14052 פערורים עשויים מחוואר מוצא מטין אפור וטין אדמדם, הפרשי הטמפרטורה בצריפה הם הסיבה לשינוי בצבע הטין בפערורים, שככל הנראה נוצרו במחזורי כבשן שונים.

ניתן לסכם ולומר שרוב טיפוסים הכלים הקטנים בתקופת הברזל II ג' עשויים מטין מקומי, שמקורו בקרקע טרה רוסה ורנדזינה, ואילו הפערורים ומעט כלים נוספים כמו הפיטסים ורוב הכנים נעשו מטין שמקורו בתצורת מוצא. אמנם מחשופים של תצורת מוצא לא נחשפו בעיר עצמה, אך הם נמצאים במרחק לא גדול מהעיר, מדרום וממערב לה (בן שלמה תשע"ח). טיפוסים כלים שאינם נפוצים במכלולי החורבן של 586 לפנה"ס או שנפוצים בתקופה הפרסית, עשויים כולם, פרט לסירי הבישול, מטין שמקורו בתצורת מוצא. יש בכך מגמה ברורה של החלפת סוג הטין המועדף על ידי הקדרים, ולא רק בכלים הקטנים. הקנקנים בעלי ארבע הידיות, שעל חלק מהם מוטבעות טביעות האריה ו'יהוד', מיוצרים החל מהמאה ה' לפנה"ס בטין שמקורו בתצורת מוצא באזור ההר ולא מטין שמקורו בקרקע טרה רוסה באזור השפלה (וראו להלן, פרק ו').

פרק ו': מחקר הטביעות על גבי קנקנים ותרומתם למחקר כלי החרס מהמאה הו' לפנה"ס

טביעות חותם על ידיעות של קנקנים הן ממצא בעל חשיבות רבה למחקר כלי החרס בכלל ולקנקנים בפרט. להטבעה של סימן, סמל או כיתוב, שנעשה לרוב בבית היוצר עוד לפני הצריפה, הייתה משמעות וכוונה. הטביעות הדגישו את שייכותם של כלי החרס למנהל ולמערכת החקלאית שבממלכה / פחוזה. הניסיון לפרש את המשמעות של הטביעות, הכרונולוגיה, התפוצה ומשמעותה, מקום הייצור ומה ניתן ללמוד מהן על הארגון החברתי-כלכלי, מלווה את המחקר לאורך שנים רבות, מרגע שהתגלו טביעות החותם הראשונות הללו.²⁹⁰ אתחיל פרק זה בסקירה קצרה על מחקר הטביעות והפרשנות השונה שניתנה להם לאורך השנים. אתמקד במיוחד בסוגי הטביעות מפרק הזמן שבו עוסק מחקר זה. בהמשך, אבדוק את סוגי הטביעות שהתגלו כחלק מהמכלולים הנדונים בפרקים ז' ו-ח' (להלן) מול טיפוסי הכלים שנמצאו בהם.

1. תולדות המחקר של טביעות החותם

טביעות על ידיעות קנקנים נמצאו כמעט בכל אתר מתקופת הברזל II ב' שנחפר ביהודה. באתרים אחדים כמו לכיש, ירושלים, רמת רחל, תל א-נצבה (מצפה), אל-ג'יב (גבעון) ונבי סמואל, נתגלו טביעות רבות במיוחד. אתרים אלה נחשבו, מראשית המחקר, לבעלי תפקיד אסטרטגי ומנהלי מרכזי וחשוב יותר מהערים שבהם נמצא מספר קטן יחסית של טביעות או שכלל לא נמצאו בהם טביעות חותם.²⁹¹

הקנקן בעל הגוף האובלי וארבע הידיעות, עליו הוטבעו הטביעות, מוכר ביהודה החל מסוף המאה ה' לפנה"ס.²⁹² לקראת סוף המאה הח' לפנה"ס החלו להופיע על הידיעות של קנקן זה, טביעות 'למלך' מהטיפוסים הארבע כנפיים. החל מתקופה זו ולמשך תקופה של למעלה מ-500 שנה,²⁹³ מוטבעות טביעות שונות על הידיעות (ולעיתים על הגוף) של אותו סוג קנקן. עם השנים השתנה סוג הטביעה וגם צורת הקנקן השתנתה מעט, החומר ומקום הייצור התחלפו, אך נשמר הרצף של קנקנים בעלי ארבע ידיעות, שחלקם מוטבעים וחלקם ללא טביעות.

הטביעות פורשו בדרכים שונות: הפרשנות שהייתה מקובלת במחקר לאורך שנים רבות הייתה שמערכת טביעות 'למלך' שימשה בימי חזקיהו כחלק מההכנות למסע סנחריב.²⁹⁴ בשנים האחרונות הציעו חוקרים לראות בהן חלק ממערכת

---

290 וראו לדוגמא: Gitin 2006; Cahill 1995; Lemaire 1981; Na'aman 1979; 2016; Ussishkin 1977: 53-57; 2004: 87-88; 2011: 291
Sergi et. al. 2012; Lipschits and Vanderhooft 2011;

291 וראו: Lipschits, Sergi and Koch 2011: 6; וראו: 20-24 על מרכזי המנהל ביהודה.
תשע"א: 20-24 על מרכזי המנהל ביהודה.

292 וראו: Gitin 2006; Shai and Maeir 2003; Zimhoni 2004b; Sergi et al. 2012; Tufnell 1953: Pl. 95 Jar Type 483-484.

293 ליפשיץ ואחרים תשע"ד: 34-35

294 וראו: Ussishkin 1977. בין הפרשנויות הנוספות שהוצאו: מרכז איסוף מס לחלוקה האדמיניסטרטיבית של יהודה, מרכז אספקה לערי צבא ששימשו כבסיסים להגנה על ארבע אזורים שונים (ידין), אחוזות מלך ששלחו את תוצרתם למצודות מלכותיות, מרכזי ייצור של יין: יקבים או כרמים, מרכזי פקידות ששם מדדו ושקלו, מרכזים של בתי יוצר מלכותיים, ועוד. וראו סקירת מחקר אצל: Mommsen, Perlman and Yelin 1984 קוך וליפשיץ תשע"א: הערה 3; וכן נאמן (Na'aman 2016: 116) עם ספרות נוספת, וסיכום אצל ווהן: Vaughn 2016.

מנהלית לאיסוף תוצרת לצרכי מס עבור האימפריות, להן יהודה הייתה משועבדת.²⁹⁵ יתר על כן הרצף של הטביעות על ידיה של קנקנים ובחלק מהמקרים על דופנותיהם, כפי שנלמד בשנים האחרונות, מהווה כלי כרונולוגי חשוב לאבחנות בתוך המאה הז' לפנה"ס ובמהלך התקופה הפרסית.²⁹⁶

טבלה 36: מערכת הטביעות השונות לאורך ציר הזמן והתפוצה

טביעה ²⁹⁷	תאריך	תאריך מהודש/בקורת	תפוצה ²⁹⁸
למלך ארבע כנפית ודו כנפית קדומה Ia, Ib, IIa	שלהי מאה ח' שכבות החורבן של 701 ²⁹⁹	ארבע כנפית סביב 730 לפנה"ס, דו כנפית קדומה סמוך ל701 לפנה"ס ³⁰⁰	בשפלה בעיקר לכיש, כרבע בהר.
למלך דו כנפית מאוחרת, IIc, XII	עד לחורבן 701 ³⁰¹	בראשית מאה 7 לפנה"ס באתרים שלא חרבו ³⁰²	באזור ההר, בעיקר ירושלים ורמת רחל
טביעות פרטיות על קנקני למלך	לפני חורבן 701, במקביל לטביעות 'למלך' הקדומות ³⁰³	החליפו לזמן קצר את מערכת למלך, כהכנה למצור האשורי. ³⁰⁴	בעיקר בשפלה, כחמישית בהר
חרותות מעגליות	שליש שני של המאה הז' לפנה"ס ³⁰⁵	ביטלה את מערכת 'למלך'	בעיקר באזור ההר, ירושלים ורמת רחל
טביעות וורדה	מספר שנים לפני חורבן 586 לפנה"ס ³⁰⁶	שליש אחרון של המאה הז' וראשית המאה הו'. ³⁰⁷	הרוב בהר, כרבע בשפלה

295 וראו: Lipschits, Sergi and Koch 2010; 2011; ודעה מנוגדת אצל אושיסקין המחזיק בפרשנות הקודמת של הכנות לקראת מצור סנחריב (Ussishkin 2011).

296 וראו Lipschits, Sergi and Koch 2010, 2011; Lipschits 2011c: 201-206; Lipschits and Vanderhooff 2011 חשיבות הטביעות ככלי טיפולוגי וכן: Ben-Yosef et al. 2017 על מחקר חדש הבודק שינויים בשדה המגנטי של כדור הארץ, שעקבותיו שרדו בשברי החרס עם טביעות השונות, בניסיון לתארך את הטביעות בצורה מדעית מדויקת. תוצאות מחקר כזה והמשך פיתוחו יכולים בהמשך להיות כלי חשוב לתארך כלי חרס באופן מוחלט ולא יחסי- טיפולוגי.

297 חלוקה של טביעות 'למלך' לפי: Lemaire 1981, של טביעות יהוד לפי: Lipschits and Vanderhooff 2011

298 ראו: Lipschits, Sergi and Koch 2011 עבור מערכת טביעות למלך, חרותות מעגליות וטביעות וורדה.

299 ראו אושיסקין (Ussishkin 2004: 2141; 2011; 2012: 14), שטען שהטביעות הוטבעו בשנים האחרונות של המאה הח' לפנה"ס כהכנה למצור האשורי וכן נאמן (Na'aman 1979).

300 ליפשיץ סרגי וקוך (Lipschits, Sergi and Koch 2010: 26; Lipschits 2012b) טענו שהמערכת החלה עם השעבוד של יהודה לאשור, וראו את דעתו המנוגדת של נאמן (Na'aman 1979: 29) שהציע שהקנקנים יוצרו מספר שנים לפני 701 לפנה"ס וכיום (Na'aman 2016: 115-119) משייך את ראשית הטביעות לתחילת שלטונו של חזקיהו סביב 714 לפנה"ס, ללא קשר לעובדה שיהודה הפכה להיות וסאלית של אשור.

301 Lipschits, Sergi and Koch 2010: 26; Lipschits 2012b; Vaughn 2016; Ussishkin 2004: 2141; 2011; 2012; Vaughn 2016 וראו נאמן (Na'aman 2016: 118) הטוען שהטביעות הדו כנפיות הוכנסו לשימוש על ידי חזקיהו לאחר המרד של שנת 704 לפנה"ס.

302 וראו אצל שטרן (Stern 2001: 174) שראה בהם חלק ממערכת מנהלית וציין שבעקבות הממצא בחורבת שילחה, שם נמצאה טביעה דו כנפית מאוחרת יחד עם מכלול של המאה הז' לפנה"ס (וראו פרק ח') ייתכן והמשיכו לייצר טביעות אלו לאחר שנת 701 לפנה"ס. המחקר המקיף של ליפשיץ, סרגי וקוך (Lipschits, Sergi and Koch 2010; 2011) הראה שטביעות מסוג זה יוצרו בחלקה הראשון של המאה הז' לפנה"ס. פינקלשטיין (Finkelstein 2012a: 205) ציין שהעובדה שנמצאה טביעה מסוג זה בחורבת שילחה מחזקת את הטוענים שיש לתארך את הטביעה למחצית הראשונה של המאה הז' לפנה"ס. וראו בקורת על כך שהטביעות המאוחרות יוצרו לאחר 701 אצל אושיסקין: Ussishkin 2011: 498 וכן אצל ווהן: Vaughn 2016: 498.

303 אושיסקין (Ussishkin 2011: 233-235; 2012: 17) טוען שגם את הטביעות הפרטיות יש לתארך יחד עם טביעות 'למלך' עד לשנת 701 לפנה"ס. זו גם דעתו של נאמן (Na'aman 2016: 121) הטוען שהטביעות הפרטיות חפפו בזמן את הטביעות הארבע כנפיות והדו-כנפיות הקדומות.

Lipschits, Sergi and Koch 2010: 26 304

305 אושיסקין (Ussishkin 2011: 233-235; 2012: 17) טען שאת החרותות המעגליות יש לשייך כמו טביעות 'למלך', לפרק הזמן שלפני 701 לפנה"ס, אבל לאור היעדרן המוחלט של חרותות משכבות החורבן של מסע סנחריב טענו ליפשיץ, סרגי וקוך (Lipschits, Sergi and Koch 2011: 9) שהחרותות מאוחרות למערכת טביעות 'למלך', החליפו אותה וביטלו אותה.

טביעות אריה	ראשית התקופה הפרסית ³⁰⁸	המאה ה-1, ימי השלטון הבבל ³⁰⁹	הרוב ברמת רחל ובהר
טביעות פרטיות מאוחרות	המאה ה-1 ³¹⁰	חלק ממנהל הפחוזה בתקופה הבבלית	רק באזור ההר, בעיקר ברמת רחל
טביעות מצה	התקופה הפרסית ³¹¹	המאה ה-1 ³¹²	בעיקר בבנימין ³¹³
טביעות יהוד קדומות ³¹⁴	שלהי המאה ה-1 והמאה ה-2	מעל מחצית ברמת רחל, בעיקר בהר	
טביעות יהד-ביניים	המאות ה-1, ה-2, ה-3	מעל מחצית ברמת רחל, בעיקר בהר	
טביעות יה-מאוחרות	המאה ה-1	הרוב בירושלים	
טביעות ירושלים	מחצית שנייה של המאה ה-1 ³¹⁵	הרוב בירושלים כשליש ברמת רחל	

2. בדיקות פטרוגרפיות לקנקני הטביעות:

לאורך השנים נערכו בדיקות פטרוגרפיות רבות לקנקנים ולידיות שהוטבעו בטביעות חותם. המחקרים הגדולים והחשובים ביותר הם:

- מומסון פרלמן ויילין (Mommensen Perlman and Yellin 1984) דגמו כ 120 קנקנים עם טביעות 'למלך' (כולל שתי טביעות וורדה). מתוכן, 118 דגימות יצאו תואמות והמסקנה היא שכולן הוטבעו במקום אחד, בשפלה, וכנראה

306 עיקרי התומכים בדעה זו הם אושיסקין (Ussishkin 2004: 109-111; 2011: 235) וקהיל (Cahill 1995: 247-248; 2000: 54-55). הטוענת שטביעות הורדה הוכנסו לשימוש בזמן שלטון יהויקים כתגובה לאיום הבבלי בעקבות הנסיגה המצרית אחרי קרב כרכמיש בשנת 605 לפנה"ס, ולאותם צרכים כשם שחזקה השתמש בטביעות 'למלך' כ 100 שנה קודם לכן. וראו סקירת מחקר לגבי התאריך אצל קוך וליפשיץ תשע"א: 8-9; 15-14. Lipschits, Sergi and Koch 2011.

307 קוך וליפשיץ תשע"א: 18

308 וראו שטרן תשל"ג: 212-209; תשל"א: 541 (Stern 2001), המתאר את טביעות האריה כמוטיב בבלי-פרסי אך מכליל אותם בתקופה הפרסית.

309 ליפשיץ תש"ע: 19-17, וראו ליפשיץ וקוך תש"ע על סקירת מחקר וחיידושים בנוגע לטביעות האריה, וכן: Lipschits 2011b: 62-63; 2011c: 202. הסכימה שהוצעה על ידי ליפשיץ ושותפיו מסתמכת על העובדה שבאתרים בהם נמצאו כמויות גדולות של טביעות אריה כגון רמת רחל, נבי סמואל וירושלים, נמצאו גם טביעות וורדה ולא כולם המשיכו לתקופה הפרסית. כמו גם העובדה שחלק מהטביעות נעשו על טין הדומה לחומר של טביעות הורדה (ליפשיץ תש"ע: 19-18). וראו גם אורנג (תש"ע: 16-15) הרואה בסמל האריה את דמות אלוהי ישראל. לדעתה שבי ציון דחו כתוצאה מהקצנה דתית שחלה בגלות את הסימבוליקה הפיגורטיבית העתיקה של אלוהי ישראל והמירו אותה בחותמות כתובים נטולי תמונות. הצעתם מקובלת עלי לאור חיזוקים שהיא קיבלה מאז הוצעה כגון: מספרם של זאס ומרצהן שתארכו לבנים עם טביעות אריה מבבל למאה השישית לפנה"ס (Sass and Marzahn 2010: 149-150). ממצאיהם של טביעות אריה בשכבה הבבלית בפסגת עיר דוד (Winderbaum 2015). בנוסף, מחקר שנעשה לאחרונה במגנטזום על הטביעות השונות (Ben-Yosef et al. 2017), מתארך את טביעות האריה למאה השישית לפנה"ס.

310 טביעה פרטית נמצאה יחד עם טביעת אריה על כתף קנקן בבור 13174 ברמת רחל (וראו להלן)

311 אביגד (תשי"ח) ונווה (תשכ"ט) תארכו אותן על סמך צורת הכתב לתקופה הפרסית.

312 קרוס (Cross 1969) תאריך את טביעות מצה, מוצה לסוף המאה ה-1 ראשית המאה ה-2 לפנה"ס. זורן ויילין והייס (Zorn, Yellin and Hayes 1994) תארכו את הטביעות למאה ה-1 לפנה"ס. זו גם דעתו של שטרן (Stern 2001: 335-338), שציין שתפוצתן המוגבלת של טביעות מוצה באזור הצר של בנימין בניגוד לטביעות יהוד, גרמה לזורן ואחרים לתארכן לתקופה הבבלית בלבד, עדות שנתמכת מגבעון שם נמצא פער בהתיישבות מראשית המאה החמישית עד לתקופה ההלניסטית. ליפשיץ (תשס"ד: 175-177) טען שהטביעות הן הוכחה לכך שהשם מוצה הוא שם של אחוזת כתר/מלך שסיפקה תוצרת לפחה שישב במצפה.

313 42 טביעות מוצה נמצאו, רובן (30) במצפה, ארבע נמצאו בירושלים, ארבע נוספות נמצאו בגבעון, ביריחו נמצאו שתי טביעות, וברמת רחל וצובה נמצאו טביעה אחת בכל אתר. וראו: McCown 1947: 6, 202; וראו: Zorn, Yellin and Hayes 1994 עם סקירת מחקר מקיפה. יש לציין כי אף אחת מטביעות מוצה לא נמצאה במכלול סטראטיגרפי חתום ומוגדר היטב לטווח הזמן המיוחס להן. הן נמצאו במכלולים שטוח הזמן שלהם רחב בהרבה מתאריך המקובל למאה ה-1 לפנה"ס. התאריך שלהן נקבע על סמך שיקולים היסטוריים ופליאוגרפיים.

314 וראו: Stern 1982: 201, 2-7; ליפשיץ תשס"ד: 210-203 ושם מראי מקום נוספים, וכן: Lipschits and Vanderhooft 2011; Vanderhooft and Lipschits 2007 עבור תאריכי הטביעות המוקדמות, טביעות הביניים והטביעות המאוחרות ותפוצתן בתקופה הפרסית.

315 וראו: בוצר תשע"ב; Bocher and Lipschits 2013: 100-104 עם סקירת מחקר ותאריך; Ariel and Shoham 2000: 159-163.

לא בלכיש. מחקר זה פסל את האפשרות של ייצור בבתי יוצר באזורים שונים, והשפיע על הפרשנויות השונות בנוגע למקום הייצור ולמשמעות השמות השונים שהופיעו על הטביעות.

- ילין וקהיל (Yellin and Cahill 2004: 192-193) דגמו 89 ידיות שהוטבעו בטביעות וורדה, ומצאו ש 79 מהן הן מאותה קבוצה הומוגנית, היתה לקבוצה שממנה נעשו קנקני 'למלך'. כל הפריטים מקבוצה זו הגיעו משכבות חורבן של 586 לפנה"ס (Yellin and Cahill 2004: 197). בקבוצה השנייה, לעומת זאת, שמונה טביעות הראו פחות הומוגניות אך כולן השתייכו לתצורת מוצא (Yellin and Cahill 2004: 204).
- גרוס וגורן (תש"ע: 11-12) בדקו 21 ידיות שעליהן טביעות אריה, ומצאו כי שש מהם נעשו מטין שמקורו בקרקע טרה רוסה וחסמים משפלת יהודה הגבוהה. ולעומתם, עיקר הדגימות, 15 במספר, נעשו מחרסית מתצורת מוצא בצירוף חול דולומיטי.
- זורן ילין והייס (Zorn, Yellin and Hayes 1994: 182) בדקו את טביעות מוצה שנמצאו בתל א-נצבה. הם מציינים כי כולן יוצרו מטין שמקורו בשכבה העליונה של חוואר מוצא.
- גורן בצע בדיקות פטרוגרפיות למעל מאתיים וחמישים ידיות קנקנים שעליהן טביעות 'יהוד' לסוגיהן השונים. כל התוצאות, למעט בודדות, הראו שהייצור נעשה מחוואר מוצא עם חול דולומיטי (Lipschits and Vanderhooft 2011: 59-61).
- בוינס וגורן (Boiness and Goren in preparation) בדקו קנקנים נושאי טביעות אריה ויהוד מבור 13174 ברמת רחל (וראו לעיל, פרק ה'). נמצא שהקנקנים הטבועים וקנקנים נוספים מאותו סוג ללא טביעות, עשויים מטין שמקורו מתצורת מוצא.

3. ציוני דרך סטרטיגרפיים וכרונולוגיים עיקריים במחקר הטביעות

- אושיסקין (Ussishkin 1977: 54-57; 2004: 87-88) הוכיח בחפירותיו בלכיש שקנקנים עם טביעות מטיפוס 'למלך' ארבע כנפי ומטיפוס דו כנפי הקדומות, נמצאו במכלולי החורבן של שכבה III. כמו כן הוכח מעבר לכל ספק שאת חורבן שכבה III יש ליחס למסע סנחריב בשנת 701 לפנה"ס (וראו לעיל, פרק ג'). בכך, נסגר הוויכוח על תאריך השכבה והשיוך של טביעות 'למלך'.
- הבדיקות הפטרוגרפיות השונות (לעיל) הצביעו על קשר בין סוגי הטין לסוגי טביעות. השינוי בסוג הטין הוא גם מעבר של מקום הייצור של הקנקנים מהשפלה להר. טביעות 'למלך' והוורדה יוצרו בשפלה, טביעות האריה יוצרו ברובן באזור ההר וחלקן בשפלה. וטביעות מוצה וכל סוגי טביעות יהוד יוצרו באזור ההר, מטין שמקורו בתצורת מוצא.
- מחקרים שונים, במיוחד מחקרים חדשים שעסקו במיפוי, סיווג ומדידה של מערכת טביעות 'למלך' (Lipschits, Sergi and Koch 2010; 2011; Sergi et al. 2012), הוורדה (קוך וליפשיץ תשע"א), האריות (ליפשיץ תש"ע), טביעות 'יהוד' (Lipschits and Vanderhooft 2011) ו'ירושלם' (Bocher and Lipschits 2013), הובילו להבנות חדשות

ולראייה כוללת יותר של כל מערך הטביעות. מעבר לתאריכים המתבססים על נתונים מחפירות חדשות כמו רמת רחל, מחקרים אלו קשרו את הטביעות למערך של המנהל האדמיניסטרטיבי ביהודה, תחת שלטון האימפריה. במיוחד חשובה העובדה שרוב הטביעות שהוגדרו כדו-כנפיות מאוחרות על ידי ליפשיץ סרגי וקוך, נמצאו באזור ירושלים (Lipschits, Sergi and Koch 2010: Fig. 4), בעיקר בשכבות מתקופת הברזל II ג' ולא בשכבות מתקופת הברזל II ב'. יש לסייג ולהדגיש כי בעוד טביעות מטיפוס 'למלך' ארבע כנפית נמצאו על גבי קנקנים שלמים בשכבות חורבן III, לא נמצאו קנקנים שלמים ועליהם טביעות דו כנפיות או חרות מעגליות באזור ירושלים, והמחקר מסתמך על הידיות בלבד (וראו להלן על טביעת חותם מטיפוס 'למלך' דו כנפית שנמצאה בחרבת שלחה).

- השוואה של תפוצת טביעות מוצה מול תפוצת טביעות האריה ו'יהוד' מראה שאזור בנימין איבד במהלך המאה ה' לפנה"ס את מרכזיותו כמרכז מנהלי (זאת בהנחה שתאריך טביעות מוצה הוא אכן במאה ה' לפנה"ס ולא בסופה או בראשית המאה ה' לפנה"ס). הריכוזים הגדולים של טביעות האריה (שתאריך נקבע למאה ה' לפנה"ס) נמצאו ברמת רחל ובירושלים, בני סמואל נמצא ריכוז קטן יותר (ליפשיץ תש"ע: 19). מגמה זו המשיכה בתקופה הפרסית. המקום העיקרי בו נמצאו הכי הרבה טביעות מטיפוס 'יהוד' הוא ברמת רחל (קוך וליפשיץ תש"ע: 7).

4. טביעות חותם על ידי קנקנים וטביעות על דופןותיהם באתרי המחקר העיקריים

רמת רחל-ברמת רחל נמצאו למעלה מ-600 טביעות חותם, רובן על ידי קנקנים.³¹⁶

- מהחפירות המחודשות בשטח D3, נמצאו ברבוע אחד (D86-87), משלב הבנייה הראשון באתר, וראו לעיל, פרק ב'), 24 טביעות. מתוכן, 17 טביעות למלך דו כנפיות, 6 חרות מעגליות, וטביעה דו כנפית עם חרות מעגלית. מתוך טביעות 'למלך', מעט הן מטיפוס הטביעות המוקדמות ורובן מטיפוס הטביעות המאוחרות (סרגי, מידע בעל פה). הממצא מרובע חתום זה מייצג את שאר הלוקוסים שנחפרו מתחת לרצפה 380, ושנמצאו בהם טביעות 'למלך' וחרות מעגליות, בנוסף לטביעה פרטית (ליפשיץ תשע"ב) ולחותם עם טביעה פרטית (Lipschits (2011a)). הטביעות הדו-כנפיות והחרות המעגליות מתוארכות לפי מחקרי הטביעות החדשות למחצית הראשונה של המאה ה' לפנה"ס. המכלול שמתחת לרצפה 380 מכיל טיפוסי כלים שרובם הגדול שייכים לתקופת הברזל II ג' ורק פריטים בודדים (וראו לעיל, פרק ד' B11, B24, CP3), שייכים לתקופת הברזל II ב'. בכך יש משום התאמה רבה לתאריך החדש שהוצע לטביעות אלה. העובדה שאף טביעה וורדה לא נמצאה מתחת לרצפה 380, וכל טביעות הוורדה מהחצר נמצאו במפלס גבוה מעליה,³¹⁷ תואמת את זמן ההקמה של השלב השני ושל המכלולים המיוחסים לו, כמו בור 14109 ולוקוס 14052, לשליש האחרון של המאה ה' ולראשית המאה ה' לפנה"ס.³¹⁸ בכך, הם

316 על הטביעות מחפירות אהרוני ראו בפרק ג' סעיף 4 וכן בדוח המסכם את חפירות אהרוני (Lipschits, Gadot and Freud 2016: Chapters 19-28)

317 כבר אהרוני (Aharoni 1964: 35) הצביע על תופעה זו.

318 וראו לעיל, פרק ב'. אמנם לא נמצאו במכלולים אלה טביעות וורדה, אך הם כוללים טיפוסי כלים שתוארכו למחצית השנייה של המאה ה' וראשית המאה ה' לפנה"ס (וראו פרק ד' טיפוסים B10, B5, HMJ1, HMJ5).

תואמים לתאריכין של טביעות הוורדה. כיוון שהרצפה המשיכה להיות בשימוש זמן רב אחרי פרק הזמן הזה, אין בה מכלולי כלים נקיים. זו הסיבה שבגללה אי אפשר לאתר ברמת רחל מכלולים ברורים שאיתם נמצאו טביעות הוורדה, אך התאריך המוצע להן הולם את תאריך שלב הבנייה השני, בשלהי המאה הז' לפנה"ס.

- בלוקוס 10255 מתעלה 4 נמצאה טביעה לא ברורה
- בבור 13174 נמצאו יותר מ 45 טביעות אריה ויהוד.

טבלה 37: חלוקת הטביעות בבור 13174 לפי ליפשיץ ווונדרהופט (Lipschits and Vanderhooft, 2011)³¹⁹

טיפוס	על קנקן שלם	על חלק מקנקן	טביעה בלבד	סה"כ
אריה ופרטית	1-על כתף		2-על כתף	3
טיפוס 4 יהוד חננה	1-על כתף			1
לא ידוע		1-על כתף	3-על ידית	4
טיפוס 6א' יהוד	2-על ידית	3-על ידית	6-על ידית	11
טיפוס 6ב' יהוד	4-על ידית	2-על ידית	2-על ידית	8
טיפוס 10 ליהועזר	1-על ידית		6-על ידית	7
טיפוס 13 ח' יהד			1-על ידית	1
טיפוס 14 יה			2-על ידית	2
טיפוס 15 יה מחובר			4-על ידית	4
טביעת קנה לפני צריפה	1-על ידית		1-על ידית	2
תו קדר לפני צריפה	1-על ידית		2-על ידית	3
סה"כ	9 טביעות + 2 חרותות	6	29	46

מבור 13174 רופאו סה"כ קנקן אחד עם טביעת אריה וטביעה פרטית על הכתף. קנקן אחד ועליו טביעת 'יהוד חננה' על הכתף, שני קנקנים שעל כל אחד מהם מוטבעות שתי טביעות (האחד שתי טביעות יהוד והשני יהוד ויהועזר) אחת על כל ידית. הטביעות נמצאות בידיות הסמוכות זו לזו ולא מנוגדות. קנקן אחד ועליו טביעת יהוד על ידית, שני קנקנים עם תו קדר על הידית. טביעות נוספות התחברו לחלקי קנקנים גדולים אך לא רופאו לכדי קנקנים שלמים. שבעה קנקנים נוספים שרופאו הם ללא טביעות.

כל טביעות החותם שנמצאו על-גבי קנקנים שרופאו הן מהטיפוסים אותם הגדירו ליפשיץ ווונדרהופט כטיפוסים קדומים המתוארכים למאות ו'-ה' לפנה"ס (Lipschits and Vanderhooft 2011: 251-252). בין הטיפוסים הללו בולט טיפוס 6 בטיפולוגיה של הטביעות, שבו נכתב שם הפחווה בארבע אותיות ובשורה אחת ('יהוד'). מטיפוס 10, בו נכתב השם 'יהועזר' נמצאה טביעה אחת על-גבי קנקן, ביחד עם טביעת 'יהוד'. בנוסף נמצאו על-גבי הקנקנים שתי טביעות פרטיות ביחד עם טביעות אריה, וטביעת אריה חלקית נוספת. טביעות האריה מתוארכות למאה הו' לפנה"ס (ליפשיץ תש"ע: 19-17). המסקנה היא שכל הטביעות שהתחברו לקנקני ה'יהוד' הן מהמאות ו'-ה' לפנה"ס. מבין הטביעות הנוספות שנמצאו

319 על בור 13174 ראו לעיל, פרק ב' וראו לוחות 37-39 עם ציורי הקנקנים.

בבור, רובן שייכות גם הן לטיפוסים הקדומים, שלפי הטיפולוגיה של ליפשיץ וואנדרהופט יש לתארכן לשלהי המאה ה' ולמאה ה' לפנה"ס. טביעה נוספת, בעלת מתאר מעוגל, ככל הנראה גם היא מטיפוס 6, אך האותיות מטושטשות מדי ולא ניתן לזהותן. שבע הטביעות הנותרות הן מהטיפוסים שהוגדרו על ידי ליפשיץ וואנדרהופט כטיפוסי ביניים, שיש לתארכם החל מהמאה ה' לפני הספירה, ראוי לציין שוב, כי אף אחת מהטביעות הללו לא התחברה לאף אחד משברי הקנקנים שבבור. כמו כן, חשוב לציין שלא נמצאו כלל בבור טביעות מהטיפוסים המאוחרים שמתוארכים למאה ה' לפנה"ס. המשמעות היא שלא נזרקו לבור קנקנים ועליהם טביעות מטיפוסי הביניים או טיפוסים מאוחרים יותר. אלו נכנסו למכלול בשלב מאוחר יותר, כנראה בשלב בו פינו את תכולת הבור ממחסן כלשהו אל הבור, או בשלבים מאוחרים יותר עד לכיסוי המוחלט של הבור על ידי הרצפות שמעליו.

נתון זה תומך בתמונה הטיפולוגית שהוצגה לגבי הקנקן מטיפוס SJ5 (וראו לעיל, פרק ד') כאשר טיפוס המשנה בעל הצוואר הישר והגבוה הוא הקדום יותר, ועליו מוטבעות טביעות האריה והטביעה הפרטית, וכן הקנקן עם טביעת יהוד חננה על הכתף (לוח 37). טיפוס המשנה המאוחר יותר הוא בעל צוואר מתעגל החוצה וקצר יותר (לוח 38), ואילו התחברו ידיות עם טביעות מטיפוסים 6 ו-10, המתוארכים לשלהי המאה ה' ולמאה ה' לפנה"ס. הנתון הזה תואם גם למסקנות הטיפולוגיות לגבי טיפוסים כלים נוספים שנמצאו בבור 13174 ונמצאו כשייכים למאה ה' לפנה"ס (וראו פרק ד': B22, JG7, CP1, K8, B25, ופרק ז' להלן) יחד עם טיפוסים כלים של ראשית התקופה הפרסית (B29, B16, K9, CP4, JT8). ממצא הקנקנים עם הטביעות מלמד על חשיבותה הרבה של רמת רחל במערך המנהלי. מעבר לעובדה שנמצאו בה הכמות הרבה ביותר של טביעות 'יהוד', יותר מכל אתר אחר, זה המקום היחיד עד כה שנתגלו בו קנקנים שלמים נושאי טביעות קנקני 'יהוד' ללא טביעות, נמצאו במקומות רבים נוספים (וראו לעיל, פרק ד' SJ5).

• בכל מילויי העפר שכיסו את שלבים III-I נמצאו טביעות מטיפוס 'למלך', חרותות מעגליות, וורדה, אריות, 'יהוד' לסוגיהן, ואף טביעות 'ירושלם'.³²⁰ הן לפי הטביעות המאוחרות ביותר שנמצאו במילויים ('ירושלם') והן לפי טיפוסים הכלים המאוחרים ביותר שנמצאו במכלולים אלה (וראו לוחות 42-56), ניתן לתארך את הזמן שבו כוסה המתחם הארמוני ברמת רחל לתקופה ההלניסטית, סביב המאה ה' לפנה"ס. מהפיזור של ידיות הקנקנים המוטבעות, הן במכלולים החתומים והן מהתפרוסת שלהן בשכבות הכיסוי, ניתן אולי להסיק על תהליכים ותאריכים בשלבי התפתחות של המתחם הארמוני. כך לדוגמא: גדות (תש"ע: 9-10) ניתח את תפרוסת טביעות האריה בשפכי הכיסוי,³²¹ ומצא שרובן נמצאו מעל החצר המרכזית, חלקן ממש בסמוך למפלס הרצפה. זוהי עדות נוספת לכך שחצר 380 המשיכה להתקיים ברצף וללא חורבן.³²²

פסגת עיר דוד – בפסגת עיר דוד נמצאו שלוש טביעות אריה. שתיים מתוך המכלולים של שכבה 9/10 (Mazar 2015: 24: 1.18; 1.24; Figs.1.18:5; 1.24: 24); טביעה נוספת נמצאה על פני השטח (Mazar 2015: Fig. 1.60: 24).³²³ הממצא של

320 לדוגמא: ראו פרק ב' ו-ז' בשטח NW: לוקוסים: 10019, 10244; בשטח C: לוקוסים: 317, 801, 813, 832; בשטח D1: לוקוס: 13013.

321 נתונים אלה באים בעיקר מחפירות אהרוני, כיוון שהמשלחת המחודשת לא חפרה מעל רצפה 380 (וראו לעיל, פרק ב').

322 ניתוח כמותי, טיפולוגי ומרחבי של הטביעות השונות מהחפירות המחודשות יופיע בדוח החפירה הסופי.

323 וראו: Winderbaum 2015: 541-543.

טביעות אלו הולם את תאריך המכלול של שכבה 9/10, שהכיל טיפוסים של שלהי תקופת הברזל II ג' ביחד עם טיפוסים חדשים, שלא היו מוכרים קודם לכן ומתוארכים למאה ה' לפנה"ס (וראו לעיל, פרק ד', טיפוסים: JG8, CP1, B25, SJ6, SJ5, HMJ6, HMJ5).

בית הכרם – בבית הכרם נמצאו בלוקוסים 64, 66 (וראו לעיל, פרק ב') טביעת וורדה וטביעות מטיפוס יהוד, אחת מהן מטיפוס שלא זוהה והשנייה שחוקה מאוד, אך כנראה שייכת לטיפוסי הביניים, המתוארכים למאה ה' לפנה"ס (ליפשיץ בע"פ). שתי טביעות נוספות מלוקוסים מעורבים ככל הנראה שייכות גם הן לטיפוסי הביניים. יש לציין כי טיפוסי כלי החרס מלוקוסים 64-66 הם כאלה שתוארכו לשלהי המאה הז' ולמאה ה' לפנה"ס. מציאתן של טביעות מאוחרות, אם אכן הן כאלה, יוצרת אי הלימה בין כלי החרס לטביעות שנמצאו יחד עימן. יחד עם זאת היה בסביבה יישוב או מבנים מהתקופה הפרסית (וראו להלן, פרק ח')

בחרבת אר-ראס נמצאו טביעות 'למלך' דו-כנפיות מהטיפוס המאוחר, טביעות וורדה וטביעת אריה (Feig 2016: Fig. 13: 7). טביעת אריה נוספת (לוח 116: 6), נמצאה במנחת שנמצאת בראש הגבעה בה נמצא האתר של חרבת אר-ראס. אף אחת מהן לא נמצאה בהקשר ארכיאולוגי ברור. טיפוסי הכלים שנמצאו באתר הם מתקופת הברזל II ג' ומראשית התקופה הפרסית. טביעת האריה שתאריכה במאה ה' לפנה"ס, יחד עם מטבע מהמאה ה' לפנה"ס (Farhi and Gadot 2012), מחזקים את ההנחה שבמקום נשמר רצף יישובי גם במהלך התקופה הבבלית.

טביעות חותם באתרים נוספים במרחב הכפרי של ירושלים

בחלק מהאתרים הכפריים באזור ירושלים, נמצאו טביעות 'למלך', לרוב דו-כנפיות מהטיפוסים המאוחרים, לעיתים הן מאוד שחוקות וקשות לזיהוי. לדוגמא: טביעות 'למלך' דו כנפית וטביעות וורדה נמצאו בממילא (ליפשיץ ועמית תשע"ב); טביעות אריה ויהוד נמצאו בבני סמואל (Magen and Har-Even 2007); טביעות 'למלך' ארבע כנפית, טביעות 'למלך' דו כנפיות, חרותות מעגליות וטביעות וורדה נמצאו באל-בורג' (ויינברגר-שטרן תשע"ה: 145-159). מקורן של כל הטביעות הללו במכלולים מעורבים. לרוב יש ייצוג לתקופות השונות שמייצגות הטביעות גם בכלי החרס, אבל מציאותן של טביעות רבות מאותו סוג באתר מסוים מלמדת על חשיבותו באותה תקופה. כך לדוגמא באל בורג' יש נוכחות רבה יותר של טביעות משלהי תקופת הברזל ולא נמצאו בה טביעות אריה ויהוד. כלי החרס באל בורג' מתקופת הברזל רבים וכמות מועטה נמצאה מהתקופה הפרסית (וראו פרק ח' להלן). לעומת זאת, בבני סמואל הסמוכה אליה נמצאו טביעות אריה ויהוד רבות. עובדה שמעידה, ככל הנראה, על העתקת מרכז מנהלי ממקום אחד למשנהו.

אתרים אחרים באזור ירושלים בהם נמצאו טביעות 'למלך', בעיקר דו כנפיות מאוחרות, תוארכו על ידי החוקרים למאות ח'-ו' לפנה"ס. מבדיקת כלי החרס באתרים אלה עולה שיש לתארכם לתקופת הברזל II ג' בלבד, וזאת בעוד החוקרים תארכו את האתרים לטווח זמן רחב בהרבה לתקופות הברזל II ב'-ג'.³²⁴ הדבר נבע בעיקר מקבלת התאריך

Gadot 2015 324 וראו להלן, פרק ח', את הדיון באתרים: בוקעה, עלונה, רוגם גנים, בית צפאפה, צור-באהר.

שנקבע לטביעות החותם לתקופת הברזל II ב', וזאת על סמך הימצאותן של טביעות 'למלך' בחורבן שכבה III בלכיש וההבנה שכל הטיפוסים של הטביעות מיוצגים בשכבת החורבן הזו. כך, למשל, בחורבת שילחה (מזר עמית ואילן תשמ"ד: 247-248 וראו פרק ח' להלן) עמד מזר לראשונה על כך שטביעות מטיפוס 'למלך' זו כנפית מופיעות בוודאות באתרים שהיו מיושבים בתקופת הברזל II ג' בלבד. מזר תרץ את מציאותם שם כהמשך שימוש בקנקנים שיוצרו לפני 701 לפנה"ס, והפצתם ממקום האחסון שלא חרב, כמו ירושלים, בשנים שלאחר 701 לפנה"ס. כאשר מתארכים טביעות אלה לפי המחקרים החדשים לראשית תקופת הברזל II ג' מצטמצם גם טווח הזמן של חלק מהאתרים הללו בהלימה לתאריך כלי החרס שנמצאו בהם לשלהי תקופת הברזל II ב' או לראשית תקופת הברזל II ג', אך לא קודם לכן (וראו להלן, פרק ח').

5. תרומת המחקרים על טביעות החותם למידע על התקופה הבבלית

התאריכים שהוצעו עבור טביעות 'למלך' המאוחרות ולחרות המעגליות עוזרות לצמצם את טווח הזמן של קיומם של אתרים ולדייק בתאריך שלהם בתוך תקופת הברזל II ב'-ג'. הפרדת טביעות האריה ממערכת טביעות 'יהוד', ותיארוכן למאה ה' לפנה"ס, מצמצמת את המרחק בינן לבין טביעות הוורדה, ומחזקת את טענת ההמשכיות של ייצור כלי חרס ביהודה במשך התקופה הבבלית.

כאשר מתבוננים ברצף הטביעות מתקבלת תופעה מעניינת, הנוגעת לסוג הסמל ולמידת האחידות שלו: טביעות מטיפוס 'למלך' ארבע כנפית ודו כנפית, הן די אחידות. אמנם לכל סוג טביעה היו כנראה מספר חותמות שונים, אך ניכרת אחידות רבה בצורת הטביעה. גם לטביעות הפרטיות יש צורה ותבנית די אחידה. בטביעות החותם מטיפוס 'למלך' זו כנפית המאוחרות ניתן לראות תהליך בו הכתב הולך ונעלם, ויש טביעות זו כנפיות רבות עם כיתוב 'למלך', ללא שם נוסף, או ציון של שם העיר ללא הכיתוב 'למלך', או אף רק את הסמל הדו-כנפי ללא כיתוב כלל. לאחר מכן מופיעה מערכת החרות המעגליות, שנחרתו לאחר הצריפה, עובדה המצביעה על שימוש חוזר בקנקנים ממערכת ה'למלך'. טביעות הוורדה שמחליפות אותן, כבר הוטבעו על קנקן שצורתו מעט שונה מזו של קנקני 'למלך', אך גם הן מציגות, כמו החרות המעגליות, שימוש בסמל ללא כתב. יש בהן מספר טיפוסים שבכל אחד מספר עלעלים שונה, אך הן די דומות ואחידות בצורתן. טביעות האריה הן עם גיוון רב בצורות האריה (אריה שואג, עומד, יושב, ראש לימין או לשמאל, ריאליסטי או מופשט, מחזיק דמות או ראש). הגיוון הרב וחוסר ההאחזה הם אולי הביטוי לשלטון חלש, שלא הכתיב במדויק איך צריך להיראות הסמל. אפשר גם שלא הייתה משמעות רבה לצורה של האריה שהוטבע על ידי הקנקן. באזור בנימין, ובעיקר בתל א-נצבה, נמצאו טביעות מוצה. בעוד חוסר האחידות של הסימן בולט גם כאן, יש בטביעות מוצה חזרה להטבעה של כתב ולא שימוש בסימן. תופעה דומה מוצאים בטביעות 'יהוד' הקדומות, בהן מופיעים שמות שונים כמו יהועזר, אחיאב, חננה ועוד. מעטות מהן, כמו מעט מטביעות האריה ומצה, מוטבעות על הדופן של הכלי, ולא על הידית. מסיבה זו נראה לי הגיוני יותר שזמנן של טביעות מוצה קרוב לזמנן של טביעות יהוד הקדומות כפי שהציעו נווה (תשכ"ט) שראה בהן חיקוי של טביעות יהוד, קרוס (Cross 1969); ואביגד (תשי"ח). טביעות חותם מטיפוס 'יהוד' הקדומות מקבילות לפחות

בחלק מהזמן לטביעות עם השמות הפרטיים, כפי שהוכח מקנקן בבור 13174 ברמת רחל שעל אחת מידיותיו מוטבעת חותמת 'יהוד' ועל ידית אחרת שלו טביעת 'יהעזר' (לוח 38: 4). רק בהמשך, ניכרת שוב האחזקה. תחילה עם השם 'יהוד' בארבע אותיות ובהמשך בשלוש אותיות: 'יהד' ובשתי אותיות 'יה'. אמנם יש מספר חותמות לכל סוג, אך הן די אחידות בכתב ובצורה (Lipschits and Vanderhooft 2011). נראה שהאחידות מול חוסר האחידות מתאימים יפה לתקופה של שלטון מרכזי שמכתיב נהלים ותקנים ברורים מול תקופות של חוסר שלטון מרכזי או שלטון מרכזי שעדיין מתגבש ואין בו עדיין תקינה ברורה, המתבטאת בשונות רבה בצורת הסמל המייצג את המערכת השלטונית. מול האחידות של מערכת טביעות החותם מטיפוסי 'למלך' והוורדה של תקופת הברזל II ב-'ג', עומדת חוסר האחידות בתקופת השלטון הבבלי שלאחר החורבן ובראשית השלטון הפרסי בארץ, עם טביעות האריה, מוצה וטביעות 'יהוד' הקדומות, עם שמות פרטיים בנוסף לכינוי פחוה ויהוד. רק כשהשלטון המרכזי מתבסס שוב במהלך התקופה הפרסית, חוזרת האחידות בטביעות יהוד גם לקנקנים המשרתים את המערכת הכלכלית של המנהל בתקופה הפרסית.

פרק ז': דיון במכלולי כלי החרס

1. כלי החרס מרמת רחל

(א) כלי החרס מהפירות אהרוני ברמת רחל

כלי החרס מהפירות אהרוני נדונו בהרחבה בפרסום המחודש של חפירות אהרוני ולכן נסקרים כאן בקצרה.³²⁵ בשני הכרכים של דו"ח החפירה (Aharoni 1962; 1964) פורסמו רק 14 לוחות של כלי חרס, הכוללים כלים מלמעלה מחמישים לוקוסים משכבה V (Aharoni 1962: Figs. 11-12, 25-29; 1964: Figs. 16-21, 35). בדו"חות יש גם דיון קצר בכלי החרס (Aharoni 1962: 13-14, 40-41; 1964: 29-31, 49-54), עם התייחסות בעיקר ללוקוס 477.³²⁶ זהו המכלול היחיד בחפירות אהרוני ברמת רחל, שבו נמצאו כלים שלמים בתוך לוקוס נקי והומוגני מתקופת הברזל. לעומתם, רוב כלי החרס שנמצאו במילויים מתחת לרצפה היו בשימוש משני ולא התחברו לכדי כלים שלמים. כלי החרס שנחשפו על הרצפות בחצר ובחדרי הסוגרים, נמצאו במכלולים מעורבים עם חרסים מתקופות מאוחרות יותר. אהרוני ציין כי אין הבדל בין הממצא שנמצא על הרצפות לזה שנמצא בתוכן ומתחתן (Aharoni 1964: 60). במאמרם של מרים ויוחנן אהרוני על כלי החרס מתקופת הברזל (Aharoni and Aharoni 1976) מובאים כלי החרס מרמת רחל כדוגמה למכלול של המאה הז' לפנה"ס. מאז מאמר זה לא נערך דיון נוסף במכלול כלי החרס מתקופת הברזל ברמת רחל. קביעתו של אהרוני על חורבן האתר של רמת רחל בשנת 586 לפנה"ס נשארה ללא עוררין עד לחפירות המחודשות בשנים 2005-2010. מכלול כלי החרס מרמת רחל התקבע במחקר כמכלול חורבן של סוף תקופת הברזל II ג'. בפרסום המחודש של חפירות אהרוני הופרדו מכלולים נקיים מתחת לרצפה ונלמדו ההבדלים בין המכלולים השונים. המסקנות משולבות יחד עם תוצאות החפירות המחודשות להלן.

(ב) מכלולי הכלים מהחפירות המחודשות ברמת רחל

כלי החרס מתחת לרצפת החצר - שטח D3 (לוחות 1-13)

ריבוע D86-87 (לוחות 1-6) כל השברים שנחפרו ברבוע זה נשמרו ומוינו.³²⁷ נספרו למעלה מ-600 שברים (וראו התפלגות לטיפוסים בנספח 3, להלן). רק מעט טיפוסים, כמו קערה B24 (לוח 1:33), סיר בישול CP3 (לוח 3: 13-11), ואולי פיטס P1 (לוח 4: 12) מרמזים על תאריך במאה הח' לפנה"ס. קערות מטיפוס B2, B7, B9, B12 (לוח 1), קדרה מטיפוס K1 (לוח 2: 7-10), נר מטיפוס L1, L2 (לוח 5: 12-13), כנים מטיפוס ST1 (לוחות 5-6), קנקן מטיפוס SJ1 (לוח 4: 1-4) ופערור מטיפוס HMJ4 (לוח 4: 7), הם טיפוסים שראשיתם בתקופת הברזל II ב' והם

325 וראו: פרויד 2011; Freud 2016; Lipschits, Gadot and Freud 2016;

326 המכלול של לוקוס 477 כולל גם את לוקוסים 297, 329, שפורסמו בכרך הראשון של הדו"ח. לשם הנוחות הם נקראים כאן בקיצור לוקוס 477 (Aharoni 1962: Figs. 16-19; 1964: Figs. 28-29).

327 השימוש במונח שברים הוא כיוון שגם לאחר הרפאות, מספר הקערות עם פרופיל מלא זניח. יוצא דופן הוא המספר הרב של הכנים השלמים.

ממשיכים לתקופת הברזל II ג'. יש לציין כי רוב הקערות מטיפוס B7 הן כאלה שאופייניות לתקופת הברזל II ג'. קערות B3, B5, B6, B8, B10, קדרה K3 וקנקן SJ2 אופייניים לתקופת הברזל II ג' בלבד. מנספח 3 עולה כי רוב הקערות הן מטיפוס קערה B7, עם השפה המקופלת החוצה (מקערה B5 יש מספר פריטים בודדים), ואחריהן קערות שטוחות (B2), וקערה חצי כדורית (B10). בין הקדרות בולטת בכמות קדרה K1, וכמות הכנים (ST1) רבה באופן יוצא דופן יחסית לאתרים אחרים בהר (וראו לעיל, ST1 בפרק ד'). מבין הקנקנים בולט קנקן מטיפוס SJ1- קנקן 'למלך'. למרות שלא ניתן היה לרפא את השברים, השברים של קנקן זה מהווים עדות להמצאות קנקני 'למלך' למיניהם, שכן עד כה נמצאו ברמת רחל רק ידיות רבות של קנקנים ועליהן טביעות החותם. כמות הפערורים אינה רבה, אך מיוצגים בה כמעט כל טיפוס הפערורים שנמצאו באתר. בהנחה שיש לתארך מכלול כלים לפי הכלים הכי מאוחרים שבו הרי שצריך לתארך את המכלול כולו לשלהי תקופת הברזל. יחד עם זאת, יש לזכור כי זהו אינו מכלול של רצפה או מפלס חיים בזמן נתון, אלא מילויים כתשתית לרצפה. טיפוס הכלים המאוחרים ביותר שבה קבעו כי הרצפה לא הוקמה לפני שלהי המאה ה' לפנה"ס. טיפוס הכלים הקדומים ביותר עזרו לקביעת תאריך הקמתו של האתר. ניתן לומר שטיפוס הכלים בריבוע שמתחת לרצפה מייצגים משך זמן ארוך, שראשיתו לקראת סופה של תקופת הברזל II ב' או בראשית תקופת הברזל II ג'. טיפוס כלים מובהקים של ברזל II ב' נמצאו בו בכמות זעומה יחסית למכלול כולו (כעשרה שברים לעומת 600). לכן, אי אפשר לקבוע על סמך כלי החרס מתי בדיוק החל שלב זה. עיקרו של המכלול בתקופת הברזל II ג'. קביעת תאריכו של המכלול סביב המחצית הראשונה של המאה ה' לפנה"ס מתבססת על השיקולים הבאים:

א. רוב הקערות בעלות השפה המקופלת החוצה הן מטיפוס B7, רק בודדות הן קטנות יותר מטיפוס B5, שנהייה נפוץ יותר בראשית המאה ה' לפנה"ס (טיפוס B5 הוא הנפוץ בבור 14109, שחודר את רצפה 380, והוא הטיפוס הנפוץ בפסגת עיר דוד בשכבה 9/10 הבבלית-להלן).

ב. היחס בין סירי הבישול מטיפוסים CP1 ל CP2: שני הטיפוסים אופייניים לתקופת הברזל II ג' אך רק טיפוס CP1 ממשיך למאה ה' ולראשית המאה ה' לפנה"ס (וראו פרק ד' CP1). מתחת לרצפה נמצאו יותר סירי בישול מטיפוס CP2 מאשר מטיפוס CP1 (25 לעומת 12 בהתאמה, ראו להלן, נספח 3) על שני הטיפוסים נמצאו תווי קדר רבים.³²⁸

ג. סירי הבישול מטיפוס CP2 הם בעלי רכס מודגש ושפה נוטה החוצה, אך הצוואר קצר יחסית והשפה לא מאוד מפושקת ובכך הם קרובים יותר לסירי בישול בעל הצוואר הזקוף עם מספר רכסים עליו של תקופת הברזל II ב', ממנו ככל הנראה התפתח טיפוס זה.

ד. מטיפוסים B3, ו B8, יש יחסית מעט פריטים, הם יותר אופייניים למכלולי החורבן של 586 לפנה"ס, בסוף התקופה. נתון נוסף לקביעת התאריך סביב מחצית המאה ה' לפנה"ס הוא העובדה שיחד עם הכלים נמצאו 18 טביעות 'למלך' דו כנפיות, אחת מהן עם חרות מעגלית ושש חרותות מעגליות נוספות. אלה מתוארכות למחצית הראשונה של המאה ה' לפנה"ס (וראו לעיל, פרק ו').

328 תווי קדר נפוצים מאוד במכלולי ברזל II ב' ביהודה וראו פרק ד' CP2 וכן Herzog and Singer-Avitz 2015: Pl. 2.4.12

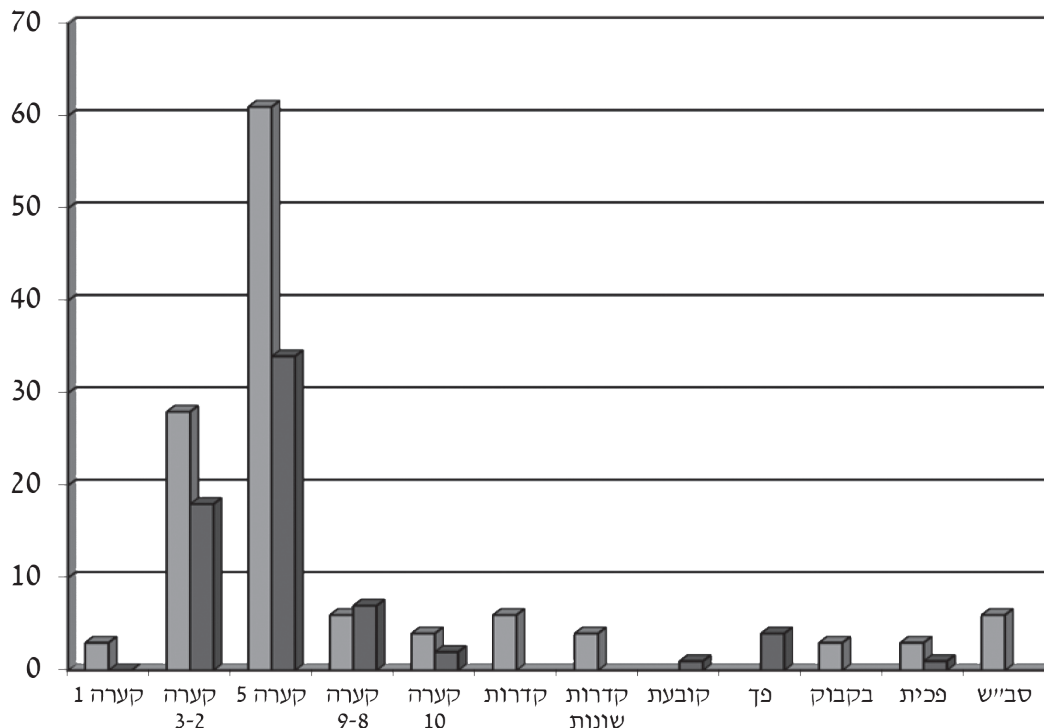
רבועים נוספים מתחת לרצפת החצר: לוקוס 12187 (לוחות 7-8), לוקוסים 12184, 12186 (לוח 9) מרבועים D128, D109, D129. בריבועים אלה טיפוסים הכלים האופייניים לתקופת הברזל II וממשיכים לתקופת הברזל IIg' הם: B2, B4, B7, B9, B11, K1, ST1, SJ1. טיפוסים האופייניים לתקופת הברזל IIg' הם: B1, B2.2, B3, B5, B8, B10, CP1, CP2, JG3, SJ2, HMJ1. בנוסף, נמצאה טביעת 'למלך' דו-כנפית וחותרם פרטי עשוי שנהב עם הכתובת: 'לשלם כלכל' (Lipschits 2011a). טביעה פרטית נוספת 'לצמח אלישע' (ליפשיץ תשע"ב) נמצאה גם היא מתחת לרצפה ברבוע D146, סמוך לבור 14109 (וראו פרק ב'). שתי הטביעות מתוארכות על פי סגנון הכתב והשוואות נוספות לשלהי המאה ה' לפנה"ס (ליפשיץ תשע"ב; Lipschits 2011a).

בור 14109 ברבוע D146 (לוחות 10-12; איור 27) - הבור הכיל כ-75 כלים שלמים. רובם קערות קטנות (כ-60), מספר פכים (5) וקובעות (3). כמו כן, נמצאו סירי בישול, פכית, שברים של פכיות קיפרו פניקיות, כן, אגן ושברים של שני קנקנים. כ-45 קערות שייכות לטיפוס קערה B5, שהיא קערה קטנה עם שפה מקופלת החוצה. האחרות הן מטיפוס הקערות השטוחות, בעיקר קערה B2.2, וקערה B3, מקערות B8, B9, ו B10 יש פריטים בודדים מכל אחת. יש לציין כי בניגוד ללוקוסים אחרים ברצפת החצר, בור זה מכיל כלים שלמים שהתחברו במעבדת הרפאות. המסקנה היא כי רוב הכלים הוטמנו כשהם שלמים. למספר קערות יש חור בבסיסן ונראה שהוא נשבר בעבר ושויף, ככל הנראה במכוון. (לוחות 10: 4; 11: 19, 32). הכמות הרבה של הקערות (מעל 90%) אינה אופיינית, שכן בדרך כלל הקערות מהוות עד כמחצית ממכלולים ביתיים רגילים.³²⁹ מעט שברי כלים נוספים, שלא התחברו לכלים שלמים, כמו שברי קערות, סיר בישול, פכית קיפרו-פניקית, קנקנים ופערורים, שייכים אולי לשכבת המילוי שלתוכה נחפר הבור, ואלה הם כנראה חרסים שהתערבבו בשוליו. זוהי הסיבה לכך שגם ההשוואות של בור זה עם המכלולים האחרים ועם לוקוס 477 הן לכלים השלמים בלבד. טיפוסים הכלים בבור מייצגים את השלב האחרון של תקופת הברזל, דהיינו - סוף המאה הז' או ראשית המאה ה' לפנה"ס.

טבלה 38.1: ריכוז טיפוסים למכלול

מכלול	ברזל IIב'	ברזל IIג'		מאה ו'	מאה ה'
		מחצית ראשונה של מאה ז'	מחצית שנייה של מאה ז' ראשית מאה ו'		
רצוע D86-87 (לוחות 6-1)		CP3, B24, B11			
		L2, ST1, P1, HMJ4, SJ1, JG3, JG1, K1, B12, B9, B7, B2.1			
		CP2, CP1, K3, B10, B8, B5, B3, B2.2, B1, HMJ2, HMJ1, SJ2, JG4			
בור 14109 לוחות 12-10		JG3, JT2, B2.1			
		JG4, B10, B9, B2.2			
		JG2, B5, B8, B3			

329 ראו: Mazar and Panitz-Cohen 2001: 25, Table 6; Freud 2007: Fig. 3.49; 2015: 155-156, Charts 4.3-4.5;

איור 27: התפלגות טיפוסים כלים משטח D3, לוקוס 14109 (צבע כהה), ומחפירות אהרוני, לוקוס 477 (צבע בהיר). (וראו גם: Fulton et al. 2015: Fig. 17)

מטבלת ריכוז הטיפוסים מתחת לרצפה 380 עולה כי טיפוסים בודדים אופייניים רק לתקופת הברזל IIב', כמחצית מהטיפוסים ממשיכים מתקופת הברזל IIב' והמחצית השנייה אופיינית לתקופת הברזל IIג'. ריכוז הטיפוסים בבור 14109 מלמד כי מרבית הטיפוסים אופייניים לתקופת הברזל IIג', חלקם מופיעים בשכבות החורבן של 586 לפנה"ס ואף ממשיכים הלאה כמו B5. לוקוסים עם חרסים נוספים משטח D3 (לוח 13) - שברים של טיפוסים כלים, שנמצאו במקומות שונים בתוך תשתית הרצפה הלבנה, מעידים על המשכה של החצר או הרצפה הלבנה מזרחה ומצפון לחצר 380, מתחת לאומנה של המבנה הביזנטי. רוב הטיפוסים זהים לאלה שנמצאו מתחת לרצפה 380, פרט לקערה בלוח 13: 3 מטיפוס B29, שהוגדר כטיפוס בבלי.

כלי החרס משטח D6

מכלול פערורים בלוקוס 14052 שטח D6 (לוח 14), בחדר זה נחשפו בעיקר פערורים, ולא כל השברים התחברו לכדי כלים שלמים.³³⁰ רוב הפערורים ממכלול זה הם מטיפוס HMJ1, שהוא הנפוץ ברמת רחל. לחלקם גליות עדינה בשפה, ולכן ניתן להחשיבם גם כטיפוס MHJ6 (לוח 14: 11-13). האחידות הרבה של הפערורים, והעובדה שכולם שייכים לאותו טיפוס, מעידה על כך שהם מייצגים, ככל הנראה, שימוש בפרק זמן קצר. כלי החרס הנוספים מלבד הפערורים מטיפוס HMJ1 הם הקערה מטיפוס B2.2, קערה מטיפוס B5, פך מטיפוס JG4, ונר מטיפוס L2. כמו כן נמצאו, אך לא צוירו, שברים מטיפוסים הכלים: B6, B2.2, B4, B7, B8, B9, B10, CP1, קטן מאוד, JG1, JG3, SJ2.1, (קנקנית עם משח ורדרד ומירוק בחוץ), SJ2, P1 ושבר של קובעת או כן גלילי עם בסיס הצוצרה צבוע אדום כהה.

330 מלבד הפערורים המובאים בלוחות יש עוד כ-20 פערורים עם פרופיל כמעט מלא שלא צוירו.

טבלה 38.2: ריכוז טיפוסים למכלול

מכלול	ברזל II ב'	ברזל II ג'		מאה ו'	מאה ה'
		מחצית ראשונה של מאה ז'	מחצית שנייה של מאה ז' ראשית מאה ו'		
לוקוס 14052, תשתית רצפה (לוח 14)		L2			
			,HMJ1 ,JG4 ,B5 ,B3 HMJ6/1		

מריכוז הטיפוסים בלוקוס 14052 נראה כי רוב הטיפוסים אופייניים לשלהי תקופת הברזל II ג'. נראה שמכלול זה מקביל לאותו פרק הזמן של בור 14109.

כלי החרס משטח D4 (לוחות 15-17)

חרסים משלב D4-8 (לוחות 15 : 8-1 ; 16 ; 17 : 27-1), שנמצאו בתוך המילוי הלבן של הרצפה שניגש אל הקירות, מתעלות היסוד של הקירות או הרצפה עצמה (וראו לעיל, פרק ב' שטח D4). נמצאו טיפוסים ששייכים בעיקר לתקופת הברזל II ג'. חרסים משלב D4-7, (לוח 15 : 15-9 ; 17 : 29-28), מתוך תעלות השוד, מכילים גם הם טיפוסים מתקופת הברזל II ג' בלבד. הקנקנים מטיפוס SJ1 (בלוח 15 : 15-14), הם הבודדים שהצלחנו לרפא: האחד עד למחצית והשני כמעט שלם. לפי סוג הטין והצורה הם שייכים לטיפוס קנקן הוורדה, שהוא צר ומוארך יותר מקנקני 'למלך', ומופיע בשלהי התקופה (וראו לעיל, פרק ד' SJ1). על פי הדמיון בשפה ובעובי הדופן ייתכן שהשברים הנוספים שייכים לאותו הטיפוס.

טבלה 38.3: ריכוז טיפוסים למכלול

מכלול	ברזל II ב'	ברזל II ג'		מאה ו'	מאה ה'
		מחצית ראשונה של מאה ז'	מחצית שנייה של מאה ז' ראשית מאה ו'		
שלב D4-8 (לוחות 15 : 8-1 ; 16 ; 17 : 27-1)		,SJ1 ,ST1 JG3 ,K1 ,B9 ,B2.1 ,B7			
			SJ2 ,JG4 , CP2 ,CP1 ,K5 ,K3 ,B10 ,B2.2 ,B8 ,B6 ,B5 ,B3		
שלב D4-7 (לוחות 15 : 15-9 ; 17 : 29-28 ; 16 ; 17 : 21-17)		?JG1 ,K1			
			,HMJ1 ,SJ1 ,B8 ,B6		

השוואת ריכוז הטיפוסים משלב D4-8 מול ריכוז הטיפוסים משלב D4-7:

בשלב D4-8 יש טיפוסים שראשיתם בתקופת הברזל II ב', אך הם נפוצים בתקופת הברזל II ג'. רוב הקערות הן מטיפוסים האופייניים למחצית המאה הז' לפנה"ס, ומופיעים במכלולי החורבן של שנת 586 לפנה"ס בסוף תקופה זו. כלי החרס מתקופת הברזל מלוקוס 15181 משלב D4-7 שייכים בעיקר לשלהי תקופת הברזל II ג' (קנקני הוורדה מטיפוס SJ1 (לוח 15 : 16-11), המופיעים בסוף המאה הז' לפנה"ס, והפעוררים מטיפוס HMJ1 (לוח 15 : 10-9), המופיעים החל ממחציתה של מאה זו. כך גם על רצפת לוקוס 12004 משלב D5-7 (טיפוסים B8 ,B6 , לוח 16 : 19-17). בלוקוס 15016 (לוח 17 : 29-28) נמצאו שני שברים לא הכי אינדיקטיביים, אבל שייכים לתקופת הברזל II ג'.

כלי החרס מהשטחים הצפון מערביים (לוחות 18-22)

כלי החרס מתוך תעלה 4 (לוחות 18-20; 21: 1-8) - בתעלה 4 נמצא עירוב של טיפוסי כלים מתקופת הברזל II
 ג' יחד עם טיפוסי כלים נוספים. חלק מהטיפוסים הנוספים מאוד דומים לטיפוסים של תקופת הברזל II, אך הם עשויים מטין שמקורו מתצורת מוצא. אלה הם קערה מטיפוס B25 (לוחות 13-14; 19: 25), וקדרה מטיפוס K8 (לוח 21: 8), שהן המקבילות הממשיכות את קערה B5 וקדרה K3 בהתאמה. חלק מהטיפוסים החדשים הן בצורה והן בסוג הטין, כמו B18 (לוחות 12: 18; 15-16; 19: 24-25; 21: 1), B28 (לוח 17: 18), JG8 (לוחות 18: 23, 25; 20: 9), SJ5 (לוחות 18: 26-27; 20: 10; 21: 4), SJ6 (לוחות 18: 28; 21: 3) ו L3 (לוחות 18: 30; 13-14). מתוכם יש טיפוסי שנעשו נפוצים יותר בראשית התקופה הפרסית כמו B28, SJ5, L3. כל סירי הבישול מתעלה זו הם סירי בישול פתוחים ללא צוואר מטיפוס CP1, חלקם קטנים או שהשפה שלהם דקה ומעוותת וללא החריץ המאפיין את הטיפוס בתקופת הברזל II. רוב הקערות השטוחות הן מטיפוס B2.2, רוב הקערות המזוות הן מטיפוס B8, והקערות בעלות השפה המקופלת החוצה הן מטיפוס B5 הקטנות, כמו אלה מבור 14109 בשטח D3. קערה B26 (לוח 18: 5) שלא מופיעה לפני המחצית השנייה של המאה הז' לפנה"ס, מופיעה במכלול זה (וראו בפסגת עיר דוד שכבה 9/10 להלן). בבסיס תעלה 2, ממילוי אדמה חומה (לוח 22) נמצאו מעט כלים משלהי תקופת הברזל.

טבלה 38.4: ריכוז טיפוסיים למכלול

מפלו	ברזל II ב'	ברזל II ג'		מאה ו'	מאה ה'
		מחצית ראשונה של מאה ז'	מחצית שנייה של מאה ז' ראשית מאה ו'		
מתוך תעלה 4 לוקוסים: 10255, 10215, 10259, 10221 (לוחות 20- 18; 21: 8-1)	,JG3 ,JT2 ,B9.1 ,B2.1				
	,B10 ,B9.2 ,B4				
	,HMJ1 ,CP1 ,B8 ,B26 ,B5 ,B3 ,B2.2				
	,K8 ,B25 ,B18 ,L3 ,SJ5				
לוקוס 10244 מעל 10255 (לוח 21: 4-9) לוקוס 10172 מעליו (לוח 41)	SJ? 6/7 ,JG8 ,B28				
	,SJ5 ,JG9 חשמונאי				
	,CP1 ,B25				
מתוך תעלה 2 לוקוס 10064 (לוח 22)	SJ1 ,JG1 ,CP1 ,K3				
	,B2.2				
	,B5				

ריכוז טיפוסי הכלים מתוך תעלות 4 ו 2 מורה על טיפוסיים שעיקרם מהמחצית השנייה של המאה ז' ומהמאה הו' לפנה"ס. מרבית הטיפוסים בתוך תעלה 4 הם כאלה שהיו נפוצים מאוד בראשית המאה הו' לפנה"ס, אך הם היו מוכרים קודם לצד טיפוסיים חדשים, שלא נמצאים בשכבות החורבן, ולכן הם מאוחרים לראשית המאה הו' לפנה"ס. בשל הדמיון לטיפוסים

הקודמים, הם קרוב לוודאי קרובים אליהם בזמן. פרט לשבר בודד מטיפוס SJ6/7, שהוא אולי חדירה מאוחרת יותר, ניתן לתארך את כלי החרס בתעלות אלה למחצית המאה ה' לפנה"ס.

בלוקוס 10244 (לוח 21: 9-14), שנמצא מעל לוקוס 10255, נמצאו טיפוסי כלים שראשיתם במהלך המאה ה' לפנה"ס, ומעליהם נמצאו שפכי הכיסוי כפי שהם מוכרים משכבות המילוי שכיסו את שלבי הבנייה III-I. יש בהם חרסים מתקופות הברזל עד לתקופה החשמונאית. בלוקוס 10172 (לוח 41) ובחלק ברבוע B354 (לוח 42: 6-12) ניתן להתרשם בעיקר מטיפוסי הכלים מהמאות ו'-ה' לפנה"ס. טיפוסי כלים אלה מופיעים בכל החתכים של שכבת הכיסוי בשלב B2-2, והם נותנים ביטוי לתקופה שעד לחפירות המחודשות לא היה לה כמעט ביטוי בממצא, פרט לטביעות ה'יהוד'.

כלי החרס משטח C (לוחות 23-27)

הלוקוסים מתוך אדמת הגן (לוחות 23-24) - מספר הקערות מטיפוס B5 גדול בהרבה ממספר הקערות מטיפוס B7. מספר סירי הבישול מטיפוס CP1 גדול ממספר סירי הבישול מטיפוס CP2. טיפוסיים שלא מופיעים בשכבות החורבן הם: B29, B25, במספר פרטים כל אחד ו L3, B28, B16, JG7, כפרט בודד מכל טיפוס.

טבלה 38.5: ריכוז טיפוסיים למכלול

מכלול	ברזל II ב'	ברזל II ג'		מאה ה'
		מחצית ראשונה של מאה ז'	מחצית שנייה של מאה ז' ראשית מאה ו'	
אדמת הגן (לוחות 23-24)		,ST1 ,K1		
		,HMJ1 ,JG4 ,CP2 ,B15.1 ,B9 ,B4 ,B7 ,P2 ,L1 ,HMJ2		
			,K3 ,B10	
		,CP1 ,B5		
		,L3 ,B29 ,B25 ,JG7		
		,B28 ,B16		
לוקוס 838 מתחת למבנה 814 ומעל תעלה E (לוח 25)		,HMJ1 ,SJ2		
		,B5		
		,B25		
		,SJ6 ,B16 ,B13		
מבנה 814 (לוחות 26-27)		,ST2 ,JG3 ,B15.2		
		,B29 ,B28		
		,SJ5 ,L3 ,B27 ,B16		
		,JG9 ,CP4		
לוקוס 33 שלב C-5/6 (לוח 43: 3-7)		,CP1		
		,B22		
		,SJ6 ,SJ5		

ריכוז של טיפוסי הכלים באדמת הגן מראה הצטברות של חרסים האופייניים בעיקר לשכבת החורבן של ראשית המאה ה' לפנה"ס, ביחד עם טיפוסיים כמו B29, B25, JG7, שהתפתחו מטיפוסיים הנפוצים בשכבות החורבן. מעט טיפוסיים

חדשים נפוצים יותר בתקופה הפרסית (B16, B28). בין אם כלי החרס באדמת הגן משקפים את החרסים שהובאו יחד עם אדמת הגן (כולם טיפוסים מוכרים היטב ברמת רחל), או שהגיעו אליה במהלך השנים שבהן עובדה האדמה, ניתן לומר שהחרסים המאוחרים ביותר בתוכה הם מראשית המאה ה' לפנה"ס.

החרסים מתחת לרצפת מבנה 814 ומעל לתעלה E (לוח 25) - מעט חרסים נמצאו, אך הם משקפים שילוב של טיפוסים משכבות החורבן עם טיפוסים שהמשיכו להתקיים אחרי החורבן. ריכוז של טיפוסים הכלים מתחת לרצפת המבנה (לעיל), נותן תמונה דומה למה שנמצא באדמת הגן. אמנם סתימת התעלה נעשתה כנראה בשלב סטרטיגרפי מאוחר לאדמת הגן, אך נראה שזה נעשה בפרק זמן מקביל או סמוך לה.

מבנה 814 (לוחות 26-27) - מהמבנה רופאו שלושה קנקנים שלמים מטיפוס SJ5 (לוח 27: 4-6). לשניים מהם שפה מעובה כלפי חוץ ולאחד צוואר קצר מעובה ושפה נוטה החוצה. מבחינה זו הם דומים לטיפוס המשנה השני שנמצא בבור 13174, וכולל את רוב הקנקנים בעלי ארבע הידיות, כולל אלה עם הטביעות על הידיות (ראו להלן). הם בעלי כתף רחבה וחלק מדופנותיהם שקועות בצוואר או לאורך הגוף, עדות לרמה טכנולוגית ירודה. כל הקערות אופייניות לתקופה הפרסית, חלקן לראשיתה של תקופה זו (כמו, למשל, טיפוסים B28, B29, לוח 26: 1-3) וחלקן אופייניות לכל התקופה הפרסית (לוח 26: 4-6). סיר הבישול (לוח 26: 7) הוא מהטיפוס הפרסי המוכר בראשית התקופה. פך (טיפוס JG3, לוח 26: 11) ממשיך את המסורת של תקופת הברזל. פכים (טיפוס JG9, לוח 26: 8-10, 12) אופייניים לתקופה הפרסית, מתוכם שני פכים (לוח 26: 8, 10) בעלי צוואר הנפתח לשפת מדף, שנפוצים יותר במאה ה' לפנה"ס, וממשיכים לתקופה ההלניסטית (טיפוס JG9). ריכוז הטיפוסים של מבנה 814, מצביע על כך שתאריכו של המבנה הוא המאות ה'-ד' לפנה"ס.

משלב C-5/6 (לוח 43: 7-3), המייצג את שלב השימוש באדמת הגן נמצאו טיפוסים B22, CP1, SJ5, ו SJ6, שטווח הזמן שלהם הוא המאות ו'-ה' לפנה"ס. מאותו השלב, בבסיס תעלה 6020 (לוח 52: 1-2) נמצאו טיפוסים הכלים B29, ו SJ5, מהמאות ו'-ה' לפנה"ס.

שכבת הכיסוי (לוחות 43-52) - לוקוסים שכיסו את מבנה 814 (לוחות 43: 1-2; 44): בלוח 43: 1-2, מובא נר יבוא הלניסטי ופך מלוקוס 813, החותם את פינתו הדרום מערבית של המבנה. בלוח 44 מובאים טיפוסים כלים מלוקוסים שונים מעל המבנה, המייצגים את התקופות השונות שנמצאו בשכבת הכיסוי. הם ממוינים לפי תקופות (ברזל II ג' – לוח 44: 1-4; בבליית-פרסית – לוח 44: 5-20; הלניסטית ומאוחרים יותר – לוח 44: 21-26). בלוח 45: חרסים מהתקופה הפרסית וההלניסטית מפיר 832. בלוחות 46-47, 50: מבחר חרסים מלוקוסים שונים מעל אדמת הגן בחלק הצפוני של שטח C. בלוחות 48-49: חרסים מדרום לברכה 2, בהם בעיקר חרסים מתקופת הברזל II ג' (לוח 48: 1-15) ומהמאות ו'-ה' לפנה"ס (לוח 48: 16-21; 49: 1-15). בלוח 51: חרסים מכיסוי ברכה 2, שכוללים הרבה חרסים הלניסטיים והרודיאנים. בלוח 52: 4-8: חרסים מהמאה ה' לפנה"ס, משכבת הכיסוי בחלק הדרומי של שטח C. בלוח 52: 3, 9-16: מגוון חרסים שכיסו את ברכות 4 ו 5 ומאזור הכבשנים – כלים הלניסטיים בעיקר.

חשיבות ההצגה של כלי החרס משכבת הכיסוי היא בעיקר בהבנה ששכבה זו מכילה בערבוביה טיפוסים כלים מכל ארבעת שלבי הבנייה הראשונים. החרסים המאוחרים ביותר עזרו לתארך את שלב הכבשנים והפעילות המאוחרת בשטח C.³³¹ בנוסף, בהעדר מכלולים נקיים טובים נוספים, הצגת טיפוסים הכלים שזוהו במכלולים הטובים (כמו המכלול שמתחת לרצפת החצר, בור 14109, תעלה 4, בור 13174 ומבנה 814), גם במכלולים של שכבת הכיסוי, ובמיוחד אלה מהתקופה הבבלית והפרסית, מעידים על הרציפות ועל עוצמת הפעילות הגדולה באתר בתקופות אלה. רוב טיפוסים הכלים מתקופת הברזל במילויים אלה, הם כאלה האופייניים לתקופת הברזל II ג'. בעיקר למחצית השנייה של המאה הז' ולראשית המאה הו' לפנה"ס. סיר הבישול הנפוץ בהם הוא מטיפוס CP1, הפערור מטיפוס HMJ1, מעט טיפוסים כלים אופייניים למאה הו' לפנה"ס, כמו קערה B22, B25 ו B29, ולתקופה הפרסית כמו קערות B16, SJ5, SJ6.

כלי החרס משטח D1 (לוחות 28-39)

חרסים משלב D1-9, מלוקוס 13014, (לוח 28) נמצאו על סלע האם והם מייצגים את שלבי הבנייה הראשונים באתר, כולם, פרט לקנקן בלוח 28: 14, מתוארכים לתקופת הברזל II ג'. כל הטיפוסים נפוצים יותר לקראת סוף התקופה - בסוף המאה הז' ובראשית המאה הו' לפנה"ס. מלוקוס 13119 (לוח 29: 1-3) ממילוי רצפה, נמצאו מעט חרסים, המייצגים את השלב האחרון בתקופת הברזל II ג', זאת, על סמך הקערה מטיפוס B26 ופערור HMJ1. מלוקוס 918 (לוח 29: 15-4), שהוא קטע רצפה על גבי הסלע המוחלק, נמצאו טיפוסים כלים המתאימים לשלב האחרון בתקופת הברזל II ג' יחד עם טיפוסים דומים להם חדשים (לוח 29: 6-7, 10-12, 14-15), ולכן יש לתארך את קטע הרצפה הזה למאה הו' לפנה"ס.

טבלה 38.6: ריכוז טיפוסים למכלול

מכלול	ברזל II ב'	ברזל II ג'		מאה ה'
		מחצית ראשונה של מאה ז'	מחצית שנייה של מאה ז' ראשית מאה ו'	
13014, D1-9 (לוח 28)		,B2.1 ,ST1 ,K1		
		SJ2 ,B15.2		
		,B9 ,B6 ,B2.2		
		,CP1 ,B5		
D1-9 ,13119 (לוח 29: 1-3)		,SJ2		
		HMJ1 ,B26		
D1-9 ,918 (לוח 29: 4-15)		,B7 ,B2.1		
		,B8 ,B2.2		
		,CP1		
		,K8 ,B18 ,B27 ,B25 ,JG8		

331 כלי החרס מהתקופות ההלניסטית עד לרומית המאוחרת יפורסמו על ידי דבי סנדהוס. הם לא נדונים כלל בעבודה זו כיוון שאין בהם עניין לצורך מחקר זה.

ניתן לסכם כי ממילוי הרצפה נמצאו חרסים מהשלב הראשון, המתוארך למחצית תקופת הברזל II ג', ואילו בקטעי הרצפות יש עדות לשימוש משלהי תקופת הברזל II ג' ולתוך המאה ה' לפנה"ס, מעבר לתאריך החורבן בשנת 586 לפנה"ס. זאת, כיוון שיש שם טיפוסים כלים שאינם נמצאים במכלולי החורבן.

כלי החרס מבור 13174 (לוחות 30-39) - מכלול הכלים שמוצאם בבור כולל קנקנים בעלי 4 ידיות, קנקנים קטנים דמויי שק, קדרות עמוקות, קערות שונות, סירי בשול, פכים, פכיות, נרות וכנים קטנים. עיקר המכלול הוא הקנקנים בעלי ארבע הידיות או קנקני 'יהוד' (טיפוס SJ5), כיוון שעל הידיות של רבים מהם נמצאו טביעות 'יהוד' (בהקבלה לקנקני 'למלך' וורדה של תקופת הברזל II).³³² רופאו 7 קנקני יהוד שלמים כשלצידם 8 קנקנים נוספים עם פרופיל מלא או כמעט מלא. בנוסף, נספרו למעלה מ-35 חלקי קנקנים נוספים, שאינם מתחברים לכדי פרופיל מלא. על תשעה קנקנים יש טביעות, כשעל שלושה מהם הוטבעו שתי טביעות: אחת על כל ידית (הידיות הטבועות סמוכות זו לזו ולא מנוגדות משני צידי הקנקן), קנקן אחד הוטבע בטביעה אחת על הידית, וחמישה קנקנים נמצאו עם טביעות שונות על הגוף. בסך הכול, מתוך 35 טביעות שנמצאו בבור 15 התחברו לקנקנים. הטביעות שנמצאו על-גבי קנקנים הן טביעות אריה עם טביעות פרטיות וטביעות יהוד, יהוד חננה, יהועזר, מהטיפוסים אותם הגדירו ליפשיץ וונדרהופט כטיפוסים קדומים, שמתוארכים למאות ו'-ה' לפנה"ס (Lipschits and Vanderhoyt 2011 על הטביעות ראו לעיל, פרק ו'). בדומה לקנקני 'למלך' וקנקני הוורדה, לא כל קנקני ה'יהוד' מוטבעים, אך הקנקנים הטבועים והקנקנים הלא טבועים הוכנו כנראה באותם בתי יוצר. ניתן לומר שהממצא מבור זה הוכיח מעל לכל ספק מהו סוג הקנקנים עליהם הטביעו את חותמות האריה ויהוד.

מבין הכלים בבור, אין אף טיפוס כלי שמוכר משכבת החורבן של שנת 586 לפנה"ס, וזאת פרט לסיר הבישול מטיפוס CP1 (לוח 32: 6-1). עם זאת, בדיקות פטרוגרפיות הראו שסירי הבישול בבור נעשו מטין שהרכבו שונה מזה של סירי הבישול מאותו הטיפוס שנמצאו מתחת לרצפת החצר (וראו לעיל, פרק ה'). מבין הקערות, טיפוסים B25, B22, B28 ו B29 (לוח 30: 3-1, 8, 11) אופייניים יותר למאה ה' לפנה"ס. רוב הקערות בבור הן מטיפוסים B18, B16, B14, B31, B29 (לוח 30: 4-7, 12-22) שחלקם אמנם מתחילים במאה ה', אך הם מוכרים היטב מהתקופה הפרסית. מבין הקדרות, אחת תוארכה למאה ה' לפנה"ס (K8, לוח 31: 1), וכל היתר (K2 עם בסיס חצוצרה, K9, לוח 31: 2-9) מוכרות מהתקופה הפרסית. מבין הפכים והפכיות (לוח 33), רובם מתוארכים למאות ו'-ה' לפנה"ס. יוצאות דופן הן פכיות JT8, JT9 (לוח 33: 10-11), ששיא תפוצתן במאות ד'-ג' לפנה"ס. הנרות (לוח 36), על בסיס שטוח או מעוגלים עשויים ברובם טין בהיר שמקורו מתצורת מוצא. מבין הקנקנים דמויי השק, שלושה הם במסורת הקנקנים דמויי השק של תקופת הברזל II ג' (SJ6, לוח 36: 3-1) ואחד קרוב יותר לאלה מהתקופה ההלניסטית מהמאה ה' לפנה"ס (SJ7),

332 27 ידיות של קנקנים ועליהם טביעות יהוד, התגלו בבור עוד בזמן החפירה ושטיפת החרסים באתר. בשל המספר העצום של הידיות נושאות הטביעות ושברי הגוף הרבים, הוחלט כבר בתחילת החפירה לשמור את כל החרסים ולשלוח את כולם לרפאות. חשוב לציין שמצב הכלים בבור לא אפשר לנו לזהות כלים שלמים במהלך החפירה. רק עם פריסת החומר על שולחנות הרפאות ניתן היה לחבר כלים שלמים. כל שקיות החרסים מהבור נפרשו על למעלה מ-25 שולחנות במעבדת הרפאות של המכון לארכיאולוגיה באוניברסיטת תל אביב. רפאות המכון רחל פלטה, שמרית סלם ויפית וינר השקיעו כחצי שנה של עבודה מאומצת בתהליך של מיון ואיסוף ארוך וממושך. במהלך עבודת הרפאות זהו על ידי הרפאות 8 טביעות נוספות על ידיות וכתף קנקן.

לוח 36: 4). לקנקן יהוד, טיפוס SJ5, יש שני טיפוסים משנה (לעיל, פרק ד'): האחד (לוח 37) קנקן עם צוואר גבוה יחסית ועליו טביעת האריה עם טביעה פרטית או טביעת יהוד חננה על הכתף. טביעות אלה מתוארכות כאמור למאות ו', ה' לפנה"ס בהתאמה. טיפוס משנה זה מיוצג בבור בכמות קטנה יחסית. רוב קנקני יהוד בבור הם מטיפוס המשנה השני המאוחר יותר, עם הצוואר המתעגל (לוחות 38-39). אלה קנקנים בעלי גוף מוארך וכתף מעוגלת, הם מזכירים בצורתם את קנקני הוורדה, פרט לבסיס שהוא מעוגל יותר. אין בקנקנים אלה אחידות מבחינת הגודל, הצורה והרכב הטיין. אמנם כולם נדגמו ונמצא שהם עשויים מטיין שמקורו בתצורת מוצא עם חול עמינדב, אך ניכרת שונות בהרכב של הטיין, ובגודל החסמים. בדיקות שאריות חומרים (Residue Analysis) שנעשו על ידי דבורי נמדר למספר קנקנים, הראו שבארבעה קנקנים הוחזק תמד (יין דבש – mead) – משקה אלכוהולי העשוי דבש, שמרים ומים.³³³ בבור נמצאו גם ארבעה שברים קטנים של כלים אטיים, המתוארכים למאה ה' – ראשית המאה ה' לפנה"ס (Martin in preparation). השברים קטנים ביותר, ואין בהם כדי להעיד על כלל הכלים השלמים שנתגלו בבור.

טבלה 38.7: ריכוז טיפוסים למכלול מבור 13174.

מכלול	ברזל II ב'	ברזל II ג'		מאה ו'	מאה ה'
		מחצית ראשונה של מאה ז'	מחצית שנייה של מאה ז' ראשית מאה ו'		
בור 13174 שלב D1-9 (לוחות 30-39)			ST2, JT3, JT2, JT1, JG3, CP1, B14		
			K2, B28, B25, B22, JT5, K8		
			L3, SJ6, SJ5, JG8, JG7, B18, B16, B29		
			K9, B32, B31, B14.2, JT9, JT8, JG9, CP4, SJ7, אטי		

לפי ריכוז הטיפוסים, נראה שמהמאה ה' לפנה"ס יש ייצוג רב של טיפוסים, אך מספר הפריטים קטן יחסית. לעומת זאת, רוב הכלים במכלול מוכרים היטב מהתקופה הפרסית, בעיקר מהשלב הקדום שלה במאה ה' לפנה"ס. מספר טיפוסים כמו קערה B31, וקנקן SJ7 יותר אופייניים למאה ה' ואילך לפנה"ס. אם נוסף על נתון זה את נתוני מחקר הטביעות, הרי שהטביעות על הקנקנים מתוארכות למאה ה' עד לסוף המאה ה' לפנה"ס. טביעות שלא התחברו לקנקנים מטיפוסים הביניים 13-15 של ליפשיץ וונדרהופט, מתוארכות למאה ה' לפנה"ס. כלי החרס מבור 13174 שייכים לטווח הזמן של המחצית השנייה או לקראת סוף המאה ה' והמאה ה' לפנה"ס.

רצפות שכיסו את בור 13174 וחתמו אותו (לוחות 53-54). מכילות עירוב של חרסים מתקופת הברזל II ג' (מעט, לוח 53: 1), מהמאות ו', ה'-ד' לפנה"ס (לוח 53: 2-6; 54: 1-7), ומהתקופות ההלניסטית-רומית קדומה (לוח 53: 14-17; 54: 8-17). רצפות אלה מתוארכות, לפי החרסים המאוחרים שנמצאו בהן, למאה ה' לפנה"ס, לשלב הבנייה V

333 ממרכז קימל למדעי הארכיאולוגיה במכון ויצמן וכחלק ממחקר ישראל הקדום בראי מדעי הטבע והמדעים המדויקים במימון ה-ERC ובניהולם של ישראל פינקלשטיין וסטיב ווינר (נמדר, דוח פנימי עבור דוח החפירה).

באתר. חתכים בשפכים ובורות מעורבים בשטח זה (לוחות 55-56), מציגים תמונה דומה של חרסים שהמאוחזרים בהם מתוארכים לתקופה ההלניסטית. בלוח 56 מוצגים מגוון טיפוסים מהמאות ו'-ה' לפנה"ס בלבד, מתוך שפכי הכיסוי.

כלי החרס משטחים A, B1 (לוח 40)

בניקוי תעלה שחפר אהרוני (ראו לעיל, פרק ב', שטח A, ולוח 40: 2-3) נמצאו שני כלים: סירי בישול מטיפוס CP3.1 מהמחצית הראשונה של המאה הז' לפנה"ס, וקערה מטיפוס B12. אמנם ההקשר הארכיאולוגי אינו טוב, אך שניהם משלב הבנייה הראשון, והם תואמים למה שנמצא מתחת לרצפת חצר 380. בניקוי מחצבה שחפר אהרוני (וראו פרק א' שטח B1, לוח 40: 1) נמצאה קערה מטיפוס B2.1. בנוסף, נמצאו שברים קטנים מטיפוסים B2.2, B5, B7, K1, SJ1, ST1 שלא צוירו. את כולם ניתן לשייך מבחינה טיפולוגית, לשלב הבנייה הראשון והשני.

ג) דיון במכלולים של שלבי הבנייה II-I מתקופת הברזל II ג'

השוואה בין המכלולים שנמצאו מתחת לרצפת החצר

בבור 14109 מגוון הטיפוסים מצומצם (לוחות 10-12, איור 27). המכלול כולל כמות גדולה של כלי שולחן או כלי שתייה שלמים. האחידות בכל טיפוס בולטת לעין, שכן כ-45 הקערות מטיפוס B5 מאוד דומות זו לזו, וכך גם לגבי קערות מטיפוסים B2.2 ו-B3. הכמות הגדולה של הקערות מרמזת על פעילות מיוחדת, לא ביתית באופייה, ועל הטמנה, כנראה מכוונת (וראו: 6: 2015, Fulton et al. על פירוש המכלול כבור הטמנה טכסי). בתשתית הרצפה בלוקוס 14052 (לוח 14), המכלול מייצג כנראה תכולת מחסן, שהקנקנים שבו שימשו מאוחר יותר כתשתית לרצפה. מתחת לרצפת חצר 380 (ברבוע 87-86 D ונוספים בשטח D3, וראו נספח 3), מגוון טיפוסים הכלים רב ביותר, והוא כולל, בנוסף למגוון קערות וקדרות, גם סירי בישול, נרות, כנים וקנקנים שונים, שמרמזים מצד אחד על פעילות שיכולה להיחשב כביתית, אך מצד שני המכלול כולל גם כנים רבים וטביעות 'למלך' על ידיות של קנקנים, שמעידים על פעילות מנהלית-כלכלית. יחד עם זאת, יש לזכור שכל הכלים הללו לא נמצאו 'in situ', אלא הונחו במקום כחלק מהקמת המבנים משלב הבנייה השני. לא ברור מיקומם קודם לפילוס וליישור של השטח ומנין בדיוק הם הובאו. מתחת לרצפת החצר יש שונות רבה בקוטר, בצפיפות המירוק ובחיפוי של קערות מטיפוס B7, או בעובי הדופן, וכן במירוק ובחיפוי של קערות מטיפוס B2. מספר הקערות עם החיפוי והמירוק הצפוף המעולה (B3, B6, B8) נמוך יותר מתחת לרצפת החצר לעומת בור 14109. שברים של הפערור מטיפוס 1, שהוא הטיפוס הנפוץ בלוקוס 14052, נמצאו גם מתחת לרצפת החצר אך יחד עם טיפוסים פערורים אחרים. קערות מטיפוס הקערה השטחה B3, וקערה B5, נמצאו יחד עם הפערורים בלוקוס 14052, והם פחות נפוצים מתחת לרצפת החצר. מקערה B3 נמצאו בבור 14109 ארבע קערות שלמות ומספר שברים נוספים. מתחת לרצפה הלבנה נמצאו רק שברים בודדים מטיפוס זה. ניתן להניח לכן, שלוקוס 14052 ובור 14109 מקבילים בזמן. בנוסף, יש מתחת לרצפת החצר טיפוסים קדומים לאלה שנחשפו בלוקוס 14052 ובבור 14109 (לדוגמא B24, CP3). לכן, המכלול מתחת לרצפת החצר מייצג משך זמן ארוך יותר שראשיתו קדומה לבור 14109 ולתשתית רצפה 14052, החל בסוף המאה הח'

לפנה"ס ועד לשלהי המאה הז' או ראשית המאה הו' לפנה"ס. לעומת זאת, הכלים בבור 14109 ובתשתית רצפה 14052 מייצגים את השלב האחרון של תקופה זו, דהיינו - שלהי המאה הז' או ראשית המאה הו' לפנה"ס.

השוואת ממצאי החפירות המחודשות לממצאי חפירות אהרוני

המכלולים המקבילים מחפירות אהרוני למכלולים מהחפירות המחודשות הם: הממצא מתחת לרצפה 380 (Freud 2016a) המקביל לרצוע D86-87 בשטח D3. הממצא מחדר הסוגרים הדרומי (לוקוס 218), המקביל ללוקוס 14052 שנמצא בסמוך לו. הממצא מלוקוס 477 מחפירות אהרוני המקביל לבור הטמנה 14109.

לוקוסים מרצפה 380: בחפירות החדשות לא נמצאו מכלולים על רצפת החצר, אשר נחפרה בעבר על ידי אהרוני (Gadot et al. 2016b: 109-124, Fig.8.1). כל מה שנחשף בחפירות המחודשות הוא מתוך המילוי הלבן שנועד לפלס את רצפה 380 או מתחת לה (Lipschits et al. 2011: 31). במקומות בהם חפר אהרוני מתחת לרצפת החצר (Freud 2016a: 255, 263, לוקוסים 277, 278, 391), מתקבלת תמונה דומה מאוד לתוצאות החפירה בריצוע D86-87. נמצא מגוון גדול של טיפוסי כלים (וראו נספח 3), ובמיוחד בולטים הכנים הרבים. חפירת הריצוע D86-87 הוסיפה, מעבר למגוון הרב של כלי החרס, את היחס ואת החלוקה הכמותית ביניהם, כיוון שכל השברים נשמרו ותועדו.

משך הזמן שמייצגים טיפוסי הכלים בלוקוסים שמקורם בריצוע D68-87, כמו גם לוקוסי אהרוני במילויים שמתחת לרצפת החצר הוא ארוך יחסית, החל משלהי המאה הח' ועד לשלהי המאה הז' וראשית המאה הו' לפנה"ס.³³⁴

המבנה הדרומי (לוקוס 218) ומקבצי הפערורים מחפירות אהרוני (Freud 2016: 263) - אמנם שברי הפערורים מפוזרים בכל מקום בחפירה אך גם מחפירות אהרוני (Aharoni 1962:14, 41, 42; 1964: 31-32) ניתן לאתר מקבצים שלהם, כמו, למשל, באזור לוקוס 380 בריצוע T18, במזרח החצר, בלוקוס 420 בריצוע V20, בחצר המזרחית בלוקוס 353 בריצוע R22, במבנה הצפוני בלוקוס 329 בריצוע X17 (Gadot et al 2016b: Fig. 8.1; 2016c: Fig. 9.4). גם בלוקוס 218 בריצוע R15, נמצאו פערורים בסמוך ללוקוס 14052, שנחפר בחפירות המחודשות, וישבו נמצאו בעיקר פערורים. שברי פערורים נמצאו, כאמור, בעוד מקומות רבים בחצר ובמבנה הצפוני (לעיל, פרק ד', HMJ1, וכן Freud 2016: 263), אך הכמויות שלהם אינן גדולות. חפירת ריצוע D86-87 מתחת לרצפת החצר הראתה כי יש בו יש הרבה מאוד שברים של קנקני 'למלך' ומעט מאוד שברי פערורים (להלן, נספח 3). במקומות שבהם יש ריכוזי פערורים, בדומה לסוגר הדרומי, רובם הם מטיפוס פערור H MJ1. יחד איתם יש מעט טיפוסי כלים אחרים. המסקנה העולה מכך היא כי מתחת לרצפת החצר הממצא אינו אחיד באופיו. יש מקומות שבהם המילוי מכיל מגוון גדול של טיפוסי כלים, כשהקנקן הנפוץ בהם הוא הקנקן מטיפוס 'למלך' (מעידות על כך גם טביעות 'למלך' הרבות). לעומתם, יש לוקוסים שבהם יש בעיקר פערורים, ומעט מאוד טיפוסי כלים אחרים.

334 לטיפוסי כלים מועטים שנמצאו בתוך הרצפה או במפלס נמוך ממפלס הרצפה מחפירות אהרוני (ראו לדוגמא לעיל, פרק ד', טיפוס קערה B16) אין מקבילות בשכבות המתוארכות לתקופת הברזל. יכול להיות שמציאתם במכלול היא תוצאה של חדירה מאוחרת לרצפה.

הפיזור של ריכוזי הפערורים, שנמצאים כולם מתחת למפלס הרצפה, לא מסתדר עם התכנית של החצר והמבנה שלדרומו, וזאת מכיוון שבנוסף לחצר הפנימית הם נמצאו הן במבנה מזרז, הן בחצר החיצונית והן במבנה הצפוני. ניתן לשער שהם מרמזים על חדרי מחסנים שהיו בסביבה לפני הקמת רצפה 380, ואשר פולסו ופוזרו בשלב הבנייה השני. כיוון שלדעתי, מכלול הפערורים בתשתית רצפת חדרי המבנה הדרומי לחצר, מקביל רק לחלק האחרון ממשך הזמן שמייצג המילוי שמתחת לרצפה, אפשר להניח שבשלב הבנייה הראשון טיפוס הקנקן הנפוץ היה תחילה הקנקן מטיפוס SJ1 - קנקן 'למלך'. בהמשך התמעט השימוש בקנקנים אלה, והפערורים החליפו אותם בהדרגה, עד שהפכו לטיפוס הקנקן הנפוץ באתר לקראת סופו של שלב הבנייה הראשון.³³⁵

לוקוס 477 ובור 14109 - יש דמיון רב בין לוקוס 477 מחפירות אהרוני במבנה הצפוני (Freud 2016: 263; Gadot) ללוקוס 477 ובור 14109 (et al. 2016c: 156-157, 162-164) לבור 14109.³³⁶ בשני הלוקוסים נמצאו אותם טיפוסים של קערות. עיקר המכלול מורכב מטיפוסי קערות B5, B2.2, B3, ומעט קערות מזוות מטיפוסי B8, B9 (וראו איור 27). בשני המכלולים מספר הקערות מטיפוס B10 קטן, בניגוד לכמות הרבה שלהן מתחת למפלס הרצפה בריבוע D86-87 (וראו נספח 3). טיפוסי הקערות בעלות המירוק הבוהק משני צידי הקערה (וראו פרק ד' טיפוסי קערות B3, B6 ו-B8) נמצאים בשני המכלולים. בלוקוס 14109 נמצאה קובעת שלמה ושברים של קובעות נוספות. בלוקוס 477 נמצא בסיס קובעת שאהרוני לא פרסם. לוקוס 477 עשיר יותר מבחינת טיפוסי הכלים, ויש בו מספר קערות מיוחדות (Freud 2016a: Table 16:1: B21-B24) ואת הבקבוקים האשוריים (Aharoni 1964: Figs.18: 21-23 וראו לעיל, פרק ד', JG6) מכלולי המבנה הצפוני הנוספים - יש דמיון בין מה שנמצא במבנה הצפוני, (בעיקר בלוקוסים 313, 310, 329, 348 ו-803; Freud 2016a: 255, 263), שבו מפלס הרצפה נמוך, לבין הממצא במילויים שמתחת לרצפת החצר. בשני המקרים מופיע מגוון גדול של קערות וטיפוסי כלים נוספים, כמו הכנים (לעיל, פרק ד', ST1), וכני הפולחן בעלי החלונות (שם, ST3), וכן סיר הבישול מטיפוס קדום לתקופת הברזל II ג' (שם, CP3). כל אלה מייצגים טווח זמן רחב, החל מסוף המאה הח' ועד לראשית המאה ה' לפנה"ס. ראוי לציין שקערה מזווה שנמצאה בחדרי המבנה הצפוני (שם, B15), ואשר מתוארכת לשלהי תקופת הברזל וממשיכה לתקופה הפרסית, נמצאה בחצר רק בלוקוסים שמעל הרצפה (ואולי זה מקרי בלבד).

335 ראו על הפערורים לעיל, פרק ד'. בנוסף, מספר הידיות נושאות טביעות הוורדה שנמצאו קטן בהרבה ממספר הידיות נושאות טביעות 'למלך' (גם המאוחרות). עובדה זו מצביעה על כך שהשימוש בסוג הקנקן פחת או שהיה בשימוש במשך זמן קצר יותר (וראו קוד וליפשיץ תש"א: 13, 17, 21; Lipschits, Sergi and Koch 2010).

336 מבור 14109 רופאו רוב השברים לכלים שלמים ורק מספר קטן יחסית של שברים הורד אחרי הרפאות מבלי שהתחבר לכלים. אין באפשרותנו להבדיל בין הכלים ששייכים לבור 477 לבין הכלים שהיו סביבו. לכן ההתייחסות היא רק אל הכלים השלמים שאהרוני פרסם בלוקוס 477 כאל הכלים שהיו בבור למרות שחלק מהכלים מלוקוס 329 (Aharoni 1962: Fig. 28:1-31) משתייכים אליו בוודאות, כיוון שהתחברו לשברים מלוקוס 477. בלוקוס 477 יש יותר כלים ונראה כי היה זה בור גדול יותר אליו הושלכו כלים שלמים. אהרוני מציין שנמנו יותר מ-220 קערות (Aharoni 1964: 25-27) אך מוצגות כ-100 בלבד. ניתן להניח שהרפאות של בור 477 נעשתה בשטח, בתנאי שדה והייתה מוגבלת, כנראה, לזמן החפירה. כיוון שרוב הקערות הן מאותו טיפוס, ככל הנראה לא ראו טעם להשקיע מאמץ גדול ברפאות שלהן, ולכן לא כולן פורסמו בדו"ח.

- מההשוואות בין המכלולים נראה שמתחת לרצפה הלבנה נמצאו קבוצות חרסים בעלי אופי דומה. אלה כוללים שברים של טיפוסי כלים רבים, המייצגים את טווח הזמן של המאה הז' לפנה"ס.
- המכלולים שבהם נמצאו כלים שלמים הם ריכוזים של פערורים בחדר במבנה שמדרום לחצר (לוקוס 14052) וכן במערב החצר המזרחית וגם במבנה הצפוני, בצד כלים קטנים (בעיקר קערות), בבורות ההטמנה 14109 ולוקוס 477. מכלולים אלה מייצגים פרק זמן קצר בסוף התקופה הנדונה. המכלול שמתחת לרצפת החצר הכיל בעיקר שברים ולא כלים שלמים. הוא חופף בחלקו את שני המכלולים האחרים, יש בו מגוון גדול יותר של טיפוסי כלים, והוא כולל גם טיפוסים קדומים יותר, המעידים על טווח זמן גדול יותר. העובדה שאותם הטיפוסים נמצאים בכל אחד מסוגי המכלולים, מעידה על הקבלה בזמן, ועל כך שבשלהי תקופת הברזל, בסוף המאה הז' או בתחילת המאה הז' לפנה"ס, חלו שינויים ארכיטקטוניים גדולים במכלול הארמון ברמת רחל, כמו הקמת החצר הגדולה והקמת המבנה מדרום. עם זאת, התרבות החומרית במקום, כפי שהיא באה לידי ביטוי בכלי החרס, לא השתנתה. אותם טיפוסי הכלים שנמצאו בכמות גדולה בבורות ההטמנה נמצאו גם מתחת לרצפת החצר, אך בכמות קטנה, ועם טיפוסי כלים רבים נוספים.
- שינוי נוסף הוא העובדה כי טביעות הוורדה נמצאו מעל הרצפות ולא מתחתן (Aharoni 1964: 35); זלטקובסקי (תש"ע: 33).³³⁷ קנקני וורדה נמצאו במכלולים המתוארכים לחורבן של שנת 586 לפנה"ס. המכלולים שחדרו את רצפת החצר, כמו בור 14109 ולוקוס 477 מחפירות אהרוני, תשתית רצפת חדר במבנה הדרומי—לוקוס 14052, וחלק גדול מטיפוסי הכלים שמתחת לרצפת החצר בשטח D3, מקבילים גם הם לזמן זה. השינויים הגדולים בתכנית הארמון והקמת החצר הלבנה הגדולה התרחשו, בניגוד לדעתו של אהרוני, לא במאה הח' או בראשית המאה הז' לפנה"ס (Aharoni 1964: 38, 58-60), אלא לקראת סופה של המאה הז' לפנה"ס, וודאי שלא קודם לכן. משמעות נוספת היא שהמכלול המייצג את השלב הראשון אינו מכלול חורבן של שנת 586 לפנה"ס, אלא מכלול שמסתיים כמה שנים קודם לכן. הגדרה זו לא סותרת את העובדה שטיפוסים המופיעים במכלול זה יופיעו במכלולי חורבן באתרים אחרים. המכלולים בבורות הטמנה 14109, לוקוס 477 מחפירות אהרוני ותשתית חדר 14052, מייצגים את תחילתו של שלב הבנייה השני בשלהי התקופה, והם משקפים טוב יותר את כלי החרס של ראשית המאה הז' לפנה"ס, בשנים שלפני החורבן של שנת 586 לפנה"ס.
- על רצפת החצר שנחפרה על ידי אהרוני אין מכלולים נקיים מתקופת הברזל, ואין גם עדות לחורבן על הרצפה. נמצאו בה כלים מתקופת הברזל ביחוד עם כלים מהתקופה הפרסית ועד לתקופה הביזנטית. משך הזמן של שלב הבנייה השני ארוך, והרצפה הלבנה, שהוקמה בשלהי תקופת הברזל, המשיכה להיות בשימוש לאורך מאות השנים הבאות.

337 על המשמעות של נתון זה ועל התאריך של תחילת השימוש במערכת טביעות הוורדה בשליש האחרון של המאה הז' לפנה"ס ראו קוך וליפשיץ תשע"א.

- עדות למכלולים נוספים משלב הבנייה הראשון נמצאה בשטח D4 משלב D4-8. בתוך מילויי רצפות (לוחות 15: 8-1; 16; 17: 1-27) נמצאו אותם טיפוסים הכלים שנמצאו מתחת לרצפת החצר (כמו ברבוע D86-87 בשטח D3), כולל כנים רבים מטיפוס ST1, וקדרות מטיפוס K5. יחד עם זאת, באופן יחסי יש בהם הרבה קערות מטיפוס B5 הקטנות המסמנות את המעבר לשלב הבנייה השני. עדות לשלב הבנייה השני (משלב D4-7) נמצאה בשטח D4 מתוך תעלת שוד (לוח 15: 11-15), בה נמצאה קבוצה של קנקנים, מתוכם רופאו שני קנקני וורדה.

ד) דיון במכלולים נוספים משלב הבנייה השני-שלישי

בפרק זה יתקיים דיון נפרד במכלולים נוספים של כלי חרס משלב הבנייה השני-שלישי, אשר נחפרו בתעלה 4 בשטח B2 (לוחות 18-22), באדמת הגן בשטח C1, שלב C1-6 (לוחות 23-24), בכיסוי תעלה E משטח C1, משלב C1-5 (לוח 25), ובקטעי רצפות משטח D1 משלב D1-9 (לוח 29). המשותף לכולם הוא שאלה הם מכלולים טובים מבחינה סטרטיגרפית, ובכולם נמצאו טיפוסים כלים משלהי תקופת הברזל II' ביחד עם טיפוסים שחלקם מוכרים מראשית התקופה הפרסית. אמנם לא מדובר ברצפות עשירות בממצא, אך יש כאן דגם שחוזר על עצמו. כלי החרס הנפוצים במכלולים אלה הם אותם הטיפוסים שנפוצים בבור 14109 משטח D3, בלוקוס 477 מחפירות אהרוני ובתשתית רצפה 14052 בשטח D6. בכל המקרים אלה הם כלי חרס מראשית שלב הבנייה השני ברמת רחל, אשר מוכרים גם במכלולי החורבן של שנת 586 לפנה"ס, כמו טיפוסים B2.2, B5, B8, CP1, HMJ1, אשר מהווים את עיקר המכלול. טיפוסים אחרים מתקופת הברזל II' מופיעים, אך לא בכמויות גדולות. יחד איתם יש מעט טיפוסים מאוחרים כמו B16, B18, B22, B25, B28, B29, K8, JG8, SJ5, SJ6. כולם עשויים מטין מקבוצת חומר 2 או 3 (תצורת מוצא עם חול עמינדב) בניגוד לטיפוסים תקופת הברזל II' שרובם עשויים מטין מקבוצת טין 1 (טרה רוסה – רנדזינה). סירי הבישול שנמצאו במכלולים אלה הם אך ורק מטיפוס CP1, חלקם עם שפה פחות מעוצבת וללא החריץ הנפוץ בתקופת הברזל II'. מבחינת הכמויות של כלי החרס,³³⁸ מדובר בכ 20%-40% מסך הכלים שצוירו (סירי הבישול מטיפוס CP1 לא נספרו כטיפוס חדש).³³⁹

ברמת רחל לא נמצאה שכבת חורבן המקבילה לחורבן של שנת 586 לפנה"ס. על רצפות החצר, שהיו בשימוש ממושך, נמצאו חרסים שתוארכו החל מתקופת הברזל II' ועד לתקופה ההלניסטית או החשמונאית. זהו משך זמן ארוך ביותר, שמשמעותו מכלול מעורב כתוצאה משימוש ממושך. לעומת זאת בלוקוסים המובאים בתת פרק זה החופרים בודדו על סמך שיקולים סטרטיגרפיים את הלוקוסים האלה ממה שנמצא מתחתם ומעליהם. בדיקת החרסים ממכלולים אלה נתנה

338 כמויות כלי החרס נאמדו לפי הציורים בלוחות השונים, אולם מטבע הדברים הטיפוסים המאוחרים מיוצגים יותר בלוחות הציורים מאשר הטיפוסים המוכרים של תקופת הברזל II'.

339 בלוקוס 10215 לדוגמא, מתוך 30 פריטים שצוירו, 12 פריטים מאוחרים (לחורבן של 586 לפנה"ס). בלוקוס 10255 מתוך 39 פריטים, 9 מאוחרים. בלוקוסים נוספים משטח B2, מתוך 20 פריטים, 8 מאוחרים. באדמת הגן, בשטח C1, מתוך 46 פריטים מצוירים, 12 מאוחרים. בלוקוס 838 משטח C1, סתימת תעלה E, מתוך 9 פריטים, 4 מאוחרים. ומקטעי הרצפות בשטח D1, מתוך 30 פריטים, 8 מאוחרים רובם בלוקוס 918 (7 מתוך 15).

תמונה דומה. ככולם נמצאה קבוצת חרסים שניתן לתארך אותה לפרק זמן קצר משלהי תקופת הברזל ומראשית התקופה הפרסית, דהיינו למאה ה' לפנה"ס.

ה) דיון במכלולים משלב הבנייה השלישי

משלב זה נמצאו שני מכלולים גדולים וחשובים האחד הוא בור 13174 משטח D1, השני הוא מבנה 814 משטח C1. הכלים בלוחות 30-39, כוללים את כל הכלים השלמים ובעלי פרופיל כמעט שלם שנמצאו בבור 13174. למרות הרושם שיכול להתקבל, של מכלול ביתי, הכולל קערות, קדרות, סירי בישול, פכים, פכיות, נרות וקנקנים, צריך לזכור כי הכלי הנפוץ ביותר במכלול זה הוא הקנקנים, ובמיוחד קנקני 'יהוד'. יחד עם זאת, הדיון בכל מגוון הכלים שנמצא בבור חשוב לסוגיית הטיפולוגיה והכרונולוגיה של הבור.

את הקערות מבור 13174 ניתן לחלק לשתי קבוצות עיקריות: הקבוצה הראשונה כוללת קערות מטיפוס B22, B25, (אותם טיפוסים שנמצאו, לדוגמה, בתעלה 4 בשטח B2). כלים אלה ממשיכים את הצורה וטכניקת הייצור של תקופת הברזל (וראו להלן, נספח 2). למרות הירידה בטיפול בפני השטח החיצוניים כמו היעלמות החיפוי והמירוק שמופיע בכמות זעומה, נראה שהצורה הכללית של הכלי ופעולת הגימור (כמו ההחלקה של פני השטח מבחוץ והקרצוף לקראת הבסיס) נשמרות בקערות עם השפה המקופלת החוצה ובקערות השטוחות. הקערות המזוות מטיפוס B14, שאינן נפוצות בתקופת הברזל II ג' ביהודה, אבל נפוצות בנגב ובעבר הירדן, מופיעות בבור 13174 בצורה הדומה לזו של תקופת הברזל (B14.1 בלוח 30: 5-7) ובצורה הנפוצה יותר בהמשך התקופה הפרסית (B14.2 בלוח 30: 18, דומה לקערות B18 להלן). בבור נמצאה גם קערה מטיפוס B28, שאינה נפוצה בתקופת הברזל II ג' וגם לא בהמשך בתקופה הפרסית. היא נמצאה גם בתעלה 4 בשטח B2, (לוח 18: 16) ובאדמת הגן בשטח C1 (לוח 23: 20). טיפוס קערה נוסף, שראשית הופעתו בתעלה 4 בשטח B2, בלוקוס 838, בשטח C1, וברצפות בשטח D1 (לוחות: 15-16; 25: 3; 29: 11) הוא B18. בבור 13174 חלק מהקערות מטיפוס זה הן בעלות דופן דקה וחלקן גסות יותר (לוח 30: 12-17). קערות אלה, יחד עם קערות מטיפוס B16 (שבודדות מהן הופיעו במכלולים הקודמים משלב הבנייה II-III, כמו בלוח 24: 11; 25: 4), שייכות לקבוצה השנייה של קערות שמופיעות לראשונה במאה ה' לפנה"ס, ואין להן אב-טיפוס בתקופת הברזל או שהן רחוקות מאוד בצורתן מהטיפוס של תקופת הברזל. משותפת להן דופן מעוגלת ולא אחידה בעובי, הבסיסים גסים ולא מעובדים, טביעות האצבע של הקדר לא טושטשו ופיסות טין שנשרו ונדבקו לדפנות לא הוסרו. חלק מהקערות לא סימטריות, ונראה שנעשו בידיים פחות מיומנות. קערות בודדות נוספות כמו B31, B32 (לוח 30: 22; 31: 5), עשויות היטב ונפוצות בעיקר במכלולים מהמאות ד'-ג' לפנה"ס, תקופה בה ייצור הכלים נעשה אחיד ותעשייתי ברמת מיומנות והתמחות טובים יותר. בין הקדרות נמצאה קדרה ממורקת מטיפוס K8 (לוח 31: 1), שהיא טיפוס מעבר בין הקדרות של תקופת הברזל II לאלה מהתקופה הפרסית. קדרה דומה נמצאה בתעלה 4 בשטח B2 (לוח 21: 8). שאר הקדרות (K9 לוח 31: 6-9) אינן ממורקות, וצורתן אופייניות לתקופה הפרסית. למורטריה (K2, לוח 31: 3-4), יש בסיס טבעת לעומת הבסיס השטוח האופייני לתקופת הברזל II ג'. סירי הבישול הנפוצים הם מטיפוס CP1 (לוח 32: 1-6), וחלקם

נראים מעט שונים מאלה של תקופת הברזל IIג'. בדיקות פטרוגרפיות חידדו את ההבדלים בין סירי הבישול הללו לבין סירי הבישול מתקופת הברזל. למרות שהמדגם קטן, יש בכך עדות למגמת שינוי בסוג הטיין ממנו נעשו גם הכלים מטיפוס זה (וראו לעיל, פרק ה'). מעט סירי בישול הם מהתקופה הפרסית (CP4, לוח 32: 7-8). בין הפכים נמצא פך מטיפוס JG3, שראשיתו בתקופת הברזל II, וכן פך JG9 הדומה לו אך הרכס בצוואר כמעט ונעלם. הלגינים וחלק מהפכיות (לוח 33: 4-5, 8-7) מייצגים את שלב המעבר מתקופת הברזל במאה ה'. לחלקם מעין מירוק חסר צבע שנעשה על טין מתצורת מוצא (לוח 33: 6). בין הפכיות, טיפוסים JT8, JT9, (לוח 33: 10-11) נחשבים לטיפוסים אופייניים מהתקופה הפרסית. שברי פיקסידס (לוח 33: 12-16) מתוארכים בעיקר למאה ה' לפנה"ס (וראו פרק ד' JT5). שברי הכנים שייכים ברובם הגדול לטיפוס ST2 הקצר יותר. הנרות שטוחים ואופייניים לראשית התקופה הפרסית. מבין הקנקנים דמויי השק רובם קרובים יותר בצורה לאלה של תקופת הברזל IIג' (לוח 36: 1-3) ואחד נפוץ במאות ד'-ג' לפנה"ס (לוח 36: 4). מבין עשרות שפות של קנקני יהוד, כולל הקנקנים השלמים שרופאו, מעט יחסית הם בעלי צוואר גבוה כמו הקנקנים עם הטביעות על הכתף (לוח 37). רוב הקנקנים בבור הם בעלי צוואר קצר ישר או מתעגל מעט החוצה (לוחות 38-39). התאריך של הבור נקבע על סמך משך הזמן של הטיפוסים שבו, ובהתאמה לסוגי הטביעות שנמצאו על גבי הקנקנים לשלהי המאה ה' והמאה ה' לפנה"ס.

מבנה 814—במבנה נמצאו טיפוסים שכולם מוכרים בתקופה הפרסית. פרט לקערות המזוות מטיפוס B29, והפך מטיפוס JG3, שהם במסורת הכלים של תקופת הברזל ונפוצים בתקופה הפרסית, שאר טיפוסים הכלים הם חדשים לתקופה או רחוקים מאוד מהצורה של תקופת הברזל. שלושה קנקני יהוד בעלי ארבע ידיות נמצאו במבנה. הם בעלי צוואר קצר ונוטה החוצה, ומקבילים לטיפוס המשנה הנפוץ יותר בבור 13174. הקנקנים עשויים ברישול ומראים חוסר אחידות בייצור. תאריך במאות ה'-ד' נראה סביר עבור המכלול. בהשוואה לבור 13174, נראה שכלי החרס במבנה מעט מאוחרים לתכולת הבור, ואין במבנה טיפוסים האופייניים למאה ה' כפי שיש בבור 13174.

1) המכלולים של שכבת הכיסוי

המתחם הארמוני על שלושת שלביו, כולל הגן, כוסה בעפר ופסולת. בלוחות 41-56 מובאים כלי החרס משטחים B2, C1, D1, שנמצאו במילויים ושפכים שכללו פריטים ארכיטקטוניים, פסולת בנייה, שברי כלים ורובדי עפר מארבעת שלבי הבנייה הקדומים באתר.³⁴⁰ הקראמיקה שנמצאה בהם היא משלהי תקופת הברזל ועד התקופה ההלניסטית-הרודיאנית. טיפוסים הכלים הושאו למכלולים טובים אחרים מרמת רחל (כמו המכלול שמתחת לרצפת חצר 380, בור 14109, תעלה 4, בור 13174 ומבנה 814). חשיבות ההצגה של כלי החרס משכבת הכיסוי היא בעיקר בהבנה ששכבה זו מכילה בערבוביה טיפוסים כלים מכל ארבעת שלבי הבנייה הראשונים, והיא נותנת את התאריך שבו נהרס האתר וכוסה, וזאת לפי כלי החרס המאוחרים שבה. בנוסף, בהיעדרם של מכלולים נקיים טובים נוספים, היה חשוב ללמוד על מגוון

340 בכל שטח נבחרו מספר חתכים והוצאו חרסים מהשפך לציור. כולם יפורסמו בדוח החפירה הסופי. בעבודה זו בחרתי להביא רק מדגם משפכי המילוי, וההתמקדות היא בטיפוסים כלים מתקופת הברזל והפרסית בלבד שנמצאו בהם.

טיפוסי הכלים באתר, איזה נפוצים יותר, והאם הם נמצאו גם במכלולים הטובים. לדוגמא, במכלולים הטובים מרמת רחל לא נמצאו קדרות עם עיטור היתד האופייני למאה ה' לפנה"ס (K7, K9), שנמצאו רק בבור 484 מחפירות אהרוני. גם בשפכים נמצאו מעט חרסים מטיפוס זה, וניתן להסיק מכך שקערה זו לא הייתה כל כך נפוצה ברמת רחל בתקופה הפרסית ויש נפוצות ממנה, שנמצאו בכמויות גדולות יותר הן במכלולים הטובים והן בשפכים. לעומת זאת, נמצאו הרבה קערות מטיפוס B25 שמיוצגת גם במכלולים הטובים. ניתן ללמוד מכך על שכיחותן הרבה. עובדה זו מחזקת את ההנחה בדבר הרצף ההתיישבותי ועוצמת הפעילות ברמת רחל במאה ה' לפנה"ס.

(ז) סיכום

המכלולים הטובים ברמת רחל יוצרים רצף כרונולוגי יחסי. רצף זה מעוגן בראשיתו בשכבות החורבן של 586 לפנה"ס כפי שהן מוכרות מעיר דוד ומלכיש ובהמשך, בהיעדר נקודות משען כרונולוגיות טובות, הוא מסתמך על סטרטיגרפיה ולימוד טיפולוגי השוואתי יחסי. ניתן לתאר את המכלולים בצורה גרפית על ציר הזמן כדלקמן:

טבלה 38.8: ריכוז טיפוסים למכלול

מאה ה'-ד'	מאה ו'	ברזל II'		ברזל III'
		מחצית ראשונה של מאה ז' ראשית מאה ו'	מחצית שנייה של מאה ז' של מאה ז'	
		רצוע D86-87 ולוקוסים נוספים מתחת לרצפת החצר		
		בור 14109 לוקוס 477 לוקוס 14052		
	תעלה 4 בשטח B2, אדמת הגן בשטח C1 רצפות בשטח D1			
	לוקוס 838 בשטח C1,			
	בור 13174			
מבנה 814				

2. מכלול כלי החרס מהשכבה הבבלית בפסגת עיר דוד (לוחות 57-63)³⁴¹

כל השפות והשברים המיוחדים שנשמרו מהחפירה נבדקו ומויגו, ומתוכם נבחר מדגם המופיע בלוחות. רוב המכלול מכיל שברים קטנים והטיפולוגיה מבוססת בעיקר על צורת השפות. בנוסף, הושם דגש על סוג החומר ממנו נעשו הכלים, והם סווגו בהתאמה לקבוצות החומר (וראו לעיל, פרקים ד'-ה'). חלק גדול מהשפות שייך לטיפוסים מוכרים היטב כך שלא היה קושי בזיהויים. חלק משפות הפכים והקנקנים היו מאתגרים לזיהוי וסיווג

341 מכלול זה לא נכלל בפרסום של פסגת עיר דוד (Mazar 2015) כיוון שגם יזרסקי וגם שלו שעבדו על החומר מהשפך לא כללו אותו אצלם בטענה שאינו שייך למכלולי סוף תקופת הברזל מחד ולא לראשית התקופה הפרסית מאידך. כך נוצר מצב ששכבה בעובי של כמטר אחד מהשפך "נפלה בין הכסאות" היא אמנם הוגדרה כשכבה בבלית בזמן החפירה, כיוון שנמצאה בתווך, בין מכלולי תקופת הברזל למכלולי התקופה הפרסית (Mazar 2015: 13), אך כלי החרס שלה לא נדונו ופורסמו עד כה.

כיוון שהשונות בהם גדולה מאוד. לימוד המכלול נעשה תוך השוואה לשכבות מתקופת הברזל שמתחת לשכבה הבבלית (Yezerki and Mazar 2015) ולשכבות מהתקופה הפרסית הקדומה שמעליה (Shalev 2015), וזאת כדי להבין את הקשר והיחסים ביניהם. הדיון הטיפולוגי נעשה עבור שלושת השלבים יחד, כיוון שאותם טיפוסים הכלים הופיעו בשלושת השלבים.

המכלול של שכבה 9/10 כולל בעיקר טיפוסים אופייניים לתקופת הברזל II ג', שלצידם מופיעים טיפוסים חדשים (להלן, נספח 4). חלק מהטיפוסים החדשים הם העתק של הטיפוסים הקודמים אך עשויים בחומר שונה ובאיכות ירודה. הם לא מופיעים במכלולי החורבן של שנת 586 לפנה"ס מחד, ולא נפוצים בהמשך התקופה הפרסית מאידך. בחלק מהטיפוסים החדשים ניכרת המסורת של תקופת הברזל, אך הם השתנו מעט ונבדלים מהטיפוס המקורי (כמו קערה B5 לעומת B25, קערה B9 לעומת B29. הם נפוצים בעיקר בחלקה הקדום של התקופה הפרסית, כאשר מעט טיפוסים ממשיכים עד לסוף התקופה הפרסית, ואף מעבר לה.

טבלה 38.9: ריכוז טיפוסים כלים בשכבה 9/10 מפסגת עיר דוד

מכלול	ברזל II ב'	ברזל II ג'		מאה ו'	מאה ה'
		מחצית ראשונה של מאה ז'	מחצית שנייה של מאה ז' ראשית מאה ו'		
שכבה 9/10 בפסגת עיר דוד (לוחות 57-63)		,CP2 ,K3 ,B15 ,K1 ,B13 ,B12 , B9 ,B7 ,B4 ,SJ2 ,SJ1 ,L2 ,L1 ,JT4 ,JT2 ,JG4 , JG3 , JG2 ,HMJ4 ,HMJ2			
		,B10 ,B8 ,B6 ,B2.2 ,HMJ1 , JT1 ,B26 ,HMJ5			
		JG1 ,CP1 ,B5			
		,B28 ,B25 ,B22 ,K8 ,K1.1			
		L3 ,SJ7 ,SJ5 ,JG9 ,K9 ,B18			

רוב טיפוסים הכלים של שכבה 9/10 מופיעים כבר בשלבים 10-2, 10-1 של שכבה 10, כולל חלק מהטיפוסים שמיוחסים למאה הו' לפנה"ס. בהשוואה לשכבה 9, ניתן לראות שרוב הטיפוסים האופייניים לתקופת הברזל כבר לא מופיעים בה, אבל טיפוסים הכלים ששייכו למאה הו' בשכבה 9/10 מופיעים גם בשכבה 9.

כאשר משווים את טיפוסים הכלים שבשכבה 9/10 לאלה משכבה 10, ניתן להבחין בשינוי. לדוגמא: הקערות בעלות השפה המקופלת (B5) של שכבה 9/10 מעט יותר קטנות ולא ממורקות היטב כמו אלה של שכבה 10. בנוסף, הקערות מטיפוס B25, שממשיך אותן, רדודות מעט יותר ולרוב ללא חיפוי ומירוק. הבדל נוסף הוא שינוי בסוג הטיק. בעוד שכל הקערות בעלות השפה המקופלת החוצה של שכבה 10 עשויות מקבוצת חומר 1 (טרה רוסה, טרה רוסה -רנדזינה), רוב הקערות מאותו טיפוס בשכבה 9/10 עשויות מאותה קבוצת חומר, אבל מעטות מיוצרות מקבוצת חומר 2 (תצורת מוצא). כל הקערות מטיפוס B25, שממשיך את הקערות בעלות השפה המקופלת, עשויות גם כן מקבוצת חומר 2.

הקערות השטוחות (B2) והקערות המזוות (B9) נפוצות מאוד בשכבה 10, ועשויות מקבוצת חומר 1. בשכבה 9/10 פחות נפוצות, ולצידן קערות מטיפוסים B22, ו B29 העשויות מקבוצת חומר 2. מניתוח הממצא הזה מתקבלת תמונה זהה לזו שתוארה על ידי פרנקן (Franken 2005: 198), אשר בדק את השברים מאותו השפך מחפירת קניון: ³⁴² ירידה הדרגתית בשימוש בקבוצת חומר 1 ושימוש גובר בקבוצת חומר 2. שינוי זה ניכר במיוחד בכלים הקטנים כקערות, פכים, נרות, אך גם בקדרות.

סיר הבישול ללא הצוואר (טיפוס CP1) הוא אחד משני טיפוסים נפוצים בשכבה 10 (להלן, נספח 4). בשכבה 9/10 זהו הטיפוס היחיד (למעט מספר זניח של סירי בישול אחרים). לרוב הוא קטן יותר, בעל דופן דקה ולעיתים ללא הרכס בשפה, לעומת סירי הבישול ללא הצוואר של שכבה 10.

קערות מטיפוס B18, ופכים מטיפוס JG8, מייצגים אלמנט חדש שלא היה קיים במכלול מתקופת הברזל. הכלים אינם אחידים ולא נעשו בייצור המוני כמו קודמיהם מסוף תקופת הברזל. חלק מהטיפוסים החדשים ממשיכים, כאמור, לתקופה הפרסית (B29, B18, B27, SJ5), בעוד שחלקם נעלמו בראשית התקופה הפרסית (B22, B25).

בבחינת הדמיון בין השכבה הבבלית 9/10 לבין השלבים העליונים של שכבה 10, עולה שיש דמיון בין שלבים 2-10 ו 10-1 מתקופת הברזל לבין השכבה הבבלית. הדמיון ניכר בחלוקה ובכמות של טיפוסים הכלים, כפי שמופיע בטבלה בנספח 4 ובטבלאות 5.1-5.2 של יזרסקי ומזר (Yezerky and Mazar 2015). בשלב 2-10 ישנם חרסים בודדים שאינם טיפוסיים לתקופת הברזל II ג' ומופיעים בשכבה הבבלית, ובשלב 1-10 יש יותר חרסים כאלה. כך, לדוגמא, קערה מטיפוס B25 אצל יזרסקי ומזר בשלב 1-10 (Yezerky and Mazar 2015: Fig. 5.5: 62), קערה מטיפוס B27 בשלב 1-10 (Yezerky and Mazar 2015: Fig. 5.3: 39), פך מטיפוס JG8 משלבים 2-10, 1-10 (Yezerky and Mazar 2015: Fig. 5.10: 132, 134-135), וכו'. בנוסף לכך, ישנם שברים בודדים נוספים, בעיקר משלב 1-10, שלא פורסמו, כמו: קערות מטיפוס B22, B25, B18, קנקן SJ5, ונר L3. הדמיון ניכר גם בכמות הפערורים, שרובם נמצאים בשלב 10-1, מעט מהם בשלב 2-10 שקדם לו, ובשלבים הקדומים יותר הם מיעוט בין הקנקנים (Yezerky and Mazar 2015: Tables 5.1-5.4) גם בשכבה הבבלית הפערורים הם הרוב הבולט מבין הקנקנים (להלן, טבלה בנספח 4). מזר הגדירה את שלבים 2-10 ו 1-10 כשלבים שלאחר החורבן הבבלי, ומתארת אותם כהסרה של ההרס של כיבוש 586 לפנה"ס (Mazar 2015: 17, 51-53). כיון שבשלב 1-10 נמצאים מעט פריטים של טיפוסים לא אופייניים לתקופת הברזל II ג', והם נפוצים בשכבה הבבלית, אני מציעה לראות את תחילת השינוי כבר בשלב זה, ולשייך את שלב 1-10 לשכבה הבבלית גם כן. יש לציין ששתיים מתוך שלושה טביעות האריה המתוארכות למאה ה' נמצאו בשכבה 9/10 בשלב הנמוך שלה 3-9/10. הטביעה השלישית נמצאה על פני שטח (Winderbaum 2015: 541-543).

---

342 כלי חרס מאותו השפך מחפירות קניון נלמדו בעבר על ידי פרנקן (Franken 2005). הוא מצא שקיות שלא מוינו על ידי קניון ולא נזרק מהן דבר. בלימוד שיטתי של סוג הטיין, טכניקת הייצור וספירה סטטיסטית הצליח פרנקן לעמוד על שינויים בהתפתחות טיפוסים כלים ולבודד את התקופה שמיד לאחר החורבן לעומת מכלולי החורבן ואלה של התקופה הפרסית (Franken 2015: 65, 93).

סיכום

המכלול של שכבה 9/10 מורכב ברובו מטיפוסים ששייכים לתקופת הברזל II ג', ומופיעים בשכבות החורבן של שנת 586 לפנה"ס בלכיש שכבה II, בעיר דוד שכבה 10, בעין גדי שכבה V ובאתרים נוספים מקבילים. יחד איתם מופיעה כמות קטנה של טיפוסים כלים, שלא מוכרים משכבות החורבן. וכך, לדוגמא, כרבע מהקערות במכלול לא טיפוסיות לצורות של סוף תקופת הברזל, ועדיין רוב הקערות הללו הן גם לא פרסיות טיפוסיות, ולכן יש לזהות אותן ככאלה מהמאה ה' לפנה"ס, כלומר מהתקופה הבבלית. הטיפוסים החדשים נוצרו מסוג הטין שנפוץ בתקופה הפרסית, ולחלקם יש מקבילות רבות בשכבות ששויכו לתקופה הפרסית. כמו במכלולי השפך של שכבה 9 מעליהם, וכן בשכבה 9 בעיר דוד ובעין גדי שכבה IV. מציאותם של הטיפוסים יחד אינה מקרית, ואין להתייחס אליה כאל מכלול מעורב. גם הקשר בין הטיפוסים ממכלולי החורבן לטיפוסים הדומים להם אינו מקרי ומצביע על רציפות בייצור. כלים הזוהים לאלה ממכלולי החורבן המשיכו להיות בשימוש במקומות שבהם נשארו וחיו אנשים. לצידם, מתפתח הקורפוס הקרמי ומופיעים אותם כלים, עם מאפיינים קצת שונים, אשר מחליפים אותם. אלה הם הכלים המאפיינים את המאה ה' לפנה"ס.

בשל משך הזמן הקצר של התקופה מ 586 ועד לראשית התקופה הפרסית ב 539 לפנה"ס (גם אם מאפייני כלי החרס הפרסיים החלו להופיע רק בראשית המאה ה' לפנה"ס), ובהיעדר שכבת חורבן ביניהם, לא הוגדרו עד היום מכלולים שכוללים את סופו של פרק הזמן הנדון. זהו מכלול מעבר, אשר משקף את השינויים בכלי החרס במהלך המאה ה' לפנה"ס שבו הטיפוסים של סוף תקופת הברזל עדיין נמצאים בשימוש ובמקביל מתחילים להופיע כלי חרס חדשים.

3. כלי החרס מבית הכרם (לוחות 64-71)

כלי החרס המוצגים כאן נחפרו במבנה ובסביבתו, בעונת החפירות השנייה (לוקוסים 64-66, 69, 70 ו 72). כלי החרס נפרשו ומוינו, ונשמרו שפות ומעט חלקי גוף מכל לוקוס, כמדגם מייצג לכל טיפוס הכלים שנמצאו בו. כל לוקוס מובא בנפרד, וזאת למרות שמלוקוסים 64 ו 66 התחברו שברים אחדים ברפאות. מספר הכלים השלמים מועט ביותר, והחלוקה לטיפוסים מבוססת בעיקר לפי השפות. יחד עם זאת, רוב הטיפוסים הם טיפוסים מוכרים וידועים היטב.

טבלה 38.10: ריכוז טיפוסים למכלול

מכלול	ברזל II ב'	ברזל II ג'		מאה ו'	מאה ה'
		מחצית ראשונה של מאה ז'	מחצית שנייה של מאה ז' וראשית מאה ו'		
לוקוסים 64-66 (לוחות 71-64)		L2, B9, B23			
			SJ3, SJ2, SJ1, JG1, CP2, B7, B4, B2.2 ST1, L1, HMJ2		
			JG2, B10, B5, B26 HMJ1		
			HMJ5, JG7, JG3, CP1		
			B22, B7.1, B25 L3, JG8		
			SJ6, SJ5, K9, B31, B17, B16		

המכלול כולל כלי יום-יום, כגון: קערות, קדרות, סירי בישול, פכים ופכיות, נרות, קנקנים ופערורים. זהו מכלול ביתי, יהודאי באופיו, שכמותו נמצאו בבתים רבים בתקופת הברזל.

מרבית טיפוסי הכלים הם משלהי תקופת הברזל, עם מקבילות משכבות שמתוארכות לחורבן של שנת 586 לפנה"ס כמו עיר דוד שכבה 10, עין גדי שכבה V ולכיש שכבה II. מעניינת הופעתו של ספל מזווה עם ידית מטיפוס B14, (לוחות 66: 11; 69: 8), שאינו נפוץ כלל באזור ירושלים (וראו B14, פרק ד') וכן שבר של קערית וספל (לוח 70: 7) מטיפוס B23. מעט טיפוסי כלים אינם מוכרים בתקופת הברזל, ויש להם מקבילות המתוארכות למאה ה' ולראשית התקופה הפרסית (מאות ו'-ה' לפנה"ס), כמו מעיר דוד שכבה 9 מחפירות שילה, מרמת רחל מבור 13174 (המתוארך למחצית שנייה של המאה ה' והמאה ה' לפנה"ס), מהמערה בהולילנד, המתוארכת לראשית התקופה הפרסית ומעין גדי שכבה IV. רוב הטיפוסים מהמאה ה' והתקופה הפרסית הם המשך ישיר של מקבילותיהם מסוף תקופת הברזל, עם שינויים קטנים המתבטאים בעיקר בטין ממנו עשויים הכלים ובחוסר עיטור שאפיין אותם בתקופה הקודמת. ניתן להגדיר בהקשר זה את הקערות הקטנות עם השפה המקופלת החוצה B25, הלגין JG7, הקנקנים SJ5, והנר L3. סיר הבישול הנפוץ יותר הוא מטיפוס CP1, הממשיך עד ראשית המאה ה' לפנה"ס.

מספר הטיפוסים במכלול, שמופיעים לראשונה בתקופה הפרסית, אינו רב וניתן להצביע רק על הקערות הגסות B16, B31, ועל הקדרה K9, שהן חדשות לתקופה הפרסית. בנוסף, נמצאה ידית של סיר בישול, כנראה מטיפוס CP2 (לוח 65: 32), ועליה חמישה עיגולים שהוטבעו לפני צריפה. זהו לא עיטור נפוץ כמו תווי הקדר, וידיות עם עיטור דומה נמצאו בתל אל פול³⁴³ ובתל א-נצבה.³⁴⁴

באתר זה נמצאו גם שתי טביעות וורדה על אותה הידית (לוח 68: 44) וידיות שעליהן טביעות יהוד, חלקן מאוד שחוקות (לוח 68: 45), שככל הנראה שייכות לטיפוסי הביניים. ניתן לראות התאמה בממצא זה של הטביעות לרצף הכרונולוגי, כפי שנקבע על ידי ניתוח טיפוסי הכלים לשלהי המאה הז' עד למאות ה'-ד' לפנה"ס.

בקביעת התאריך של המכלול יש לקחת בחשבון מספר עובדות: א) יש לזכור כי בלוקוסים 64-66, וכן בלוקוסים 70, 72 שממערב לקיר W51 נמצאו יחד, באותם הסלים, חרסים של טיפוסי כלים משתי התקופות.³⁴⁵ ב) זוהי חפירת הצלה שנערכה בשטח שנפגע, ואי אפשר היה להתחקות אחרי קירות המבנה האחרים ותכניתו. ג) בלוקוס 66 נמצאה טביעת וורדה וטביעת יהוד ובלוקוס 64 נמצאה טביעת יהוד(?) לא ברורה. מקורן של טביעות נוספות בקונטקסטים מעורבים.

טווח הזמן שמיוצג בעיקר בלוקוסים 64-66, שהם המכלול הגדול יותר בחפירה, הוא החל מהמחצית או משלהי המאה הז' לפנה"ס ועד לתקופה הפרסית, במאה ה' או בראשית המאה הד' לפנה"ס. לדעתי, יש כאן עדות להמשכיות

343 Lapp 1981: Pl. 50: 33-35 משכבה IIIA

344 השייך הסטריטיגרפי אינו ברור Fig. 64: 41 McCown 1947:

345 לעומת זאת בלוקוס 69 ממזרח בצמוד לקיר ובפן הפחות יפה שלו, ובלוקוס 70 בגת, (וראו איור 10), נמצאו רק חרסים מתקופת הברזל, אולם זה יכול להיות מקרי בלבד.

ולרצף התיישבותי, לפחות מהמחצית השנייה של המאה הז' ועד למאה ה' לפנה"ס, או קצת מעבר לכך, אך אין עדויות ממשיות לחלקה השני של התקופה הפרסית מעבר למאה ה' לפנה"ס. המכלול של לוקוסים 64-66 הוא מכלול דומה לזה שבתעלה 4 בשטח B ברמת רחל ולמכלול שכבה 9/10 מפסגת עיר דוד. הממצאים משרידי מבנה זה מצטרפים למבנים הנוספים מסקר ברמת בית הכרם (דוידוביץ ואחרים תשס"ו, וראו להלן, פרק ח'). בכך, המבנה משלים את התמונה של האתרים הכפריים באזור זה, שיש בהם המשכיות במאות ז'-ה', אך אין בהם עדות להמשכיות מעבר למאה ה' לפנה"ס (בוצר ופרויד תשע"ז).

4. כלי החרס מחרבת א-ראס (לוחות 72-85)

כלי החרס ממבנה 1 (Edelstein 2000 לוח 85)

ממצא כלי החרס מתקופת הברזל במבנה 1, שחפר אדלשטיין (וראו לעיל, פרק ב') נמצא מעורב ביחד עם כלי חרס מאוחרים מהשלב ההלניסטי-רומי באתר. מבדיקה חוזרת של כלי החרס שפורסמו על ידי אדלשטיין עולה כי הם מאפיינים את המאה הז' לפנה"ס, ככל הנראה מהשלב המוקדם שלה. רוב הקערות הן בעלות בסיס דיסקוס (Edelstein 2000: 47), האופייני יותר למאה הז' לפנה"ס, וגם השפות של הקערות בעלות השפה המקופלת החוצה, מטיפוס B7, מעודנות ומוארכות יותר (Edelstein 2000: Fig. 10: 10-15). סיר הבישול הנפוץ הוא מטיפוס CP2, האופייני למאה הז' לפנה"ס. לפי הפערורים (Edelstein 2000: Fig. 13: 2-3, 5-8), וראו בעיקר את הפערורים מטיפוס HMJ4, HMJ3) והטביעה הדו-כנפית (Edelstein 2000: Fig. 12: 6), נראה שהמחצית הראשונה של המאה הז' לפנה"ס היא פרק הזמן המתאים לקיומו של מבנה זה.

בחפירה נמצאו מספר טיפוסי כלים לא נפוצים, כמו פך עם שתי ידיים וצוואר עבה (Edelstein 2000 Fig.12: 4), שדומה לפך/קנקנית בעלת שתי ידיים מגבעון. זהו אותו טיפוס פך שמייחסים לו את הכתובות על הידיות הרבות המתוארכות למאה ה' לפנה"ס (וראו לעיל, פרק ד' JG10 ושם נימוקים לתאריך הפך במאה הז' לפנה"ס). בנוסף, נמצאו גם שני בקבוקים (Edelstein 2000 Fig. 12: 7-8), האחד ללא ידיים עם צוואר גבוה, שפה פשוטה נפתחת כלפי חוץ, וכתף רחבה, והשני עם צוואר ישר ושפה בלתי מעוצבת (וראו לעיל, פרק ד' JG11). שני הטיפוסים אינם נפוצים ומעניין שנמצאו באתר כפרי מסוג זה.

עדויות למחצית השנייה של המאה הז' לפנה"ס נמצאו על פני השטח (טביעת הוורדה 5 (Edelstein 2000: Fig. 12: 5) וכן במערה 3 (הפערורים, 4, 1 (Edelstein 2000: Fig. 13: 1, 4). לדעת אדלשטיין המערה שימשה לאחסון (Edelstein 2000: 46), אך נראה שהמכלול שנמצא במערה הוא מכלול ביתי, שמכיל קערות, קדרות, סירי בישול ופערורים מהם פורסמו רק שני שברים.³⁴⁶

³⁴⁶ אדלשטיין ציין בדו"ח את קיומם של 47 שברי פערורים, אך לא מהיכן הם הגיעו. מקורם של ששה פערורים נוספים שצוירו במבנה עצמו (Edelstein 2000: 47, 54, Fig. 13: 1-8).

בחפירת אדלשטיין אין אזכור לתקופה הפרסית, אך במחסני רשות העתיקות נמצאו ממצאים מהתקופה הפרסית שנחפרו במבנה, שלא פורסמו על ידי אדלשטיין ומקורם מתחת לשומרה ומצפון מזרח המבנה, בלוקוסים 20, 21, 19, 23 (Edelstein 2000: Pl. 4). מספר שברים צוירו (לוח 85), והם כוללים קערות מטיפוסים B25, B16, B27, B29, קדרה מטיפוס K9, סירי בישול טיפוסים CP1 ו CP5 פך מטיפוס JG7, וכלי תאומים JT10. פרט לקערה B25, וסירי בישול CP1 הנפוצים יותר במאה ה' לפנה"ס, רוב הטיפוסים מתוארכים היטב למאות ה'-ד' לפנה"ס.

כלי החרס ממבנה 3 (Feig 2016)

כל כלי החרס שנמצאו בחפירה במבנה 3 הם מטיפוסים מוכרים היטב מתקופת הברזל II ג' (גם אם התחילו להתקיים עוד קודם לכן), כשלצידם זהו שני טיפוסים של סירי בישול שתוארכו לתקופת הברזל II ב': סיר בישול סגור בעל צוואר ישר, עם מספר רכסים, רכס תחתון מודגש וגוף כדורי (Feig 2016: Fig. 11: 8), וסיר בישול מהטיפוס הפתוח והשפה המדורגת (Feig 2016: Fig. 11: 10). לסיר הראשון יש בתקופת הברזל II ב' מספר רכסים זהים בצוואר ואילו בראשית תקופת הברזל II ג' (במחצית הראשונה של המאה הז' לפנה"ס) מתפתח רכס תחתון מודגש לעומת האחרים (Gitin 2015: Pl. 3.3.3: 1). לכן, נכון יותר לדעתי לתארך את סיר הבישול הזה לראשית המאה הז' לפנה"ס. טיפוס הסיר השני נפוץ בתקופת הברזל II ב', אך עדיין מוצאים אותו במכלולי תקופת הברזל II ג', בעיקר בראשיתה (וראו לעיל, פרק ד', CP3). את המכלול ממבנה 3 יש לתארך לכן, למאה הז' לפנה"ס, ככל הנראה עד לסוף תקופת הברזל. תמונה דומה עולה גם ממצא שני הטיפוסים של הפערורים שנמצאו באתר: לטיפוס הראשון שפה עם חתך משולש, והפערורים מטיפוס זה (HMJ4, Feig 2016: Fig. 10: 1-4) גוציים ובעלי דופן עבה יותר מהפערורים האלגנטיים הקלים יותר מהטיפוס השני (HMJ1), שלהם שפה מתרוממת דמוית כיפה (Feig 2016: Fig. 10: 5-8). אפשר לקבל את דעתה של פייג (Feig 2016: 7) שלפיה הפערורים הקלים הונחו על גבי השפיות של הפערורים הכבדים, אך בכל מקרה, שני טיפוסים הפערורים מופיעים יחד באמצע המאה הז' לפנה"ס.

כלי החרס ממבנים נוספים, מחפירת גדות (לוחות 72-84)³⁴⁷

כלי חרס מתקופת הברזל נמצאו בעיקר בשני מכלולים. הראשון נתגלה מיד בתחילת החפירה מתחת לפני השטח בשטח T, כאשר שברים רבים, בעיקר של פערורים, היו מונחים על רצפת עפר מהודקת במבנה 5 (ראו איור 11). המכלול השני נמצא בשטח H במבנה 2, שם נחשפו שברי פערורים, בעיקר בחדר 422 ששימש כמחסן. בחדרים נוספים בשטח זה נמצאו כלי חרס מתקופת הברזל II ג' (למעט מספר שברים מתקופת הברונזה התיכונה). בשטח H בחדר 420 הייתה גם, ככל הנראה, התיישבות רומית מאוחרת-ביזנטית שהשתמשה במבנה בשימוש משני. פרט למכלולים אלה, נמצאו שברים מתקופת הברזל II ג' בכל המילויים ועל גבי רצפות מאוחרות יותר באתר.

347 כלי החרס הנדונים כאן הם מתקופת הברזל ומהתקופה הפרסית. באתר נתגלו גם חרסים מתקופת הברונזה הביניימית והברונזה התיכונה וכן מהתקופות ההלניסטית הקדומה, הרומית ומעט ביזנטית.

כלי חרס מהתקופה הפרסית התרכזו במכלול 'נקי', בשטח E, מתחת לקיר טרסה, וכן בשטח G ו F, לרוב יחד עם כלים מתקופת הברזל או מהתקופה ההלניסטית. בשל הדמיון בין כלי החרס של התקופה הפרסית המאוחרת לתקופה ההלניסטית הקדומה ואופי הממצא שהוא בעיקר שפות ולרוב שחוקות, קשה לעיתים להחליט לאיזה תקופה שייכים השברים.

טבלה 38.11: ריכוז טיפוסים למכלול כלי החרס משטח E, מפלס חיים מתחת לטרסה (לוחות 72-73)

מפול	ברזל II ב'	ברזל II ג'		מאה ו'	מאותה-ד'	מאות ד'-ג'
		מחצית ראשונה של מאה ז'	מחצית שנייה של מאה ז' וראשית מאה ו'			
שטח E רצפה 520 (לוחות 72-73)			CP2, B7			
				B22, B25		
				SJ5, JG7, B29, B27, B16, ST2, SJ6		
					P1, SJ7, SJ, B32	

ממפלס חיים זה יש מעט שברים מתקופת הברזל II ג', ומהמאה הו' לפנה"ס. הכמות הגדולה יותר של חרסים היא מהטיפוסים שאמנם מתחילים במאה הו' אך נפוצים יותר במהלך המאה הה' לפנה"ס, ואף קרובים בצורה לאלה מהתקופה ההלניסטית (SJ7, B32), אך אין בו טיפוסים הלניסטיים מובהקים. לכן, לדעתי, התאריך של מפלס החיים של רצפה 520 הוא במחצית השנייה של התקופה הפרסית, במאות ה'-ד' לפנה"ס.

כלי החרס משטח F (לוחות 74-76)

בשטח זה נמצאו שתי תקופות פעילות: השלב העליון – ההלניסטי, לא מוצג בעבודה זו, שתתמקד בהצגת החרסים שנמצאו על הרצפות של השלב התחתון.

טבלה 38.12: ריכוז טיפוסים למכלול

מפול	ברזל II ב'	ברזל II ג'		מאה ו'	מאותה-ד'	מאות ד'-ג'
		מחצית ראשונה של מאה ז'	מחצית שנייה של מאה ז' וראשית מאה ו'			
רצפה (לוח 75)				B14		
					L3, SJ5, JT7, B16, B29	
						B32, B31
חדר במבנה 4 (לוח 76: 1-17)						
מילוי (לוח 76: 18-23)						

בחדרים 340 ו 391 (לוחות 75; 76: 17-1) נמצאו חרסים המייצגים את התקופה הפרסית. הטיפוסים המאחרים ביותר הם אלה המגיעים לתקופה ההלניסטית (המאה הג' לפנה"ס), אך ראשיתם כבר בסוף התקופה הפרסית (המאה הד' לפנה"ס). כיוון שאין טיפוסים הלניסטיים מובהקים, יש לתארך את הרצפות לשלב השני של התקופה הפרסית (שלהי המאה ה' והמאה הד' לפנה"ס). טביעת ירושלם שחוקה, שנמצאה בלוקוס 339, אולי חדרה מהשכבה ההלניסטית שנמצאת בשכבה שמעל. המילוי שמתחת לרצפת חדר 602 (לוקוס 603, לוח 76: 18-23) קדום למה שנמצא מעל לרצפה, וכולל חרסים מתקופת הברזל II ג' ומהמאה הו' או אפילו מראשית התקופה הפרסית. בלוח 74 הובאו מבחר חרסים מתקופת הברזל II ג' ומהתקופה הפרסית מלוקוסים מעורבים. זאת, במטרה להציג את מגוון הטיפוסים באתר, כמו הקדרה עם עיטור היתד (לוח 74: 6).

כלי החרס משטח G (לוח 77)

משטח G מובא לוח אחד, ובו מכלול חדר 126 (לוח 77: 10-1) ומגוון חרסים משטח זה מתקופות הברזל-פרסית, המייצגים את מגוון הטיפוסים באתר (לוח 77: 11-20).

טבלה 38.13: ריכוז טיפוסים למכלול

מכלול	ברזל II ב'	ברזל II ג'		מאה ו'	מאותה'-ד'	מאות ד'-ג'
		מחצית ראשונה של מאה ז'	מחצית שנייה של מאה ז' וראשית מאה ו'			
לוקוס 126 (לוח 77: 10-1)		SJ1, K1				
					SJ6, JG8	
					SJ5	
					SJ7, SJ8	

השברים מתקופת הברזל II ג' בחדר 126 כנראה קדומים ולא שייכים למכלול. טיפוסי הכלים העיקריים מגיעים למאה הד' ואולי אף מעבר לה. מעניין במיוחד קנקן (לוח 77: 10) מוארך וצר בעל שתי ידיות מתחת לכתף, עשוי בחומר מקומי מתצורת מוצא. הקנקן נמצא ללא השפה. קנקנים כאלה שכיחים יותר באזור החוף. קנקן דומה נמצא בעין גדי, שכבה IV (וראו לעיל, פרק ד', SJ8).

כלי החרס משטח H (לוחות 78-82)

משטח H מובא מכלול כלים משלושה חדרים מתוך מבנה 2. מעט חרסים מתקופת הברונזה התיכונה, שהיו ברצפת החדר וכלים מחדירה רומית-ביזנטית, יפורסמו בדו"ח הסופי של החפירה.

טבלה 38.14: ריכוז טיפוסים למכלול

מכלול	ברזל II ב'	ברזל II ג'		מאה ו'	מאה ה'
		מחצית ראשונה של מאה ז'	מחצית שנייה של מאה ז' וראשית מאה ו'		
חדר 422 (לוחות 79-78)	CP3,	HMJ4,			
		SJ2, SJ1, JG4, CP2, B7,			
		HMJ1,			
		JT2, JG3, CP1,			
		JG7,			
	P1,	HMJ4,			
חדר 423 (לוחות 81-80)		L1, HMJ2, SJ2, CP2, SJ4, K1, B9, B7,			
		JG5, B10, B5,			
		SJ6/2, CP1,			
חדר 424 (לוח 82: 10-1)		K1, B7, HMJ4,			
		SJ1, B5, B2.2,			
		JG7, CP1,			

מריכוז טיפוסי הכלים במבנה, נראה שכל החדרים דומים מבחינת טווח הזמן שלהם, והתקיימו במאה הז' לפנה"ס. השיקול לדיוק טווח הזמן למחצית השנייה של המאה הז' לפנה"ס מתבסס על כך שרוב הפערוורים בחדר 422 (לוח 79) הם מטיפוס HMJ1, המופיע בסוף תקופת הברזל. פערוורים נוספים הם מטיפוס המשנה המאוחר של טיפוס HMJ4, ומיעוטם מטיפוסים אחרים.³⁴⁸ מספר שברי פערוורים מטיפוס HMJ4, בעיקר מטיפוס המשנה בעל השפה המוארכת, המאוחר יותר, נמצאו בנוסף בכל אחד מהחדרים.

כלי החרס משטח T (לוחות 83-84)

במבנה 5 נמצאו שני מצבורי כלים שהכילו בעיקר פערוורים.³⁴⁹ רוב הפערוורים הם מטיפוס HMJ4.1, בעל השפה המוארכת ודמוית כיפה.

348 בסך-הכל נספרו כ 550 שמיניות פערוורים (סה"כ בין כ 70 לכ 85 פערוורים, כולל המרופאים). מתוכם כ 440 מטיפוס HMJ1, (סה"כ 55 פערוורים לפי חלוקה לשמיניות ולכ-65 אם לוקחים בחשבון את השוני בקוטר ואורך השפה). כ 90 שמיניות הן מתת הטיפוס המוארך של פערוור HMJ4.1 (סה"כ כ 12 פערוורים או כ 15 אם לוקחים בחשבון את השונות בקוטר ובאורך השפה). כ 20 שמיניות של הטיפוס בעל החתך המשולש הקדום HMJ4.2 (סה"כ כשלושה פערוורים או כחמישה כשלוקחים בחשבון את השונות בקוטר ובאורך השפה). שבר אחד שייך לפערוור מטיפוס HMJ2).

349 סה"כ משני הלוקוסים נספרו למעלה מ 130 שמיניות של שפות פערוורים (סה"כ בין כ 20 ל 50 פערוורים). מתוכם כ 25 מטיפוס HMJ1 (כ 4 פערוורים לפי שמיניות וכ 9 כשלוקחים בחשבון את השוני בקוטר ובאורך ועובי השפה). כ 80 מטיפוס HMJ4.1 (כ 10 פערוורים לפי שמיניות וכ 40 כשלוקחים בחשבון את השונות הרבה שלהם בקוטר ובעיקר באורך ועובי השפה). כ 20 מטיפוס HMJ4.2 (כשלושה פערוורים לפי השמיניות וכשישה כשלוקחים בחשבון את השונות שלהם בקוטר ובעיקר באורך ועובי השפה). 3 שמיניות מטיפוס HMJ2 (פערוור או שניים). שתי שמיניות מפערוור HMJ3 (אחד או שני פערוורים).

מכלול	ברזל II ב'	ברזל II ג'		מאה ו'	מאה ה'
		מחצית ראשונה של מאה ז'	מחצית שנייה של מאה ז' וראשית מאה ו'		
לוקוס 700 (לוח 83)		,HMJ4 ,P1			
		,CP2 ,K1 ,B7 ,B9			
		,HMJ1			
		,CP1			
			,HMJ4		
לוקוס 701 (לוח 84)		,HMJ2 ,CP2 ,K1			
		,HMJ1			

שני הלוקוסים נמצאו קרוב מאוד לפני שטח. יחד עם זאת, ניתן לראות שבשניהם נמצאו אותם טיפוסים כלים, השייכים למאה הז' לפנה"ס. מספר החרסים השייכים למאה הח' זניה, ואין טיפוסים (פרט ל CP1 שממנו נמצא שבר אחד בלוח 83: 7), הממשיכים למאה הו' לפנה"ס. מפערור מטיפוס HMJ4.1, שהוא מאוחר ל HMJ4.2, יש הכי הרבה פריטים, אך במקביל יש כמות ניכרת של פערורים מטיפוס HMJ1, שממשיך עד לסוף התקופה. בלוקוס 700 נמצאה טביעת 'למלך' דו-כנפית מהטיפוסים המאוחרים, עדות שמתאימה למחצית הראשונה של המאה הז' לפנה"ס. עם זאת, בלוקוס 701 נמצאה טביעת וורדה, ולפיה יש לתארך את המכלול לשלהי המאה הז' לפנה"ס. בכל מקרה, יש לזכור שהטביעות שחוקות מאוד והשברים קטנים, כך שאין להוציא מחשבון את העובדה שהתגלגלו למבנה בשלב מאוחר יותר, כיוון שלא נמצאה בו כל עדות לקנקנים נושאי טביעות אלה.

סיכום

מחמשת המבנים שנחפרו עד כה בחרבת אר-ראס עולה התמונה ההתיישבותית הבאה: אין בחורבת אר-ראס עדות להתיישבות לפני המאה הז' לפנה"ס. עדות להתיישבות במהלך המאה הז' נמצאה בכל מקום באתר, אך במיוחד במבנה 1, במבנה 2, במבנה 3 ובמבנה 5. עדות להתיישבות בתקופה הפרסית נמצאה במבנים 1, 3 ו 4.

ניתן להציג זאת גם בצורה הבאה:

מבנה 1 (חפירת אדלשטיין) – רצף מתקופת הברזל II ג', דרך התקופה הפרסית ועד לתקופה ההלניסטית-רומית.

מבנה 2 (שטח H) – תקופת הברזל II ג' בלבד, עם מעט ממצא מהתקופה הרומית-ביזנטית.

מבנה 3 (חפירת פייג) – תקופת הברזל II ג' והתקופה ההלניסטית. בשטח H – התקופה הפרסית המאוחרת (מאה ד' לפנה"ס).

מבנה 4 (שטחים F, G) – תקופת הברזל II ג', ובמילויים מעליהם התקופה הפרסית מאוחרת (מאה ד' לפנה"ס).

שטח E – התקופה הפרסית (מאות ה'-ד' לפנה"ס).

מבנה 5 – (שטח T) תקופת הברזל II ג' בלבד.

לא נמצאו בחורבת אר-ראס מכלולים מעורבים של סוף תקופת הברזל II ג', ביחד עם טיפוסים חדשים, כמו שנמצאו ברמת רחל (תעלה 4 בשטח B, אדמת הגן בשטח C1), וכמו שנמצאו בשכבה הבלית 9/10 בפסגת עיר דוד. יחד עם זאת, נמצאו מעט טיפוסים שנמצאו לראשונה במכלולים אלה, כמו קערות B25, ו B22, שלא נעשות

נפוצות יותר במהלך התקופה הפרסית. זו עדות קלושה, אך לדעתי סבירה, לרצף התיישבותי במקום, וזאת למרות שקשה להוכיח זאת מבחינה טיפולוגית בלבד. אין הוכחה שכל המבנים, שכנראה שימשו יחד בתקופת הברזל II ג', המשיכו להתקיים הלאה ברצף. עדות מסייעת לרצף ההתיישבותי היא טביעת אריה שהתגלתה בחפירת פייג (Feig 2016: 10, Fig. 13: 7) ומטבע מסוף המאה ה'ו'- ראשית ה' (Farhi and Gadot 2012), שניהם לא נמצאו בהקשר סטריגרפי.

5. כלי החרס מגבעת חומה

א) חפירת נטליה מאי (לוחות 86-89)

בנוסף לשברים שצוירו בעבר משני המבנים שנחפרו על ידי נטליה מאי בהר חומה, נבחנו עוד כ-200 חרסים אינדיקטיביים, שסווגו לפי טיפוס ותקופה, תוך דגש על הטיפולוגיה ועל המיקום בתוך המבנה. המכלול ביתי באופיו ומכיל קערות, סירי בישול, פכים, פערורים ומעט קנקנים. החרסים במצב השתמרות גרוע, שחוקים ברובם הגדול, ובחלק מהקערות מתקופת הברזל החיפוי והמירוק ניתנים לזיהוי בקושי רב.

טבלה 38.16: ריכוז טיפוסים למכלול

מכלול	ברזל II ב'	ברזל II ג'		מאה ו'	מאות ה'-ד'	מאות ד'-ג'
		מחצית ראשונה של מאה ז'	מחצית שנייה של מאה ז' וראשית מאה ו'			
מבנה א' (לוחות 87-86)		,SJ2 ,HMJ2 ,JT4 ,JT1 ,CP2 ,K1 ,B7 ,B9 ,L1				
		,JG3 ,CP1				
		,HMJ1 ,B5				
			,JG8 ,B22			
			,SJ6 ,SJ5 ,K2 ,B28 ,B29			
			,K9 ,B27			
מבנה ב' (לוחות 89-88)		,HMJ4 ,JT2 ,CP2 ,K3 ,K1 ,B7 ,B9 ,SJ1 ,HMJ1				
		,CP1 ,B14				
		SJ5 ,JG8 ,B29				
					SJ7	JT4

המכלול אמנם מורכב משברים די שחוקים אך מתקבלת תמונה של מבנים או בית חווה שאין בו ממצא קדום לתקופת הברזל II ג'. הקערות הנפוצות הן הקערות הקטנות בעלות השפה המקופלת החוצה (B5, B7), לוחות 86: 3-9; 88: 6-7). השפות לרוב דקות ומוארכות, כאלה שמאפיינות את המאה הז' לפנה"ס. נמצאו מעט קערות מטיפוס הקערות המזוות (B9, לוחות 86: 1-2; 88: 1-3), מעט קערות שטוחות (B2) שלא צוירו, ומעט שברים של קדרות מתקופת הברזל עם השפה המקופלת החוצה (K1, לוחות 86: 14-16; 88: 8-9). סיר הבישול העיקרי הוא הסיר ללא הצוואר (CP1, לוחות 87: 2-7; 89: 2), האופייני למאה הז' וממשיך למאה ה'ו' לפנה"ס, אך בשל איכות ההשתמרות הגרועה

והשברים הקטנים קשה לקבוע אם הם שייכים יותר לתקופת הברזל או לתקופה הבבלית. באתר נמצאו מעט פערורים (יחסית לרמת רחל, לדוגמא). לא כל טיפוס הפערורים צוירו, ויש מגוון של שפות חלקות מטיפוס HMJ1 (לוח 87:15). אין כמעט קנקנים מתקופת הברזל (לוח 87:18), ויש יותר קנקנים מראשית התקופה הפרסית (לוח 87:19-20). נמצאו מעט נרות חרס כולם על בסיס לא גבוה (L2, לוח 87:21). המורטריה (K2, לוח 86:17) עם חור תיקון ועם דופן גלית מעט מבחוץ. כיוון שאין בסיס, יש קושי לקבוע האם שייכת לסוף תקופת הברזל או לתקופה הפרסית. שבר נוסף של בסיס טבעת של מורטריה, כנראה מהתקופה הפרסית (מס 1000/5), לא צויר. תאריכה של שפת סיר הבישול (לוח 89:4) בתקופה הרומית, ומקורה, כמו חרסים נוספים ממבנה ב', בהפרעה מאוחרת יותר. בכל מקרה, היא אינה שייכת לתקופת השימוש במבנה (מאי 1997:94).

בחנינה של הממצא בשני המבנים בגבעת חומה מלמדת שנמצאו בהם כלי חרס החל מהמאה הז' לפנה"ס ועד לראשית התקופה הפרסית. בחנינה מדוקדקת של כל השברים לפי מיקומם מראה שאין רצפה או מילוי שיש בהם רק חרסים מתקופת הברזל או רק מהתקופה הפרסית. לא נמצא שום ממצא המעיד על נוכחות קודם למאה הז' לפנה"ס ומאוחר לתקופה הפרסית. נראה שהקמתם של המבנים מקבילה בזמן להקמתו של האתר ברמת רחל, הנמצא במרחק של פחות מקילומטר אחד צפונית להם. מעט כלי חרס וממצא אחר מתקופות מאוחרות יותר, שויכו על ידי החופרת לסחף, שמקורו באמת המים שעברה בסמוך (מאי 1997:94).

טיפוסי הכלים שמשייכים למאה הו' לפנה"ס (התקופה הבבלית) ולראשית התקופה הפרסית הם כאלה שממשיכים את מסורת הכלים של סוף תקופת הברזל עם שינויים קלים כגון: הקערות השטוחות (B22, לוח 86:10), הקערות המזוות (B29, לוחות 86:11; 88:2-4) הקערה עם הזיווי סמוך לבסיס (B14, לוח 88:5), הקדרה העמוקה (K9, לוח 86:18), מצב ההשתמרות הגרוע של הפכיות והקנקנים מקשה על זיהוים. אך לפי הטין ממנו הם עשויים, נראה שיש לשייכם לתקופה הבבלית ולראשית התקופה הפרסית. העדר טיפוסי כלים שמאפיינים את התקופה הפרסית (פרט לסיר הבישול CP5, לוח 89:3), מוביל למסקנה שהמבנה ניטש בראשיתה של תקופה זו, ככל הנראה במהלך המאה הז' לפנה"ס. ניתן להסיק מכך שהמבנה שימש ברציפות וללא הפרעה החל משלהי המאה הז' לפנה"ס ועד לראשית התקופה הפרסית בראשית המאה הז' לפנה"ס.

(ב) מתקנים מחפירת סולימני A (לוחות 90-92)

מקורם של כלי החרס הנדונים כאן הוא בעיקר ממשטח הדריכה של אחת הגתות (לוקוסים 125, ובעיקר לוקוס 130), שהיה מלא בשכבת אפר ובממצאים. כלי החרס במצב השתמרות גרוע, רובם שחוקים, וגם החיפוי והמירווק האופייניים לתקופת הברזל כמעט ואינם נראים על חלק מהקערות. כל החרסים שנמצאו במשטח הדריכה (לוקוס 130) הם מתקופות הברזל ומהתקופה הפרסית. מעט מאוד חרסים תוארכו לתקופות מאוחרות יותר (התקופה ההלניסטית והרומית), ואלה נמצאו בעיקר במילויים מתוך הטרסות (לוקוסים 117, 124).

מכלול	ברזל II ב'	ברזל II ג'		מאה ו'	מאות ה'-ד'	מאות ד'-ג'
		מחצית ראשונה של מאה ז'	מחצית שנייה של מאה ז' וראשית מאה ו'			
מילויים ממשטח דריכה (לוחות 92-90)		,SJ1 ,SJ4 ,ST1 ,L1 ,CP2 ,K1 ,B7				
		,HMJ1				
		,JG2 ,CP1				
			,SJ5 ,L3 ,JG8 ,B16 ,B28 ,B29 ,SJ6			
			,JT7 ,JG9 ,CP4 ,K31 ,K27 ,K9			
		,SJ7 ,CP5				

מילוי האפר והחרסים מייצגים את השלב שלאחר יציאת משטחי הדריכה משימוש, כאשר השברים נסחפו או הושלכו לגת, ככל הנראה ממקום סמוך. ממצא כלי החרס אחיד למדי, וכולל חרסים מסוף תקופת הברזל ומהתקופה הפרסית, כמעט ללא ייצוג לתקופות אחרות. סביר להניח שהחרסים הגיעו מאתר סמוך, שהיה מיושב ברצף בין סוף תקופת הברזל לראשית התקופה הפרסית. מתקופת הברזל יש מעט חרסים באופן יחסי (וראו בטבלה שלעיל). נראה שיש לשייך כלי חרס אלה לשלב האחרון של תקופת הברזל (סוף המאה הז' או ראשית המאה הו' לפנה"ס). עיקר טיפוסים הכלים ממשטחי הדריכה ממשיכים את הטיפוסים של סוף תקופת הברזל במאה הו' לפנה"ס. בין טיפוסים הכלים יש טיפוסים חדשים שלא המשיכו מתקופת הברזל, כמו פכית הגזר (JT7 לוח 91: 13) וסיר הבישול (CP4 לוח 91: 4-3), והם מאפיינים את ראשית התקופה הפרסית. מהתקופה ההלניסטית והרומית נמצאו מעט שברי חרסים, בדומה למבנה ב' מחפירת מאי (לעיל). חרסים נוספים מתקופת הברזל נמצאו בסקר שערכו דגן וברדה (2009) בראש גבעה סמוכה, ממזרח להר חומה, כמו גם בגת סמוכה, בחלקו התחתון של המדרון, המתוארכת לתקופה החשמונאית (פינקלשטיין 2010).

המכלול הנדון הוא לא קונטקסט ארכיאולוגי טוב. אין כאן סטרטיגרפיה ברורה, קשה לתארך מתקנים כמו גתות, הוא לא חתום מלמעלה, ולא ברור במשך כמה זמן נאספו החרסים פנימה אל תוך משטח הגת. יחד עם זאת, זהו מכלול הומוגני, שכן אין בו שברי חרסים שניתן לתארכם לפרק הזמן שלפני המאה הז' לפנה"ס ורק מעט מאוד שברים של כלי חרס מתוארכים לפרק הזמן שמאוחר לראשית התקופה הפרסית. בין אם השברים התגלגלו למשטח הגת לאורך זמן או שהושלכו בטקט אחד, הם מייצגים את מה שהיה בסמוך אליהם, ומתקבלת תמונה דומה למדי לאתר שנחפר בגבעת חומה הסמוכה, עם יותר חרסים מהמאות ו'-ה' לפנה"ס. יש בממצא זה חיזוק לתמונה היישובית אודות רצף התיישבותי באזור מתקופת הברזל II ג' עד ראשית התקופה הפרסית, ונטישה במהלך החלק הראשון של התקופה הפרסית (בוצר ופרויד תשע"ז).

6. כלי החרס מרמות אלון, הפירת מזרחי ופורסטני (לוחות 93-101)

כלי החרס הנדונים כאן הם משלושה מכלולים שונים: המבנה המלבני (לוחות 93-94), מבנה שלושת המרחבים (לוח 95) ומבנה המחסנים (לוחות 96-100). בלוח 101 רוכזו מעט חרסים מהתקופה הפרסית וההלניסטית משלושת המבנים הללו.

תהליך עיבוד החומר כלל מיון ראשוני שנעשה בזמן החפירה לכל שלושת המכלולים. שברים אינדיקטיביים מהמבנה המלבני וממבנה שלושת המרחבים נשמרו ונשלחו על ידי החופרים לציור. מתוך מבנה המחסנים שבו נמצאו שברי פערורים בכמות מרובה, נשמרו בעת החפירה בעיקר שפות ובסיסים, ומתוכם הוצא מדגם מייצג לציור. רוב הממצא משלושת האתרים הוא שפות, שחלקן שחוקות מאוד. יחד עם זאת, ניתן היה לזהות בוודאות לאילו טיפוסים כלים הן שייכות, במיוחד השברים של טיפוסים כלים מוכרים וידועים מתקופת הברזל.

(א) המבנה המלבני (לוחות 93-94; 101: 5-1)

במבנה נמצאו רק מעט חרסים, ונראה שיש לתארך אותו לשלהי המאה הח' ולחלקה הראשון של המאה הז' לפנה"ס. הנתון העיקרי לתארוך זה הוא סיר הבישול CP3.1 (לוח 93: 15), שהוא טיפוס מעבר של ראשית המאה הז' לפנה"ס, ושבר של סיר בישול CP2, (לוח 93: 16). רוב הקערות בעלות השפה המקופלת החוצה הן מטיפוס B7 (לוח 93: 2-4, 10-8), הגדולות יותר, וקערות מטיפוס B9.1 (לוח 93: 5-9). ממצא זה של כלי חרס מתאים לחלקה הראשון של המאה הז' לפנה"ס. הפערור HMJ1 (לוח 94: 20-21) מופיע במחצית המאה הז' ואילך. טיפוסים אלה מייצגים את זמן ההקמה והשימוש הראשוני במבנה. החרסים הנדונים נמצאו בין קירות המבנה והטרסה, מעל הרצפה ובמילויים שמתחתיה. מעבר לתארוך כללי של המבנה או של זמן השימוש בו, אי אפשר לדעתי לראות בהם מכלול הומוגני, אלא שרידים המרמזים על מה שהיה במבנה וסביבתו.

(ב) מבנה שלושת המרחבים (לוח 95; 101: 6-15)

ממבנה זה נשמר חרס בודד, עשוי יד, שאולי יש לשייכו לתקופת הברונזה (לא מוצג בלוחות). רוב השברים משויכים לתקופת הברזל II ג' (לוח 95, וטבלה להלן) וכשליש מהם (לוח 101: 6-15) לתקופה הפרסית וההלניסטית. מתקופת הברזל נמצאו מעט טיפוסים כלים האופייניים יותר למאה הז' לפנה"ס, כגון הקדרה K1, הפך אדום JG4 והפכית השחורה (לוח 95: 9, 12, 15). נמצאו גם כלי חרס אחרים, כמו הקערה B5 (לוח 95: 1), שאופייניים למאה הז' לפנה"ס. מיעוטם של החרסים האינדיקטיביים, מונע קביעה ברורה יותר לגבי השימוש במבנה בתקופת הברזל. קשה גם לקבוע האם היה שימוש במבנה בתקופות הפרסית וההלניסטית, או שהחרסים מתקופות אלה התגלגלו ממקום גבוה יותר לאורך השנים. רוב השברים מהתקופה הפרסית-הלניסטית נמצאו על פני השטח ובערימת הסיקול אשר כיסתה את המבנה, כך שניתן להניח שהמבנה היה בשימוש בעיקר בתקופת הברזל II ב'-ג'.

ג) מבנה המחסנים (לוחות 100-96; 101: 16-17)

מבנה המחסנים מאופיין בכמות הגדולה של הפערורים (למעלה מ 100).³⁵⁰ הטיפוסים הנפוצים ביותר הם פערורים מטיפוס HMJ1, HMJ5, שנפוצים באותה המידה, ויחד הם מהווים את רוב המכלול.³⁵¹ כל הפערורים נמצאו מעורבים יחד באותם הלוקוסים, ולא נמצאה העדפה לטיפוס מסוים במיקום או שלב מסוים. שברי פערורים נמצאו כמעט בכל חדר במבנה, וריכוזים גדולים נמצאו בחדרים/לוקוסים: 128-130, 135, 118, 148-120.

טבלה 38.18: ריכוז טיפוסים למכלול

מפול	ברזל II ב'	ברזל II ג'		מאות ה'-ד'
		מחצית ראשונה של מאה ז'	מחצית שנייה של מאה ז' וראשית מאה ו'	
מבנה 3 מרחבים (לוח 95)		,SJ1 ,JG4 ,K3 ,K1 ,B7		
		,B5		
		SJ5 ,JG9 ,B16		
מבנה מחסנים (לוחות 100-96)		,P1 ,K6 ,B19		
		,L1 ,SJ2 ,SJ1 ,JT2 ,CP2 ,K3 ,B7 ,B13 ,P2 ,HMJ4		
		,CP1		
		,HMJ5 ,HMJ1 ?B9 ,B26		
		CP5		

הקדרות והאגן (לוחות 96: 12; 97: 13) הם טיפוסים נפוצים יותר במאה ה'ח' לפנה"ס, אך מצויים גם במכלולים של המאה הז' לפנה"ס. בטיפוסי הפערורים יש כמות מועטה יחסית של פערורים שנפוצים במחצית הראשונה של המאה הז' (פערור HMJ4.2), והכמות הגדולה יותר (מטיפוסים HMJ1, HMJ5) שייכת למחצית השנייה של המאה הז' ולראשית המאה ה' לפנה"ס. פערור HMJ5 פחות נפוץ באזור ירושלים והופעתו כאן בכמות כמעט שווה לזו של HMJ1 מפתיעה. לפערור בלוח 100: 62, יש חריטה של מעין מעוין עשוי ברישול לפני צריפה. חריטות או אותיות על שפות פערורים מוכרות גם בשכבה IV במוצא (Brandl, Greenhut and Vainstub 2009: Fig. 5.8; 5.11: 61). הקערה העדינה B26 (לוח 96: 1) וסיר הבישול מטיפוס CP1 (לוח 97: 16-19), הממשיך למאה ה' לפנה"ס, ונמצא בכמות רבה במבנה,³⁵² כמו גם ריבוי הפערורים, מעידים על קיומו של המבנה בשלהי המאה הז' ובראשית המאה ה' לפנה"ס.

350 לוחות הצוירים עלולים להטעות, שכן כמעט כל שברי השפות מבין הקערות, הקדרות, סירי בישול הקנקנים וכו' שהיו גדולים מספיק נלקחו לצויר, לעומתם, משפות הפערורים נדגמו פחות מ 10% בלבד לצויר (36 שברים מצוירים מסך של למעלה מ 475 שברים שנספרו).

351 מתוך 475 שברי שפות נספרו 655 שמיניות, שהם כ 82 פערורים. מתוכם 45 פערורים מטיפוס HMJ1, שחולקו לתת טיפוסים: 1. עם שפה ניצבת לדופן ומעובה בקצה (254 שמיניות שהם כ 32 פערורים), 2. שפה מתרוממת בצורת כיפה, עובי השפה אחיד (86 שמיניות שהם כ 11 פערורים), 3. פנים השפה משוטח, החלק העליון מעובה (17 שמיניות שהם כשלושה פערורים). 30 פערורים (340 שמיניות), מטיפוס HMJ5 עם הבליטה הניצבת לשפה בחיבור עם הדופן וקצה השפה המעובה. שבעה פערורים (60 שמיניות) מטיפוס HMJ4 בעל החתך המשולש בשפה ובליטה מעבר לדופן בקצה. כאשר נלקחו בחשבון מדדים נוספים שנמדדו כמו קוטר, אורך ועובי שפה, מספר הפערורים עולה ליותר ממאה.

352 בספירות שנערכו לכלל השברים שנמצאו, היחס המספרי עמד על 13 שברים מטיפוס CP1 מול 3 מטיפוס CP2.

נראה שברמות אלון מתקבלת תמונה דומה לזו שהתקבלה בסקר רמות של דוידוביץ ואחרים (תשס"ו) של היישוב הכפרי שראשיתו בשלהי המאה ה' לפנה"ס, ושהתקיים לאורך המאה ה' וראשית המאה ה' לפנה"ס. לא נמצאו באתר טיפוסים ביניים של התקופה הבבלית, אולם יש לזכור שהממצא כלי החרס מועט ומאוד שחוק. חרסים מהתקופה הפרסית ומעט מאוחרים לתקופה זו אמנם נמצאו במבנה המלבני, במבנה שלושת המרחבים ובמבנה המחסנים, אך הם נמצאו בעיקר באדמת סחף ובערימות הסיקול. אבחנה זו נכונה בעיקר בקשר למבנה המחסנים, שנמצאו בו רצפות עם כלים רבים. אי אפשר לשייך חרסים אלה בוודאות למבנה, אך יחד עם זאת הם מרמזים על התיישבות בקנה מידה קטן יותר בסביבה גם בתקופה הפרסית. מיעוט השברים מהתקופה הפרסית הוא לא מאלה שמאפיינים את ראשית התקופה, ולכן על סמך שיקולים טיפולוגיים קשה לקבוע מסקנות לגבי המשכיות ורציפות יישובית במאה ה' לפנה"ס. כל שניתן לאמר הוא רק שיתכן שמבנה או יישוב בקנה מידה קטן ביותר התקיים בסביבה בתקופה הפרסית.

7. כלי החרס מראס אל עמוד

(א) בור המים (לוחות 102-104)

רוב החרסים מהחפירה נמצאו בתוך בור המים, בשכבת האפר ומתחתיה. המכלול כלל בעיקר שברי כלים, שתוארכו לסוף תקופת הברזל (לוחות 102-103) ולתקופה הפרסית (לוח 104). מדו"ח החפירה (וראו פרק ב') עולה בברור שהשברים שתוארכו לתקופה הפרסית נמצאו על גבי שכבת האפר או בתוכה (סלים עליונים בלוקוסים 103, 105, וכן מלוקוס 104 מעל), ואילו הכלים מסוף תקופת הברזל נמצאו בשכבת האפר ומתחת לה. הכלים הנפוצים ביותר בבור הם טיפוסים מוכרים היטב מתקופת הברזל II ג' (לוחות 102-103), כמו הקערות בעלות השפה מקופלת החוצה (B7), סירי בישול (CP1), הפכים (בעיקר אלה בעלי השפה התלתנית JG3) והפערורים (HMJ1). מתוך כ-150 שפות של כלים שנשמרו (מתוכם כ-50 שפות פערורים, 30 קערות וכ-20 פכים), נבחרו לציור רק דוגמאות מייצגות ממגוון טיפוסים הכלים שנחפרו. מספר שברים יוצאי דופן, הראויים לציון מיוחד הם: לגין מטיפוס JG1 (לוח 103: 3) בעל שפה נפתחת פשוטה (בניגוד לשפה המעובה של רוב הפכים מטיפוס זה) ומירוק אנכי על הכתף. מקבילות עם שפה דומה נמצאו בעיר דוד שטח B משכבה 10 (De Groot and Ariel 2000: Fig. 10:4); בעין גדי שכבה V (Yezerski 2007: Pl. 7:12); בערד שכבה VII (Singer-Avits 2002: Fig. 45:5). פך (לוח 103: 6) ללא שפה, בעל גוף אגסי ופס צבע שחור תחום בשני פסים אדומים בחלקו העליון של הגוף, ועם בסיס שטוח. מקבילה דומה עם גוף מעוגל יותר נמצאה בעיר דוד, שכבה 12 (De Groot and Bernick-Greenberg 2012: Fig. 4.5:4; De Groot and Ariel 2000: Fig. 8: 17: 103: 8) עם ידית ארוכה הנמשכת מהשפה לכתף, בעלת צוואר רחב עם רכס במרכז. פכית דומה בתל בטש משכבה II, מתוארכת למחצית השנייה של המאה ה' לפנה"ס (Mazar and Panitz-Cohen 2001: Pl. 74:8). שבר פיטס (לוח 103: 15), עם חריטה לפני צריפה. עשוי מטיין שמקורו בתצורת מוצא. חריטות על פיטסים מסוג זה נפוצות למדי.³⁵³

353 וראו: בחפירות עיר דוד (Shoham 2000: IP36, 45), ובתל עירא, שכבה VII (Kletter 1999), כולל דיון והשוואות.

מאות ה'-ד'	מאה ו'	ברזל IIג'		ברזל IIב'	מכלול
		מחצית שנייה של מאה ז' וראשית מאה ו'	מחצית ראשונה של מאה ז'		
		,HMJ4 ,JG1 ,CP2 ,K1 ,B7		,JG ,JG4	בור מים (לוחות 104-102)
		,B10 ,HMJ1 ,B5 ,B26			
		,B14 ,JG3 ,CP1			
	L3 ,SJ6 ,SJ5 ,ST2 ,B29				
	,CP4 ,K2				

ריכוז טיפוסים הכלים בטבלה מוגדר לטווח זמן ברור, בין שלהי המאה ה' לפנה"ס לתקופה הפרסית. לא נמצאו כלי חרס קדומים למאה ה' לפנה"ס, ולא נמצאו גם שברים מאוחרים למאות ה'-ד' לפנה"ס. לאור ממצאי חפירות נוספות באזור הסמוך לחפירה זו (וראו להלן), ניתן לומר כי באתר זה נמצא מכלול חתום, שנקבר תחת מפולות הבור, שבו אין ייצוג ליישוב מתקופת הברזל IIא'-ב' שהיה בסביבה הלא רחוקה על אותו הרקס, ולא הופרע בשלב מאוחר יותר.

8. הקולומבריום

בתוך הקולומבריום נמצאו שברי פערורים מטיפוס HMJ1, קדרה וקערות עם שפה מקופלת החוצה (K1, B7), וסירי בישול ללא צוואר (CP1). אלה מתוארכים בתוך טווח הזמן המיוצג בבור לשלהי תקופת הברזל - המחצית השנייה של המאה ה' וראשית המאה ה' לפנה"ס. יחד איתם נמצאו בבור קערה מן התקופה הפרסית וחומר טבון. החרסים בקולומבריום נמצאו מעורבבים וללא ריבוד כמו בבור.³⁵⁴

9. סיכום

רוב החרסים בבור מקבילים לכלים שנמצאים בשכבות החורבן של שנת 586 לפנה"ס. למרות שנמצאו גם שברים בודדים (לוחות 102: 6-7; 103: 6, 8) שניתן לתארכם לסוף המאה ה' ולמחצית הראשונה של המאה ה' לפנה"ס, נראה שיש לשייך את המכלול כולו לסוף המאה ה' ולראשית המאה ה' לפנה"ס. לא ברור אם קיומם של הקנקנים והפכים בתוך בור המים הוא בגלל שהם נפלו אליו בעת שהבור היה פעיל ובעת שהם שימשו לשאיבת המים מהבור. עם זאת, מכיוון שיש במכלול גם כלים נוספים כקערות, פכיות נרות ועוד, ניתן לשער שיש כאן שימוש משני בבור המים כמערה למגורים או שבתקופה הפרסית (או מאוחר לה) הושלכה אל הבור תכולתו של מבנה שהיה במקום קרוב. בשכבת האפר, ביחד עם החרסים מתקופת הברזל ובאופק העליון של הבור, נמצאו גם חרסים מהתקופה הפרסית, שכולם מהטיפוסים הקדומים, שנעשו במסורת הכלים של תקופת הברזל, וחלקם מופיעים במכלולים של המאה ה' לפנה"ס. משמעות הדבר היא שבבור יש ממצא הומוגני משלהי תקופת הברזל ומהתקופה הפרסית יחדיו, עדות לרציפות יישובית שהייתה באתר.

354 מהקולומבריום לא הוצאו כלי חרס לציור.

זוהי הסיבה לכך שתכולתו של הבור, למרות שאינה נחשבת למכלול סטרטיגרפי טוב, היא מכלול שמשקף מציאות של המשכיות מסוף תקופת הברזל אל תוך ראשיתה של התקופה הפרסית. עדות זו מצטרפת לחפירות נוספות שנעשו באזור ראס אל עמוד (להלן בפרק ח') המעידות על יישוב כלשהו כמו בית חווה או כפר שהתקיים על הרכס ממזרח לירושלים, ושחלקם יש עדות להמשכיות היישוב במאה ה' לפנה"ס.

(ב) טרסה בראס אל עמוד (לוחות 105-108)

לוחות החרסים מסודרים לפי מיקום ביחס לטרסה. כיוון שלא נמצאו הבדלים בין המיקומים השונים, ההתייחסות היא למכלול כולו כקבוצה אחת.

רוב טיפוסי הכלים שנמצאו בטרסה הם מתקופת הברזל IIא' המאוחרת ומראשית תקופת הברזל IIב', והם כוללים, בין השאר, קערות מזוות עם ידית זיז (לוחות 107:2; 108:6). אלו טיפוסיות לברזל IIא' המאוחר אך ידועות גם מתקופת הברזל IIב', אך שכיחותן פוחתת (9: 2.4.1: 215 Pl. Herzog and Singer-Avits), כיוון שהדפנות שלהן הן בעלות מירוק אבניים והשפה משוטחת, תאריכן הוא כנראה במחצית הראשונה של המאה הח' לפנה"ס.³⁵⁵ סירי הבישול שנמצאו מתוארכים לתקופת הברזל IIא' (לוחות 106:4, 6; 107:15; 108:12), (Herzog and Singer-Avitz 2015: Pls. 2.4.3: 3; 2.4.12: 1-3).³⁵⁶ חלקם ממשיכים לתקופת הברזל IIב' והם נמנים עם טיפוס CP3 בצורתו הקדומה יותר (לוחות 105:9-12; 106:5; 107:13-14, 16-17; 108:11, 21).

טיפוסים אופייניים לתקופת הברזל IIב' (כאלה הממשיכים לתקופת הברזל IIג' עם שינויים) הם הקערות השטוחות B2.2, (לוח 107:1); B4 (לוח 105:1), קערות בעלות דופן ישרה B11 (לוחות 105:2; 108:1), (Herzog and Singer-Avitz 2015: Pl. 2.4.9:17), קערות מזוות B9.1 (לוחות 105:3, 4; 107:3-5; 108:4-5), קערות וקדרות בעלות שפה מעובה מקופלת החוצה B7, המאפיינות יותר את תקופת הברזל IIב' (לוחות 106:1, 2; 107:6; 108:2, 3), K1 (לוחות 105:5-7; 106:3; 107:10, 12; 108:8-9), הפערורים מטיפוס HMJ4 (לוחות 105:14-15; 107:18; 108:20), קנקנים בעלי גוף גלילי (לוח 106:7-8) מהם התפתח כנראה הקנקן דמוי השק של תקופת הברזל IIג' (5: 2.4.14: Herzog and Singer-Avitz 2015: Pl. 5), הכן ST1, (לוח 108:17), הפכים JG3, (לוח 105:13) ופך JG4, (לוח 108:14) שאופייניים גם הם לתקופת הברזל IIב' וממשיכים לתקופת הברזל IIג'. עיקר הטיפוסים בטרסה הם כאלה האופייניים יותר לתקופת הברזל IIב'. גם אם אלה טיפוסים שממשיכים לתקופת הברזל IIג', הרי שהצורה שבה הם מופיעים כאן מזכירה את הופעתם הקדומה יותר. הטיפוס היחיד שיש לו הקבלות במכלולי הברזל IIג' הוא פערור מטיפוס HMJ1 (לוח 108:19). מהתקופה הפרסית נמצאו מעט שברים: קערה B14, (לוח 107:8), פך JG7, (לוח 108:13) וקנקן SJ5, (לוח 108:18).

355 ראו: עיר דוד משכבה 13 (De Groot and Bernick-Greenberg 2012b: Fig. 5.6:3) ומשכבה 12 (De Groot and Ariel 2000: Fig. 24: 2); בעופל, לוקוס 6015 (Mazar and Mazar 1989: Pl. 25:26).

356 ראו מקבילות משכבות 14-15 בעיר דוד (De Groot and Bernick-Greenberg 2012b: Figs. 5.3:6-7; 5.12:9; 5.16:9).

ניתן לסכם כי רוב כלי החרס שנמצאו בסביבת הטרסה הם מתקופת הברזל II'א' המאוחרת ומתקופת הברזל II'ב'. ורק מיעוט מהם שייכים לתקופת הברזל II'ג' ולתקופה הפרסית. כיוון שמקור השברים הוא לא ממכלול סטרטיגרפי אחיד, הממצא לא מהווה לכשעצמו עדות מספיקה לקבוע את קיומו של יישוב באזור, אך הוא מהווה עדות מסייעת, שמחזקת מה שנמצא בסביבתו. כל מה שניתן לומר הוא שהממצא מעיד על קיום יישוב מתקופת הברזל II'א'-ברזל II'ב' בסביבה הקרובה. את קיומו של יישוב מתקופת הברזל II'ג' ומהתקופה הפרסית קשה לקבוע לפי מספר השברים הקטן שנמצא בטרסה. שברים אלה רק מרמזים על קיום יישוב כלשהו והם נוספים לעדות מהבור (לעיל), ומחפירות נוספות שנעשו בסמוך (וראו להלן חפירת זילברבוד - בראס אל עמוד, פרק ח') ובכס הר הזיתים (וראו להלן חפירת פייג, פרק ח'). יחד הן מהוות עדות חזקה יותר לקיומו של יישוב מתקופות אלה גם על הכס של הר הזיתים.

פרק ח': דיון במכלולי כלי חרס מחפירות נוספות באזור ירושלים

בפרק זה נדונים כלי החרס מחפירות בירושלים ובסביבתה, שפורסמו בעבר או שנמצאות בתהליכי פרסום, מתוך מטרה לבחון את שאלת ההמשכיות והרציפות היישובית בין שלהי תקופת הברזל לתקופה הפרסית. כלי החרס וממצאים נוספים מחפירות אלה נבדקו בהתאמה לתכנית ולסטרטיגרפיה כפי שהוצגו על ידי החופרים, אולם לאור ההיכרות הקרובה עם כלי החרס מתקופות אלה ולאור השוואה לאתרים המרכזיים שנדונו בפרק הקודם, היה אפשר לדון ביתר פירוט בממצאים משלהי תקופת הברזל ומהתקופה הפרסית ובחלק מהמקרים גם להגיע למסקנות שונות במעט מאלה של החופרים.³⁵⁷

1. חפירות בירושלים וסביבתה

חניון גבעתי

בחניון גבעתי פורסמו שלוש שכבות (IX-XI) המיוחסות למאה הז' לפנה"ס (Ben-Ami 2013: 8-18). בשכבה XI הוגדרו שלושה שלבים המתוארכים למאות ח'-ז' לפנה"ס, אולם לא צוין התאריך של כל אחד משלבים אלה. שלב XIB מסתיים בשכבת אפר, המעידה על חורבן אלים. מעליה, בשלב XIA היה המשך שימוש במבנה, עם שינויים קטנים והרמת רצפות, שטווחו בטיח לבן עבה, כמו הרצפות הקודמות. שכבה X מתאפיינת בבנייה דלה ובאורינטציה שונה, מתוארכת למאה הז' לפנה"ס, ושכבה IX מתוארכת לסוף המאה הז' ולראשית המאה ה' לפנה"ס. בשכבות X ו-IX הייתה בנייה דלה, בעלת אורינטציה שונה מהשכבות הקודמות, ועם כמטר של מילוי בין שכבה X לשכבה IX. הבנייה הדלה הזו עומדת בסתירה למה שמוכר במאה הז' לפנה"ס במדרון המזרחי של עיר דוד (וראו פרק ג'.2).

כלי החרס שפורסמו משכבות אלה אינם רבים, וכוללים את טיפוסי הכלים הבאים:

טיפוס (בהתאמה לפרק ד') לפי החופרים	Ben-Ami 2013 בסוגריים שכבה	טיפוס (בהתאמה לפרק ד') לפי החופרים	Ben-Ami 2013 בסוגריים שכבה
B10/12	Fig. 3.5: 1-2 (XIB) Fig. 3.6: 3 (XIA)	HMJ2	Fig. 3.4: 2 (XIC)
B5	Fig. 3.5: 5 (XIB) Fig. 3.6: 9 (XIA) Fig. 3.11: 5 (IX)	HMJ4	Fig. 3.4: 3 (XIC)
B7	Fig. 3.5: 3-4 (XIB) Fig. 3.6: 10-14 (XIA) Fig. 3.10: 4-5 (X)	SJ1	מטיפוסי ה'למלך': Fig. 3.4: 5 (XIC) Fig. 3.5: 10 (XIB) Fig. 3.10: 17 (X) Fig. 3.7: 10-14 (XIA) וורדה
K1	Fig. 3.5: 6 (XIB) Fig. 3.6: 16-18 (XIA) Fig. 3.10: 8 (X) Fig. 3.11: 6-7 (IX)	HMJ1	Fig. 3.5: 7-8 (XIB) Fig. 3.7: 3 (XIA) Fig. 3.11: 10 (IX)

³⁵⁷ האתרים מובאים לפי חלוקה אזורית: חפירות בתוך ירושלים ובסביבתה המיידית, אתרים מצפון לירושלים, ואתרים ממזרח ומדרום לירושלים. לאור דיון זה ניתן לסכם את התמונה היישובית שעולה מתוך הדיון באתרים השונים.

טיפוס (בהתאמה לפרק ד') Ben-Ami 2013 בסוגריים שכבה לפי החופרים	טיפוס (בהתאמה לפרק ד') Ben-Ami 2013 בסוגריים שכבה לפי החופרים	טיפוס (בהתאמה לפרק ד') Ben-Ami 2013 בסוגריים שכבה לפי החופרים
Fig. 3.5: 11 (XIB) Fig. 3.7: 6 (XIA)	SJ2	Fig. 3.10: 2 (X) ציור לא מדויק
Fig. 3.5: 13 (XIB) Fig. 3.8: 1, 3 (XIA)	JG4	Fig. 3.5: 12 (XIB) כפך Fig. 3.7: 1 ? (XIA)
Fig. 3.5: 15 (XIB)	JG3	Fig. 3.6: 1-2,4, (XIA) Fig. 3.10: 7 (X)
Fig. 3.5: 9 (XIB) Fig. 3.7: 4, 8 (XIA) Fig. 3.11: 11 (IX)	SJ5	Fig. 3.11: 9 (IX)
Fig. 3.7: 2 (XIA) ציור לא מדויק ולא חומר סב"ס	SJ4	Fig. 3.6: 15 (XIA)
Fig. 3.8: 2 (XIA)	JG7	Fig. 3.6: 19 (XIA)
Fig. 3.8: 7 (XIA)	ST1	Fig. 3.6: 8 (XIA)
Fig. 3.10: 12-13 (X)	P1	Fig. 3.10: 1, 6 (X) Fig. 3.11: 1 (IX)
Fig. 3.10: 14-16 (X) Fig. 3.11: 12, 14 (IX)	SJ6	
Fig. 3.10: 18 (X)	JT8	Fig. 3.10: 9 (X)
Fig. 3.8: 2 (XI)	JG7	Fig. 3.11: 2 (IX)

מבין כלי החרס של שכבה XIA יש לציין את קנקן הוורדה. קנקן זה תוארך החל מהמחצית השנייה או השליש האחרון של המאה הז' ועד לחורבן בראשית המאה הו' לפנה"ס (וראו SJ1 בפרק ד' ופרק ו'). כמו כן, מופיעים בה פערור HMJ1 (שמופיע גם בשכבות XIB ו IX), סיר הבישול CP1 (שמופיע גם בשכבה XIB). בשכבה זו כבר מופיעים מספר טיפוסים כלים שמבשרים את ראשית המעבר למאה הו' לפנה"ס, כמו הקערה מטיפוס B28 עם העיבוי בחלקה החיצוני מתחת לשפה (Ben-Ami 2013 Fig. 3.6: 8) והפך מטיפוס JG7 (Ben-Ami 2013 Fig. 3.8: 2). לכן, ניתן לדעתי לתארך את שלב XIA לסופה של המאה הז' ולראשית המאה הו' לפנה"ס. בשכבה X כבר מופיעים טיפוסים שאינם אופייניים למאה הז' לפנה"ס: הקערה B29, הקנקנים SJ6, והפכית JT8 (Ben-Ami 2013 Fig. 3.10:1, 14-).
 (16, 18), שראשיתם במאה הו' ובראשית המאה הז' לפנה"ס. בשכבה IX מופיעים טיפוסים כלים האופייניים למאה הו' ולתקופה הפרסית, כמו הקערה B29, סיר הבישול CP5 והקנקן SJ5 (Ben-Ami 2013 Fig. 3.11: 1, 9, 11). לכן, ניתן לדעתי לתארך את שכבה X למאה הו' לפנה"ס, ואת שכבה IX לסופה של המאה הו' ולראשית המאה הז' לפנה"ס. המשמעות היא שהיה הרס וחורבן לפני שנת 586 לפנה"ס (שכבה XIB) והבניין שוקם (שכבה XIA). לאחר שנת 586 לפנה"ס ניכר קיומן של שכבות הממשיכות עם ארכיטקטורה, אמנם דלה, אך קיימת, בחלק זה של עיר דוד. במידה והחורבן של 586 לפנה"ס מתאים יותר לשכבה XIB, שבה יש טיפוסים כלים מובהקים מתקופת הברזל II ג', ולפי תיאור החופרים יש בה שכבת אפר, אפשר לקבל את דעתם של החופרים ששכבה XIA, שננטשה וכוסתה בשפכים מהמדרון

מעל (16: Ben-Ami 2013), מייצגת המשכיות אחרי החורבן וניתן לתארך אותה למאה ה' לפנה"ס. אם זה המצב, הרי שבאזור זה יש שכבת פוסט חורבן ללא פער, ששוקמה מיד לאחר ההרס שנגרם מידי הבבלים. בכל מקרה, בשתי האפשרויות יש המשכיות, ללא פער מבחינת טיפוסי הכלים והמבנים, לאורך המאה ה' לפנה"ס.

טבלה 39: השכבות מסוף תקופת הברזל בחניון גבעתי

שכבה	ארכיטקטורה	תאריך החופרים	תאריך מוצע - אפשרות א'	אפשרות ב'
XIC	קירות, מבנה גדול	מאות 7-8 לפנה"ס	מאה ז' לפנה"ס, מחצית ראשונה	מאה ז' לפנה"ס, מחצית ראשונה
XIB	שכבת אפר		מחצית שנייה של מאה ז' לפנה"ס	מחצית שנייה של מאה ז' עד חורבן 586
XIA	המשך שימוש במבנה, הרמת רצפות		סוף מאה ז' – ראשית ו' לפנה"ס	שיקום מיד לאחר החורבן במאה ה'
X	בנייה דלה באוריינטציה שונה	מאה 7 לפנה"ס	מאה ו' לפנה"ס	מאה ו' לפנה"ס
IX	כ 1 מ' מילוי מעל שכבה X, בנייה דלה	סוף מאה 7 – ראשית 6 לפנה"ס	סוף מאה ו' – ראשית מאה ה' לפנה"ס	סוף מאה ו' – ראשית מאה ה' לפנה"ס

ממילא

בית חווה ובו שתי שורת חדרים ניצבות סביב מרחב מרכזי, אולי לצד סכר גדול ששימש לאגירת מים, נחפר על ידי דוד עמית (עמית תש"ע, הירשברג תשע"ה). במבנה התגלה מכלול כלי חרס, בעיקר מן המאה ה' לפנה"ס, ומעט שברים מהתקופה הפרסית (הירשברג תשע"ה: 53, לוחות 1-10). אף חדר לא נחפר במלואו ולא נמצא קשר בין קטעי הרצפות שנמצאו לחרסים שמעליהם, כאשר רוב הממצא הגיע מהצטברויות עפר (הירשברג תשע"ה: 20-21). מסיבה זו אין להתייחס לממצאים שהתגלו בחדרים השונים כאל מכלול הומוגני. יחד עם זאת, מבחינה של טיפוסי הכלים נראה שנפוצים יותר כלי החרס של המחצית השנייה של המאה ה' וראשית המאה ה' לפנה"ס. נפוצות ביותר הקערות בעלות השפה המקופלת, עם כמות כמעט שווה של הקערות הקטנות, כמו טיפוס B5 (הירשברג תשע"ה: 39, קערה 3) ושל הקערות הגדולות יותר מטיפוס B7 (הירשברג תשע"ה: 39, קערה 4). מבין סירי הבישול נפוץ יותר בצורה משמעותית טיפוס CP1 ללא הצוואר לעומת טיפוס CP2 עם הצוואר והרכס (הירשברג תשע"ה: 45). הפערור הנפוץ הוא מטיפוס HMJ1 (הירשברג תשע"ה: 50-51, פערור 1, 2). מעט הטיפוסים מהתקופה הפרסית (הירשברג תשע"ה: קערה 5.5, סיר בישול 3, פך 4, פכית 2, נר 2, קנקן 3) שייכים לחלקה הקדום של התקופה, ומעט הכלים ההלניסטיים מתוארכים לסביבות המאה ה' לפנה"ס (הירשברג תשע"ה: 53). לאור זאת, ניתן להניח שהמקום היה מיושב ברצף מתקופת הברזל II ועד לראשית התקופה הפרסית, ואז ננטש (וראו בוצר ופרויד תשע"ז). טביעות 'למלך' דו כנפיות, וטביעות וורדה נמצאו ברובם הגדול בשטח החפירה אך מחוץ למבנים. טביעות החותם הללו תואמות לממצא הקראמי מתקופת הברזל II ומהתקופה הפרסית (הירשברג תשע"ה: 70-73; ליפשיץ ועמית תשע"ב: 186-187).

קברים באזור ממילא – רות עמירן פרסמה קבוצת חרסים שמקורה בקברים באזור ממילא (עמירן תש"ז). מהקברים הללו נשארו רק פכים, ביניהם לגינים מהמאה ה' לפנה"ס, פכים הדומים לפך מטיפוס JG4, המקבילים יותר לטיפוס

מתקופת הברזל II ב', עם הצוואר הרחב, ומעט פכים בעלי הצוואר הקוני מתקופת הברזל II ג'. כעשרה קברים נוספים נחפרו על ידי רוני רייך באזור חניון קרתא (Reich 2000), מתוכם שני קברים עם משכבים ומאספה נמצאו עם ממצא בתוכם. קבר 5, ובו בעיקר כלים מהמאה הח' וראשית המאה הז' לפנה"ס וקבר 7, שהכלים שבו תוארכו על ידי רייך למאה הז' ולראשית המאה הז' לפנה"ס (Reich 2000: 113). קבר 5 היה בשימוש משני בתקופה הבבלית והפרסית ובתקופה החשמונאית (Reich 2000: 113, 116).³⁵⁸

מערת קבורה בכתף הינום

תרומה חשובה לחקר התקופה היא גילוי מערת הקבורה בכתף הינום.³⁵⁹ סדרת מערות קבורה נחשפו במצוק למרגלות הכנסייה הסקוטית באחד מהם, קבר 24, נחפרה מאספה (25) שלא נשדדה בעבר. נמצאו בה 263 כלים, שמייצגים רצף מן המאה הז' לפנה"ס, דרך המאה הז' ועד לתחילת התקופה הפרסית, ולצידם ממצאים רבים נוספים כתכשיטים, חרוזים ותליונים, חותם (ברקאי 1986) ושני קמעות / לוחיות כסף חרוטות בעברית עתיקה (Barkay 1992). בצד ממצאים אלה ישנם גם מעט כלים ששייכים לחדירה מאוחרת מהמאה הא' לפנה"ס. ברקאי סבר כי השימוש במערה התקיים ברצף מהמאה הז' עד לראשית המאה הז' לפנה"ס, וכן בסוף התקופה ההלניסטית. עם זאת, שטרן לדוגמא, חולק על ברקאי וטוען (Stern 2002: 343) כי במערת הקבורה בכתף הינום נמצאו כל אותם טיפוסי כלים "חדשים" ביחד עם ה"ישנים", ומסכים כי יחד עם המטבע שנמצא בה ושתוארך ל 570 לפנה"ס, אין ספק שמשך החיים של הקבר הוא גם בתקופה הבבלית. עם זאת, לדעתו, אי אפשר להצביע על כלי חרס ששימשו רק בתקופה זו.

החפירה טרם זכתה לפרסום מלא והולם, אך כלי החרס נדונו בהרחבה על ידי ברקאי (תשמ"ה: 266-284) ועל ידי הדלי (Hadley 1984), והם גם מוצגים ברובם במוזיאון ישראל.³⁶⁰ טיפוסי הכלים שנמצאו במאספה הם:

טיפוס (בהתאמה לפרק ד')	ברקאי תשמ"ה	טיפוס (בהתאמה לפרק ד')	ברקאי תשמ"ה
B5	ציור 3 :126	JG3/9	ציור 12 :126
B9	ציור 4 :126	JT8	ציור 10 :126
B26/5	ציור 5 :126	JG5	ציור 11 :126
B10	ציור 1 :126	JT2	ציור 16-13 :126
B25	ציור 2 :126	JT9	ציור 17 :126
B עמוקות,	ציור 7-8 :126, עבה ודקה	פכיות שונות	ציור 21-18 :126

358 פרט לצילומים של מספר כלים מתקופת הברזל II, חפירה זו לא פורסמה במלואה עד היום.

359 ברקאי 1986; תשמ"ה: 260-305; Barkay 1992; 1994; וראו גם ליפשיץ תשנ"ז: 176-189; תשס"ד: 224-240

360 מרבית הכלים מהמאספה מוצגים במוזיאון ישראל בתוך ארון תצוגה שהוא מעין שחזור של המאספה, כולל כלים שמקורם ממקומות נוספים. אופי התצוגה לא מאפשר גישה ובדיקה ידנית של הכלים. לעזר רב היו לי: (1) צילומי הכלים באתר מוזיאון ישראל בצירוף פרטים כמו גובה וקוטר, וכן המספר הקטלוגי של הפריט ברשות העתיקות. (<http://museum.imj.org.il/Imagine/collections/>) (2) רשימת הפריטים וצילומים מהמאספה ברשות העתיקות. (3) עבודת מוסמך של Hadley, M. Judith (1984). (שהוגשה למכון האמריקאי ללימודי ארץ הקודש בירושלים בשנת 1984, ובה פורסמו ציורים מהמאספה, כולל כאלה שלא נכללו אצל ברקאי (תשמ"ה). כל אלה עזרו להתחקות אחרי המכלול שלא פורסם במלואו עד היום. ההפניות בטבלה נעשו מעבודתו של ברקאי (תשמ"ה) בלבד.

טיפוס (בהתאמה לפרק ד')	ברקאי תשמ"ה	טיפוס (בהתאמה לפרק ד')	ברקאי תשמ"ה
?B	ציור 6 :126	פכיות שונות	ציור 22 :126
B23 קערה וספל	ציור 9 :126	JT1	ציור 13-9 :127
JG1	ציור 8-7, 4 :127	JT5	ציור 14-13 :128
JG7	ציור 6-5, 3-1 :127	JT7	ציור 18-6 :129
JT6	ציור 12-1 :128	F	ציור 3-1 :130
JT3	ציור 5-1 :129	פכיות יבוא קיפרי	ציור 20 :129
L1	ציור 2-1 :131	L3	ציור 12-8, 6-5 :131
L2	ציור 4-3 :131	L4	ציור 13, 7 :131

לפי ברקאי (תשמ"ה: 298), מבין 255 כלים שלמים במערה רק 13 ממורקים. בהתחשב בכך שרוב הכלים הפתוחים בתקופה שלפני החורבן הם ממורקים, סביר להניח כי תחילת השימוש במערה הוא בשלהי המאה הז' או בראשית המאה הו' לפנה"ס. לאור זאת, נראה שטווח השימוש במאספה כולל את שלהי תקופת הברזל, את התקופה הבלבית, שממנה עיקר הכלים, ואת ראשית התקופה הפרסית, לא יאוחר לראשית המאה הו' לפנה"ס. כאמור, במערה היה גם שימוש אינטרוסיבי בתקופה ההלניסטית המאוחרת (ברקאי תשמ"ה: 301; Barkay 1992: 145-147).

מבין הכלים במאספה יש כמה טיפוסי כלים שניתן היה לזהות כ"בבליים" מהמאה הו' לפנה"ס, כמו קערות מטיפוס B25, מרבית הלגינים JG7, פכיות JT5, JT6, וכן גם הנר L3. בין הטיפוסים של ראשית התקופה הפרסית ניתן להזכיר את הפכית JT8, פכיות שונות נוספות (ברקאי תשמ"ה, ציור 126: 18-22), הבקבוקים דמויי גזר JT7, ונר רדוד ורחב (L4). מבין הטיפוסים שיש לשייך למאה הו' לפנה"ס, כמות הלגינים מטיפוס JG7 גדולה בהרבה מהלגינים הקלאסיים (טיפוס JG1) של סוף תקופת הברזל, גם האלבסטרונים (JT3), הבקבוקים (JT6), הפיקסידס (JT5), הנרות השטוחים (L3), נמצאים בכמויות הגדולות ביותר מבין הכלים שנמצאו במאספה (וראו רשימה ומספרי כלים אצל ברקאי תשמ"ה: 267). זהו הנימוק העיקרי והחשוב ביותר להנחה שעיקר השימוש במערת הקבורה נעשה במהלך המאה הו' לפנה"ס.

2. חפירות בחבל בנימין מצפון לירושלים

נבי סמואל

האתר של נבי סמואל שוכן כ-7 ק"מ מצפון מזרח לירושלים, בראש גבעה (908 מ') ששולטת היטב על כל סביבותיה. האתר נחפר בחסות הקמ"ט בין השנים 1992 – 2003 על ידי מגן (מגן ודדון 1999) ובשנים האחרונות על ידי בני הר-אבן. רוב הממצא מתקופת הברזל ומהתקופה הפרסית נמצא במילויים מתחת למבנים ההלניסטיים, כולל חרסים מתקופת הברזל II, טביעות 'למלך', חרותות מעגליות וטביעות וורדה (מגן ודדון 1999: 62-65; Magen and Har-Even 1973: 40; Magen 2008: 2007). בחפירות המחודשות בהנהלת הר-אבן, במדרון הדרום-מזרחי של האתר, נתגלה רובע מגורים מתוכנן ומסודר מהתקופה הפרסית. רובע זה נמצא מתחת לרצפות המבנים ההלניסטיים והוא מבטל את המתקנים החקלאיים של תקופת הברזל. לדעת הר אבן, באתר ניכרת המשכיות מסוף תקופת הברזל, לאורך התקופה

הפרסית ועד לתקופה ההלניסטית.³⁶¹ המיקום האסטרטגי, הרציפות בכלי החרס ורצף הטביעות הובילו להנחה שמקובלת כיום על רוב החוקרים, בדבר ההמשכיות מתקופת הברזל לתקופה הפרסית.

חרבת נסיה

החפירות בחורבת נסיה (ג'בל טויל), ממול ליישוב פסגות בבנימין (פאתח אל-בירה), נערכו בשנים 1979-2002 בראשות דויד ליוינגסטון, אשר מזהה במקום את העי המקראית (Livingston 2003: 79). מתקופת הברזל נחפרו בסיס מגדל, שנבנה שוב בתקופה ההרודיאנית ורצפה נוספת. רוב כלי החרס מקורם בכיסי סלע מהמגדל, חלקם נמצאו יחד עם שברים מתקופת הברונזה התיכונה II (Livingston 2003: 65). מהתקופה הפרסית נמצאו, בשולי האתר, שני מטבעות כסף מהמחצית הראשונה של המאה הרביעית לפנה"ס, ושלוש טביעות 'יהוד': שתיים מהן: 'יהוד' ו'יהוד פחוא', על ידיות ואחת, 'יהד', על גוף הכלי (Livingston 2003: Pls. 6.6-6.7). המילויים הכילו בעיקר שברים מהתקופה הפרסית (כ 50%). מקור המילויים הוא כנראה מניקוי טרסות גבוהות יותר, שהיו מיושבות בתקופה הביזנטית. לא נמצאה ארכיטקטורה עם השברים הרבים, אך הכמות הרבה שלהם מעידה על התיישבות במקום בתקופה זו.

כלי החרס פורסמו לפי מכלולים, והכילו חרסים מעורבים מתקופות הברונזה התיכונה, הברונזה המאוחרת, ברזל I, ברזל IIב', ברזל IIג', ואף מעט כלי חרס מהתקופה ההלניסטית (Livingston 2003: Pls. 5.1-5.5).³⁶² נראה שיש זיהוי לכל חרס בנפרד אך אין מסקנות ברורות לגבי רצף ההתיישבות באתר. כלי חרס מהתקופה הפרסית מובאים מבורות ומילויים (Livingston 2003: Pls. 6.1-6.4), אך מוצג רק החומר הפרסי, ולא ברור כמה ממה שנמצא פורסם, ולא מה נמצא יחד איתו. לפי הפרסום נראה שהממצא מהתקופה הפרסית לא ממשיך מעבר למאה ה' לפנה"ס. בפרסום הממצאים מחרבת נסיה לא ניתן להיעזר בהבנת הרצף בין תקופת הברזל למאה ה' לפנה"ס. בחפירה לא בודד אף לוקוס מהמאה ה' לפנה"ס, ואי אפשר להצביע על טיפוסים מיוחדים לפרק הזמן הזה. ניתן ללמוד על הרצף היישובי רק מהעובדה שיש טיפוסים משלהי תקופת הברזל, כמו סירי הבישול מטיפוס CP1 (Livingston 2003: Pl. 5.4: 21-23) וקדרות פערוריות מטיפוס HMJ2, ששולבו יחד עם כלי חרס מהתקופה הפרסית (Livingston 2003: Pl. 6.2: 2-4). במקום נמצאו גם טיפוסים כלים של ראשית התקופה הפרסית כמו הקדרה עם עיטור היתד והבקבוק דמוי הגזר (Livingston 2003: Pls. 6.3: 11, 13; 6.4). לאור זאת, הגיוני לשחזר רצף יישובי, אך לא ניתן לבסס זאת על סמך כלי חרס מוגדרים.

361 עד כה פורסמו טביעות אריה רבות וטביעות 'יהוד' (Magen and Har-Even 2007). שאר המידע מבוסס על דברים בע"פ שנאמרו בכנס 'במעבה ההר', תשע"ז. חפירות אלה טרם פורסמו, ולא התאפשרה גישה לחומר. חופרי האתר מציעים לזהות במקום את מצפה המקראית (Magen and Har-Even 2007: 38), אולם הצעת זיהוי זו אינה מקובלת במחקר.

362 ממצא כלי החרס מחפירה זו לא נבדק על ידי. למרות שאין כאן מכלול ברור וניתן להשיג על הגדרות החופרים והתיארוך שהם נתנו לכלי החרס, מספר הפניות לממצאים אלה שולבו בפרק ד' לעיל.

חרבת עלמית

מערת קבורה בחרבת עלמית נחפרה על ידי דינור בשנת 1981 (1986, וראו גם דינור וליפוביץ 1988). בפרסום הראשוני של מערת הקבורה ייחס אותה דינור (1986: 18) לתקופה הפרסית. בפרסום מאוחר יותר (דינור וליפוביץ 1988) תוארכה המערה למאה ה' לפנה"ס. מבין כלי החרס במערה (איור 28) הקערות (דינור וליפוביץ 1988: לוח 2: 1-2), הדקנטר, סירי הבישול והנר בעל הבסיס הגבוה (דינור וליפוביץ 1988: לוחות 1: 6; 2: 10, 12) מתוארכים למאה הז' לפנה"ס (וראו לעיל, פרק ד', טיפוסים B7, CP1, CP2, JG5, JG1). כלים נוספים שמתוארכים לפרק הזמן הזה, ושלא צוירו הם מטיפוסים: B2.2, B10, B12, B14, L1 (וראו איור 28). כלים רבים יחסית במערה זו, מייצגים את טיפוסי המעבר של המאה ה' לפנה"ס (דינור וליפוביץ 1988: לוחות 1: 3-4, 5, 7-10; 2: 3, 8; 3: 8), לחלקם הגדול מקבילות במערת הקבורה בכתף הינום (ברקאי תשמ"ה), כמו, למשל, טיפוסים: B25, JG7, JG3, JT2, JT7, L3. בהמשך לכך, הקדרה מטיפוס K9, והפכית JT8 (דינור וליפוביץ 1988: לוחות 2: 14; 3: 8) מתוארכים לראשית התקופה הפרסית. כל אלה מעידים על המשכיות ועל שימוש במערת הקבורה מהמאה הז' לפנה"ס, דרך התקופה הבבלית עד לראשית התקופה הפרסית.

חלק עליון של כלי יוצא דופן, מחופה אדום מבחוץ ובעל גוף מזווה מעט, נמצא יחד עם המכלול במערת הקבורה. (דינור וליפוביץ 1988: לוח 2: 7, איור 28 למטה). השפה המוגבהת והמדף שמתחתיה משייכים אותו לקבוצה של כלים פניקיים דמויי גביע, שכמוהם נמצאו בקבר בקפריסין, בחוף הפניקי, בכברי, בתל דור ובעמק יזרעאל, וכן גם בירושלים

איור 28: צילום קבוצתי של הממצאים ממערת הקבורה בעלמית, למטה צילום כלי דמוי גביע מהמערה (באדיבות בני הר-אבן קמ"ט ארכיאולוגיה ביהודה ושומרון). צילום: שלומי עממי, יחידת קצין מטה ארכיאולוגיה ביהודה ושומרון)

ובתל א-נצבה.³⁶³ על סמך המקבילות של הכלי, ניתן לשער כי הוא הגיע לבנימין בשלהי המאה הז' לפנה"ס או בראשית המאה הו' לפנה"ס, ובנקודת זמן מסוימת לאורך השימוש במערה, נטמן בה כמנחת קבורה. חפירות הצלה קודמות בחמש מערות קבורה ומגורים באתר נערכו בשנת 1973. באחת מהן נמצאו כלי חרס מהתקופה הפרסית עם טביעות 'יהד' ו'ירשלם' (דינור 1986: 19). חפירות נוספות נערכו על ידי הר-אבן (2003) במעלה המדרון הצפוני של הגבעה בה מרוכזים, לדעתו, השרידים הקדומים באתר. שתי מערות קבורה נחפרו לאחר שוד, ונמצאו בהן קברי ארגז חצובים מהתקופה הביזנטית. תכנית המערות מרמזת, עם זאת, על שימוש בתקופת הברזל. במערה הראשונה אין עדות קראמית לכך, ונמצאו בה כלי חרס הלניסטיים. בשפך שוד המערה השנייה נתגלו, פרט לחרסים מהתקופה הרומית, מעט חרסים מתקופת הברזל ומהתקופה הפרסית (הר-אבן 2003: 65, איור 99: 1-2) בין הכלים הללו נמצאה קדרה מטיפוס K1 ומורטריה, שנמצאה ללא בסיס, ולכן השיוך לתקופה הפרסית אינו וודאי (וראו לעיל, טיפוס K2 בפרק ד'). ממצא נוסף של כלי חרס מתקופת הברזל II ג', בעיקר קערות מטיפוס B7, טרם פורסם. הממצא מהמערה שחפרו דינור וליפוביץ, ועדות מסייעת מחפירות הר אבן, שטרם פורסמו במלואן, מעידים, לדעתי, על רצף התיישבותי מהמאה הז' לאורך המאה הו' לפנה"ס ועד לתקופה הפרסית.

מערת קבורה בענתה

עקב פגיעת דחפור שעסק בחפירת יסודות למבנה בחלק העתיק של הכפר ענתה נחשפה ונחפרה בשנת 1996 מערה, כחלק מחפירת הצלה של הרשות הפלשתינאית. המערה, שבחלקה נשדדה לפני החפירה, היא מסוג המערות האופייניות למאות הז'-ו' לפנה"ס (Taha 2014: 283). הממצאים כללו כלי חרס וקערת מתכת, טבעות, צמידים, מחטים וראש חץ (Taha 2014: Fig. 16). כלי החרס (Taha 2014: Fig. 18) מתוארכים על ידי החופר לפרק הזמן שבין המאה הו' ועד לסוף המאה הז' לפנה"ס (Taha 2014: 293). להלן טיפוסים הכלים ממערת הקבורה:

Taha 2014	טיפוס (בהתאמה לפרק ד')	Taha 2014	טיפוס (בהתאמה לפרק ד')
Fig. 18: 7	JG1	Fig. 18.1:2	B7
Fig. 18: 8-10	JG7	Fig. 18.1:3	? B26
Fig. 18: 15	JT3	Fig. 18.1:4	B14
Fig. 18: 2, 4-5	L3	Fig. 18.1:5	B2.1
Fig. 18: 6	L4	Fig. 18: 13	K9
Fig. 18: 12	JT שונות		

לפי הפרסום, ובידיעה שחלק מהממצא נשדד ולא הכול צויר, נראה שטיפוסי כלים רבים הם כאלה של תקופת המעבר במאה הו' לפנה"ס (L3, JT3, JG7, B14), מעט שייכים למאה הז' לפנה"ס (JG1, ?B26, B2.1, B7) ומעט לתקופה הפרסית, בשלב הקדום שלה (K9, פכיות שונות, L4). זהו מכלול קבורה הומוגני למדי מהמאה הו'—ראשית מאה הז' לפנה"ס, בדומה למערת הקבורה בכתף הינום ובעילמית.

363 וראו לעיל, פרק ד' B41 וכן Freud 2016b ושם מראי מקום ודיון על משמעות מציאת הכלי בבנימין ובירושלים. על הממצא מתל א-נצבה, ראו: Brody 2014.

ראס אל ח'רובה וחרבת דיר א-סיד (ענתות)

ראס אל ח'רובה – בירן ערך במקום חפירת בדיקה בשנת 1936 ושוב בשנת 1983 (בירן תשמ"ד: 38-39).³⁶⁴ בראש הגבעה, שנמצאת כשני ק"מ צפונית מזרחית להר הצופים, נחפר מבנה אבן משולב בסלע. על הרצפות נמצאו חרסים מהתקופה ההלניסטית. במילויים מתחת לרצפות נמצאו חרסים מהתקופה הפרסית ומהתקופה ההלניסטית. נמצאו גם מעט חרסים מתקופת הברזל, אך אי אפשר היה לקשר אותם למבנה. הממצאים מחפירה זו לא פורסמו.

בחרבת דיר א-סיד – חפר בירן בשנת 1983 מטעם ביה"ס לארכיאולוגיה ע"ש נלסון גליק בהיברו יוניון קולג'. הממצאים מחפירה זו פורסמו על ידי נדלמן (תשנ"ב; Nadelman 1994).³⁶⁵ עיקר ההתיישבות במקום היא משלהי תקופת הברזל, בקטע גבעה שהיה בנוי בצפיפות. בשרידי הבתים נמצאו עמודים מונוליתיים, האופייניים למבנים מתקופת הברזל ב'. בנוסף לקטעי מבנים נתגלו בור מים ומערת קבורה, שבה נמצאו חרסים מתקופת הברזל (בעיקר) עם מעט ממצא מהתקופה ההלניסטית (נדלמן תשנ"ב). בשל אופי האתר והשטח הקטן של החפירה, קשה לדעת אילו כלי חרס שייכים למבנה ואילו ולמילויים שלו, אך הממצא נראה הומוגני (Nadelman 1994: Figs. 3-4). כלי חרס נוספים נמצאו במערת הקבורה (Nadelman 1994: Fig. 5).

כלי החרס מאתר זה מקומיים ואופייניים לאזור ירושלים. נדלמן משווה את הממצא לשתי השכבות מתקופת הברזל שנמצאו בעופל (אחת מהן היא מהמאה הח' לפנה"ס) אך קובע את זמנו של הממצא למחצית השנייה של המאה הז' ועד לראשית המאה הו' לפנה"ס (Nadelman 1994: 73-74). לדעתי, את המכלול הנדון מחרבת דיר א-סיד יש לתארך למאה הז' לפנה"ס, ובעיקר לחצייה הראשון, ואין במכלול זה עדות להמשכיות לתוך המאה הו' לפנה"ס.

טיפוס (בהתאמה לפרק ד')	נדלמן תשנ"ב	טיפוס (בהתאמה לפרק ד')	נדלמן תשנ"ב
B7	איור 3: 9-8; 5: 6-8	B12	איור 3: 5
B10	איור 3: 1; 5: 1	? B25	איור 3: 4
B9	איור 3: 3, 7; 5: 4-5	K1	איור 3: 11-18

בחפירת קמ"ט ארכיאולוגיה ביו"ש באתר זה נמצאו כלי חרס מהמחצית השנייה של המאה הז' לפנה"ס, בצד טיפוס מעבר של המאה הו' לפנה"ס, כמו לגינים מטיפוס JG7. עדות זו מצטרפת לאתרים אחרים באזור שבהם יש עדויות טובות יותר לרצף התיישבותי במהלך המאה הו' לפנה"ס.

חרבת אל-בורג'

האתר, שנמצא ק"מ ספורים ממזרח לנבי סמואל (נ.צ. 13673/16778), נחפר לראשונה על ידי אדלשטיין בשנת 1972 (אדלשטיין תשל"ג) ובשנית בשנת 1992 על ידי אלון דה גרוט ודוד עמית (דה גרוט ווינברגר-שטרן תשע"ד);

364 בשל דלות הממצא מתקופת הברזל שלל בירן את זיהוי ראס אל ח'רובה עם ענתות המקראית (בירן תשמ"ד: 39), בניגוד להצעה שהועלתה על ידי אלט. לעומת זאת הוא סבר ששם המקום נשמר, אך המקום הועתק למקום סמוך, אליו חזרו גולים בתקופה הפרסית. הוא הציע בתחילה את עיסויה שממזרח להר הצופים, ולאחר סקר הציע לאתר את ענתות של המאות ז'-ו' לפנה"ס בדיר א-סיד (וראו Bergman 1994; Nadelman 1936).

365 בירן הציע לראות בו את ענתות של המאה הז' והו' לפנה"ס, ואילו דינור הציע לזהות במקום את מדמנה (ראו: Nadelman 1994: 63).

וויינברגר-שטרן תשע"ה: 5-9). בחלקו העליון הצפון-מזרחי של האתר, בשטח B, נחשף מבנה גדול (מבנה 1) ובו כלי חרס המתוארכים לסוף תקופת הברזל ולתחילת התקופה הפרסית.³⁶⁶ במבנה נוסף, שנחפר על-ידי דה גרוט, נמצא חומר מעורב מתקופת הברזל II ג' ומהתקופה הפרסית הקדומה, הכולל קנקן פרסי כמעט שלם (וויינברגר-שטרן תשע"ה: 38-37, לוח 7). רק בשטח B נמצאו יחד ממצאים מתקופת הברזל ומהתקופה הפרסית. בטבלה שלהלן מובאים חלק מטיפוסי הכלים שנמצאו במבנים 1 ו 2 בשטח B, ובאחד הבורות החצובים (130):

טיפוס (בהתאמה לפרק ד')	וויינברגר-שטרן תשע"ה	טיפוס (בהתאמה לפרק ד')	וויינברגר-שטרן תשע"ה
B7	לוח 1:1	CP1	לוחות 7:3; 8:3
B2.2	לוח 1:2	CP2	לוח 8:9
B9	לוחות 2:3; 8:5	CP4	לוח 2:4
B29	לוח 2:2	HMJ1	לוח 7:4
B10	לוח 8:1-2	SJ2	לוח 2:6
K1	לוח 2:1	P1	לוח 1:5
K9	לוחות 2:4; 11:22	SJ5	לוח 7:5
B28	לוח 6:11		

אמנם לא נמצאו כלי חרס על רצפות ברורות, אך מתוך הלוחות השונים, כולל הנספח מחפירת אדלשטיין בעבודתה של וויינברגר-שטרן (תשע"ה), עולה כי באתר ישנם טיפוסי כלים מתקופת הברזל II ג' וטיפוסי כלים של המאה ה' לפנה"ס וראשית התקופה הפרסית (B29, K9, B28, CP1, SJ5). אין עדות באתר לממצא מהתקופה הפרסית המאוחרת יותר, ולכן, נראה שהישוב המשיך להתקיים ברציפות עד ראשית התקופה הפרסית במאה ה' לפנה"ס ונעזב. האתר יושב שוב בתקופה ההלניסטית.

חורבת שילחה ואל בקיעה

חורבת שילחה נמצאת על הדרך היורדת ליריחו, באזור מכמש, מצפון לוואדי קלט. במקום נחפר מתחם גדול שבקצהו הדרומי בית ארבעת המרחבים (מזר עמית ואילן תשמ"ד). במבנה לא ניכרו שינויים ותיקונים, וככל הנראה הוא היה בשימוש במשך זמן קצר. לא כל הקיר ההיקפי נמצא, והקצה הצפוני נהרס כולו. בקצה הדרומי נחפרו מבנה ארבעת מרחבים, חדרים לאורך קירות המבנה החיצוניים ונבדקה גם החצר המרכזית (מזר עמית ואילן תשמ"ה: ציור 2). לפי אופי הממצא, שלא כלל ריכוזי כלים גדולים, שניתן היה לרפא, אפשר להניח שהמקום ננטש. החוקרים התקשו להחליט מה היה אופי המבנה, והאם שימש כמצודה על הדרך, חאן לשיירות, בית חווה ואולי שילוב שלהם (מזר עמית ואילן תשמ"ד: 242-243). הממצא הקראמי הוא מהמאות הז'-ראשית ו' לפנה"ס. עיקר הכלים שנמצאו הם כלי הגשה, קערות וקדרות, ומספר קטן יחסית של קנקנים (כ 30%) (Mazar, Amit and Ilan 1996: Table 1). בשונה מהרבה אתרים כפריים אחרים כמות הפעוררים באתר זה מועטה ביותר.

366 מבנה זה נחפר בעבר על-ידי אדלשטיין (תשל"ג) שחשף שלושה חדרים, שבהם חומר קרמי רב המתוארך לסוף תקופת הברזל והתקופה הפרסית הקדומה (וויינברגר-שטרן תשע"ה: 187-179). דה גרוט חפר בצמוד ובהמשך למבנה (דה גרוט וויינברגר-שטרן תשע"ד: 96).

טיפוס (בהתאמה לפרק ד')	מזור עמית ואילן תשמ"ד	טיפוס (בהתאמה לפרק ד')	מזור עמית ואילן תשמ"ד
B5	ציור 3: 12	JG1	ציור 5: 4-1
B7	ציור 3: 16, 13, 11-9	JG4	ציור 5: 9
B9	ציור 3: 8-4	JG5	ציור 5: 8
B12	ציור 3: 18	SJ2	ציור 5: 11, 7-6
B24	ציור 3: 1	HMJ2	ציור 5: 13-12
K1	ציור 4: 6-1	HMJ4	ציור 5: 15
K2	ציור 3: 20	JT2	ציור 5: 16
K3	ציור 3: 19	JT4	ציור 5: 17
CP1	ציור 4: 15-10	L1	ציור 5: 19-18
CP2	ציור 4: 9		

משך ההתיישבות באתר במחצית השנייה של המאה הז' לפנה"ס נראה סביר. העובדה שסיר הבישול הנפוץ הוא מטיפוס CP1 מושכת לכיוון של תחילת המאה הז' לפנה"ס, אך ריבוי הקדרות והקערות הגדולות יחסית, קערה מטיפוס B24, המתוארכת למאה הז' לפנה"ס, אופייניות יותר למחצית הראשונה של המאה הז' לפנה"ס. טביעת 'למלך' דו כנפית עם האותיות ז פ בחלק התחתון מטיפוס ZIIA מתוארכת לראשית המאה הז' לפנה"ס.³⁶⁸ טיפוסי הפערורים מתאימים גם הם למחצית המאה הז' לפנה"ס יותר מאשר לסופה.

אל בקיעה (בקעת הורקנייה) נמצאת מעל קומרן ועין פשחה, לצד הדרך המובילה מירושלים מזרחה. סטייגר (Stager 1976) חפר בבקעה שלושה אתרים קטנים, שאת זמנן הוא תיארך למאות ח'ז' לפנה"ס (Master 2009: 308). בדיקות פטרוגרפיות שנעשו על ידי מסטר לכלי החרס הראו שרובם מקומיים, או שנעשו מחרסיות ואדי, בעיקר סירי הבישול, שהוסיפו להם חול קוורץ. כל כלי האגירה במקום, כולל ידיות של קנקני 'למלך' ופערורים הובאו ממקומות אחרים. הפערורים מטיפוס HMJ1, קדרה מטיפוס K1, וכן כלים נוספים נעשו מחוואר מוצא (Master 2009: Fig. 3: 9-1). כלי החרס לא נבדקו על ידי אך לפי הפערורים, סירי הבישול מטיפוס CP1 ו CP2 ומגוון כלי החרס הנוספים (Master 2009: Figs.1-2) נראה שיישובים חקלאיים אלה התקיימו בשלהי תקופת הברזל II ג'.

יער רמות

בעקבות סקר שנערך ביער רמות לקראת עבודות בנייה של שכונה חדשה, נערכו בין דצמבר 1998 וינואר 1999 וכן שוב באוקטובר-דצמבר 1999 חפירות הצלה מטעם האוניברסיטה העברית (דוידוביץ ואחרים תשס"ו). בסקר ובחפירה אותרו ונחפרו בעיקר רגמים (למעלה ממחצית האתרים מפורשים כערימות סיקול, בשונה מהרגמים הגדולים במערב ירושלים), גתות, מגדלי שדה (מלונות) וחמישה מבני מגורים. כלי החרס שהתגלו הם מתקופות שונות, ובעיקר משלהי

367 ממצא כלי החרס מהאתר נבדק על ידי אפרת בוצר ועל ידי במשרדי הקמ"ט. מעבר לכלי החרס של המאה הז' לפנה"ס יש בממצא גם מעט חרסים הלניסטיים ומספר מועט של חרסים מהתקופה הפרסית.

368 וראו פרק ה'

תקופת הברזל ומימי בית שני, אך אין בהם כדי להעיד על תאריך הבנייה והשימוש של המבנים השונים. במבני המגורים נמצאו מכלולי חרסים משלהי תקופת הברזל, שמייצגים את המכלול האופייני למבני המגורים מתקופות אלה, כאשר בצידם התגלו חרסים מהתקופה ההלניסטית והרומית (דוידוביץ ואחרים תשס"ו: 83). על סמך כלי החרס, ובעיקר על בסיס מספר מצומצם של סירי בישול סגורים בעלי צוואר ישר ומספר רכסים ועל סמך טביעות 'למלך' דו כנפיות, תוארכו המבנים מתקופת הברזל למחצית השנייה של המאה הח' לפנה"ס.

מפרסום החפירות ניתן להגדיר את טיפוס הכלים הבאים:

טיפוס (בהתאמה לפרק ד')	דוידוביץ ואחרים תשס"ו	טיפוס (בהתאמה לפרק ד')	דוידוביץ ואחרים תשס"ו
B5	לוח 1: 4-1	CP3	לוח 2: 2
B7	לוח 1: 8-5	CP2	לוח 2: 3
B2.2	לוח 1: 10-9	CP2	לוח 2: 4
B9	לוח 1: 13-11	CP1	לוח 2: 7-5
K1	לוח 1: 18-14	SJ1	לוח 2: 10
L2	לוח 3: 2-1	SJ2	לוח 2: 11
L1	לוח 3: 3	HMJ 1	לוח 2: 19-15
ST1	לוח 2: 25	HMJ2	לוח 2: 21
JG1	לוח 2: 23-22	HMJ4	לוח 2: 20, 14
JT2	לוח 2: 24		

בנוסף לממצאים אלה נמצא שבר של סיר בישול חופי מהמאה הז' לפנה"ס (דוידוביץ ואחרים תשס"ו: לוח 2: 1), טביעות 'למלך' דו כנפיות וחרות מעגליות המתוארכות למחצית הראשונה של המאה הז' לפנה"ס. בנוסף לכך, חשוב גם לציין שאין באתר זה טיפוסים מובהקים של המאה הח' לפנה"ס, ואלה שנמצאים אופייניים גם לראשית המאה הז' לפנה"ס, כמו לדוגמה: B7, B9, CP3. הפערור הנפוץ יותר בשלהי המאה הז' לפנה"ס (HMJ1), מופיע עם פערורים מטיפוס HMJ4, ונפוצות באתר קערות קטנות מטיפוס B5. רוב המכלול מעיד, אם כן, על קיום במחצית הראשונה של המאה הז' לפנה"ס. לאור זאת, יש לדעתי לתארך את הקמת המבנים לשלהי המאה הח' או ראשית המאה הז' לפנה"ס, ונראה שיש במקום נטישה לקראת סופה של מאה זו.

עלונה

האתר נמצא מתחת לשכונת רמות במדרון דרומי, שבו מדרגות עיבוד חקלאיות. הוא נחפר על ידי וקסלר בדולח בשתי עונות חפירה בשנים 1994 ו 1995 (תשנ"ז: 96-99). בחפירות נמצאו מבנים מתקופת הברונזה התיכונה ומשלהי תקופת הברזל. המבנים מתקופת הברזל פזורים על פני המדרון כבתי חווה בודדים, ולצידם מתקנים חקלאיים. בשטח C, נחשף מבנה בעל שלושה מרחבים, עם שני מרחבי אורך במזרח, מרחב אורך במערב וחצר מלבנית גדולה (וקסלר-בדולח תשנ"ז: 98, איור 136). ברוב שטח המבנה משמש סלע היסוד כרצפה, ובמקומות מסוימים הונחה רצפת אבן, ונראה שהמבנה מבטל מתקנים קדומים יותר. בחצר המבנה נתגלה מתקן מטויח והרבה שברי חרסים, ועל רצפתו נמצאו שברי כלים באתרם. מבנה זה מתוארך על-ידי החופרים לשלהי תקופת הברזל.

ממזרח לחצר המבנה נחשפו מספר קירות של מבנה נוסף, שתכניתו אינה ברורה. בשטח D נחשף מבנה רבוע, הנחלק לשלושה מרחבים מלבניים מקבילים. במרחב הצפוני של המבנה נתגלתה רצפה המתוארכת לשלהי תקופת הברזל. מדרום למבנה חצובה גת ובה מתקנים שונים. בשטח H נחשף מבנה מלבני עם מתקנים סביבו, המתוארך לסוף תקופת הברזל, וזאת על סמך כלי חרס שנמצאו מתחת לרצפת המבנה (וקסלר-בדולח תשנ"ז: 96-99). בניגוד לפרסום הראשוני, בו לא נזכרת התקופה הפרסית, מעיבוד החומר עולה שבאתר התגלו גם כלי חרס מהתקופה הפרסית (דה גרוט, מידע בע"פ).³⁶⁹ מבדיקת כלי החרס שנמצאו בחפירות אלה,³⁷⁰ עולה שבמבנה שלושת המרחבים בשטח C, נמצאו כלי חרס מסוף תקופת הברזל ומראשית התקופה הפרסית. בחצר המבנה נמצא בעיקר ממצא פרסי ומעט ממצא מתקופת הברזל. כלי החרס שנמצאו מתקופת הברזל הם מטיפוסים: CP2, K1, HMJ, ST1, וטביעת 'למלך' דו-כנפית. מהגת הסמוכה נמצאו הטיפוסים: B5, B7, CP1, JG1, JT4, HMJ2, וכן שבר של קערה, כנראה מטיפוס B18. בנוסף, מחוץ למבנה נמצאו חרות מעגלית וטיפוסי הכלים: B7, B9, CP2, K1, L1, ST1. וכן טיפוסים: B28, JG7. בתוך מבנה שלושת המרחבים נמצאו טיפוסי הכלים: B5, B7, HMJ1, וחרות מעגלית גדולה. בין הטיפוסים שהחוקרים מציגים כפרסיים נמנים טיפוסים המתחילים את הופעתם במאה ה' לפנה"ס, כגון: B29, SJ5, JT7, SJ6, וטיפוסים פרסיים כמו: B30, K7. במבנה מדרום לחצר נמצאו טיפוסים: K1, B29, B14, B30, K9, SJ5, SJ6. בחצר נמצאו טיפוסים: B22, B29, CP4, SJ6, JG8, ST2, JT7. מהמבנה הצפוני נמצאו הטיפוסים: B5, B31, K7, עם עיטור יתד, SJ5. במבנה בשטח H נמצאה טביעת אריה על ידית, קערה מטיפוס B29, ופעוררים מטיפוסים HMJ1, HMJ5.

מסיכום הבדיקה של כלי החרס נראה שהמבנה הוקם במהלך המחצית הראשונה של המאה ה' לפנה"ס (בעיקר על סמך טביעות 'למלך' הדו-כנפיות והחרות המעגלית) והוא המשיך להתקיים לכל אורך המאה ה' ובהיקף לא ברור גם לאורך המאה ה' לפנה"ס (עם מעט טיפוסי מעבר אופייניים לפרק הזמן הזה). ככל הנראה בתחילת התקופה הפרסית נוספה החצר למבנה בשטח C. האתר לא המשיך להתקיים מעבר למאה ה' לפנה"ס, כיוון שכל הטיפוסים הפרסיים שבו הם מהטיפוסים הקדומים בלבד.

כביש 9 - חפירת רינה אבנר ואנה אייריך-רוז (הרשאה A-3533)

בשנת 2001 נערכה חפירת הצלה בעמק הארזים, מצפון מערב לליפתא, ונחשף שריד של מבנה שנהרס על-ידי פעילות מודרנית. בחפירה זוהתה שכבת עפר, כנראה רצפה, עם השתכבות חרסים מהתקופה הפרסית. בקרבת מקום התגלו גם שני בורות מטויחים, ובהם מילוי שבתוכו כלי חרס שתוארכו גם הם לתקופה הפרסית (אבנר ואיריך-רוז 2007). מרבית ממצא כלי החרס מחפירה זו פורסם, והוא מתוארך לתקופה הפרסית (מאות ו'-ה' לפנה"ס). במחסני הרשות

369 תודתי נתונה לשלומית וקסלר בדולח ולאון דה גרוט על שחלקו איתי את המידע הראשוני מעיבוד ממצא כלי החרס באתר זה. מדו"ח ראשוני של וקסלר-בדולח ודה גרוט (טרם פורסם) נראה שלמבנה בשטח H שני שלבי קיום. השלב הראשון התקיים בשלהי המאה ה' ובראשית המאה ה' לפנה"ס, ובשלב השני נוספה ההרחבה של החצר.

370 החומר לא פורסם עדיין ובמחסני רשות העתיקות היה ניתן לאתר רק חלק מכלי החרס.

נמצאים ממצאים נוספים של כלי חרס מחפירה זו, שלא פורסמו, ובהם גם חרסים מהתקופה הפרסית, וכן שבר אחד מתקופת הברזל המעיד, אולי, על ראשיתו של הישוב.

בחפירה נמצאו טיפוסים הכלים הבאים:

טיפוס (בהתאמה לפרק ד')	אבנר ואייריך-רוז 2007	טיפוס (בהתאמה לפרק ד')	אבנר ואייריך-רוז 2007
B29	איור 3: 6-1	K9	איור 3: 8
B25	איור 3: 7	K7	איור 3: 9 עם עיטור קנה
K1	איור 3: 10	CP1	איור 3: 12
K2	איור 3: 11	CP4	איור 3: 13
		SJ6	איור 3: 14, 17

יש לציין שהחפירה הייתה מאוד מצומצמת וקשה להבין ממנה מה היה אופי הישוב באתר. המכלול דומה מאוד למה שנמצא בעלונה במבנה בשטח C, וניתן לתארך אותו למאה ה' עד למחצית המאה ה' לפנה"ס. ייתכן שהאתר שייך למכלול של עלונה הסמוכה, שם נחפרו שני מבנים ומגדל המיוחסים לשלהי תקופת הברזל ולתקופה הפרסית (וראו לעיל).

בתי חווה באזור פסגת זאב

פסגת זאב (ראס אבו מע'רוף) - חפירת זליגמן - בגבעה המרוחקת כ 0.9 ק"מ מזרחית לתל אל פול נחפר בשנת 1990 בית חווה שבו ארבעה חדרים, גת ומערה. החופר תיארך את המכלול לפרק הזמן שבין המחצית השנייה של המאה ה' לראשית המאה ה' לפנה"ס (Seligman 1994). שני כלים נמצאו 'באתרם': בתוך שקע בחדר המרכזי במבנה נמצא פערור מטיפוס HMJ1 שקוע ברצפה (Seligman 1994:65, Fig. 7: 1), ובגת הסמוכה, בתוך בור שיקוע עם תעלה שמסתיימת מעליו נמצא קנקן ארבע ידיות גדול דומה לקנקני וורדה, שגובהו כ 65 ס"מ, ללא שפה וצוואר (Seligman 1994: Plan.2; Figs. 3; 7: 5). במערה, שנמצאת כ 200 מ' ממזרח לבית, נמצאו בעיקר פערורים (כ 73% מסך הממצא). לדעת החופר המערה שימשה לאחסון תוצרת מבית החווה שנחפר על ידו או מבית ארבעת המרחבים הסמוך, שנחפר בנחל זמרי, כ 400 מ' ממזרח למערה (חפירות מייטליס, וראו להלן) (Seligman 1994: 67, 71-73) בנוסף לכלים אלה נמצאו 'באתרם' נמצאו שברי הכלים הבאים:

טיפוס (בהתאמה לפרק ד')	Seligman 1994	טיפוס (בהתאמה לפרק ד')	Seligman 1994
B5	Fig. 5: 2	CP1	Fig. 5: 13-14
B7	Fig. 5: 1, 6-8	CP2	Fig. 5: 15-18
B29	Fig. 5: 3-5	HMJ1	Figs. 6: 1 Fig. 9: 5-7 מהמערה
B16	Fig. 5: 9	HMJ2	Fig. 6: 2
K1	Fig. 5: 10-12	HMJ4	Fig. 6: 3
L2	Fig. 6: 6-7	P1	Fig. 6: 5
B10	Fig. 9 1-2 במערה		
B5	Fig. 9: 3 במערה		

למרות שהחופר ייחס סירי בישול עם מספר רכסים בשפה למאה ה' לפנה"ס (Seligman 1994: Fig. 5: 16-18), הרי שבסירים אלה הרכס התחתון שבצוואר מודגש והשפה מפושקת מעט, ולדעתי יש לתארך אותם לחלקה הראשון של המאה הז' לפנה"ס (וראו טיפוס CP2, לעיל, פרק ד'). כלים יוצאי דופן שנמצאו במערה הם קערה מקומטת (Scoop) (Seligman 1994: Fig. 9: 4) שאופיינית בעיקר למכלולי מאה ה' לפנה"ס, אך מופיעה עוד קודם לכן ואף במכלולים מאוחרים יותר (Gitin 1993, Herzog and Singer-Avits 2015: 219), ושברים של אמבט רגל (Seligman 1994: Fig. 9: 8, על אמבט רגל ראו טיפוס K6 לעיל, פרק ד'). במחסני רשות העתיקות נמצאים גם שברי אגנים דומים לקדרה מטיפוס K5 (ת.ק. 10650, P 16 02-2403), כמותם נמצאו ברמת רחל מתחת לרצפת המתחם הארמוני משלב הבנייה הראשון. לאור זאת, נראה שזמן ההקמה של המבנה הוא בשלהי המאה ה' או בראשית המאה הז' לפנה"ס. המבנה היה בשימוש עד לראשית המאה ה' לפנה"ס ואולי אף מעט מעבר לכך.

חורבת זימרי, פסגת זאב ד (לוחות 117-121)

האתר נמצא כ-1.5 ק"מ ממזרח, דרום מזרח לתל אל-פול וכ-1.5 ק"מ מהכפר המודרני ענתה. הוא נחפר בשנת 1990 על ידי נדלמן, אשר גם פרסם פרסום ראשוני, עם תכנית סכמתית בלבד, וללא הצגת כלי חרס (Nadelman 1993: 54-56). דו"ח סופי מפורט הוגש לרשות העתיקות (דוח סופי לאתר 99/90). לפי פרסומים אלה, התגלה במקום מבנה ריבועי גדול, שהתפרש כמצודה בעלת חומת סוגרים. נדלמן תיארך את זמן קיומו של המבנה בין סוף המאה ה' ותחילת המאה הז' לפנה"ס (Nadelman 1993: 54-56). מעיבוד החומר לפרסום,³⁷¹ מסתבר שבאתר אין מבנה אחד גדול אלא מספר בתים. כלי החרס מתוארכים למאות ה'-ד' לפנה"ס, כאשר רובם שייכים למאה הז' לפנה"ס, ועם מעט כלי חרס מהתקופה ההלניסטית הקדומה ומהתקופה הרומית הקדומה. לאור זאת, נראה שהמבנים במקום הוקמו לקראת סוף המאה ה' לפנה"ס והאתר הוסיף להתקיים עד לסוף המאה הז' לפנה"ס (בוצר ופרויד תשע"ז: 152-153). באתר נמצאו פזורים רק מעט כלי חרס מתקופת הברזל. לתקופה זו ניתן גם לתארך שני קירות, עדות לכך שהייתה בו נוכחות מסוימת בתקופת זו, אך ללא קשר למבנים החדשים שנבנו בתקופה הפרסית.

להלן (לוחות 117-121) מוצגים הטיפוסים העיקריים של כלי החרס שנוגעים לעבודה זו (החרסים מהתקופות הפרסית מאוחרת-הלניסטית קדומה ורומית לא מוצגים כאן): בלוח 117; 121: 1-2, 4 - טיפוסים כלים שנמצאו מתקופת הברזל: B7, K1, CP1, CP2, JG4, SJ2, L1. בעיקר מתחת לרמפה מהתקופה הפרסית. בלוח 118 - כלי חרס מהתקופה הפרסית, שנמצאו ממילויי הרצפה בחלק הצפוני: CP5, JT7, JT11, JT8, L3. בלוח 119 - כלי חרס מהתקופה הפרסית ממילויים בחדר סוגרים צפוני ומהרמפה: B29, B14, B16, B17, K9, עם עיטור יתד, K7, CP4, CP5, SJ5, JT8, JT7, F, JG9. בלוח 120 - כלי חרס מהתקופה הפרסית מבור המים: CP5, CP6, SJ6, SJ5, יחד איתם גם צפחת, סיר בישול וקנקן הלניסטיים (לוח 121: 1, 3, 6). בלוח 121: 3, 5-17 - מגוון כלים נוספים מהתקופה הפרסית ממקומות שונים באתר.

371 הדו"ח הסופי של האתר עתיד להתפרסם בספר על המרחב הכפרי של ירושלים, בעריכת גדות וגרינהוט.

טיפוסי הכלים מתקופת הברזל הם מתקופת הברזל II ג', ואין טיפוסי כלים שמאפיינים ממש את סוף התקופה. טיפוסי הכלים מהתקופה הפרסית כמו הפכית דמוית הגזר (JT7), הפכית עם החזק (JT11), הקדרות העמוקות והקדרות הפערוריות עם עיטור היתד (K9, K7), אופייניים כולם למאה ה' ואילך בתקופה הפרסית. המסקנה מנתונים אלה היא שיש כאן דוגמה לאתר קטן שאין בו המשכיות מתקופת הברזל, הוא לא היה מיושב בתקופה הבבלית, אלא יושב (מחדש?) בראשית התקופה הפרסית והמשיך להתקיים בתקופה ההלניסטית ומעבר לה.

נחל זימרי - חפירת מייטליס³⁷²

בעקבות סקר שערך גיבסון, ולקראת עבודות פיתוח ובנייה כ 1.5 ק"מ ממזרח לתל אל פול, נחפר אתר ובו שרידים מתקופת הברזל II ג'. החפירה נערכה על ידי א' יוגב בשתי עונות קצרות בשנים 1981, 1985 (תשמ"ה: 29-31) ועונה נוספת של כשלושה חדשים נערכה על ידי מייטליס בשנת 1990 (תשנ"ב: 59-60). בחפירות נחשפה מערכת חקלאית המורכבת מבית ארבעת מרחבים גדול בעל שני שלבים, כשלצידו נחשפו מערכת לאגירת מים, טרסות, יקב-גת ומגדל, המרוחקים כ 150 מ' מהמבנה (מייטליס תשנ"ב). מהשלב המאוחר לא נשתמרו רצפות, נראה שאת ממצא כלי החרס באתר יש לתארך לתקופת הברזל II ג' בלבד.

מבנים בגבעה הצרפתית

בית חווה בגבעה הצרפתית – חפירת מזור (הרשאה A-1171)

חפירת הצלה נערכה בבית החווה שנמצא במדרון המזרחי של הר הצופים בשנת 1982 ובראשית 1983, וזאת בעקבות סקר ולקראת סלילת כביש. נחפר מבנה משלהי תקופת הברזל, שנעשה בו שימוש מאוחר בתקופה ההרודיאנית, ושליצידו טרסות, מבנים ומתקנים חקלאיים. לדעת מזור, זהו מעין בית ארבעה מרחבים מעט שונה מהטיפוס הרגיל, שלו שלושה מרחבי אורך, מרחב רוחב אחד ומרחב נוסף, שבו משולבים מתקנים (מזור תשס"ז: 3-4). במבנה התגלו שברי כלים בלבד. פורסמו שברים מיסודות המבנה ומתשתית הרצפות, וכן מלוקוס חתום אחד מתחת לרצפה, באחד המרחבים (מזור תשס"ז: 6-8). טיפוסי הכלים שנמצאו הם:

טיפוס (בהתאמה לפרק ד')	מזור תשס"ז	טיפוס (בהתאמה לפרק ד')	מזור תשס"ז
B7	איור 6: 2-4	HMJ4	איור 6: 10-11
B9	איור 6: 1	SJ1	איור 6: 12-13
K1	איור 6: 5-7	SJ2	איור 6: 14
CP2	איור 6: 8-9	JG5	איור 6: 15
L1	איור 6: 16-17		

372 הדוח של מייטליס הוגש לרשות העתיקות אך טרם פורסם. הוא עתיד להתפרסם עם עדכונים, בספר שעורכים גדות וגרינהוט על המרחב הכפרי של ירושלים.

מזור הגדיר טווח קיום רחב למבנה, בעיקר על סמך הפערורים שהוא שייך למאה הח' לפנה"ס. עם זאת, פערורים אלה אופייניים בעיקר למחצית הראשונה של המאה הז' לפנה"ס (וראו לעיל, פרק ד'). סיר הבישול אופייני למאה הז' והפך (JG5) מופיע במכלולים של המאה הז' לפנה"ס בלבד. לאור זאת, משך השימוש במבנה הוא לדעתי סביב המחצית הראשונה של המאה הז' לפנה"ס.

מצודה בגבעה הצרפתית (גבעת שפירא) – חפירת אורה נגבי משנת 1969 (הרשאה 203)

מבנה מלבני (כ 13X18 מ') שיש בתוכו שבע יחידות: מרחב מרכזי גדול ושלושה מרחבים קטנים בכל צד, שאחד מהם מחולק לשני חדרים קטנים (Barkay Fantalkin and Tal 2002: Fig. 4). לדעת ברקאי, פנטלקין וטל, אשר פרסמו את המבנה, לא נמצאו רצפות, ומה שנשאר מהמצודה הוא רק המסד שלה והממצא הוא מהמילויים. המבנה הוגדר כמצודה ולא כבית חווה או כמבנה מסוג אחר, וזאת בשל מיקומו האסטרטגי והקירות המסיביים שלו (Barkay Fantalkin and Tal 2002: 66).

כ 60 שברי כלי חרס נשמרו מהחפירה מארבעה לוקוסים, מתוכם כ 40 הם שפות פערורים. לפי רישומי החפירה נשמרו רק חרסים אינדיקטיביים, ויחד איתם נמצאו מעט חרסים ביזנטיים, עותמניים וכלי זכוכית (Barkay Fantalkin and Tal 2002: 59, footnote 3).

כלי החרס לפי הלוחות:

טיפוס (בהתאמה לפרק ד')	Barkay Fantalkin and Tal 2002	טיפוס (בהתאמה לפרק ד')	Barkay Fantalkin and Tal 2002
הלניסטי?	Fig. 17: 2	CP1	Fig. 17: 4
?	Fig. 17: 4	?JG	Fig. 17: 5
?CP2	Fig. 15:5	HMJ4	Figs. 15: 1-4, 6-13; 16: 1-6; 17: 6-27

הפערורים, שהם עיקר הממצא שפורסם מן המבנה, מחולקים לשני טיפוסים עיקריים: הראשון בעל שפה בולבוסית, וחתך משולש, שפה מעוגלת או מתחדדת, עם דופן ששוקעת פנימה מהשפה (HMJ4.2). הטיפוס השני הוא עם שפה משוטחת מוארכת יותר ודופן דקה יותר (HMJ4.1). באחד הלוקוסים שני הטיפוסים נמצאו יחד, ולכן לדעת ברקאי פנטלקין וטל הם חפפו בזמן, וזאת למרות שהטיפוס הבולבוסית קדם לדעתם לזה עם השפה הישרה. למרות האבחנות, הם התקשו בקביעת תאריך מדויק לממצא זה, מעבר לאופק הכללי של המאות ח'-ז' לפנה"ס (Barkay, Fantalkin and Tal 2002: 64). הפערורים מאתר זה, על שני הטיפוסים שלהם, כלולים בטיפולוגיה שהוצגה כאן בטיפוס אחד: HMJ4, המחולק לשני טיפוסים משנה (וראו לעיל, פרק ד', טיפוס HMJ4). לא קיימים במצודה פערורים מטיפוס HMJ1 מהמחצית השנייה של המאה הז' ומראשית המאה הו' לפנה"ס. הטיפוסים המובאים כאן מוכרים כיום היטב מהרבה אתרים נוספים, וניתן לדייק יותר ולשייך את המבנה לשלהי המאה הח' ולמחצית הראשונה של המאה הז' לפנה"ס. יש לציין כי בראש אחד הקירות נמצא מטבע יהודי המתוארכת למאה הד' לפנה"ס (Fantalkin and Tal 2002: 65), אך אין להסיק ממנו על התיישבות באתר.

3. חפירות ממערב ומזרח לירושלים

גבעת שאול – חפירת זילברבוד A-5452

חפירת בדיקה נערכה בשנת 2008 לקראת בנייה בפאתיה הדרומיים של שכונת גבעת שאול. נחפר קולומבריום שתקרתו התמוטטה וחתמה שני חדרים, עם שכבת עפר שהכילה חרסים רבים מתקופת הברזל II, לא יאוחר למאות ז'ו' לפנה"ס (זילברבוד 2015). כיוון שמקובל לתארך את מערות הקולומבריום לתקופה המאוחרת לתקופת הברזל הניחה זילברבוד שמקור הממצא מתקופת הברזל בסחף, או שהקולומבריום שימש כבור אשפה בתקופה מאוחרת יותר.

טיפוסי הכלים שנמצאו הם:

טיפוסי הכלים (בהתאמה לפרק ד')	זילברבוד 2015	טיפוסי הכלים (בהתאמה לפרק ד')	זילברבוד 2015
B5	איור 11:11	K1	איור 11:13, 16
B7	איור 1:11, 4-5, 7	HMJ1	איור 1:13, 13-14; 12, 15, 13
?B9	איור 2:11	HMJ5	איור 1:14, 12; 14, 16
B13	איור 18:11	P1	איור 14:13
B14	איור 6:11		
B12	איור 12:11		

טיפוסי הכלים מייצגים, ברובם הגדול, את המאה הז' לפנה"ס, וזאת פרט לקערה B12 שאופיינית למאה הח' אך נפוצה גם במחצית הראשונה של המאה הז' לפנה"ס. הפערורים, המהווים את עיקר הממצא, מתוארכים לשלב האחרון של המאה הז' ובעיקר לראשית המאה הז' לפנה"ס. פערורים דומים נמצאו בבית הכרם בחפירת ביליג (ראו לעיל, פרק ז').

מוצא

האתר נחפר בשנים 1993, 2002, 2003 (Greenhut and De Groot 2009; vi) ונמצאו בו מבני מחסנים ובורות סילו רבים מתקופת הברזל II' (שכבה V) ומתקופת הברזל II'ג' (שכבה IV). במגורה 760 משכבה V, בשטח D, נחשפו פערורים מטיפוס HMJ4 (Greenhut and De Groot 2009: Fig. 3.15: 8, 10). משטח A, במבנה המחסנים 104 משכבות IV-V, נמצאו פערורים מטיפוס HMJ4 (Greenhut and De Groot 2009: Fig. 3.18: 1-2) ומטיפוס HMJ1 (Greenhut and De Groot 2009: Fig. 3.18: 3-4). במבנה זה שוחזרו כ-130 פערורים, שככל הנראה, לפני שהתמוטטו, היו מסודרים על מדפים או אחד על השני. החופרים מייחסים את כל הפערורים לטיפוס עם השפה הבולבוסית, כפי שהוגדר על ידי ברקאי פנטלקין וטל (Barkay, Fantalkin and Tal 2002). עם זאת, מפרסום הכלים ניכר שלא כולם משתייכים לטיפוס זה, אך כיוון שרק בודדים צוירו קשה לקבוע איזה טיפוס היה נפוץ יותר.³⁷³ מהתמוטטות מבנה 500 משכבה IV, פורסמו פערורים מטיפוס HMJ1, HMJ2, ו-HMJ5 (Greenhut and De Groot 2009: Fig. 3.20: 14-18), יחד עם טיפוסי כלים המקבילים לשכבה 10 בעיר דוד כמו, לדוגמא, סיר הבישול

373 Greenhut and De Groot 2009: 100-103; נגורסקי וגרינהוט התשע"ה: *11

ללא הצוואר (CPI) ופך בעל צוואר משפך צבוע אדום (JG4) ; (Greenhut and De Groot 2009: Figs.3.19: 18;) (2-5: 3.20). לכן, ניתן אולי לתארך את תכולת ממגורה 760 ואת מבנה המחסנים בשטח A לשלב האחרון של תקופת הברזל II ב' ולראשית תקופת הברזל II ג', ואת מבנה 500 לחלקה השני של תקופת הברזל II ג'.³⁷⁴

בנייני האומה

חפירות באזור נערכו כבר בשנת 1949, ובשנת 1968 נערכו חפירות על ידי אבי-יונה בגבעת רם. בין השנים 1993-1992 נערכו חפירות מטעם רשות העתיקות לפני בניית אולם הקונגרסים בנייני האומה. בחפירות נחשפו מקוואות ובתי יוצר לכלי חרס, בעיקר מהתקופות ההלניסטית המאוחרת (חשמונאית), הרומית והביזנטית. בתקופה הרומית נבנה במקום מחנה של הלגיון העשירי, ובמקום פעלו בתי יוצר שייצרו בעיקר רעפים, לבנים וצינורות חרס, אך גם כלי יום יום. מאוחר יותר נמשכה ההתיישבות באזור, שהגיעה לשיאה במאות 6-7 לספירה (Arubas and Goldfus 2005: 11-16).

מתקופת הברזל ומהתקופה הפרסית נמצאו במקום שרידים דלים מאוד, שכללו מכלול קטן של כלי חרס מיישוב שהיה אולי כפר קטן בדרך למוצא (Lehman 2005: 17). הממצא כולל בעיקר שפות, והחומר מתקופת הברזל תוארך על ידי להמן לשלהי המאה הח', למאה הז' ולראשית המאה הו' לפנה"ס. ההתיישבות הפרסית מתוארכת על ידו למאה הה' לפנה"ס (Lehmann 2005: 24). במקום נמצאו גם משקולת מסדרת השקל מתקופת הברזל וטביעות יהוד מהתקופה הפרסית. למרות שאין עדות לרצף יישובי, נראה שאפשר לקבל את השערתו של להמן (Lehmann 2005: 24), שיייתכן והייתה במקום רציפות יישובית בין תקופות אלה.

שלוחת בית הכרם

בחפירות הצלה לקראת בנייה במספר מבנים ברמת בית הכרם, ובעקבות סקר, נערכו במקום חפירות בין השנים 1998-1996 (דוידוביץ ואחרים תשס"ו: 36). בצפונה של השלוחה (שטח B), נחשפו שני מבנים שתכניתם אינה ברורה, ושביל בנוי. אחד המבנים הוציא משימוש גת ובור מים. במשטח הסלע המוחלק שבין המבנים התגלו כלי חרס באתרם, שתוארכו לתקופות הפרסית וההלניסטית הקדומה (דוידוביץ ואחרים, תשס"ו: 63-65, לוח 5). כ-100 מ' דרומית לשטח B, במרכז החלק המערבי של השלוחה (שטח A), נחשף מבנה בודד בעל שלושה מרחבים וחצר פתוחה. החלק המערבי של המבנה הוא חדר אורך גדול ואילו החלק המזרחי נחלק לשני מרחבים, כאשר במרחב הדרומי ישנה חלוקה פנימית לחדרים קטנים יותר. המכלול הקרמי דל יחסית והוא תוארך על-ידי החופרים לפרק הזמן שבין שלהי תקופת הברזל לבין התקופה ההלניסטית הקדומה (דוידוביץ ואחרים תשס"ו: 82, לוח 5). כלי החרס משלהי תקופת הברזל ומהתקופה

374 גם החוקרים מודעים לאפשרות שלא כל הפערורים במוצא הם בני אותן הזמן. בחישובים על נפח האחסון של המקום הם מציינים שה"כ של כ-523 פערורים, שנמצאו באתר, בנפח של בין 5.2 ל 8.2 ליטר (ממוצע של כ 6.75 ליטר). הם מצרפים את הפערורים לנפח האחסון של הסילו, בהנחה שרק כ 70% מהם שימשו בו זמנית, כפי שהסילו השונים לא היו כולם בני אותו הזמן (Greenhut and De Groot 2009: 221).

הפרסית וההלניסטית נמצאו זה לצד זה בשני השטחים שנחפרו, "עדות לכו זמניות הפרק העיקרי בתולדותיהן" (דוידוביץ ואחרים תשס"ו: 83). על פי כלי החרס שפורסמו נמצאו במבנים טיפוסי הכלים הבאים:

טיפוס (בהתאמה לפרק ד')	דוידוביץ ואחרים תשס"ו	טיפוס (בהתאמה לפרק ד')	דוידוביץ ואחרים תשס"ו
B5	לוה 5: 3-1	CP1	לוה 5: 13, 14
B16	לוה 5: 4-5, 9-11	CP4	לוה 5: 17
B29	לוה 5: 6-8	CP5	לוה 5: 15-16
K1	לוה 5: 12	SJ5/6	לוה 5: 18-25
JT7	לוה 5: 26		

לדעתי, כלי החרס במבנים הם מתקופת הברזל II ג' ומהמאות ו'-ה' לפנה"ס. תאריך החופרים לתקופה ההלניסטית הקדומה בעייתי, כיוון שהוא מסתמך רק על שברי שפות קטנים של קנקנים, את חלקם מוצאים במכלולים מהתקופה הפרסית (לדוגמא: הולילנד, וראו: בן אריה 2000: איור 15-16). לכן, לדעתי, כמו בחפירת ביליג בבית הכרם (וראו לעיל, פרק ז'), גם כאן יש המשכיות ורצף במעבר מתקופת הברזל עד לשלהי התקופה הפרסית. יש להוסיף לדיון את קיומה של טביעת חותם (מטיפוס ליגטורה 'יה'), שנמצאה מחוץ למבנה 50 (דוידוביץ ואחרים תשס"ו: 87), עדות לפעילות כלשהי במאה ה' לפנה"ס.

הולילנד

בן אריה (2000) חפרה בשנת 1995 מערה באזור מלון הולילנד לשעבר, אותה היא תארכה לשלהי המאה ה' ולמאה ה' לפנה"ס. החפירה במקום נערכה בהמשך לחפירות הצלה נוספות שנערכו באזור לאורך השנים. בהמשך נערכה חפירת הצלה נוספת (מילבסקי ובן-אור 2007), עם ממצא דומה, שטרם פורסם. בן אריה מייחסת את השלב האחרון של השימוש במערה 2 לראשית התקופה הפרסית, כאשר מתחת לזה יש שלב עם מעט ממצאים, שכללו בעיקר שפות מטיפוסים B7, CP2, SJ2 (Ben-Arieh 2000: Fig. 5: 5-10), המתוארכים לסוף תקופת הברזל. טיפוסי הכלים הפרסיים המופיעים במערה הם:

טיפוס (בהתאמה לפרק ד')	:Ben-Arieh 2000	טיפוס (בהתאמה לפרק ד')	:Ben-Arieh 2000
B29	Fig. 6: 1-3	K9	Fig. 7
B31/B27	Fig. 6: 4-6	K9	Fig. 8
B16	Fig. 6: 7	K7	Fig. 9
?B18	Fig. 6: 8	CP4	Figs. 10: 1-4; 11: 1-2
.B30	Fig. 6: 9, 17-18	CP5	Fig. 10: 5-6
K2	Fig. 6: 11-12	JG9 עם ידית סל	Fig. 12:4
B17	Fig. 6: 10	JT2	Fig. 11: 3
B14	Fig. 6: 13-16, 19	JT8	Figs. 11: 7; 12: 5
		JT שונות	;Figs. 11: 4-6
JG ? Per	Fig. 11: 8-9	Bottle JG11	Fig. 11:11-12
JT3	Fig. 11: 13	JG9	Fig. 12: 1-3
		JG7	Fig. 12: 6-8
.F Per	Fig. 13	ST2	Fig. 18: 6
/SJ5 Per	?Figs. 14, 16: 1-10, 13	SJ6	Figs. 15, 16: 11-12, 14-20
JT10	Fig. 18: 3	L3	Fig. 18: 4-5

במערה יש מקבילות רבות לבור 13174 ברמת רחל, ונמצאו שם קנקנים רבים בעלי ארבע ידיות, אך ללא טביעות. למרות זאת, נראה שהמערה בהולילנד מאוחרת מעט לבור 13174 ברמת רחל, בעיקר בשל העובדה שסירי הבישול הנפוצים שנמצאו בה הם כולם מהטיפוסים של המאות ה-'ד' לפנה"ס (CP5, CP4), בעוד שבבור 13174 סיר הבישול הנפוץ הוא מטיפוס CP1.

רכס מלחה – הפירת אלון זהבי A-1762, A-1827 (לוחות 116-109)³⁷⁵

בשנת 1991 נערכה הפירת בדיקה בדרום השלוחה שמדרום לשכונת מנחת ומעל חרבת א-ראס, במטרה לבדוק את גבולות האתר שאדלשטיין החל עוד קודם בחפירתו (וראו לעיל, פרק ב'). נחשף מבנה מחסנים שתוארך לשלהי תקופת הברזל ולתקופה הפרסית (זהבי תשנ"ג: 59-60). במבנה שני חדרי רוחב וחדר אורך. ממזרח לו חצר המוקפת ב 16 גתות שתכניתן דומה. אחת מהן תוארכה לשלהי תקופת הברזל, וניכר כי נעשו בה שינויים בתקופה הרומית או הביזנטית. הטיפוסים של כלי החרס באתר הם (לוחות 116-109):³⁷⁶ מתקופת הברזל II: B5, B7, B9, K1, CP1, JG6, SJ1, ST2, ST1?, HMJ1, SJ2. מהתקופה הבבלית והפרסית הקדומה: B25, B27, B28, B29, B30, B31, K7, עם עיטור יתד, K9, SJ6, SJ5 וכן ידית עם טביעת אריה.

התפלגות טיפוסים הכלים בחפירה (לפי זהבי, A-1762/1991 תיק ארכיון):

התפלגות הממצא הקירמי ביקב שבאתר 9		
ממצא קירמי	כמות	אחוז מתוך ככל הממצא
קנקנים ופעורורים ואחרים	34	50%
קערות	25	25.42%
נלג'נים	2	1.7%
נפכים	30	7.6%
סירי-בישול	2	6.7%
נפקים	8	0.84%
קרטרים	1	1.6%
נפכיות	2	3.38%
וכנים	4	2.54%
	3	

375 החפירה תפורסם בספר העוסק ביישוב הכפרי באזור ירושלים בשלהי תקופת הברזל ובתקופה הפרסית בעריכת גדות וגרינהוט.
 376 לצערי, לא הצלחנו לאתר את כלי החרס מתקופות הברזל והפרסית במחסני רשות העתיקות. הלוחות המובאים כאן (לוחות 116-109) הם מתוך תיק החפירה בארכיון רשות העתיקות (זהבי הרשאה A-1762/1991) והוכנו על ידי זהבי, מספרי טיפוסים הכלים הוספו על ידי.

התפלגות הממצא הקירמי בחדרים במבנה המחסן ביקב שבאתר 9

הממצא	חדר 1 (L157) (כמות\%)	חדר 2 (L168) (כמות\%)	חדר 3 (L167-L172) (כמות\%)
קנקנים	4 \ 4.72%	8 \ 9.44%	31 \ 36.58%
קערות	3 \ 3.54%	5 \ 5.9%	14 \ 16.52%
כגינים	- \ -	- \ -	1 \ 1.18%
פכים	- \ -	- \ -	5 \ 5.9%
סירי-בישול	- \ -	- \ -	3 \ 3.54%
פקקים	1 \ 1.18%	- \ -	- \ -
קרטרים	- \ -	- \ -	2 \ 2.36%
פכיות	1 \ 1.18%	- \ -	1 \ 1.18%
כנים	- \ -	1 \ 1.18%	2 \ 2.36%

כמו בחרבת א-ראס גם כאן היו פערורים רבים, ככל הנראה מטיפוס HMJ1. סיר הבישול היחיד הוא CP1 של סוף תקופת הברזל II, אשר ממשיך למאה ה' לפנה"ס. באתר נמצאו גם טיפוסי כלים אופייניים למאה ה' כמו B25, B28, והחומר הפרסי נראה מראשית התקופה.

לאור הממצא הזה נראה שיש במבנה זה עדות להמשכיות משלהי תקופת הברזל דרך התקופה הבבלית ולאורך המאה ה' לפנה"ס. לא נראה שהמשיכו להשתמש במבנה מעבר לפרק זמן זה. נראה שמה שיש במבנה הזה תואם למה שנמצא בחרבת אר-ראס, למרות ששם לא המשיכו לגור בכל המבנים לכל אורך התקופה. נראה שבראש השלוחה המבנה המשיך להיות בשימוש ברצף מהמאה הז' ועד שלהי המאה ה' לפנה"ס.

אדלשטיין פרסם לוח אחד עם כלים שמוצאם ממילויי הטרסות הסמוכות (Edelstein 1998: Fig.4.11). בלוח זה פורסמו בעיקר קערות וקדרות מטיפוסים B7, K1, ופערורים מטיפוס HMJ4. אלה הם הטיפוסים האופייניים לתקופת הברזל II, והם נמצאים בסביבה הקרובה במנחת ובחרבת א-ראס, לכן הם אינם מוסיפים מידע משמעותי.

רוגם גנים

עמירן חפרה ברוגם (Amiran 1958) ופרסמה מחפירתה רק מעט כלי חרס, ובהם טיפוסיים אחדים שתחילתם במאה הט' לפנה"ס והרוב שייך למאה ה' לפנה"ס. צינמון (2004: 66-67) מנה שלושה שלבי שימוש ברוגמים. קשה לשייך כלי חרס לאחד או יותר מן השלבים, אך נראה שראשית תופעת הרגמים היא בראשית המאה ה' לפנה"ס וקודמת להקמתו של האתר ברמת רחל.³⁷⁷

צינמון וגרינברג (Greenberg and Cinamon 2011) חפרו בשוליים הדרום מזרחיים של הרוגם ובדקו את המתקנים השונים שנחצבו במשטחי הסלע סביבו. בחפירה נתגלו בעיקר מתקנים כגון גתות, בורות ומערות. זהו אינו מכלול

377 בניגוד לעמירן שתארכה את כלי החרס בעיקר למאה ה' לפנה"ס (Amiran 1958: Figs.13-15).

ארכיאולוגי טוב, וסביר להניח שהחרסים נסחפו לתוך המתקנים השונים והם מעידים על יישוב סמוך או על פעילות שנעשתה במקום או בקרבתו. הם אבחנו לרגלי הרוגם ארבעה שלבי פעילות: השלב הראשון בתקופת הברזל II ב'-ג', השני בתקופה הפרסית, השלישי בתקופה הרומית הקדומה, והרביעי מהתקופה האסלמית ועד ימינו (Greenberg and Cinamon 2011: 81).

טיפוסי הכלים (Greenberg and Cinamon 2011: 95, Figs. 21-22; 23: 1-3, 9-11) תוארכו בעיקר למאה הז' לפנה"ס, עם מעט טיפוסים שאופייניים גם למאה הח' לפנה"ס. לצד כלי החרס נמצאו גם טביעות 'למלך' דו כנפיות וטביעות ורדה, שמחזקות את ההנחה שאתר זה פעל בעיקר במאה הז' לפנה"ס. סירי הבישול שנתגלו הם מטיפוס CP1 והפעורים ברובם מטיפוס HMJ1.

מהתקופה הפרסית התגלו רק מעט חרסים (Greenberg and Cinamon 2011: 95, Figs. 23: 4-8; 25), רובם משתייכים לטיפוסי המעבר של המאה הז' לפנה"ס, שחלקם ממשיכים הלאה לראשית התקופה הפרסית (B25, B29, B14, B17, JG8, SJ6). תמונה זו מתחזקת גם ממצא טביעות אריה, 'יהוד'?, 'יהועזר', 'יהד' ו'יה' (Greenberg and Cinamon 2011; 2006: 232-233), עדות לכך שבאתר היה רצף מהמאה הז', דרך המאה הז' ועד למאה הד' לפנה"ס.

ח'רבת אבו שואן

בשנת 1995 נערכה חפירת הצלה בשרידים שנתגלו במהלך סלילת כביש עוקף אל-וולג'ה. נחשפו בית חווה וגת מסוף תקופת הברזל ומערת קבורה (ברוך תשס"ז). שרידי בית החווה כוללים שני מבנים במרחק של כ-40 מ' האחד מהשני. לדברי החופר המבנים נסמכו על קיר התוחם את החווה. בנוסף, נמצאו מתקנים ומערה חצובה בחלקה, השייכים לבית החווה. החווה והגת מתוארכים לשלהי תקופת הברזל, אך כיוון שאין עדויות להרס אליהם ייתכן שהמקום נעזב בזמן הכיבוש הבבלי בשנת 586 לפנה"ס (ברוך תשס"ז: 38).

מהפרסום של החפירה עולה שטיפוסי הכלים באתר זה הם:

טיפוס (בהתאמה לפרק ד')	ברוך תשס"ז	טיפוס (בהתאמה לפרק ד')	ברוך תשס"ז
B2.1	איור 6: 1	CP1	איורים 12: 15-16; 2: 16
B2.2	איור 1: 16	HMJ1	איורים 6: 7-12;
B5	איורים 6: 2; 12: 1-5	P1	איורים 6: 6; 12: 18; 4: 16
B7	איור 12: 8-9	L1	איור 13: 4
B9	איור 12: 6-7	L2	איור 12: 19
K1	איורים 6: 5; 12: 10-13;	JT2	איורים 13: 3; 16: 5-7
	1: 13; 3: 16		
K6	איור 12: 14	?HMJ5	איור 12: 17

הפעור מטיפוס HMJ5, וסיר הבישול היחיד באתר שהוא מטיפוס CP1, מעידים כנראה על כך שהמקום נעזב, ככל הנראה בראשית המאה הז' לפנה"ס.

מחצבה בהר הצופים (A3186) – בחפירת הצלה שנערכה בשנת 2000 על ידי עמית ראם נחפר מכלול של מחצבה ומקווה (De Vincenz 2010). במחצבה נמצאו כלי חרס מתקופת הברזל ומהתקופה הרומית-ביזנטית. זהו אינו מכלול נקי ואין בו כדי להעיד על המחצבה וזמנה, אך הוא מעיד על התיישבות בסביבה הקרובה. מהכניסה למקווה פורסמו מספר חרסים מתקופת הברזל. במחצבה נמצאו פערורים מטיפוס הפערור HMJ1 (De Vincenz 2010: Fig. 1: 11-12). המכלול טיפוסי למאה הז' לפנה"ס, וכולל נר מטיפוס L1, סיר בישול מטיפוס CP2, קערות מטיפוס B7 ועוד (וראו: De Vincenz 2010: Figs. 1; 3:1-4).

מערה מחפירת עמית, זליגמן וזילברבוד (הרשאה A-3114) – בחפירה שנערכה בשולי מגזר במדרון הדרום מזרחי של הר הצופים (עמית זליגמן וזילברבוד 2000), התגלתה מערה ובתוכה כלי חרס מסוף תקופת הברזל ומהתקופה הפרסית.³⁷⁸ החרסים נמצאו יחד באותם הסלים. לא ברור אם המערה שימשה למגורים, בדומה למערת מגורים קרובה בהר הזיתים, שנחפרה על ידי נורית פייג (ראו להלן), או שהחרסים הושלכו אליה כתוצאה מפעולת ניקוי מאוחרת יותר. גם אם זו הייתה המציאות, נראה שכל כלי החרס הושלכו באירוע אחד ולא לאורך זמן, כיוון שלא נמצא ריבוד של הממצא וכל כלי החרס היו מעורבבים. הממצא במערה כולל כלים שניתן לשייך אותם לסוף תקופת הברזל (טיפוסי קערות: B5, B7, B8, B9, B15.2, קדרה מטיפוס K1, סירי בישול מטיפוס CP1, CP2, CP3, פכית JT2 אלבסטרון JT3, קנקנים SJ1 (דמוי למלך קטן מטין שונה), SJ2?, פערורים מטיפוס HMJ1 ו HMJ5, פיטס P1, נרות מטיפוס L1, L2, וראש צלמית יהודאית דמוית ציפור. בנוסף, נמצאו טיפוסי הכלים הבאים: B14, B29, CP1 מטין בהיר, פיקסידים JT5, נר מטיפוס L3. רוב הכלים במכלול שייכים לטיפוסי כלים מהתקופה הפרסית כגון: B14, B29, קערה דקיקה דמוית פעמון (B37), בסיס טבעת של מורטריה מטיפוס K2, קדרות רבות יחסית מטיפוסי K7, K9, עם עיטור יתד, סירי בישול מטיפוס CP4, CP5, וסיר בישול בעל צוואר גבוה (CP6), קנקנים מטיפוס SJ5, SJ6, פכים מטיפוס JG7, JG9?, פכיות מטיפוס JT8, JT9, כלי תאומים JT10, וצפחת. כמו כן נמצאו ריתון בעל ראש אייל (לפי סוג הטין השונה זהו אולי כלי יבוא, שנראה לא מקומי),³⁷⁹ שבר נוסף של כלי יבוא עם טין דומה לזה של הריתון (פך?) ולקיתוס אטי ללא השפה. נראה שתכולת הבור מעידה על מבנה כלשהו שהיה בשימוש רצוף החל משלהי תקופת הברזל (אין חרסים קדומים למאה הז' לפנה"ס) ועד לראשית המאה הד' לפנה"ס. העושר הקראמי בדמות כלי היבוא האחמניים (ריתון) והלקיתוס היווני, מעידים אולי על מעמד גבוה של דיירי המבנה, שהיה קרוב לוודאי בסמיכות ותכולתו פונתה, כנראה, בשלב מאוחר לקיומו.

378 החומר ממערה זו נמסר לפרסום לאורית סגל מרשות העתיקות אך טרם פורסם. ברצוני להודות לה על שיתוף הפעולה בבדיקת כלי החרס ועל שהעמידה לרשותי את ציורי הכלים.

379 הראש גדול יותר מהריתון מחרבת נימרא (להלן) ונראה שהוא עשוי טוב ממנו.

רכס הר הזיתים

מערת מגורים מחפירת פייג (הרשאה A-3792)

בחפירת הצלה לקראת בנייה, שנערכה בסוף 2002, ובאביב 2003 נחפר מבנה מרובע בתוך מערה טבעית שהתמוטטה. המבנה בעל צורה מרובעת, לאורך קירותיו נחצבו ונבנו ספסלים. במבנה מתקן מעוגל ובור, וקיר מעוגל, שנבנה בשלב מאוחר יותר, אולי כדי לתמוך בתקרה, צמצם את שטח המבנה. מדרום מערב למערה נמצאה מערת קבורה ריקה מממצא (פייג תשע"א: 41-48).

כלי החרס המוצגים בלוחות שייכים לטיפוסים הבאים:

טיפוס (בהתאמה לפרק ד')	פייג תשע"א	טיפוס (בהתאמה לפרק ד')	פייג תשע"א
B2.2	איור 9: 15	CP1	איור 10: 8-10
B5	איור 9: 8-9	CP2	איור 10: 12
B7	איור 9: 7-1	SJ4	איור 10: 5
B9	איור 9: 12, 14	? CH	איור 9: 13, 16 ?
B10	איור 9: 10	SJ1, דמוי למלך	איור 11: 1-2
K1	איור 10: 3-1	SJ2	איור 11: 3-4
K3	איור 10: 6	HMJ1	איור 11: 5-6
? אמפורות	איור 12: 1-2	? JT1	איור 12: 3
L1	איור 12: 7	JT2	איור 12: 4
L3	איור 12: 6	L2	איור 12: 8

הממצא תוארך על ידי פייג למאות ח'ז' לפנה"ס (פייג תשע"א: 49-57). ממה שהוצג בלוחות יש לתארך את הממצא למאה הז' בלבד. רוב טיפוסי הכלים ובמיוחד הפערורים (HMJ1), מושכים לכיוון המחצית השנייה של המאה הז' וראשית מאה ו' לפנה"ס.

ראס אל עמוד

בראס אל עמוד, בהמשך רכס הר הזיתים, נערכו מספר חפירות הצלה. בשלוש מהן נמצאו שבר כלי חרס מתקופת הברזל ומהתקופה הפרסית (וראו לעיל, פרק ז' על כלי החרס מחפירות עדווי ובארי). להלן מידע מהחפירה השלישית, שנערכה גם היא בקרבת מקום.

ראס אל עמוד – מילויי עפר מחפירת נגורסקי - בבור שנכרה לצרכי בנייה בשכונת ראס אל עמוד, נערכה חפירת הצלה, בה נחשפו שרידים אדריכליים ושרידי מתקן מימי הבית השני (מאות ב' לפנה"ס עד מאה א' לסה"נ) ומילויי עפר מתקופת הברזל II (נגורסקי וגרינהוט תשע"ה). החפירה נערכה כחודש בחורף 2006-2007, ונפתחו בה שלושה שטחים. בשטח הצפוני נמצאו כלי חרס מתקופת הברזל מפרוק רצפות ומהמילוי עליו הונחו הרצפות (נגורסקי וגרינהוט תשע"ה: 6). שברי כלי החרס המייצגים מכלול של כלי אחסון והגשת מזון, תוארכו על ידי החופרים למאה הז' ולראשית המאה הו' לפנה"ס (נגורסקי וגרינהוט תשע"ה: 19).

כלי החרס שפורסמו שייכים לטיפוסים הבאים:

טיפוס (בהתאמה לפרק ד')	נגורסקי וגרינהוט תשע"ה	טיפוס (בהתאמה לפרק ד')	נגורסקי וגרינהוט תשע"ה
B2.1	איור 5: 1, 4-5	CP1	איור 6: 8
B2.2	איור 5: 2-3, 6	CP2	איור 6: 9
B9	איור 5: 7-11	CP3.1?	איור 6: 7
B5	איור 5: 13-16	?SJ6	איור 7: 1
B7	איור 5: 12, 17-19	HMJ4	איור 7: 2
K1	איור 6: 1-3	HMJ1	איור 7: 3-12
K3	איור 6: 6	L1	איור 8: 2

השוואה בין שלוש החפירות בראס אל עמוד, שנמצאות במרחק של פחות מקילומטר אחד זו מזו, מעידה על שונות גדולה בין חפירת בארי (לעיל, פרק ז'), שם נמצאו שרידים בעיקר מתקופת הברזל II ואף קודם לכן, לבין שתי החפירות האחרות. בחפירת עדווי נמצאו כלי חרס משלהי תקופת הברזל יחד עם טיפוסים של המאה ה' לפנה"ס ושברים מהתקופה הפרסית. במילויים מחפירת נגורסקי זוהו שברים מהמאה הז' ומראשית המאה ה' לפנה"ס. בכל שלושת החפירות נראה שהחרסים לא נמצאו באתרם (למעט, אולי, בחפירת עדווי), והם מרמזים על יישוב שהיה בעבר באזור זה. נגורסקי וגרינהוט (תשע"ה: 19) מציינים את קרבת האתר שחפרו לפסגת הגבעה, שממנה יש תצפית טובה על כל אגן העיר העתיקה של ירושלים ובמיוחד על עיר דוד, ולכן הם מציעים שבראש הגבעה הייתה מצודה מסוג המצודות המוכרות בפריפריה של ירושלים בתקופת הברזל II ג'. הממצא מהטרסה יחד עם הממצא מהבור וממילויי העפר בראס אל עמוד, מהווים עדות מסייעת ליישוב כלשהו שהתקיים במקום בתקופות הברזל II ג' עד לתקופה הפרסית, וזאת בהמשך ליישוב מתקופת הברזל II ב'. בסקרים באזור ירושלים נתגלו מעט מאוד אתרים מהתקופה הפרסית (Gadot 2015: 14). ככל שמתפרסמות יותר חפירות הצלה, מצטבר ידע על קיומו של אתר ברזלי שהתקיים בשלהי תקופת הברזל ועד לתקופה הפרסית באזור ראס אל עמוד, ממזרח לעיר דוד. אולי היה זה בית חווה או כפר קטן, שכנראה היה חלק ממערך ההתיישבות שהתקיים סביב העיר, כחלק מהעורף החקלאי שלה. אתר זה מצטרף לאתרים נוספים מדרום וממזרח לעיר, כדוגמת אלה שנחפרו בבית צפאפא ובאזור הר הזיתים (פייג 2003, 2011, Feig), הגבעה הצרפתית (מזור 2007, עם ספרות נוספת), ובאזור ספר המדבר, לאורך הדרך מיריחו לירושלים (פייג 2011, עם הפניות). כפי שעולה מהממצא הקראמי, מערך היישוב הזה המשיך כנראה להתקיים בחלקו גם בתקופה הפרסית.

4. הרס הדרום מזרחי, ומדרום לירושלים

קריית מוריה - חפירת לוי (הרשאה A-5427)

חפירת הצלה נערכה בשנת 2008 בשכונת ארנונה, בגיא המשתפל לכיוון דרום מזרח (לוי 2010). בחפירה נחשף מאגר מים חצוב ומטויה בדמות האות L. תכניתו של המאגר מזכירה מאגרים מהתקופה החשמונאית, ובמטר העליון של המילוי שסתם את המאגר התגלו חרסים משלהי תקופת הברזל ומתקופה הפרסית. למרות האפשרות שכלי החרס שנמצאו במילוי מעידים על קדמותו של המאגר, שיצא מכלל שימוש במהלך התקופה הפרסית, הרי שריכוז החרסים הקדומים

בחלק העליון של המילוי מעיד על כך שהמילוי, כולל כלי החרס שבתוכו, הובאו מקרבת מקום כדי לסתום את המאגר או הושלכו לשם במהלך פינוי של מבנה או מתקן סמוך.

טיפוסי הכלים שנמצאו בבור, כפי שנבדקו במחסני רשות העתיקות, הם:

טיפוס (בהתאמה לפרק ד')	לוי 2010	טיפוס (בהתאמה לפרק ד')	לוי 2010
B5	איור 5: 1	CP4	איור 5: 13-12
K1	איור 5: 2	CP5	איור 5: 11
B29	איור 5: 9	JG8	איור 5: 18, 16
B14	איור 5: 7	JG9	איור 5: 17, 15
B30	איור 5: 6	.F Per	איור 5: 20
L3	איור 5: 21	HMJ1	איור 5: 5-3
		SJ5	איור 5: 14

את כלי החרס מבור המים ניתן לתארך לשלהי המאה הז' ולתחילת המאה הו', עד לראשית המאה הה' לפנה"ס. הממצא מצביע על אפשרות סבירה להמשכיות במאה הו' לפנה"ס.

מזרח תלפיות - הפירת סולימני וברזל (הרשאה A-3227)

בחפירת הצלה בטיילת ארמון הנציב, נחשפו שרידי מבנה. מהשלב הקדום של מבנה זה נחשפו שניים מקירות המבנה וכן רצפה ובה שולבו שלושה טבונים. הממצא הוא מהמאה הז' לפנה"ס (סולימני וברזל 2008). לפי ציורי הכלים שפורסמו (שם, ציור 2) נמצאים טיפוסי הכלים הבאים: B5, CP1, HMJ1, SJ1, SJ2, האופייניים יותר לשלהי המאה הז' וראשית המאה הו' לפנה"ס.

מלון דיפלומט - חפירת פאני וויטו³⁸⁰

בחפירה שנערכה על ידי פאני ויטו (Vitto 2011) בסמוך למלון דיפלומט, נמצא בית בד ומבנה קולומבריום, שבו פערורים רבים משלהי תקופת הברזל, דומים לאלה מקרית מוריה (בעיקר טיפוסיים HMJ1, ו HMJ5), וכלי חרס מהתקופה הפרסית.

מצודה בצור-באהר

מבנה מלבני נחפר בשנת 2005 בצור באהר. לדעת החופרים זוהי אחת משרשרת מצודות שהקיפו את ירושלים, בדומה למצודה בהר הצופים או בבני סמואל (אייזנברג ודה גרוט תשס"ו). ריכוז חרסים נמצא רק בשניים מהתאים המרוצפים, שנמצאו בשני טורים משני צידי החצר. המכלול הקרמי טרם פורסם, אך לדברי החופרים הוא זהה לזה של עין גדי שכבה V, לכיש שכבה II ורמת רחל (אייזנברג ודה גרוט תשס"ו: 129-130). טביעת 'למלך' דו כנפית עם חרות מעגלית נמצאה בתוך מילוי קיר והחופרים מייחסים אותה לסוף המאה הח' לפנה"ס. לפי התאריך שהוצע לחרותות המעגליות במחצית המאה הז' לפנה"ס, טביעה זו משתלבת בתאריך שהציעו החופרים למבנה (וראו לעיל, פרק ו').

380 כלי החרס נבדקו על ידי אך טרם צוירו ולכן לא נדונים כאן.

בית צפאפה – חפירת פייג (הרשאה A-1931)

בחלק הצפון מזרחי של הכפר בית צפאפה נערכה חפירת הצלה בסוף שנת 1992 ובראשית 1993 (Feig 2000). לשכבה III, המתוארכת לתקופת הברזל, משויכים גת גדולה ומתקנים שונים חצובים בסלע. חלק מהמתקנים היו בשימוש משני בתקופה הביזנטית. באחד ממשטחי הדריכה נמצאו שברי כלי חרס מתקופת הברזל 'באתרם' (רצפות C ו-D; Feig 2003: Pl. 3), ועל בסיס ממצא זה תוארכו המתקנים לתקופת הברזל. חיזוק לכך נמצא בעובדה שיש מתקנים ששרידים מהתקופה הביזנטית נבנו מעליהם (Feig 2003: 197).³⁸¹

לפי לוחות הציורים טיפוסי הכלים העיקריים שנמצאו הם:

Feig 2003	טיפוס (בהתאמה לפרק ד')	Feig 2003	טיפוס (בהתאמה לפרק ד')
Fig. 18: 7-8	CP3, טיפוס של מאה ח' לפנה"ס בעיקר.	Fig. 17: 1-7	B7, הקבלות במאה ח' לפנה"ס.
Fig. 19: 6-7	JG3	Fig. 17: 9-10	B9
Fig. 19: 9-12	L1, L2	Fig. 17: 25	B24
Fig. 19: 2	HMJ4.1	Fig. 18: 1-4	K1
Fig. 19: 3-4	HMJ4.2	Fig. 19: 1	P1

פייג תיארכה את הגתות בבית צפאפה לתקופה שבין סוף המאה הח' לפנה"ס לבין החורבן של 586 לפנה"ס (Feig 2003: 214). לדעתה (פייג תשנ"ה: 4), גודל הגתות מרמז על מפעל ממלכתי, והקרבה לרמת רחל מעלה את האפשרות שהאזור הוא העורף החקלאי של רמת רחל. מכלול הכלים (ובעיקר הקערות, סירי הבישול והפערורים), מייצג את סופה של המאה הח' ואת ראשית המאה הז' לפנה"ס, ומהשוואה למכלול הכלים ברמת רחל עולה שיש חפיפה בין האתר בבית צפאפה לשלב הבנייה הראשון ברמת רחל. טביעת 'למלך' דו כנפית מהטיפוסים המאוחרים, שנמצאה על אחד ממשטחי הדריכה (Feig 2003: Fig. 19: 5), מחזקת טענה זו.

הרבת נימרא

בחפירת הצלה של קמ"ט ארכיאולוגיה יהודה ושומרון בפסגת הרכס המזרחי של העיר חברון נחפר מבנה שהורכב מארבעה חדרי אורך, המוקפים בחדרים ממזרח מצפון וממערב להם (היזמי ושבתאי תשנ"ג). בפרסום הראשון (היזמי ושבתאי תשנ"ג: 84) הוגדרו למבנה שני שלבים: השלב הקדום יוחס למאות ו'-ה' לפנה"ס והשלב השני יוחס למחצית המאה הה' ולמאה הד' לפנה"ס. בפרסום מאוחר יותר (היזמי תשנ"ט: 7) תוארך השלב הראשון למאות ז'-ו' והשלב השני למאות ה'-ד' לפנה"ס. החפירה פורסמה עד כה בצורה ראשונית בלבד, ומבדיקת חלק מכלי החרס נראה שבאתר נמצאו טיפוסי הכלים הבאים:

טיפוס (בהתאמה לפרק ד')	היזמי ושבתאי תשנ"ג, היזמי תשמ"ט	טיפוס (בהתאמה לפרק ד')	היזמי ושבתאי תשנ"ג, היזמי תשמ"ט
B22	תשמ"ט: תרשים 2: 3	SJ4 ?	תשמ"ט: תרשים 2: 10
B7?	תשנ"ג: לוח 1: 5; 1998: תרשים 3: 1	HMJ4	תשמ"ט: תרשים 2: 9, 11
?B? Per	תשנ"ג: לוח 1: 2, 4-5	HMJ1 מרוכס	תשנ"ג: לוח 1: 9-10

381 תאריך המתקנים הינו בעייתי, אך אינו מעניינה של עבודה זו, אלא כלי החרס המוצגים.

תשנ"ג: לוח 1: 8; איור 13; תשמ"ט: תרשים 2: 7	SJ5	תשנ"ג: לוח 1: 7	?B16
תשנ"ג: לוח 2: 10	עיטור יתד	תשנ"ג: לוח 2: 1	כלי תאומים
תשנ"ג: לוח 2: 11-13	L2	תשנ"ג: לוח 1: 11-12	CP5
תשנ"ג: לוח 2: 14-15; תשמ"ט: תרשים 3: 6	L3	תשנ"ג: לוח 2: 2	JT8
תשנ"ג: לוח 6-7: 2	צפחת	תשנ"ג: לוח 2: 4-5	JT5
פרסית כמו בעין גדי IV	B14	תשנ"ג: לוח 2: 16-17	יבוא יווני
		תשנ"ג: לוח 1: 3	ריתון

ניתן לשייך מעט מאוד כלי חרס לשלהי תקופת הברזל (L2, HMJ4, SJ4, B7), ובצידם יש טיפוסים שאופייניים יותר למאה ה' לפנה"ס ולראשית התקופה הפרסית, כמו: JT5, L3, B22, וקנקנים מטיפוס SJ5 בעלי הצוואר הגבוה, מהם נמצאו שברים רבים (היזמי ושבתאי תשנ"ג: 74). כלי היבוא, סירי הבישול וחלק מהקערות מעידים שהמקום היה מיושב לאורך כל התקופה הפרסית. סביר להניח שאכן השלב הראשון באתר זה הוא במאה הז' לפנה"ס, וככל הנראה הייתה בו המשכיות בתקופה הבבלית. קשה לקבל את ההנחה שהמבנה הוקם במאה ה' לפנה"ס, שכן לא מוכרים אתרים שהוקמו בתקופה זו. שטרן (Stern 2001: 450) מתייחס לחרבת נימרא כאל מרכז אדמיניסטרטיבי ומצודה בתחום אדומיאה.³⁸² לפחות מבחינת כלי החרס, אין בממצא בחרבת נימרא כלי חרס שונים מאלה שנמצאו ביהודה ובאזור ירושלים והשיוך לפחוה אחרת מבוסס בעיקרו על שיקולים היסטוריים בלבד.

הריתון שנמצא בחרבת נימרא (היזמי ושבתאי תשנ"ג: לוח 1: 3) הוא חיקוי מקומי מהמאות ה'-ד' לפנה"ס, כמוהו מוכרות דוגמאות נוספות (וראו: Stern 2015a: 578). זאת, בניגוד לריתון מהמערה בהר הצופים, שעשוי באיכות טובה יותר ומטין שנראה לא מקומי. ריתונים מוכרים במקומות שונים בארץ כבר משכבות של תקופת הברזל II (וראו: Stern 2015b: 538).

382 הוא כולל יחד עם חרבת נימרא אתרים נוספים כחורבת לוציפר הסמוכה, שנערך בה סקר בלבד (Stern 2001: 450).

סכום ומסקנות - כלי החרס ביהודה במאה ה' לפנה"ס

1. טיפוסי הכלים של המאה ה' לפנה"ס

המשבר שעברה החברה היהודאית בסופה של המאה הז' ובראשית המאה ה' לפנה"ס, זירזו תהליכי שינוי בייצור כלי החרס עד כדי כך שתוך פרק זמן קצר ביותר של כ 50 שנה (משנת 586 ועד שנת 538 לפנה"ס), השתנה מגוון טיפוסי הכלים, ובראשית התקופה הפרסית כלי החרס עדיין נוצרו במסורת הכלים של תקופת הברזל, אך היו שונים מהם. מההבדלים בין שכבות III ו II בלכיש ניתן להסיק על קצב השתנות של טיפוסי כלים. בין טיפוסי שכבה III בלכיש (שלא היו נפוצים בשכבה IV) שהחלו, לצורך החישוב, כעשור או יותר לפני שנת 701 לפנה"ס, ועד לטיפוסי הכלים שהיו נפוצים בסיומה של שכבה II בלכיש בשנת 586 לפנה"ס (או באתרים אחרים בני אותו הזמן) מבדילים למעלה ממאה שנה. טיפוסי הכלים המקבילים לשכבה II בסופה, ואפילו אלה של מחציתה הראשונה של המאה הז' לפנה"ס, כבר שונים מאלה של שכבה III. יש טיפוסי כלים שכמעט ולא השתנו ויש טיפוסי כלים שהשתנו מאוד. לדוגמא: לקערות עם השפה המקופלת החוצה (B7) משכבה III בלכיש, שפה מעוגלת, לרוב הן בגודל בינוני וגדול ויש להן בסיס טבעת. בשכבה II, לקערות מאותו הטיפוס יש שפה מוארכת יותר, הן יותר קטנות ולרובן בסיס דיסקוס. זהו שינוי קטן ולא תמיד ניתן לומר בוודאות לאיזו שכבה שייכת קערה מטיפוס זה. סיר הבישול הסגור עם מספר רכסים בצוואר הזקוף של תקופת הברזל II ב' מתחלף בתקופת הברזל II ג' לסיר בישול בעל רכס בולט אחד וצוואר נוטה החוצה (CP2). סיר בישול מטיפוס CP1 לא התחיל בראשיתה של המאה הז' לפנה"ס אלא במחציתה הראשונה,³⁸³ והוא הסיר שהיה נפוץ בהמשך, במהלך המאה ה' לפנה"ס. הלגינים עם הגוף הרבוע אופייניים יותר לשכבה III בלכיש מהמאה הח' לפנה"ס. לעומתם, הלגינים בעלי הגוף המוארך יותר, אופייניים לשכבה II מהמאה הז' לפנה"ס (JG1, JG2). קנקנים מטיפוס 'למלך' (SJ1), מוכרים מלכיש ומשכבות של ראשית המאה הח' לפנה"ס. בשכבה II בלכיש, נפוץ בעיקר קנקן הוורדה, שהוא צר ובעל כתף מעוגלת יותר מקנקני 'למלך'. בשכבה 12 בעיר דוד, בשלהי המאה הח' ובראשית המאה הז' לפנה"ס היה טיפוס נפוץ של פערור (HMJ4) ובשכבה 10, משלהי המאה הז' וראשית המאה ה' לפנה"ס, נפוץ טיפוס אחר (HMJ1). מכאן שבמשך תקופה של כ 50-70 שנה, טיפוסי כלים השתנו והתחלפו.

כיוון שלא כל טיפוסי הכלים החלו להיות מיוצרים באותה נקודת זמן, סביר שלא כולם השתנו באותו הזמן ובאותו הקצב. לכן, הגיוני שכל הטיפוסים הבבליים לא יימצאו ביחד על אותו הרצף, במשך 50 השנים שהוגדרו לתקופה הבבלית בין חורבן הבית הראשון לבין ראשיתה של התקופה הפרסית. מסיבה זו, ניתן למצוא אותם במכלולים שהמשיכו להתקיים אחרי החורבן, כשרוב הטיפוסים הם עדיין של שלהי תקופת הברזל II ג', ורק מיעוטם חדשים כמו, למשל, בפסגת עיר דוד בשכבה 9/10, בבית הכרם, בגבעת חומה וברמת רחל בתעלה 4, באדמת הגן וברצפות משלבי הבנייה הראשונים

383 משכבה 11 בעיר דוד מוכר טיפוס ביניים CP3.1.

D1. ככל שנתרחק מראשית המאה ה' לפנה"ס, לקראת המאה ה' לפנה"ס, נמצא את הטיפוסים הבבליים יחד עם טיפוסים של ראשית התקופה הפרסית כמו, למשל, בבור הבבלי-פרסי 13174 ברמת רחל. מעניין שדווקא כלי החרס, שלפי מחקרים אנתרופולוגיים הם בעלי התחלופה הגבוהה ביותר, כיוון שהם אלה שנשברים בתכיפות הגבוהה ביותר, כמו סירי הבישול והפכים המשמשים למים (JG3, CP1), הם הכלים שהמשיכו כמעט ללא שינוי מהמאה הז' אל תוך המאה ה' לפנה"ס. בשני טיפוסים הכלים הללו קשה במיוחד לעמוד על הבדלים בין הופעתם בשלהי תקופת הברזל לעומת הופעתם לאורך המאה ה' לפנה"ס ובראשית התקופה הפרסית. לאחר בדיקה של כל טיפוסים הכלים שנלקחו בעיקר מהמכלולים הסטרטיגרפיים הטובים ברמת רחל ובפסגת עיר דוד והשוואתם למכלולים שמשמשים עוגן כרונולוגי טוב, אותרו טיפוסים הכלים הבאים כטיפוסים של המאה ה' לפנה"ס: קערה שטוחה B22, קערות בעלות שפה מקופלת החוצה, B25, קערות מזוות 14.2, 15.1, B29, B18, קערות בינוניות וגדולות: B16, B27, B28, קדרות K4, K8, סיר בישול CP1, פכים JG2, JG3, JG7, JG8, JG11, פכיות JT5, JT6, צפחת F1, נרות L3, קנקנים SJ5.1 צוואר גבוה, SJ2/6, HMJ5, HMJ6. כל הכלים הללו, שהוגדרו כשייכים למאה ה' לפנה"ס, לא נמצאו יחד כמכלול, ללא טיפוסים כלים אחרים. מצד אחד הם הופיעו בשלב הקדום שלהם במכלולים יחד עם טיפוסים הכלים המובהקים של שלהי תקופת הברזל II ג', כמו טיפוסים הכלים הבאים: הקערות השטוחות B1, B2.2, B3, הקערות בעלות השפה המקופלת החוצה B5, B6, B26, הקערות המזוות B8, B9.2, 14.1, הקערות המעוגלות B10, קדרה - K3, סירי בישול CP1, פכים JG1, JG2, JG3, JG4, JG5, JG6, JG10, פכיות JT1, JT3, נרות L1, L2, קנקנים SJ1.2, SJ2, HMJ1, HMJ5, P1.2. מצד שני, הם הופיעו יחד עם הטיפוסים של ראשית התקופה הפרסית, כמו טיפוסים הכלים הבאים: הקערות המזוות B14.3, קערות בינוניות וגדולות B16, B27, B31, B32, קדרות K2 עם בסיס טבעת, K7, K9, סירי בישול CP4, CP5, פכים JG3, JG7, JG9, JG11, פכיות JT7, JT8, JT9, JT10, JT11, צפחת F2, נרות L3, L4, קנקנים SJ5.2 צוואר קצר ומתעגל, SJ6.

מאה ה'	מאה ו'	ברזל II'		ברזל II ב'	טיפוס	סוג
		מחצית שנייה של מאה ז' ראשית מאה ו'	מחצית ראשונה של מאה ז'			
						B22
						B5
						B25
						B14
						B14.3
						B29
						B18
						B16
						B17
						B27
						B28
						K2
						K8
						CP1
						JG2
						JG3
						JG7
						JG8
						F1
						JT1
						JT2
						JT3
						JT5
						JT6
						L3
						SJ5
						SJ6
						HMJ2
						HMJ5
						HMJ6

2. תהליכי השינוי של כלי החרס בשלהי תקופת הברזל ובתקופה הבבלית

לפי בדיקה של תהליך הייצור שנערכה על מספר קערות בלוקוס 10215 מתעלה 4 ברמת רחל (נספח 2), קערה מטיפוס B25, שהוגדרה כטיפוס בבלי והיא אינה מופיעה במכלולי החורבן של 586 לפנה"ס, נעשתה באותה טכניקה כמו קערות מטיפוס B2, B5, B8. עובדה זו מעידה על המשכיות בייצור למרות המשבר והשינוי שגרם לקדרים להחליף את סוג הטין עבור קערות אלו.

בשלהי המאה הז' לפנה"ס הייתה התמחות גדולה של תעשיית כלי החרס, שהתבטאה בייצור המוני. כתוצאה מכך הייתה אחידות רבה בגודל ובצורה של כל טיפוס, כאשר מספר הטיפוסים לא היה רב. ניתן לזהות עבודה של קדר בודד או בית

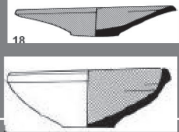
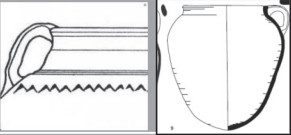

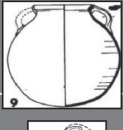

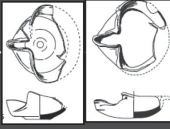

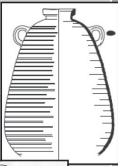

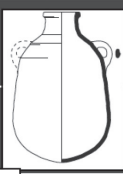
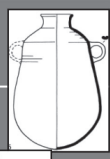
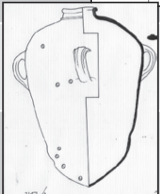
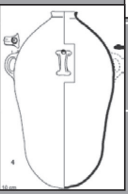
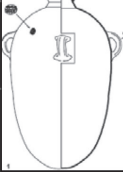
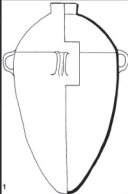
יוצר לפי הקערות מטיפוס B5, או הקערות עם המירוק הבוהק B3, B6, B8, נראה שיוצרו באותו בית יוצר. בתקופה זו כל הקערות יוצרו בטין שמקורו בקרקע טרה רוסה ורנדזינה מקומית, פרט למספר קטן של קערות/מכסים מטיפוס B1. קערות מטיפוס B10 לא נבדקו תחת המיקרוסקופ, אך האיכות המעולה שלהן מרמזת אולי על טכניקת ייצור ומסורת קרמית שונה, אחידה והמונית גם כן. קערות מטיפוס B14, כנראה לא יוצרו באזור ירושלים עד לתקופה הפרסית. הקערות הבודדות שנמצאו הובאו כנראה ממקום אחר. בפעוררים ובפיטסים ניכרת אחידות רבה, וניתן לזהות סדרות של ייצור המוני ואחיד. קנקני 'למלך' וקנקני הוורדה הובאו מאזור השפלה, ובכך הם יוצאי דופן במכלול של תקופת הברזל II באזור ירושלים. כל סוגי הכלים האחרים יוצרו בטין שנחשב למקומי (בן שלמה תשע"ח). כלים אחרים, פרט לקנקנים מטיפוס 'למלך' ווורדה כמעט ולא הגיעו לאזור ירושלים. סירי הבישול החופיים, הפכים והקנקנים עם הכתף המזווה (SJ3) כמעט שאינם נמצאים בהר, ומוכרות מהן דוגמאות ספורות. כמו כן, לא נמצאו כלים שמקורם בבקעת באר שבע וייבוא ממרחק רב יותר אינו נפוץ גם כן. בכיוון ההפוך, כלי חרס מאזור ההר הגיעו לשפלה (Mazar and Panitz-Cohen 2001: 160-161) ולבקעת באר שבע.³⁸⁴ לעומת זאת, לאתרי החוף כמעט לא הגיעו כלים מאזור ההר. קדרות המורטריה (K2) וכלי יבוא אחרים שנמצאו בכמויות ניכרות באזור החוף ואפילו בבקעת באר שבע, לא היו נפוצים כלל באזור ירושלים. נמצאו מעט כלים פניקיים ואשוריים או כאלה שנעשו בהשפעה שלהם כמו, קערות B15, B14.1, B21, JG6, JT7, JT13.

תופעה זו ידועה מהספרות האנתרופולוגית ומעידה אולי על גבולות תרבותיים, בין שבטיים או אחרים,³⁸⁵ שכן תמיד יהיו פריטים שיש להם משמעות מסוימת עבור קבוצה אחת והם לא יעברו לקבוצה אחרת. להמן (Lehmann 1998: 31) עמד על התופעה כשהצביע על החלוקה הברורה של כלי החרס בחוף, הכוללים כלי יבוא, לעומת ריבוי תוצרת מקומית בפנים הארץ. זו תנועה חד סטרית, שכן כלי החוף הגיעו לעיתים קרובות לפנים הארץ, בעוד שהכלים מפנים הארץ כמעט ולא הגיעו לאזור החוף. מסקנה זו נכונה גם לגבי התקופה הפרסית, והיא נתמכת בעדות הפטרוגרפית על כלים משכבה 9 בעיר דוד, שרובם נעשו בטין מקומי (Gorzalczy 2012). בראשית התקופה הפרסית התחיל יבוא אטי לאזור ירושלים לעומת היעדר כמעט מוחלט של יבוא יווני מזרחי בשלהי תקופת הברזל ובמאה ה' לפנה"ס. קערות המורטריה (K2) עם בסיס טבעת נפוצות הרבה יותר באזור ירושלים בתקופה הפרסית לעומת היעדרן של קדרות המורטריה בעלות הבסיס השטוח בתקופת הברזל II ג'. קנקנים חופיים נמצאו בכמויות קטנות בתקופה הפרסית לעומת היעדרות כמעט מוחלטת שלהם באזור ההר בשלהי תקופת הברזל.

במאה ה' לפנה"ס ובראשית התקופה הפרסית, אין עדויות לייצור המוני וסדרתי, נמצאו פחות כלי חרס ומגוון הקערות עולה עד כי קשה מאוד להגדיר טיפוסים. ביטוי עיקרי לכך יש בשונות הרבה בתוך קבוצות B16, B18, B22, B27, B28, לעומת האחידות בקערות מטיפוסים B2, B5, B7, B8, B9, B10 משלהי תקופת הברזל. הקערה היחידה שנעשתה כנראה בייצור סדרתי במאה ה' לפנה"ס היא קערה B25. קערה זו נעשתה, כאמור, באותה הטכניקה של הקערות הקטנות משלהי

384 בין שהגיעו ישירות או שייצרו את הטיפוס בטין מקומי, כמו לדוגמא סירי הבישול CP1, CP2, שמוצאם מההר ומהשפלה, שנמצאו בבקעת באר שבע (Freud 2014).

385 וראו במבוא סעיף 6, וכן: Sinopoli 1991: 119-140; Skibo, Graves and Stark 2007.

המאה 4 לפנה"ס	המאה 5 לפנה"ס	המאה 6 לפנה"ס	המאה 7 לפנה"ס
			
			
			
			
			
			

איור 29: השתנות טיפוסים כלים לאורך ציר הזמן במאות ז'-ה' לפנה"ס

תקופת הברזל, וההבדל היחיד הוא בסוג הטיין (להלן, נספח 2). אף היא הפסיקה להיות מיוצרת בשלב כלשהוא לקראת ראשית התקופה הפרסית, ובכל מקרה היא לא הייתה נפוצה כפי שקערה מטיפוס B5 הייתה נפוצה בתקופת הברזל II ג'. ביטוי אחר להמשכיות הוא השימוש בטכניקת המירוק. הקדרים בחרו להמשיך ולהשתמש בטכניקת המירוק (בעיקר על פכים, קדרות עמוקות וקערות), למרות שהתוצאה במראה כלי החרס הייתה שונה. מירוק שנעשה על גבי טין שמקורו מחוואר מוצא נראה צהבהב או שקוף, בניגוד למירוק שנעשה על טין אדמדם מקרקע טרה רוסה או רנדזינה. מירוק צהבהב או שקוף כזה מהווה, ברוב המקרים, 'מאובן מנחה' לתקופה הבבלית, אך יש לבחון זאת בשילוב עם צורת הכלי ועל סמך הקרבה הצורנית של הטיפוס לטיפוס מתקופת הברזל שממנו הוא התפתח. ניתן למצוא כלים, ובעיקר קערות, עם המירוק הזה גם בשכבות מסוף התקופה הפרסית, אך הכמות שלהם פוחתת בהרבה.

קערות אחרות יוצרו במהלך המאה הו' לפנה"ס בטכניקות שונות.³⁸⁶ בקערה B28 ניכר כי הוספת גדיל חיצוני סמוך לשפה, יצרה עיבוי בדומה לטכניקה של השפה המקופלת החוצה. זו דרך לחקות את הצורה המסורתית בטכניקה שונה.

386 וראו להלן, בנספח 2, על תהליך הייצור של קערה אחת מטיפוס B18, שמעיד על ייצור לא סדרתי ובאיכות לא גבוהה.

קערות בודדות אחרות יובאו אולי מהשפלה או משומרון (לעיל, פרק ה'). מציאותן בשכבה הבבלית בשפך בפסגת עיר דוד במספרים רבים באופן יחסי, יכולה להעיד על המשבר בתעשיית הקדרות באזור ירושלים בראשית המאה ה' לפנה"ס, שביטוי אולי בכלים שיובאו ממקומות אחרים, ובעובדה שהיה יותר מגוון בצורות ובטיפוסי הכלים לעומת האחידות שאפיינה את המאה הז' לפנה"ס. השונות הרבה בין הכלים מלמדת על ייצור לא סדרתי, והיא מבטאת, ככל הנראה, חזרה לייצור בבתי יוצר קטנים ופחות מתמחים. עובדה זו מעידה על רמת ארגון חברתי נמוכה יותר (Wood 1990).

הכלים בהשפעה אשורית, שחלקם, ככל הנראה, לא יוצרו באזור ירושלים, המשיכו להגיע גם במאה ה' לפנה"ס (קערות מטיפוסיים B15, B14). חוקרים כפרנקן (Franken 2005:70), אנסטסיו (Anastasio 2010) דוויו וגרהם (Daviau and Grham 2009), קשרו את הופעת הטיפוסיים הללו לכניסתן של טכניקות חדשות בייצור כלי חרס, שחדרו בהשפעת השלטון האשורי, כמו אבניים מהירים יותר, שחייבו את הקדרים לעבוד עם טין שונה ומתאים יותר לטכניקה החדשה, ואפשרו את יצירתן של צורות כלים שלא היו נפוצות קודם לכן. עבודת הקדרות המתמחה הזו פסקה בחלקה בסמוך לחורבן (הקרמיקה האדומה). בעמון, שלא עברה משבר כפי שעברה יהודה, ייצור הכלים המשיך ללא הפסקה (וראו בפרק המבואות, סעיף 5), ומעט כלי חרס כנראה הגיעו משם (וראו JT3, לעיל, פרק ד'). טיפוסי כלים שנעשו בהשפעה אשורית באזור ירושלים (B15, B14, B29), נעשו נפוצים יותר בראשית התקופה הפרסית, כאשר התחילו לייצר אותם מטין מקומי, שמקורו בחוואר מוצא.

שינויים בצורת הגוף של סירי בישול כמעט לא קרו מסוף תקופת הברזל עד ראשית התקופה ההלניסטית (London 14-15: 2016), והשינוי היה רק בצורת השפה של כלי זה. כיוון שסירי בישול נשברים הכי מהר, הם הכי טובים עבור הכרונולוגיה. ניתן לראות איך מסוף המאה הז' ולאורך המאה ה' לפנה"ס היחס בין הכמויות של שני הטיפוסיים הנפוצים מתקופת הברזל II ג' הלך והשתנה לטובת סיר הבישול ללא הצוואר (CP1). במילוי שמתחת לרצפה 380 ברמת רחל סיר הבישול מטיפוס CP1 היה פחות נפוץ מסיר הבישול בעל הצוואר והרכס (CP2).³⁸⁷ בבור הטמנה 14109 נמצא רק טיפוס CP1, ובלוקוס 477 מחפירות אהרונים זהו הטיפוס היותר נפוץ. בבית הכרם ובפסגת עיר דוד CP1 הוא הטיפוס הנפוץ יותר. בבור הבבלי-פרסי 13174 ברמת רחל זהו הטיפוס הנפוץ לצד פריטים בודדים מטיפוס CP4 (אך ראו לעיל, בפרק ה', על השונות בסוג הטיין). נראה שבמקביל להפסקת הייצור של טיפוס CP2, דעכה אף התופעה של הטבעת תו הקדר על ידיות סירי בישול. בעוד טיפוס CP1 המשיך להיות מיוצר במשך המאה ה' לפנה"ס, לא נמצאו תווי יוצר על ידיות סירי בישול ממכלולים של המאה ה' או של התקופה הפרסית.

את תחילת השינוי בצורה של הלגינים, והמעבר מטיפוס JG1 לטיפוס JG7 ניתן לראות כבר בשלהי תקופת הברזל II ג'. בשכבה V בעין גדי נמצאו לגינים מטיפוס JG1 עם מעט לגינים מטיפוס JG7 (Yezerski 2007: Pl. 7), מס' 9 ו 16 שונים, ללא מירוק ומעוותים). בשכבה VI בתל עירא נמצא לגין מטין אפור ללא מירוק מטיפוס JG7 (Freud 1999: Fig. 6.62: 11). הלגין הקטן המעוות (JT1), שהיה נפוץ בשכבות החורבן של תקופת הברזל II ג' כמו בלכיש שכבה II

387 לעניין זה ראו את הטבלה שלהלן, בנספח 3.

ובעיר דוד שכבה 10 הוא טיפוס חדש, שנעשה בצורה שמחקה את הלגין היהודאי אבל בטין אחר, ללא חיפוי, ועם דופן עבה. הדופן העבה תהפוך בהמשך לסימן ההיכר של כלים בתקופה הפרסית, כמו פכית הגזר (JT7).

המיון לטיפוסים השונים של הפערורים וההקבלות למכלולים קיימים מתוארכים היטב, הובילו למסקנות שיש להן משמעות כרונולוגית ותובנות לגבי האופי התהליכי של השתנות טיפוסים לאורך זמן (וראו לעיל, פרק ד', וכן פרויד תשע"ז). פערור מטיפוס HMJ4, על שני טיפוסים המשנה שלו, היה נפוץ במכלולים משלהי המאה הח' ובמחצית הראשונה של המאה הז' לפסה"נ, ושניהם שימשו לאורך פרק זמן מסוים סביב המחצית של המאה הז' לפנה"ס במקביל, כמו בחרבת אר-ראס וברמות אלון. בהדרגה, הטיפוס עם השפה בעלת החתך הבולבוסי-המשולש, HMJ4.2, שהיה נפוץ בסוף המאה הח' ובראשית המאה הז' לפנה"ס הוחלף בטיפוס בעל השפה החלקה HMJ4.1. פערור HMJ1 החליף את פערור HMJ4 לקראת סוף המאה הז' לפנה"ס. פערורים מטיפוס HMJ4 אמנם מופיעים לעיתים בשכבות החורבן של סוף תקופת הברזל, אך נראה שאלה פערורים ששרדו את יד הזמן והמשיכו להיות בשימוש בכמויות קטנות, כשלצידם הרבה יותר פערורים מטיפוסים HMJ1 או HMJ5 כמו בחרבת אר-ראס ובראס אל-עמוד.

פערור HMJ5 מופיע בעיקר במכלולים הסמוכים לחורבן של שנת 586 לפנה"ס או לאחריו, במחצית הראשונה של המאה הז' לפסה"נ, כמו ברמות אלון, פסגת עיר דוד ובית הכרם. זהו טיפוס הפערור המאוחר ביותר. הוא מופיע בהרבה מהאתרים שנמצאו בהם טיפוסים כלים מתקופת הברזל II ג', לצד טיפוסים נוספים שנעשו במסורת הכלים של תקופת הברזל, אך שונים מהם מעט בסוג הטין ובעיטור. באתרים אלה היה רצף יישובי מסוף תקופת הברזל לתקופה הבבלית. לפערור מטיפוס HMJ6 שפה מוארכת וגלית בחלקה החיצון, הוא מופיע במכלולים של שלהי תקופת הברזל ושל המאה הז' לפנה"ס. בהמשך הדופן מתעגלת ובראשית התקופה הפרסית מוכרות הקדרות הפערוריות המחליפות את הפערורים. האתרים שנמצאה בהם כמות בולטת של פערורים נחשבים לבעלי אופי מנהלי, כמו רמת רחל (בשל הטביעות הרבות שנמצאו בה) או מוצא (בהקשר של אסמים גדולים). כמו כן, אין כמעט אתר כפרי באזור ירושלים, קטן ככל שיהיה, שהיה מיושב בשלהי המאה הח' ולאורך המאה הז' לפסה"נ, ושלא התגלו בו פערורים. בחלק מהמקרים התגלו פריטים ספורים, אך ברובם התגלו מצבורים גדולים. ההבדלים טמונים אולי בגידולים חקלאיים שונים שהצריכו שימוש בפערורים לאיסוף ועיבוד תוצרת או בהבדלים מקריים הקשורים בעונתיות. ייתכן שכמויות גדולות נאגרו לקראת איסוף או אגירה של יבול, שבסופו של דבר לא נאסף. כמובן, אי אפשר לשלול גם את האפשרות שהפערורים הגיעו דווקא כאספקה למקום מסוים.

העלייה במספר הפערורים התרחשה במקביל להפחתה במספר הקנקנים הגדולים, לקראת סוף המאה הז' וראשית המאה הז' לפסה"נ. הגידול הזמני במספר הפערורים והירידה בטיפוסים הקנקנים האחרים (וראו טבלאות 31-32, לעיל, פרק ד') משקפים, לדעתי, תהליך נרחב יותר. אמנם פערורים היו מוכרים היטב כבר מתקופת הברזל II א'. אך אף פעם לא היה ייצורם כל כך המוני. ייתכן שיש לקשור את הגידול בייצור לגידול העצום של האוכלוסייה, שחל בתקופה זו בירושלים,

ובצורך לספק תוצרת חקלאית לצרכי שיווק או מסים. אולם, אין בכך כדי להסביר מדוע טיפוס הכלי הקטן והכבד הזה הפך למועדף לעומת הקנקנים דמויי-השק או קנקני הוורדה. כמו כן, לא ברור מדוע התופעה הזו התקיימה בעיקר באזור ירושלים ולא בנגב לדוגמה, שהרי גם שם הייתה פריחה יישובית גדולה בתקופה זו.

הפיטסים של המאה הז' לפנה"ס כגון אלו שנתגלו בעופל (טיפוס P1.2), כבר מרמזים על משבר כלשהו בקדרות התקופה, שכן הם דקים יותר ופחות סימטריים ואחידים מהפיטסים של המאה הח' לפנה"ס.³⁸⁸ גם איכות הפערורים העשויים מחוואר מוצא בשלהי התקופה ירודה למדי, כפי שמשקף מהפערורים מטיפוס HMJ1 שנמצאו ברמת רחל. במקביל, התרחש תהליך נוסף, שבו מרכזי הייצור שייצרו את הכלים הקטנים מקרקע הטרסה-רוסה (הקרמיקה האדומה של אזור ירושלים) החליפו בהדרגה את חומר הגלם. אפשרות נוספת היא שהם הפסיקו לייצר וקדרים אחרים החלו לייצר מטין שמקורו בחוואר מוצא אולי באותם בתי היוצר שייצרו את הפיטסים והפערורים.

הקנקנים הקשורים למערכת המנהלית של טביעות החותם, כמו קנקני 'למלך' וורדה, יוצרו באזור השפלה, מטין שמקורו בקרקע טרה-רוסה. רוב הפערורים (בדומה לפיטסים הגדולים), יוצרו בבתי יוצר באזור ההר, מטין שמקורו הן בטרסה רוסה והן בחוואר מוצא, וזאת במיוחד בטיפוסי הפערורים המאוחרים יותר. מצב זה משקף את קיומם של בתי יוצר מתמחים שפעלו במקומות שונים וכל אחד התמחה בסוג אחר של כלים. לא ברור מדוע בתי היוצר בשפלה הפסיקו לייצר את קנקני האגירה הגדולים, אך נראה שבתי היוצר שייצרו את הפערורים ואת הפיטסים הגדולים באזור ירושלים החלו תחילה בייצור המוני של פערורים, ובהמשך החלו לייצר את קנקני ארבע הידיות שהחליפו את קנקני הוורדה. ייתכן שהסיבה לכך היא שינויים טכנולוגיים, ולא דווקא גיאוגרפיים, מנהליים או מדיניים, כיוון שבהדרגה, גם הכלים שהיו עשויים מטרסה-רוסה באזור ירושלים, כמו הקערות, הקדרות והלגינים המעוטרים במשח ובמירוק אדום נעלמו, וכלים אחרים תפסו את מקומם. התהליך הושלם כאשר כמעט כל הייצור, למעט של סירי הבישול, עבר לחומר שמקורו בתוצרת מוצא, כפי שמעידים כלי החרס של התקופה הפרסית וכפי שרואים בקנקנים הסגלגלים בעלי ארבע הידיות, הנושאות טביעות אריה ויהוד, העשויים מטין שמקורו בתוצרת מוצא (לעיל, פרק ו').

הדוגמאות הללו מעידות על כך שהשינויים בכלי החרס היו דינמיים, והחלו כבר בשלהי תקופת הברזל II ג'. זהו תהליך התפתחות טבעי, איטי והדרגתי, בדיוק כפי שטיפוסי כלים השתנו במעבר מתקופת הברזל II ב' לתקופת הברזל II ג'. לתהליך זה נוסף המשבר שאירע בסמוך לחורבן שגרם להפסקת הייצור של הקרמיקה האדומה ולהפחתה משמעותית בכמות הכלים שיוצרו.

תהליכי השינוי בתעשיית כלי החרס כבר ברורים ומוכחים במהלך המאה הו' לפנה"ס. טביעות האריה הוטבעו הן על קנקנים שנעשו בשפלה והן על קנקנים מאזור ההר (וראו לעיל, פרקים ה', ו'). בין שהעתקת מקום הייצור התרחשה

388 סיבה לכך יכלה להיות כי ייצרו פחות כלים, והקדרים שהתמחו בייצור מוצר אחד איבדו את המיומנות. מצד שני, הם התחילו לייצר במספרים גדולים כלים שבעבר הם ייצרו מהם כלים במספרים קטנים יותר, כמו הפערורים. תופעה נוספת, יוצאת דופן, היא ייצור של קדרות גדולות וגסות, העשויות מטין שמוצאו מחוואר מוצא, הוזה לטין שממנו ייצרו את הפיטסים. יכול להיות שהסיבה לכך היא שהקדרות הגדולות מטיפוס K1, כבר לא יוצרו עוד. ראו, למשל, בחורבת עוזה קדרות כאלה שחלקן ממורקות מירוק גם מבפנים (Freud, 2007: Figs. 3.16: 2; 3.45:5).

בגלל שזו הייתה הבחירה המועדפת של הקדרים או של השלטון, או מכורח הנסיבות (אולי בשל חורבן ערי השפלה על ידי הבבלים והמכה הקשה שהשפלה ספגה בעקבות זאת), בתי היוצר בשפלה של קנקני ארבע הידיות הפסיקו לפעול בתקופה זו. בתקופה הפרסית המאוחרת מוצאים בשפלה, בעזקה לדוגמא, קנקני ארבע ידיות העשויים מחוואר מוצא (וראו שתיל תשע"ז: 80, SJ2).

התהליך ההדרגתי של החלפת סוג הטין התקיים כאמור, לא רק בין השפלה להר אלא גם בתוך אזור ירושלים רבתי. הפערורים, הכנים והנרות לדוגמא, יוצרו באזור ירושלים משני סוגי הטין בשלהי תקופת הברזל. בהדרגה, נשאר רק סוג טין אחד מועדף, זה שמקורו בחוואר מוצא. חסרים נתונים לגבי הקנקן דמוי השק (SJ2), שהיה נפוץ מאוד באזור ירושלים בשלהי תקופת הברזל, כיוון שאינו נפוץ באתרי המחקר. עם זאת, ייתכן שאותו התהליך התרחש גם לגבי טיפוס קנקן זה, כיוון שהוא המשיך להיות מיוצר ברציפות עם שינויים קלים בצורה, עד לתקופה ההלניסטית (SJ6, SJ7), כשבשלב זה הוא יוצר מחוואר מוצא בלבד. שיאו של התהליך ההדרגתי היה במשבר שהתבטא בהפסקת הייצור ההמוני והאחיד של הכלים הקטנים (הקרמיקה האדומה) והופעת מגוון גדול של כלים מאותו סוג, אך תוך שימוש בחומרי גלם שונים ובכמויות דלות. מספרם של הפערורים, שגדל באופן משמעותי בשלהי תקופת הברזל, פחת, ונראה שייצורם הסדרתי פסק אף הוא במהלך המחצית הראשונה של המאה ה' לפנה"ס. איכות הייצור הירודה מאפיינת אף את חלקה הראשון של התקופה הפרסית, ורק לקראת סופה של התקופה הפרסית ניתן לראות שוב אחידות גדולה יותר בצורות הכלים, בייצור המוני בטין אחיד ומעובד טוב יותר ובהיעלמות בועות האוויר. ניכר שארגון הייצור חזר בשלב זה בחזרה מייצור פשוט של בתי יוצר קטנים לייצור מורכב ותעשייתי יותר, כדוגמת אזור בתי היוצר שהתגלה ליד בניני האומה, שפעל מהתקופה ההרודיאנית ואילך.

3. הקשר בין כלי החרס למחקר הטביעות

נמצאה הלימה בין התאריכים שניתנו לשלבי הבנייה השונים ברמת רחל, על בסיס כלי החרס שנמצאו בהם, לבין סוגי הטביעות השונים.

בשלב הבנייה הראשון, כלי החרס מתוך מילוי רצפה 380 תוארכו לראשית המאה הז' לפנה"ס, ועד למחצית השנייה של מאה זו. יחד עם כלי החרס נמצאו טביעות פרטיות, טביעות 'למלך' דו כנפיות (בעיקר מהטיפוסים המאוחרים), וחרותות מעגליות רבות.

לשלב הבנייה השני אליו שויכו חומת הסוגרים והחצר עם רצפה 380, הוגדרו מכלולים כבור הטמנה 14109, ומכלול הפערורים בלוקוס 14052. תאריכם נקבע לשלהי המאה הז' ולראשית המאה ה' לפנה"ס. הם מקבילים בזמן לטביעות הוורדה, שנמצאו ברמת רחל רק מעל לרצפה 380, ולא במילויים שמתחת לה.

הקנקנים עם טביעות האריה 'יהוד' ומכלולי הכלים שנמצאו איתם בבור מקבילים לשלב הבנייה השלישי. על רצפות חצר 380, משלב הבנייה השני, נמצאו יחד כלי חרס מסוף ימי הבית ראשון ומהתקופה הפרסית. טביעות וורדה נמצאו יחד עם טביעות אריה וטביעות יהוד במכלולים מעורבים, עדות לשימוש ממושך ורצוף במבנה הארמוני. בשל השימוש הרצוף קשה לקבוע במדויק מתי התרחשו השינויים בין השלב השני לשלישי, אך בשלב מסוים בתוך התקופה הפרסית

נוסף לארמון מבנה גדול בחלקו הצפון מערבי של המתחם.

מהשלב המאוחר של התקופה הפרסית נמצאו כלי חרס על רצפת מבנה גדול בחלקו הדרום מערבי של האתר. לא נמצאו בו טביעות חותם אך נראה שזמנו מקביל לזמנן של טביעות 'יהוד' מטיפוסי הביניים והטיפוסים המאוחרים הרבים שנמצאו באתר. קנקני יהוד שנמצאו בבור 13174 ברמת רחל מהווים, בנוסף להיותם חוליה מקשרת בתעשיית כלי החרס במאה ה' לפנה"ס, גם הוכחה להמשך תפקידה ומעמדה של רמת רחל כמרכז מנהלי לאחר חורבן ירושלים, לאורך המאה ה' לפנה"ס ובמשך התקופה הפרסית. לראשונה הוכח שהקנקנים עליהם הוטבעו טביעות אריה, טביעות פרטיות מאוחרות, טביעות יהוד חננה, יהועזר פחוה, יהוד ויהד, הם קנקני ארבע ידיעות הממשיכים את מסורת הייצור של הקנקנים בעלי ארבע הידיעות מתקופת הברזל II ב' ותקופת הברזל II ג' (קנקני 'למלך', וקנקני ורדה).

4. הפיזור במרחב

מבין אתרי המחקר, התמקדתי בעיקר במכלולים מהתקופה הבבלית ברמת רחל, בפסגת עיר דוד, בבית הכרם, בגבעת חומה, ובחברת א-ראס. בראס אל עמוד יש עדויות לרציפות יישובית לאורך המאה ה' לפנה"ס, שלא קשורות למבנה כלשהו, אך הן מעידות על קיומו של יישוב קטן גם באזור הר הזיתים. ברמות אלון לא נמצאה עדות כזו. מבין האתרים הנוספים (לעיל, פרק ח'), נראה שבחניון גבעתי בירושלים יש עדויות, אם גם קלושות, למבנה שהתקיים במאה ה' לפנה"ס. השפך מהתקופה הבבלית בפסגת עיר דוד מעיד על מגורים בתקופה זו בעיר. יש עדויות להמשכיות בסביבה המיידית לעיר לפי ממצא כלי חרס ומטבע בכתף הינום ולפי כלי החרס במערות הקבורה בממילא, ובהסתמך על טביעות אריה כנראה שגם בבית החווה הסמוך. באזור המרוחק יותר מהעיר נמצאו ממצאים מהמאה ה' לפנה"ס בנבי סמואל, בעלמית, בענתה, בעלונה, בכביש 9, בשלוחת בית הכרם, ברכס מלחה, במערה מחפירת עמית, זליגמן וזילברבוד בהר הצופים, וגם הרחק בדרום - בחברת נימרא. למרות היעדרם של כלי חרס אינדיקטיביים מהמאה ה' לפנה"ס, אפשר גם להניח שהיה רצף יישובי ללא פער באתרים שבהם יש ממצאים בעיקר משלהי תקופת הברזל II ג' עם טיפוסי כלי החרס מראשית התקופה הפרסית, כגון: בחברת נסיה, בחברת דיר א-סיד, באל בורג', בפסגת זאב-ראס אבו מע'רוף, בגבעת שאול, בבנייני האומה, רוגם גנים, חברת אבו שוואן, קריית מוריה ומלון דיפלומט.

לא נמצאה עדות להמשכיות כזו במבנים שנחפרו ביער רמות, בחברת נחל זימרי-פסגת זאב ד', בבית חווה בגבעה הצרפתית, ובמצודה בגבעה הצרפתית (גבעת שפירא), כמוצא, במחצבה בהר הצופים, במערת מגורים ברכס הר הזיתים, במילויים בראס אל עמוד, במזרח תלפיות, ובבית צפאפה. אתרים אלה תוארכו לרוב למאה ה' לפנה"ס, ולא דווקא לשלב האחרון שלה בשלהי המאה ה' ובראשית המאה ה' לפנה"ס.

בכל האתרים שיש בהם המשכיות או סבירות להמשכיות, יש עדויות לשלב יישוב בשלהי תקופת הברזל II ג',³⁸⁹ וברוב האתרים שבהם נמצא רצף מתקופת הברזל II ג' למאה ה' לפנה"ס, ניכרת גם המשכיות לפחות לשלב הראשון של

389 בחברת נחל זימרי – פסגת זאב ד' אין קשר לדעתי, בין השרידים מתקופת הברזל לאלה מראשית התקופה הפרסית (וראו בפרק ח' לעיל). בהולילנד, המכלול שייך לדעתי למאות ה'-ד לפנה"ס. חברת נימרא יוצאת מהכלל בהקשר זה, אולם יש להדגיש שממצאי החפירה לא פורסמו במלואם. בפרסומים הראשוניים הוגדרו שני שלבי יישוב, אך אין הוכחה קרמית לכך, וראו בדיון שלעיל, בפרק ח'.

התקופה הפרסית (פרט, אולי, לגבעת חומה).³⁹⁰ העדויות לרציפות יישובית מתקבלות גם בירושלים וגם בעורף החקלאי שלה (בכל מדרג היישובים שהיה קיים בתקופה).

אין ספק שגודלה של ירושלים ומספר התושבים שגרו בה בתקופה הבבלית הצטמצמו במאה ה' ובהמשך התקופה הפרסית בהשוואה לתקופה שקדמה לה. השרידים שנמצאו דלים, והעובדה היא שאחרי כל כך הרבה שנות מחקר לא נמצאו שרידים מובהקים מהתקופה הפרסית, לא כל שכן מהתקופה הבבלית, שמשך הזמן שלה היה קצר כל כך. עם זאת, העדויות שהוצגו לעיל הן הוכחה לכך שהעיר לא הייתה ריקה לחלוטין. עדות זו מתחזקת בסביבה המיידית של העיר, ובעיקר מבתי הקברות בכתף הינום ובממילא. המרכז המנהלי ברמת רחל המשיך להתקיים, וניכר שהאתר החשוב שהתקיים בסוף תקופת הברזל באל-בורג' נדד כבר בשלהי תקופה זו ובוודאי שבתקופה הבבלית לנבי סמואל הסמוכה, שם נמצאו טביעות חותם רבות מטיפוסי אריה ויהוד. במוצא לא נמצאו עדויות להמשכיות, אך ייתכן שגם כאן נדד המרכז החשוב לאיסוף ואחסנה של תוצרת חקלאית למקום סמוך, אולי לחרבת המוצא.

באתרים הכפריים כחרבת אר-ראס (עם רכס מלחה מעליה), בית הכרם (בהנחה שהמבנים שנחפרו על ידי ביליג ודוידוביץ שייכים לאותו כפר עם מבנים מפוזרים) ואזור עלונה (שנמצאת במרחק קטן מאזור סקר רמות של דוידוביץ, ומרמות אלון וכביש 9) מתקבלת תמונה של המשכיות חלקית. לעתים לא בכל המבנים בכל יישוב יש עדויות להמשכיות בתקופה הבבלית. נראה שהיישוב הצטמצם בצורה ניכרת, אך ישנה המשכיות ברורה בכל האזורים. גם בבתי חווה בודדים כמו בגבעת חומה, ובמתקנים חקלאיים כמו בבית הבד במלון דיפלומט נשמר הרצף היישובי.

על הרציפות ניתן ללמוד גם ממכלולים שניוניים כמו בורות, שבהם זוהו טיפוסי הכלים האופייניים למאה ה' לפנה"ס, כפי שאלה נלמדו במכלולים הסטרטיגרפיים הטובים. זהו המצב בראס אל עמוד ובמערה בהר הצופים, שאולי לא שימשו למגורים אבל הושלכה לתוכם תכולת מבנים שהתקיימו בסמוך ושהיה בהם רצף יישובי.

באתרים הגדולים שנחפרו בעבר בחבל בנימין, כמו בתל נצבה תל אל פול, גבעון ואולי גם בבית אל, נמצאו טיפוסי דומים של כלי חרס לאלה שבאזור ירושלים. טיפוסי הכלים מעיר דוד ומרמת רחל הם הטיפוסי הנפוצים שנמצאו בחפירות העבר ובחפירות המאוחרות יותר כמו באל-בורג' פסגת זאב ועוד. נראה שבמאה הז' לפנה"ס בנימין הייתה חלק מממלכת יהודה, ולחלוקה השבטית שמתוארת בטקסטים המקראיים אין ביטוי בתרבות החומרית, פרט לכך שבתל א-נצבה נמצאו יותר ממצאים מהמאה ה' לפנה"ס, כמו רצועת מתכת עם כתב יתדות, ארון קבורה מחרס, וטביעות חותם 'מוצה' ואריה, הקושרים את המקום עם השלטון הבבלי.

למרות שבעבודה זו לא עסקתי בצדדים היישוביים והדמוגרפיים,³⁹¹ עולה ממנה תמונה יישובית, אמנם דלילה, שהקיפה את ירושלים מצפון ומדרום, ממזרח וממערב במאה ה' לפנה"ס. אין עדויות מובהקות לכך שההתיישבות בבנימין נפגעה פחות לאחר החורבן לעומת האזור שממערב או מדרום לירושלים. רמת רחל המשיכה להתקיים וכך גם אתרים כחרבת

390 על אתרים שלא המשיכו מעבר לשלב הראשון של התקופה הפרסית ראו אצל בוצר ופרויד (תשע"ז).

391 על נושא זה ראו את מחקרו המסכם של גדות 2015.Gadot.

אר-ראס ממערב או גבעת חומה בדרומה. כך גם ברכס בית הכרם שממערב. במזרח, נראה שגם ברכס הר-הזיתים בראס אל עמוד ובהר הצופים המשיכו להתקיים חוות וכפרים קטנים.

באזורים המרוחקים יותר, על הדרך היורדת מירושלים ליריחו או בבקעת הורקנייה, אין עדויות להמשכיות ולרצף בתקופה הבבלית והפרסית. לעומת זאת, מתוצאות החפירות בעין גדי, ייתכן שנשמרה בה, רציפות יישובית משלהי תקופת הברזל לתקופה הפרסית. נראה שכמות היישובים בתקופה הבבלית ובראשית התקופה הפרסית חזרה לסדר הגודל שהיה מוכר מתקופת הברזל II' ו III' ב', שהוא, ככל הנראה, המערך הטבעי לאזור זה, כאשר התופעה יוצאת הדופן הייתה מספר היישובים הגדול באופן יוצא מהכלל בתקופת הברזל II' ג' (Gadot 2015).

לפי סוג הממצא באתרים הכפריים ייתכן שהתגוררה בחלקם אוכלוסייה שלפחות חלק ממנה היה אמיד ומבוסס מבחינה כלכלית, גם בתקופות שהיו פחות מיושבות. קערות מאיכות מעולה (B26) שכמותן נמצאו בעיר דוד, נמצאו בבית הכרם. בחרבת א-ראס נמצא מטבע כסף מהמאה ה' לפנה"ס. בהר הצופים נמצא ריתון יבוא ולקיתוס יווני מהתקופה הפרסית. המסקנה היא שלא בהכרח, כל האוכלוסייה באזורים הכפריים היא ענייה ודלה לאורך התקופות.

5. סיכום ומבט לעתיד

המסורת של תקופת הברזל ניכרת היטב בכלי החרס של התקופה הבבלית והתקופה פרסית הקדומה ביהודה. זוהי עדות להמשכיות הייצור בירושלים, באזורים החקלאיים בסביבתה וברמת רחל. למרות ההמשכיות, ברור שתעשיית כלי החרס של תקופת הברזל עברה משבר. פרנקן (Franken 2005: 198) הציע שהקדרים, כמו חלקים אחרים באוכלוסייה הוגלו לבבל,³⁹² אולם בניגוד לדעתו, אני סבורה שאמנם ייתכן שחלק מבתי היוצר הפסיקו להתקיים, כמו אלה שייצרו את כלי החרס הקטנים (הקרמיקה האדומה), אבל אחרים הוסיפו להתקיים והמשיכו לייצר. בתי היוצר שייצרו בחוואר מוצא המשיכו לייצר את הפעוררים וכלים אחרים, חומר הגלם נשאר נגיש והקדרים לא הוגלו, ואולי הושארו במכוון כדי לתת מענה לאכסון והובלה של תוצרת חקלאית, שצריך היה לספק לצרכי יום יום, ולצורך תשלום המיסים. חוסר האחידות בייצור כלי החרס בולט בכל הטיפוסים החדשים, שלא היו טיפוסיים לתקופת הברזל II' ג'. חוסר אחידות זה היה תמיד סימן ההיכר של התקופה הפרסית, אולם לדעתי הוא מאפיין יותר את התקופה הבבלית (במאה ה' לפנה"ס) ואת חלקה הראשון של התקופה הפרסית (במאה ה' לפנה"ס). חוסר האחידות ניכר גם בצורות השונות והמגוונות של חותמות האריה שהוטבע על הקנקנים ובטביעות 'יהוד' הקדומות של ראשית התקופה הפרסית. בחלקה השני של התקופה הפרסית במאה ה' לפנה"ס כבר יש ייצור אחיד וסטנדרטי וגם טביעות יהוד נעשות אחידות יותר.

נראה שלאחר החורבן ביהודה, ייצור כלי החרס הפך לפחות מתמחה וריכוזי. השינוי ההדרגתי בשימוש בחומרי הגלם והירידה באיכות הייצור הסתיימו בקטיעה של הייצור האופייני לתקופת הברזל II' ג'. יחד עם זאת, ברור שהצורות וטיפוסי

---

392 לפי פרנקן "תוצאות המחקר של לימוד הטין והחסמים הראו שהקדרים שעבדו בשוק הירושלמי לא היו אלה של לפני הגלות... ברור שהקדרים הירושלמים טרום הגלות סבלו מאותו גורל כמו תושבי העיר האחרים והוגלו, וכשהעיר יושבה מחדש היא משכה משפחות קדרים ממקומות אחרים..." (Franken 2005: 198).

הכלים של שלהי תקופת הברזל היו מוכרים לקדרים שהמשיכו לייצר כלים. צורות חדשות לחלוטין (כמו הקדרות העמוקות, עם עיטור היתד עליהן, פכיות הגזר), השונות מהכלים של תקופת הברזל, התחילו להופיע רק בראשית התקופה הפרסית, לקראת סוף המאה ה' או אף בראשית המאה ה' לפנה"ס. בזמן זה, כבר הושלם המעבר ההדרגתי לייצור בטיין שמקורו בחוואר מוצא כחומר הגלם הכמעט יחיד לתעשיית הקדרות באזור ירושלים בתקופה הפרסית.

השינויים בתרבות החומרית הם שינויים איטיים, שהתרחשו לאורך זמן. הם קשורים לאירועים הפוליטיים והכלכליים שטלטלו את האזור, אך יחד עם זאת יש לזכור שהשלטון הבבלי היה נוכח באזור כבר משלהי המאה הז' לפנה"ס. סביר שכל הנהלים הקשורים בשלטון ובחיי היום-יום נקבעו כבר עם הפיכתה של יהודה לממלכה וסאלית של בבל, והוסיפו להתקיים במקביל להעברת הבירה מירושלים למצפה ולהחרבת חלקים מהעיר. שנת 586 לפנה"ס היא נקודת מפנה היסטורית על רצף הזמן, הבבלים היו קודם ונשארו גם אחר כך, עד שהשלטון הועבר לידי הפרסים. האזור לא חרב לחלוטין והחיים המשיכו להתקיים מבלי שיהיה שינוי מידי בסממני התרבות החומרית.

בעבודה זו הראיתי שניתן להגדיר יותר במדויק טיפוסים כלים בפרקי הזמן השונים בתוך תקופת הברזל II ג'. הגדרתי את טיפוסים הכלים ששייכים לתקופה הבבלית ואף מכלולי כלים מתקופה זו, וזאת בשונה מהמחקרים בעבר, שלרוב הגדירו את כלי חרס של המאה ה' לפנה"ס ביחד עם כלי החרס של ראשית התקופה הפרסית, מבלי להפריד ביניהם, אם בגלל שלא נמצאו מכלולים סטרטיגרפיים טובים מפרק הזמן שלאחר חורבן ירושלים, או מכיוון שחוקרים לא נתנו לתקופה הבבלית מקום בגלל משך הזמן הקצר של תקופה זו והשפעתו הישירה והמודעת או העקיפה והלא מודעת של מיתוס ' הארץ הריקה'. ההפרדה בין טיפוסים הכלים של המאה ה' לפנה"ס לבין אלה של ראשית התקופה הפרסית עוזרת להגדיר במדויק יותר תאריכים של שכבות ואתרים בתוך פרק הזמן שבין המאות ו' - ד' לפנה"ס. ככל שיתפרסמו יותר חפירות וכלי החרס מהן ייבדקו באופן מדויק ויסודי, תגדל האפשרות של חוקרים להכיר טוב יותר את התרבות החומרית המאפיינת תקופה קצרה, אך חשובה ומרכזית זו.

רשימת המקורות

- אביגד תשי"ח אביגד, נ. תשי"ח. אור חדש על טביעות החותם מצה. ידיעות החברה לחקירת ארץ-ישראל ועתיקותיה כב: 133-126.
- אבנר 2005 אבנר, ר. 2005. מר אליאס מדרום לקתיסמה. חדשות ארכיאולוגיות 117.
http://www.hadashot-esi.org.il/report_detail.aspx?id=106&mag_id=110
- אבנר ואיריך-רוז 2007 אבנר, ר. ואיריך-רוז, א. 2007: ירושלים, כביש 9 דוח סופי. חדשות ארכיאולוגיות 119.
http://www.hadashot-esi.org.il/report_detail.aspx?id=496&mag_id=112
- אבנר וזלינגר תשע"ה אבנר, ר. וזלינגר, י. תשע"ה. בית קברות, מחצבה ושרידי כנסייה בכתף הינום, ירושלים. עתיקות 80. 23-53*
- אדלשטיין תשל"ג אדלשטיין, ג. תשל"ג. ה' אל בורג'. חדשות ארכיאולוגיות מ"ה: 26.
- אדן-ביוביץ ואחרים תשע"ו אדן-ביוביץ, ד. אסארו, פ. אזבנר, מ. וידר, מ. וג'ליוק, ר. תשע"ו. תרבות חומרית ותמורות היסטוריות: עדות חדשה מאזור ירושלים מהתקופה הרומית הקדומה. קתדרה 160: 7-28.
- אהרוני תשט"ו אהרוני, י. תשט"ו. החפירות ברמת רחל. ידיעות החברה לחקירת ארץ-ישראל ועתיקותיה י"ט: 174-147.
- אהרוני תש"ך אהרוני, י. תש"ך. החפירות ברמת רחל (עונה שנייה, 1959). ידיעות החברה לחקירת ארץ-ישראל ועתיקותיה כ"ד: 1-47.
- אהרוני תשכ"ד אהרוני, י. תשכ"ד. חורבת דורבן (ח' א-שיח' אברהים). חדשות ארכיאולוגיות ט: 15.
- אהרוני תשמ"ח אהרוני, י. תשמ"ח. ארץ ישראל בתקופת המקרא. ירושלים.
- אורנן תש"ע אורנן, ט. תש"ע. מקורותיו של האריה בטביעות החותם היהודאיות. בתוך: ליפשיץ וקוך תש"ע: 16-15.
- אוסיסקין 1992 אוסיסקין, ד. 1992. לכיש. בתוך: שטרן, א. (עורך). האנציקלופדיה החדשה לחפירות ארכיאולוגיות בארץ ישראל. כרך 3. ירושלים: 865-849.
- איזנברג ודה גרוט תשס"ו איזנברג, ע. ודה גרוט, א. תשס"ו. מגדל מתקופת הברזל ליד רמת רחל. בתוך: ברוך, א., גרינהוט, צ. ופאוסט, א. (עורכים). חידושים בחקר ירושלים הקובץ האחד עשר: 133-129.
- אשל תשמ"ז אשל, ח. תשמ"ז. בית קברות מתקופת המלוכה בגבעון. שומרון ובנימין א: 53-31.
- אשל תש"ס אשל, ח. תש"ס. ירושלים בימי שלטון פרס: מתאר העיר והרקע ההיסטורי. בתוך: אחיטוב, ש. ומזר, ע. (עורכים) ספר ירושלים תקופת המקרא. ירושלים: 343-327.
- אשל וקלונר 1990 אשל, ח. וקלונר, ע. 1990. מערה מסוף תקופת הברזל בין בית חנינא ל-א-נבי צמויל (נבי סמואל) ושאלת זיהויה של חצור, שבנחמיה י"א. ארץ-ישראל כ"א, ספר רות עמירן: 40-37.
- אשל תשמ"ו אשל, י. תשמ"ו. כרונולוגיה של מכלולים קרמים נבחרים מסוף תקופת הברזל ביהודה (על סמך חפירות לכיש ומצד חשביהו). עבודת דוקטור, אוניברסיטת תל אביב.
- ארני ואפרת 1986 ארני, א. ואפרת, א. 1986. ישראל גיאוגרפיה של ארץ. תל אביב.

- בארי 2012 בארי, ר. 2012. ירושלים, ראס אל-עמוד. *חדשות ארכיאולוגיות* 124.
http://www.hadashot-esi.org.il/report_detail.asp?id=2181&mag_id=119
- בארי וזילברבוד תש"ע בארי, ר. וזילברבוד, א. תש"ע. יישובים מתקופת הברונזה בראס אל עמוד. בתוך: עמית, ד., שטיבל, ג. ופלג-ברקת, א. (עורכים). *חידושים בארכיאולוגיה של ירושלים וסביבותיה. קובץ מחקרים* כרך ג'. ירושלים: 81-93.
- בונימוביץ תשס"א בונימוביץ, ש. תשס"א. פרשנות תרבותית וטקסט מקראי: הארכיאולוגיה המקראית בעידן הפוסט מודרני. *קתדרה* 100: 27-46.
- בונימוביץ ופאוסט תשס"ט בונימוביץ, ש. ופאוסט, א. תשס"ט. הארכיאולוגיה של תקופת המקרא בשנות האלפיים: לקראת דיאלוג מחודש בין הארכיאולוגיה והמקרא. בתוך: ברוך, א., לוי-רייפר, א. ופאוסט, א. (עורכים). *חידושים בחקר ירושלים הקובץ הארבעה-עשר. רמת-גן: 7-23.*
- בוצר תשע"ב בוצר, א. תשע"ב. טביעות 'ירושלם' על ידיות קנקנים מיהודה: תאריכון, משמעותן ומקומן במסגרת המנהל החשמונאי. חיבור לקבלת תואר מוסמך. אוניברסיטת תל אביב. תל אביב.
- בוצר ופרויד תשע"ז בוצר, א. ופרויד, ל. תשע"ז. שלבים לאורך התקופה הפרסית ביישוב הכפרי סביב ירושלים. בתוך: ברוך, א. ופאוסט, א. (עורכים). *חידושים בחקר ירושלים הקובץ העשרים ושניים. רמת גן: 147-158.*
- ביליג 2011 ביליג, י. 2011. ירושלים, בית הכרם. דוח ראשוני. *חדשות ארכיאולוגיות* 123
http://www.hadashot-esi.org.il/report_detail.aspx?id=1829&mag_id=118
- בירן תשמ"ד בירן, א. תשמ"ד. 1983. ענתות ראס אל-חרובה. *חדשות ארכיאולוגיות* פ"ג: 38-39
- בן חור 2008 בן חור, קרן. 2008. נ.צ. 221174/624666 *חדשות ארכיאולוגיות* 120
http://www.hadashot-esi.org.il/report_detail.aspx?id=653&mag_id=114
- בן-יוסף 1980 בן-יוסף, ס. 1980. גיאומורפולוגיה. הרי יהודה. בתוך: בן-יוסף, ס. (עורך) *מדריך ישראל, כרך יהודה: 3-10*. ירושלים.
- בן-שלמה תשע"ח בן-שלמה, ד. תשע"ח. קשרי החוץ של ירושלים בתקופת הברזל ב' כפי שהם מתבטאים במחקר הארכיאומטרי של כלי החרס. בתוך: גדות, י., זלינגר, י., ציטרין-זילברמן, ק. ועוזיאל, ג. (עורכים). *חידושים בארכיאולוגיה של ירושלים וסביבותיה* כרך יא. ירושלים: 177-187.
- בן עמי וצ'חנוביץ תשע"א בן עמי, ד. וצ'חנוביץ, י. תשע"א. לשאלת היקפה של העיר ירושלים בתקופת הברזל II א'. בתוך: עמית, ד. פלג-ברקת, א. ושטיבל, ג. ד. (עורכים). *חידושים בארכיאולוגיה של ירושלים וסביבותיה* ד: 67-73.
- ברוך תשס"ז ברוך, י. תשס"ז. 2006. בית חווה מסוף תקופת הברזל ומתקנים לרגלי ח'רבת אבו שואן. *עתיקות* 56: 25 – 44.
- ברושי 1992 ברושי, מ. 1992. נצבה, תל א-ו. בתוך: שטרן, א. (עורך). האנציקלופדיה החדשה לחפירות ארכיאולוגיות בארץ ישראל. כרך 3. ירושלים: 1080-1084.
- ברנד 1998 ברנד, א. 1998. חפירת הצלה בשולי תל-חדיד. *דין וחשבון ראשוני*. תל-אביב.

ברקאי תשמ"ה	ברקאי, ג. תשמ"ה. צפונה ומערבה של ירושלים בסוף תקופת הברזל. עבודת דוקטור. אוניברסיטת תל אביב.
ברקאי 1986	ברקאי, ג. 1986. כתף הינום. מטמון אל מול פני חומות ירושלים. קטלוג מוזיאון ישראל. ירושלים.
ברקאי תשנ"ח	ברקאי, ג. תשנ"ח. ממצאים מתקופת הברזל ליד קבר רחל – עיון מחודש. מחקרי יהודה ושומרון; דברי ימי הכנס השמיני. קדומים-אריאל: המכללה האקדמית יהודה ושומרון: 57-64.
ברקאי תשנ"ט	ברקאי, ג. תשנ"ט. הקרמיקה של התקופה הבבלית מכתף הינום. בתוך: ליפשיץ, ע. (עורך). האם ניתן להגדיר את הקרמיקה של המאה השישית לפנה"ס ביהודה. חוברת תקצירי הרצאות מתוך כנס חוקרים בנושא. תל-אביב: 5.
ברקאי תש"ס	ברקאי, ג. תש"ס. בתי הקברות של ירושלים בימי הבית הראשון. בתוך: אחיטוב, ש. ומזר, ע. (עורכים) ספר ירושלים תקופת המקרא. ירושלים: 233-305.
בץ תשס"ו	בץ, ש. תשס"ו. דרום הר חברון בתקופת הברזל ב' לאור ממצאים מחפירות חדשות. בתוך: אשל, י. (עורך) מחקרי יהודה ושומרון קובץ ט"ו: 55-72.
גבע תשנ"א	גבע, ה. תשנ"א. ירושלים בסוף ימי הבית הראשון – ההיבט הארכיאולוגי. בתוך: עמית, ד. וגונן, ר. (עורכים). ירושלים בימי בית ראשון. ירושלים: 165-176.
גבע תשע"ג	גבע, ה. תשע"ג. הערות לארכיאולוגיה של ירושלים בתקופה הפרסית. בתוך: עמית, ד., שטיבל, ג.ד., פלג-ברקת, א. ובן-עמי, ד. (עורכים). חידושים בארכיאולוגיה של ירושלים וסביבותיה. קובץ מחקרים כרך ו'. ירושלים: 66-79.
גיבסון וברקאי 1997	גיבסון, ש. וברקאי, ג. 1977. קריית יובל-מנחת. חדשות ארכיאולוגיות 61-62: 30-31.
גדות 2003	גדות, י. 2003. המשכיות ושינוי: תהליכים תרבותיים בתקופת הברונזה המאוחרת וראשית תקופת הברזל במישור החוף המרכזי של ישראל. עבודת דוקטור. אוניברסיטת תל אביב.
גדות תש"ע	גדות, י. תש"ע. טביעות האריה מרמת רחל: סטרטיגרפיה, כרונולוגיה והקשרים. בתוך: ליפשיץ וקוך תש"ע: 8-10.
גדות תשע"ב	גדות, י. תשע"ב. היישוב הכפרי בנחל רפאים בין תקופת הברונזה התיכונה לתקופה ההלניסטית: מבט מחודש מחורבת אר-ראס. בתוך: ברוך, א., לוי-רייפר, א. ופאוסט (עורכים). חידושים בחקר ירושלים. כרך 17. רמת גן: 43-61.
גדות, בוצר ועמנואלוב תשע"ו	גדות, י., בוצר, א. ועמנואלוב, ש. תשע"ו. "בית החצר הפתוחה" בתקופת הברזל 2 ובתקופה הפרסית לאור החפירות בחורבת אר-ראס בנחל רפאים. בתוך: פטריך, י., פלג-ברקת, א. ובן-יוסף, א. (עורכים). קום, התהלך בארץ. מחקרים בארכיאולוגיה ובהיסטוריה של ארץ ישראל לזכרו של יזהר הירשפלד במלאת עשור לפטירתו. ירושלים: 197-210.
גורזלזני תשס"ד	גורזלזני, א. תשס"ד. תעשייה קרמית וקשרי חוץ של אתרים נבחרים מן התקופה הפרסית בא"י, מחקר פטרוגרפי. חיבור לקבלת תואר מוסמך. אוניברסיטת תל אביב. תל אביב.
גרוס תשע"ג	גרוס, ב. תשע"ג. הגן ברמת רחל וגנים מלכותיים במזרח הקדום. חיבור לקבלת תואר מוסמך. אוניברסיטת תל אביב. תל אביב.

- גרוס וגורן תש"ע גרוס, ב. וגורן, י. תש"ע. מחקר טכנולוגי של טביעות ה'אריה'-תוצאות ראשוניות. בתוך: ליפשיץ וקוך תש"ע: 11-12.
- גרינהוט ועדוי 2008 גרינהוט, צ. ועדוי, ז. 2008 מערות מתקופת הברזל ומהתקופה הרומית הקדומה בעין א-לזזה, ירושלים. עתיקות 59: *21-35.
- דבירה זיגדון ושילוב דבירה, י. ש., זיגדון, ג. ושילוב, ל. תשע"ב. מצבורי אשפה מימי הבית הראשון והשני במורדות המזרחיים של הר-הבית. בתוך: ברוך, א. לוי-רייפר, א. ופאוסט, א. (עורכים). *חידושים בחקר ירושלים הקובץ השבעה-עשר*. רמת גן: 106-63.
- דגן וברדה 2009 דגן, י. וברדה, ל. 2009. ירושלים, הר חומה. *חדשות ארכיאולוגיות* 121. http://www.hadashot-esi.org.il/report_detail.aspx?id=1210&mag_id=115
- דה גרוט תשנ"ט דה גרוט, א. תשנ"ט. המאה השישית לפנה"ס: מבט מירושלים. בתוך: ליפשיץ, ע. (עורך). *האם ניתן להגדיר את הקרמיקה של המאה השישית לפנה"ס ביהודה*. תקצירי הרצאות מתוך כנס חוקרים בנושא. תל אביב: 24.
- דה גרוט תשס"ב דה גרוט, א. תשס"ב. מבט ליהודה מירושלים בתקופה הפרסית. בתוך: פאוסט, א. וברוך, א. (עורכים). *חידושים בחקר ירושלים, דברי הכנס השביעי*. רמת גן: 77-81.
- דה גרוט ווינברגר-שטרן תשע"ד דה גרוט, א. ווינברגר-שטרן, מ. תשע"ד. על יין, שמן וגבעונים: היישוב מתקופת הברזל ב-'ג' בחר' אל בורג' בצפונה של ירושלים. בתוך: ברוך, א. ופאוסט, א. (עורכים). *חידושים בחקר ירושלים*. 19. רמת גן: 102-95.
- דוידוביץ ואחרים תשס"ו דוידוביץ, א., פרחי, י., קול-יעקב, ש., הר-פלד, מ., וינבלט-קראוז, ד. ועלון, י. תשס"ו. חפירות ההצלה ביער רמות וברמת בית הכרם: נדבך נוסף להכרת הפריפריה החקלאית של ירושלים בימי הבית הראשון והשני. בתוך: ברוך, א. גרינהוט, צ. ופאוסט, א. (עורכים). *חידושים בחקר ירושלים* 11. רמת גן: 111-35.
- דיוויס וקלונר 1978 דיוויס, ד. וקלונר, ע. 1978. מערת קבורה משלהי תקופת בית ראשון במורד הר ציון. *קדמוניות* 11 (41): 19-16.
- דינור 1986 דינור, א. 1986. ח' עלמית. *חדשות ארכיאולוגיות* פ"ח: 18-19.
- דינור וליפוביץ 1988 דינור, א. וליפוביץ, ג. 1988. מערת קבורה מהמאה השישית לפנה"ס בחורבת עלמית. *נקרות צורים* 14: 44-51.
- היזמי תשנ"ט היזמי, ח. תשנ"ט. החפירה בחרבת נימרא שבחרון. בתוך: ליפשיץ, ע. (עורך). *האם ניתן להגדיר את הקרמיקה של המאה השישית לפנה"ס ביהודה? חוברת תקצירי הרצאות מתוך כנס חוקרים. אוניברסיטת תל אביב*: 14-18.
- היזמי ושבתאי תשנ"ג היזמי, ח. ושבתאי, צ. תשנ"ג. מבנה ציבורי מהתקופה הפרסית בג'בל נימרא אשר בחברון. בתוך: ארליך, ז. ח. ואשל, י. (עורכים). *מחקרי יהודה ושומרון דברי הכנס השלישי*. 86-65. אריאל.
- הירשברג תשע"ה הירשברג, ש. תשע"ה. בית החווה בממילא ומקומו במרחב הכפרי של ירושלים. חיבור לקבלת תואר מוסמך. אוניברסיטת תל אביב. תל אביב.
- הראל וניר תש"ן הראל, מ. וניר, ד. תש"ן. גיאוגרפיה של ארץ-ישראל. תל אביב.
- הר-אבן 2003 הר-אבן, ב. 2003. ח' עלמית. *חדשות ארכיאולוגיות* 115: 66-63.

- וולף ושביט 1999 ש' וולף, ש. ושביט, א. 1999. תל חמיד, *חדשות ארכיאולוגיות* 109: 104–107.
- וינברג תש"ס וינברג, י. תש"ס. ירושלים בתקופה הפרסית. בתוך: אחיטוב, ש. ומזר, ע. (עורכים). *ספר ירושלים בתקופת המקרא*. ירושלים: 307–326.
- וינברגר-שטרן תשע"ה ווינברגר-שטרן, מ. תשע"ה. *ח'רבת אל בורג' (רמות 06) ומקומה במרחב הכפרי של חבל בנימין*. חיבור לקבלת תואר מוסמך. אוניברסיטת תל אביב. תל אביב.
- וקסלר-בדולה תשנ"ז וקסלר-בדולה, ש. תשנ"ז. עלונה. *חדשות ארכיאולוגיות* ק"ז: 96–99.
- וקסלר-בדולה ואחרים 2009 וקסלר-בדולה ש., און א., אונונה ב. וקיסליביץ ש. 2009. ירושלים, הפירות רחבת הכותל 2009–2005. *חדשות ארכיאולוגיות* 121. http://www.hadashot-esi.org.il/report_detail.aspx?id=1219&mag_id=115
- זהבי 1991 זהבי, א. 1991. *רכס מלחה*. תיק חפירה 1762/1991 - A. ארכיון רשות העתיקות.
- זהבי תשנ"ג זהבי, א. תשנ"ג. ירושלים מנחת. *חדשות ארכיאולוגיות* צ"ט: 59–60.
- זילברבוד 2011 זילברבוד, א. 2011. ירושלים, הר חומה. *חדשות ארכיאולוגיות* 123 A-5333. http://www.hadashot-esi.org.il/report_detail.aspx?id=1857&mag_id=118
- זילברבוד 2012 זילברבוד, א. 2012. ירושלים, ראס אל עמוד. *חדשות ארכיאולוגיות* 124. http://www.hadashot-esi.org.il/report_detail.aspx?id=2067&mag_id=119
- זילברבוד 2015 זילברבוד, א. 2015. ירושלים, גבעת שאול. *חדשות ארכיאולוגיות* 127. http://www.hadashot-esi.org.il/report_detail.aspx?id=18754&mag_id=122
- זלטקובסקי תש"ע זלטקובסקי, ו. תש"ע. *רמת רחל בתקופת הברזל לאור תפרוסת הממצא מחפירות אהרוני (1954, 1959-1962)*. חיבור לקבלת התואר מוסמך. אוניברסיטת תל אביב. תל אביב.
- זרטל תשמ"ט זרטל, א. תשמ"ט. הקערה המעוטרת בטביעות יתד ומוצא הכותים. ארץ-ישראל 20: 181–187.
- ידין תשל"ד ידין, י. תשל"ד. עיר בית הבעל. בתוך: אבירם, י. ארץ שומרון הכינוס הארצי השלושים לידיעת הארץ. החברה לחקירת ארץ-ישראל ועתיקותיה. ירושלים: 52–66.
- יזרסקי תשנ"ז יזרסקי, א. תשנ"ז. ממצאים ממערות קבורה מתקופת הברזל הב' בהר חברון. *עתיקות* 32: 21–36.
- יזרסקי 2009 יזרסקי, א. 2009. טיפולוגיה וכרונולוגיה של מערות קבורה חצובות בסלע ביהודה. ארץ-ישראל 29: 206–217.
- יטאח 2015 יטאח, ג. 2015. הקערה הטבועה ביתדות והקשרה להגליות האשורים-בחינה מחודשת. בתוך: טבגר, א., עמר, ז. וביליג, מ. (עורכים). *במעבה ההר מחקרי הר אפרים ובנימין קובץ חמישי*. אריאל-נווה צוף: 71–94.
- יוגב 1985 יוגב, א. תשמ"ה. אתר נחל זמרה. *חדשות ארכיאולוגיות*. כרך פ"ז: 29–31.
- יפת 2011 יפת, ש. 2011. ההיסטוגרפיה המקראית המאוחרת: כיצד ומדוע. בתוך: שלשיר, צ. (עורכת). *ספרות המקרא מבואות ומחקרים* כרך א'. ירושלים: 391–416.
- כוגן תש"ס כוגן, מ. תש"ס. עיר מלך ועיר מקדש – תולדות ירושלים מימי דוד עד ימי יאשיהו. בתוך: אחיטוב, ש. ומזר, ע. (עורכים). *ספר ירושלים תקופת המקרא*. ירושלים: 67–84.

1972	כוכבי, מ. 1972. (עורך). <i>יהודה שומרון וגולן</i> . האגודה לסקר ארכיאולוגי 1. ירושלים.
לאפ 1992	לאפ, נ. 1992. פול, תל אל-. בתוך: שטרן, א. (עורך). האנציקלופדיה החדשה לחפירות ארכיאולוגיות בארץ ישראל. כרך 4. ירושלים: 1308-1305.
לוי 2010	לוי, ד. 2010. ירושלים, קריית מוריה דוח סופי. <i>חדשות ארכיאולוגיות</i> 122. http://www.hadashot-esi.org.il/report_detail.aspx?id=1565&mag_id=117
ליפשיץ תשנ"ז	ליפשיץ, ע. תשנ"ז. <i>פחוות 'יהוד' תחת שלטון בבל (539-586 לפנה"ס): מציאות היסטורית ותפישות היסטוריוגרפיות</i> . עבודת דוקטור. אוניברסיטת תל אביב.
ליפשיץ תשס"ד	ליפשיץ, ע. תשס"ד. <i>ירושלים בין חורבן להתחדשות יהודה תחת שלטון בבל</i> . ירושלים.
ליפשיץ תש"ע	ליפשיץ, ע. תש"ע. <i>מחשבות ראשונות בעקבות הקורפוס של טביעות האריה מיהודה</i> . בתוך: ליפשיץ וקוך תש"ע: 17-19.
ליפשיץ תשע"ב	ליפשיץ, ע. תשע"ב. <i>הנה איש צמח שמו זכריה ו: יב</i> . בתוך: <i>ארץ-ישראל: ספר אמנון בן תור</i> . כרך 30. ירושלים: 289-283.
ליפשיץ ואחרים 2006	ליפשיץ, ע. אומינג, מ. גדות, י. ארובס, ב. וצינמון, ג. 2006. רמת רחל – 2005. <i>חדשות ארכיאולוגיות</i> 118 http://www.hadashot-esi.org.il/report_detail.aspx?id=420&mag_id=111
ליפשיץ וגדות תשס"ט	ליפשיץ, ע. וגדות, י. תשס"ט. <i>רמת רחל ואתרי עמק רפאים – קשרים ופירושים</i> . בתוך: <i>עמית, ד. ושטיבל, ג. (עורכים)</i> . <i>חידושים בארכיאולוגיה של ירושלים וסביבותיה</i> . רמת גן: 88-96.
ליפשיץ ואחרים תש"ע	ליפשיץ, ע., גדות, י., ארובס, ב. ואומינג, מ. תש"ע. <i>רמת רחל וצפונותיה</i> . <i>קדמוניות</i> 138: 58-77.
ליפשיץ וקוך תש"ע	ליפשיץ, ע. וקוך, ע. (עורכים). תש"ע. <i>חידושים בחקר טביעות האריה מיהודה</i> . חוברת תקצירי הרצאות מתוך סמינר חוקרים בנושא. תל אביב.
ליפשיץ ונאמן תשע"א	ליפשיץ, ע. ונאמן, נ. תשע"א. <i>מ"בעל פרצים" ל"בית הכרם"</i> : על שמה הקדום של רמת רחל. <i>בית מקרא</i> נ"ו: 65-86.
ליפשיץ ועמית תשע"ב	ליפשיץ, ע. ועמית, ד. תשע"ב. <i>ידיות קנקנים נושאות טביעות חותם שלא פורסמו עד כה</i> . בתוך: <i>ברוך, א. לוי-רייפר, א. ופאוסט, א. (עורכים)</i> . <i>חידושים בחקר ירושלים הקובץ השבעה עשר</i> . רמת גן: 179-197.
ליפשיץ ואחרים תשע"ה	ליפשיץ, ע., גדות, י., ארובס, ב. ואומינג, מ. תשע"ה. <i>מה לוחשות האבנים 3000 שנה של היסטוריה נשכחת ברמת רחל</i> . יד בן צבי. ירושלים.
מאי תשנ"ז	מאי, נטליה. תשנ"ז. ירושלים, גבעת חומה. <i>חדשות ארכיאולוגיות</i> ק"ז: 39-94.
מגן ודדון 1999	מגן, י. ודדון, מ. 1999. <i>נבי-סמואל (שמואל הנביא - הר-השמחה)</i> . <i>קדמוניות</i> 118: 62-77.
מגן ופינקלשטיין תשנ"ג	מגן, י. ופינקלשטיין, י. תשנ"ג. (עורכים). <i>סקר ארכיאולוגי בארץ בנימין</i> . ירושלים.
מויאל ופאוסט תשע"ו	מויאל, י. ופאוסט, א. תשע"ו. <i>ירושלים ובנותיה: מוצא, רמת רחל והעורף החקלאי של ירושלים במאה הז' לפנה"ס</i> . בתוך: <i>ברוך, א. ופאוסט, א. (עורכים)</i> . <i>חידושים בחקר ירושלים הקובץ העשרים ואחד</i> . רמת גן: 25-46.

מזור תשס"ז	מזור, ג. תשס"ז. בית חווה משלהי תקופת הברזל ומימי הבית השני ב'גבעה הצרפתית', צפון ירושלים. עתיקות 54: 14-1*.
מזר 1992	מזר, ב. 1992. עין גדי. בתוך: שטרן, א. (עורך). האנציקלופדיה החדשה לחפירות ארכיאולוגיות בארץ ישראל כרך ג'. ירושלים: 1189-1197.
מזר ואחרים תשכ"ג	מזר, ב., דותן, ט., ודונאייבסקי, ע. תשכ"ג. עין גדי חפירות ארכיאולוגיות בשנים 1961-1962. ידיעות כ"ז: 1-133.
מזר ודונאייבסקי תשכ"ד	מזר, ב. ודונאייבסקי, ע. תשכ"ד. עונת החפירות השלישית בעין גדי (סקירה מוקדמת). ידיעות כ"ח: 143-152.
מזר ודונאייבסקי תשכ"ו	מזר, ב. ודונאייבסקי, ע. תשכ"ו. עונת החפירות הרביעית והחמישית בעין גדי (סקירה מוקדמת). ידיעות ל': 183-194.
מזר, עמית ואילן תשמ"ד	מזר, ע., עמית, ד. ואילן, צ. תשמ"ד. 'דרך הגבול' שבין מכמש ליריחו וחפירות חורבת שילחה. ארץ-ישראל 17. ירושלים: 236-250.
מזרחי ופורסטני	מזרחי, ס. ופורסטני, ר. 2016. ירושלים רמות אלון. חדשות ארכיאולוגיות 128. http://www.hadashot-esi.org.il/report_detail.aspx?id=24942&mag
מייזלר תרצ"ה	מייזלר, ב. תרצ"ה. רמת רחל וחרבת צלח (גבעת אליהו). קובץ החברה העברית לחקירת ארץ-ישראל ועתיקותיה ג': 4-18.
מייטליס תשנ"ב	מייטליס, י. תשנ"ב. ירושלים ואדי זמרה. חדשות ארכיאולוגיות צ"ז: 59-60.
מייטליס תשנ"ז	מייטליס, י. תשנ"ז. החצר בנחל זמרי- למערך שימושי הקרקע באזור ירושלים בסוף ימי בית ראשון. בתוך: ארליך, ז. (עורך). שומרון ובנימין ג': 91-99.
מילבסקי ובן-אור 2007	מילבסקי, י. ובן-אור, ק. 2007. ירושלים, הולילנד פארק. חדשות ארכיאולוגיות 119. http://www.hadashot-esi.org.il/report_detail.aspx?id=581&mag_id=112
מלמט תש"ס	מלמט, א. תש"ס. בין מצרים לבבל וחורבנה של ירושלים. בתוך: אחיטוב, ש. ומזר, ע. (עורכים). ספר ירושלים תקופת המקרא. ירושלים: 85-91.
נאמן תשמ"ט	נאמן, נ. תשמ"ט. רשימות הערים של יהודה ובנימין וממלכת יהודה בימי יאשיהו. ציון נ"ד: 17-71.
נאמן תשס"ו	נאמן, נ. תשס"ו. עלייתה של ירושלים למעמד "העיר הראשה" בממלכת יהודה במאות הח'-הז' לפני סה"נ. ציון ע"א: 411-456.
נאמן תשס"ז	נאמן, נ. תשס"ז. גידולן והתפתחותן של יהודה וירושלים במאה הח' לפני סה"נ ומדיניות 'כור ההיתוך' המיוחסת למלך חזקיהו: תשובה לישראל פינקלשטיין. ציון ע"ב (ג): 338-346.
נגורסקי וגרינהוט תשע"ה	נגורסקי, א. וגרינהוט, צ. התשע"ה. שרידים מתקופת הברזל ומימי הבית השני בראס אל-עמוד, ירושלים. עתיקות 80: 1-21*.
נדלמן תשנ"ב	נדלמן, י. תשנ"ב. 1992. חפירות בדיקה בח'רבת דיר א-סיד (ענתות?). ארץ-ישראל 23: 216-223.
נווה תשכ"ט	נווה, י. תשכ"ט. טביעות החותם הארמיות "יהוד". דברי הקונגרס העולמי למדעי היהדות: 98-100.
סולימני 2008	סולימני, ג. 2008. דוח ליזם, חפירת בדיקה בשכונת הר חומה- הרשאה מס' 5436. דוח פנימי שהוגש לארכיאולוג מחוז ירושלים יובל ברוך.

סולימני 2012	סולימני, ג. 2012. ירושלים, הר חומה. <i>חדשות ארכיאולוגיות</i> 124. http://www.hadashot-esi.org.il/report_detail.aspx?id=2020&mag_id=119
סולימני וברזל 2008א'	סולימני, ג. וברזל, ו. 2008א. רמת רחל. <i>חדשות ארכיאולוגיות</i> 120. http://www.hadashot-esi.org.il/report_detail.aspx?id=793&mag_id=114
סולימני וברזל 2008ב'	סולימני, ג. וברזל, ו. 2008ב. ירושלים, מזרח תלפיות. <i>חדשות ארכיאולוגיות</i> 120. http://www.hadashot-esi.org.il/report_detail.aspx?id=693&mag_id=114
עדוי 2012	עדוי, ז. 2012. הר' אל קט. <i>חדשות ארכיאולוגיות</i> 124. http://www.hadashot-esi.org.il/report_detail.aspx?id=2122&mag_id=119
עדוי 2013	עדוי, ז. 2013. ירושלים, ראס אל-עמוד (א). <i>חדשות ארכיאולוגיות</i> 125. http://www.hadashot-esi.org.il/report_detail.aspx?id=3340&mag_id=120
עדוי 2014	עדוי, ז. 2014. ירושלים, אום טובא. <i>חדשות ארכיאולוגיות</i> 126. http://www.hadashot-esi.org.il/report_detail.aspx?id=12659&mag_id=121
עופר תשנ"ג	עופר, א. תשנ"ג. <i>הר יהודה בתקופת המקרא</i> . עבודת דוקטור. אוניברסיטת תל אביב.
עין-מור ורון תשע"ד	עין-מור, ד. ורון, צ. תשע"ד. "גולת הכותרת": מעין מנהרה ונקבה ממלכתי מתקופת הברזל באזור נחל רפאים. בתוך: שטיבל, ג., פלג-ברקת, א., בן-עמי, ד., וקסלר-בדולח, ש. וגדות, י. (עורכים). <i>חידושים בארכיאולוגיה של ירושלים וסביבותיה</i> . קובץ מחקרים כרך ז': 85-109.
עמירן תשט"ז	עמירן, ר. תשט"ז. שני קברים מירושלים מתקופת מלכי יהודה. <i>ידיעות כ'</i> : 173-178
עמירן תשל"א	עמירן, ר. תשל"א. <i>הקרמיקה הקדומה של ארץ ישראל מראשית התקופה הניאוליתית ועד חורבן בית ראשון</i> . ירושלים.
עמית תש"ע	עמית, ד. תש"ע. אספקת המים לעיר העליונה בימי הבית הראשון ובימי הבית השני לאור החפירות ליד בריכת ממילא. בתוך: עמית, ד. שטיבל, ג. ד. ופלג-ברקת, א. (עורכים). <i>חידושים בארכיאולוגיה של ירושלים וסביבותיה-קובץ מחקרים</i> . כרך ג': 94-108.
עמית, זליגמן וזיל ברבוד 2000	עמית, ד., זליגמן, ג. וזילברבוד, א. 2000. ירושלים, הר הצופים מזרח. <i>חדשות ארכיאולוגיות</i> 98-94: 112.
פאוסט תשס"ב	פאוסט, א. תשס"ב. העורף החקלאי של ירושלים בשלב המעבר בין תקופת הברזל לתקופה הפרסית. בתוך: פאוסט, א. וברוך, א. (עורכים), <i>חידושים בחקר ירושלים, דברי הכנס השביעי</i> . רמת גן: 83-89.
פאוסט תשס"ט	פאוסט, א. תשס"ט. יהודה בתקופה הניאו-בבלית: המשכיות או משבר. ארץ-ישראל כט: 339-347.
פונק 1992	פונק, ר.וו. 1992. בית צור. בתוך: שטרן (עורך). <i>האנציקלופדיה החדשה לחפירות ארכיאולוגיות בארץ-ישראל</i> . כרך 1. ירושלים: 196-198.
פייג תשנ"ה	פייג, נ. תשנ"ה. הישוב החקלאי בסביבות ירושלים בתקופת הברזל ב'. בתוך: ספראי, ז. ופאוסט, א. (עורכים) <i>חידושים בחקר ירושלים</i> 1: 3-7.
פייג תש"ס	פייג, נ. תש"ס. סביבות ירושלים בתקופת הברזל ב' (תקופת המלוכה). בתוך: אחיטוב, ש. ומזר, ע. (עורכים). <i>ספר ירושלים תקופת המקרא</i> . ירושלים: 387-409.

פייג תשע"א	פייג, נ. תשע"א. מערת מגורים מתקופת הברזל 2 בהר הזיתים. עתיקות 67:41-59.
פייג ועבד רבו תשנ"ה	פייג, נ. ועבד רבו, ע. תשנ"ה. ירושלים, ח' א-ראס. חדשות ארכאולוגיות ק"ג: 65-66.
פינקלשטיין 2010	פינקלשטיין, ג'. 2010. ירושלים, הר חומה. חדשות ארכאולוגיות 122.
פינקלשטיין תשס"ז	http://www.hadashot-esi.org.il/report_detail.aspx?id=1441&mag_id=117 פינקלשטיין, י. תשס"ז. על כלי חרס שנגוזו וגידול אוכלוסיה יש מאין: תשובה לנדב נאמן בעניין גידולה של ירושלים במאה הח' לפני סה"נ. ציון ע"ב (ג): 325-337.
פרויד 2011	פרויד, ל. 2011. ה'משך הארוך' של המאה השביעית לפנה"ס. מחקר כלי החרס מתקופת הברזל ברמת רחל. חיבור לקבלת תואר מוסמך. אוניברסיטת תל אביב. תל אביב
פרויד תשע"ח	פרויד, ל. תשע"ח. הייצור והשימוש ההמוני בפערורים בירושלים וסביבותיה במשך תקופת הברזל ב: טיפולוגיה, כרונולוגיה ותפוצה במרחב. בתוך: גדות, י., זלינגר, י., צטריין-סלברמן, ק. ועוזיאל, י. (עורכים). חידושים בארכיאולוגיה של ירושלים וסביבותיה י"א: 93-107.
צינמון 2004	צינמון, ג. 2004. הרגמים מדרום-מערב לירושלים ומשמעותם להבנת המערך הכפרי סביב ירושלים בתקופת הברזל ב'. חיבור לקבלת תואר מוסמך. אוניברסיטת תל אביב. תל-אביב.
קדם תש"ע	קדם, נ. תש"ע. מהר לארמון: תהליכים בעיצוב האתר והנוף ברמת רחל מתקופת הברזל ועד לתקופה ההלניסטית. חיבור לקבלת תואר מוסמך אוניברסיטה. תל אביב.
קוך וליפשיץ תשע"א	קוך, ע. וליפשיץ, ע. תשע"א. ממלכת יהודה בשלהי ימי הבית הראשון לאור טביעות הורדה על ידיות קנקנים. קתדרה 137: 7-26.
קלונר תשס"א	קלונר, ע. תשס"א. סקר ארכיאולוגי של ישראל- סקר ירושלים, האזור הדרומי. ירושלים.
קלונר תשס"ב	קלונר, ע. תשס"ב. סקר ארכיאולוגי של ישראל- סקר ירושלים, האזור הצפון-מזרחי. ירושלים.
קלונר תשס"ג	קלונר, ע. תשס"ג. סקר ירושלים, האזור הצפוני-מערבי מבוא ומפתחות. ירושלים.
קלסו 1992	קלסו, ג. ל. 1992. בית אל בתוך: שטרן, א. (עורך). האנציקלופדיה החדשה לחפירות ארכיאולוגיות בארץ-ישראל. כרך 1. ירושלים: 162-165.
רובין תש"ס	רובין, ר. תש"ס. ירושלים וסביבותיה: השפעת התנאים הפיסיים על יישובה של ירושלים. בתוך: אחיטוב, ש. ומזר, ע. (עורכים). ספר ירושלים תקופת המקרא: 1-12. ירושלים.
רז, גדות וליפשיץ תשע"ד	רז, ק., גדות, י. וליפשיץ, ע. תשע"ד. האומנם קבורת יהודים מקרב פשוטי העם?: קבורה בקברי פיר במבט מרמת רחל. בתוך: שטיבל, ג., פלג-ברקת, א., בן-עמי, ד., וקסלר-בדולח, ש., וגדות, י. (עורכים). חידושים בארכיאולוגיה של ירושלים וסביבותיה. קובץ מחקרים כרך ז'. ירושלים: 243-256.
רייך תשנ"ד	רייך, ר. תשנ"ד. בית הקברות באזור ממילא בירושלים. קדמוניות כ"ו: 103-109.
רייך 2011	רייך, ר. 2011. תשע"ב. לחפור את עיר דוד המקום שבו החלו תולדותיה של ירושלים. יד בן צבי והחברה לחקירת ארץ-ישראל ועתיקותיה. ירושלים.
שטקליס תרצ"ה	מ. שטקליס. תרצ"ה. מערת קברים יהודים ברמת רחל (דין וחשבון מהחפירות). קובץ החברה העברית לחקירת ארץ-ישראל ועתיקותיה ג': 19-40.

שטרן, א. תשל"א. חותמות האריה של פחוות יהודה. ארץ-ישראל, ספר זלמן שזר. ירושלים: 273-268.	שטרן תשל"א
שטרן, א. תשל"ג. התרבות החומרית של ארץ-ישראל בתקופה הפרסית 538-332 לפנה"ס. ירושלים.	שטרן תשל"ג
שטרן, א. תשנ"ח. לראשיתה של מדינת "יהוד" בתקופה הפרסית. בתוך: פאוסט, א. וברוך, א. (עורכים). חידושים בחקר ירושלים, דברי הכנס השלישי. רמת גן: 72-69.	שטרן תשנ"ח
שלה, י. 1992. ירושלים התקופות הקדומות וימי בית ראשון. בתוך: שטרן, א. (עורך). האנציקלופדיה החדשה לחפירות ארכיאולוגיות בארץ ישראל כרך 2. ירושלים: 626-614.	שלה 1992
שתיל, נ. תשע"ז. כלי החרס מהתקופה הפרסית ומראשית התקופה ההלניסטית מהחפירות המחודשות בתל עזקה. טיפולוגיה, כרונולוגיה וזהות. חיבור לקבלת תואר מוסמך. אוניברסיטת תל אביב. תל אביב.	שתיל תשע"ז

Abel 1921	Abel, F.M. 1921. Découverte D'un Tombeau Antique A Abou-Ghôch. <i>Revue Biblique</i> 30: 97-102.
Aharoni 1956	Aharoni, Y. 1956. Excavations at Ramat Rachel ,1954: Preliminary Report. <i>Israel Exploration Journal</i> 6: 102-111, 137-157.
Aharoni 1962	Aharoni, Y. 1962. <i>Excavations at Ramat Rahel I: Seasons 1959 and 1960</i> . (Universita di Roma – Centro di Studi Semitici, Serie Archaeologica 2) Rome.
Aharoni 1964	Aharoni, Y. 1964. <i>Excavations at Ramat Raḥel II: Seasons 1961 and 1962</i> (Universita di Roma - Centro di Studi Semitici, Serie Archaeologica 6). Rome.
Aharoni 1973	Aharoni, Y. 1973. <i>Beer-Sheba I: Excavations at Tel Beer-sheba 1969-1971 Seasons</i> . (Publications of the Tel Aviv University Institute of Archaeology 2). Givatayim-Ramat Gan.
Aharoni 1975	Aharoni, Y. 1975. <i>Investigation at Lachish: The Sanctuary and the Residency (Lachish V)</i> (Monograph Series of the Institute of Archaeology 4). Tel Aviv.
Aharoni and Aharoni 1976	Aharoni, M. and Aharoni, Y. 1976. The Stratification of Judahite Sites in the 8 th and 7 th Centuries BCE. <i>Bulletin of the American Schools of Oriental Research</i> 224: 73-90.
Albright 1924	Albright, W. F. 1924. Excavations and Results at Tell el-Ful (Gibeah of Saul). <i>The annual of the American Schools of Oriental Research</i> 4.
Albright 1933	Albright, W. F. 1933. A new Campaign of Excavation at Gibeah of Saul. <i>Bulletin of the American Schools of Oriental Research</i> 52: 6-12.
Amiran 1958	Amiran, R. 1958. The Tumuli West of Jerusalem: Survey and Excavations, 1953. <i>Israel Exploration Journal</i> 8: 205-227.

- Amiran 1975 Amiran, R. 1975. A Note on the 'Gibeon Jar'. *Palestine Exploration Quarterly* 107: 129-132.
- Anastasio 2010 Anastasio, S. 2010. *Atlas of the Assyrian Pottery of the Iron Age* (Subartu XXIV). Brepols.
- Ariel 2000a Ariel, D. T. 2000a. (ed.). *Excavations at the City of David 1978-1985. Directed by Yigal Shiloh V Extramural Areas*. (Qedem 40). Jerusalem.
- Ariel 2000b Ariel, D. T. 2000b. (ed.). *Excavations at the City of David 1978-1985. Directed by Yigal Shiloh VI: Inscriptions*. (Qedem 41). Jerusalem.
- Ariel and De Groot 1996 Ariel, D. T. and De Groot, A. 1996. *Excavations at the City of David 1978-1985. Directed by Yigal Shiloh. Vol. IV: Various Reports*. (Qedem 35). Jerusalem.
- Ariel and Shoham 2000 Ariel, D. T. and Shoham 2000. Locally Stamped Handles and Associated body Fragments of the Persian and Hellenistic Periods. In: Ariel 2000b: 137-163.
- Arnold 1985 Arnold, D. E. 1985. *Ceramic Theory and Cultural Process*. Cambridge.
- Arnold 1988 Arnold, P. J. III. 1988. Household Ceramic Assemblage Attributes in the Sierra de los Tuxtles, Veracruz, Mexico. *Journal of Anthropological Research* 44: 357-383.
- Arnold 2000 Arnold, P. J. III 2000. Working Without a Net: Recent Trends in Ceramic Ethnoarchaeology. *Journal of Archaeological Research* 8: 105-133.
- Arubas and Goldfus 2005 Arubas, B. and Goldfus, H. 2005. (Eds.) *Excavations on the Site of the Jerusalem International Convention Center (Binyanei Ha'uma): The Pottery and Other Small Finds*. Journal of Roman Archaeology Supplementary Series Number 60.
- Avigad 1972 Avigad, N. 1972. Two Hebrew Inscriptions on Wine Jars. *Israel Exploration Journal* 22: 1-9.
- Ayalon 2012 Ayalon, E. 2012. The Pottery Assemblage. In: Z. Meshel. *Kuntillet 'Ajrud (Horvat Teman) an Iron Age II Religious Site on the Judah-Sinai Border*. Jerusalem: 205-277.
- Barag 1967 Barag, D. 1967. Book Review on Pritchard 1964. *Journal of Near Eastern Studies* 26: 142-143.
- Barkay 1992 Barkay, G. 1992. The Priestly Benediction on silver plaques from Ketef Hinnom in Jerusalem. *Tel Aviv* 9: 139-192.
- Barkay 1994 Barkay, G. 1994. Excavations at Ketef Hinnom in Jerusalem. In: Geva, H. (ed). *Ancient Jerusalem Revealed*. Jerusalem: 85-106.

- Barkay 2006 Barkay, G. 2006. Royal Palace, Royal Portrait? The Tantalizing Possibilities of Ramat Raḥel. *Biblical Archaeology Review* 32(5): 34-44.
- Barkay, Fantalkin and Tal 2002 Barkay, G. Fantalkin, A. and Tal O. 2002. A Late Iron Age Fortress North of Jerusalem. *Bulletin of the American Schools of Oriental Research* 328: 49-71.
- Bar-Nathan 2002 Bar-Nathan, R. 2002. *Hasmonean and Herodian Palaces at Jericho. Final Reports of the 1973-1987 Excavations. Vol. III: The Pottery*. Jerusalem.
- Beck and Hill 2007 Beck, M.E and Hill, M.E. 2007. Midden Ceramics and Their Sources in Kalinga. In: Skibo, Graves and Stark 2007: 111-137.
- Beit-Arieh, Freud and Baron 1999 Beit-Arieh, I., Freud, L. and Baron, A. G. 1999. The Cemetery. In: Beit-Arieh, I. (ed.) *Tel 'Ira: A Stronghold in the Biblical Negev* (Monograph Series of the Institute of Archaeology of Tel Aviv University No. 15). Tel Aviv: 129-169.
- Bennett and Blakely 1989 Bennett, W. J., and Blakely, J.A. 1989. *Tell el-Hesi: The Persian Period (Stratum V)*. Winona Lake.
- Ben-Ami 2013 Ben-Ami, D. 2013. *Jerusalem Excavations in the Tyropoeon Valley (Giv'ati Parking Lot)*. IAA Reports 52.
- Ben-Arieh 2000 Ben-Arieh, Sarah. 2000. Salvage Excavations near the Holyland Hotel, Jerusalem. *Atiqot* 40: 1-24.
- Ben-Shlomo 2014 Ben-Shlomo, D. 2014. Chapter 13: Assyrian-Style Pottery (Palace Ware). Chapter 15: Petrographic Analysis of Pottery: Chalcolithic to Persian Period. In: Ben-Shlomo, D. and Van Beek, G. W. (Eds.). *The Smithsonian Institution Excavation at Tell Jemmeh, Israel, 1970-1990*. Washington: 777-794.
- Ben-Shlomo in preparation Ben-Shlomo, D. in preparation. Petrographic Analysis of City of David Sixth Century BCE Pottery. In: Mazar, E. *The Summit of the City of David II*.
- Ben-Yosef et al. 2017 Ben-Yosef, E., Milman, M., Shaar, R., Tauxe, L. and Lipschits, O. 2017. Six Centuries of Geomagnetic Intensity Variations recorded by Royal Judean Stamped Jar Handles. *Proceedings of the National Academy of Sciences of the United States of America* 114: 2160-2165.
- Bergman 1936 Bergman, A. 1936. On the Identification of Anathoth?. *Bulletin of the American Schools of Oriental Research* 63: 22-23
- Berlin 2005 Berlin, A. 2005. Pottery and Pottery Production in the Second Temple period. In: Arubas and Goldfus 2005: 29-60.
- Berlin 2012 Berlin, A. M. 2012. The Pottery of Strata 8-7 (The Hellenistic Period). In: De Groot and Bernick-Greenberg 2012b: 5-29.

- Berlin 2015 Berlin, A. 2015. Hellenistic Period. In: Gitin 2015. Vol. II: 629-672.
- Bienkowsky 2015 Bienkowsky, P. 2015: Iron Age IIC: Transjordan. In: Gitin 2015. Vol. I: 419-434.
- Blakely 2008 Blakely, J. A. 2008. Book Review: A History of Pottery and Potters in Ancient Jerusalem. *Near Eastern Archaeology* 71: 254-255.
- Blakely and Bennett 1989 Blakely, J. a. and Bennett, W. J. 1989. (eds.). *Analysis and Publication of Ceramics. The Computer data- base in Archaeology*. BAR International Series 551.
- Blenkinsopp 2003 Blenkinsopp, J. 2003. Bethel in the Neo-Babylonian Period. In: Lipschits, O. and Blenkinsopp, J. (eds.). *Judah and Judeans in the Neo-Babylonian Period*. Winona Lake, Indiana: 93-108.
- Bocher and Lipschits 2013 Bocher, E. and Lipschits, O. 2013. The Jršlm Stamp Impressions on the Jar Handles: Distribution, Chronology, Iconography and Function. *Tel Aviv* 40: 99-116.
- Bocher, Ras and Freud 2016 Bocher, E. Ras, K. and Freud, L. 2016. Chapter 32: Potter's Marks. In: Lipschits, Gadot and Freud 2016: 482-489.
- Bocher and Yehuda in preparation Bocher, E. and Yehuda, L. in preparation. Area D1. In: Lipschits Gadot and Oeming. In preparation.
- Boness and Goren in preparation Boness, D. and Goren, Y. in preparation. Petrographic Analysis. In: Lipschits et al. in preparation.
- Brandl, Greenhut and Vainstub 2009 Brandl, B., Greenhut, Z. and Vainstub, D. 2009. Glyptics, Impressed and Incised Sherds, and Engraved Inscriptions. In: Greenhut and De Groot 2009: 125-147.
- Braudel 1958 Braudel, F. 1958. Histoire et Science Sociale: La Longue Durée. *Annales Histoire, Sciences Sociales* 13/4: 725-753.
- Brody 2014 Brody, A. 2014. Interregional Interaction in the Late Iron Age: Phoenicians and Other Foreign Goods from Tell en-Nasbeh. In: Spencer, J. R., Mullins, R.A. and Brody, A.J. (eds.). *Material Culture Matters. Essays on the Archaeology of the Southern Levant in Honor of Seymour Gitin*: 53-69. Winona Lake.
- Broshi 1974 Broshi, M. 1974. The Expansion of Jerusalem in the Reigns of Hezekiah and Manasseh. *Israel Exploration Journal* 24: 21-26.
- Broshi and Finkelstein 1992 Broshi, M. and Finkelstein, I. 1992. The Population of Palestine in Iron Age II. *Bulletin of the American Schools of Oriental Research* 287: 47-60.
- Bunimovitz and Lederman 2003 Bunimovitz, S. and Lederman, Z. 2003. The Final Destruction of Beth Shemesh and the Pax Assyriaca in the Judean Shephelah. *Tel Aviv* 30: 3-26.

- Bunimovitz and Lederman 2016 Bunimovitz, S. and Z. Lederman, Z. 2016. *Tel Beth-Shemesh A Border Community in Judah. Renewed excavations 1990-2000: The Iron Age*. Monograph Series of the Institute of Archaeology, Tel Aviv University no. 34, Winona lake.
- Cahill 1995 Cahill, J. M. 1995. Rosette stamp seal impressions from ancient Judah. *Israel Exploration Journal* 45: 230-252.
- Cahill 2000 Cahill, J. M. 2000. Rosette-Stamped Handle. *Atiqot* 40: 54-55
- Cahill 2003 Cahill, J. M. 2003. Jerusalem at the Time of the United Monarchy: The Archaeological Evidence. In: Vaughn, A. G. and Killebrew, A. E. eds. *Jerusalem in Bible and Archaeology the First Temple Period*. Atlanta. 13-80.
- Cahill 2007 Cahill, J. 2007. Book Review: A History of Potters and Pottery in Ancient Jerusalem. *Bulletin of the American Schools of Oriental Research* 346: 96-98.
- Carter 1999 Carter, C.E. 1999. *The Emergence of Yehud in the Persian Period. A Social and Demographic Study*. Sheffield.
- Carter 2003 Carter, C.E. 2003. Ideology and Archaeology in the Neo-Babylonian Periods. In: Lipschits, O. and Blenkinsopp, J. (eds), *Judah and the Judeans in the Neo-Babylonian Period*. Winona Lake: 301-322.
- Cross 1962 Cross, F.M. 1962. Epigraphical Notes on Hebrew Documents of the Eighth-Sixth Centuries B.C.: The Inscribed Jar Handles from Gibeon. *Bulletin of the American Schools of Oriental Research* 168:18-23.
- Cross 1969 Cross, F. M. 1969. Judean Stamps. *Eretz-Israel* 9 (English section): 20-27.
- Crowfoot, Crowfoot and Kenyon 1957 Crowfoot, J.W., Crowfoot, G.M. and Kenyon, K.M. 1957. *Samaria-Sebaste III. The Objects*. London.
- Crown 2007 Crown, L. P. 2007. Learning about Learning. In: Skibo, Graves and Stark 2007: 198-217.
- David 1972 David, N. 1972. On the Life Span of Pottery, Type Frequencies, and Archaeological Inference. *American Antiquity* 37: 141-142.
- Dajani 1956 Dajani, A. K. 1956. An Iron Age Tomb at al-Gib. *Annual of the Department of Antiquities of Jordan* 2: 66-74; 3: Figs.19-22.
- Daviau and Graham 2009 Daviau P. M. and Graham, J. A. 2009. Black-Slipped And Burnished Pottery: A Special 7th Century Technology In Jordan And Syria. *Levant* 41: 41-58.
- Davidovitch et al. 2012 Davidovitch, U., Porat, N., Gadot, Y., Avni, Y. and Lipschits, O. 2012. Archaeological investigations and OSL dating of Terraces at Ramat Rahel, Israel. *Journal of Field Archaeology* 37:3, 192-208.

- Deboer 1974 Deboer, R. 1974. Ceramic Longevity and Archaeological Interpretation: An Example from the Upper Ucayali, Peru. *American Antiquity* 39: 335-343.
- De Groot 2012 De Groot, A. 2012. Discussion and Conclusions. In: De Groot and Bernick-Greenberg 2012a: 141-184.
- De Groot and Ariel 1992 De Groot, A. and Ariel, D.T. (eds.). 1992. *Excavations in the City of David 1978-1985 Directed by Yigal Shiloh, Vol. III: Stratigraphical, Environmental, and Other Reports*. (Qedem 33). Jerusalem.
- De Groot and Ariel 2000 De Groot, A. and Ariel, D.T. 2000. Ceramic Report. In: Ariel 2000a: 91-154.
- De Groot and Bernick-Greenberg 2012a De Groot, A. and Bernick-Greenberg, H. 2012a. *Excavation at the City of David 1978-1985 Directed by Yigal Shiloh. Vol. VIIA. Area E: Stratigraphy and Architecture*. (Qedem 53). Jerusalem.
- De Groot and Bernick-Greenberg 2012b De Groot, A. and Bernick-Greenberg, H. 2012b. *Excavations at the City of David 1978-1985 Directed by Yigal Shiloh. Vol. VIIB Area E: The Finds*. (Qedem 54). Jerusalem.
- De Groot, Geva and Yezerski 2003 De Groot, A. Geva, H. and Yezerski, I. 2003. Iron Age Pottery. In: Geva 2003a: 1-49.
- De Vincenz 2010 De Vincenz, Anna. 2010. Four Pottery Assemblages from the Southern Slope of Mount Scopus. *Atiqot* 63: 45-59.
- Dothan 1971 Dothan, M. 1971. *Ashdod II-III*. 'Atiqot IX-X (English Series).
- Edelstein 1998 Edelstein, G. 1998. The Pottery Assemblage. In: Edelstein, G. Milevski, I. and Auran Sara. The Rephaim valley project. *Villages, Terraces, and Stone Mounds. Excavations at Manahat, Jerusalem, 1987-1989* (IAA Reports 3). Jerusalem: 37-60.
- Edelstein 2000 Edelstein, G. 2000. A Terraced Farm at er-Ras. *Atiqot* 40: 39-63.
- Emmanuilov in preparation Emmanuilov, S. in preparation. Chapter 12: Area D2 In: Lipschits Gadot and Oeming. In preparation.
- Eshel 1987 Eshel, H. 1987. The Late Iron Age Cemetery of Gibeon. *Israel Exploration Journal* 37: 1-17.
- Eshel 1995 Eshel, I. 1995. Two Pottery Groups from Kenyon's Excavations on the Eastern Slope of Ancient Jerusalem. In: Eshel and Prag. 1995: 1-158.
- Eshel and Prag 1995 Eshel, I. and Prag, K., (eds.). 1995. *Excavations by K.M. Kenyon in Jerusalem 1961-1967, Vol. IV: The Iron Age Cave Deposits on the South-east Hill and Isolated Burials and Cemeteries Elsewhere* (British Academy Monographs in Archaeology 6). Oxford.

- Fantalkin 2001 Fantalkin, A. 2001. Meṣad Ḥashavyahu: Its Material Culture and Historical Background. *Tel Aviv* 28: 3–165.
- Fantalkin 2004 Fantalkin, A. 2004. The Final Destruction of Beth Shemesh and the Pax Assyriaca in the Judahite Shephelah: Alternative View. *Tel Aviv* 31: 245-261.
- Fantalkin and Tal 2004 Fantalkin, A. and Tal, O. 2004. The Persian and Hellenistic Pottery of Level I. In: Ussishkin 2004: 2174-2194.
- Fantalkin and Tal 2006 Fantalkin, A. and Tal, O. 2006. Redating Lachish Level I. Identifying Archaemenid Imperial Policy at the Fifth Satrapy. In: Lipschits, O. and Oeming, M. (eds.), *Judah and the Judeans in the Persian Period*. Winona Lake: 167-197.
- Farhi and Gadot 2012 Farhi, Y. and Gadot, Y. 2012. Aegina in Jerusalem: A 'Turtle' Stater from Southern Jerusalem. *Israel Numismatic Research* 7: 3-6.
- Farhi et al. 2009-2010 Farhi, Y., Davidovich, U., Gadot, Y. and Lipschits, O. 2009-2010. The Ramat Raḥel hoard of Tyrian shekels. *Israel Numismatic Journal* 17: 59-76.
- Faust 2002 Faust, A. 2002. Burnished Pottery and Gender Hierarchy in Iron Age Society. *Journal of Mediterranean Archaeology* 15: 53-73.
- Faust 2003 Faust, A. 2003. Judah in the Sixth Century BCE: A Rural Perspective. *Palestine Exploration Quarterly* 135/1: 37-53.
- Faust 2004 Faust, A. 2004. Social and Cultural Changes in Judah during the 6th Century BCE and their Implications for our understanding of the Nature of the Neo-Babylonian Periods. *Ugarit Forschungen* 36: 157-176.
- Faust 2007 Faust, A. 2007. Settlement Dynamics and Demographic Fluctuations in Judah from the Late Iron Age to the Hellenistic Period and the Archaeology of Persian-Period YEHUD. In: Levin, Y. (ed.), *A Time of Change*. London: 23-51.
- Faust 2008 Faust, A. 2008. Settlement and Demography in the Seventh-Century Judah and the Extent and Intensity of Sennacherib's Campaign. *Palestine Exploration Quarterly* 140: 168-194.
- Faust 2012 Faust A. 2012. *Judah in the Neo-babylonian Period: The Archaeology of Desolation*. Atlanta.
- Faust 2013 Faust, A. 2013. Social, Cultural and Demographic Changes in Judah during the Transition from the Iron Age to the Persian Period and the Nature of the Society During the Persian Period. In: Ro, U. J. (ed.) *From Judah to Judaea. Socio- economic Structures and Processes in the Persian Period*. Sheffield. 108-134.

- Feig 1996 Feig, N. 1996. New Discoveries in the Repha'im Valley, Jerusalem. *Palestine Exploration Quarterly* 128: 3-7.
- Feig 2003 Feig, N. 2003. Excavations at Beit Şafafa: Iron Age II and Byzantine Agricultural Installations South of Jerusalem. *'Atiqot* 44: 191-238.
- Feig 2016 Feig, N. 2016. Khirbat er-Ras, Jerusalem: Iron Age and Ottoman-Period Remains. *Hadashot Arkheologiyot* 128. <http://www.hadashot-esi.org.il/images//er-Ras.pdf>
- Finkelstein 1994 Finkelstein, I. 1994. The Archaeology of the days of Manasseh. In: Coogan, M. D., Exum, J.C. and Stager L.E. (eds.). *Scripture and Other Artifacts; Essays on the Bible and Archaeology in Honor of Philip J. King*. Louisville: 169-186.
- Finkelstein 2009 Finkelstein, I. 2009. Persian Period Jerusalem and Yehud: A Rejoinder. *The Journal of Hebrew Scriptures* 9 (24): 2-13.
- Finkelstein 2011a Finkelstein, I. 2011a. Geographical lists in Ezra and Nehemiah in the Light of Archaeology: Persian or Hellenistic. In: Grabbe, L. and Lipschits, O. eds. *Judah between East and West, the Transition from Persian to Greek Rule (ca.400-200 BCE)*. London: 49-69.
- Finkelstein 2011b Finkelstein, I. 2011b. Tell el-Full Revised: The Assyrian and Hellenistic Periods (With new identification). *Palestine Exploration Quarterly* 143: 106-118.
- Finkelstein 2012a Finkelstein, I. 2012a. Comments on the date of Late-Monarchic Judahite Seal Impressions. *Tel Aviv* 39: 203-211.
- Finkelstein 2012b Finkelstein, I. 2012b. The Reality behind the Genealogical Lists in 1 Chronicles. *Journal of Biblical Literature* 131 (1): 65-83.
- Finkelstein and Gadot 2015 Finkelstein, I. and Gadot, Y. 2015. Mozah, Nephtoah and Royal Estates in the Jerusalem Highlands. *Semitica Classica* VIII: 227-234.
- Finkelstein and Singer-Avitz 2017 Finkelstein, I. and Singer-Avitz, L. 2017. Reevaluating Bethel. *Zeitschrift des Deutschen Palästina Vereins* 135: 33-48.
- Franken 2005 Franken, H.J. 2005. *A History of Pottery and Potters in Ancient Jerusalem. Excavations by K.M. Kenyon in Jerusalem 1961-1967*. London.
- Franken and Steiner 1990 Franken, H.J. and Steiner, M.L. 1990. *Excavation in Jerusalem 1961-1967. II: The Iron Age Extramural Quarter on the South-East Hill*. Oxford.
- Freud 1999 Freud, L. 1999. Pottery: The Iron Age. In Beit-Arieh, I. (ed.) *Tel 'Ira: A Stronghold in the Biblical Negev* (Monograph Series of the Institute of Archaeology of Tel Aviv University No. 15). Tel Aviv: 189-289.

- Freud 2007 Freud, L. 2007. Iron Age Pottery. In: Beit-Arieh, I. *Horvat 'Uza and Horvat Radum Two Fortresses in the Biblical Negev* (Monograph Series of the Institute of Archaeology Tel Aviv University No. 25). Tel Aviv: 77–121.
- Freud 2008 Freud, L. 2008. The Date of Kuntillet 'Ajrud: A Reply to Lily Singer-Avitz. *Tel Aviv* 35: 169–174.
- Freud 2014 Freud, L. 2014. Local Production of Edomite Cooking Pots in the Beersheba Valley: Petrographic Analyses from Tel Malhata, Horvat 'Uza and Horvat Qitmit. In: Tebes, J. M. (ed.). *Unearthing the Wilderness. Studies on the History and Archaeology of the Negev and Edom in the Iron Age*. Leuven: 283-306.
- Freud 2015 Freud, L. 2015. The Pottery of Strata V-III. In: Beit-Arieh, I. and Freud, L. *Tel Malḥata. A Central City in the Biblical Negev*. Monograph series of the Institute of Archaeology of Tel Aviv University 32. Vol. I: Winona Lake: 153-486.
- Freud 2016a Freud, L. 2016a. Chapter 16: Pottery of the Iron Age: Typology and Summary. In: Lipschits Gadot and Freud 2016: 254-265.
- Freud 2016b Freud, L. 2016b. A Note on 6th Century BCE Phoenician Chalice-Shaped Vessels from Judah. *Israel Exploration Journal* 66: 177-187.
- Fritz and Kempinski 1983 Fritz, V. and Kempinski, A. 1983. *Ergebnisse der Ausgrabungen auf der Hirbet el-Msas (Tel-Masos) 1972-1975*. Wiesbaden.
- Fulton et al. 2015 Fulton, D. N., Gadot, Y., Kleiman, A., Freud, L., Lernau, O. and Lipschits, O. 2015. Feasting in Paradise: Feast Remains from the Iron Age Palace of Ramat Raḥel and Their Implications. *Bulletin of American Schools of Oriental Research* 374: 1-20.
- Gadot 2015 Gadot, Y. 2015. In the valley of the king: Jerusalem's rural hinterland in the 8th-4th centuries BCE. *Tel Aviv* 42: 3-26.
- Gadot and Adler 2016 Gadot, Y. and Adler, Y. 2016. A Quantitative Analysis of Jewish Chalk Vessel Frequencies in Early Roman Jerusalem: A View from the City's Garbage Dump. *Israel Exploration Journal* 66: 202-219.
- Gadot et al. 2016a Gadot, Y., Freud, L., Tal, O. and Taxel, I. 2016a. Chapter 12: Sub-Sector AWS1. In: Lipschits Gadot and Freud 2016: 213-231.
- Gadot et al. 2016b Gadot, Y., Freud, L., Tal, O. and Taxel, I. 2016b. Chapter 8: Sub-Sector ACS1. In: Lipschits Gadot and Freud 2016b: 97-129.
- Gadot et al. 2016c Gadot, Y., Freud, L., Tal, O. and Taxel, I. 2016c. Chapter 9: Sub-Sector ACS2. In: Lipschits Gadot and Freud 2016:130-171.

- Gadot and Lipschits 2016a Gadot, Y. and Lipschits, O. 2016a. Chapter 13: Sub-Sector AWS2. In: Lipschits Gadot and Freud 2016: 232-236.
- Gadot and Lipschits 2016b Gadot, Y. and Lipschits, O. 2016b. Chapter 14: Sector APS. In: Lipschits Gadot and Freud 2016: 237-244.
- Gadot and Lipschits 2016c Gadot, Y. and Lipschits, O. 2016c. Chapter 45: Summary and conclusions. In: Lipschits Gadot and Freud 2016: 715-724.
- Gadot and Lipschits 2016d Gadot, Y. and Lipschits, O. 2016d: Chapter 11: Sub-Sector ACS4. In: Lipschits Gadot and Freud 2016: 203-212.
- Gadot and Lipschits 2016e Gadot, Y. and Lipschits, O. 2016e: Chapter 4: Publication methodology. In: Lipschits Gadot and Freud 2016: 26-38.
- Gadot, Tal and Taxel 2016a Gadot, Y., Tal, O. and Taxel, I. 2016a. Chapter 7: Sub-Sector AES3. In: Lipschits Gadot and Freud 2016: 77-98.
- Gadot Tal and Taxel 2016b Gadot, Y., Tal, O. and Taxel, I. 2016b. Chapter 10: Sub-Sector ACS3. In: Lipschits Gadot and Freud 2016: 172-202.
- Gadot and Tal 2016 Gadot, Y. and Tal, O. 2016. Chapter 6: Sub-Sector AES2. In: Lipschits Gadot and Freud 2016: 65-76.
- Gadot and Taxel 2016 Gadot, Y. and Taxel, I. 2016. Chapter 5: Sub-Sector AES1: The Church and the Annexed Building. In: Lipschits Gadot and Freud 2016: 41-64.
- Garfinkel 2013 Garfinkel, Y. 2013. An ending and a beginning: why we're leaving Qeiyafa and going to Lachish. *Biblical Archaeology Review* 39/6: 44-51.
- Geva 2000 Geva, H. (ed.) 2000. *Jewish Quarter Excavations in the Old City of Jerusalem Conducted by Nahman Avigad, 1969–1982, Vol. I. Architecture and Stratigraphy: Areas A, W and X–2, Final Report*. Jerusalem.
- Geva 2003a Geva, H. 2003a. *Jewish Quarter Excavations in the Old City of Jerusalem conducted by Nahman Avigad 1969-1982*. Vol. II, Jerusalem.
- Geva 2003b Geva, H. 2003b. Western Jerusalem at the End of the First Temple Period in Light of the Excavations in the Jewish Quarter. In: Vaughn, A. G. and Killebrew, A. E. (eds.). *Jerusalem in Bible and Archaeology the First Temple Period*. Atlanta. 183-208.
- Geva 2006 Geva, H. (ed.) 2006. *Jewish Quarter Excavations in the Old City of Jerusalem Conducted by Nahman Avigad, 1969–1982, Vol. III, Area E and Other Studies*. Jerusalem.
- Geva 2014 Geva, H. 2014. Jerusalem's Population in Antiquity: A Minimalist View. *Tel Aviv* 41: 131-160.

- Geva and Hershkovitz 2006 Geva, H. and Hershkovitz, M. 2006. Local Pottery of the Hellenistic and Early Roman Periods. In: Geva 2006: 94-143.
- Gibson 1987 Gibson, S. 1987. The 1961-67 Excavations in the Armenian Garden, Jerusalem. *Palestine Exploration Quarterly* 119: 81-96.
- Gilboa 2015 Gilboa, A. 2015. Chapter 4.2: Iron Age I-II Cypriot Imports and Local Imitations. In: Gitin 2015. Vol. II: 483-507.
- Gitin 1993 Gitin, S. 1993. Scoops: Corpus, Function and Typology. In: Heltzer, M., Segal, A. and Kaufman, D. (eds.) *Studies in the Archaeology and History of Ancient Israel: In Honour of Moshe Dothan*. Haifa: 99-126.
- Gitin 1996 Gitin, S. 1996. Formulating a Ceramic Corpus: The Late Iron II, Persian and Hellenistic Pottery at Tel Gezer. In: Seger, J. D. (Ed.). *Retrieving the Past. Essays on Archaeological Research and Methodology in Honor of Gus W. Van Beek*. Mississippi: 75-101.
- Gitin 2006 Gitin, S. 2006. The *lmlk* Jar-Form Redefined: A New Class of Iron Age II Oval-Shaped Storage Jar. In: Maeir, A.M. and Miroschedji, P. (eds.). “*I will speak the Riddles of Ancient Times*” *Archaeological and Historical Studies in Honor of Amihai Mazar on the Occasion of his Sixties Birthday*. Vol. 2. Winona Lake: 505-524.
- Gitin 2015 Gitin, S. 2015. (ed.). *The Ancient Pottery of Israel and its Neighbors from the Iron Age through the Hellenistic Periods*. Volumes I-II. Jerusalem.
- Gitin 2015a Gitin, S. 2015a. Chapter 3.3: Iron Age IIC: Judah. In: Gitin 2015 Vol. I: 345-363.
- Gitin 2015b Gitin, S. 2015b. Chapter 3.5: Iron Age IIC: Philistia. In: Gitin 2015 Vol. I: 383-418.
- Goren 1996 Goren, Y. 1996. The Southern Levant in the Early Bronze Age IV: The Petrographic Perspective. *Bulletin of American Schools of Oriental Research* 303: 33-72.
- Goren 2016a Goren, Y. 2016a. Excursus: Petrographic analysis of the *lmlk* and official sealed jar handles from the renewed excavations. In: Bunimovitz and Lederman 2016: Vol. II: 502-504.
- Goren 2016b Goren, Y. 2016b. Excursus: Petrographic analysis of Iron II Holemouth jars. In: Bunimovitz and Lederman 2016: Vol. I: 154.
- Goren and Halperin 2004 Goren, Y. and Halperin, N. 2004. Section B: Selected Petrographic Analyses. In: Ussishkin 2004: 2553-2568.

- Gorzalczany 2012 Gorzalczany, A. 2012. Appendix: Petrographic Analysis of Persian-Period Vessels. In: De Groot and Bernick-Greenberg 2012b: 51-56.
- Grant 1931 Grant, E. 1931. *Beth Shemesh (Palestine) Progress of the Haverford Archaeological Expedition*. Part I. Haverford.
- Grant 1932 Grant, E. *Ain Shems Excavations (Palestine) 1928-1931*. Part II. Haverford.
- Grant and Wright 1938 Grant, E. and Wright, E.G. 1938. *Ain Shems Excavations (Palestine) Part IV (Pottery)*. Haverford.
- Graves and Zubrow 2007 Graves, M.W. and Zubrow, E.B. 2007. The Intellectual Legacies of an Archaeological Paradigm. In: Skibo, Graves and Stark 2007: 1-20.
- Greenberg and Cinamon 2006 Greenberg, R. and Cinamon, G. 2006. Stamped and Incised Jar Handles from Rogem Ganim, and their Implications for the Political Economy of Jerusalem, Late 8th-Early 4th Centuries BCE. *Tel Aviv* 33: 229-243.
- Greenberg and Cinamon 2011 Greenberg, R. and Cinamon, G. 2011. Excavations at Rogem Ganim, Jerusalem: Installations of the Iron Age, Persian, Roman and Islamic Periods. *'Atiqot* 66: 79-106.
- Greenhut 2009 Greenhut, Z. 2009. The Excavations: Stratigraphy and Architecture. In: Greenhut and De Groot 2009: 9-60.
- Greenhut and De Groot 2009 Greenhut, Z. and De Groot, A. 2009. *Salvage Excavations at Tel Moza: The Bronze and Iron Age Settlements and Later Occupations*. IAA Reports No. 39.
- Gross in preparation Gross, B. in preparation. Chapter 8: Area B2. In Lipschits Gadot and Oeming. In preparation.
- Groot 2009 Groot, N. C. F. 2009. Chapter 12. The Early Persian Period at Deir 'Alla: a Ceramic Perspective. In: Kaptijn, E. and Petit, L. P. (eds.). *A Timeless Vale: Archaeology and Related Studies of the Jordan Valley in Honor of Gerrit Van Der Kooij on the Occasion of his Sixty-fifth Birthday*. Leiden: 167-180.
- Gunneweg, Perlman and Meshel 1985 Gunneweg, J., Perlman, I. and Meshel, Z. 1985. The Origin of the pottery of Kuntillet 'Ajrud. *Israel Exploration Journal* 35: 270-283.
- Hadley 1984 Hadley, J. 1984. *St. Andrew's Tomb 25: A Late Iron Age/Persian Tomb on the Shoulder of the Hinnom Valley of Jerusalem*. A Master's Thesis submitted to the Institute of Holy Land Studies. Jerusalem.
- Hausleiter 2010 Hausleiter, A. 2010. *Neuassyrische Keramik im Kerngebiet Assyriens. Chronology und Formen*. Abhandlungen der Deutschen Orient-Gesellschaft Band 27. Wiesbaden.

- Herr 1995 Herr, L. G. 1995. The Late Iron II-Persian Ceramic Horizon at Tall al-‘Umayri, In: ‘Amr, K., Zayadine, F. and Zaghloul, M. (eds.). *Studies in the History and Archaeology of Jordan V: Art and Technology Throughout the Ages*. Amman: 617-620.
- Herr 1999 Herr, L. G. 1999. Chapter Ten: The Ammonites in the Late Iron Age and the Persian Period. In: Macdonald, B. and Younger, R.W. (eds.) *Ancient Ammon: Studies in the History and Culture of the Ancient Near East*, Leiden: 219-237.
- Herr 2006 Herr, L. 2006. Black-burnished Ammonite Bowls from Tall al-‘Umayri and Tall Hisban in Jordan. In: Maeir, A.M. and Miroschedji, P. (eds). “*I will speak the Riddles of Ancient Times*” *Archaeological and Historical Studies in Honor of Amihai Mazar on the Occasion of his Sixties Birthday*. Vol. 2. Winona Lake: 525-540.
- Herzog and Singer-Avitz 2004 Herzog, Z. and Singer-Avitz, L. 2004. Redefining the Center: The Emergence of State in Judah. *Tel Aviv* 31: 209–244.
- Herzog and Singer-Avitz 2015 Herzog, Z. and Singer-Avitz, L. 2015. Chapter 2.4: Iron Age IIA-B: Judah and the Negev. In: Gitin 2015. Vol. 1: 213-255.
- Hizmi 2004 Hizmi, H. 2004. The Excavation at el-Khirbe: an Iron Age Settlement and Byzantine Inn east of Jerusalem. In: Hizmi, H. and De-Groot (eds.). *Burial Caves and Sites in Judea and Samaria from the Bronze and Iron Ages*. JPS 4: 157-188. Jerusalem.
- Horejs, Jung and Pavuk 2010 Horejs, B., Jung, R. and Pavuk, P. 2010. *Analyzing Pottery Processing – Classification – Publication*. Bratislava.
- Itach, Aster and Ben-Shlomo 2017 Itach, G., Aster, Z. S. and Ben-Shlomo, D. 2017. The Wedge-Imprinted Bowl and the Assyrian Deportation. *Tel Aviv* 44: 72-97.
- Jefferson, and Whittlesey 2007 Jefferson, R. and Whittlesey S. M. 2007. Migration, Population Movement, and Process at Grasshopper Pueblo, Arizona. In: Skibo, Graves and Stark 2007: 218-235.
- Katz and Faust 2011 Katz, H. and Faust, A. 2011. Distribution and use of Storage Vessels in the Kingdom of Judah. In: Finkelstein, I. and Na‘aman, N. (eds.). *The Fire Signals of Lachish. Studies in the Archaeology and History of Israel in the Late Bronze Age, Iron Age and Persian Period in Honor of David Ussishkin*. Winona Lake: 175-174.
- Kedem 2011 Kedem, N. 2011. Site Formation of Ramat Raḥel. *Near Eastern Archaeology* 74: 22.

- Kelso 1968 Kelso, J. L. 1968. *The Excavation of Bethel 1934-1960*. (Annual of American Schools of Oriental Research 39). Cambridge.
- Kenyon 1974 Kenyon, K. M. 1974. *Digging Up Jerusalem*. London.
- Kletter 1999 Kletter R. 1999. Iron Age Pithoi Bearing Potter's Marks. In: Beit-Arieh, I. *Tel Ira A Stronghold in the Biblical Negev*. (Monograph Series of the Institute of Archaeology Tel Aviv University No. 15). Tel Aviv: 350-357.
- Koch in preparation Koch, I. in preparation. Chapters 13, 15: Areas D3, D6. In: Lipschits Gadot and Oeming. In preparation.
- Langgut and Lipschits 2017 Languut, D. and Lipschits, O. 2017. Dry Climate during the Early Persian Period and its Impact on the Establishment of Idumea. *Transeuphratène* 49: 135-162.
- Lapp1981 Lapp, N. 1981. (ed.). *The 3rd Campaign at Tell el-Full. The Excavation of 1964*. (Annual of American Schools of Oriental Research 45). Cambridge Mass.
- Lapp1985 Lapp, N. 1985. The Stratum V Pottery from Balāṭa (Shechem). *Bulletin of the American Schools of Oriental Research* 257: 19-43.
- Lapp 2008 Lapp, N. 2008. *Shechem IV. The Persian-Hellenistic Pottery of Shechem/Tell Balāṭah*. American Schools of Oriental Research Archaeological Reports Number 11. Boston.
- Lapp 1968 Lapp, P. W. 1968. Book Reviews: Review of Gibeon. *American Journal of Archaeology* 72 no.4: 391-393.
- Lapp 1970 Lapp, P. W. 1970. The Pottery of Palestine in the Persian Period. In: Kuschke, A. und Kutsch, E. *Archaologie und Altestament Festschrift für Kurt Gallig*: 179-197.
- Lehmann 1998 Lehmann, G. 1998. Trends in the Local Pottery Development of the Late Iron Age and Persian Period in Syria and Lebanon ca. 700–300 B.C. *Bulletin of American Schools of Oriental Research* 311: 7–37.
- Lehmann 2002 Lehmann, G. 2002. Iron Age Pottery. In: Kempinski, A. *Tel Kabri. The 1986-1993 Excavation Seasons*. (Monograph publications of the Institute of Archaeology 20). Tel Aviv: 178-222.
- Lehmann 2005 Lehmann, G. 2005. Pottery of the Iron Age and Persian periods. In: Arubas and Goldfus 2005: 17-24.
- Lemaire 1981 Lemaire, A. 1981. Classification des estampilles royales judeennes. *Erez-Israel* 15: 54-60.

- Lemaire 2003 Lemaire, A. 2003. Nabonidus in Arabia and Judah in the Neo-Babylonian Period. In: Lipschits, O. and Blenkinsopp, J. (eds.). *Judah and the Judeans in the Neo-Babylonian Period*: 285-298. Winona Lake, Indiana.
- Levin 2012 Levin, Y. 2012. Judea, Samaria and Idumea: Three Models of Ethnicity and Administration in the Persian Period. In: Ro, U. J. (ed.). *From Judah to Judaea. Socio- economic Structures and Processes in the Persian Period*. Sheffield. 4-53.
- Lipschits 2002 Lipschits, O. 2002. Literary and Ideological Aspects of Nehemiah 11, *Journal of Biblical Literature* 121/3: 423-440.
- Lipschits 2003 Lipschits, O. 2003. Demographic Changes in Judah between the seventh and the fifth Centuries B.C.E. in: Lipschits, O. and Blenkinsopp, J. (eds.) *Judah and Judeans in the Neo-Babylonian Period*. Winona Lake, Indiana: 323-376.
- Lipschits 2004 Lipschits, O. 2004. "From Geba to Beersheba": A Further Consideration. *Revue Biblique* 111: 345-361.
- Lipschits 2009 Lipschits, O. 2009. Persian period finds from Jerusalem: facts and interpretations. *Journal of Hebrew Scriptures* 9: 2-30.
- Lipschits 2011a Lipschits, O. 2011a. The Ivory Seal of šlm (Son of) klkl. Discovered at Ramat Rahel. *Israel Exploration Journal* 61 (2): 162-170.
- Lipschits 2011b Lipschits, O. 2011b. Shedding New Light on the Dark Years of the "Exilic Period": New Studies, Further Elucidation, and some Questions Regarding the Archeology of Judah as an "Empty Land". In: Kalle, B., Ames, F.R. and Wright, J. (eds.), *Interpreting Exile. Interdisciplinary Studies of Displacement and Deportation in Biblical and Modern Contexts*. Atlanta: 57-90.
- Lipschits 2011c Lipschits, O. 2011c. Persian-Period Judah A New Perspective. In: Jonker, L. (ed), *Texts, contexts and readings in postexilic literature: explorations into historiography and identity negotiation in Hebrew Bible and related texts*. Tubingem. 187-211.
- Lipschits 2011d Lipschits, O. 2011d. Jerusalem between Two Periods of Greatness: The Size and Status of the City in the Babylonian, Persian and Early Hellenistic Periods. In: Grabbe, L. and Lipschits, O. (eds.). *Judah Between East and West. The Transition from Persian to Greek Rule (ca. 400-200 BCE)*: 163-177.
- Lipschits 2012a Lipschits, O. 2012. Nehemiah 3: Sources, Composition, and Purpose. In: Kalimi, I. (Ed.). *New Perspectives on Ezra-Nehemiah History and Historiography, Text, Literature, and Interpretation*. Winona Lake: 73-99.

- Lipschits 2012b Lipschits, O. 2012. Archaeological Facts, Historical Speculations and the Date of the *lmlk* Storage Jars: A Rejoinder to David Ussishkin. *Journal of Hebrew Scriptures* 12/4: 1-15.
- Lipschits forthcoming a Lipschits, O. forthcoming a. Judah under Assyrian Rule and the Early Phase of Stamping Jar Handles. In: Wright, J. and Farber, Z. *Eighth Century Judah: An Introduction (Borowski volume)*. Atlanta.
- Lipschits forthcoming b Lipschits, O. forthcoming b. The Changing Faces of Kingship in Judah under Assyrian and Babylonian Rule. In: Dubovský, P. and Gianto, A. (eds.). *Changing Faces of Kingship in Syria-Palestine 1500-500 BCE*. Rome.
- Lipschits et al. 2006 Lipschits, O. Oeming, M. Gadot, Y. and Arubas, B. 2006. Ramat Raḥel 2005. Notes and News. *Israel Exploration Journal* 56: 227-235.
- Lipschits et al. 2009 Lipschits, O. Oeming, M. Gadot, Y. and Arubas, B. 2009. The 2006 and 2007 Excavation Seasons at Ramat Raḥel: Preliminary Report. *Israel Exploration Journal* 59: 1-20.
- Lipschits, Sergi and Koch 2010 Lipschits, O. Sergi, O. and Koch, I. 2010. Royal Judah Jar Handles: Reconsidering the Chronology of the *lmlk* Stamp Impressions. *Tel Aviv* 37: 3-32.
- Lipschits, Sergi and Koch 2011 Lipschits, O. Sergi, O. and Koch, I. 2011. Judahite Stamped and Incised Jar Handles: A Tool for Studing the History of Late Monarchic Judah. *Tel Aviv* 38: 5-41.
- Lipschits and Vanderhoof 2011 Lipschits, O. and Vanderhoof, D. S. 2011. *Yehud Stamp Impressions: A Corpus of Inscribed Stamp Impressions from the Persian and Hellenistic Period in Judah*. Winona Lake.
- Lipschits et al. 2011 Lipschits, O. Gadot, Y. Arubas, B. and Oeming, M. 2011. Palace and Village, Paradise and Oblivion: Unraveling the Riddles of Ramat Raḥel. *Near Eastern Archaeology* 74.1: 2-49.
- Lipschits, Gadot and Freud 2016 Lipschits, O. Gadot, Y. and Freud, L. 2016. Ramat Raḥel III. Final Publication of Yohanan Aharony's Excavations (1954, 1959-1962). (Monograph Series of the Institute of Archaeology of Tel Aviv University 35) Winona lake.
- Lipschits, Gadot and Oeming in preparation Lipschits, O., Oeming, M. and Gadot, Y., in preparation. *Ramat Raḥel IV. The Renewed Excavations by the Tel Aviv-Heidelberg Expedition (2005-2010): Stratigraphy and Architecture*. The Emery and Claire Yass Publication in Archaeology-Monograph Series of the Institute of Archaeology of Tel Aviv University.

- Lipschits, et al. in preparation Lipschits, O., Oeming, M., Gadot, Y. and Freud, L. in preparation. *Ramat Rahel V. The Renewed Excavations by the Tel Aviv-Heidelberg Expedition (2005-2010): The Finds*. The Emery and Claire Yass Publication in Archaeology-Monograph Series of the Institute of Archaeology of Tel Aviv University.
- Livingston 2003 Livingston, D. 2003. *Khirbet Nisya The Search for Biblical Ai*. Pennsylvania.
- London 2016 London, G. 2016. *Ancient Cookware from the Levant: An Ethnoarchaeological Perspective*. Sheffield, Bristol
- Loney 2000 Loney, H. L. 2000. Society and Technological Control: A Critical Review of Models of Technological Change in Ceramic Studies. *American Antiquity* 64: 646-668.
- Longacre and Skibo 1994 Longacre, W.A. and Skibo, J.M. 1994. *Kalinga Ethnoarchaeology: Expanding Archaeological Method and Theory*. London.
- Maeir 2010 Maeir, A.M. 2010. "And brought in the offerings and the tithes and the dedicated things faithfully" (2Chron.31:12): On the Meaning and Function of the Late Iron Age Judahite "Incised Handle Cooking Pots". *Journal of the American Oriental Society* 130.1: 43-62.
- Magen 2004 Magen, Y. 2004. The Land of Benjamin in the Second Temple Period. In: Magen, Y., Ariel, D. T., Bijovsky, G. Tzionit, Y. and Sirkis, O. *The Land of Benjamin*. Judea & Samaria Publications 3: 1-28.
- Magen 2008 Magen, Y. 2008. Nebi Samwil. In: Stern, E. (ed.). *The New Encyclopedia of Archaeological Excavations in the Holy Land* Vol. 5. Jerusalem: 1972-1976.
- Magen and Har-Even 2007 Magen, Y. and Har-Even, B. 2007. Persian Period Stamp Impressions from Nebi Samwil. *Tel Aviv* 32: 38-59.
- Magness 2010 Magness, J. 2010. Early Islamic Pottery Evidence of a Revolution in Diet and Dining Habits? In: Steadman, S., R. and Ross, J., C. (eds.). *Agency and Identity in the Ancient Near East New Paths Forward*. London: 117-126.
- Martin in preparation Martin, R. In preparation. Four Attic Sherds from Pit 13174. In: Lipschits et al. in preparation.
- Master 2009 Master, D. M. 2009. From the Buqe'ah to Ashkelon. In: Schloen, J. D. (ed.). *Exploring the Longue Durée, Essays in Honor of Lawrence E. Stager*. Winona Lake: 305-318.
- Mazar 1976 Mazar, A. 1976. Iron Age Burial Caves north of Damascus Gate, Jerusalem. *Israel Exploration Journal* 26: 1-8.

- Mazar, Amit and Ilan 1996 Mazar, A., Amit, D. and Ilan, Z. 1996. Hurvat Shilhah: An Iron Age Site in the Judean Desert, in Seger J.D.(ed.), *Retrieving the Past, Essays on the Archaeological Research and Methodology in Honor of Gus W. Van Beek*. Winona Lake: 193-211.
- Mazar and Panitz-Cohen 2001 Mazar, A. and Panitz-Cohen, N. 2001. *Timnah (Tel Batash): II. The Finds from the First Millennium BCE* (Qedem 42). Jerusalem.
- Mazar and Wachtel 2015 Mazar, A. and Wachtel, I. 2015. Hurvat 'Eres: A Fourth-Century BCE Fortress West of Jerusalem. *Israel Exploration Journal* 65: 214-244.
- Mazar 2015 Mazar, E. 2015. *The summit of the city of David excavations 2005-2008. Final reports vol. I Area G*. Jerusalem.
- Mazar and Mazar 1989 Mazar, E. and Mazar, B. 1989. *Excavations in the South of the Temple Mount: The Ophel of Biblical Jerusalem* (Qedem 29). Jerusalem.
- McCown 1947 McCown, C. C. 1947. *Tell en Nasbeh I, Archaeological and Historical Results*. Berkeley.
- Mommsen, Perlman and Yellin 1984 Mommsen, H., Perlman, I. and Yellin, J. 1984. The provenience of the *lmlk* jars. *Israel Exploration Journal* 34: 89-113.
- Morin 2011 Morin, R. 2011. "Creative Preservation" in Ramat Raḥel's Archaeological Garden. *Near Eastern Archaeology* 74: 8.
- Na'aman 1979 Na'aman, N. 1979. Sennacherib's Campaign to Judah and the Date of the *lmlk* Stamps. *Vetus Testamentum* 29: 61-86.
- Na'aman 1991 Na'aman, N. 1991. The Kingdom of Judah under Josiah. *Tel Aviv* 18: 3-71.
- Na'aman 2007 Na'aman, N. 2007. When and How Did Jerusalem Become a Great City? The Rise of Jerusalem as Judah's Premier City in the Eighth-Seventh Centuries B.C.E. *Bulletin of American Schools of Oriental Research* 347: 21-56.
- Na'aman 2012 Na'aman, N. 2012. Biblical and Historical Jerusalem in the Tenth and Fifth-Fourth Centuries BCE. *Biblica* 93\1: 21-24.
- Na'aman 2016 Na'aman, N. 2016. The *lmlk* Seal Impressions Reconsidered. *Tel Aviv* 43: 111-125.
- Na'aman and Thareani-Sussely 2006 Na'aman, N. and Thareani-Sussely, Y. 2006. Dating the Appearance of Imitations of Assyrian Ware in Southern Palestine. *Tel Aviv* 33: 61-82.
- Nadelman 1989 Nadelman, Y. 1989. Appendix B: Hebrew inscriptions, Seals Impressions and Markings of Iron Age II. In: Mazar and Mazar 1989: 128-141.
- Nadelman 1993 Nadelman, Y. 1993. Jerusalem, Pisgat Ze'ev D (Ḥ Zimri). *Excavation and Surveys in Israel* 12: 54-56.

- Nadelman 1994 Nadelman, Y. 1994. The Identification of Anathoth and the Soundings at Khirbet es-Sidd. *Israel Exploration Journal* 14: 62-74.
- Naveh 1963 Naveh, J. 1963. Old Hebrew Inscriptions in A Burial Cave. *Israel Exploration Journal* 13: 74-92.
- Oren 1984 Oren, E. 1984. A New Fortress on the Edge of the Eastern Nile Delta. *Bulletin of the American Schools of Oriental Research* 256: 7-44.
- Panitz-Cohen 2006 Panitz-Cohen, N. 2006. *Processes of Ceramic Change and Continuity: Tel Batash in the Second Millenium BCE as a Test Case*. PhD Thesis. Hebrew University Jerusalem.
- Prag 1995 Prag, K. 1995. Summary of the Reports on Caves I, II and III and Deposit IV. In: Eshel and Prag 1995: 209-220.
- Prag 2012 Prag, K. 2012. Footbaths: Secular, Ritual and Symbolic. In: Mayer, G., Ahituv, S. and Lehmann, G. (eds.) *All the wisdom of the East: Studies in Near Eastern archaeology and history in honor of Eliezer D. Oren*. *Orbis biblicus et orientalis* 255. Fribourg: 361-371.
- Pritchard 1959 Pritchard J. B. 1959. *Hebrew Inscriptions and Stamps from Gibeon*. Philadelphia.
- Pritchard 1961 Pritchard J. B. 1961. *The Water System of Gibeon*. Philadelphia.
- Pritchard 1964 Pritchard J. B. 1964. *Winery, Defenses and Sounding at Gibeon*. Philadelphia.
- Rapuano and Onn 2004 Rapuano, Y. and Onn, A. 2004. An Iron Age Structure from Shu'afat Ridge, Northern Jerusalem. *Atiqot* 47: 119-129.
- Rapuano and Onn 2011 Rapuano, Y. and Onn, A. 2011. A Cairn Field on the Northern Periphery of Jerusalem. *Atiqot* 65: 1*- 23*.
- Ras in preparation Ras, K. in preparation. Chapter 7: Areas A1, B1 and B3 with an Emphasis on the Cemetery. In: Lipschits Gadot and Oeming In preparation.
- Read 2009 Read, D. W. 2009. *Artifact Classification A Conceptual and methodological Approach*. Walnut Creek, California.
- Reich 2000 Reich, R. 2000. The Ancient Burial in the Mamilla Neighborhood, Jerusalem. in: Geva, H. ed. *Ancient Jerusalem Revealed* (Reprint and expanded Edition). Jerusalem: 111-118.
- Reich 2016 Reich, R. 2016. Chapter 16: Jewish Ritual Baths (*Miqva'ot*). In: Lipschits, Gadot and Freud 2016: 245-253.
- Reich and Shukron 2003 Reich, R. and Shukron, E. 2003. The Jerusalem City-Dump in the Late Second Temple Period. In: *Zeitschrift des Deutschen Palästina Vereins* 119: 12-18.

- Renfrew and Cooke 1979 Renfrew, C. and Cooke, K. L. 1979. (Eds.). *Transformations: Mathematical Approches to Cultural Change*. New York.
- Renfrew and Bahn 1996 Renfrew, C. and Bahn, P. 1996. *Archaeology, Theories, Methods and Practice. (Revised edition)*. London.
- Rice 2015 Rice, P. M. 2015. *Pottery Analysis*. Chicago.
- Rosenthal-Heginbottom 2015 Rosenthal-Heginbottom, R. 2015. Chapter 5.2: Persian Period Imports. In: Gitin 2015 Vol. II: 619-628.
- Roux 2003 Roux, V. 2003. Ceramic Standardization and Intensity of Production: Quantifying Degrees of Specialization. *American Antiquity* 68: 768-782.
- Roux and Miroschedji 2009 Roux, V. and De Miroschedji, P. 2009. Revisiting the History of the Potter's Wheel in the Southern Levant. *Levant* 41, 2: 155-173.
- Roux and Courty 2013 Roux, V., and Courty, M. A. 2013. Introduction to discontinuities and continuities: theories, methods and proxies for an historical and sociological approach to evolution of past societies. *Journal of Archaeological Method and Theory* 20: 187-193.
- Salem 2006 Salem, H. 2006. Cultural Transmission and Change in Traditional Palestinian Production. *Leiden Journal of Pottery Studies* 22: 51-64.
- Sandhous and Kreimerman 2015 Sandhous, D. and Kreimerman, I. 2015. The Late 4th/3rd Century BCE Transition in the Judean Hinterland in Light of the Pottery of Khirbet Qeiyafa. *Tel Aviv* 42: 251-271.
- Sass 2004 Sass, B. 2004: Iron Age and Post-Iron Age Artefacts. Section A: Vessels, Tools, Personal Objects, Figurative Art and Varia In: Ussishkin 2004: 1983-2057.
- Sass and Marzahn 2010 Sass, B. and Marzahn J. 2010. Aramaic and Figural Stamp Impressions on Bricks of the Sixth Century B.C. from Babylon. With Drawings by Noga Z'evi. Wiesbaden.
- Schiffer 2007 Schiffer, M.B. 2007. Some Thoughts on the Archaeological Study of Social Organization. In: Skibo, Graves and Stark 2007: 57-71.
- Schiffer 2010 Schiffer, M.B. 2010. *Behavioral Archaeology Principles and Practice*. London.
- Schiffer and Skibo 2010 Schiffer, M. B. and Skibo, J. M. 2010. Studying Technological Change. In: Schiffer, M.B. 2010: 93-101.
- Seligman 1994 Seligman, J. 1994. A Late Iron Age Farmhouse at Ras Abu Ma'aruf, Pisgat Ze'ev A. *'Atiqot* 25: 63-75.

- Sellers 1968 Sellers, O. R. 1968. *The 1957 Excavations at Beth-Zur* Annuals of American Schools of Oriental Research 38. New Haven.
- Sergi in preparation Sergi, O. In preparation. Chapter 14: Lipschits Gadot and Oeming. In preparation.
- Sergi et al. 2012 Sergi, O., Karasik, A., Gadot, Y. and Lipschits, O. 2012. Royal Judahite Storage Jar: A Computer-Generated Typology and Its Archaeological and Historical Implications. *Tel Aviv* 39: 64-92.
- Shai and Maeir 2003 Shai, M. and Maeir, A. M. 2003. *Pre-Imlk* Jars: A New Class of Iron Age IIA Storage Jars. *Tel Aviv* 30: 108-123.
- Shalev 2015 Shalev, Y. 2015: The Early Persian Period Pottery. In: *Mazar 2015*: 203-241.
- Shalom and Gross in preparation Shalom, N. and Gross, B. in preparation. Area C1. In Lipschits Gadot and Oeming In preparation.
- Shiloh 1984 Shiloh, Y. 1984. *Excavations at the City of David I 1978-1982 Interim Report of the First Five Seasons* (Qedem19). Jerusalem.
- Shiloh 1986 Shiloh, Y. 1986. A Group of Hebrew Bullae. *Israel Exploration Journal* 36: 16-38.
- Shoham 2000 Shoham, Y. 2000. Incised Handles in: *Ariel 2000b*: 109-136.
- Sinclair 1960 Sinclair, L. A. 1960. *An Archaeological Study of Gibeah (Tel el-Full)*. Annual of American Schools of Oriental Research 34-35:1-52.
- Sinclair 1968 Sinclair, L. A. 1968. Bethel Pottery of the Sixth Century B. C. In: Kelso, J. L. *The Excavation of Bethel (1934-1960)*. Annual of the American Schools of Oriental Research 39. New Haven: 70-76.
- Singer-Avitz 2002 Singer-Avitz, L. 2002. Arad: The Iron Age Pottery Assemblages. *Tel Aviv* 29: 110-215.
- Singer-Avitz 2006 Singer-Avitz, L. 2006. The Date of Kuntillet 'Ajrud. *Tel Aviv* 33:196-228.
- Singer-Avitz 2007 Singer-Avitz, L. 2007. On Pottery in Assyrian Style: A Rejoinder. *Tel Aviv* 34: 182-203.
- Singer-Avitz 2009 Singer-Avitz, L. 2009. The Date of Kuntillet 'Ajrud: A Rejoinder. *Tel Aviv* 36:110-119.
- Singer-Avitz 2010 Singer-Avitz, L. 2010. A Group of Phoenician Vessels from Tel Beersheba. *Tel Aviv* 37: 188-199.
- Singer-Avitz 2012 Singer-Avitz, L. 2012. The Date of the Rock-Cut Pool Near the Gihon Spring in the City of David. Jerusalem. *Zeitschrift des Deutschen Palästina-Vereins* 128: 10-14.

- Singer-Avitz 2016 Singer-Avitz, L. 2016. Pottery from Strata III-1: The Iron Age IIB Period. In: Herzog, Z. and Singer-Avitz, L. *Beer-Sheba III. The Early Iron IIA Enclosed Settlement and the Late Iron IIA-IIB Cities*. Monograph Series of the Institute of Archaeology Tel Aviv University 33. Vol. II: 583-991.
- Sinopoly 1991 Sinopoly, C., M. 1991. *Approaches to Archaeological Ceramics*. New York.
- Skibo 2013 Skibo, J.M. 2013. *Understanding Pottery Function*. Springer.
- Skibo, Graves and Stark 2007 Skibo, J.M., Graves, M.W. and Stark, M.T. 2007. *Archaeological Anthropology Perspectives on Method and Theory*. Tucson.
- Smith et al. 2012 Smith, N.G., Karasik, A., Narayanan, T., Olson, E.S., Smilansky, U. and Levy, T.E. 2012. The Pottery Informatics Query Database: A New Method for Mathematic and Quantitative Analyses of Large Regional Ceramic Datasets. *Journal of Archaeological Method and Theory*: 11-39.
- Solimany and Barzel 2016 Solimany, G. and Barzel, V. 2016: Chapter 44: Salvage Excavations 2000-2002. In: Lipschits, Gadot and Freud 2016: 679-711.
- Sparkes 1991 Sparkes, B. A. 1991 *Greek Pottery, an Introduction*.
- Stager 1976 Stager, L. E. 1976. Farming in the Judean Desert during the Iron Age. *Bulletin of the American Schools of Oriental Research* 221: 145-158.
- Stager, Master and Schloen 2011 Stager, L.E., Master, D.M., and Schloen, J.D. 2011. *The Leon Levy Expedition to Ashkelon. Ashkelon 3. The Seventh Century B.C*. Winona Lake.
- Steadman and Ross 2010 Steadman, S. R. and Ross, J. C. (eds.). 2010. *Agency and Identity in the Ancient Near East New Paths Forward*. London.
- Steiner 2001 Steiner, M.L. 2001. *Excavations by Kathleen Kenyon in Jerusalem 1961-1967, III* (Copenhagen International Series 9). London.
- Stern 1971 Stern, E. 1971. A Burial of the Persian Period near Hebron. *Israel Exploration Journal* 21: 25-30.
- Stern 1982 Stern, E. 1982. *Material Culture of the Land of the Bible in the Persian Period 538-332 B.C*. Warminster.
- Stern 2000 Stern, E. 2000. The Babylonian Gap. *Biblical Archaeology Review* 26/6: 45-51.
- Stern 2001 Stern, E. 2001. *Archaeology of the Land of the Bible II. The Assyrian, Babylonian, and Persian Periods 733-332 BCE*. New York.
- Stern 2007 Stern, E. 2007. *En-Gedi Excavations I*. Jerusalem.
- Stern 2015a Stern, E. 2015a. Chapter 5.1: Persian Period. In: Gitin 2015. Vol. II: 565-617.

- Stern 2015b Stern, E. 2015b. Chapter 4.4: Iron Age IIC Assyrian-Type Pottery. In: Gitin 2015. Vol. II: 533-554.
- Stern 2015c Stern, E. 2015c. Chapter 4.1: Iron Age I-II Phoenician Pottery. In: Gitin 2015. Vol. II: 435-482.
- Stern and Magen 1984 Stern, E. and Magen, Y. 1984. A Pottery group of the Persian Period from Qadum in Samaria. *Bulletin of the American Schools of Oriental Research* 253: 9-28.
- Stern and Matskevich 2007 Stern, E. and Matskevich, S. 2007. Stratigraphy of the Excavated Areas. In Stern 2007: 69-85, 193-197.
- Taha 2014 Taha, H. 2014. An Iron Age II Tomb at ^sAnata. In: Spencer, J. R., Mullins, R.A. and Brody, A.J. (eds.). *Material Culture Matters. Essays on the Archaeology of the Southern Levant in Honor of Seymour Gitin*: 281-294. Winona Lake.
- Tal 2016 Tal, O. 2016. Pottery from the Persian and Hellenistic periods. In: Lipschits, Gadot and Freud 2016: 266-271.
- Tappy 2015a Tappy, R. E. 2015a. Chapter 2.3: Iron Age IIA-B: Samaria. In: Gitin 2015. Vol. I: 189-212.
- Tappy 2015b Tappy, R. E. 2015b. Chapter 3.2: Iron Age IIC: Samaria. In: Gitin 2015. Vol. I: 327-344.
- Tatum 2003 Tatum, L. 2003. Jerusalem in Conflict: The Evidence for the Seventh-Century B.C.E. Religious Struggle over Jerusalem. In: Vaughn, A. G. and Killebrew, A. E. eds. *Jerusalem in Bible and Archaeology the First Temple Period*. Atlanta. 291-306.
- Tebes 2011 Tebes, J. M. 2011. The Pottery Assemblage of the Jerusalem's Neo-Babylonian Destruction Level: A Review and Discussion. *Antiquo Oriente* 9: 277-341.
- Thareani 2011 Thareani, Y. 2011. *Tel 'Aroer: The Iron Age II Caravan Town and the Hellenistic-Early Roman Settlement. The Avraham Biran (1975-1982) and Rudolph Cohen (1975-1976) Excavations (Annual of the Nelson Glueck School of Biblical Archaeology Hebrew Union College-Jewish Institute of Religion No. VIII)*. Jerusalem.
- Trigger 2006 Trigger, B. G. 2006: *A History of Archaeological Thought*. Cambridge.
- Tufnell 1953 Tufnell, O. 1953. *Lachish III. The Iron Age*. Oxford
- Tushingham 1985 Tushingham, A.D. 1985. *Excavations by Kathaleen M. Kenyon in Jerusalem, 1961-1967*. Vol. I. Toronto.

- Ussishkin 1977 Ussishkin, D. 1977. The Destruction of Lachish by Sennacherib and the Dating of the Royal Judean Storage Jars. *Tel Aviv* 4: 28-60.
- Ussishkin 2004 Ussishkin, D. 2004. *The Renewed Archaeological Excavations at Lachish (1973-1994)* (Monograph Series of the Institute of Archaeology 22) Tel Aviv.
- Ussishkin 2011 Ussishkin, D. 2011. The Dating of the *lmlk* Storage Jars and its Implications: Rejoinder to Lipschits, Sergi and Koch. *Tel Aviv* 38: 220-240.
- Ussishkin 2012 Ussishkin, D. 2012. *lmlk* Seal Impressions Once Again: A Second Rejoinder to Oded Lipschits. *Antiquo Oriente* 10: 13-23.
- Uziel and Gadot 2010 Uziel, J. and Gadot, Y. 2010. The 'Cup-and-Saucer' Vessel: Function, Chronology, Distribution and Symbolism. *Israel Exploration Journal* 60: 41-57.
- Uziel and Zanton 2015 Uziel, J. and Zanton, N. 2015. Recent Excavations Near the Gihon Spring and their Reflection on the Character of Iron II Jerusalem, *Tel Aviv* 42: 233-250.
- Van der Leeuw 1984 Van der Leeuw, S. E. 1984. Dust to Dust: A Transformational View of the Ceramic Cycle. In: Van der Leeuw and Pritchard 1984: 707-774.
- Van der Leeuw and Pritchard 1984 Van der Leeuw, S. E. and Pritchard A. C. 1984. (Eds.). *The Many Dimensions of Pottery, Ceramics in Archaeology and Anthropology*. Amsterdam.
- Vanderhooft and Lipschits 2007 Vanderhooft, D. and Lipschits, O. 2007. A New Typology of the Yehud Stamp Impressions. *Tel Aviv* 34: 12-37.
- Vaughn 2016 Vaughn, A.G. 2016. Addendum: *lmlk* seal impressions in light of current debate. In: Bunimovitz and Lederman 2016: 498-501.
- Vitto 2011 Vitto, F. 2011. A First Century CE Mint South of Jerusalem? Archaeological context. In: Amit, D., Stiebel, D. G. and Peleg-Barkat, O. (eds.). *New Studies in the Archaeology of Jerusalem and its Region* Vol. V: *7-15.
- Volssem 1987 Volssem, Van, C, L. 1987. *The Babylonian Period in the Region of Benjamin (586-538 B.C.)* M.A. thesis. Institute of Holy Land Studies. Jerusalem.
- Vriezen1994 Vriezen, K. J. H. 1994. *Die Ausgrabungen Unter der Erlöserkirche im Muristan, Jerusalem (1970-1974)*. Wiesbaden.
- Waldbaum 1994 Waldbaum, J., C. 1994. Early Greek Contacts with the Southern Levant, ca. 1000-600 B.C.: The Eastern Perspective. *Bulletin of the American Schools of Oriental Research* 293: 53-66.
- Waldbaum 2015 Waldbaum, J. C. 2015. Chapter 4.3: Iron Age I-II: Greek Imports. In: Gitin 2015. Vol. II: 509-531.
- Waldbaum and Magness 1997 Waldbaum, J. C. and Magness, J. 1997. The Chronology of Early Greek Pottery: New Evidence from Seventh-Century B. C. Destruction Levels in Israel. *American Journal of Archaeology*. Vol. 101: 23-40.

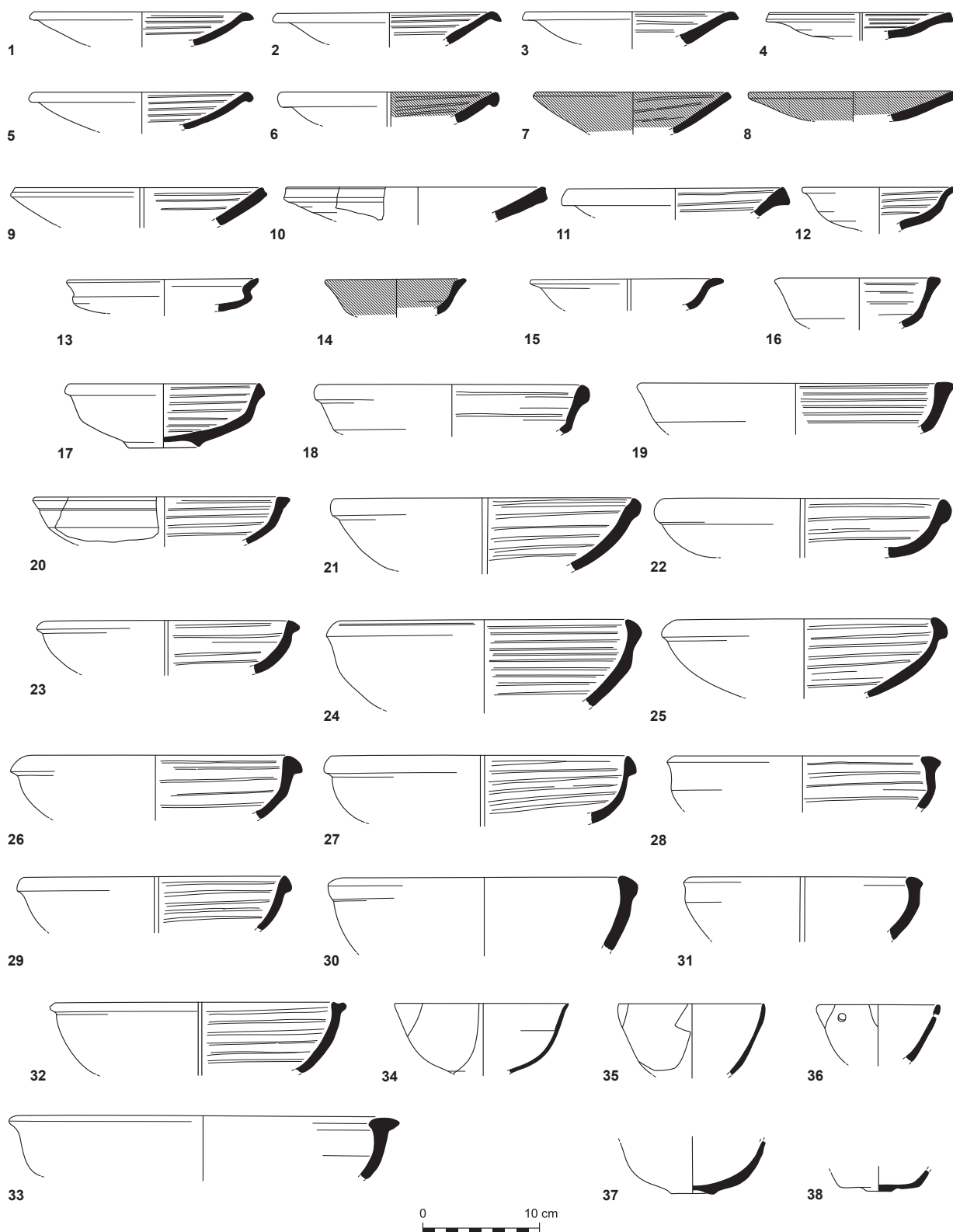

- Wampler 1947 Wampler, J.C. 1947. *Tell En-Nasbeh, Excavated under the direction of the late William Frederic Bade. II: The Pottery*. Berkely and New Haven.
- Winderbaum 2015 Winderbaum, A. 2015. Lion Seal Impressions. In: Mazar 2015: 541-543.
- Wood 1990 Wood, B. G. 1990. *The Sociology of Pottery in Ancient Palestine. The Ceramic Industry and the Diffusion of Ceramic Style in the Bronze and Iron Ages*. Journal for the Study of the Old Testament Supplement Series 103 Monographs 4. Worcester.
- Yellin and Cahill 2004 Yellin, J., and Cahill, J. M. 2004. Rossette-stamped Handles: Instrumental Neutron Activation Analysis. *Israel Exploration Journal* 54: 191-213.
- Yezerki 1999 Yezerki, I. 1999. Burial Cave Distribution and the Borders of the Kingdom of Judah toward the end of the Iron Age. *Tel Aviv* 26: 253-270.
- Yezerki 2006 Yezerki, I. 2006. Iron Age Pottery. In: Geva 2006: 84-93.
- Yezerki 2007 Yezerki, I. 2007. Pottery of Stratum V. in: Stern 2007: 86-129.
- Yezerki and Mazar 2015 Yezerki, I. and Mazar, E. 2015. Iron Age III Pottery. In: Mazar 2015: 243-298.
- Zapassky 2009 Zapassky, E. 2009. Volume Estimation of Four Iron Age Holemouth Jars. In: Greenhut and De Groot 2009: 111-114.
- Zertal 2003 Zertal, A. 2003. The Province of Samaria (Assyrian Samerina) in the Late Iron Age (Iron Age III). In: Lipschits, O. and Blenkinsopp, J. (eds.). *Judah and the Judeans in the Neo-Babylonian Period*. Winona Lake: 377-412.
- Zevit 2009 Zevit, Z. 2009. Is there an Archaeological Case for Phantom Settlement in the Persian Period? *Palestine Exploration Quarterly* 141: 124-137.
- Zimhoni 1990 Zimhoni, O. 1990. Two Ceramic Assemblages from Lachish Levels III and II. *Tel Aviv* 17: 3-52.
- Zimhoni 1997 Zimhoni, O. 1997. Lachish Levels V and IV: Comments on the Material Culture of Judah in the Iron Age II in Light of the Lachish Repertoire. In: Zimhoni, O. *Studies in the Iron Age Pottery of Israel: Typological, Archaeological and Chronological Aspects* (Tel Aviv University Occasional Publications 2). Tel Aviv: 57-178.
- Zimhoni 2004a Zimhoni, O. 2004a. The Pottery of Levels V and IV and Its Archaeological and Chronological Implications. In: Ussishkin 2004: 1643-1788.
- Zimhoni 2004b Zimhoni, O. 2004b. The Pottery of Levels III and II In: Ussishkin 2004: 1789-1900.

- Zorn 1993 Zorn, J. R. 1993. Tell en-Naşbeh: *A Re- evaluation of the Architecture and Stratigraphy of the Early Bronze Age, Iron Age and Later Periods*. Ph.D. dissertation. University of California, Berkeley.
- Zorn 1997 Zorn, J.R. 1997. An Inner and outer gate complex at Tell en-Nasbeh. *Bulletin of the American Schools of Oriental Research* 307: 53-66.
- Zorn 2001 Zorn, J. R. 2001. Wedge and circle-impressed pottery: An Arabian connection. In: Wolf, S. R. (ed.). *Studies in the Archaeology of Israel and Neighboring Lands, in Memory of Douglas L. Esse*. Chicago, Atlanta: 689-698.
- Zorn 2003 Zorn, J.R. 2003. Tell en-Naşbeh and the Problem of the Material Culture of the Sixth Century In: Lipschits, O. and Blenkinsopp, J. (eds.). *Judah and the Judeans in the Neo-Babylonian Period*. Winona Lake, Indiana. :413-450.
- Zorn, Yellin and Hayes 1994 Zorn, J. R., Yellin, J. and Hayes, J. 1994. The M(W)ŞH Stamp Impressions and the Neo- Babylonian Period. *Israel Exploration Journal* 144: 161-183.
- Zuckerman 2012 Zuckerman, S. 2012. The Pottery of Stratum 9 (The Persian Period). In: De Groot and Bernick-Greenberg 2012b: 31-56.

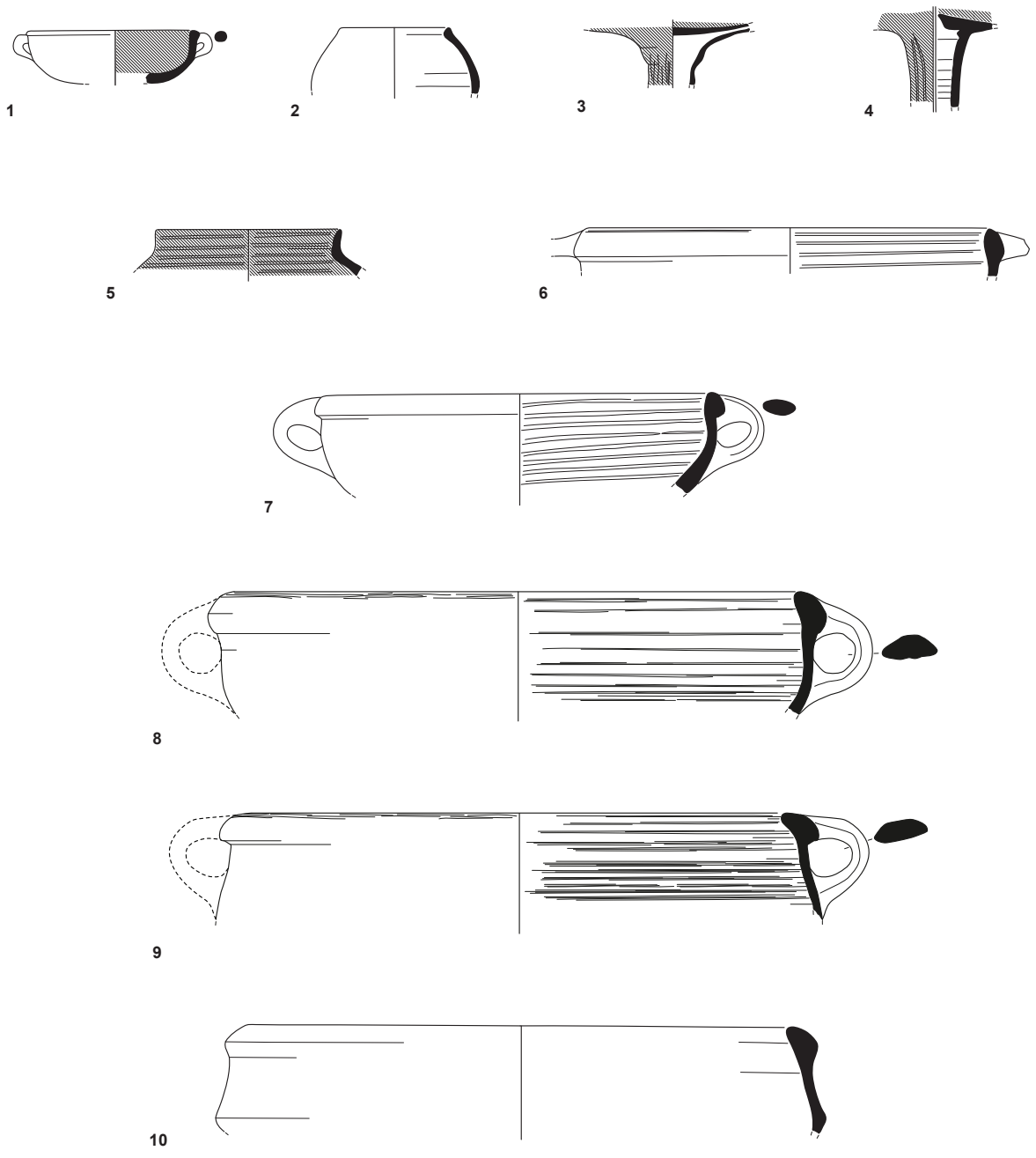
לוחות כלי החרס

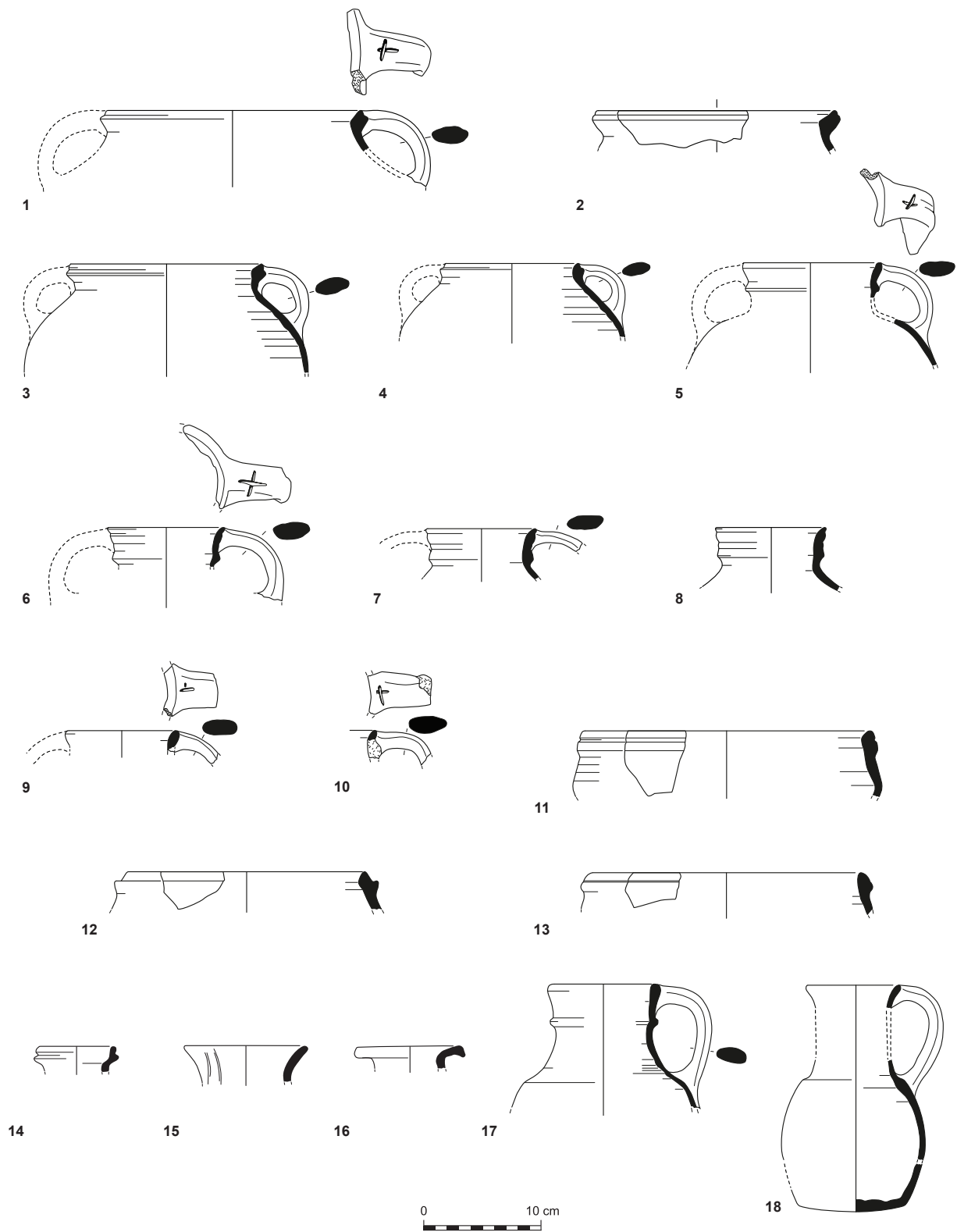
לווח 1: רמת רחל, שטח D3, כלי חרס מרובע D87-86 לוקוס 12116

No.	Object	Reg. No.	Locus	Type	Level	Description
1	Bowl	1581/3	12116	B2.2	817.91	Brown clay, self wash and dense burnish inside
2	Bowl	1607/5	12116	B2.2		Reddish brown clay, red slip and dense burnish inside
3	Bowl	1614/1	12113	B2.2		Brown clay, gray core, self wash and burnish inside
4	Bowl	1524/1	12160	B2.2	818.10	Brown clay, red wash and sparse wheel burnish inside, white grits

No.	Object	Reg. No.	Locus	Type	Level	Description
5	Bowl	1607/6	12116	B2.2		Brown clay, self wash and burnish inside
6	Bowl	1607/7	12116	B2.2		Reddish brown clay, gray core, red slip and uneven burnish inside
7	Bowl	1526/1	12160	B3	818.05	Light brown clay, red slip and dense burnish on both sides
8	Bowl	1514/4	12103	B3	818.04	Brown clay, red slip and wheel burnish on both sides
9	Bowl	1739/3	12148	B2.1	817.83	Brown clay, few burnish lines outside, pinkish wash and burnish inside
10	Bowl	1678/3	12140	B2.1	818.10	Reddish brown clay, many very small white grits, eroded - no external treatment?
11	Bowl	1618/3	12116	B2.2		Brown clay, self wash inside, dense burnish with intervals inside
12	Bowl	1581/4	12116	B9	817.91	Light brown clay, red slip and dense burnish inside, white grits
13	Bowl	1575/4	12102	Misc.	817.94	Reddish brown clay, self wash, small white grits
14	Bowl	1688/3	12144	B8	818.04	Reddish brown clay, gray core, self wash and burnish on both sides
15	Bowl	1739/4	12148	B9	817.83	Light brown clay, light red and brown surface inside, few burnish lines inside
16	Bowl	1545/2	12105	B9 .1	817.90	Brown clay, red slip and burnish inside and on rim, dark and white grits
17	Bowl	1643/4	12129	B7	818.14	Reddish brown clay, brown core, self wash and burnish (2 mm intervals) inside and on rim
18	Bowl	1569/2	12103	B9.1	817.86	Yellowish surface, gray-brown core, burnish inside and on rim, white grits
19	Bowl	1555/1	12107	B9.1	817.99	Reddish brown surface, brown core, pinkish wash and burnish inside and on rim, many small white grits
20	Bowl	1618/2	12116	B9 .1		Reddish brown clay, brown core, pinkish self wash inside and on rim, many white grits
21	Bowl	1511/6	12101	B7	818.12	Light gray wash outside, burnish inside and on rim, brown core, white grits
22	Bowl	1511/5	12101	B7	818.12	Light brown clay, light orange wash and burnish inside, gray core
23	Bowl	1721/2	12148	B7	817.89	Reddish brown clay, self wash and burnish inside and on rim, many white grits
24	Bowl	1553/2	12103	B7		Brown clay, pinkish wash and uneven wheel? burnish inside and on rim, white grits
25	Bowl	1643/5	12129	B7	818.14	Reddish brown clay, light brown core, self wash and burnish inside
26	Bowl	1575/3	12102	B7	817.94	Brown clay, pinkish wash and sparse burnish inside and on rim
27	Bowl	1511/7	12101	B7	818.12	Reddish brown clay, brown core, pinkish self wash and burnish inside and on rim
28	Bowl	1618/4	12116	B7		Light brown clay, yellowish slip and burnish inside
29	Bowl	1701/2	12144	B7	818.01	Yellowish clay, gray core, burnish lines inside
30	Bowl	1678/2	12140	B7	818.10	Reddish brown surface outside, gray inside, burnish inside and on rim
31	Bowl	1529/3	12103	B7	817.99	Light brown - beige, few grits, some burnish lines inside
32	Bowl	1570/1	12107	B13	817.96	Reddish brown clay, brown core, pinkish wash and burnish inside and on rim, many white grits, the rim is everted slightly incised like a shallow tunnel is in the middle
33	Bowl	1724/1	12153	B24	817.95	Reddish brown surface outside, light brown-red wash and burnish inside and on rim, black core, flat rim turns inside and outside
34	Bowl	1721/1	12148	B10	817.89	Reddish brown to whitish surface, reddish clay and core
35	Bowl	1552/1	12105	B10		Light brown to gray surface outside, reddish to brown inside, gray core well fired, few white grits
36	Bowl	1646/4	12130	B10	818.02	Gray to light brown clay outside, light brown- beige inside, gray core, mending hole under rim
37	Bowl	1589/4	12116	B12	817.85	Light brown to reddish clay outside, orange brown inside, gray core, only the base and lower part of the body
38	Bowl	1607/8	12116	B12		Brown surface inside, light brown surface outside, gray core, only the base

לוח 2: רמת רחל, שטח D3, כלי חרס מרובע D86-86, לוקוס 12116 (המשך)

לוח 3: רמת רחל, שטח D3, כלי חרס מרובע D86-86, לוקוס 12116 (המשך)

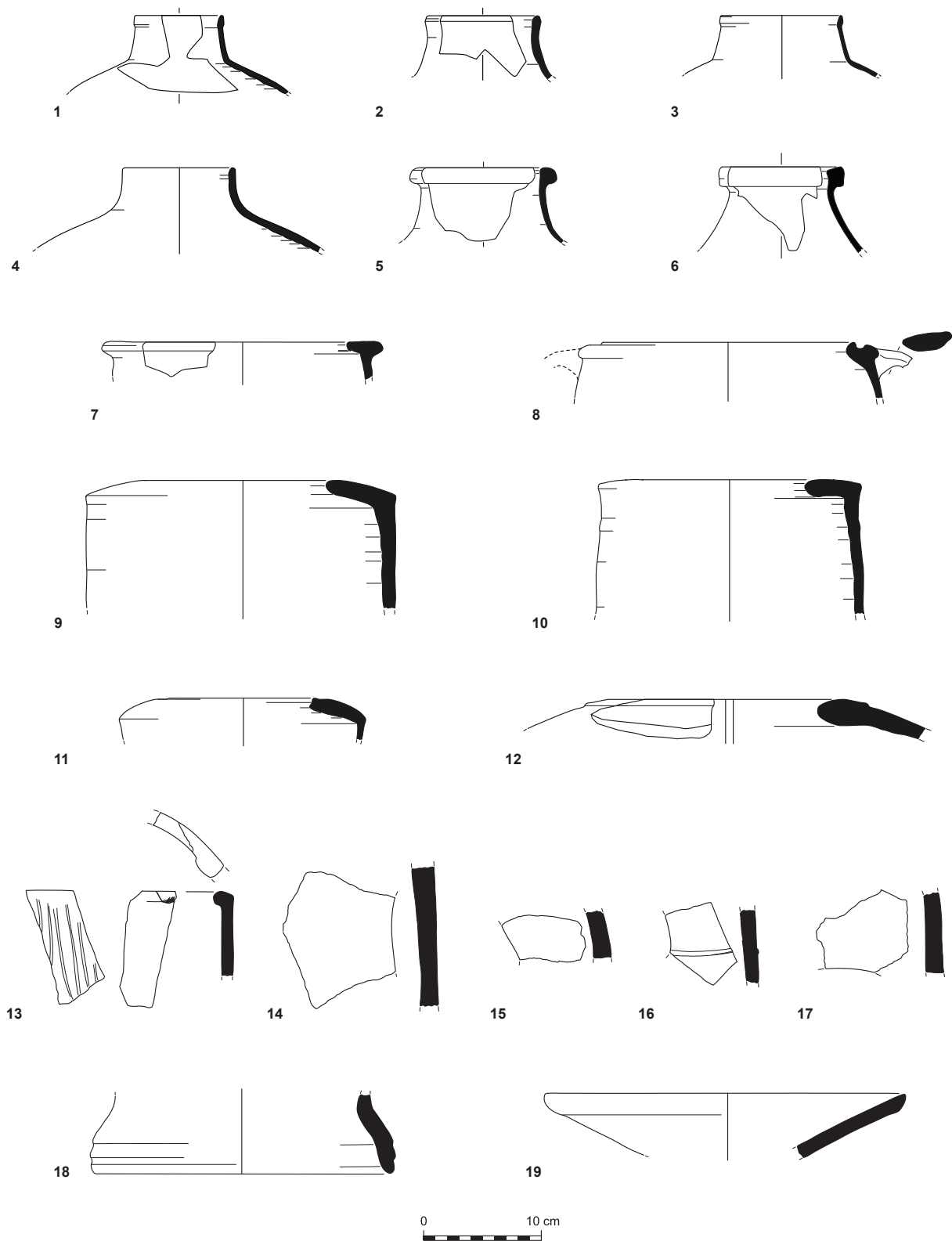

לוה 2: רמת רחל, שטח D3, כלי חרס מרובע D86-86, לוקוס 12116 (המשך)

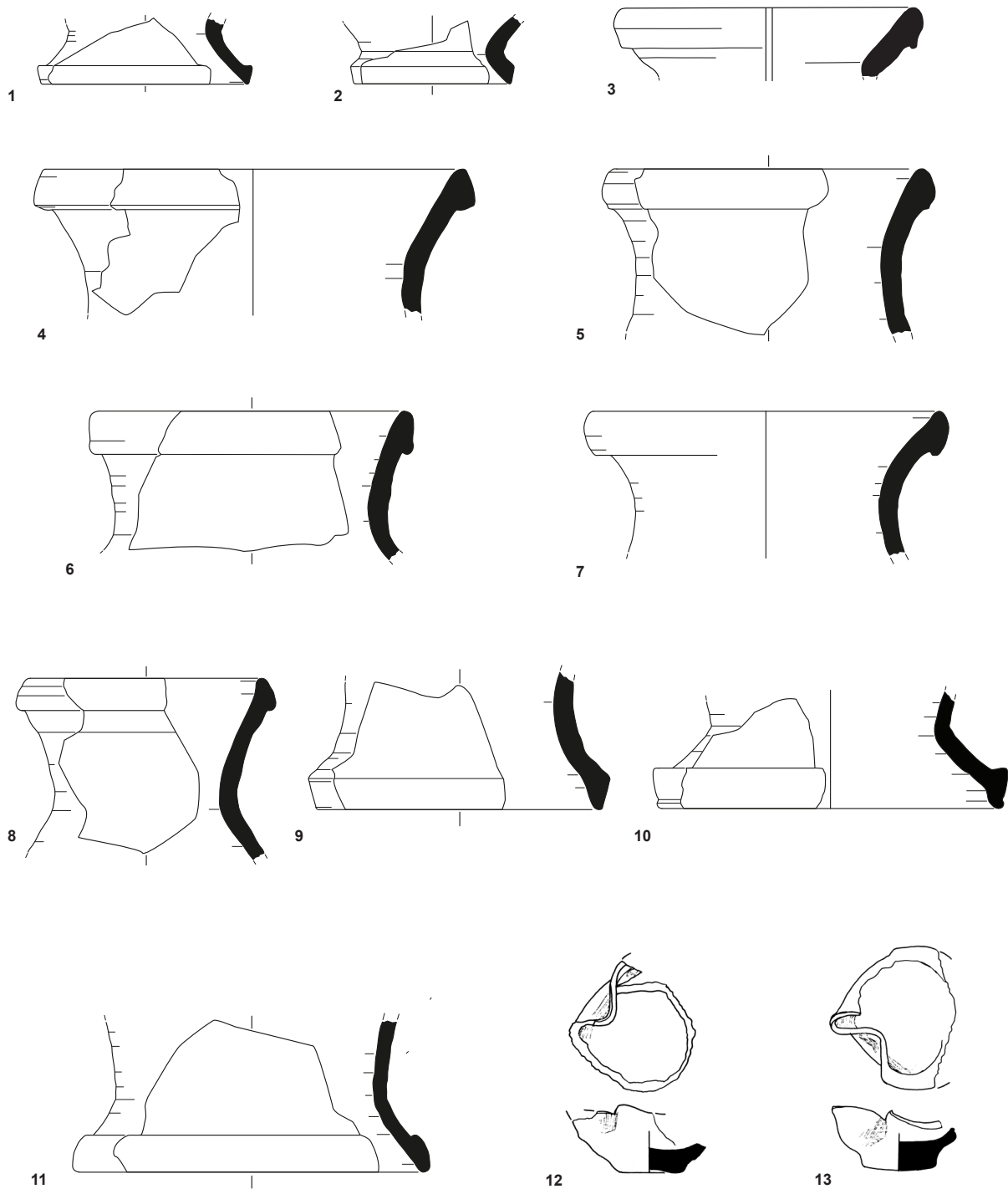
No.	Object	Reg. No.	Locus	Type	Level	Description
1	Bowl	1710/1	12149	B34	818.16	Reddish brown clay, red slip inside, brown-gray core, many small white grits, small bowl with handle
2	Bowl	1701/1	12144	Misc.	818.01	Reddish brown clay, many small white grits
3	Chalice	1514/3	12103	CH	818.04	Brown clay with many small white grits, red slip, burnish inside bowl and vertical burnish outside foot
4	Chalice	1529/4	12103 12123	CH	817.99	Reddish brown clay, red slip, , vertical burnish outside on foot, few signs of concentric? Burnish on bowl, part of the foot and bowl
5	Krater	1862/1	12140	K3	818.16	Reddish brown clay, gray core, light pinkish wash or slip, burnish outside and inside the rim, few grits
6	Bowl/krater	1513/4	12102	B7/K1	818.04	Pinkish surface, brown clay, burnish inside and on rim
7	Bowl/krater	1654/2	12131	B7/K1	817.8	Reddish brown clay, pinkish self wash and burnish inside and on rim, many white grits
8	Krater	1739/2	12148	K1	817.83	Yellowish surface outside, reddish brown and burnish lines inside
9	Krater	1513/2	12102	K1	818.04	Reddish brown clay, gray core, burnish on rim and inside, grits. Very similar to sherd 1681/1 l. 12143
10	Krater	1614/2	12113	K1		Pinkish surface, gray core, burnish inside and of upper part of the rim, white grits

לוה 3: רמת רחל, שטח D3, כלי חרס מרובע D86-86, לוקוס 12116 (המשך)

No.	Object	Reg. No.	Locus	Type	Level	Description
1	Cooking pot	1618/1	12116	CP1		Reddish brown clay, open without neck, potter's mark on handle X
2	Cooking pot	1513/1	12102	CP1	818.04	Dark brown clay, open without neck
3	Cooking pot	1607/3	12116	CP1		Reddish brown clay and black, open without neck
4	Cooking pot	1575/2	12102	CP1	817.94	Reddish brown clay, open without neck
5	Cooking pot	1589/1	12116	CP2	817.85	Reddish brown clay, neck with one ridge, potter's mark on handle X
6	Cooking pot	1562/2	12113	CP2	817.92	Reddish brown clay and core, potter's mark on handle X
7	Cooking pot	1581/2	12116	CP2	817.91	Reddish brown clay, neck with ridge
8	Cooking pot	1607/4	12116	CP2		Reddish brown clay, neck with ridge
9	Cooking pot	1739/1	12148	CP2	817.83	Reddish brown clay, neck with ridge? or cooking jug, potter's mark on handle x
10	Cooking pot	1624/1	12123	CP1/2?	817.45	Reddish brown clay, neck with ridge?, potter's mark on handle
11	Cooking pot	1624/2	12123	CP3	817.45	Reddish brown and black surface clay, 8th cent. Type
12	Cooking pot	1543/2	12103	CP3	817.93	Reddish brown clay
13	Cooking pot	1670	12135	CP3		Reddish brown clay
14	Jug	1575/5	12102	JG?	817.94	White clay, ridged rim
15	Jug	1678/4	12140	JG?	818.10	Reddish brown clay, vertical burnish lines outside, many small white grits
16	Jug	1643/6	12129	JG1	818.14	Pinkish brown surface gray core, burnish inside
17	Jug	1534/1	12102	JG3	818.02	Brown clay and core, many small white grits
18	Jug	1589/2	12116	JG4	817.85	Reddish brown clay, red slip all over

לוח 4: רמת רחל, שטח D3, כלי חרס מרובע D86-86, לוקוס 12116 (המשך)

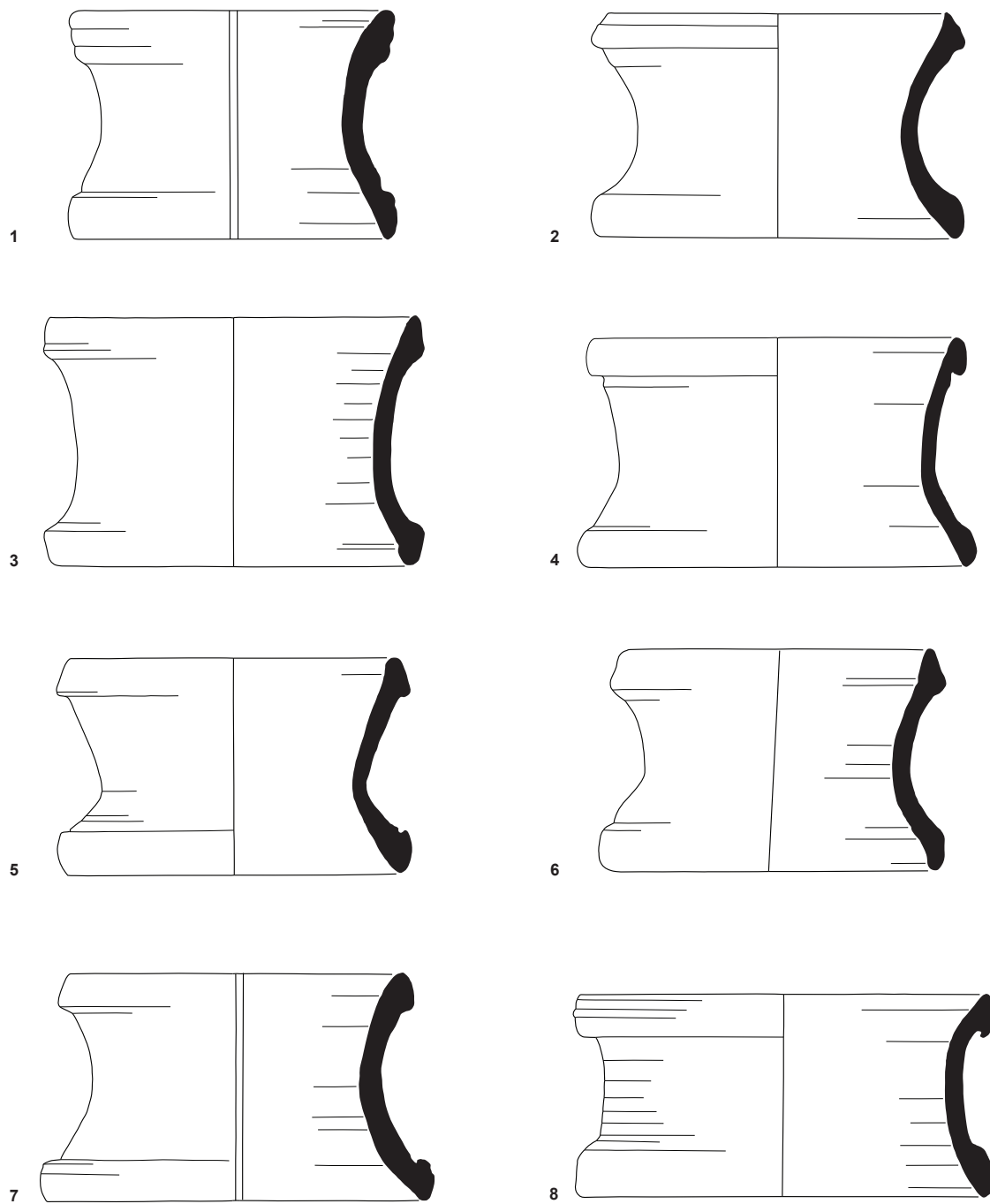
לוח 5: רמת רחל, שטח D3, כלי חרס מרובע D86-86, לוקוס 12116 (המשך)

לוח 4: רמת רחל, שטח D3, כלי חרס מרובע D86-86, לוקוס 12116 (המשך)

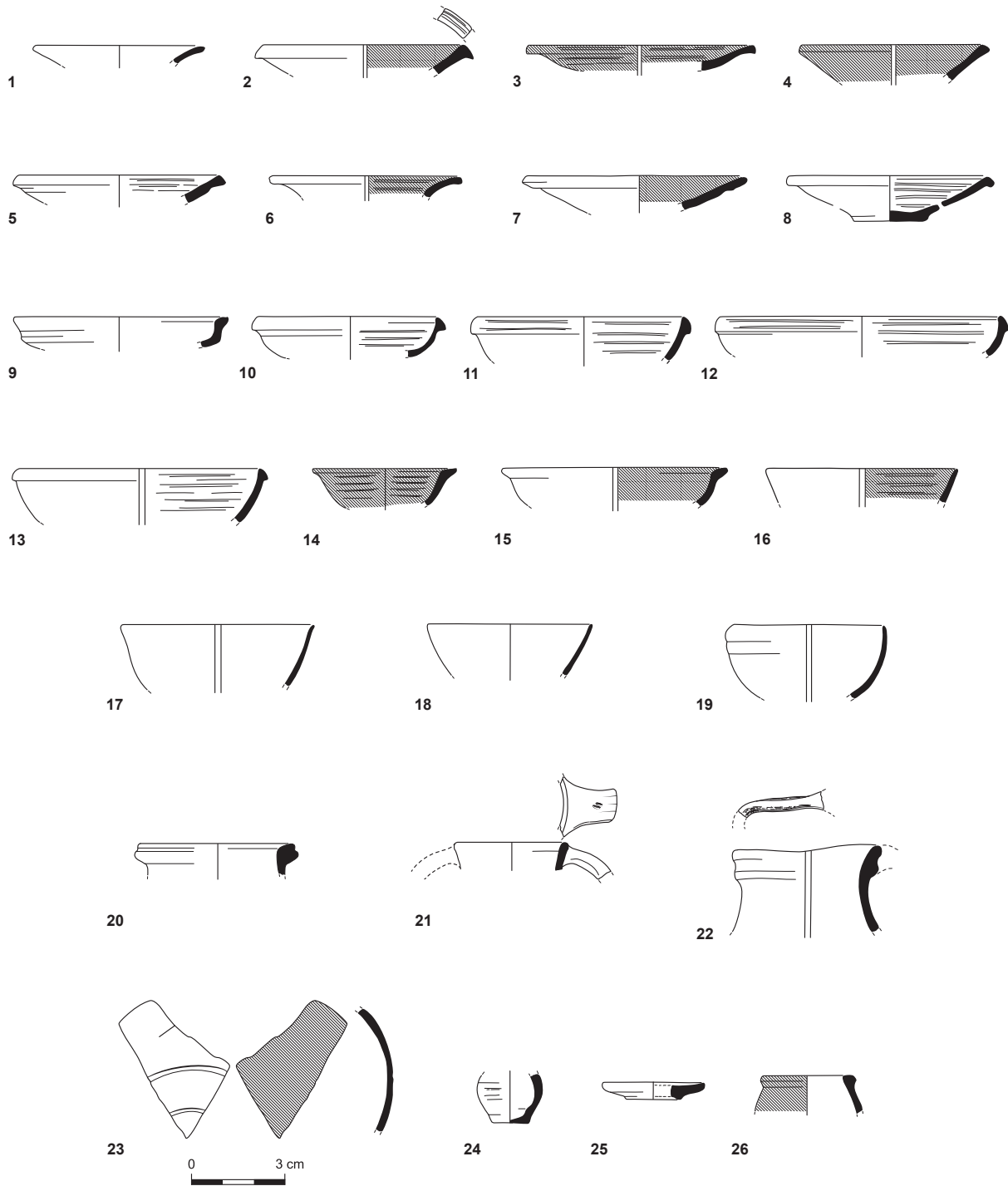
No.	Object	Reg. No.	Locus	Type	Level	Description
1	Jar	1643/3	12129	SJ1	818.14	Reddish brown and brown clay, many small white grits
2	Jar	1543/3	12103	SJ1	817.93	Brown clay, gray core, white grits
3	Jar	1646/2	12130	SJ1	818.02	Brown clay, many white grits
4	Jar	1709/1	12148	SJ1	817.97	Reddish brown outside, orange brown inside, many small and medium white grits
5	Jar	1569/1	12103	SJ2	817.86	Reddish clay, gray and reddish core, white grits
6	Jar	1514/2	12103	SJ2	818.04	Pinkish brown clay, reddish brown core, small white grits
7	Jar	1863/1	12148	HMJ4	817.74	Light brown- yellowish clay, small hole mouth jar rim turns outside and inside the wall incised lines on rim create ribbed impression
8	Jar	1646/3	12130	HMJ2	818.02	Light brown - beige, light gray core, many very small white grits, gutter rim, handle drawn from the rim
9	Jar	1511/3	12101	HMJ1	818.12	Reddish brown clay, gray core,
10	Jar	1575/1	12102	HMJ1	817.94	Light brown-purple clay, a lot of large and small white grits
11	Jar	1562/3	12113	HMJ1	817.92	Light brown surface outside, reddish brown inside gray core, tip of the rim is stepped, rim:4.5 X 1 cm
12	Pithos	1705/1	12144	P1		Pinkish light brown clay, gray core, many small white grits,
13	Stand ?	1589/3	12116	SI 3	817.85	Reddish brown clay, gray core vertical hand? Burnish lines and knob on rim, not clear if it is an open bowl from upper part of a stand or upper part of cylindrical vessel
14	Stand	1581/5	12116	ST3	817.91	Dark brown clay, gray core, many large and small white grits, the clay similar to the 'lmlk' jars, part of fenestrated e stand
15	Stand	1688/4	12144	ST3	818.04	Brown clay, gray surface, many white grits, (the clay is similar to the 'lmlk' jars), part of fenestrated stand
16	Stand	1741/2	12157	ST3	817.85	Brown clay, dark gray core, many white grits (clay similar to 'lmlk' jars). Part of fenestrated stand
17	Stand	1741/1	12157	ST3	817.85	Dark brown clay, black core, few grits, part of fenestrated stand
18	Stand	1543/4	12103	ST3	817.93	Whitish surface outside, reddish inside, gray core, white grits
19	Stand	1529/2	12103	ST3	817.99	Pinkish brown clay, gray core, many large and small white grits, maybe part of a large stand?

לוח 5: רמת רחל, שטח D3, כלי חרס מרובע D86-86, לוקוס 12116 (המשך)

No.	Object	Reg. No.	Locus	Type	Level	Description
1	Stand	1553/1	12103	ST2		Brown gray clay, dark gray core, many small white grits
2	Stand	1607/2	12116	ST2		Gray dark brown clay, dark gray core, many very small white grits
3	Stand	1511/7	12101	ST1	818.12	Reddish brown clay
4	Stand	1607/1	12116	ST1		Light brown - beige clay, gray core, white grits
5	Stand	1511/2	12101	ST1	818.12	Reddish brown clay, gray core white grits
6	Stand	1544/2	12105	ST1	817.96	Light brown clay, gray core, large mainly white grits
7	Stand	1544/1	12105	ST1	817.96	Pinkish brown clay, brown core, few grits
8	Stand	1643/2	12129	ST1	818.14	Reddish clay, dark gray core,
9	Stand	1543/1	12103	ST1	817.93	Light pinkish clay, light brown and pinkish core, white grits
10	Stand	1581/1	12116	ST1	817.91	Reddish brown clay, gray core, many white small and large grits
11	Stand	1643/1	12129	ST1	818.14	Light brown clay, gray core, many large and medium white grits
12	Lamp	1678/1	12140	L2	818.10	Reddish brown, brown core, white grits, ash signs
13	Lamp	1851/1	12148	L1	817.83	Brown, many white and dark grits

לוח 6: רמת רחל, שטח D3, כלי חרס מרובע D86-86, לוקוס 12116 (המשך)

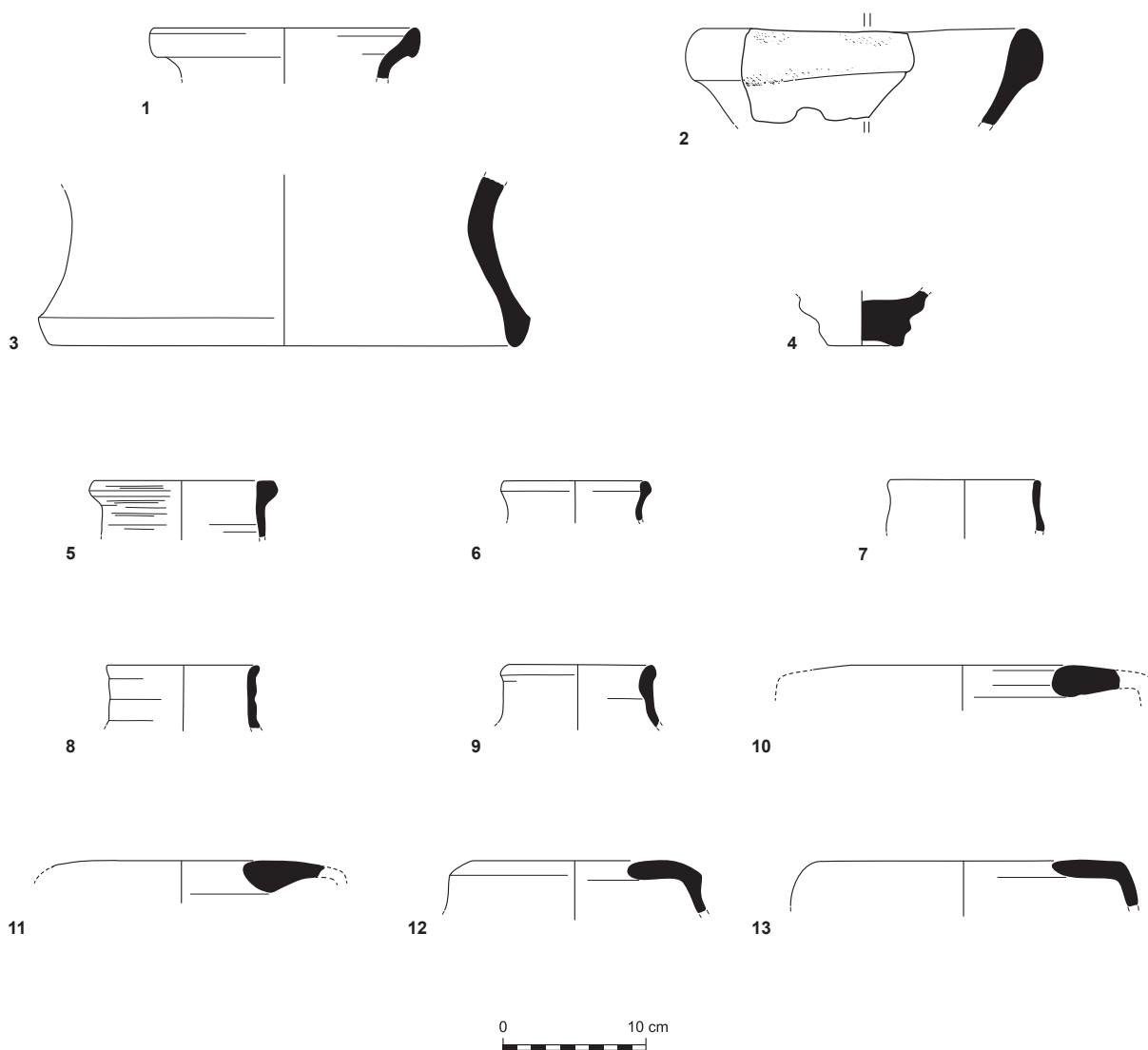
לוח 7: רמת רחל, שטח D3, כלי חרס מרובע D128, לוקוס 12197

לוח 6: רמת רחל, שטח D3, כלי חרס מרובע D86-86, לוקוס 12116 (המשך)

No.	Object	Reg. No.	Locus	Type	Level	Description
1	Stand	1688/5	12144	ST1	818.04	Reddish brown clay, dark gray core
2	Stand	1654/3	12131	ST1	817.8	Reddish brown clay, gray core,
3	Stand	1607/9	12116	ST1		Reddish clay, dark gray core, white grits.
4	Stand	1649/1	12131	ST1	817.98	Light brown clay, light gray core, many very small white grits and few large ones.
5	Stand	1513/5	12102	ST1	818.04	Light brown- gray (greenish- gray in parts) clay, light gray core, many white grits
6	Stand	1562/1	12113	ST1	817.92	Reddish-pinkish brown clay, dark gray core
7	Stand	1646/5	12130	ST1	818.02	Pinkish clay, gray core, many small and large white grits
8	Stand	1688/2	12144	ST1	818.04	Light pinkish brown clay, gray core, many small and few white grits

לוח 7: רמת רחל, שטח D3, כלי חרס מרובע D128, לוקוס 12197

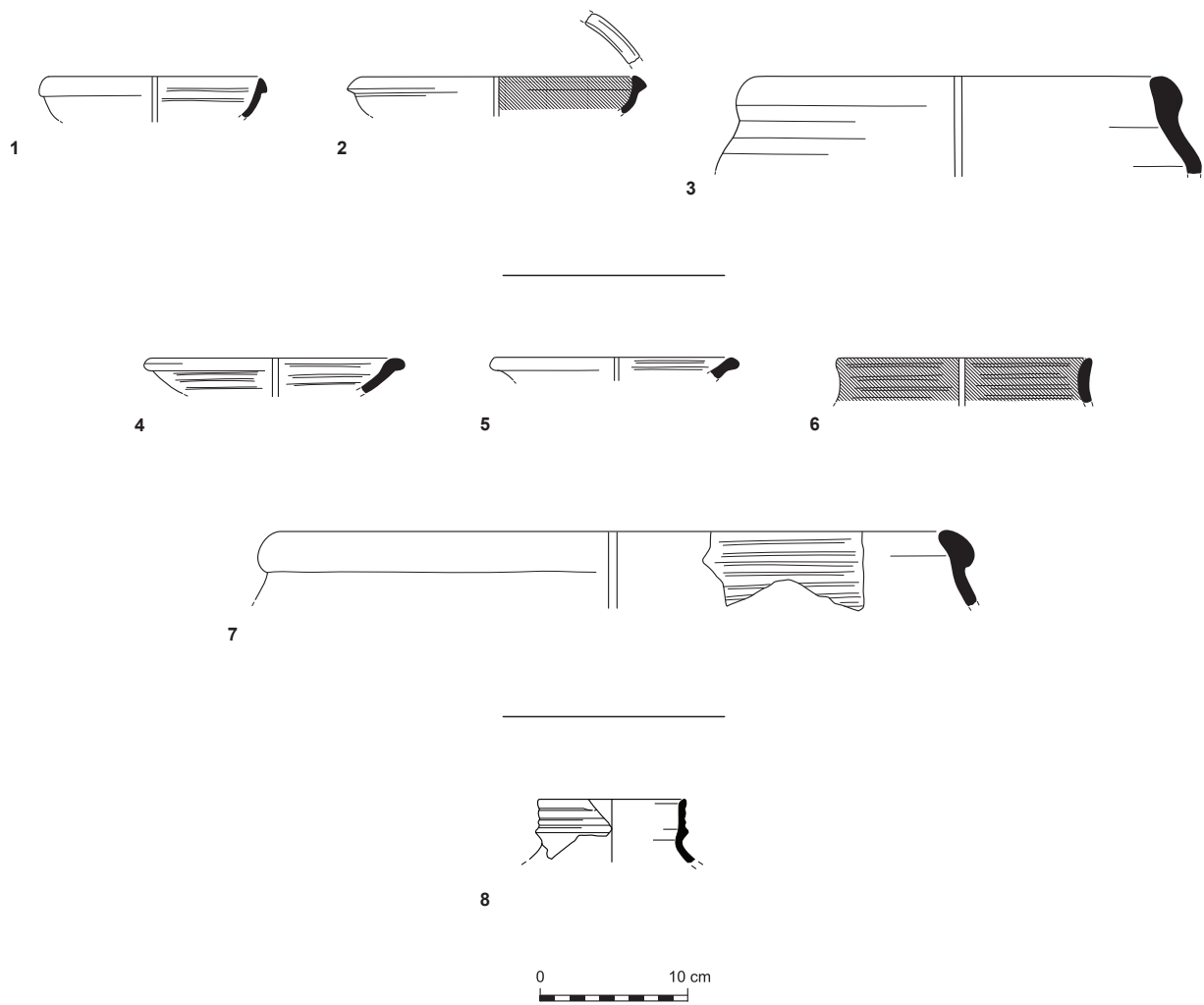
No.	Object	Reg. No.	Locus	Type	Description
1	Bowl	7972/6	12187	B2.1	Reddish brown
2	Bowl	7972/5	12187	B2.2	Brown, slip inside? Remnant of burnish on rim and outside
3	Bowl	7990/1	12191	B2.2	Brown red slip and dense burnish both sides.
4	Bowl	8023/1	12205	B3	Brown, pinkish slip and dense burnish both sides
5	Bowl	7982/2	12196	B2.2	Brown, self reddish wash and burnish inside, (0.5 interval)
6	Bowl	7991/5	12196	B2.1	Brown, red slip inside, burnish (dark paint on rim?)
7	Bowl	7991/6	12196	B2.1	Brown light and reddish outside, red slip inside, irregular burnish
8	Bowl	8020/3	12199	B2.2	Brown, pinkish wash and burnish inside, (2-3 mm interval)
9	Bowl	7972/3	12187	B9?	Brown, pinkish self wash and burnish
10	Bowl	8012/2	12204	B5	Reddish brown, white grits burnish inside,
11	Bowl	7972/2	12187	B5	Brown, pinkish self wash and burnish both sides
12	Bowl	7972/4	12187	B7	Reddish brown, self wash and burnish inside
13	Bowl	7982/1	12196	B5	Brown outside, self wash inside, burnish inside (0.5 interval)
14	Bowl	7991/4	12196	B8	Brown, red slip and dense burnish both sides
15	Bowl	7971/1	12187	B9	Brown, red slip and burnish inside
16	Bowl	7991/7	12196	B11	Brown, pinkish wash, and dense burnish inside
17	Bowl	8020/2	12199	B10	Light brown, thin wall.
18	Bowl	7990/2	12191	B10	Light brown outside, orange and gray inside
19	Bowl	7991/1	12196	B10	Reddish clay, gray core.
20	Cooking pot	8000/2	12199	CP1	Reddish brown
21	Cooking pot	8012/3	12204	CP2	Dark brown, potter's mark of two small incised lines.
22	Jug	7982/4	12196	JG3	Gray large white grits, close to the base
23	Shard	7991/8	12196	Misc.	Reddish pink clay, very thin wall, two pairs of compass circles toward base, Cypriot- Phoenician
24	Juglet	8023/2	12205	Misc.	Light brown, smoothed and burnish inside, imitation of Cypriot- Phoenician juglet
25	Bowl	8012/1	12204	B1	Light brown many very small white grits
26	Jar	7991/3	12196	Misc.	Brown, red paint outside, grits

לוח 8: רמת רחל, שטח D3, כלי חרס מרובע D128, לוקוס 12197 (המשך)

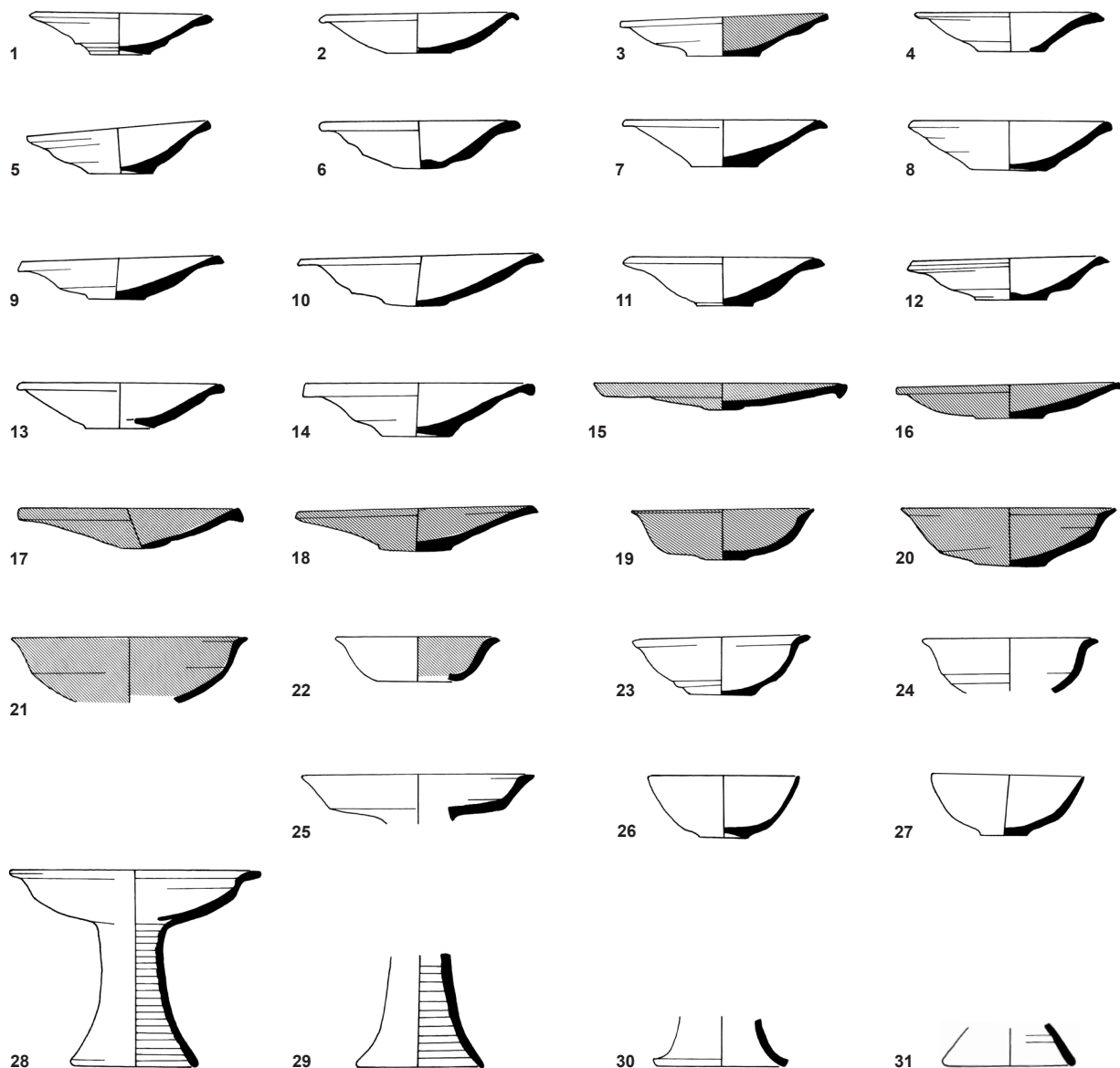
No.	Object	Reg. No.	Locus	Type	Description
1	Stand	7965/3	12187	ST2	Reddish brown, white grits
2	Stand	7982/5	12196	ST1	Reddish brown, pinkish slip and burnish outside, white grits
3	Stand	8000/1	12199	ST1	Light brown, white and dark large grits
4	Lamp	8012/4	12204	L1	Reddish brown, few white grits.
5	Jar	7982/6	12196	SJ2	Reddish brown, pinkish slip and burnish outside, white grits
6	Jar	7990/3	12191	SJ1	Dark brown, small white grits
7	Jar	8012/5	12204	SJ1	Dark brown outside, reddish inside, many white grits
8	Jar	7972/1	12187	SJ1	Gray-brown, many white grits
9	Jar	7991/2	12196	SJ1	Dark brown, gray core many small white grits
10	Jar	8020/1	12199	HMJ1	Beige, many very small white grits.
11	Jar	7972/7	12187	HMJ1	Reddish orange, gray core, many white small grits
12	Jar	7965/1	12187	HMJ1	Reddish outside, brown inside
13	Jar	7965/2	12187	HMJ1	Gray, many white grits

לוח 9: רמת רחל, שטח D3, כלי חרס מריבועים D109, D129, לוקוסים (3-1) 12186, (7-4) 12184, לוקוס (8) 12211

No.	Object	Reg. No.	Locus	Type	Description
1	Bowl	7960/2	12186	B5	brown, gray core, white grits, burnish Inside.
2	Bowl	7969/1	12190	B5	Reddish brown, many white grits, self wash and sparse burnish
3	Krater	7960/1	12186	K1	pinkish brown outside, reddish brown inside, gray core. white grits.
4	Bowl	7963/1	12184	B9	Light brown, burnish on both sides
5	Bowl	7963/2	12184	B2.2	Brown, pinkish wash and slip inside
6	Bowl	7963/3	12184	K3	Gray core, gray outside, pinkish inside
7	Krater	7963/4	12190	K1	Brown, pinkish self wash , burnish inside
8	Cooking pot	8043/1	12211	CP2	Reddish brown clay, few white grits

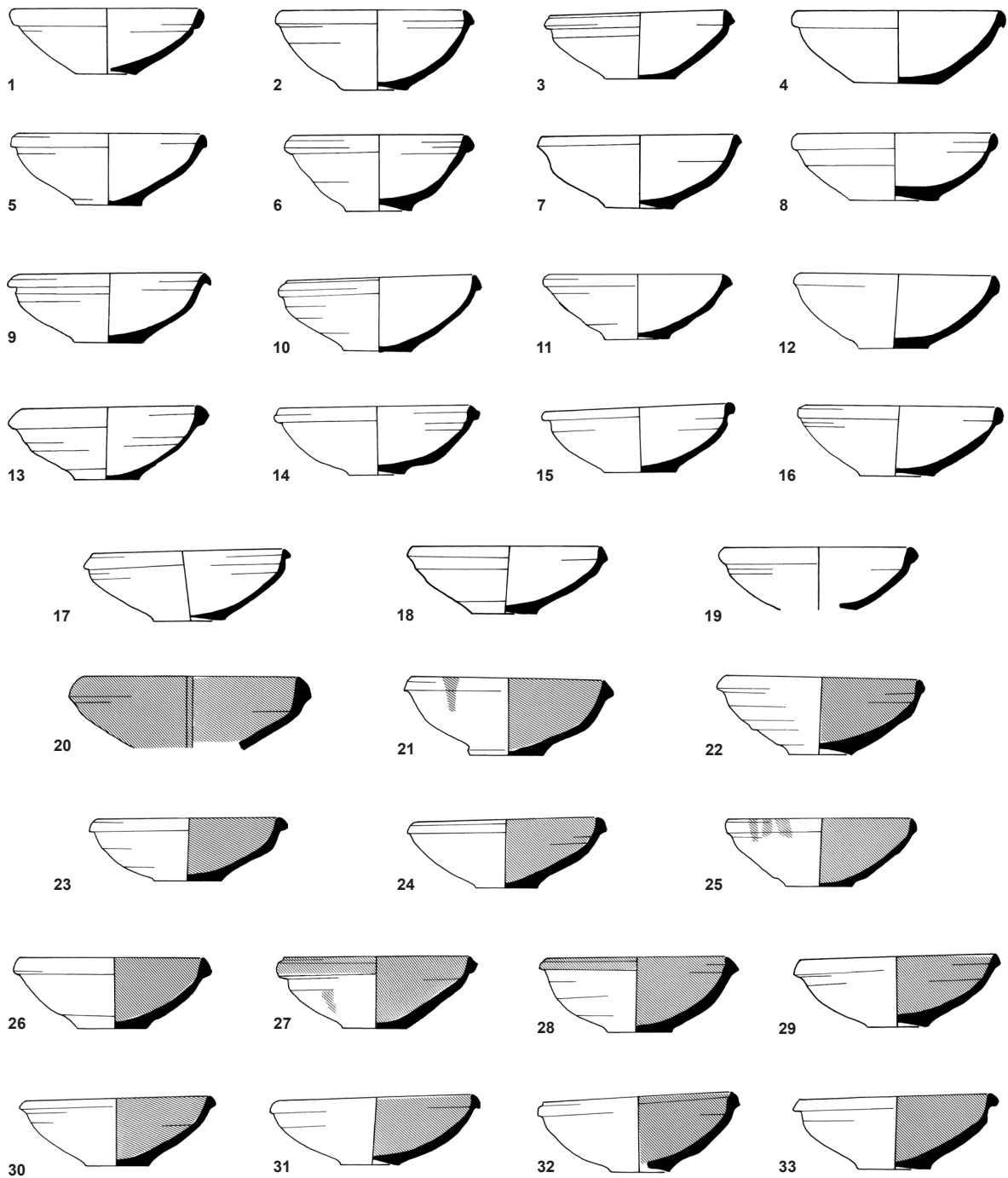

0 10 cm

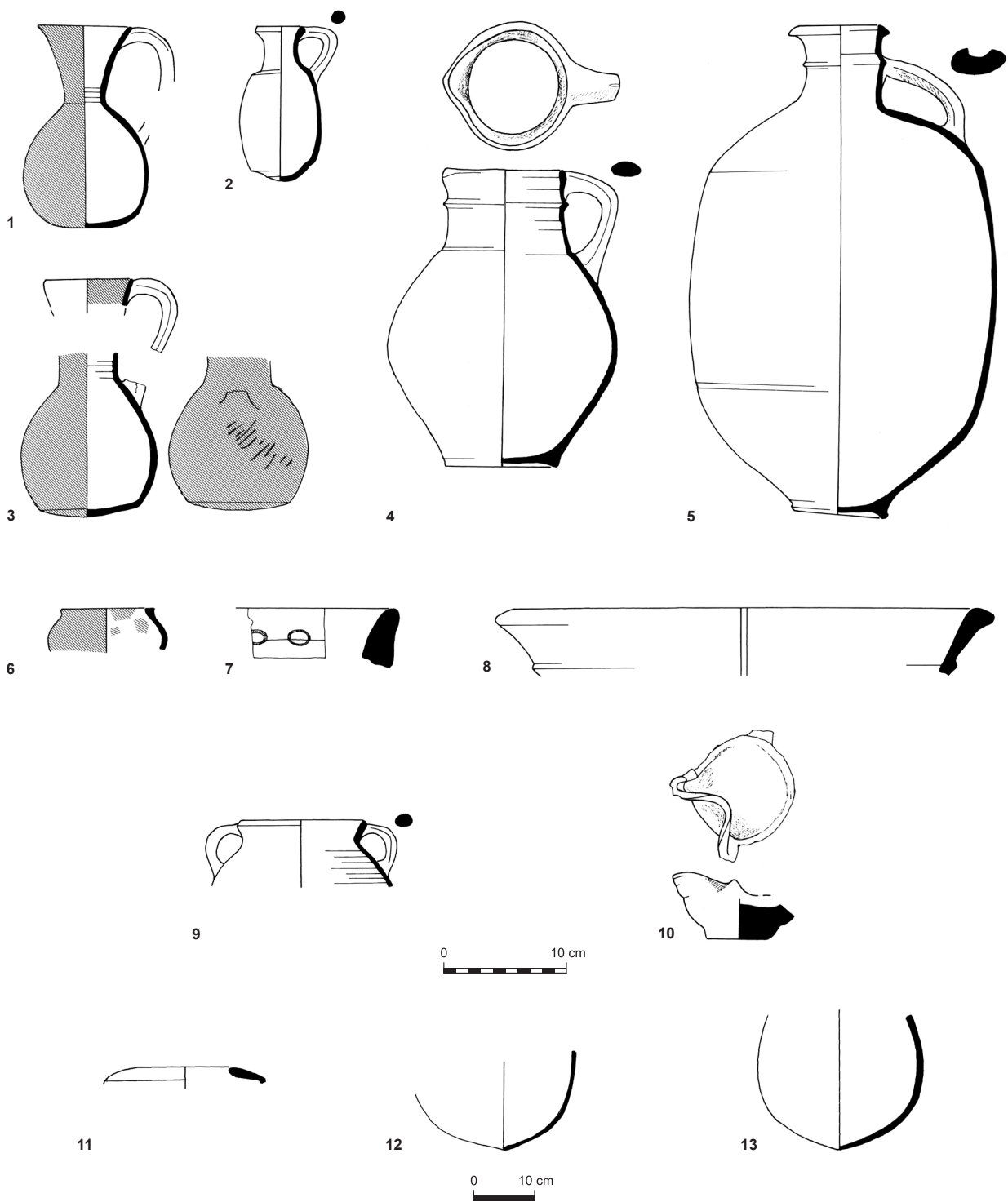
לוח 10: רמת רחל, שטח D3, כלי חרס מרובע D146, לוקוס 14109

No.	Object	Reg. No.	Type	Level	Description
1	Bowl	7526/54	B2.2	817.99	Brown clay, and light brown clay, many white grits, no external treatment on surface, except emphasized the base
2	Bowl	7526/55	B2.2	817.99	Brown clay and core, many large and small white grits. Self wash and burnish (0.4 cm. Space) inside
3	Bowl	7526/35	B2.2	817.99	Brown clay, large white grits, light red slip inside, sparse burnish 1cm space

No.	Object	Reg. No.	Type	Level	Description
4	Bowl	7526/53	B2.2	817.99	Brown clay and core, many small white and large white and dark grits. Self wash and burnish (0.4 cm. Space) inside. The base is hollowed and smoothed
5	Bowl	7526/47	B2.2	817.99	Small flat bowl, reddish brown clay, many white grits, light reddish wash inside, un burnished
6	Bowl	7530/1	B2.2	817.99	Reddish brown outside, light brown in the middle, and reddish inside, many white grits, burnish inside 0.5-0.7 cm space between lines, 0.2 cm thick of lines
7	Bowl	7526/42	B2.2	817.99	Reddish brown clay, many white grits, light slip inside, burnish 0.7 cm space
8	Bowl	7497/12	B2.2	812.28	Reddish brown clay, brown core, many large white grits, remnants of thin red slip inside, scrubbed toward base
9	Bowl	7497/11	B2.2	812.28	Light brown clay, gray core, few white and dark grits, pinkish slip and burnish c. 0.4 cm. space
10	Bowl	7526/41	B2.2	817.99	Brown clay, light reddish slip inside, white grits, regular burnish 0.5 mm. Space
11	Bowl	7526/43	B2.2	817.99	Flat bowl, brown core, reddish brown surface, few grits, burnished 1 cm space
12	Bowl	7526/46	B2.2	817.99	Small flat bowl, light brown, white grits, reddish light slip inside, burnish 0.5 cm space. Ash signs on part of the rim
13	Bowl	7508/2	B2.2	812.28	Flat bowl brown and reddish brown clay, many white grits. Burnish inside 0.7cm space
14	Bowl	7497/2	B2.2	812.28	Brown clay, pinkish slip (wash) and burnish (0.5 cm) inside.
15	Bowl	7526/19	B3	817.99	Brown clay, red slip and dense burnish without spaces inside and outside
16	Bowl	7526/5	B3	817.99	Brown clay, reddish brown wash, dense burnish (0.2 cm) inside and outside
17	Bowl	7526/10	B3	817.99	Brown clay, red slip and dense burnish lines inside and outside, almost no space between the burnish lines
18	Bowl	7526/4	B3	817.99	Brown clay, reddish brown wash and dense burnish, (0-1cm) inside and (1-2 cm) outside
19	Bowl	7526/3	B8	817.99	Brown clay, brown reddish wash inside and outside, very dense burnish inside-without space, dense burnish outside (1-2 mm)
20	Bowl	7497/1	B8	817.99	Brown clay, reddish orange slip inside and outside, dense burnish outside and inside on bottom c.0.3 cm space
21	Bowl	7526/17	B8	817.99	Brown clay, red slip and dense burnish inside and outside, almost no space between burnish lines
22	Bowl	7526/12	B13	817.99	Brown clay, red slip inside, and on rim, many small and big white grits
23	Bowl	7526/59	B9	817.99	Reddish brown and gray clay, many large dark grits, remnants of light reddish slip inside, without burnish
24	Bowl	7526/16	B9	817.99	Brown clay, white grits, burnish inside, 0.5mm space
25	Bowl	7526/14	CH	817.99	Brown clay, white grits, burnish inside and outside, partly dense without space, partly 0.5mm space
26	Bowl	7526/36	B10	817.99	Reddish brown, brown-orange clay inside, dark gray core, high fire, scrubbed close to base
27	Bowl	7526/8	B10	817.99	Dark reddish brown inside, brown gray outside, gray core. Very thin wall metallic fire. Bubble airs, small flat base
28	Chalice	7526/7	CH	817.99	Brown clay, brown self wash, burnished outside with dense lines on bowl up to 2-3 mm space and up to 5mm space on foot
29	Chalice	7526/9	CH	817.99	Brown clay, burnish outside, thin burnish lines uneven spaces between the lines, 0.2 – 0.5 cm
30	Chalice	7526/11	CH	817.99	Brown clay, light pink outside, burnish inside and outside, 0.3 - 0.5 cm space
31	Chalice	7498/1	CH	812.28	Brown clay, burnish outside, with 0.5 mm thick lines, and space of 0.2 cm between the burnish lines

לוז 11: רמת רחל, שטח D3, כלי חרס מרובע D146, לוקוס 14109 (המשך)

לוז 12: רמת רחל, שטח D3, כלי חרס מרובע D146, לוקוס 14109 (המשך)

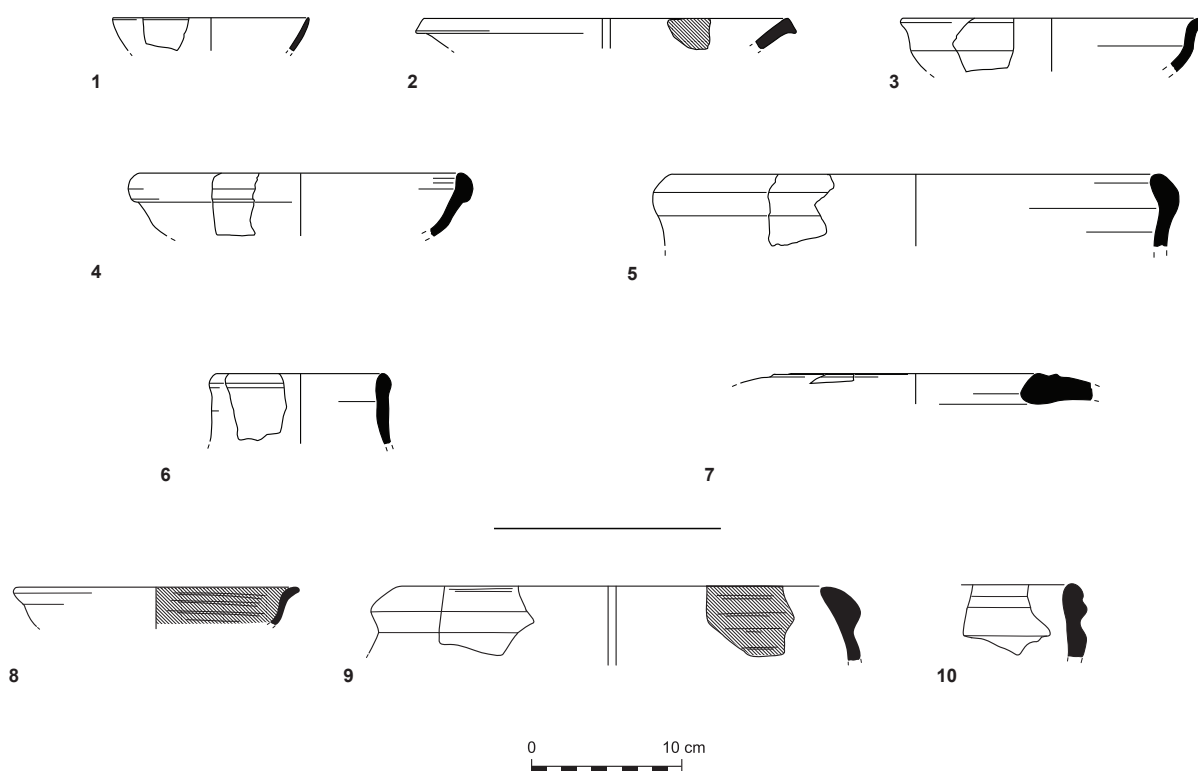
לוה 11: רמת רחל, שטח D3, כלי חרס מרובע D146, לוקוס 14109 (המשך)

No.	Object	Reg. No.	Type	Level	Description
1	Bowl	7526/56	B5	817.99	Reddish brown outside, whitish surface inside, brown core, many large white grits, scrubbed toward base
2	Bowl	7526/45	B5	817.99	Reddish brown clay, white grits, reddish slip inside and on part of the rim, burnish 0.5 cm space inside. Scrubbed toward base
3	Bowl	7526/50	B5	817.99	Reddish brown clay, whitish- light brown wash inside, white and few dark grits, burnish c. 0.5 cm space, scrubbed outside toward base
4	Bowl	7497/6	B5	812.28	Reddish brown clay, light brown slip inside, burnish inside 0.5-1 cm space, large white grits. Scrubbed outside toward the base
5	Bowl	7526/52	B5	817.99	Brown clay and core, white grits, self wash inside and burnish 0.5 cm space, scrubbed toward base
6	Bowl	7497/10	B5	812.28	Pinkish brown clay, brown core, many large white grits, light reddish slip and sparse burnish that hardly seen (1cm space) inside
7	Bowl	7497/4	B5	812.28	Brown clay, large and small white grits, self wash inside and on base, burnish 0.3-0.5 cm space, scrubbed close to base
8	Bowl	7526/44	B5	817.99	Reddish brown clay, many large white grits, reddish light slip inside and on part of the rim, burnish 0.5cm space, scrubbed toward base
9	Bowl	7526/51	B5	817.99	Light brown and reddish clay, many white grits, signs of burnish inside
10	Bowl	7526/58	B5	817.99	Reddish brown clay, white and dark grits, light slip and burnish 0.5-1.0 cm space inside and on rim, scrubbed toward base
11	Bowl	7497/13	B5		Reddish brown outside, light orange inside, large white grits
12	Bowl	7526/25	B5	817.99	Brown clay, many white grits, remnants of fine burnish inside and on rim
13	Bowl	7526/49	B5	817.99	Brown clay, many white grits, burnish 1 cm Space inside, scrubbed outside toward base
14	Bowl	7497/8	B5	812.28	Brown clay, reddish brown clay, white grits, reddish slip inside and on part of the rim, burnish 0.5-0.7cm space, scrubbed toward base
15	Bowl	7526/39	B5	817.99	Brown clay, brown gray core, many white grits, sparse wash inside, irregular burnish
16	Bowl	7526/57	B5	817.99	Light brown clay, white grits, remnants of white wash outside, light brown-pinkish wash and burnish (0.4 cm space) inside
17	Bowl	7497/9	B5	812.28	Light brown clay, light reddish slip inside, burnish 1cm. Space, ash signs inside, scrubbed toward base
18	Bowl	7497/5	B5	812.28	Brown clay, light brown core, many large dark and small white grits, sparse wash inside and on rim, eroded inside, scrubbed close to base
19	Bowl	7526/34	B5	817.99	Light brown outside, self light brown wash inside and on rim, burnish 0.3cm space, few large and white grits, base is broken and smoothed
20	Bowl	7497/3	B6	812.28	Brown clay, red slip and dense burnish all over, almost no space between the burnish lines
21	Bowl	7526/28	B5	817.99	Light brown clay, white large grits, reddish slip inside and on rim, uneven burnish 0.1-0.5 cm space, scrubbed close to base, small depression in center inside
22	Bowl	7526/31	B5	817.99	Beige and pinkish brown clay, white grits, reddish brown slip, burnish 0.2-0.5 cm space. Wavy slight ribbed wall, scrubbed close to base
23	Bowl	7526/24	B5	817.99	Reddish brown clay, white grits, self pinkish wash, burnish inside and on rim 0.5-1.0 mm space, scrubbed close to base
24	Bowl	7526/29	B5	817.99	Brown clay, white grits, reddish careless slip inside and partly on rim, dense to 0.5 cm space, burnish
25	Bowl	7526/23	B5	817.99	Brown clay, few white grits, uneven careless light slip, burnish 0.5 cm space inside and on rim, slip drops over the rim, scrubbed close to base

No.	Object	Reg. No.	Type	Level	Description
26	Bowl	7526/40	B5	817.99	Reddish brown , few white and dark grits, pinkish slip inside, burnish 0.2-.4 cm, scrubbed close to base
27	Bowl	7526/48	B5	817.99	Brown clay, white and dark clay, light reddish slip and burnish 0.4-1.0 cm space inside, scrubbed toward base, signs of slip outside
28	Bowl	7526/27	B5	817.99	Brown clay, few white grits, delicate signs of slip inside and on rim, signs of burnish inside, folded rim uneven and defected, scrubbed close to base
29	Bowl	7497/7	B5	812.28	Light reddish brown clay, reddish slip inside and on part of the rim, burnish inside, black signs of ash inside, scrubbed outside toward base
30	Bowl	7526/26	B5	817.99	Reddish brown clay, many white grits, burnished 0.5 cm space inside, scrubbed close to base
31	Bowl	7526/33	B5	817.99	Brown clay, small dark and white grits, reddish slip inside and on rim, burnished 0.5cm space, scrubbed close to the base
32	Bowl	7526/30	B5	817.99	Light brown clay, white grits, red uneven careless slip and burnish inside 0.3-0.4 cm space, scrubbed close to base, broken and smoothed in base
33	Bowl	7526/32	B5	817.99	Brown clay, few white grits, red slip inside and on rim, burnish 0.5-0.7 cm space, scrubbed close to base

לוה 12: רמת רחל, שטח D3, כלי חרס מרובע D146, לוקוס 14109 (המשך)

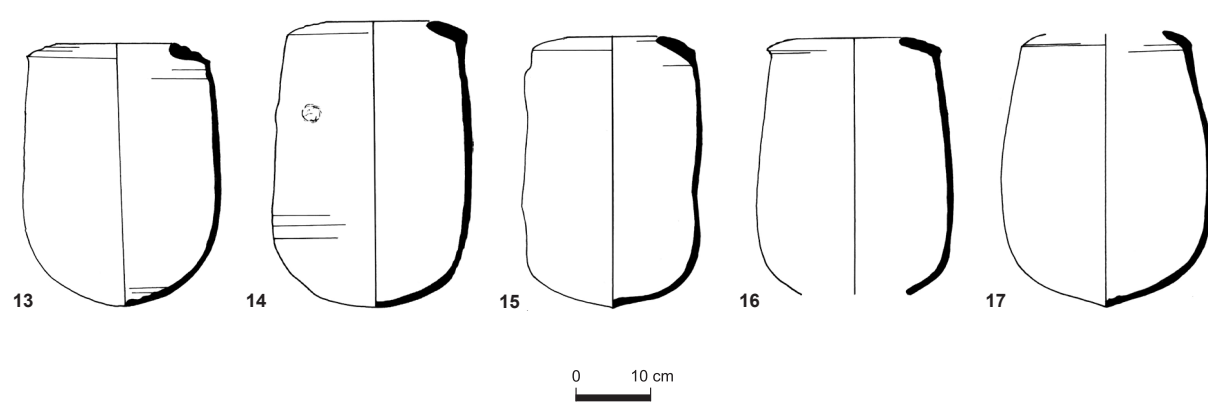
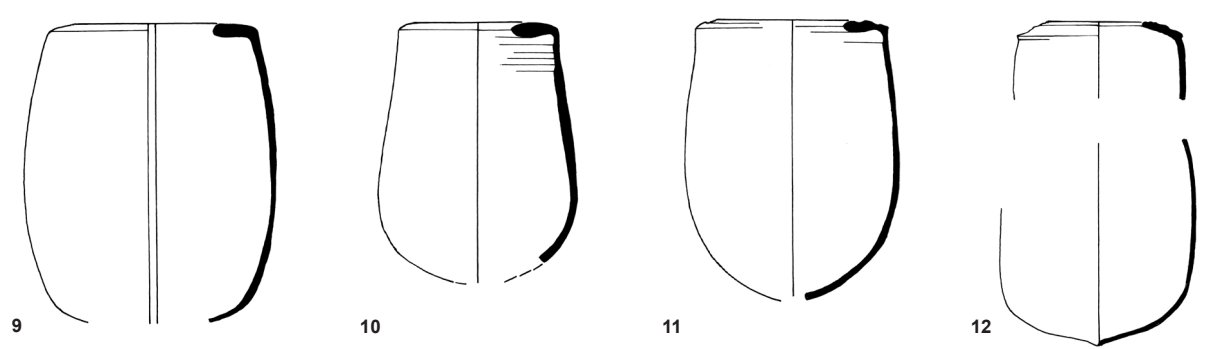
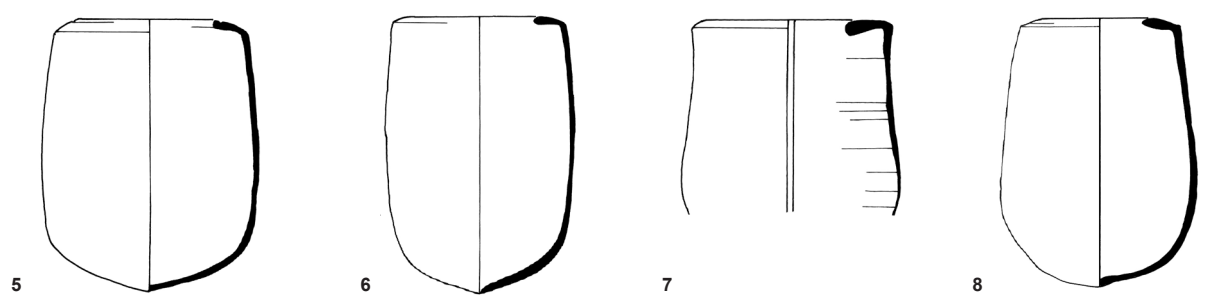
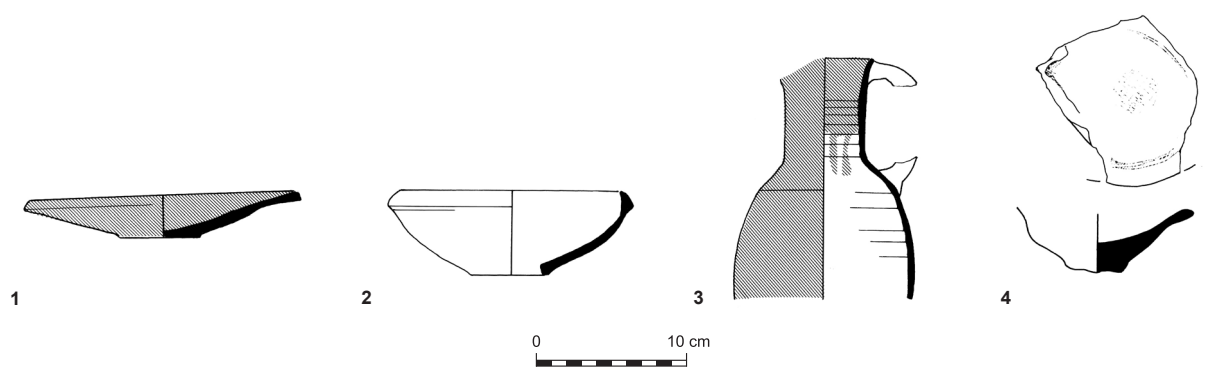
No.	Object	Reg. No.	Type	Level	Description
1	Jug	7526/37	JG4	817.99	Brown clay, red dark slip outside and inside the neck
2	Juglet	7526/6	JT2	817.99	Reddish brown, pinkish-light brown surface (self slip) few lines of vertical hand burnish
3	Jug	7526/38	JG4	817.99	Brown clay, red dark slip outside and inside along the neck
4	Jug	7526/2	JG3	817.99	Light reddish brown clay, brown core, many white grits, trefoil rim
5	Jug	7526/1	JG2	817.99	Light brown clay, elongated body, remnants of self wash and slip
6	Vessel	7526/13	Misc.	817.99	Brown clay, slip outside, on rim and part under rim, white grits
7	Basin	7508/1	K5	818.28	Reddish surface, black core, slip, stick round impression and white line attached under the stick signs, maybe ancient repair?
8	Stand	7526/15	ST3	817.99	Reddish brown clay, black core
9	Cooking pot	7526/18	CP1	817.99	Reddish brown clay, gray core, small cooking pot
10	Lamp	7522/2	L1	819.01	Reddish brown clay, brown clay. L. 14101
11	Jar	7526/20	HMJ1	817.99	Light brown - orange clay, few white grits
12	Small jar	7526/21	JR2.2	817.99	Brown clay, gray core, white grits, self wash and burnish outside, with concentric circles.0.5 mm space, pointed base or side of a big flask or small jar?
13	Jar	7526/22	JR2.1	817.99	Light brown and grayish clay, yellowish white outside

לוח 13: רמת רחל, שטח D3, כלי חרס מלוקוס 12200 (1-7) ולוקוסים שונים

No.	Object	Reg. No.	Locus	Level	Type	Description
1	Bowl	8004/5	12200	817.11	B10	Brown clay, gray core
2	Bowl	8004/6	12200	817.11	B2.2	Light brown, brown core, slip and dense burnish inside
3	Bowl	8004/2	12200	817.11	B29	Beige clay, burnish inside
4	Bowl	8004/3	12200	817.11	B7	Brown clay, many white grits, brown core
5	Krater	8004/1	12200	817.11	K1	Reddish clay, brown core, burnish inside and on rim
6	Jar	8004/4	12200	817.11	SJ1	Light brown clay, only small part of rim and neck
7	Jar	8004/7	12200	817.11	P1	Reddish - dark gray clay, gray core
8	Bowl	8056/1	12218		B9	Brown, burnish inside (c.2 mm interval)
9	Krater	1634/1	12126		K1	Pinkish brown, irregular? Burnish Inside
10	Cooking pot	7959/1	12188		CP3	Dark brown, white grits

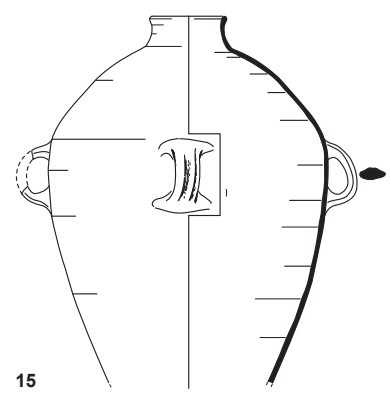
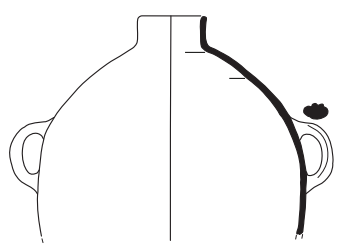
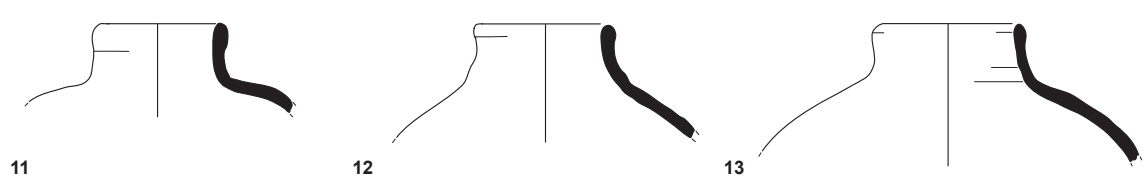
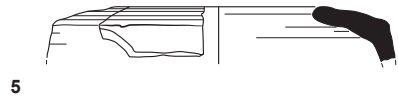

לווח 14: רמת רחל, שטח D6, כלי חרס מרובוע D163, לוקוס 14052

לוה 14: רמת רחל, שטח D6, כלי חרס מרובע D163, לוקוס 14052

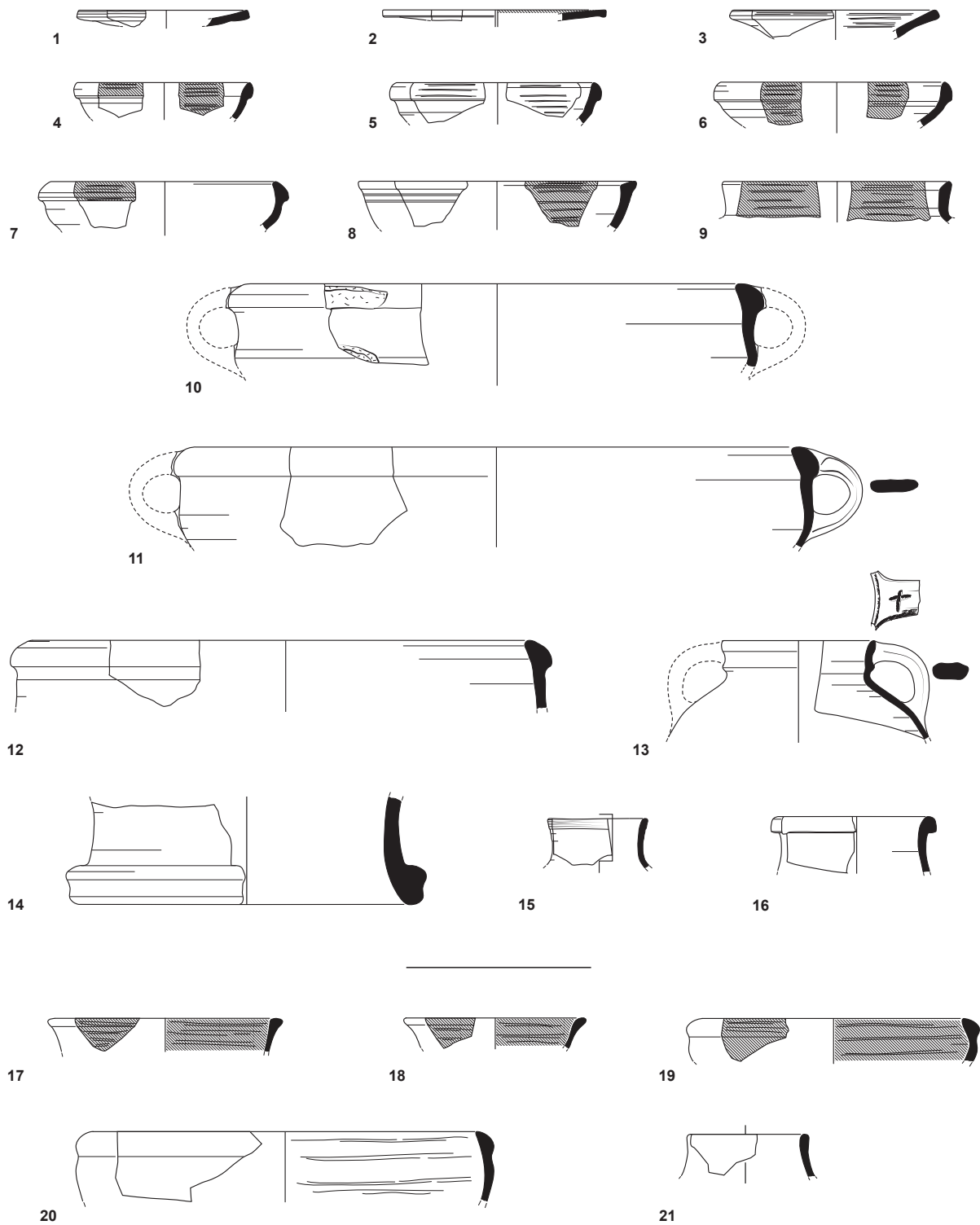
No.	Object	Reg. No.	Locus	Type	Level	Description
1	Bowl	7404/3	14085	B3	818.20	Brown clay, brown-reddish slip inside and outside, burnish inside with very dense lines without space. Small space between burnish lines outside (1-2 mm)
2	Bowl	7177/1	14018	B5	818.40	Brown clay, light brown core, white and dark grits, light slip and burnish 1cm space inside, scrubbed toward base
3	Jug	7273/1	14052	JG4	818.22	Brown clay. Red dark slip outside and inside the neck
4	Lamp	7484/2	14000	L2	819.40	Light brown clay, gray core, big white grits
5	Jar	7404/7	14085	HMJ1	818.20	Light - orange brown outside, orange brown inside, gray core, white grits and some large white pebbles that crushed surface
6	Jar	7260/6	14052	HMJ1	818.02	Reddish brown - orange clay, brown core, rim 4.5x1cm
7	Jar	7404/1	14085	HMJ1	818.20	Light brown clay, gray core, thin wall, many small white grits, sharp angel between the rim and body, rim thickened toward end, (6 x2 cm.) Without pebbles in matrix
8	Jar	7260/2	14052	HMJ1	818.20	Gray clay, remnants of light gray slip, many very small white and black grits, few pebbles that crashed the surface. Rim c.5 cm
9	Jar	7404/5	14085	HMJ1	818.20	Gray inside, gray and pinkish outside, white large grits and small lime and oxidize pebbles rim 5x1.2cm
10	Jar	7404/6	14085	HMJ1	818.20	Light brown and gray surface outside, light orange and brown inside, gray core, many large white grits and white and oxidize small pebbles that crashed surface, rim 5x1.4cm
11	Jar	7404/4	14085	HMJ1/6	818.20	Reddish brown clay, pinkish reddish clay, small and large white grits, some small pebbles, rim 5x1 cm
12	Jar	7304/1	14085	HMJ1/6	818.20	Light brown and reddish surface, reddish clay and core, many small and large white grits, large oxides pebbles that crushed the clay
13	Jar	7260/5	14052	HMJ1/6	818.20	Orange brown clay, brown core, many white small and large grits, large Iron- oxidize grits, rim 5x1.7 cm
14	Jar	7260/3	14052	HMJ1	818.20	Reddish brown clay, remnants of light gray slip, few very small white grits, many pebbles that crushed the surface and create bubbles, rim 5 cm long
15	Jar	7260/1	14052	HMJ1	818.20	Gray clay, remnants of yellowish slip, gray core, many white grits, small (1cm) white and oxides pebbles as temper that crushed the wall, rim (5 cm. Long) with small ridge 1 cm from the end of the rim
16	Jar	7260/7	14052	HMJ1	818.20	Light and reddish brown clay, brown core, white and dark oxidize pebbles, some very large white grits, pieces from the finish of the base stuck to the interior part of the rim, rim 5x1 cm
17	Jar	7260/10	14052	HMJ1	818.20	Gray surface outside and inside, reddish and gray core, many very small and large white grits, upper part has pieces of clay attached to the rim, white and dark oxidizes small pebbles that crushed the surface

לוח 15: רמת רחל, שטח D4, כלי חרס מלוקוסים 15033, 15088, (8-1), 15133, 15181 (9-15)

לוח 15: רמת רחל, שטח D4, כלי חרס מלוקוסים 15088, 15033 (8-1), 15133, 15181 (9-15)

No.	Object	Reg. No.	Locus	Type	Elevation	Phase	Description
1	Bowl	5830/1	15088	B2.1	815.05	D4-8	Reddish brown clay, white grits, burnish inside
2	Bowl	5841/5	15088	B7	814.99	D4-8	Reddish clay, pinkish wash-surface, burnish inside
3	Bowl	5841/2	15088	B5	814.99	D4-8	Reddish brown clay, sparse burnish inside and on the rim
4	Bowl	5841/3	15088	B7	814.99	D4-8	Gray clay, burnish inside and on the rim
5	Jar	5841/4	15088	HMJ1	814.99	D4-8	Reddish clay and core, many small white grits, rim: 5 x 1 cm
6	Bowl	5609/1	15033	Misc.		D4-8	Reddish brown clay, grits, signs of burnish inside
7	Bowl	5609/2	15033	B2.2		D4-8	Reddish brown clay, wash and burnish inside,
8	Cooking pot	5609/3	15033	CP1		D4-8	Brown clay
9	Jar	544/1	15133	HMJ1	814.67	D4-7	Reddish brown, gray core, white grits
10	Jar	544/2	15133	HMJ1	814.67	D4-7	Light pinkish outside, reddish inside, gray core, white grits, clay surplus inside stuck to the rim, incised close to the tip of the rim
11	Jar	5873/1	15181 15094	SJ1	814.50	D4-7	Dark brown-gray, reddish inside, gray core, few large and small white grits
12	Jar	0618/2	15181	SJ1	814.33	D4-7	Dark brown clay, black core white grits
13	Jar	618/1	15181	SJ1	814.33	D4-7	Light brown-gray, gray core, white grits
14	Jar	0617/1	15181	SJ1	814.33	D4-7	Light brown outside, dark brown inside, gray core, many large and small grits
15	Jar	0616/1	15181	SJ1	814.33	D4-7	Reddish brown clay, gray core, thin wall, many small and large white grits

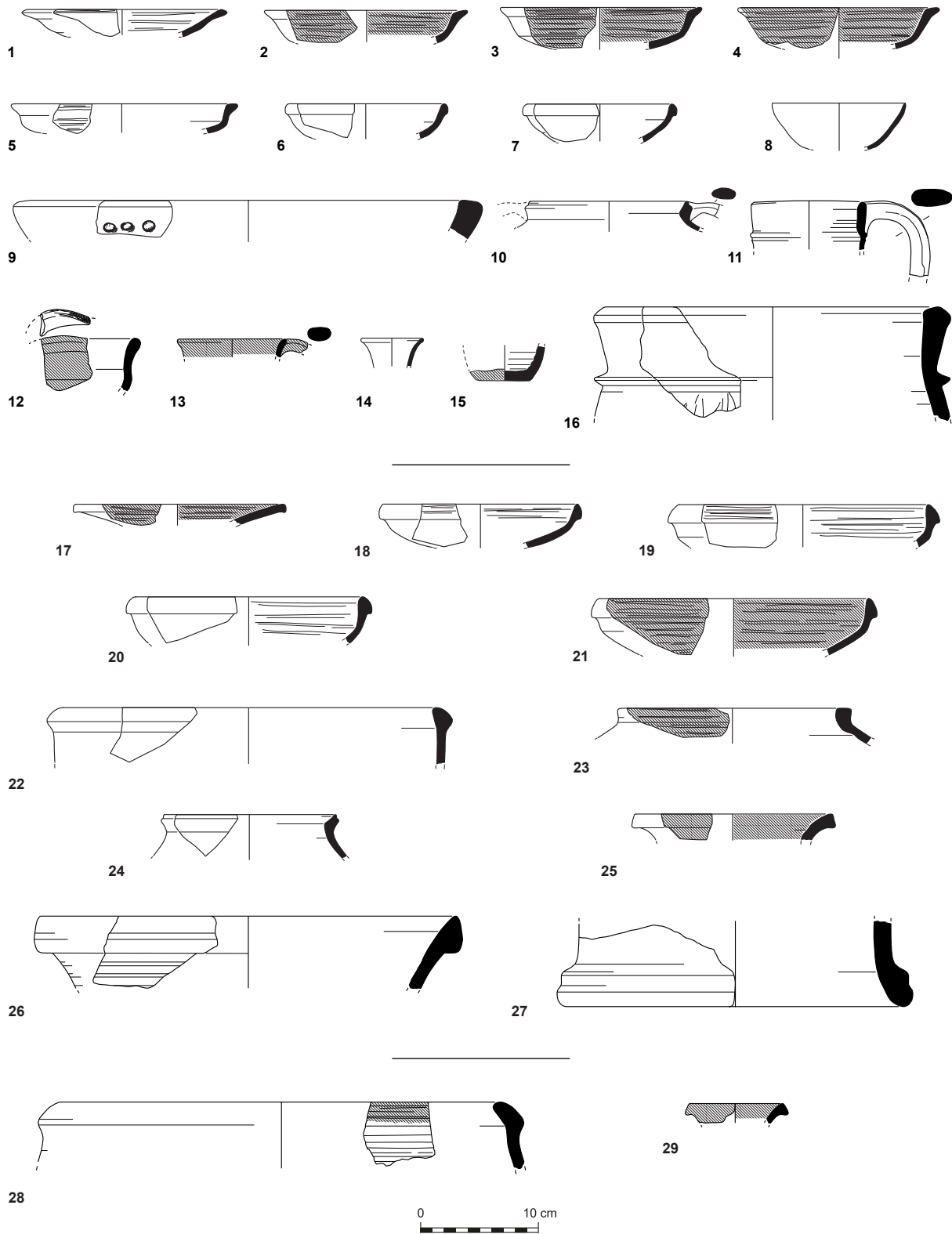

0 10 cm

לוה 16: רמת רחל, שטח D4, כלי חרס מלוקוסים 15051, 15032, 15159, 15191 (16-1), 12004, (17-21)

לוח 16: רמת רחל, שטח D4, כלי חרס מלוקוסיים 15051 (15191, 15159, 15032) (16-1), 12004 (21-17)

No.	Object	Reg. No.	Locus	Type	Elevation	Phase	Description
1	Bowl	5679/5	15051	B2.1	814.06	D4-8	Brown clay, self was? signs of burnish inside ?
2	Bowl	631/1	15191	B2.2	814.29	D4-8	Reddish brown clay, gray core, small white grits, burnish inside
3	Bowl	5679/4	15051	B2.1	814.06	D4-8	Brown clay, mainly white grits, self wash and burnish inside
4	Bowl	593/1	15159	B5	814.09	D4-8	Reddish brown clay and core, self wash and burnish inside and on the rim
5	Bowl	723/1	15159	B7	813.75	D4-8	Reddish brown clay, brown core, white grits, wash and burnish inside and on the rim
6	Bowl	514/1	15159	B7	814.12	D4-8	Reddish brown clay, brown core, self wash and burnish inside and outside
7	Bowl	5679/6	15051	B7	814.06	D4-8	Pinkish brown clay, brown core, self wash and burnish inside and on rim
8	Bowl	5790/1	15032	B9.1	814.52	D4-8	Brown clay, reddish slip and burnish inside and on the rim (0.7 cm intervals)
9	Krater	5679/3	15051	K3	814.06	D4-8	Pinkish brown slip and burnish inside and outside, gray clay and core, many small white grits
10	Krater	5879/1	15102	K1	814.18	D4-8	Reddish clay, brown core, white grits, self pinkish wash and burnish inside and on the rim
11	Krater	5790/2	15032	K1	814.52	D4-8	Brown clay, pinkish wash inside and outside, burnish inside and on the rim
12	Krater	5679/2	15051	K1	814.06	D4-8	Light pinkish surface outside, pink inside, gray core
13	Cooking pot	5679/1	15051	CP2	814.06	D4-8	Reddish brown clay, small white grits, brown core
14	Stand	5790/3	15032	ST1	814.52	D4-8	Pinkish brown clay, few large white and dark grits
15	Jar	514/2	15159	SJ1	814.12	D4-8	Dark brown clay, gray core, many white grits
16	Jar	706/1	15159	SJ2	814.07	D4-8	Beige clay, gray core
17	Bowl	1225/3	12004	B8	816.67	D5-7	Brown clay, pinkish wash and dense burnish inside and outside
18	Bowl	1225/2	12004	B8	816.67	D5-7	Brown clay, red slip and burnish inside and outside
19	Bowl	1225/4	12004	B6	816.67	D5-7	Brown clay, self wash and dense burnish inside and on rim
20	Bowl	1225/1	12004	B7	816.67	D5-7	Light brown clay, self wash and sparse burnish, moza clay?
21	Jar	1206/1	12004	SJ1	816.82	D5-7	Brown clay, gray core, many white grits

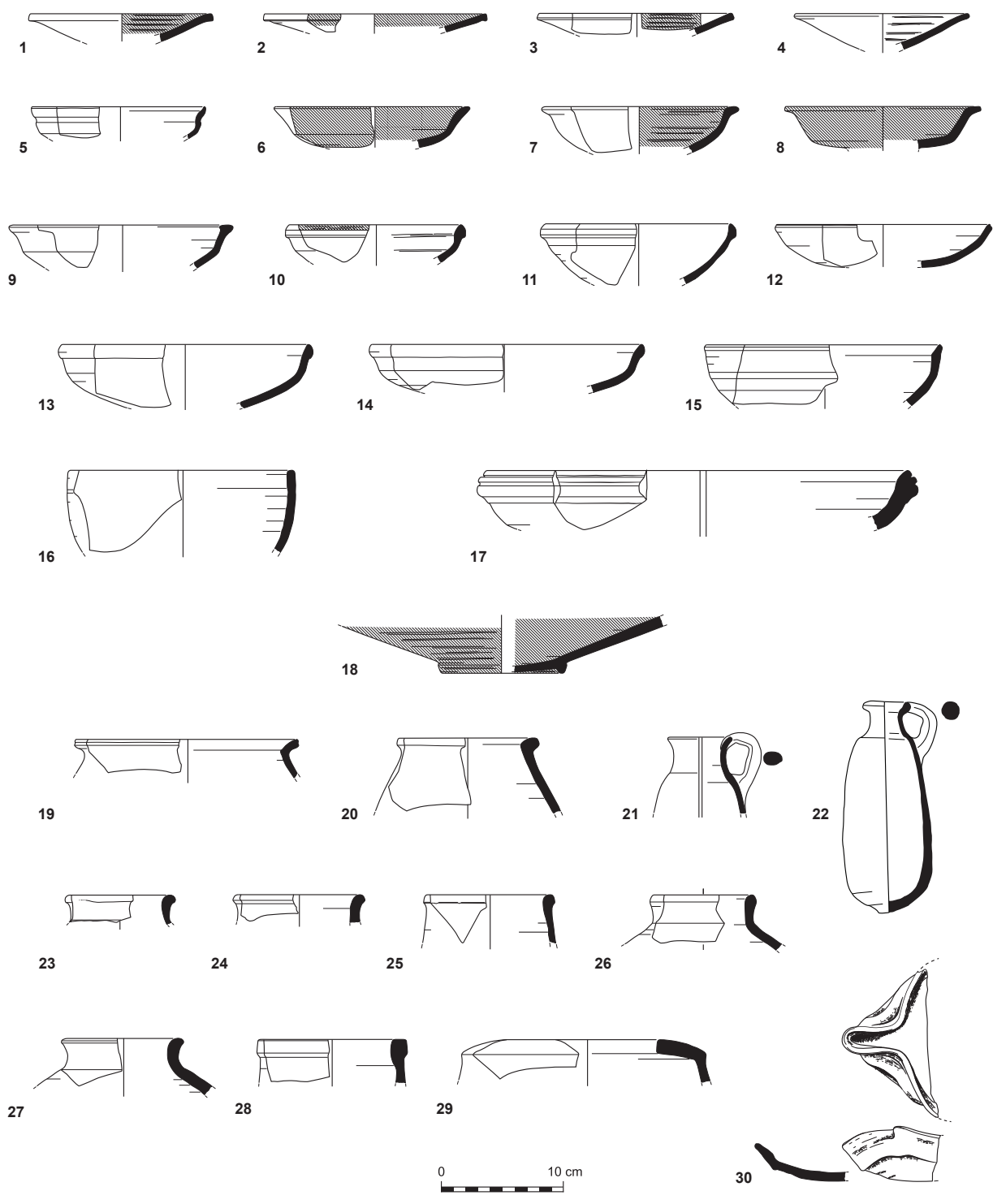

לוח 17: רמת רחל, שטח D4, כלי חרס מלוקוסים 15009, 15010 (27-1), 15106 (28-29)

לוח 17: רמת רחל, שטח D4, כלי חרס מלוקוטים 15009, 15010 (27-1), 15106 (28-29)

No.	Object	Reg.No.	Locus	Type	Elevation	Phase	Description
1	Bowl	5543/3	15009	B2.2	815.41	D4-8	Reddish brown clay, grits, sparse burnish inside
2	Bowl	5562/3	15009	B8	815.06	D4-8	Reddish clay, gray core, self wash and burnish inside and outside
3	Bowl	5562/5	15009	B8	815.06	D4-8	Reddish clay, gray core self pinkish wash inside and outside
4	Bowl	5562/6	15009	B8	815.06	D4-8	Brown clay, reddish wash and burnish inside and outside
5	Bowl	5543/4	15009	B9?	815.41	D4-8	Reddish clay self wash inside and outside, burnish outside
6	Bowl	5562/4	15009	B5	815.06	D4-8	Light brown clay, white grits, signs of burnish inside
7	Bowl	5543/2	15009	B5	815.41	D4-8	Reddish brown clay, burnish inside and on rim, white grits
8	Bowl	5527/1	15009	B10	815.52	D4-8	Brown surface outside, reddish inside, black core, thin wall very well fired
9	Basin	5569/1	15009	K5	815.06	D4-8	Reddish brown, low fired, black core, stick /reed incisions outside below rim
10	Cooking pot	5562/1	15009	CP1	815.06	D4-8	Reddish brown clay
11	Jug	5608/1	15009	JG3		D4-8	Reddish brown clay, brown core, white small grits
12	Bowl	5562/2	15009	Misc.	815.06	D4-8	Brown clay, red slip trefoil rim?
13	Jug	5543/1	15009	JG4	815.41	D4-8	Brown clay, dark red slip all over
14	Jug	5571/2	15009	JG ?	815.06	D4-8	Reddish brown clay
15	Jug	5571/1	15009	JG4	815.06	D4-8	Brown clay, dark red slip outside
16	Stand	5562/7	15009	ST3	815.06	D4-8	Reddish brown clay, black core, vertical burnish lines starting from below the ridge
17	Bowl	5584/3	15010	B3	815.32	D4-8	Brown clay, red slip and dense burnish inside and outside
18	Bowl	5584/4	15010	B7	815.32	D4-8	Brown clay, self wash and burnish inside
19	Bowl	5593/1	15010	B7	815.36	D4-8	Brown clay, pinkish wash and burnish inside and on rim
20	Bowl	5541/1	15010	B7	815.24	D4-8	Reddish brown clay, many large and small white grits, pinkish wash and burnish inside and on rim
21	Bowl	5584/2	15010	B6	815.32	D4-8	Brown clay, red slip and dense burnish inside and outside
22	Bowl	5541/2	15010	K1	815.24	D4-8	Light brown clay, greenish-yellow surface outside, gray surface and self eroded wash and burnish inside
23	Krater	5584/1	15010	K3	815.32	D4-8	Reddish brown clay, white grits, red slip and burnish on rim and outside
24	Cooking pot	5584/5	15010	CP1	815.32	D4-8	Brown clay
25	Stand	5541/3	15010	ST3	815.24	D4-8	Reddish brown clay, brown core, red dark slip all over
26	Stand	5541/4	15010	ST1	815.24	D4-8	Gray surface outside, pinkish inside, gray clay, moza clay?
27	Stand	5528/1	15010	ST1	815.53	D4-8	Beige clay outside, light brown inside, gray core, white and black (organic?) grits
28	Krater	5560/3	15016	K1	815.13	D4-7	Brown clay, white grits, pinkish surface- wash, burnish inside and on rim
29	Jug	5560/2	15016	JG1?	815.13	D4-7	Brown clay dark red slip all over

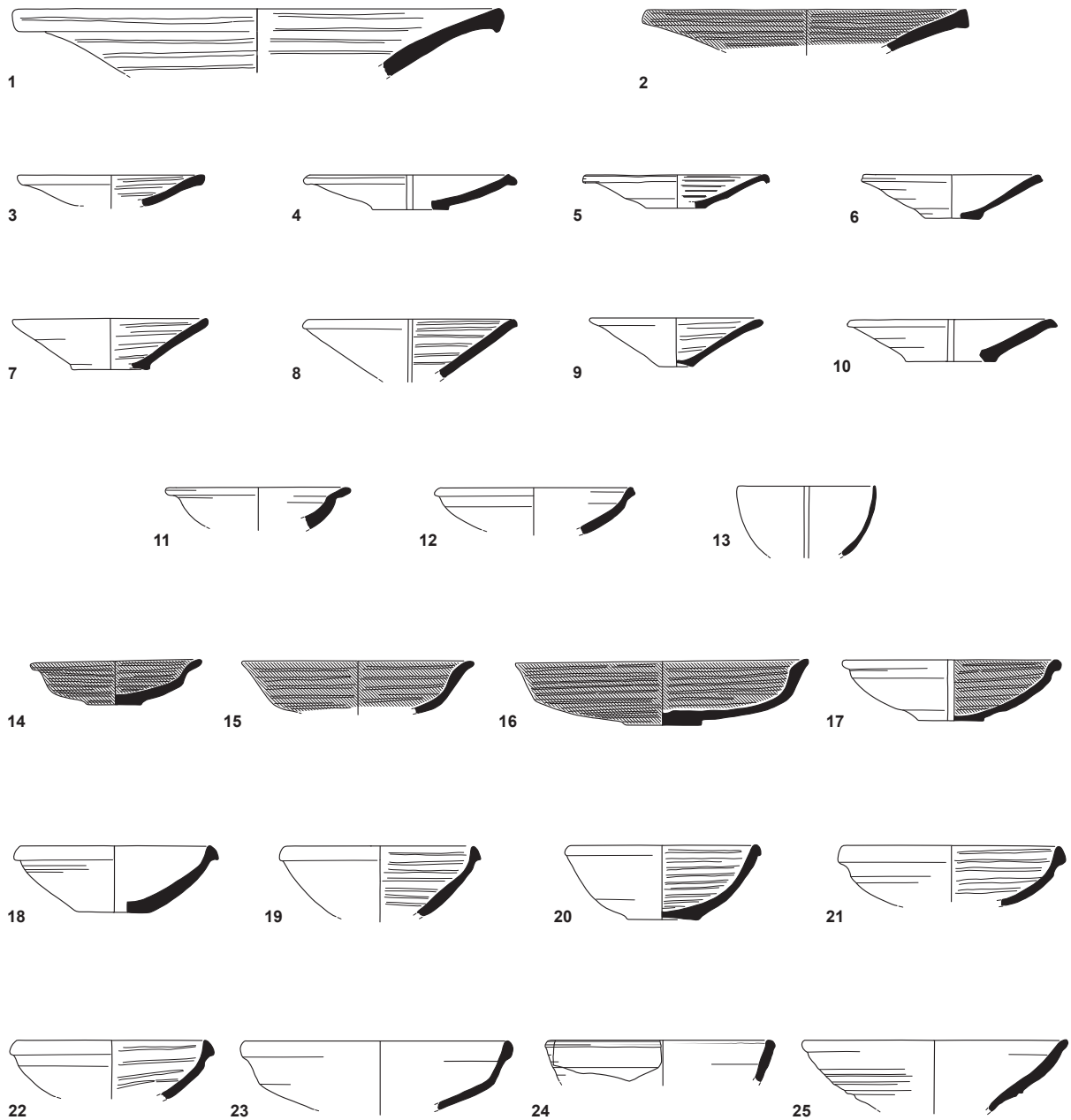

לוח 18: רמת רחל, כלי חרס משטח B2, לוקוס 10215 (10215,10201)

לוח 18: רמת רחל, שטח B2, כלי חרס מלוקוס 10215 (10215,10201)

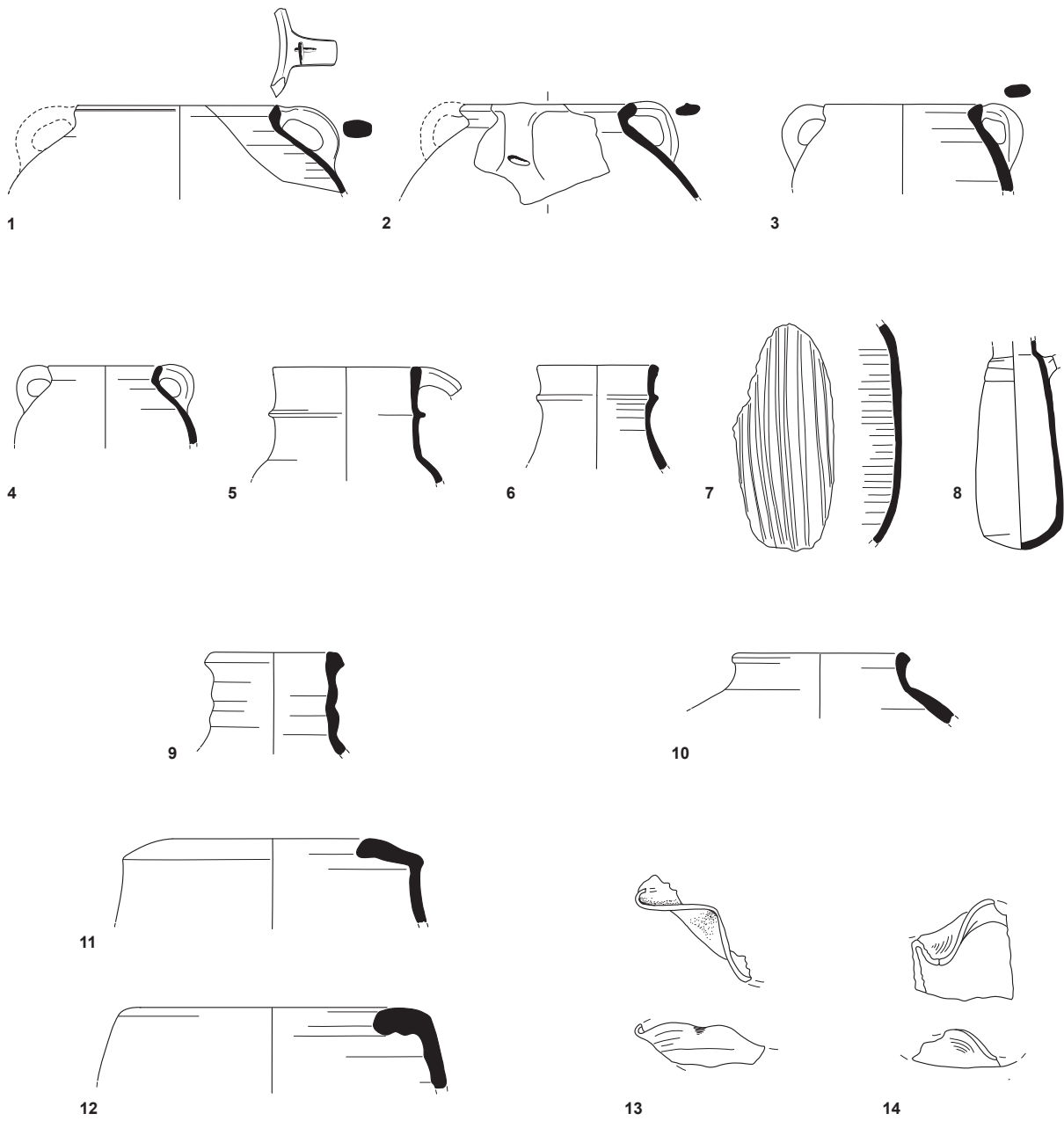
No.	Object	Reg. No.	Locus	Type	Description
1	Bowl	431/2	10215	B2.2	Brown clay, white grits, wide (0.4 cm) burnish lines
2	Bowl	387/1	10215	B3	Brown clay, red slip and dense burnish inside and on upper part under rim outside
3	Bowl	419/1	10215	B2.2	Reddish brown clay, self wash and burnish inside
4	Bowl	419/4	10215	B2.1	Reddish brown clay, self pinkish wash and sparse burnish
5	Bowl	404/1	10215	B26	Reddish brown clay. Few large white grits, many small
6	Bowl	356/1	10201	B8	Reddish brown clay, red slip and dense burnish
7	Bowl	356/3	10201	B9	Reddish clay, red slip and burnish inside and on rim
8	Bowl	401/2	10201	B8	Reddish brown clay, red slip and dense burnish
9	Bowl	419/3	10215	B9	Reddish brown clay, unsorted white grits, , no external treatment
10	Bowl	419/2	10215	B5	Reddish brown clay, white grits, wash and some burnish lines inside and on rim
11	Bowl	447/1	10215	B5	Reddish clay, white grits, self wash and sparse burnish lines inside
12	Bowl	356/2	10201	B18	Buff clay, yellowish burnish lines inside and outside toward the base (not under the rim, white grits
13	Bowl	447/2	10215	B25	Buff clay
14	Bowl	403/1	10215	B25	Buff clay
15	Bowl	419/6	10215	B18	Light brown - cream clay, black core in parts, few large grits
16	Bowl	419/5	10215	B18	Brown clay
17	Bowl	403/4	10215	B28	Buff surface, gray core, few large grits, heavy bowl with a band attached outside
18	Bowl	401/3	10201	B4	Brown clay, pinkish wash, dense burnish with few spaces outside and inside,
19	Cooking pot	419/7	10215	CP1	Dark reddish brown clay
20	Cooking pot	403/2	10215	CP1	Reddish brown clay, dark brown core, white grits
21	Juglet	403/3	10215	JT 2	Pinkish clay, dark gray core, white grits crashed the surface
22	Juglet	0456/1	10215	JT2	Complete juglet, covered with plaster or patina
23	Jug	387/3	10215	JG8	Light brown - reddish clay, part of trefoil rim?
24	Jug	403/5	10215	SJ5?	Buff, reddish clay, white grits
25	Jug	387/2	10215	JG8	Buff clay, small white grits
26	Jar	419/8	10215	SJ5?	Light gray surface , reddish and gray core, many small white grits
27	Jar	356/4	10201	SJ5	Buff -light orange clay, gray core, small white grits
28	Jar	444/1	10215	SJ6/7	Reddish clay, many very small white grits
29	Jar	419/9	10215	HMJ1	Reddish brown clay, gray core, cut rim with signs of surplus clay on the rim
30	Lamp	401/1	10201	L3	Beige clay, ash signs

לוח 19: רמת רחל, שטח B2, כלי חרס מלוקוס 10255

לוח 19: רמת רחל, שטח B2, כלי חרס מלוקוס 10255

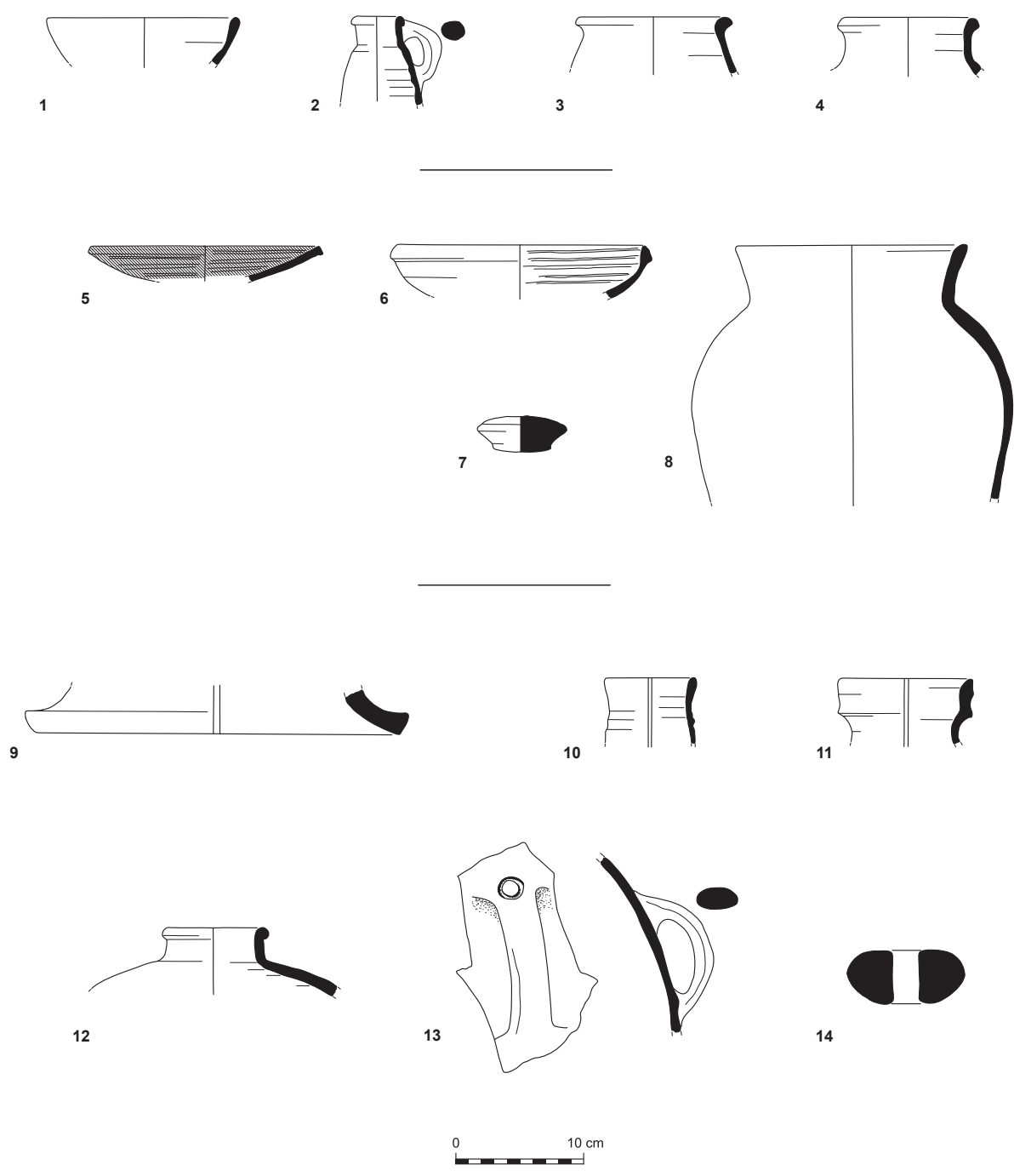
No.	Object	Reg. No.	Locus	Type	Description
1	Bowl	1970/1	10255	B4	Reddish clay, gray core, dense burnish inside and outside, few white grits. Sherds from b. 1996, and base 1993 might belong but not joint
2	Bowl	1959/4	10255	B4	Reddish brown clay, brown core, slip and dense burnish on both sides.
3	Bowl	1970/6	10255	B2.2	Light brown outside, self reddish wash and sparse burnish (0.6 cm intervals) inside, many large grits.
4	Bowl	1993/6	10255	B2.2	Brown clay, burnish inside, white grits
5	Bowl	1970/9	10255	B2.2	Reddish brown clay, wash and burnish inside, 1 cm intervals
6	Bowl	1959/2	10255	B2.2	Brown clay, many grits, self wash, and sparse burnish, ash signs on rim
7	Bowl	1970/2	10255	B2.1	Reddish brown clay, self wash and sparse burnish (0.5-0.9 cm intervals) inside
8	Bowl	1993/7	10255	B2.1	Brown clay, reddish self wash inside and under the rim outside, dense burnish inside, white grits
9	Bowl	1970/8	10255	B2.1	Reddish brown clay, gray core, sparse burnish inside (1 cm intervals), scrubbed close to the base
10	Bowl	5120/1	10261	B2.2	Orange brown clay, self wash and sparse burnish (0.6 cm intervals) inside
11	Bowl / Lamp	1959/5	10255	L3	Pale brown clay, light gray core, many white grits. Only the upper part without the pinched part.
12	Bowl	1959/1	10255	B5	Reddish brown, gray core, many white grits, self wash, sparse burnish
13	Bowl	1993/4	10255	B10	Orange brown outside, reddish inside, dark gray core
14	Bowl	1993/2	10255	B8	Reddish brown, brown core, dense burnish inside and outside, eroded in middle inside
15	Bowl	1949/1	10255	B8	Reddish brown clay, few white grits, red slip and dense burnish inside and outside
16	Bowl	1993/3	10255	B8	Reddish brown, gray core, few white grits, nice dense burnish inside and outside
17	Bowl	1993/10	10255	B9	Light brown, brown clay, self wash and dense burnish inside, white grits
18	Bowl	1970/3	10255	B5	Gray clay outside, light brown-yellowish inside, white grits, thick lines of burnish inside
19	Bowl	1970/4	10255	B5	Brown clay, many white grits, self wash and sparse burnish inside and on rim
20	Bowl	1979/1	10255	B5	Reddish brown, brown core, many large and small white grits. Sparse burnish (0.6 cm) inside
21	Bowl	1970/5	10255	B5	Reddish brown, many white grits self wash on rim and inside, sparse burnish (0.6 cm intervals) inside.
22	Bowl	1970/7	10255	B5	Brown clay, many white grits, self wash and sparse burnish (0.7 cm intervals) inside
23	Bowl	1949/4	10255	B25	Beige, fine sorted clay, without external treatment
24	Bowl	1933/9	10255	B18	Light brown clay, brown core, large white grits
25	Bowl	1949/3	10255	B18	Light brown clay, smoothed inside, wavy wall outside toward the base

לוח 20: רמת רחל, שטה B2, כלי חרס מלוקוס 10255 (המשך)

לוח 20: רמת רחל, שטח B2, כלי חרס מלוקוס 10255 (המשך)

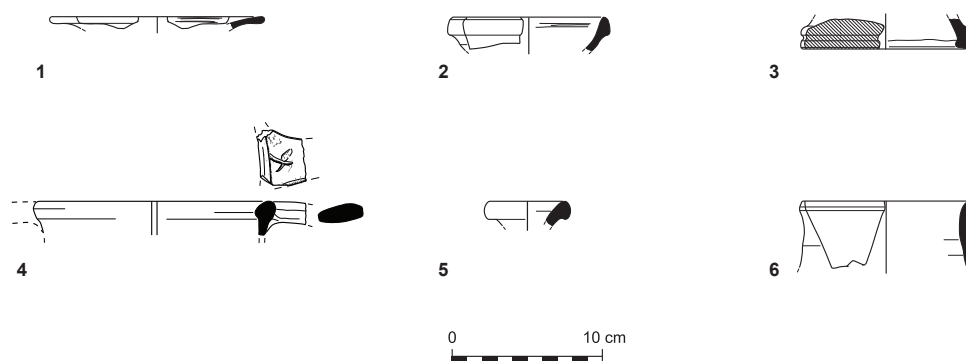
No.	Object	Reg. No.	Locus	Type	Description
1	Cooking pot	1970/10	10255	CP1	Reddish clay
2	Cooking pot	1988/5	10255	CP1	Reddish and black, many white grits, incision under the handle, made before firing
3	Cooking pot	1988/4	10255	CP1	Dark brown, gray core, few grits
4	Cooking pot	1949/2	10255	CP1	Brown and black clay, small cooking pot
5	Jug	5120/2	10261	JG3	Whitish green clay, brown core, white grits.
6	Jug	1993/5	10255	JG3	Reddish brown, white grits, wide mouth jug with ridge under rim
7	Juglet	1988/2	10255	Misc.	Pinkish brown outside, gray core, white grits, vertical yellowish burnish outside
8	Juglet	1993/1	10255	JT2	Gray- brown, vertical burnish
9	Jug	1993/8	10255	JG8	Light brown- beige, tiny white grits
10	Jar	1959/3	10255	SJ5	Beige clay outside, beige and gray inside, gray core
11	Jar	1949/6	10255	HMJ1	Reddish brown clay, many white grits, some cement on rim
12	Jar	1979/2	10255	HMJ1	Pinkish brown clay outside, gray and gray core, cement on the upper part of the rim
13	Lamp	1949/5	10255	L3	Orange brown clay, gray core, white grits, thin wall
14	Lamp	1988/3	10255	L3	Brown-gray clay, gray core, many small white grits. Rounded base

לוח 21: רמת רחל, שטח B2, כלי חרס מלוקוסים 10221, 10259 (8-1), 10244 (9-14)

לווח 21: רמת רחל, שטח B2, כלי חרס מלוקוסים 10221, 10259 (8-1), 10244 (14-9)

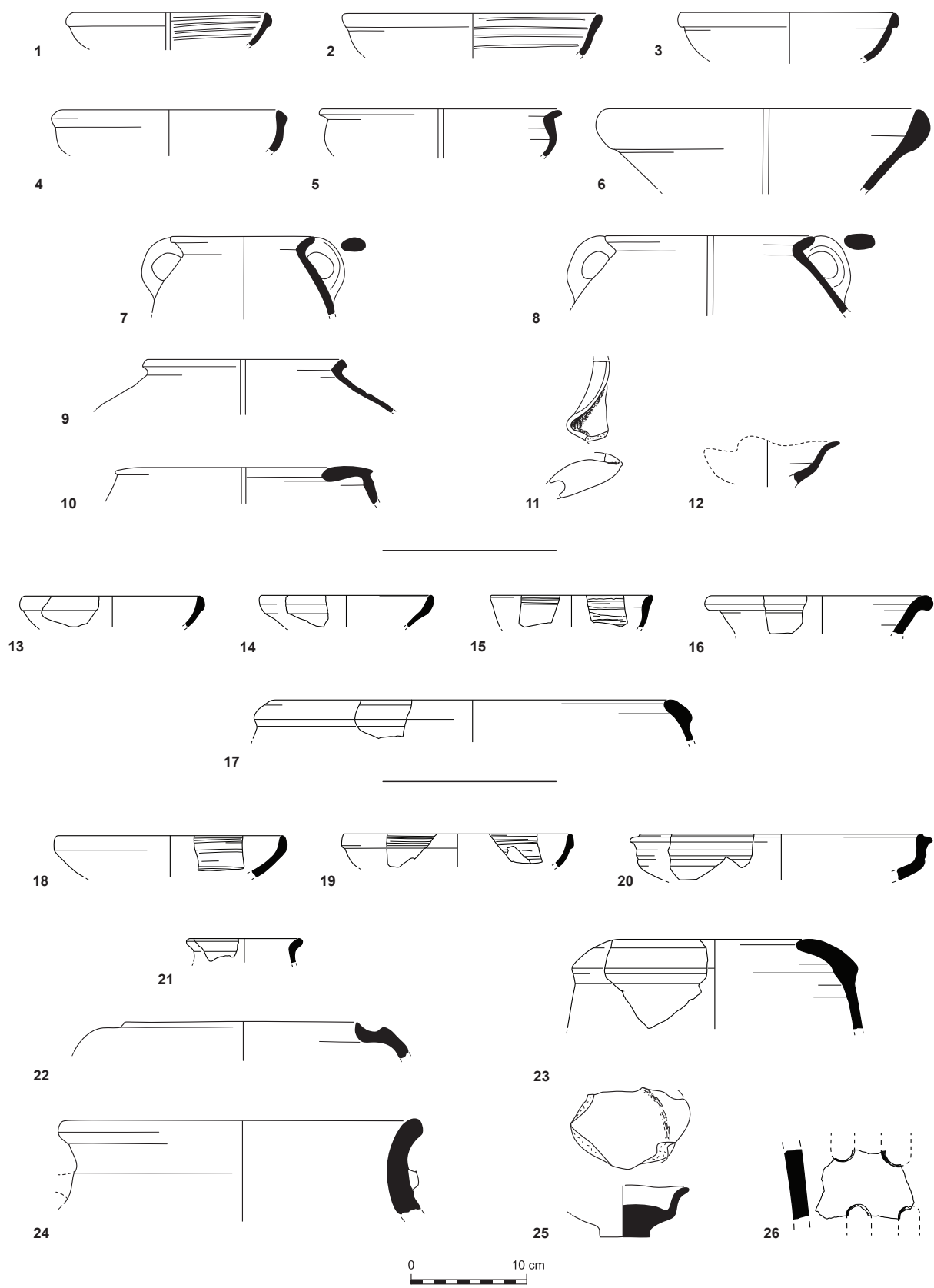
No.	Object	Reg. No.	Locus	Type	Description
1	Bowl	1916/3	10221	B18	Beige clay, signs of yellowish burnish inside, wavy wall outside
2	Juglet	1916/1	10221	JT2	Light brown clay
3	Jar	1916/4	10221	SJ6?	Light brown clay, beige, gray core
4	Jar	1916/2	10221	SJ5	Light gray clay outside, reddish inside, gray core, many white grits, small part of a rim
5	Bowl	1996/3	10259	B3	Light brown clay, few grits, fine dense wash and burnish inside and outside
6	Bowl	1996/4	10259	B25	Beige clay, few light burnish lines
7	Lid	1996/2	10259	L1	Dark and reddish brown clay, white grits, gray core reshaped base of an Iron Age oil lamp
8	Krater	1996/1	10259	K8	Light brown clay, reddish brown inside, Large and small white grits, light gray core, burnish outside with horizontal light burnish signs.
9	Stand	1917/2	10244	ST3	Reddish surface with eroded pinkish self wash, light gray core with many white grits
10	Jug	1910/3	10244	JG9	Light brown clay, many small grits
11	Jar	1910/2	10244	SJ?	White light clay, fine, well sorted
12	Jar	1917/1	10244	SJ5	Light brown - pinkish clay, gray core, white grits,
13	Handle	1910/1	10244	SJ5	Pinkish brown clay outside, gray inside, gray core, white grits. A handle with round stick impressed before firing on the lower part of the handle. More sherds maybe belong to the jar, but didn't joint
14	Loom weight	1917/3	10244		Gray whitish clay with small stones inside

לווח 22: רמת רחל, שטח B2, כלי חרס מלוקוס 10064 (תעלה, בלוקוס 10039)

No.	Object	Reg. No.	Type	Level	Description
1	Bowl	2445/4	B2.2		Reddish brown clay, sparse burnish inside
2	Bowl	2527/1	B5	813.06	Light brown clay, burnish inside, small out folded rim
3	Krater	2445/2	K3		Reddish brown clay, brown core, white grits
4	Cooking pot	2445/1	CP1?		Brown clay, potter's mark on handle
5	Jug	2527/2	JG1	813.06	Reddish brown wash and clay, burnish on rim
6	Jar	2445/3	SJ1		Reddish brown clay outside, brown inside, many small white grits

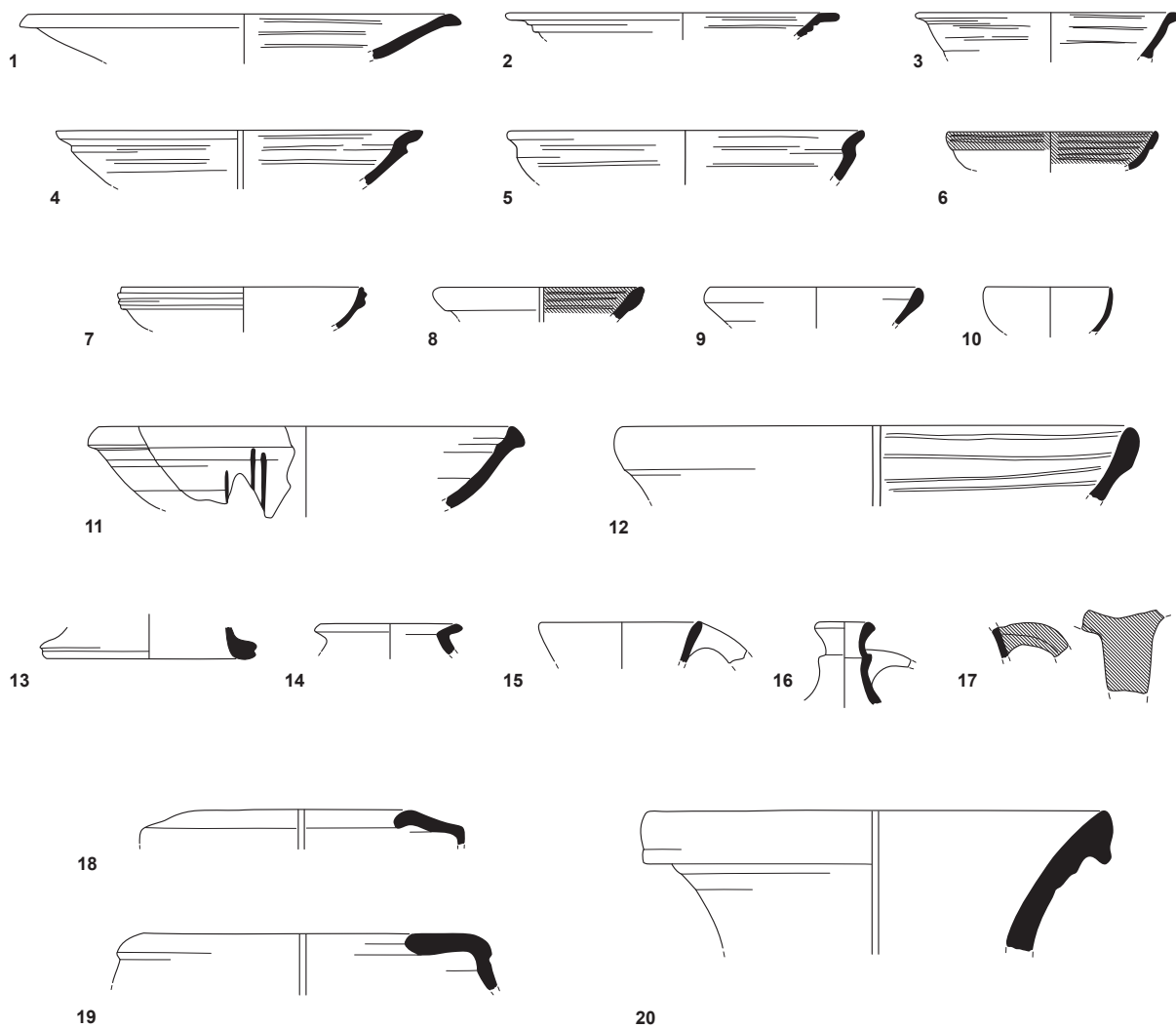

לוח 23: רמת רחל, שטח C1, כלי חרס מאדמת הגן לוקוסים 362, 834 (839), 008 (007, 011, 013, 036)

לוח 23: רמת רחל, שטח C1, כלי חרס מאדמת הגן לוקוסים 362, 834 (839), 008 (007, 011, 013, 036)

No.	Vessel	Reg. No.	Locus	Type	Elevation	Description
1	Bowl	3290/2	00362	B5		Reddish brown clay, burnish inside and on rim
2	Bowl	3330/2	00362	B7		Brown clay, white grits, sparse burnish inside
3	Bowl	3313/4	00362	B25		Gray surface clay outside, cream inside, signs of burnish inside
4	Bowl	3330/1	00362	B25		Light brown clay, burnish inside
5	Bowl	3322/3	00362	B29		Light brown clay, gray core
6	Krater	3290/1	00362	K2		Yellowish clay - white tiny black grits
7	Cooking pot	3313/1	00362	CP1		Dark brown clay, white grits, short rim without a ridge, finished with rounded end
8	Cooking pot	3322/2	00362	CP1		Dark brown clay, small tiny white grits, black core
9	Cooking pot	3313/3	00362	CP1		Dark brown clay, black core
10	Jar	3313/5	00362	HMJ1		Brown surface clay inside, reddish brown outside, many white grits
11	Lamp	3290/3	00362	L3		Brown clay, black signs on tip, white grits
12	Lamp	3313/2	00362	L3		Reddish brown clay, gray core, many tiny grits
13	Bowl	3535/1	00834	B5		Reddish brown clay, large white grits, eroded
14	Bowl	3553/1	00839	B5		Reddish clay, grits, small, no signs of burnish
15	Bowl	3523/2	00834	B9		Reddish brown clay, white grits, burnish inside
16	Bowl	3522/1	00834	B29		Beige clay, many very small white grits
17	Krater	3523/1	00834	K1		Beige surface, light gray clay, white grits, burnish inside
18	Bowl	8717/1	00036	B5	816.82	Reddish brown clay, sparse burnish lines and wash inside and on rim
19	Bowl	8714/1	00036	B5	817.02	Reddish brown clay, grits, pink wash and burnish inside and on rim
20	Bowl	8566/1	00011	B28	816.80	Pinkish clay, gray core, grits Ribbed? Rim and below till carination
21	Cooking pot	8735/1	00036	CP1	816.74	Brown clay, small very short rim without ridge, rounded rim
22	Krater	8605/1	00013	HMJ2	816.59	Light brown surface outside, light reddish brown inside, white grits
23	Jar	8605/2	00013	HMJ1	816.59	Reddish brown clay, gray core, grits
24	Pithos	8529/1	00007	P2	817.08	Light brown surface outside, gray inside, gray core, many very small white grits
25	Lamp	8565/1	00008	L1	816.62	Brown clay
26	Stand	8564/1	00008	ST3		Reddish brown clay, gray core, small sherd, signs of four fenestrated windows

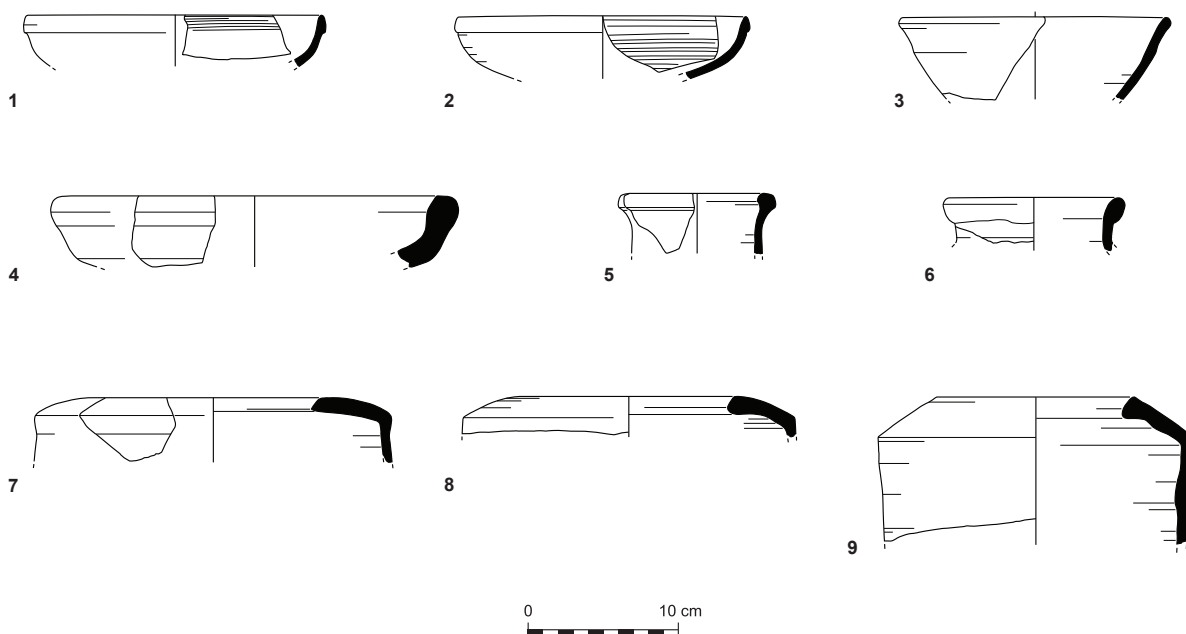

0 10 cm

לוח 24: רמת רחל, שטח C1, כלי חרס מאדמת הגן לוקוסים 325, 328

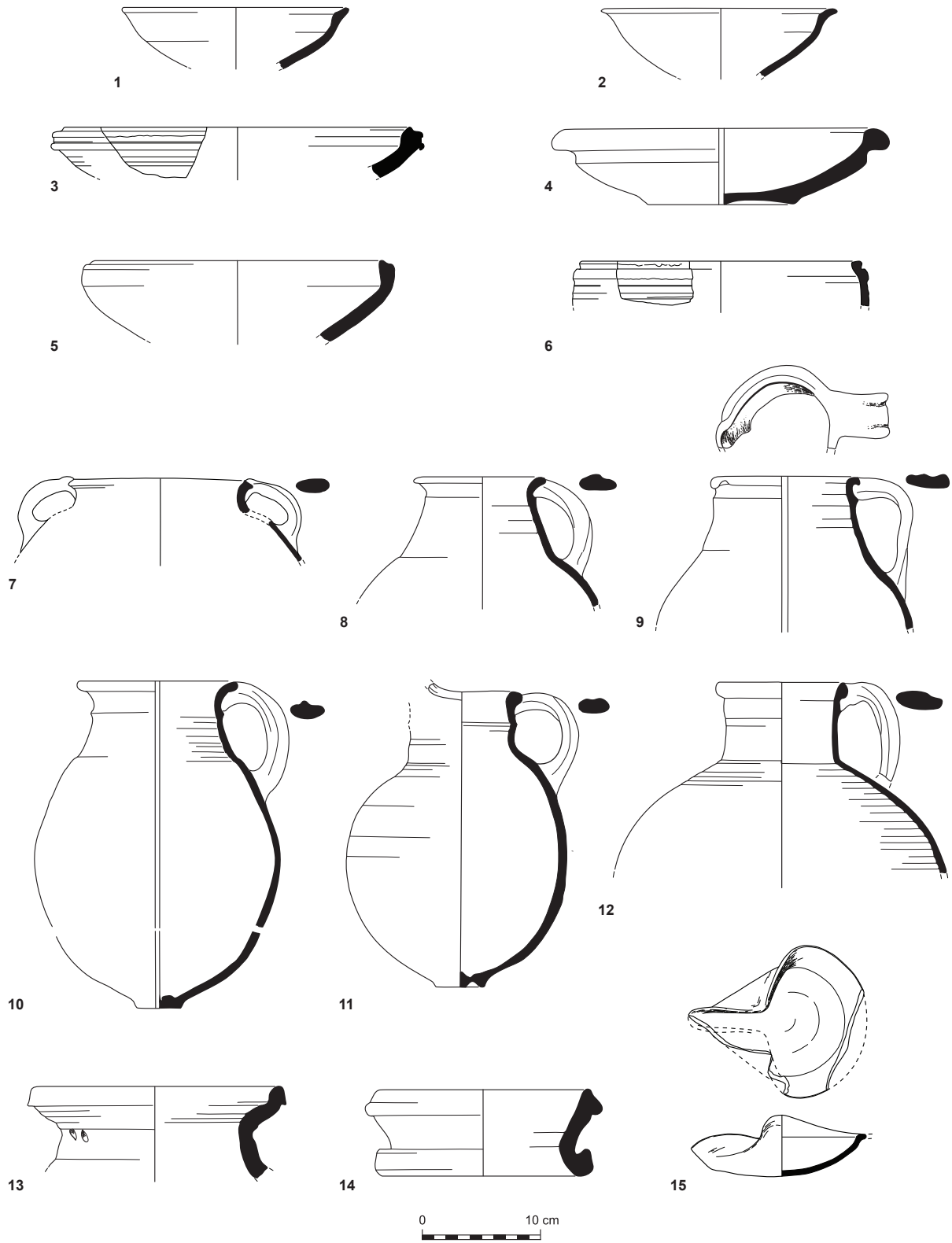
לוח 24: רמת רחל, שטח C1, כלי חרס מאדמת הגן לוקוסים 325, 328

No.	Vessel	Reg. No.	Locus	Type	Elevation	Description
1	Bowl	3276/1	00328 00325	B4		Brown clay, small white grits, self wash, burnish inside and outside
2	Bowl	3294/1	00328 00325	B9		Brown reddish clay, self wash and burnish inside and outside. Incised outside under the rim.
3	Bowl	3140/2	00325	B9	816.83	Reddish brown clay, pinkish red wash, burnished outside and inside
4	Bowl	3199/2	00325	B15.1		Light brown clay, gray and black core, self light brown oily wash, burnish inside and outside
5	Bowl	3276/2	00328 00325	B15.1		Light brown clay, gray core "fat oily" light brown self slip, burnished inside and outside
6	Bowl	3220/1	00325	B5		Brown clay, pinkish self wash and burnished inside and on rim
7	Bowl	3276/4	00328 00325	B25		Reddish brown clay, white tiny and large grits
8	Bowl	3140/1	00325	B7	816.83	Brown clay, pinkish wash, burnish inside and on rim
9	Bowl	3199/3	00325	B25		Reddish brown clay, white grits, no slip or burnish
10	Bowl	3317/1	00325	B10		Reddish clay, gray core
11	Bowl	3220/2	00325	B16		Light brown clay, black core, white grits. Three lines incised outside before firing
12	Krater	3199/4	00325	K1		Pinkish brown surface clay, gray core, white grits, burnish inside and on rim
13	Krater	3182/3	00325	K3	817.06	Brown clay, pinkish wash, dense burnish inside and outside, sherds might belong: l. 332 3186/1, 3452 1.820, 3498 1.826
14	Cooking pot	3182/5	00325	CP1	817.06	Brown clay
15	Cooking pot	3182/4	00325	CP2	817.06	Reddish brown surface, gray core, white grits
16	Jug	3199/1	00325	JG7		Brown clay, gray core, many white grits
17	Jug	3298/1	00325	JG4		Brown clay, red dark slip, light brown core
18	Jar	3276/3	00328 00325	HMJ1		Brown clay, gray core, reddish brown surface, white grits, rim: 4.5 X 1 cm
19	Jar	3199/5	00325	HMJ1		Light brown - pinkish clay, black core, grits, rim: 6 x 1.4 cm.
20	Stand	3182/2	00325	ST1	817.06	Brown core, reddish brown, many white small and big grits

לוח 25: רמת רחל, שטח C1, כלי חרס מתעלה, לוקוס 838 (842, 843)

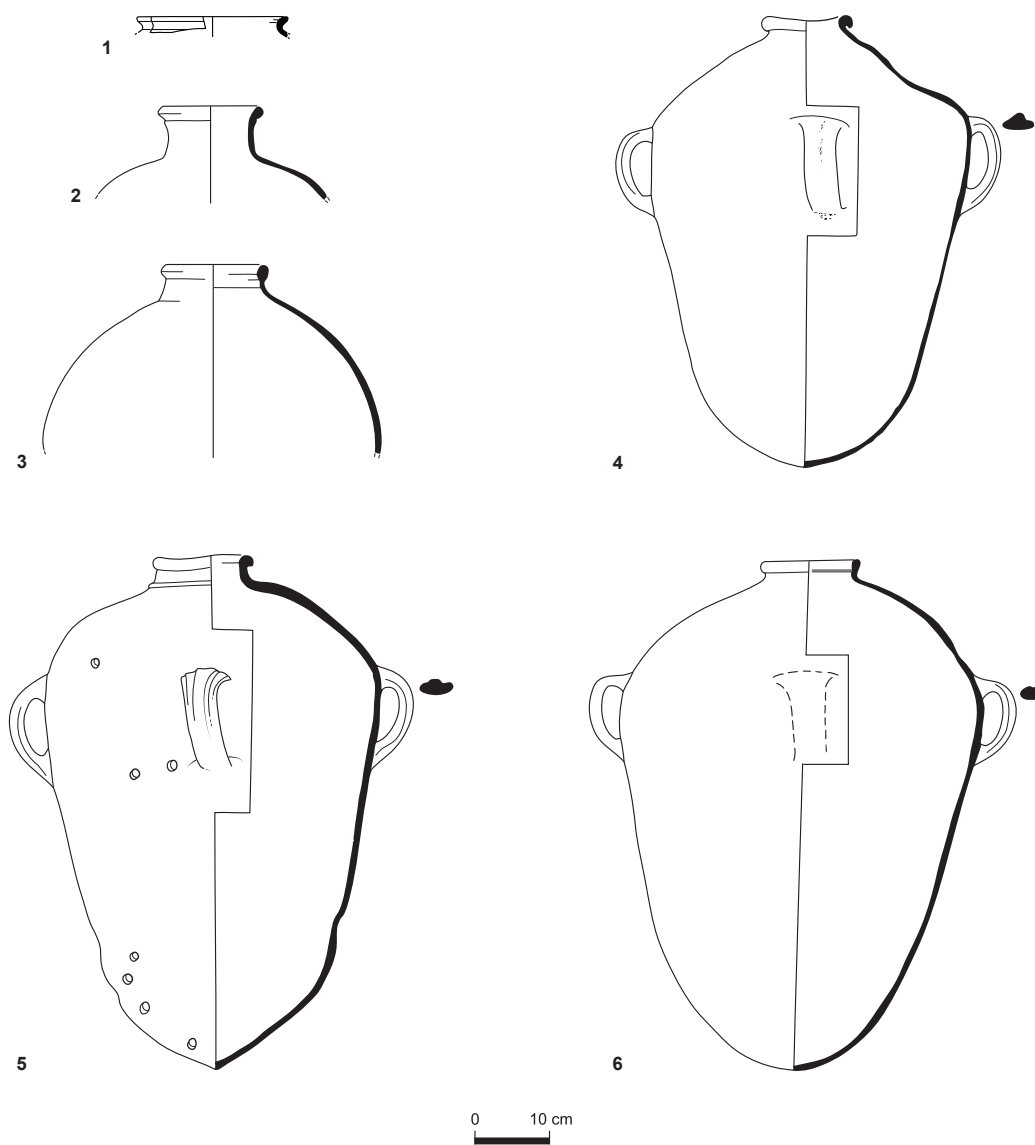
No.	Vessel	Reg. No.	Locus	Type	Description
1	Bowl	3561/1	00842 00838	B5	Reddish brown clay, white grits, slip and dense burnish inside
2	Bowl	3509/1	00838	B25	Light beige outside, light brown inside, many small white grits, 6th cent.
3	Bowl	3556/3	00843 00838	B18	Reddish and gray clay, gray core, large white grits
4	Bowl	3569/1	00843 00838	B16	Beige clay with large white grits
5	Jar	3554/1	00842 00838	SJ6	Reddish brown clay, grits
6	Jar	3560/1	00838	SJ6	Beige surface outside, brown inside, dark and white grits
7	Jar	3556/2	00843 00838	HMJ1	Reddish brown clay, large white grit, gray core
8	Jar	3550/1	00842 00838	HMJ1	Reddish brown clay, gray core
9	Jar	3556/1	00843 00838	HMJ1	Reddish clay, light brown core, many white large grits

לווח 26: רמת רחל, שטח C1, כלי חרס ממבנה 814 לוקוסים 807, 812, 824

לוח 26: רמת רחל, שטח C1, כלי חרס ממבנה 814 לוקוסים 812, 807, 824

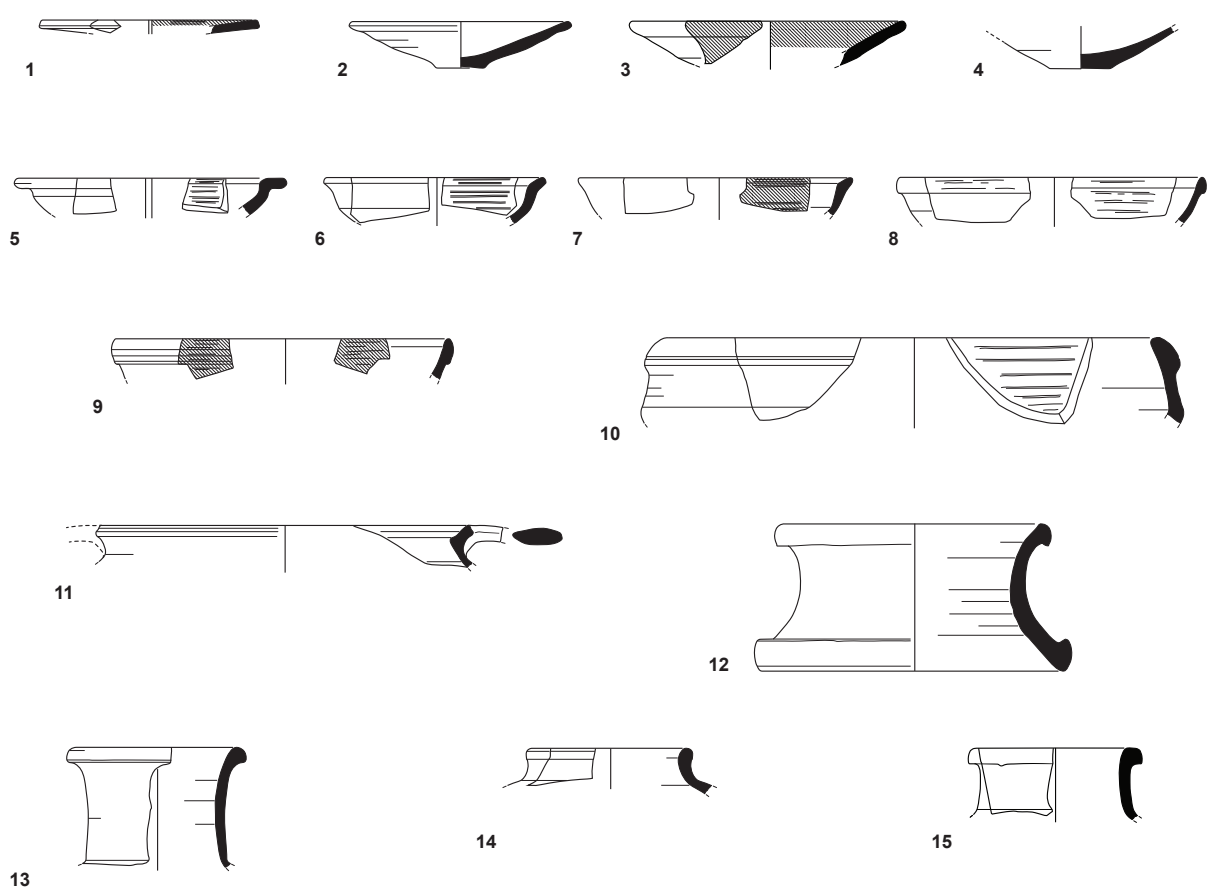
No.	Object	Reg. No.	Locus	Type	Elevation	Description
1	Bowl	3517/1	00824	B29	258-9	Beige clay
2	Bowl	3512/1	00824	B15.2		Black clay, gray core, many white grits, signs of burnish lines inside
3	Bowl	3512/4	00824	B28		Light brown clay, gray core, two strips applied to the rim from the outside
4	Bowl	3512/2	00824	B16		Light brown clay
5	Bowl	3384/1	00807	B27		Beige clay
6	Bowl	3517/2	00824	B27		Light brown clay, gray core, white grits
7	Cooking pot	3493/2	00824	CP4		Brown clay
8	Jug	3489/1	00824	JG9		Light brown clay
9	Jug	3506/1	00824	JG9		Beige clay
10	Jug	3493/1	00824	JG9		Beige clay
11	Jug	3438/1	00812	JG3		Light reddish-brown
12	Jug	3404/1	00812	JG9	817.41	Light brown clay
13	Stand	3536/1	00824	ST2		Reddish brown clay, gray core, large and small mainly white grits
14	Stand	3544/1	00824	ST2		Light brown clay
15	Lamp	3411/1	00812	L3	817.33	Light pinkish brown

לוח 27: רמת רחל, שטח C1, כלי חרס ממבנה 814 לוקוסים 812, 807, 824 (המשך)

No.	Object	Reg. No.	Locus	Type	Elevation	Description
1	Jar	3526/1	00824	SJ5		Gray brown surface, reddish clay
2	Jar	3500/1	00824	SJ5		Brown-gray clay
3	Jar	3457/4	00822	SJ5	817.41	
4	Jar	3457/3	00822	SJ5	817.41	Gray clay, IAA no. 2009-303
5	Jar	3457/2	00822	SJ5	817.41	Pinkish brown clay, with mending holes, 9 from base upward, 5 on upper part. IAA no. 2009-302
6	Jar	3457/1	00822	SJ5	817.41	Pinkish brown, one handle remain, IAA no. 2009-301

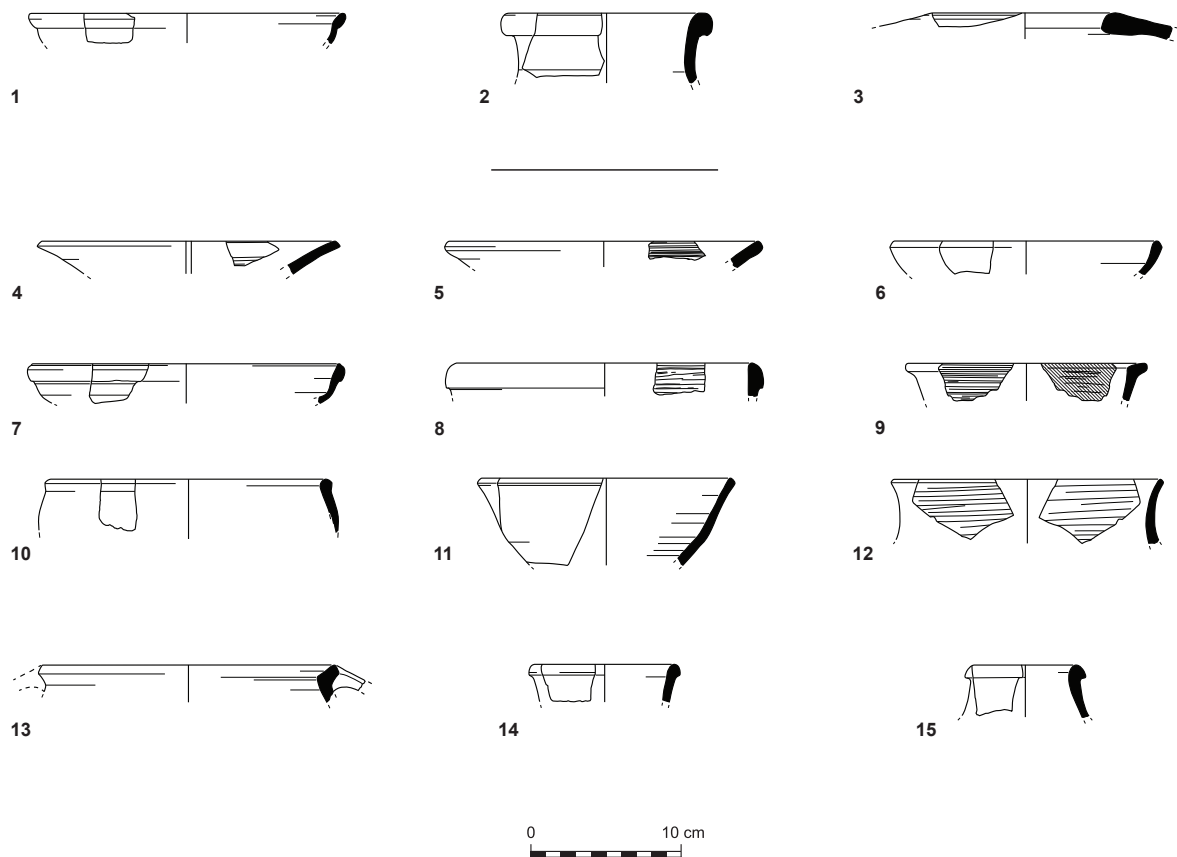

0 10 cm

לוח 28: רמת רחל, כלי חרס משטח D1, לוקוס 13014

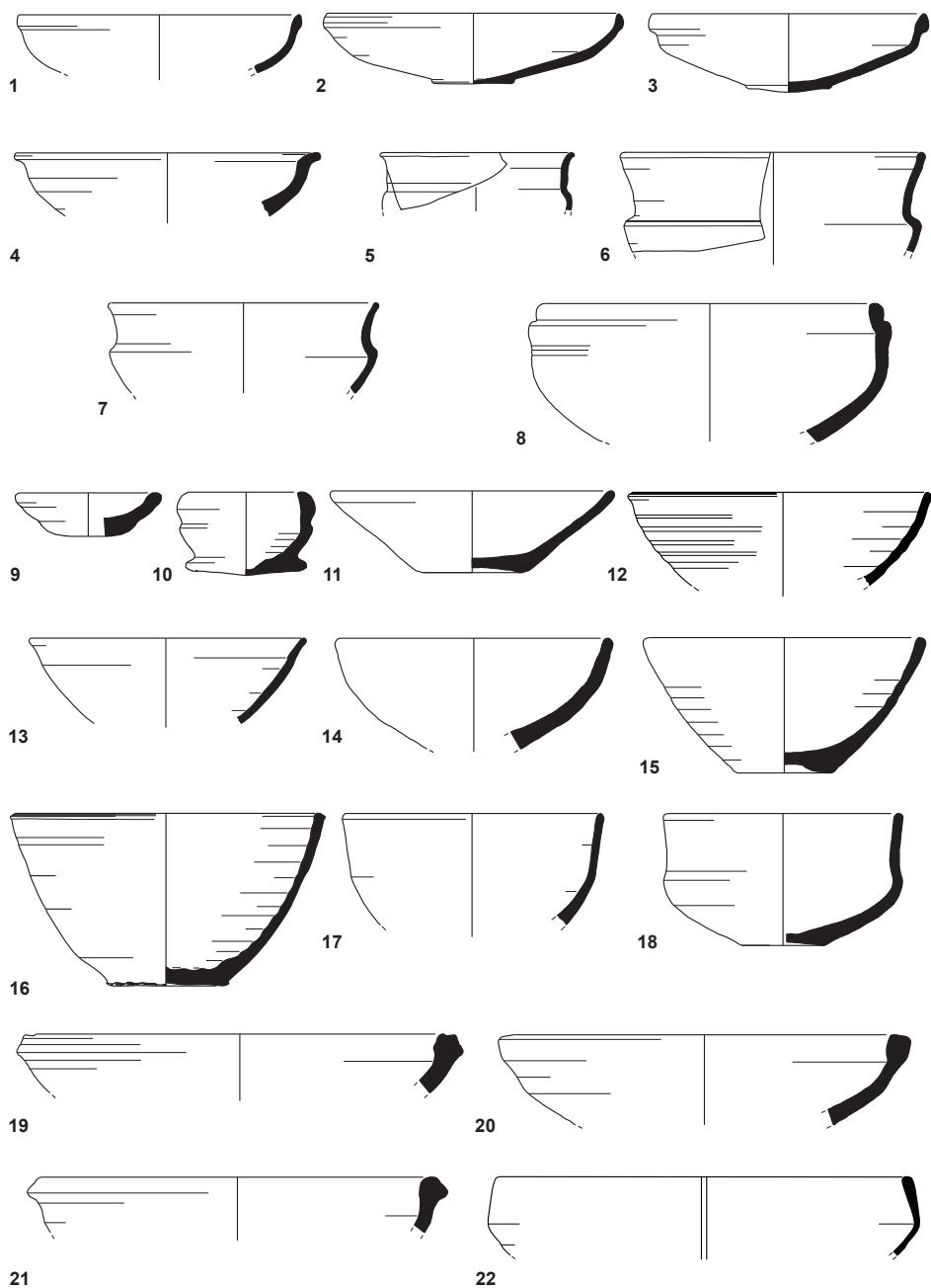
לוח 28: רמת רחל, כלי חרס משטח D1, לוקוס 13014

No.	Object	Reg. No.	Locus	Type	Level	Description
1	Bowl	9116/13	13014	B2.2	817.02	Light reddish clay, pinkish wash and burnish partly dense inside
2	Bowl	9116/1	13014	B2.2	817.02	Reddish clay, white grits, reddish slip inside
3	Bowl	9116/10	13014	B2.1	817.02	Brown clay, red slip inside and outside
4	Bowl	9116/14	13014	B5	817.02	Reddish brown clay, self wash inside without burnish small disk base
5	Bowl	9116/15	13014	B15.2	817.02	Ledge rim, gray clay, burnish inside
6	Bowl	9116/9	13014	B9	817.02	Light brown clay, brown core, self wash and burnish inside ledge rim
7	Bowl	9116/11	13014	B9	817.02	Brown clay, self wash inside, burnish inside sparse with 1 cm interval, ledge rim
8	Bowl	9116/5	13014	B5	817.02	Brown clay, darker wash in parts inside and on rim, burnish inside and on rim
9	Bowl	9116/12	13014	B6	817.02	Out folded, reddish surface/wash and dense burnish inside and outside
10	Krater	9116/3	13014	K1	817.02	Pinkish surface, light gray core, burnish inside
11	Cooking pot	9116/8	13014	CP1	817.02	Reddish brown clay gray core
12	Stand	9116/2	13014	ST1	817.02	Reddish brown clay, gray core, white large grits
13	Jar	9116/4	13014	SJ2	817.02	Greenish surface outside, light brown inside, reddish core, small tiny white grits, thin wall
14	Jar	9116/6	13014	SJ5	817.02	Rim curving outside, light brown surface, reddish clay and gray core
15	Jar	9116/7	13014	SJ2	817.02	Gray clay outside, light brown-purple inside, dark gray core

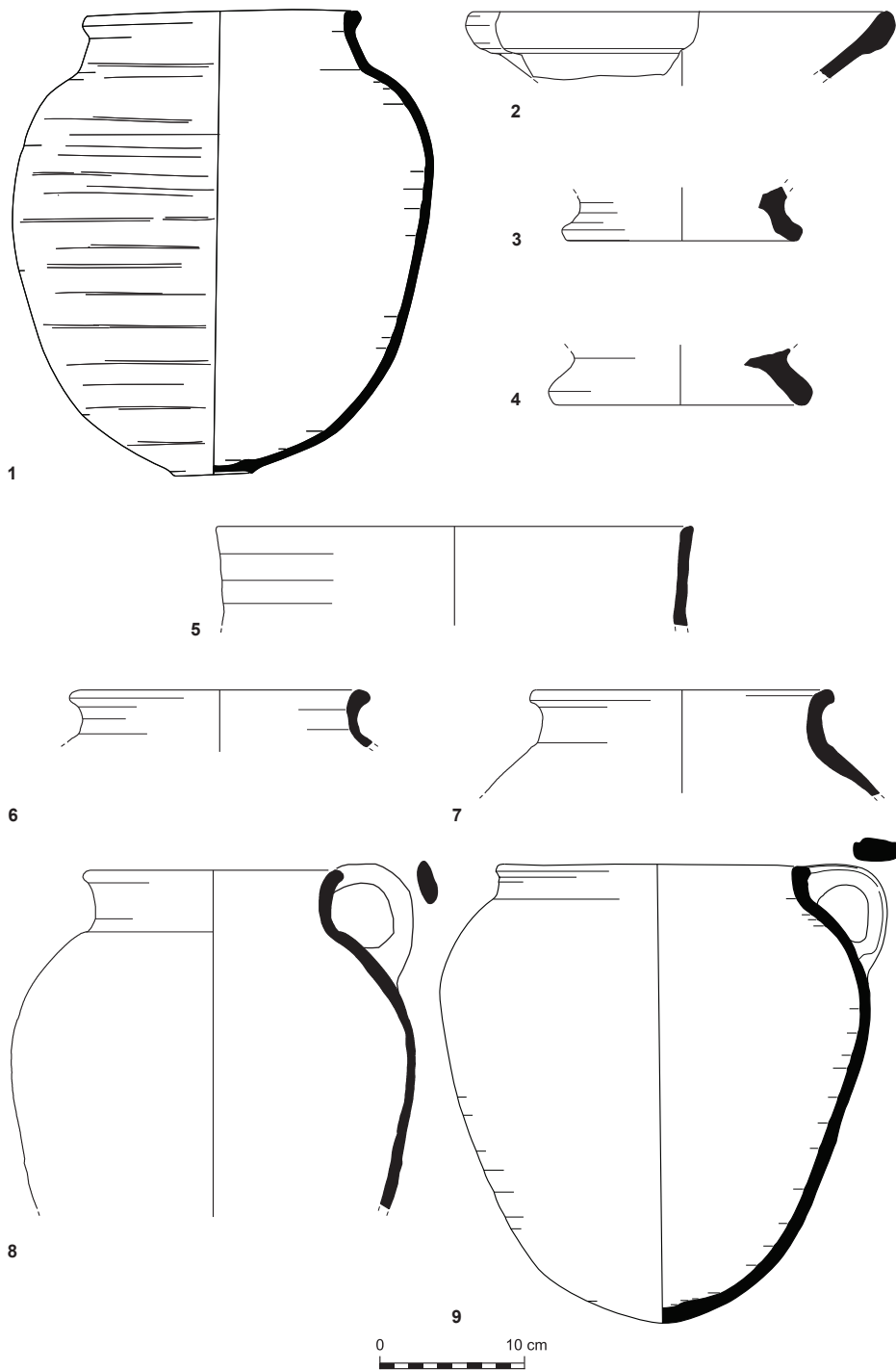
לוח 29: רמת רחל, שטח D1, כלי חרס מלוקוסים 13119 (3-1), 918 (4-15)

No.	Object	Reg. No.	Locus	Type	Level	Description
1	Bowl	9416/2	13119	B26	817.47	Pinkish surface outside, reddish and burnish inside, white grits,
2	Jar	9444/1	13119	SJ2	817.39	Reddish clay, gray core
3	Jar	9416/1	13119	HMJ1	817.47	Light brown - beige clay
4	Bowl	4572/1	00918	B2.2	817.13	Flat bowl, reddish clay, wash and burnish inside
5	Bowl	4555/1	00918	B2.1	817.51	Flat bowl rounded rim, slip/wash and burnish inside
6	Bowl	4558/4	00918	B25	817.03	Beige clay
7	Bowl	4558/5	00918	B25	817.03	Pinkish clay outside, no external treatment
8	Bowl	4558/6	00918	B7	817.03	Pinkish clay and wash, burnish inside and on rim
9	Bowl	4558/8	00918	B8	817.03	Carinated with ledge rim, brown clay, reddish slip and burnish inside and outside
10	Bowl	4558/2	00918	B27	817.03	Beige clay, rounded wall
11	Bowl	4558/1	00918	B13	817.03	Straight sided bowl, burnt gray clay
12	Krater	4573/1	918	K8		Light brown-beige clay, yellowish hue burnish.
13	Cooking pot	4558/9	00918	CP1	817.03	Burnt, black, dark brown clay
14	Jug	4558/7	00918	JG8	817.03	Light reddish clay
15	Jug	4558/3	00918	JG8	817.03	Beige clay, gray core, burnt

0 10 cm

לוח 30: רמת רחל, שטח D1, כלי חרס מהבור הבבלי-פרסי, לוקוס 13174

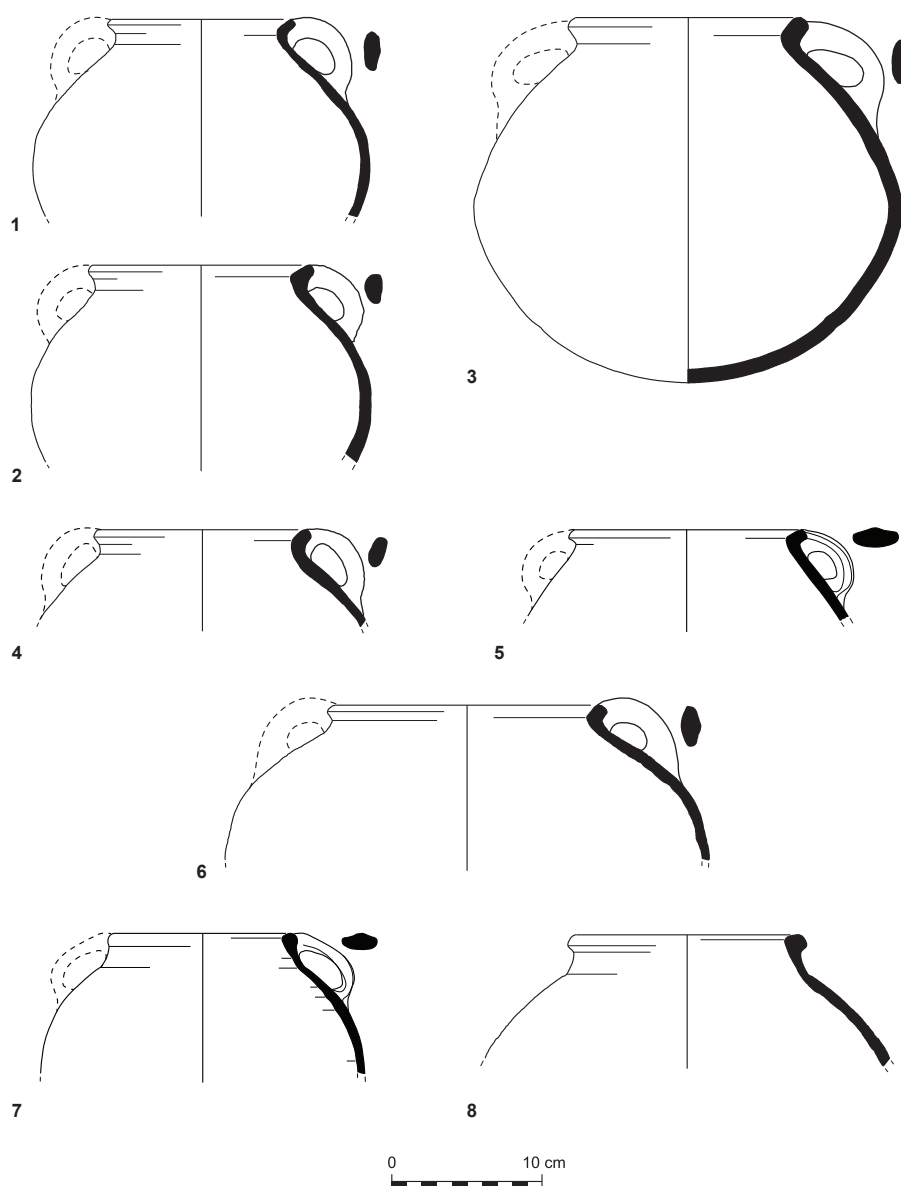
לוח 31: רמת רחל, שטח D1, כלי חרס מהבור הבבלי-פרסי, לוקוס 13174 (המשך)

לוח 30: רמת רחל, שטח D1, כלי חרס מהבור הבבלי-פרסי, לוקוס 13174

No.	Object	Reg. No.	Locus	Type	Elevation	Description
1	Bowl	9779/4	13222	B25	816.24	Light brown clay, gray core, grits
2	Bowl	9661/5	13174	B25	816.41	Brown clay, gray core, ash signs
3	Bowl	9644/1	13174	B25	816.70	Brown clay, many white grits
4	Bowl	9736/4	13219	B29	816.95	Light brown-gray clay, gray core, large white and many very small white grits
5	Bowl	9648/1	13187	B14.2	816.83	Gray clay, very thin wall
6	Bowl	9345/7	13086	B14.2	816.64	Reddish brown clay, gray core, many white grits
7	Bowl	9618/3	13174	B14.2	816.94	Light brown clay, gray core
8	Bowl	9345/2	13086	B28	816.64	Reddish brown clay, gray surface inside, gray core, few burnish lines outside
9	Bowl	9568/1	13172	Misc.	816.89	Light brown clay, gray core, unshaped outside
10	Bowl/cup	9739/1	13219	Misc.	816.95-816.84	Brown clay, partly with ash signs
11	Bowl	9628/3	13174	B22	816.70	Brown clay, orange brown inside, coarse unshaped base
12	Bowl	9345/9	13086	B18	816.64	Light brown clay outside, reddish inside, few white grits, slightly ribbed from the inside
13	Bowl	9637/6	13174	B18	816.70	Light reddish brown clay, gray core, many small white grits, few large white grits
14	Bowl	9601/1	13174	B18	816.94	Reddish brown clay, gray core, large white grits
15	Bowl	9618/4	13174	B18	816.94	Reddish brown clay, white large grits, unshaped base
16	Bowl	9345/6	13086	B18	816.64	Light brown clay, a-symmetric wall
17	Bowl	9747/4	13219	B18	816.75	Light brown clay, gray core, large white grits
18	Bowl	9618/2	13174	B14.3	816.94-816.64	Light brown clay, flat base
19	Bowl	9749/1	13219	B16	816.75	Brown clay, gray core, white grits
20	Bowl	9628/5	13174	B16	816.70	Light brown clay, gray core, large and many small white grits
21	Bowl	9375/3	13045	B16	817.13	Gray clay outside, gray core brown clay inside, many tiny white grits
22	Bowl	9813/4	13231	B31	816.64	Gray surface outside, brown clay, gray core, white grits. (ERC Residue sample no. 2412)

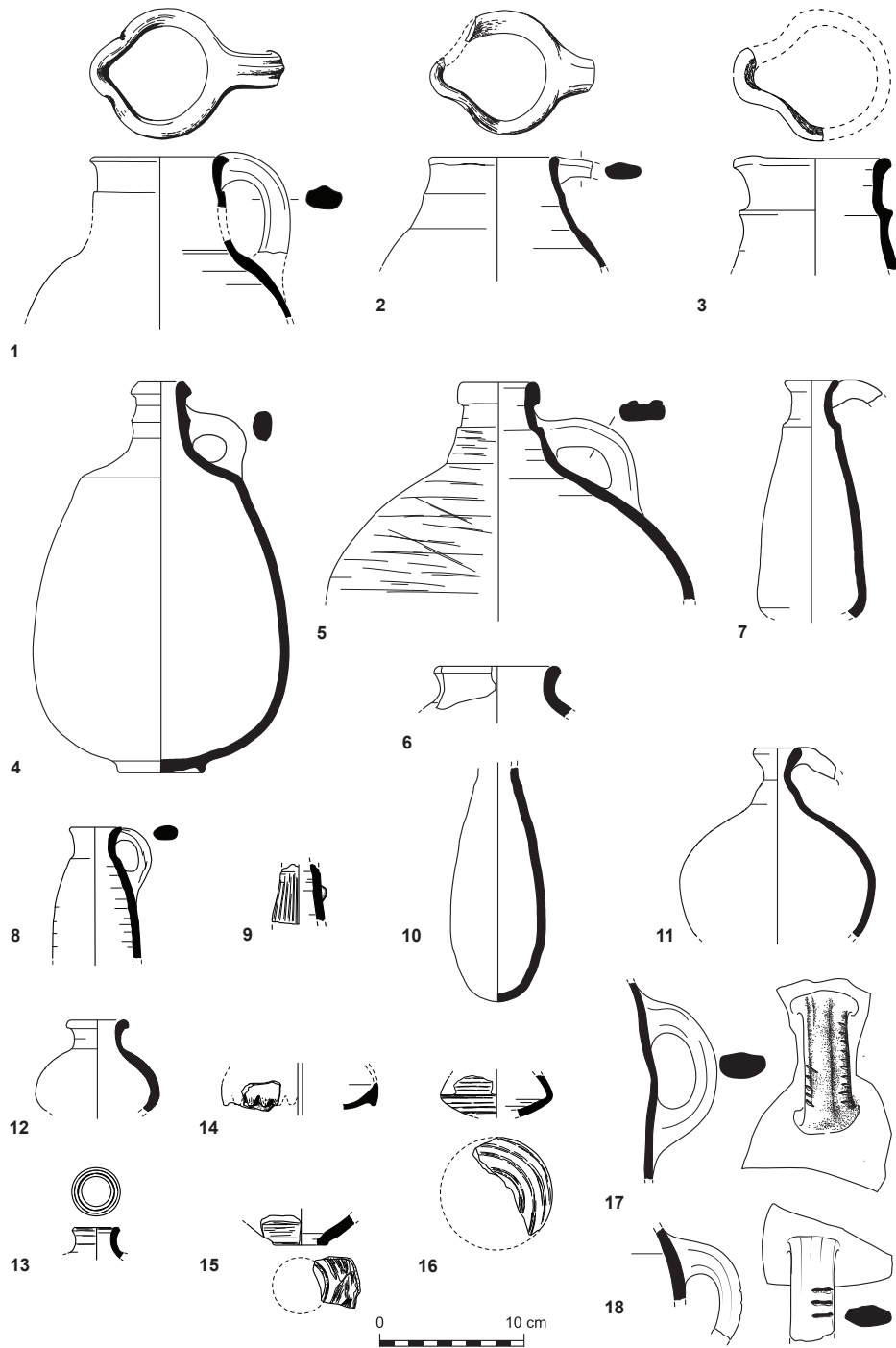
לוח 31: רמת רחל, שטח D1, כלי חרס מהבור הבבלי-פרסי, לוקוס 13174 (המשך)

No.	Object	Reg. No.	Locus	Type	Elevation	Description
1	Krater	9637/4	13174	K8	816.70	Light brown clay, yellow burnish lines
2	Krater	9345/5	13086	K2	816.64	Yellow clay
3	Krater	9723/1	13218	K2	817.27	White-yellowish clay, high footed base
4	Krater	9729/2	13218	K2	817.23	Light yellowish clay, grits
5	Bowl	9345/3	13086	B32	816.64	Light brown, gray core, coarse unshaped wall
6	Krater	9747/3	13219	K9	816.75	Light brown-orange clay, small white grits
7	Krater	9628/4	13174	K9	816.70-816.64	Light brown and orange clay, gray core
8	Krater	9568/2	13172	K9	816.89	Light brown clay
9	Krater	9618/1	13174	K9	816.94-816.14	Light brown and light orange clay, many small white grits

לוח 32: רמת רחל, שטח D1, כלי חרס מהבור הבבלי-פרסי, לוקוס 13174 (המשך)

No.	Object	Reg. No.	Locus	Type	Elevation	Description
1	Cooking pot	9609/1	13189	CP1	817.17-816.51	Dark brown clay outside, reddish clay inside, white grits
2	Cooking pot	9641/2	13174	CP1	817.29-816.70	Dark brown clay, white grits
3	Cooking pot	9779/2	13222	CP1	816.15-816.24	Reddish brown clay, gray dark clay on base. Very thick wall, scrubbed base, hand-made or mold in its lower part
4	Cooking pot	9375/2	13045	CP1	817.13	Reddish brown clay, white grits
5	Cooking pot	9814/3	13232	CP1	816.48	Dark brown clay, thick wall. (ERC Residue sample no. 2391)
6	Cooking pot	9614/1	13176	CP1	817.87	Dark brown clay outside, reddish clay inside
7	Cooking pot	9628/2	13174	CP4	816.70	Dark brown clay
8	Cooking pot	9345/1	13086	CP4	817.23-816.64	Reddish brown clay, white grits

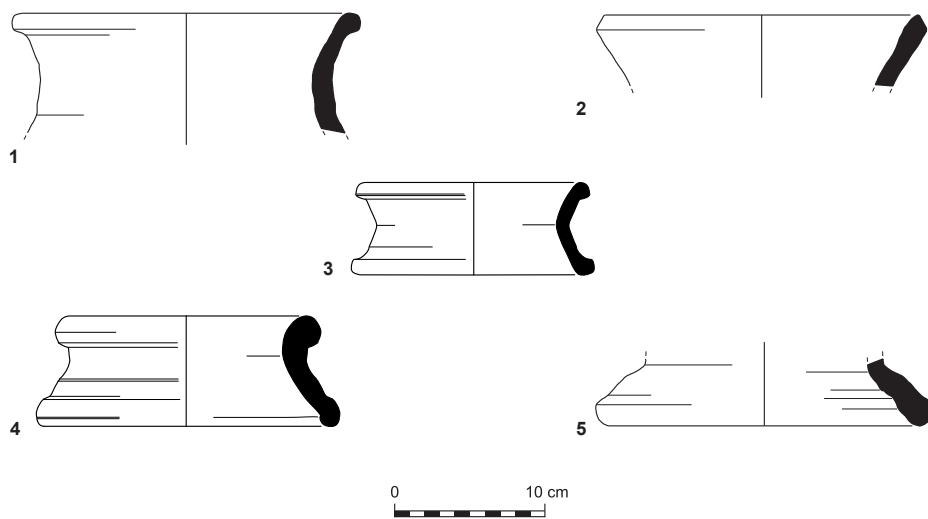

לוח 33: רמת רחל, שטח D1, כלי חרס מהבור הבבלי-פרסי, לוקוס 13174 (המשך)

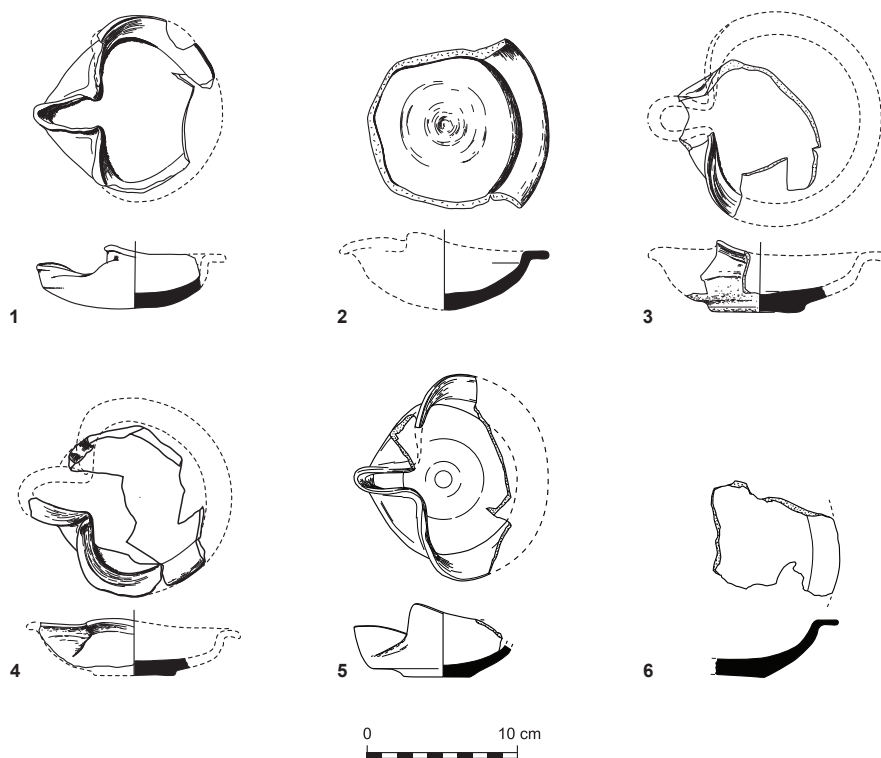
לוח 33: רמת רחל, שטח D1, כלי חרס מהבור הבבלי-פרסי, לוקוס 13174 (המשך)

No.	Object	Reg. No.	Locus	Type	Elevation	Description
1	Jug	9754/3	13219	JG3	815.58	Light brown-beige clay, small dark grits
2	Jug	9345/8	13086	JG9	816.64	Light brown pinkish clay, light gray surface, many small white grits
3	Jug	9667/2	13174	JG3	816.15	Brown clay, dark brown
4	Jug	9648/2	13187	JG7	816.83	Dark brown clay
5	Jug	9682/1	13200	JG7	816.28-815.58	Light brown clay, pinkish without any burnish
6	Jug	9736/1	13219	JG8	816.95	Light brown clay, gray core, yellowish burnish lines
7	Juglet	9734/4	13219	JT1	817.23-816.95	Brown pink clay, gray core, many black and white grits
8	Juglet	9632/1	13171	JT2	816.84	Light brown clay, orange inside
9	Albastron	9777/1	13222	JT3		Light brown clay outside, gray core, vertical burnish, small knob handle
10	Juglet	9340/1	13086	JT9	817.09	Brown clay, many large dark and white grits
11	Juglet	9580/1	13172	JT8	816.89	Light brown clay, gray core, white grits, spread clay under rim
12	Juglet	9618/5	13174	JT5	816.94	Light beige- white clay, scrubbed in lower part, large dark grits
13	Juglet	9736/3	13219	JT5	816.95	Black clay, gray core, burnish outside
14	Juglet	9736/2	13219	JT5	816.95	Black surface clay outside, gray clay, white small tiny grits.
15	Juglet	9738/1	13219	JT5	816.95	Black clay, gray core, burnish outside
16	Juglet	9375/4	13045	JT5	817.13	Gray clay and core, black surface and concentric burnish lines outside (c. 0.5 cm intervals)
17	Jug handle	9568/3	13172	JG3/9?	816.89	Gray clay, gray brown surface inside, incised 10 lines on one side of the handle and 5 lines on the second side
18	Jug handle	9360/1	13045	JG3/9?		Light brown – beige clay three incised lines on a handle

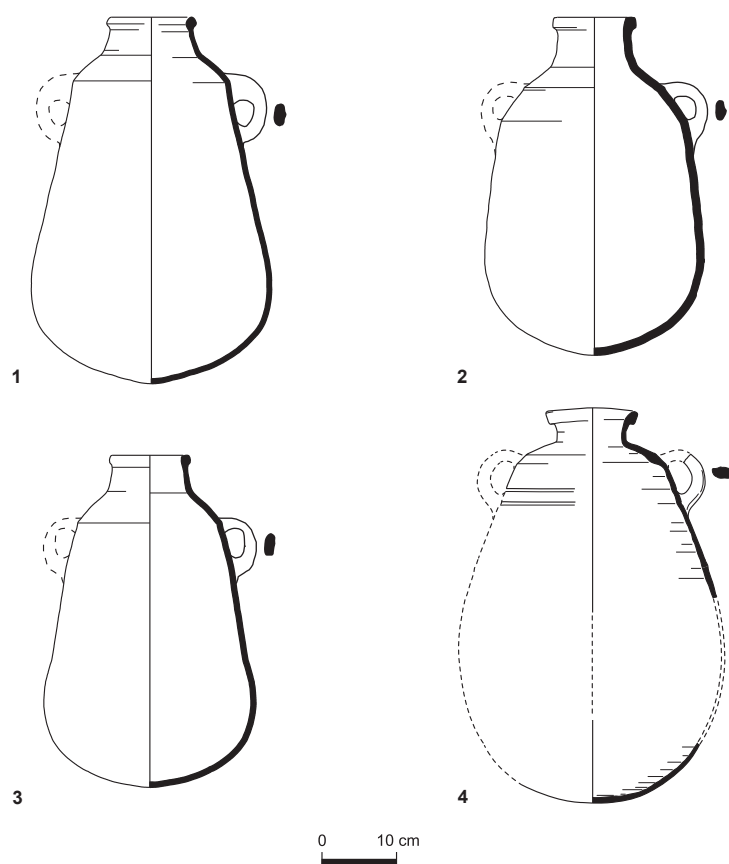
לוח 34: רמת רחל, שטח D1, כלי חרס מהבור הבבלי-פרסי, לוקוס 13174 (המשך)

No.	Object	Reg. No.	Locus	Type	Elevation	Description
1	Stand	9731/1	13219	ST1/2	817.27	Brown clay, dark clay inside, gray core.
2	Stand	9661/3	13174	ST2	816.41	Light brown clay.
3	Stand	9734/3	13219	ST2	817.23	Light brown clay, gray core, white grits.
4	Stand	9334/1	13086	ST2	817.31	Brown-gray clay, gray core.
5	Stand	9731/2	13219	ST2	817.27	Brown clay, dark inside, gray core

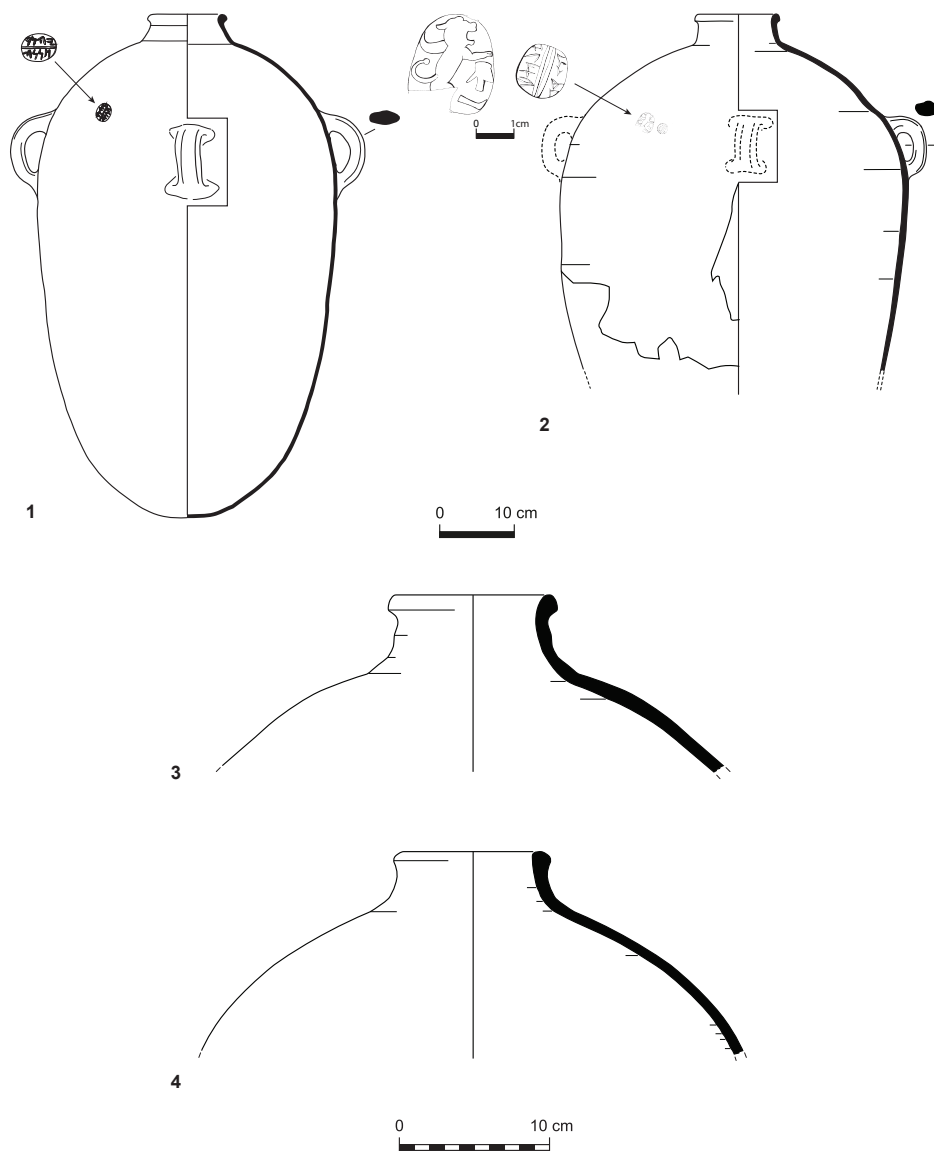
לוח 35: רמת רחל, שטח D1, כלי חרס מהבור הבבלי-פרסי, לוקוס 13174 (המשך)

No.	Object	Reg. No.	Locus	Type	Elevation	Description
1	Lamp	9747/2	13219	L3	816.75	Light brown clay, dark clay inside, gray core, many small white grits.
2	Lamp	9637/5	13174	L3	816.70	Light brown clay, white grits.
3	Lamp	9749/2	13219	L3	816.75	Light brown clay, ash signs, large white grits.
4	Lamp	9754/2	13219	L3	815.58	Light brown-pink clay, pink core, many vary small white grits.
5	Lamp	9666/1	13174	L3	816.41	Orange and brown-gray clay.
6	Lamp	9813/1	13231	L3	816.64	Reddish brown clay white grits. (ERC Residue sample no. 2416)

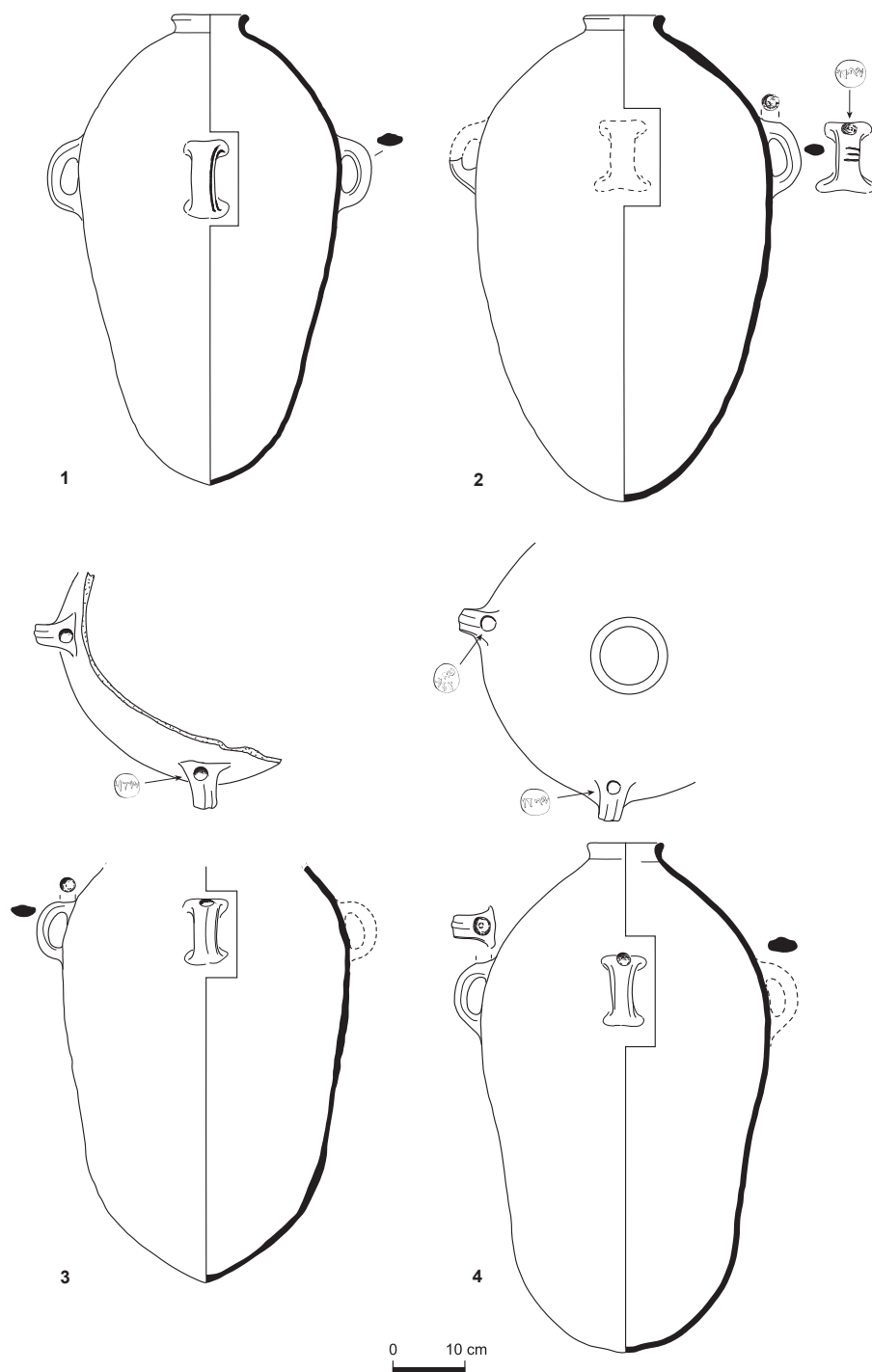
לוח 36: רמת רחל, שטח D1, כלי חרס מהבור הבבלי-פרסי, לוקוס 13174 (המשך)

No.	Object	Reg. No.	Locus	Type	Elevation	Description
1	Jar	9661/2	13174	SJ6	816.95-816.24	Gray clay, white grits.
2	Jar	9747/1	13219	SJ6	816.75-815.58	Light brown and beige clay, many white tiny grits.
3	Jar	9570/2	13171	SJ6	816.93-816.24	Brown light orange clay, levels: 13171-816.93-84 rim and body.
4	Jar	9637/3	13174	SJ7	816.70	Gray brown clay,

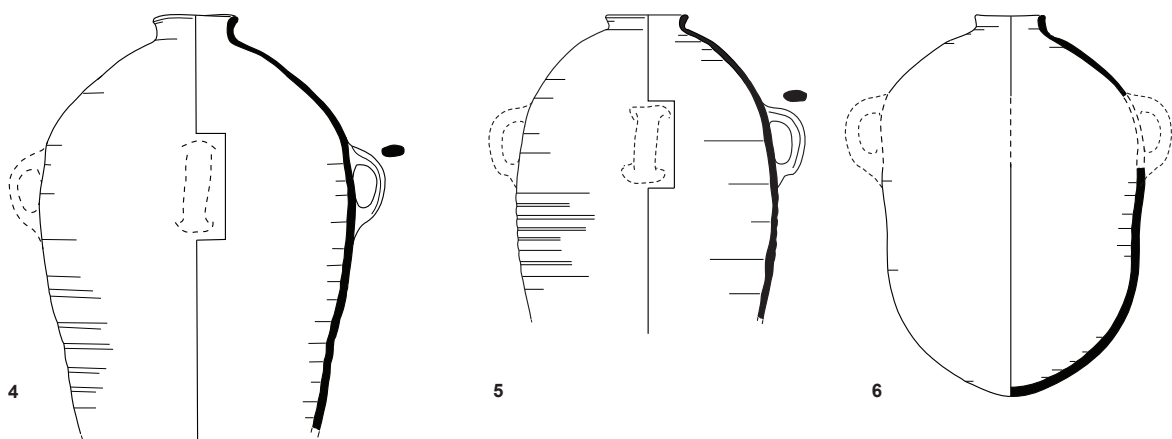
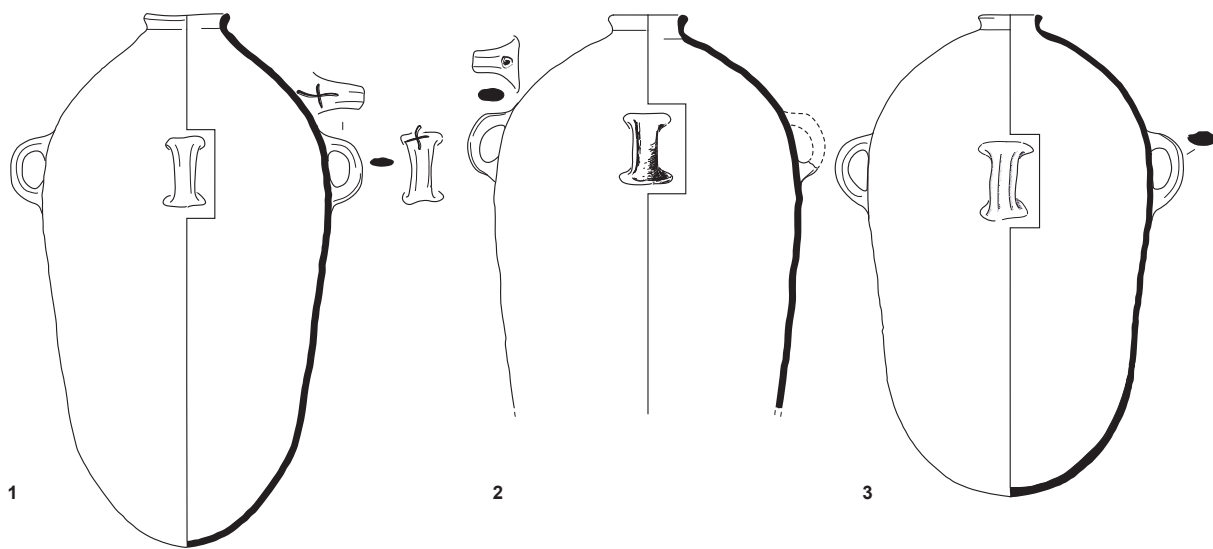
לוח 37: רמת רחל, שטח D1, כלי חרס מהבור הבבלי-פרסי, לוקוס 13174 (המשך)

No.	Object	Reg. No.	Locus	Type	Elevation	Description
1	Jar	9628/1	13174	SJ5	817.24-816.70	Brown-orange clay inside, light brown, gray and red core many very small white grits. Stamp impression 9591/1 <i>Yhud Hnna</i>
2	Jar	9618/6	13174	SJ5	816.95-816.64	Light pinkish clay, smoothed very well on the outside, very tiny white grits, gray core. Except upper part, additional two large pieces and small parts are belonging. Lion and privet impression 9626/1
3	Jar	9799/2	13230	SJ5	817.13-816.01	Gray clay and core, many small and few large grits. Body sherds in parts, were not drawing. (ERC Residue samples no. 2418; b. 9816 –no. 2422)
4	Jar	9807/1	13231	SJ5	816.95	Gray clay and core. ERC Residue sample no. 2396

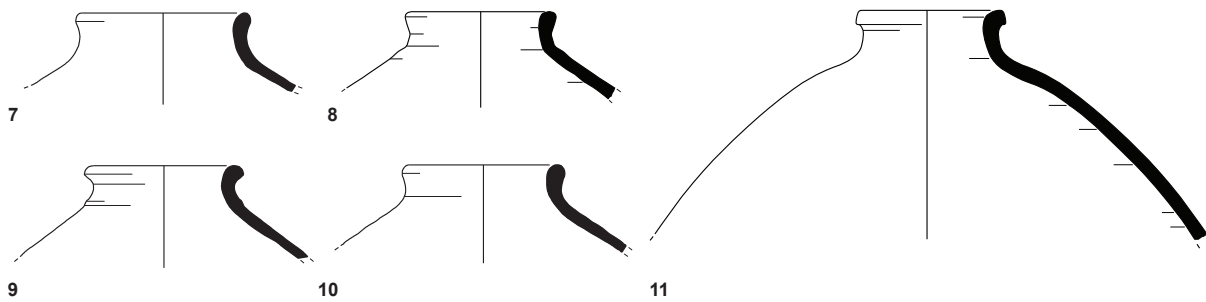

לוח 38: רמת רחל, שטח D1, כלי חרס מהבורר הבבלי-פרסי, לוקוס 13174 (המשך)

No.	Object	Reg. No.	Locus	Type	Elevation	Description
1	Jar	9570/1	13171	SJ5	816.93-816.70	Light brown clay, white grits
2	Jar	9375/1	13045	SJ5	817.13-815.47	Light brown clay, yellowish surface, many very small and some large white grits, mending holes on the body. 'Yehud' Stamp impression no. 9621/1
3	Jar	9667/1	13174	SJ5	816.41-816.15	Gray and light brown-reddish clay. 'Yehud' Stamp impressions connected: nos. 9671/1; 9646/2
4	Jar	9641/1	13174	SJ5	816.70-816.28	Light brown and gray clay, many very small white grits. Stamp impressions nos. 9640/1 'Yoezer', 9631/1 'Yhd'

0 10 cm

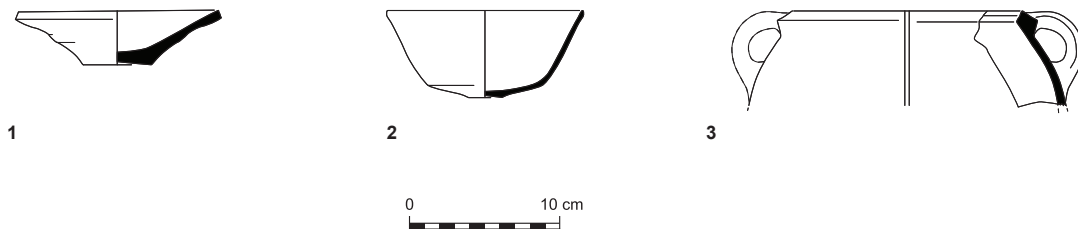

0 10 cm

לוח 39: רמת רחל, שטח D1, כלי חרס מהבור הבבלי-פרסי, לוקוס 13174 (המשך)

לוח 39: רמת רחל, שטח D1, כלי חרס מהבור הבבלי-פרסי, לוקוס 13174 (המשך)

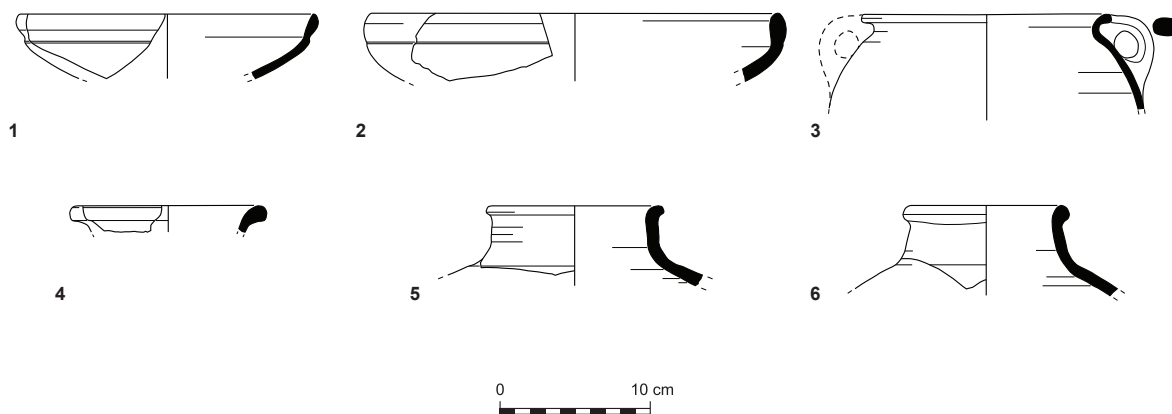
No.	Object	Reg. No.	Locus	Type	Elevation	Description
1	Jar	9661/1	13174	SJ5	816.41-816.15	Orange brown clay inside, brown gray surface outside, uneven wall on part of the body. Potter's mark on one handle
2	Jar	9646/4	13174	SJ5	816.70-816.41	Gray clay, many white grits. Stick impression no. 9655/1 on handle.
3	Jar	9338/1	13086	SJ5	817.40-816.64	Light brown clay, many small white grits.
4	Jar	9637/7	13174	SJ5	816.70	Light brown clay, brown core, few large white grits and many small
5	Jar	9345/10	13086	SJ5	816.94-816.64	Light brown and orange clay, many small some large white grits, gray clay
6	Jar	9811/1	13231	SJ5	817.03-815.58	Reddish brown clay, light brown core, many very small white grits. The rim, basket no. 9754 (after restoration record no. 29) belongs, but not connected to the base. b. 9811- ERC Residue sample no. 2409
7	Jar	9637/2	13174	SJ5	816.70	Light brown clay outside, reddish clay inside, white small grits
8	Jar	9813/2	13231	SJ5	816.64	Light brown clay outside, gray and gray core inside, white grits. ERC Residue sample no. 2415
9	Jar	9779/3	13222	SJ5	816.94-816.24	Reddish brown clay, body and base in parts, were not drawing
10	Jar	9661/4	13174	SJ5	816.84-816.41	Brown clay, many white grits, gray core.
11	Jar	9598/1	13171	SJ5	816.84	Orange-light brown clay, orange reddish core, few large white grits

לוח 40: רמת רחל, שטח A1, כלי חרס מלוקוס 137 (2-3), שטח B1, לוקוס 216 (1)

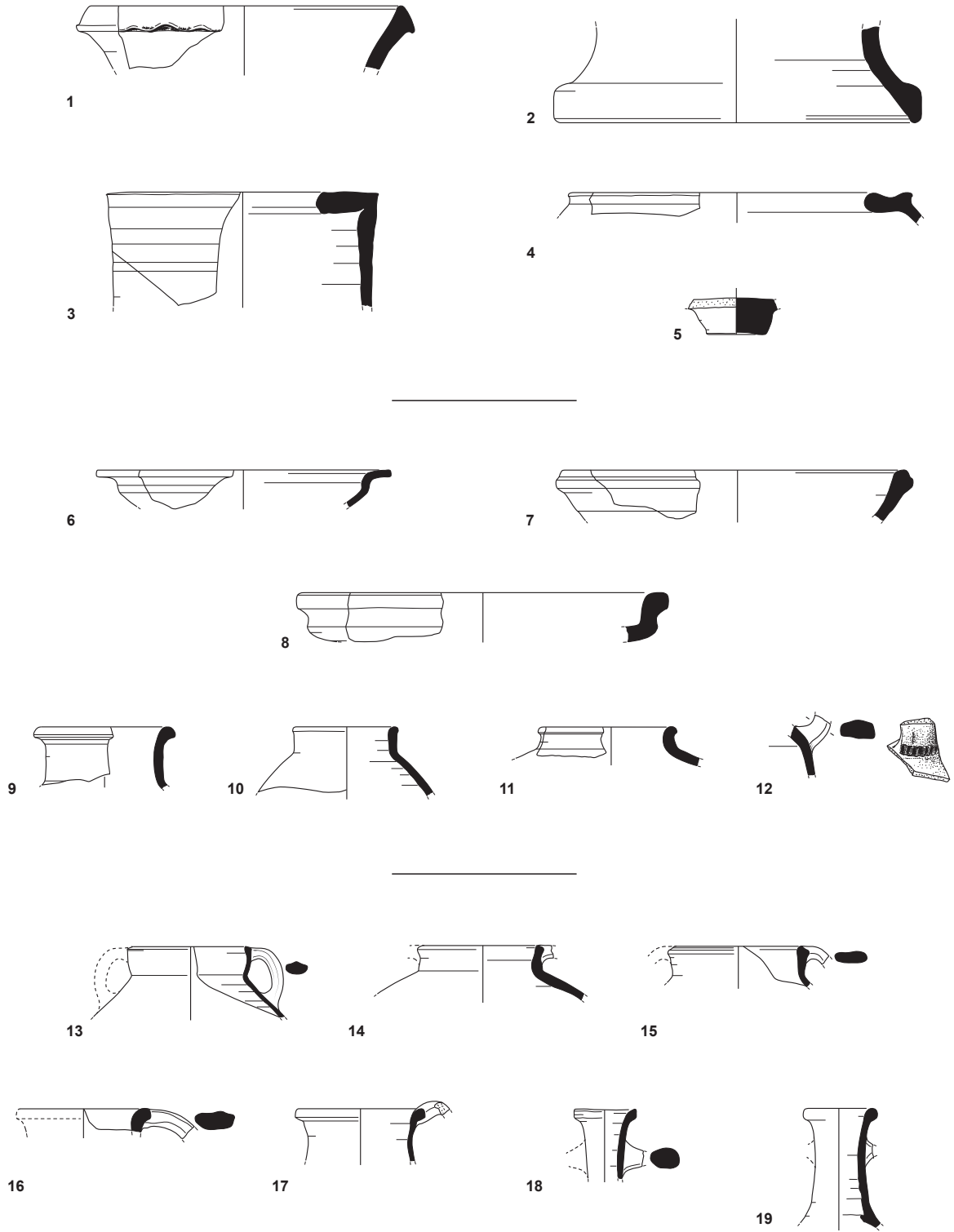
No.	Object	Reg. No.	Locus	Type	Description
1	Bowl	5058/1	216	B2.1	Reddish brown clay, burnish inside (c. 0.5-1.0 intervals)
2	Bowl	1147/2	137	B12	Light brown clay
3	Cooking pot	1147/1	137	CP3.1?	Reddish brown clay

לוח 41: רמת רחל, שטח B2, כלי חרס מלוקוס 10172

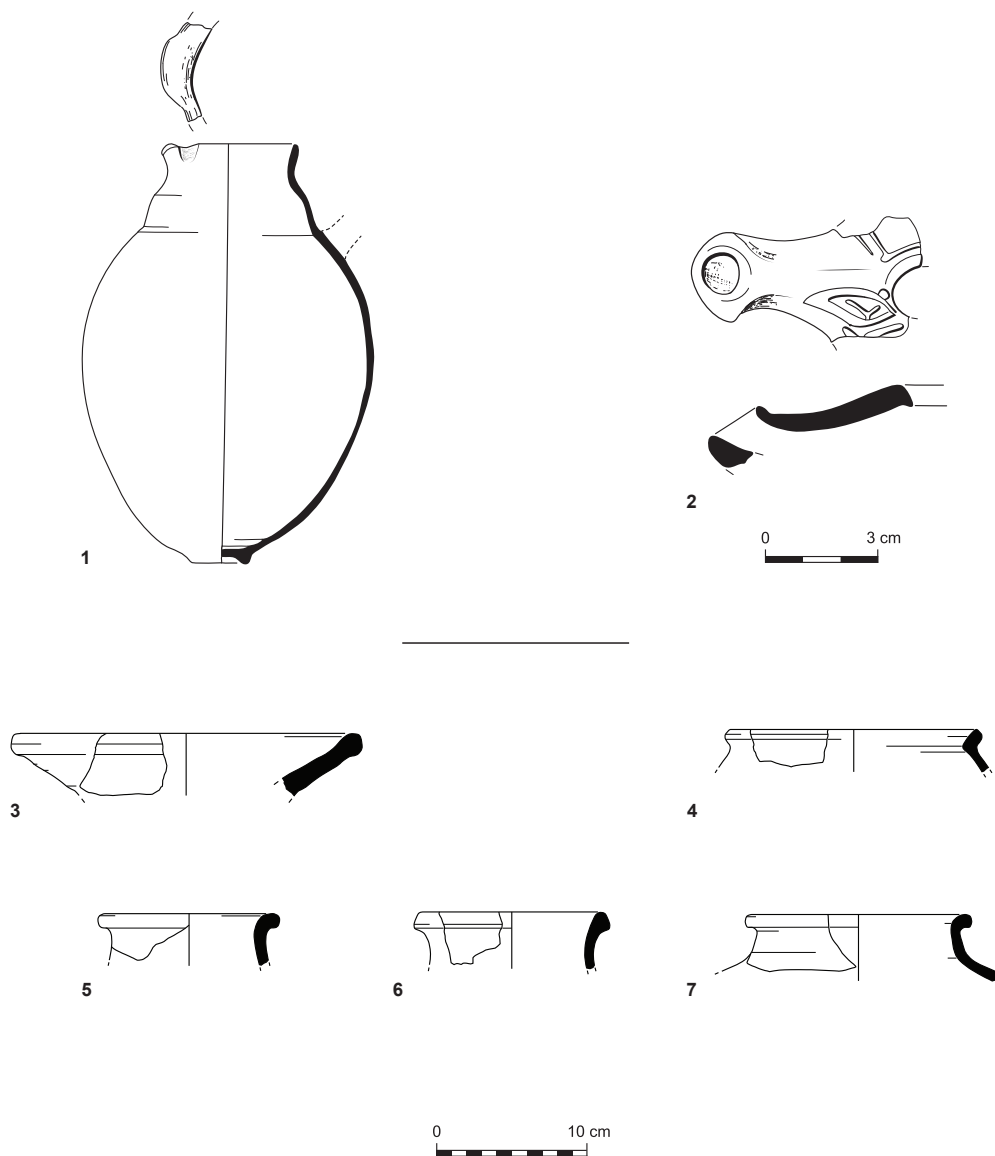
No.	Object	Reg. No.	Locus	Type	Elevation	Description
1	Bowl	6944/1	10172	B25	815.04	Light brown clay, few white grits, outer surface with small air bubbles
2	Bowl	6941/1	10172	B27	815.04	Light brown, gray core, white grit
3	Cooking pot	6942/1	10172	CP1	815.04	Brown clay
4	Jug	6907/6	10172	JG8	815.75	Buff -yellowish clay
5	Jar	6931/1	10172	SJ5	815.36	Dark beige- gray, gray core
6	Jar	6907/1	10172	SJ5	815.75	Beige clay and core

לוח 42: רמת רחל, שטח B2, כלי חרס מרובע B354, מילויים, לוקוסים: 10035, 10023, 10019

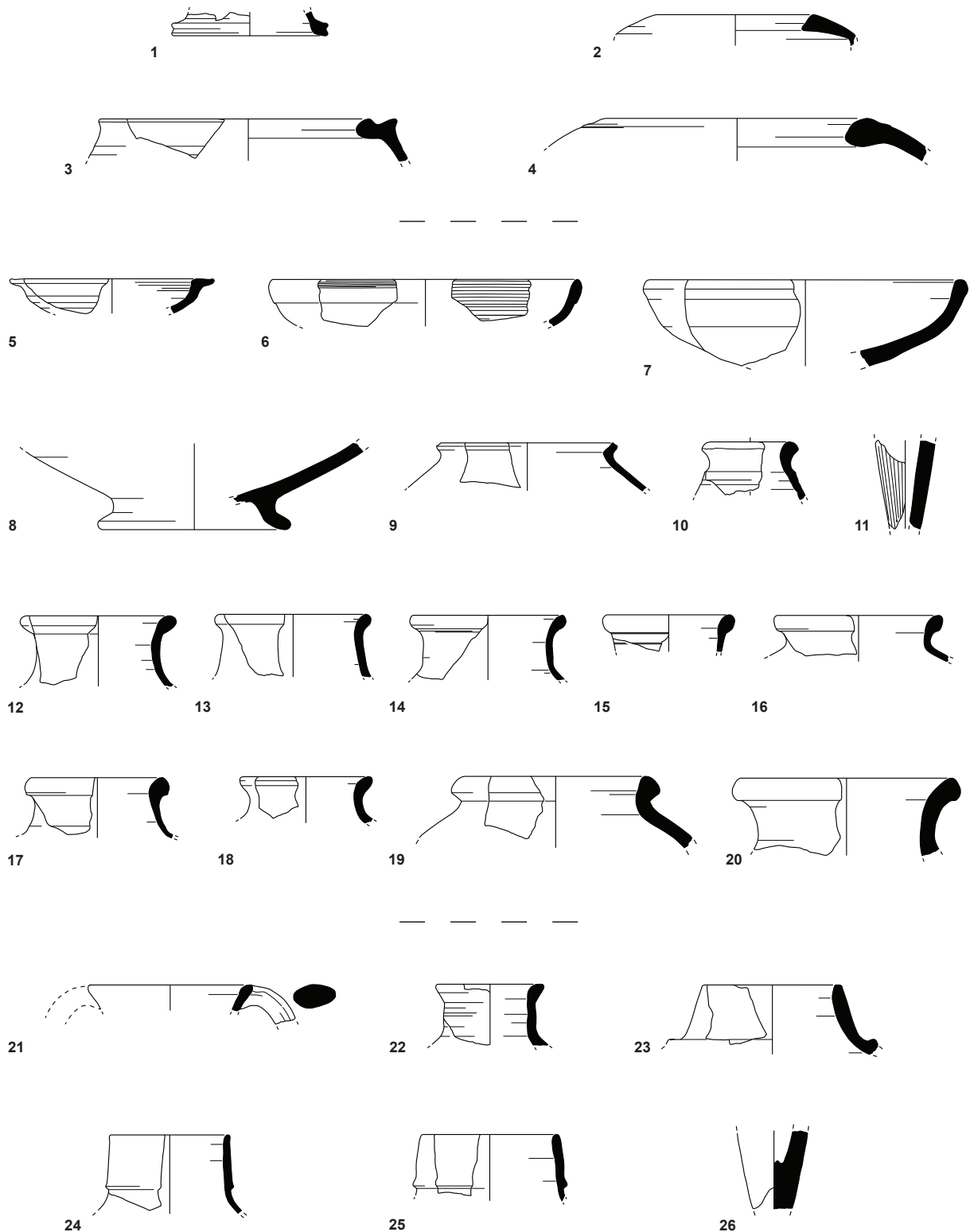
לוח 42: רמת רחל, שטח B2, כלי חרס מרובע B354, מילויים, לוקוסים: 10019, 10023, 10035

No.	Object	Reg. No.	Locus	Type	Elevation	Description
1	Stand	2249/2	10019	ST1	815.04	Reddish clay, brown core
2	Stand	2255/1	10019	STI	815.04	Reddish brown clay
2	Jar	2330/1	10035	HMJ1	813.14	Light brown-orange clay, gray core, few large white grits (c. 1 cm D.) and many very small white grits
4	Jar	2272/2	10019	HMJ4	814.63	Reddish brown clay and core (Moza clay), gutter rim
5	Lamp	2338/1	10035	L1	812.86	Reddish brown clay, reused base of high base lamp
6	Bowl	2272/4	10019	B29	814.63	Light orange clay, gray core
7	Bowl	2279/1	10019	B28	814.63	Light reddish clay, light gray core
8	Bowl	2272/3	10019	B16	814.63	Light brown clay, light gray core
9	Jar	2272/1	10019	SJ2	814.63	Light gray clay, gray core
10	Jar	2338/2	10035	SJ5	813.14	Pinkish clay and core, white grits
11	Jar	2272/5	10019	SJ5	814.63	Light brown clay
12	Jar	2258/1	10019	SJ?	814.83	Light brown clay, a handle with wedge- shape ? Decoration in connection point with the wall
13	Cooking pot	2286/1	10023	Hel.	814.06	Brown clay
14	Cooking pot	2249/3	10019	Hel.	815.04	Brown clay
15	Cooking pot	2271/1	10019	Hel	815.83	Brown clay
16	Jug	2279/2	10019	Hel.	814.63	Light brown clay
17	Jug	2330/3	10035	JG3 Per / Hel	813.14	Whitish -gray clay
18	Flask	2292/1	10023	Hel	814.06	Light orange clay
19	Flask	2256/1	10019	Hel	815.04	Gray clay and core

לוח 43: רמת רחל, שטח C1, כלי חרס ממילויים, לוקוס 813 (2-1), לוקוס 034 (033) (7-3)

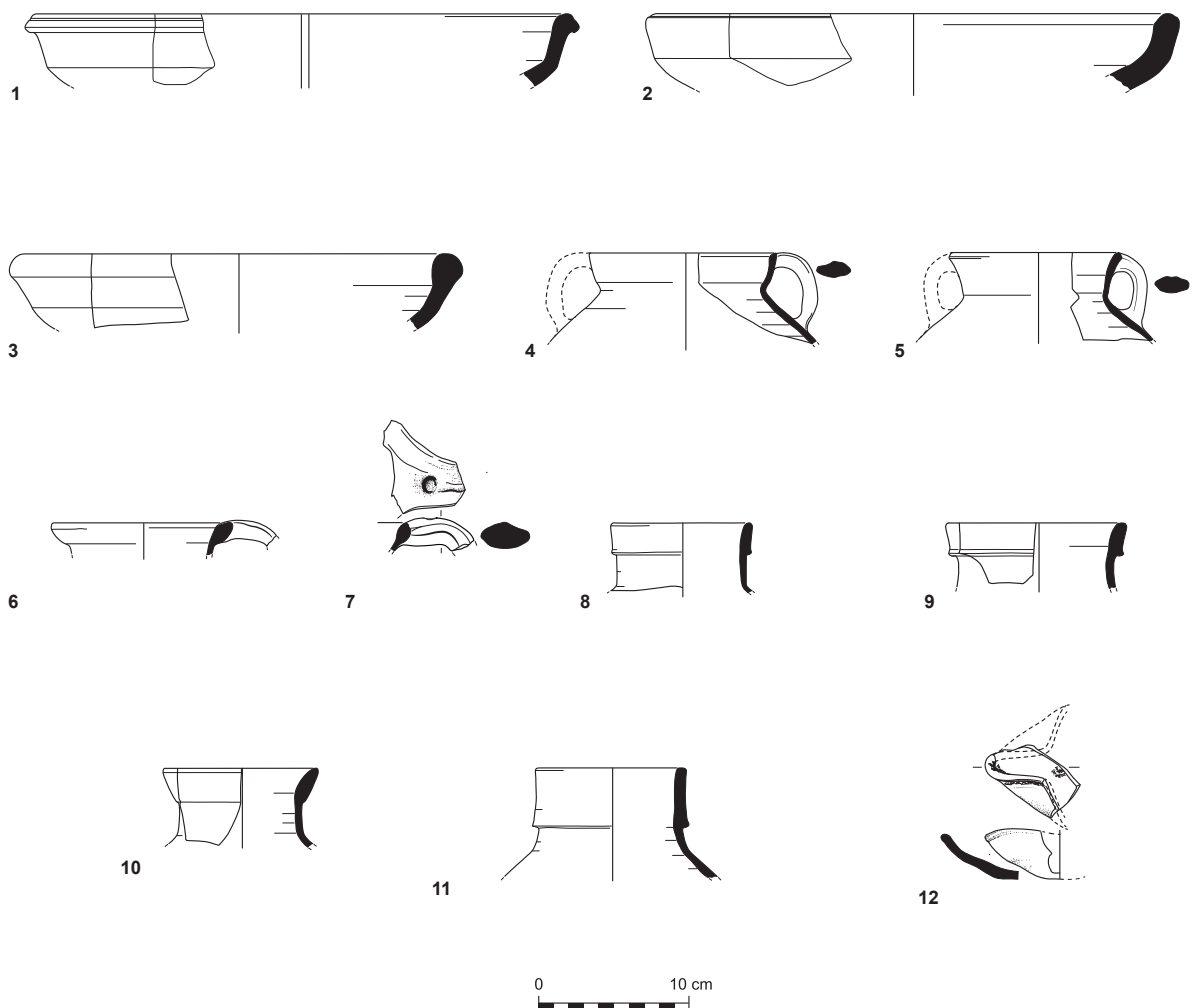
No.	Vessel	Reg. No.	Locus	Type	Elevation	Description
1	Jug	3444/1	00813	JG9	258-9	Light brown-beige clay
2	Lamp	3433/1	00813	Hel	817.25	reddish brown core, dark gray surface
3	Bowl	8708/4	00033	B22	816.97	reddish brown clay, brown core, grits, thick wall straight side
4	Cooking pot	8708/3	00033	CP1	816.97	reddish brown clay
5	Jar	8708/5	00033	SJ6	816.97	beige surface outside, reddish inside,
6	Jar	8708/2	00033	SJ6	816.97	light brown, many small white grits
7	Jar	8708/1	00033	SJ5	816.97	gray clay

לוח 44: רמת רחל, שטח C1, כלי חרס ממילויים בלוקוס 801 (806, 808, 819, 830) חרסים מתקופת הברזל II ג' (4-1), הבבלית-פרסית (20-5), הלניסטית-רומית (21-26)

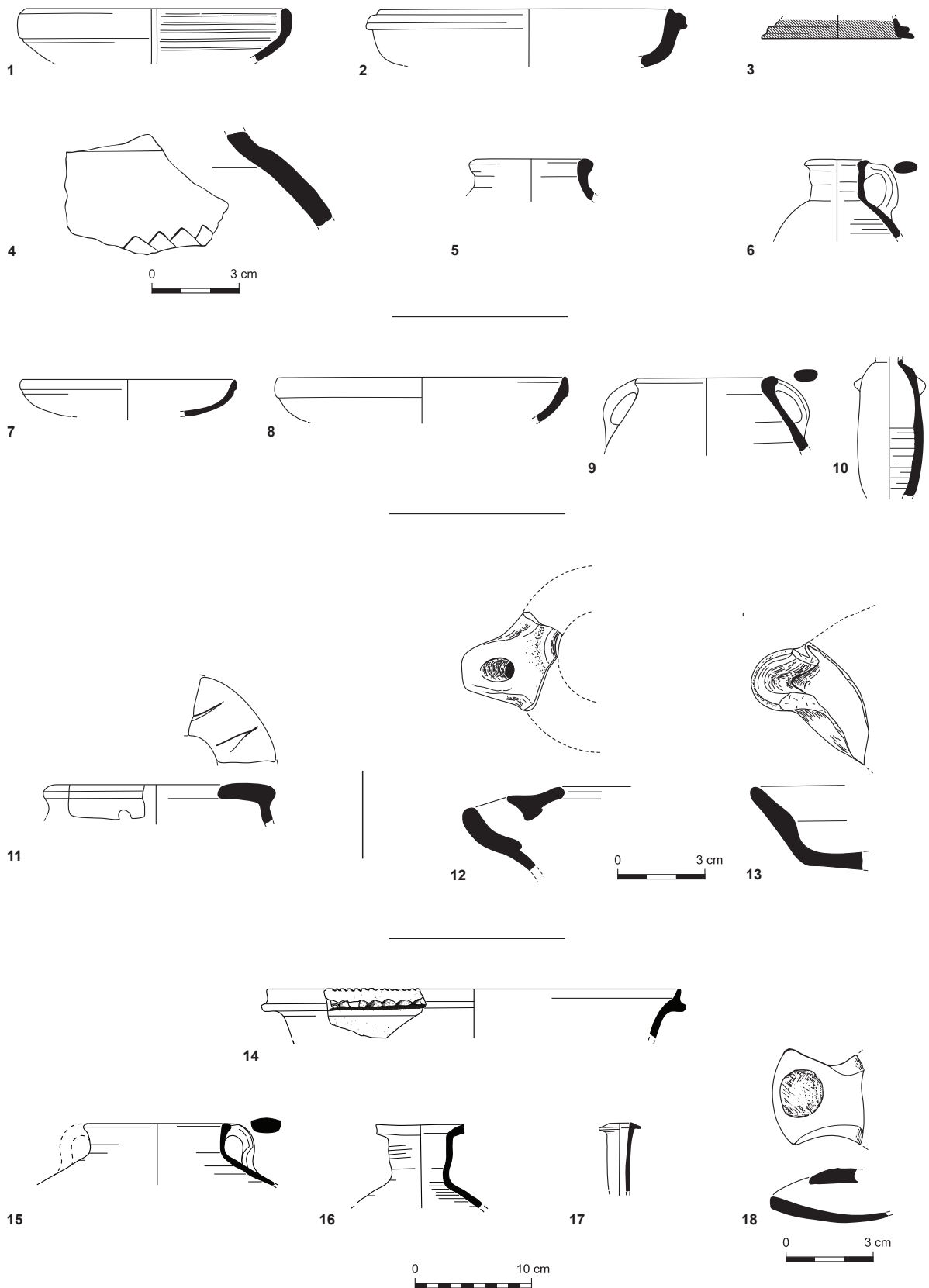
לוח 44: רמת רחל, שטח C1, כלי חרס ממילויים בלוקוס 801 (806, 808, 819, 830) חרסים מתקופת הברזל II ג' (4-1), הבבלית-פרסית (20-5), הלניסטית-רומית (21-26)

No.	Vessel	Reg. No.	Locus	Type	Elevation	Description
1	Krater	3475/1	00819	K3		Pinkish clay, brown core grits,
2	Jar	3503/1	00830	HMJ1		Reddish brown clay, brown core, white grits, rim: 4 x 1
3	Jar	3357/1	00801	HMJ2		Gray-brown clay
4	Pithos	3427/4	00806	P1	817.57	Pinkish brown clay, gray core, white and dark grits
5	Bowl	3518/1	00808	B29		Light brown, beige clay, many small white grits
6	Bowl	3514/1	00808	B25		Beige surface outside, reddish inside, gray core, white grits
7	Bowl	3427/1	00806	B16 ?	817.57	Brown and light brown clay, gray core, a band attached to the base, maybe a ring base or a leg, crushed surface
8	Krater	3514/5	00808	K2		Greenish clay
9	Cooking pot	3514/2	00808	CP1		Reddish brown clay, small, with ridge on rim
10	Jar/jug	3357/2	00801	JG8		Reddish clay
11	Juglet	3518/2	00808	JT7		Light brown and reddish clay, gray core, many white grits, vertical burnish lines outside
12	Jar	3351/2	00801	SJ6		Beige surface clay, pinkish and gray clay and core
13	Jar	3351/1	00801	SJ6		Light brown clay, gray core
14	Jar	3357/3	00801	SJ6		Light beige surface, light reddish clay and core
15	Jar	3427/2	00806	SJ6	817.57	Whitish clay and core
16	Jar	3514/3	00808	SJ5		Pinkish brown clay, brown core, white grits, air bubbles
17	Jar	3514/4	00808	SJ6		Light orange surface outside, reddish clay inside, reddish core, many small white grits
18	Jar	3427/3	00806	SJ5	817.57	Light brown clay outside, reddish inside, gray core, white grits
19	Jar	3518/3	00808	Per.?		Reddish brown surface outside, brown inside, gray core, few white grits
20	Stand	3427/5	00806	ST2	817.57	Light brown clay, gray core, white grits,
21	/ CP	3360/1	00808	Hel.		Light brown clay, many white grits
22	Jar	3353/1	00801	Hel?		Whitish clay
23	Jar	3351/3	00801	Byz?		Light orange clay
24	Jar	3357/5	00801	Hel		Reddish brown clay
25	Jar	3357/4	00801	Hel		Beige clay, gray core, white grits
26	Amphora	3514/6	00808	Hel		Reddish clay, brown core, base of amphora

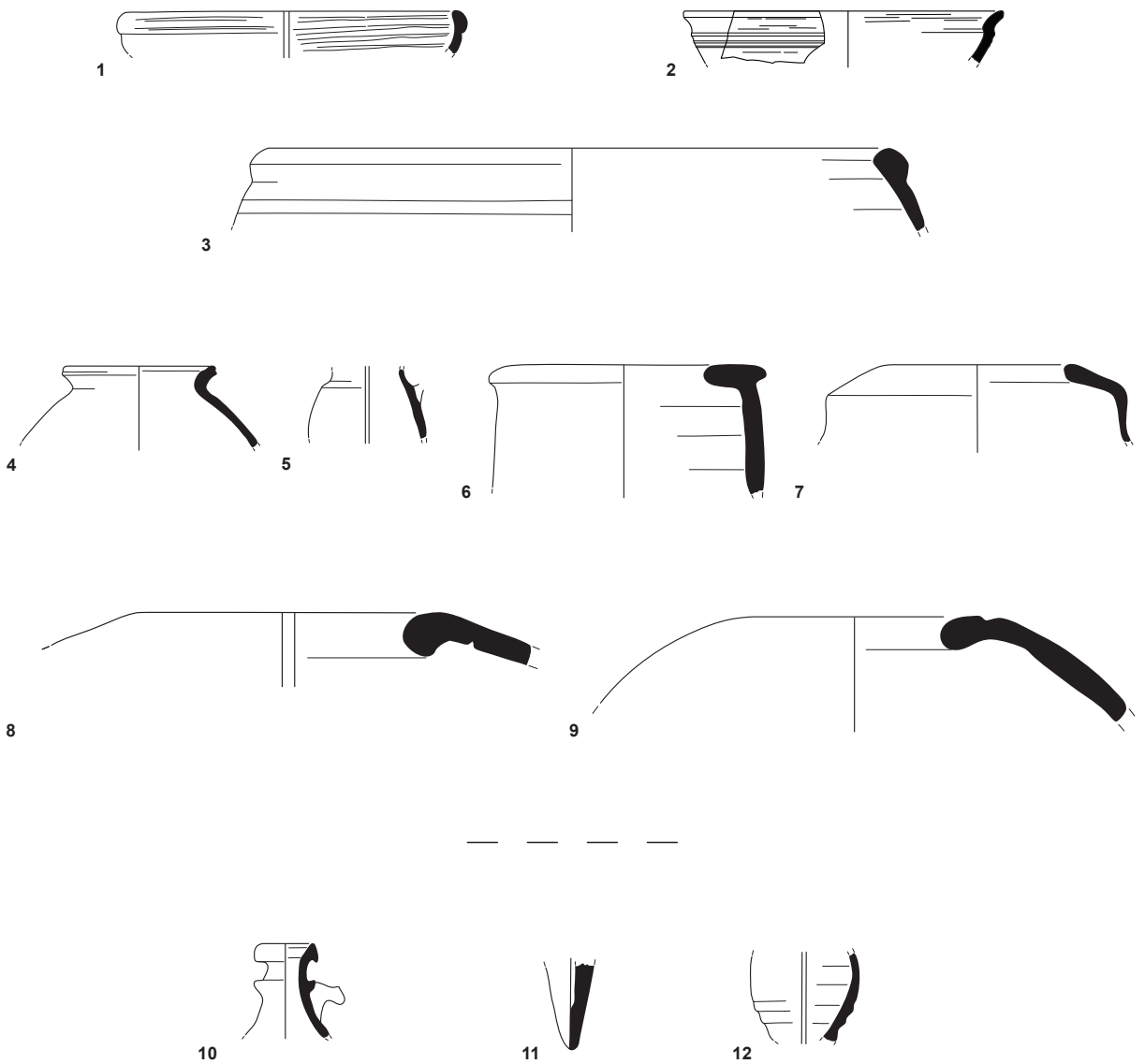
לוח 45: רמת רחל, שטח C1, כלי חרס מלוקוס 832

No.	Object	Reg. No.	Locus	Type	Elevation	Description
1	Bowl	3557/1	00832	B16		Light brown clay, gray core
2	Bowl	3513/2	00832	B16	816.00	Brown, yellowish clay, black core, large grits
3	Bowl	3513/1	00832	B16	816.00	Beige clay, many small white and dark grits
4	Cooking pot	3513/4	00832	Hel	816.00	Brown clay
5	Cooking pot	3513/3	00832	Hel	816.00	Reddish brown clay, nice shaped handle
6	Jug	3557/2	00832	Hel		Light orange clay, few large white grits
7	Jug	3557/3	00832	Hel		Whitish clay and core, reed? Impression on the upper part of the handle
8	Jar	3557/6	00832	Hel		Light brown clay, light gray core
9	Jar	3557/5	00832	Hel		Light beige surface inside, gray and reddish clay
10	Jar	3557/4	00832	Hel		Yellowish surface outside, cream inside, brown core
11	Jar	3557/7	00832	Hel		Gray clay, grits
12	Lamp	3538/1	00832	Hel		Light brown clay

לוח 46: רמת רחל, שטח C1, כלי חרס ממילויים לוקוסים 001 (6-1), 003 (10-7), 026 (11), 032 (13-12), 311 (18-14)

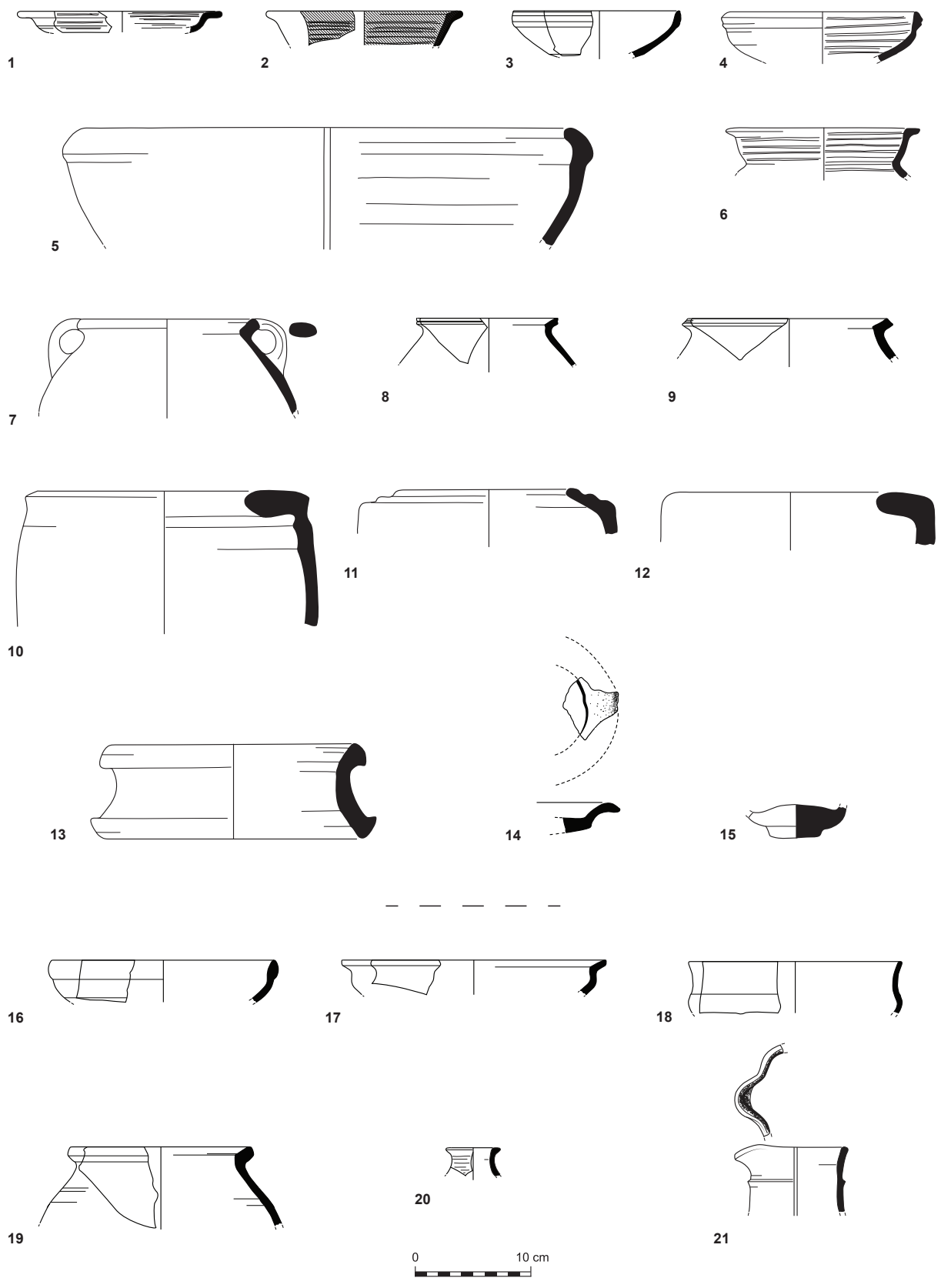
לוח 47: רמת רחל, שטח C1, כלי חרס ממילויים, לוקוסים 002, 037, 041, חרסים מתקופת הברזל II ג' (9-1),
הבבלית-פרסית (12-10)

לוח 46: רמת רחל, שטח C1, כלי חרס ממילויים לוקוסים 001 (6-1), 003 (10-7), 026 (11), 032 (13-12),
(18-14) 311

No.	Vessel	Reg. No.	Locus	Type	Elevation	Description
1	Bowl	8512/2	00001	B7	817.16	Reddish brown clay and core, white grits, red wash and burnish inside
2	Bowl	8500/2	00001	B28		Light brown clay outside, light orange-brown inside, black core, white grits
3	Krater	8512/3	00001	K3	817.16	Reddish brown clay, gray core, red slip and burnish on base
4	Krater	8500/3	00001	K7		Light brown-beige, burnish outside, wedge decoration and beginning of handle
5	Jar	8500/1	00001	SJ6		Reddish clay, dark gray core, grits
6	Jug	8526/1	00001	Hel.	817.16	Brown clay, black core, many white grits
7	Bowl	8502/2	00003	B25	817.43	Beige c - very light brown clay and core
8	Bowl	8502/1	00003	B25	817.43	Brown clay and core, dark and white grits
9	Cooking pot	8536/1	00003	CP1	816.95	Reddish brown clay, white grits
10	Alabastron	8553/1	00003	JT3	816.88	Light brown inside, gray core, light pinkish slip horizontal burnish
11	Jar	8758/1	00026	HMJ1		Whitish surface outside, grayish brown inside, brown-gray core, many small white grits. Incised V / after firing on rim, mending hole under the rim
12	Lamp	8751/1	00032	Hel.	816.81	Beige -light brown clay
13	Lamp	8738/1	00032	Hel.	816.86	Light brown clay, few white grits, ash signs on top of the pinched part
14	Bowl	3185/2	00311	Rom	817.21	Light brown clay, ledge rim decorated with incised marks on the upper part of the rim and thumb impressions
15	Cooking pot	3185/3	00311	Rom	817.21	Reddish brown clay
16	Jug	3342/1	00311	Rom		Reddish brown clay, brown core
17	Juglet	3338/1	00311	Hel.		Neck and rim of an Ungentarium.
18	Lamp	3169/1	00311	Her.		Reddish brown clay, ash signs on tip

לוח 47: רמת רחל, שטח C1, כלי חרס ממילויים, לוקוסים 002, 037, 041, חרסים מתקופת הברזל II ג' (9-1),
הבבליית-פרסית (12-10)

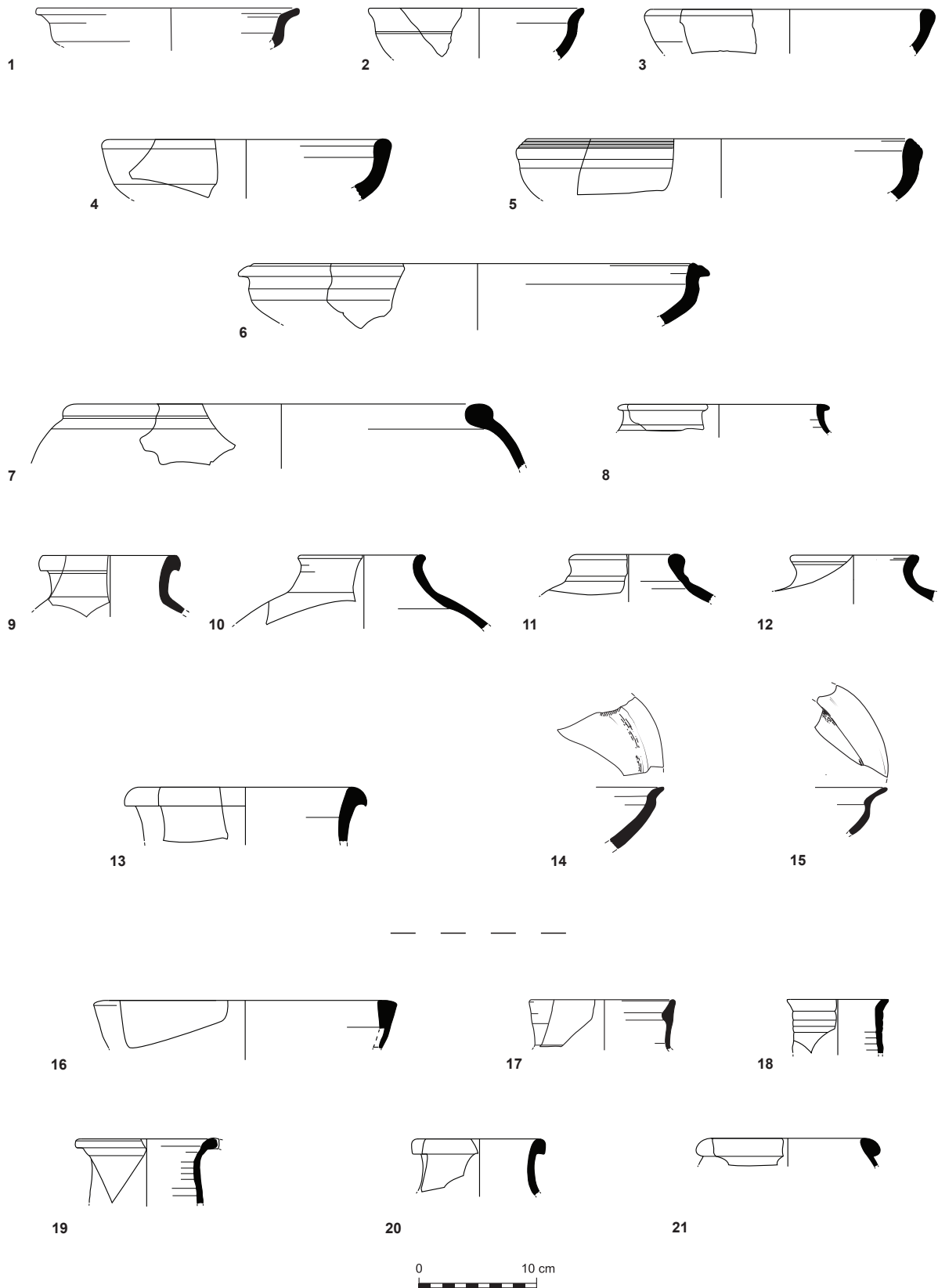
No.	Vessel	Reg. No.	Locus	Type	Elevation	Description
1	Bowl	8771/1	00041	B7	816.93	Reddish brown clay, pinkish self wash burnish inside and on rim, few large white grits
2	Bowl	8539/1	00002	B15.1	817.04	Yellowish, light brown, yellow clear burnish
3	Krater	8568/2	00002	K1	816.78	Reddish brown clay, gray core, white grits out
4	Cooking pot	8736/3	00037	CP1	816.92	Reddish brown clay, without neck
5	Juglet	8515/1	00002	JT?	817.21	Reddish brown, light gray core, white grits
6	Jar	8736/2	00037	HMJ4	816.92	Reddish brown clay, brown core, many very small white grits
7	Jar	8568/3	00002	HMJ1	816.78	Whitish-brown clay outside, brown inside, reddish clay and brown core, many white grits
8	Pithos	8736/1	00037	P1	816.92	Brown clay outside, dark gray inside, large white grits, eroded clay
9	Pithos	8568/1	00002	P1	816.78	Pinkish clay outside, brown inside, gray core, many small white grit, few large.
10	Jug	8501/1	00002	JG7	817.31	Reddish brown clay, gray core, whitish surface, white grits
11	Juglet	8568/4	00002	JT7	816.78	Light brown clay with many small white grits
12	Bowl	8736/4	00037	Hel?	816.92	Whitish -yellow clay and core, base and part of the wall.

לוח 48: רמת רחל, שטח C1, כלי חרס ממילויים, לוקוס 317, חרסים מתקופת הברזל II ג' (1-15), הבבלית (16-21)

לוח 48: רמת רחל, שטח C1, כלי חרס ממילויים, לוקוס 317, חרסים מתקופת הברזל II ג' (15-1), הבבלית (16-21)

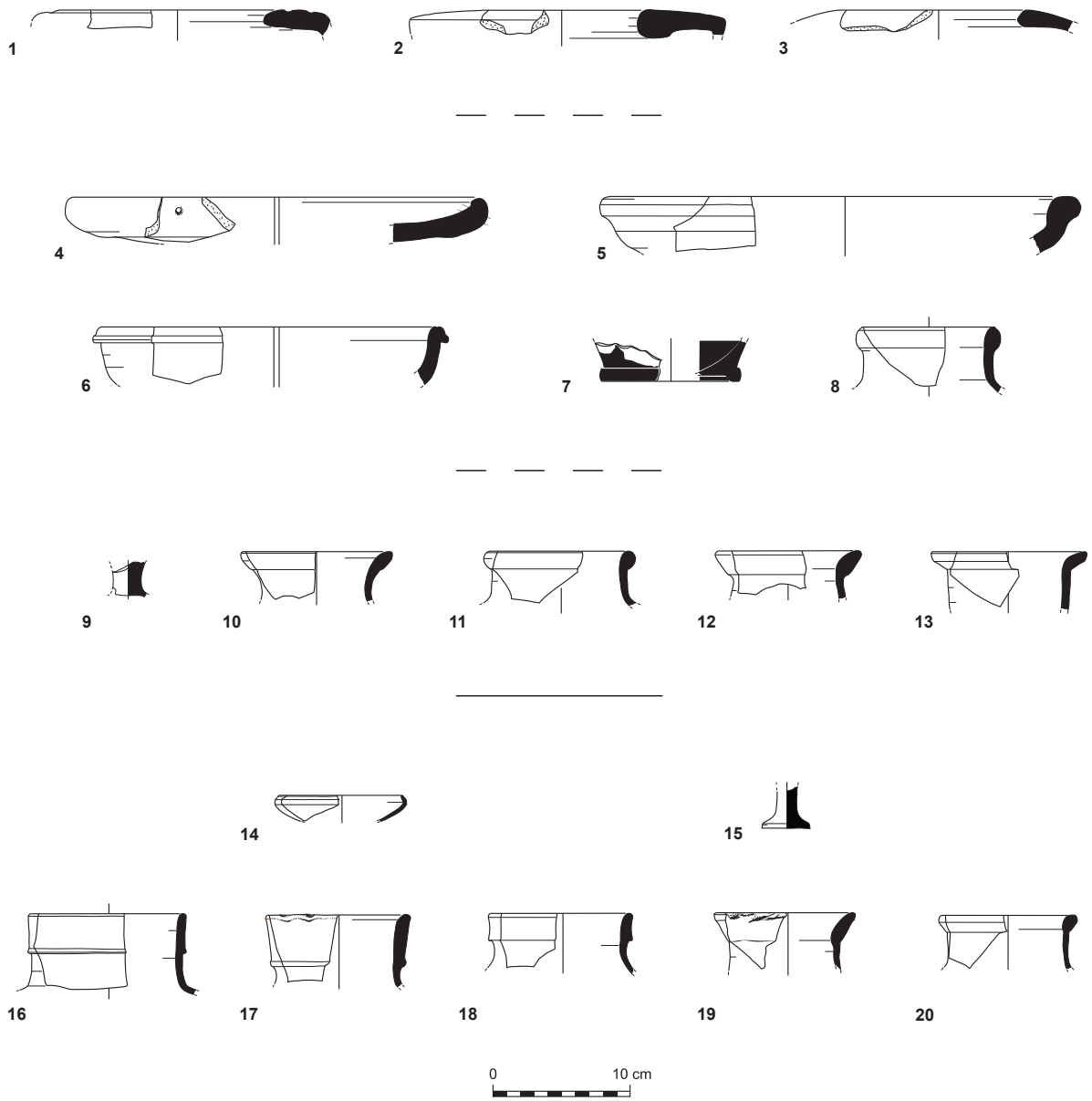
No.	Vessel	Reg. No.	Locus	Type	Elevation	Description
1	Bowl	3081/5	00317	B15.2	817.73	Black clay and dark gray core, burnish inside and outside
2	Bowl	3072/3	00317	B9	817.48	Reddish brown surface, dark gray core, white grits, burnish inside and outside
3	Bowl	3124/1	00317	B25	816.89	Light brown clay, few large grits
4	Bowl	3094/3	00317	B5	817.49	Brown clay, gray core, white grits, burnish inside (0.5 cm intervals)
5	Krater	3155/1	00317	K1	-	Reddish brown, gray core, sparse burnish inside
6	Krater	3101/1	00317	K3	817.49	Brown clay, reddish brown surface, burnish outside and inside
7	Cooking pot	3096/2	00317	CP1	817.11	Brown reddish clay, dark brown surface, white grits
8	Cooking pot	3066/2	00317	CP1		Reddish brown clay, white grits, small, thin wall
9	Cooking pot	3198/4	00317	CP1		Brown clay, reddish slip inside, very gentle ridge on top rim
10	Jar	3198/1	00317	HMJ1		Pinkish-brown clay, gray core, many tiny small grits. Rim: 5.5 x 2 cm, thick rim
11	Jar	3061/2	00317	HMJ1	817.84	Reddish brown clay, gray and brown core, many white grits,
12	Jar	3072/1	00317	HMJ1	817.48	Light brown, gray core, Rim: 5 x 2 cm (thick rim)
13	Stand	3081/4	00317	ST2	817.73	Pinkish brown clay, gray-black core, dark and white grits
14	Lamp	3198/8	00317	L2		Light reddish brown clay, gray core, grits Low disk base
15	Lamp	3101/2	00317	L2	817.49	Reddish brown clay
16	Bowl	3198/7	00317	B25		Gray clay and core, white grits
17	Bowl	3198/2	00317	B29		Beige clay light gray core, white grits, signs of sparse burnish inside and outside
18	Bowl	3279/1	00317	B14		Gray and light brown clay
19	Cooking pot	3101/5	00317	CP1	817.49	Dark brown clay, white grits Rim with square section without ridge
20	Juglet	3096/4	00317	JT5	817.11	Black clay and core, burnish outside
21	Jug	3198/5	00317	JG9		Light brown - gray clay, white small grits Wide trefoil rim with a sharp ridge on neck

לוח 49: רמת רחל, שטח C1, כלי חרס ממילויים, לוקוס 317 (המשך), חרסים מהתקופה הבבלית-פרסית (1-15), הלניסטית (16-21)

לוח 49: רמת רחל, שטח C1, כלי חרס ממילויים, לוקוס 317 (המשך), חרסים מהתקופה הבבלית-פרסית (15-1),
הלניסטית (16-21)

No.	Vessel	Reg. No.	Locus	Type	Elevation	Description
1	Bowl	3072/2	00317	B29	817.48	Light brown- beige, brown core, many small white grits
2	Bowl	3124/3	00317	B29	816.89	Light brown clay, grits ledge rim
3	Bowl	3198/3	00317	B16		Gray clay and core, light brown surface inside
4	Bowl	3101/3	00317	B26	817.49	Brown clay, gray core, white grits
5	Bowl	3072/5	00317	B16	817.48	Light brown - pinkish clay, gray core, white grits ribbed? Rim Per.
6	Bowl	3101/4	00317	B16	817.49	Light brown - beige clay, brown core, white grits, ridged rim on top ?
7	Krater	3198/6	00317	K7		Reddish brown clay, dark gray core, many white grits, few large grits
8	Cooking pot	3222/1	00317	CP5		Dark brown clay, gray core
9	Jar	3155/2	00317	SJ6	-	Light brown clay, gray core, few white grits
10	Jar	3081/6	00317	SJ5	817.73	Light brown, gray core, rounded rim
11	Jar	3124/2	00317	SJ5	816.89	Dark brown clay, gray core, white grits
12	Jar	3101/7	00317	SJ5	817.49	Light pinkish clay, white grits, gray core
13	Jar	3066/3	00317	ST2		Light beige clay, white grits
14	Lamp	3081/3	00317	L3	817.73	Light brown and pinkish clay, many very small white grits
15	Lamp	3066/1	00317	L3		Light brown clay, white grits
16	Bowl	3072/4	00317	Hel?	817.48	Reddish clay, whitish surface, white grits, air bubbles,
17	Cooking pot	3101/6	00317	Hel.	817.49	Brown clay
18	Jug	3096/3	00317	Hel.	817.11	Light gray clay, white grits
19	Jug?	3081/7	00317	Hel	817.73	Light pinkish clay, well fired, trefoil ?
20	Jar	3081/8	00317	Hel?	817.73	Light beige clay, light brown surface, many small white grits
21	Jar	3096/5	00317	Hel?	817.11	Brown clay,

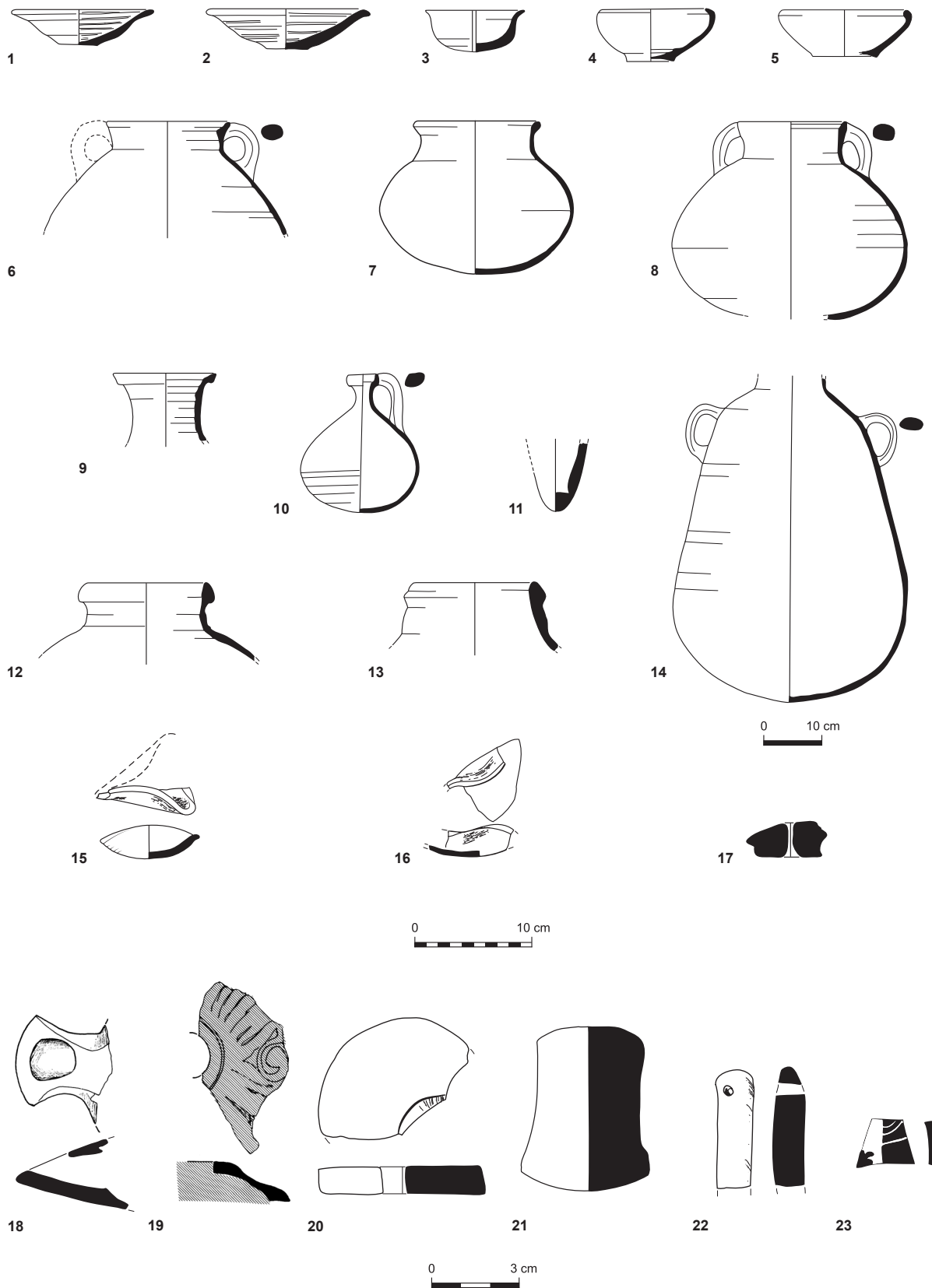

לוח 50: רמת רחל, שטח C1, כלי חרס ממילויים לוקוסים 020 (3-1, 5-13), 024 (14-20), 040 (4)

לוח 50: רמת רחל, שטח C1, כלי חרס ממילויים, לוקוסים 020 (3-1, 13-5), 024 (20-14), 040 (4)

No.	Vessel	Reg. No.	Locus	Type	Elevation	Description
1	Jar	8652/6	00020	HMJ1	817.33	Light brown surface outside, gray clay inside, large white grits, ribbed rim 5 x 1 cm
2	Jar	8652/5	00020	HMJ1	817.33	Light brown clay, Thick rim 6 x 2 cm
3	Jar	8652/4	00020	HMJ1	817.33	Reddish brown clay, grits
4	Bowl	8770/1	00040 00028	B16	817.07	Light reddish brown clay, eroded surface inside, mending hole
5	Bowl	8686/1	00020	B16	816.98	Light brown clay, gray core, many white grits
6	Bowl	8652/10	00020	B28	817.33	Light brown clay, gray core, doubled folded rim
7	Attic	8629/1	00020	Attic	817.48	Reddish clay, very well sorted, black glazed outside and inside, on the base remnants of black strips on red slip
8	Jar	8655/1	00020	SJ6	817.18	Beige clay and core, grits
9	Juglet	8652/7	00020	Hel.	817.33	Whitish clay
10	Jar	8652/9	00020	Hel.	817.33	Light brown surface, many very small white grits
11	Jar	8655/2	00020	Hel.	817.18	Light reddish surface inside, light brown outside, many small white grits
12	Jar	8629/2	00020	Hel.	817.48	Pinkish clay, many very small white grits
13	Jar	8652/8	00020	Hel.	817.33	Whitish surface, reddish clay
14	Bowl	8660/7	00024	Hel.	817.28	Light brown clay, 'egg shell' bowl
15	Juglet	8660/6	00024	Hel.	817.28	Reddish clay and core, base of Ungentarium
16	Jar	8660/1	00024	Hel.	817.28	Light brown surface, reddish clay and gray core, white grits
17	Jar	8660/2	00024	Hel.	817.28	Light brown clay, gray core
18	Jar	8660/3	00024	Hel.	817.28	Light brown clay, reddish core, white grits
19	Jar	8660/4	00024	Hel.	817.28	Yellowish surface, brown core
20	Jar	8660/5	00024	Hel.	817.28	Light orange surface, reddish clay

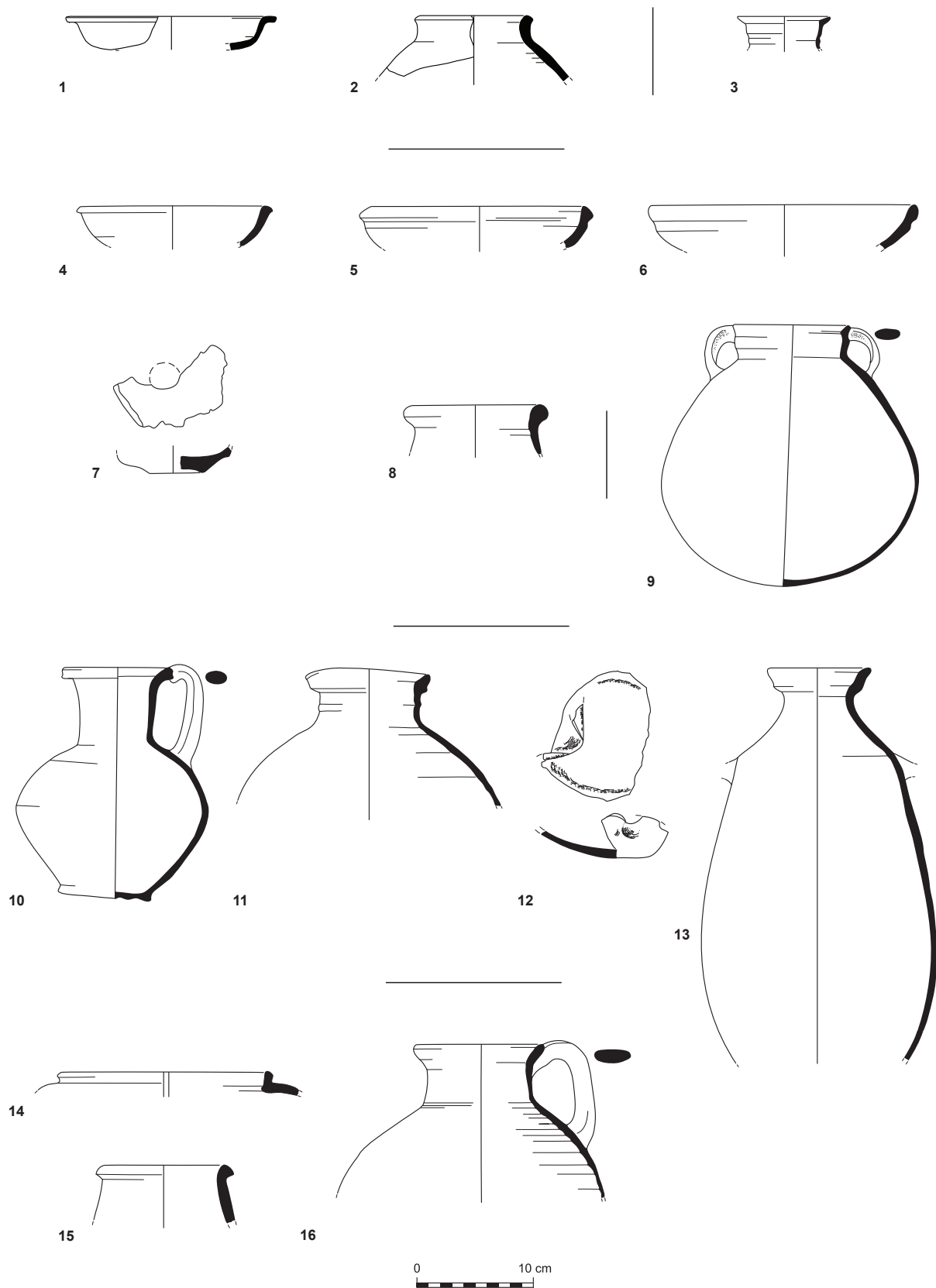

לוח 51: רמת רחל, שטח C1, כלי חרס ממילויים, לוקוסים 326, 358, 316, 331, 370

לוח 51: רמת רחל, שטח C1, כלי חרס ממילויים, לוקוסים 326, 358, 316, 331, 370

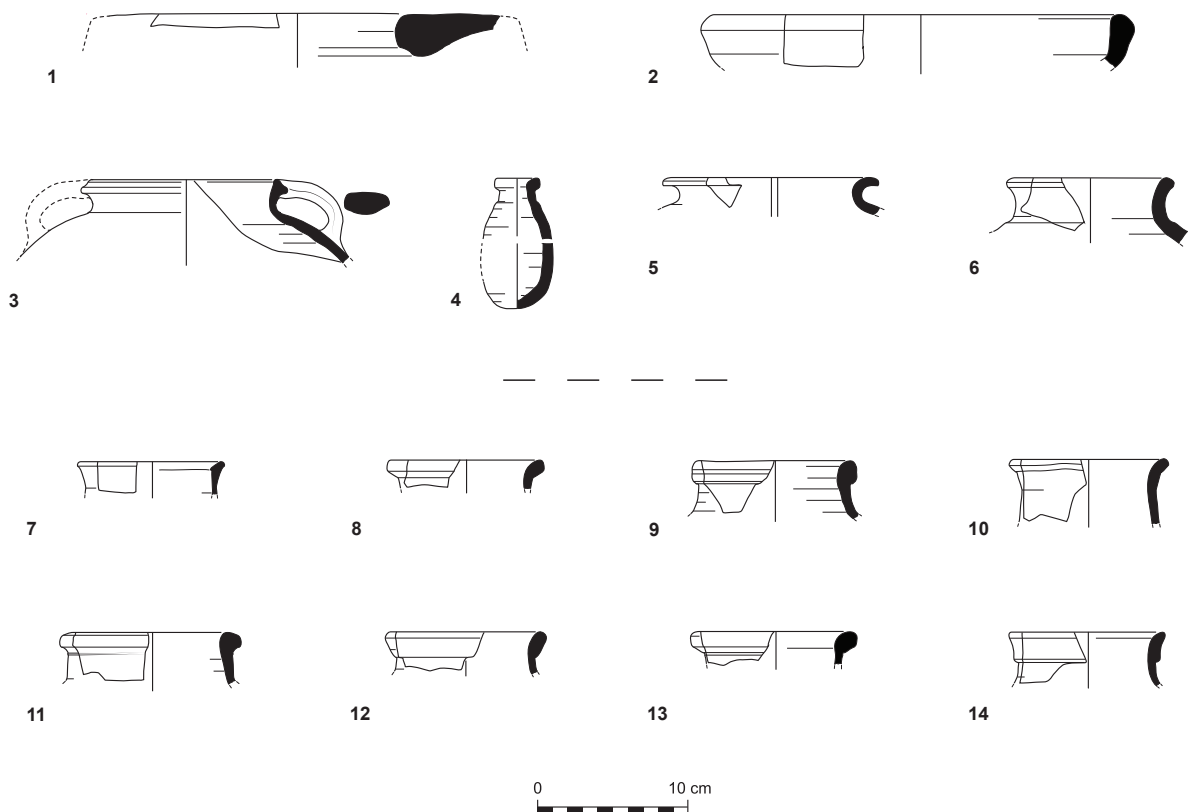
No.	Vessel	Reg. No.	Locus	Type	Elevation	Description
1	Bowl	3270/3	00358	B2.2	816.72	Brown-red clay. Burnished.
2	Bowl	3270/2	00358	B2.2	816.72	Brown-red clay, sparse burnished (1 cm intervals) inside
3	Bowl/ lamp	3289/1	00358	Misc.	816.33	Pink clay, many white grits
4	Bowl	3230/4	00316	Rom	817.39	Brown clay (cooking pot material), white grits
5	Bowl	3253/1	00331	Hel.	817.32	Brown-pink clay.
6	Cooking pot	3264/3	00358	Hel	816.92	Reddish brown
7	Cooking pot	3194/1	00331	Hel.	816.42	Dark reddish brown
8	Cooking pot	3133/2	00326	Hel.	816.77	Dark reddish brown
9	Jug	3253/2	00331	Hel.	817.32	Gray surface, reddish clay, gray core.
10	Juglet	3230/2	00316	Hel	817.39	Pinkish brown clay
11	Juglet	3326/2	00358	JT7		Reddish clay with many small white grits
12	Jar	3264/4	00358	SJ5?	816.92	Light orange' many white grits
13	Jar	3264/5	00358	SJ6?	816.92	Yellowish white outside, pinkish inside and core.
14	Jar	3230/5	00316	Hel	817.39	Light brown-orange
15	Lamp	3270/4	00358	Hel	816.72	Light brown clay, ash signs on edge shard of flat
16	Lamp	3264/1	00358	Hel	816.92	Beige-pink clay.
17	Lid ?	3264/2	00358	L3	816.92	Reused lamp base With hole in the middle
18	Lamp	3076/1	00316	Her.	818.01	Light brown clay,
19	Lamp	3157/1	00316	Hel		Three shards of an Hellenistic lamp
20	Reused sherd	3230/3	00316	Reused	817.39	Brown-grey clay
21	Reused base	3063/1	00316	Rom?		Amphora base, reddish clay with many mica grits, Grinding tool?
22	Figurine	3326/1	00358	Hel		Pinkish brown clay, Leg or a handle of a figurine, small hole at the end for a wire?
23	Sherd	3343/1	00370	Attic		Black on red figure style

לוח 52: רמת רחל, שטח C1, כלי חרס מכבשן, לוקוס 322 (318) (4-8), וממילויים, לוקוסים 340, 352, 353, 359 (9-16)

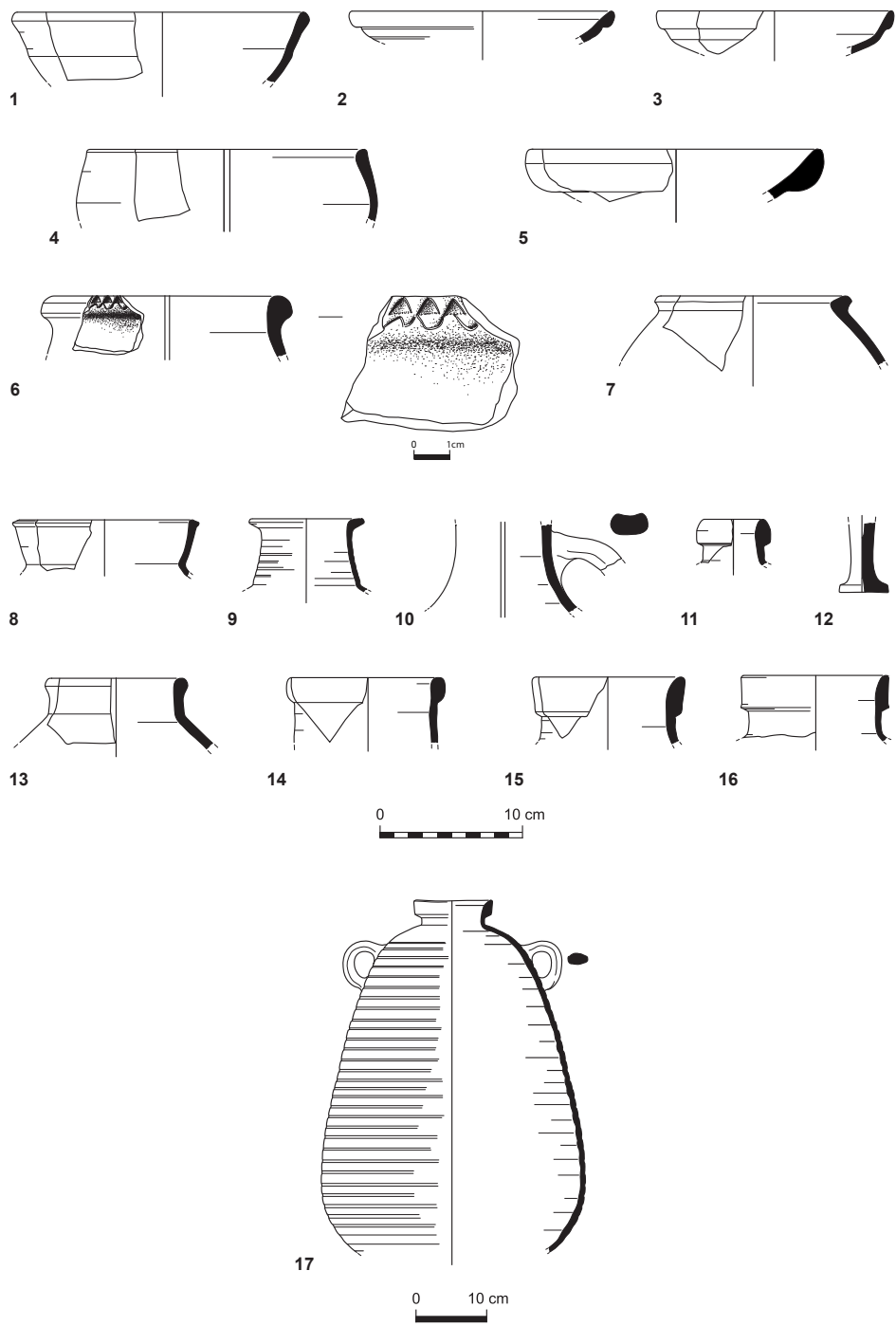
לוה 52: רמת רחל, שטח C1, כלי חרס מכבשן, לוקוס 322 (318) (8-4), וממילויים, לוקוסים 340, 352, 353,
 (16-9) 359

No.	Vessel	Reg. No.	Locus	Type	Elevation	Description
1	Bowl	8508/1	00005	B29	817.50	Brown clay, gray core Ledge rim
2	Jar	8574/1	00005	SJ5	816.56	Reddish clay, white grits
3	Cooking pot	3348/1	00367	Hasm.		Orange brown clay
4	Bowl	3103/4	00322	B18	817.58	Reddish brown clay, gray core
5	Bowl	3103/3	00322	B25	817.58	Light brown clay, sparse burnish inside, gray core
6	Bowl	3103/5	00322	B25	817.58	Light brown clay, signs of burnish, light gray core, small white grits
7	Lamp	3103/1	00322	L3	817.58	Pink-brown clay, gray core
8	Jar	3103/2	00322	SJ2	817.58	Brown clay, white grits
9	Cooking pot	3161/1	00340	Hel.	816.13	Restored cooking pot.
10	Jug	3299/1	00352	Hel		
11	Jug	3292/2	00352	Hel		Light brown
12	Lamp	3252/1	00353	L3	817.26	Light brown-orange clay. Shard of an open lamp.
13	Jar	3299/2	00352	Hel		Light brown, orange
14	Cooking pot	3336/1	00359	?		Reddish brown clay
15	Jar	3336/2	00359	Hel?		Reddish clay, and core
16	Jug	3291/1	00359	Hel?		Brown orange clay, light brown- beige wash on surface

לוח 53: רמת רחל, שטח D1, כלי חרס ממילויים לוקוס 13002 (13013)

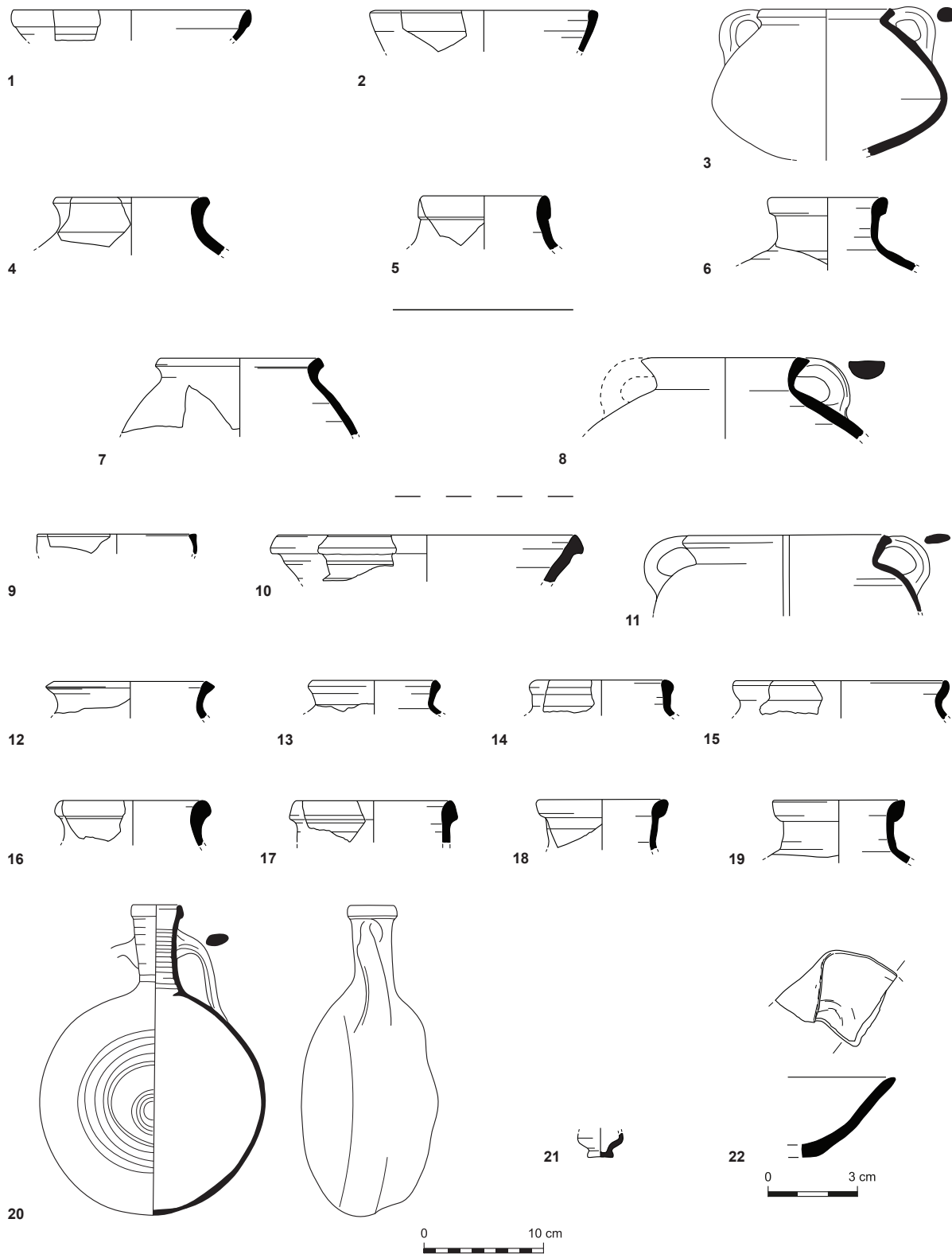
No.	Vessel	Reg. No.	Locus	Type	Elevation	Description
1	Jar	9052/3	13002	HMJ1	818.13	Reddish clay, red and gray core rim: 7 x 3 cm flatten on upper part, rounded on the lower
2	Bowl	9052/1	13002	B16	818.13	Beige clay, large white and dark grits
3	Cooking pot	9071/1	13002	CP4	818.05	Brown clay
4	Juglet	9052/2	13002	JT6	818.13	Beige clay, gray core, Lower part 9071/2
5	Jar	9105/5	13002	Per/Hell	818.31	Whitish surface outside, reddish inside
6	Jar	9105/3	13002	SJ6?	818.31	Light brown clay, gray core, out curving rim
7	Cooking pot	9105/6	13002	Per/Hell	818.31	Brown clay
8	Jug	9052/7	13002	Hell.	818.13	Beige clay
9	Jar	9052/6	13002	Hell.	818.13	Reddish brown, gray core, moza clay
10	Jug	9105/1	13002	Hell.	818.31	Whitish clay, reddish core
11	Jar	9105/4	13002	Hell.	818.31	Light brown clay, reddish core, moza clay
12	Jar	9052/5	13002	Hell.	818.31	
13	Jar	9052/4	13002	Hell.	818.31	
14	Jar	9105/2	13002	Hell./Rom	818.31	

לוח 54: רמת רחל, שטח D1, כלי חרס מלוקוס 13013

לוח 54: רמת רחל, שטח D1, כלי חרס מלוקוס 13013

No.	Object	Reg. No.	Locus	Type	Elevation	Description
1	Bowl	9305/2	13084	B18	817.60	Light brown clay, black ash signs outside.
2	Bowl	9151/6	13036	B25	817.55	Light brown and orange clay, white tiny grits.
3	Bowl	9161/4	13036	B25	817.42	Light orange brown clay outside, light gray inside, white grits
4	Bowl	9151/5	13036	B31	817.55	Light brown clay, white grits.
5	Krater	9124/1	13013	K2	817.79	Greenish clay outside, light gray clay many dark grits.
6	Krater	9132/1	13013	K9	817.76	Beige clay, wedge and incised line decoration on rim.
7	Cooking Pot	9110/2	13008	CP1	818.04	Reddish brown clay
8	Cooking Pot	9151/3	13036	Hell	817.55	Shechem Stratum IV (Lapp 2008: Pl. 3.38: 4 3-2 nd cent. BC); Jericho (Bar-Nathan 2002: 170-171, J-CP1-2, 2 nd Century BCE.)
9	Jug	9530/3	13156	Hell.	817.43	Dark brown clay, gray core.
10	Flask	9305/1	13084	Hell.	817.60	Dark brown clay inside, light brown - beige outside
11	Jug	9151/1	13036	JG7	817.55	Brown - orange clay, gray core.
12	Juglet	9530/2	13156	Hell.	817.43	Shechem. Stratum IV (Lapp 2008: 54, Pl. 3.26)
13	Jug	9161/2	13036	Hell.	817.42	Beige clay outside, reddish brown inside, white grits
14	Jar	9110/1	13008	Hell.	818.04	Whitish light brown clay outside, reddish inside, many very tiny white grits.
15	Jar	9530/5	13156	Hell.	817.43	Jewish Quarter (Geva 2003a: Fig. 5.1: SJ3a, second part of the 2 nd century BCE.);
16	Jar	9530/4	13156	Hell.	817.43	Shechem Stratum IIIA-II (Lapp 2008: Pl. 3.10: 3, 11, end of 3 rd -2 nd century BCE)
17	Jar	9532/1	13156	SJ7	817.43	Light brown clay, gray core, many very small white grits. In two parts

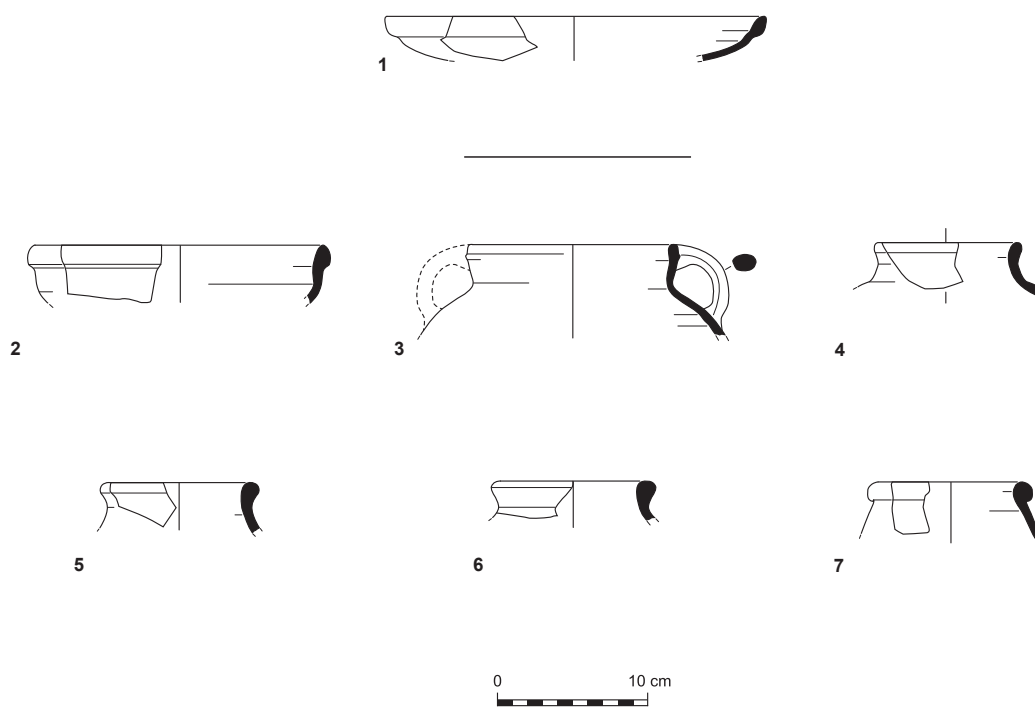

לוח 55: רמת רחל, שטח D1, כלי חרס ממילויים לוקוסים 13019 (6-1), 13068 (7-22)

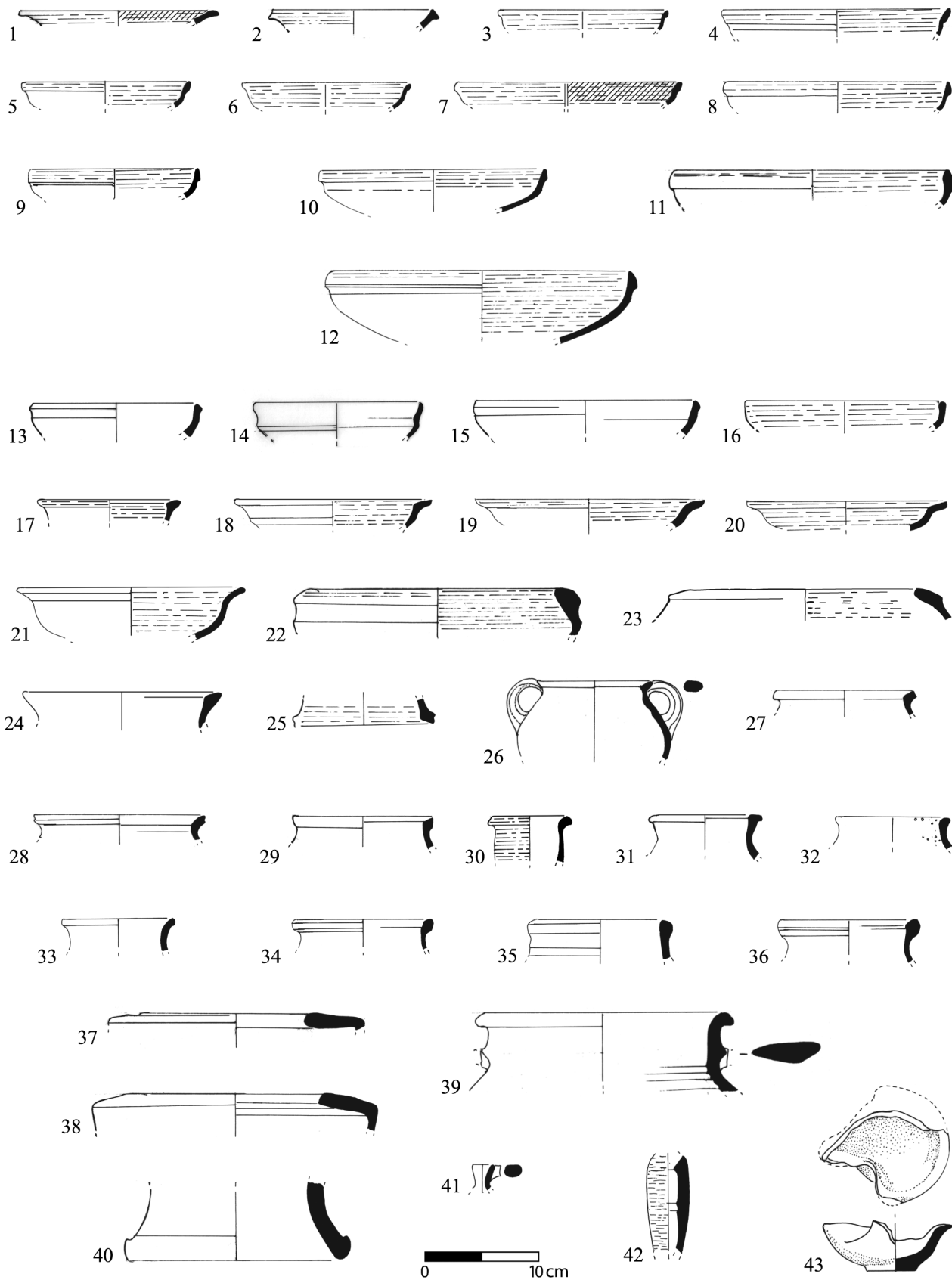
לוח 55: רמת רחל, שטח D1, כלי חרס ממילויים לוקוסים 13019 (6-1), 13068 (22-7)

No.	Object	Reg. No.	Locus	Type	Level	Description
1	Bowl	9164/1	13019	B25	817.43	Light brown clay, gray core, signs of yellowish burnish
2	Bowl	9103/1	13019	B18	817.86	Beige clay, gray core, grits
3	Cooking pot	9167/1	13019	CP1	817.43	Open rim without a neck, dark brown
4	Jar	9164/2	13019	SJ5	817.43	Babylonian gray clay outside, reddish - black inside, gray core
5	Jar	9103/3	13019	Hell.	817.86	Beige clay outside, reddish inside, gray core, many white grits
6	Jar	9103/2	13019	SJ2/6	817.86	Reddish clay, light brown core
7	Cooking pot	9332/2	13068	CP1	816.24	
8	Cooking pot	9332/1	13068	CP5	816.24	
9	Bowl	9332/6	13068	Hell.	816.24	
10	Bowl	9311/2	13068	Hell	816.72	
11	Cooking pot	9293/1	13068	Hell.	816.77	Reddish brown
12	Cooking pot	9248/2	13068	Hell.	817.00	
13	Cooking pot	9332/3	13068	Hell.	816.24	
14	Cooking pot	9344/1	13068	Hell.	815.99	
15	Cooking pot	9248/3	13068	Hell.	817.00	
16	Jar	9332/4	13068	Hell.	816.24	
17	Jar	9311/1	13068	Hell.	816.72	
18	Jar	9332/5	13068	Hell.	816.24	
19	Jar	9248/1	13068	Hell.	817.00	
20	Flask	9256/1	13068	Hell.	817.01	Light brown, surface outside, dark gray core
21	Juglet	9332/7	13068	Hell.	816.24	A base
22	Lamp	9344/2	13068	Hell.	815.99	

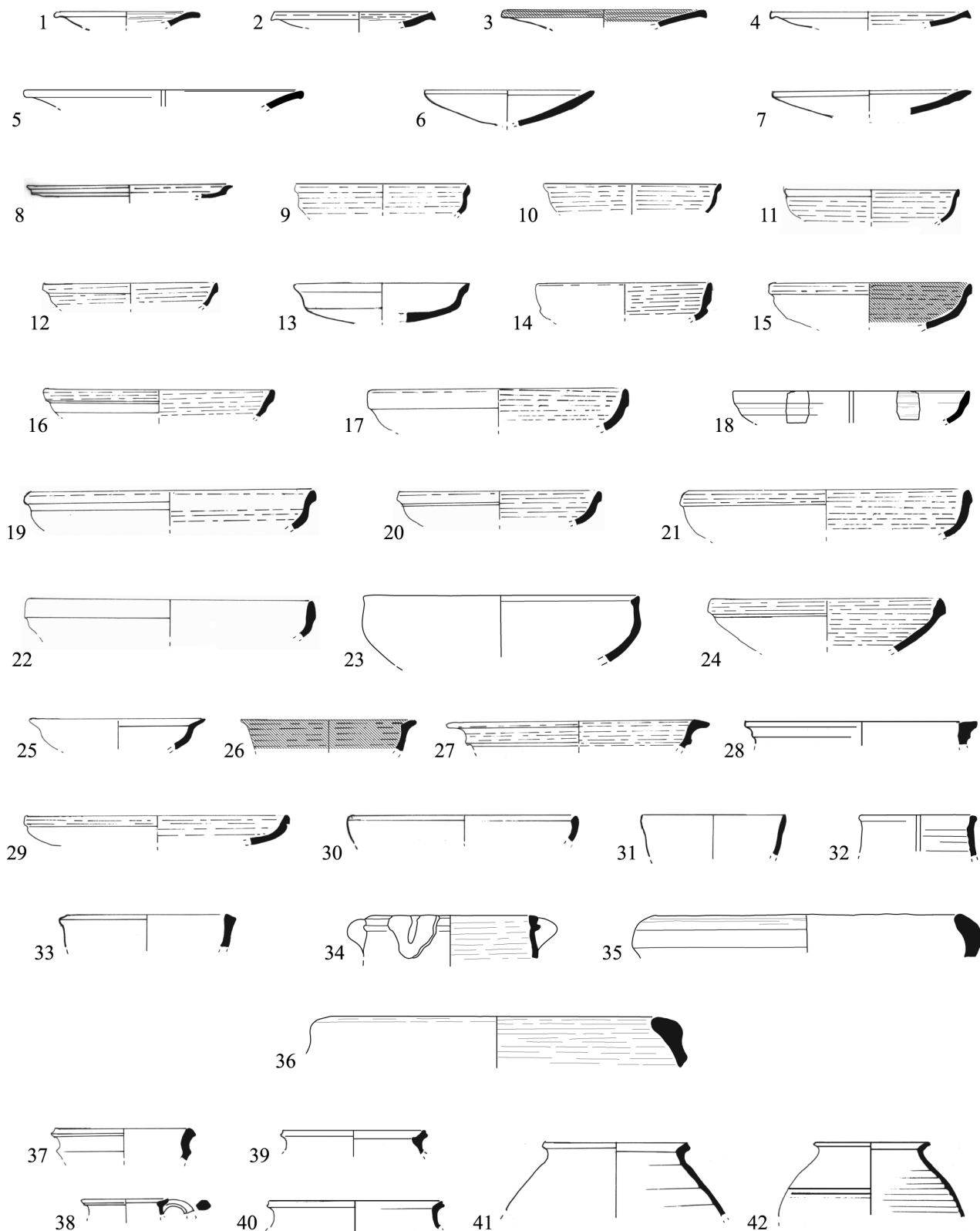

לוח 56: רמת רחל, שטח D1, כלי חרס ממילויים לוקוסים 13115 (1), 13108 (2-7)

No.	Object	Reg. No.	Locus	Type	Level	Description
1	Bowl	9410/1	13115	B25	817.81	Light brown - beige clay, white grits, no external treatment
2	Bowl	9395/2	13108	B25	817.94	Beige - pinkish clay, gray core
3	Cooking pot	9395/1	13108	CP5?	817.94	Brown clay, gray core, short neck with a ridge under rim
4	Jar	9395/4	13108	SJ5	817.94	
5	Jug	9395/6	13108	JG8	817.94	
6	Jug	9395/3	13108	JG8	817.94	Beige clay outside, grayish inside
7	Jug	9395/5	13108	JG8	817.94	Light orange clay

לוח 57: פסגת עיר דוד, כלי חרס משלב 9/10-1

לוח 58: פסגת עיר דוד, כלי חרס משלב 9/10-2

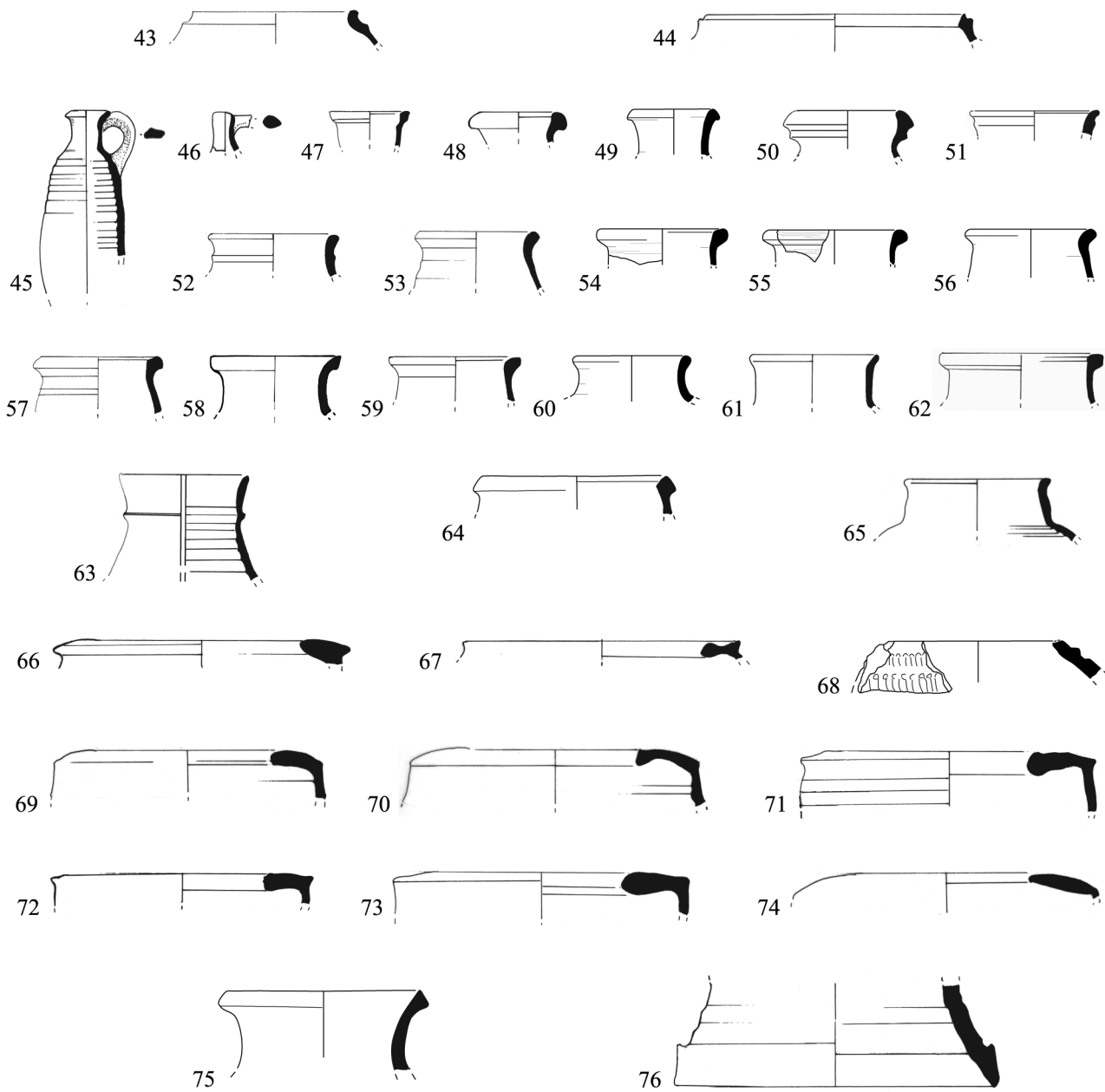
No.	Vessel	Reg. No.	Locus	Type	Description
1	Bowl	20096/4	2010	B2.2	Brown clay and core, dark red slip and dense burnish inside and on the rim, few thin burnish lines outside
2	Bowl	20128/1	2010	B2.2	Light brown-beige clay and core, signs of light coarse burnish inside and on the rim
3	Bowl	20117/4	2010	B26	Dark brown outside, dark red inside, slip and dense burnish inside and outside
4	Bowl	20106/11	2010	B26	Red brown clay and core, pinkish-red wash and dense burnish inside and on the rim, few grits
5	Bowl	20115/2	2010	B26	Dark brown clay outside, pinkish slip and burnish inside and outside on the rim
6	Bowl	20115/9	2010	B26	Red brown clay, few white grits, dense burnish inside and outside
7	Bowl	20117/3	2010	B5	Brown clay, red slip and dense burnish inside and outside
8	Bowl	20126/11	2010	B5	Red brown clay and core, few white grits, pinkish wash and burnish inside and on the rim
9	Bowl	20116/16	2010	B5	Red brown clay, burnish inside and outside on the rim
10	Bowl	20126/4	2010	B5	Red brown clay, brown core, few white grits, dense burnish inside and outside under the rim
11	Bowl	20117/2	2010	B7	Brown clay, red wash, burnish inside and outside on the rim
12	Bowl	20106/3, 20115/26	2010 2010	B7	Red brown clay and core, few white grits, pinkish wash and dense uneven wheel burnish inside and outside under the rim
13	Bowl	20126/4	2010	B18	Light brown clay, gray core, simple unshaped rim, no external treatment
14	Bowl	20115/22	2010	B14.2	Whitish clay and core, few white grits, no external treatment
15	Bowl	20126/4	2010	B18	Light brown clay, gray core
16	Bowl	20126/2	2010	B13	Red brown clay and core, dark red wash, coarse burnish inside and outside
17	Bowl	20128/5	2010	B9	Red brown clay, brown core, red slip and burnish inside and on rim, few white grits
18	Bowl	20115/12	2010	B29	Light brown clay and core, yellowish burnish inside
19	Bowl	20117/6	2010	B9	Red brown clay, dark brown core, burnish inside and on rim (burnish lines with 0.6 cm intervals inside)
20	Bowl	20106/12	2010	B15.2	Black clay and core, burnish inside and outside
21	Bowl	20115/21	2010	B29	Light brown clay, gray core, white grits, yellowish burnish inside
22	Krater	20106/2	2010	K1	Light brown-beige clay, gray core, yellowish burnish lines inside and on rim
23	Krater	20115/27	2010	K1	Red brown clay, gray core, gentle burnish inside, not burnished on the rim
24	Krater	20115/10	2010	K8	Light brown clay and core
25	Krater base	20115/15	2010	K3	Red brown clay and core, few white grits, pinkish wash and burnish outside
26	Cooking pot	20126/5	2010	CP1	Black surface outside, dark brown inside
27	Cooking pot	20117/8	2010	CP1	Red brown clay, brown core
28	Cooking pot	20126/14	2010	CP1	Red brown clay, brown core, few grits
29	Cooking pot	20117/10	2010	CP1	Red brown clay inside, black outside, Many white grits, dark gray core
30	Jug	20096/2	2010	Misc.	Brown clay, gray core, red wash and burnish outside and on rim
31	Jug	20126/6	2010	JG8	Dark brown surface outside, brown clay inside, gray core
32	Jug	20115/25	2010	JG8	Light (beige) yellowish clay, brown core, white grits
33	Jug	20128/3	2010	JG8	Whitish-light beige surface outside, brown inside, white grits
34	Small jar	20096/7	2010	SJ2	Beige surface outside, brown inside, gray core, few white grits

No.	Vessel	Reg. No.	Locus	Type	Description
35	Jar	20115/18	2010	SJ1	Dark brown clay, dark gray core, white grits
36	Jar	20117/1	2010	SJ2	Whitish surface and clay
37	Holemouth jar	20115/11	2010	HMJ1	Light brown clay surface outside, brown inside, gray core, white grits
38	Holemouth jar	20115/29	2010	HMJ1	Greenish surface outside, dark gray core inside, white grits
39	Pithos	20115/13	2010	P2	Light red and brown clay and core, white grits
40	Stand	20096/1	2010	ST1	Beige-light brown clay, gray core
41	Juglet	20106/17	2010	JT4	Pinkish brown clay
42	Albastron	20096/8	2010	JT3	Gray clay and core, red slip and dense horizontal burnish outside
43	Lamp	20111	2010	L2	Red brown surface outside and inside, brown core, white grits, ash signs on top

לוח 58: פסגת עיר דוד, כלי חרס משלב 9/10-2

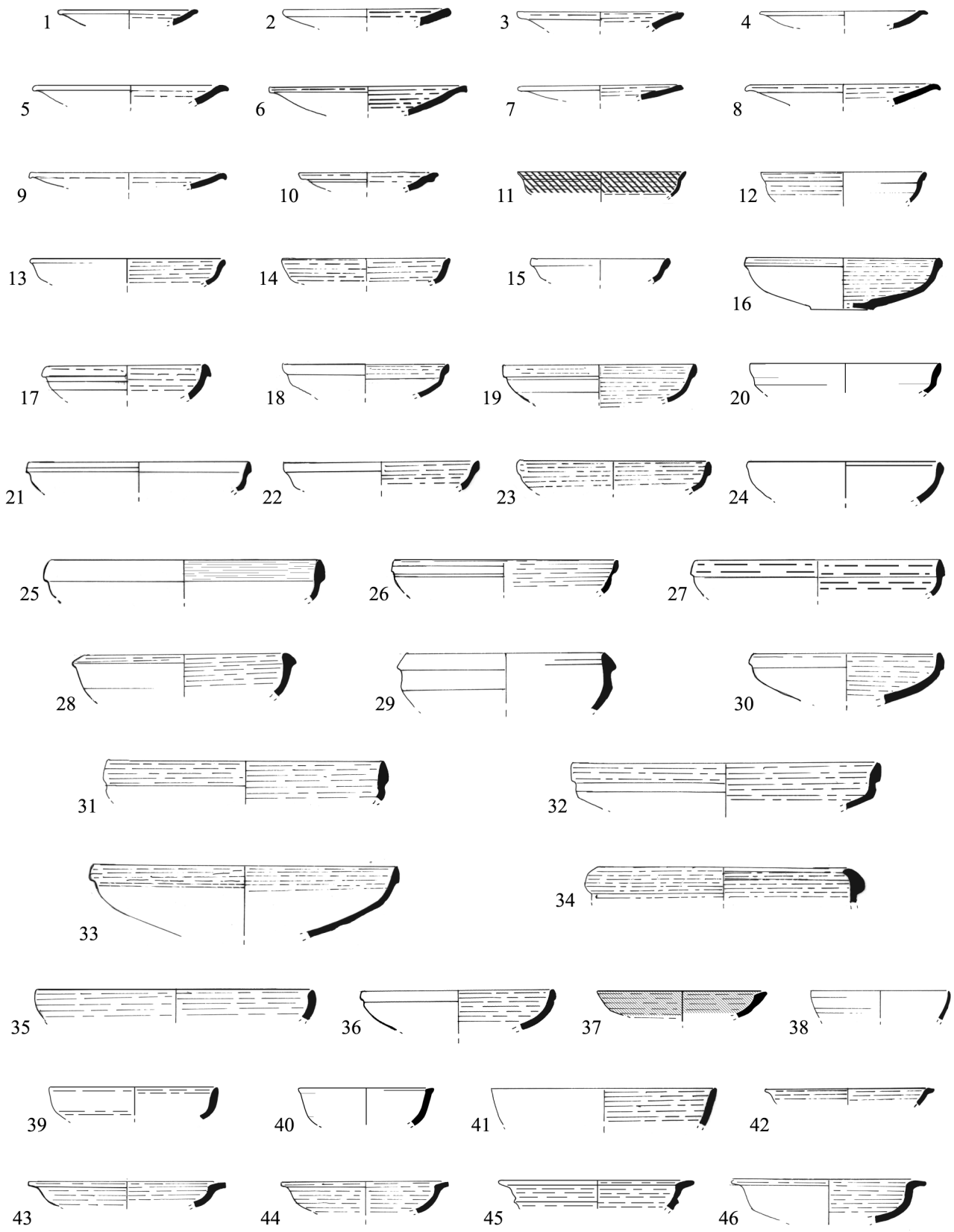
No.	Vessel	Reg. No.	Locus	Type	Description
1	Bowl	20224/7	2013	B2.2	Red brown clay, brown core, many very large white grits, burnish inside
2	Bowl	20151/2	2012b	B2.2	Red brown clay and core, self wash and burnish inside and on rim
3	Bowl	20188/12	2013	B2.2	Brown clay and core, light orange slip inside and on rim
4	Bowl	20308/3	2017	B2.2	Red brown clay, brown core, burnish inside
5	Bowl	20139/2	2012b	B2.2	Brown clay and core, signs of burnish inside
6	Bowl	20308/1	2017	B22	Beige clay, white grits, smoothed outside
7	Bowl	20238/2	2013	B22	Light brown clay, gray core, few grits, scrubbed outside
8	Bowl	20274/3	2017	B26	Beige and gray clay, burnish inside and outside
9	Bowl	20274/5	2017	B26	Reddish clay and core, burnish inside and outside
10	Bowl	20182/5	2012b	B26	Red slip inside, beige surface outside, black core, burnished inside and outside
11	Bowl	20211/6	2013	B26	Dark gray clay, burnished inside and outside
12	Bowl	20274/2	2017	B26	Light brown clay, burnish inside and outside
13	Bowl	20137/4	2012b	B5	Red clay outside, red wash inside, brown core, few grits, signs of burnish inside
14	Bowl	20184/1	2012b	B5	Brown clay and core, pinkish wash and burnish inside and on the rim
15	Bowl	20272	2017	B5	Red brown clay, brown core, red slip and dense burnish inside and on rim
16	Bowl	20182/21	2012b	B26	Gray-brown clay, dark gray core, few white grits, burnish inside and on rim
17	Bowl	20149/13	2012b	B5	Red brown clay, brown core, white grits, pinkish wash and burnish inside and on the rim
18	Bowl	20210/4	2013	B25	Beige clay and core
19	Bowl	20162/1	2012b	B7	Red brown clay, brown core, white grits, sparse burnish inside
20	Bowl	20137/10	2012b	B5	Light pinkish wash and burnish inside
21	Bowl	20210/1/4	2013	B7	Brown clay and core, signs of burnish inside and on the rim, few grits
22	Bowl	20137/6	2012b	B7	Brown clay and core, no external treatment
23	Bowl	20297/3	2017	B18	Beige clay and core, joint with b. 20191/2 L. 2014
24	Bowl	20170/6	2012b	B7	Brown clay, burnish inside and on the rim
25	Bowl	20238/5	2013	B29	Light red clay, brown core
26	Bowl	20170/11	2012b	B8	Brown clay, red slip and burnish inside and outside

No.	Vessel	Reg. No.	Locus	Type	Description
27	Bowl	20182/26	2012b	B9	Red brown clay, brown core, self wash and burnish inside and outside
28	Bowl	20149/9	2012b	B13	Red brown clay, gray core
29	Bowl	20224/20	2013	B25	Beige clay, gray core, burnish inside
30	Bowl	20149/10	2012b	B18	Beige clay, light brown core, white grits
31	Bowl	20170/9	2012b	B12	Reddish brown clay, white grits, no external treatment
32	Bowl	20170/4	2012b	B18	Light brown clay
33	Bowl	20224/1	2013	B18	Brown clay and core, coarse ware
34	Bowl	20149/9	2012b	Misc.	Light brown clay, burnish inside and on the rim
35	Krater	20162/9	2012b	K1	Beige clay, gray-greenish core, many white grits, eroded surface inside
36	Krater	20226/2	2013	K1	Brown clay and core, pinkish wash and burnish inside and on rim
37	Bowl/ chalice	20151/1	2012b	Misc.	Brown clay
38	Cooking pot	20211/9	2013	CP1	Brown clay
39	Cooking pot	20182/25	2012b	CP1	Dark brown clay and core, grooved rim
40	Cooking pot	20162/15	2012b	CP1	Reddish brown clay, grooved rim
41	Cooking pot	20224/3	2013	CP1	Reddish brown clay
42	Cooking pot	20170/17	2012b	CP1	Brown clay and core, few large white grits

לוח 59: פסגת עיר דוד, כלי חרס משלב 9/10-2 (המשך)

לוח 60: פסגת עיר דוד, כלי חרס משלב 9/10-3

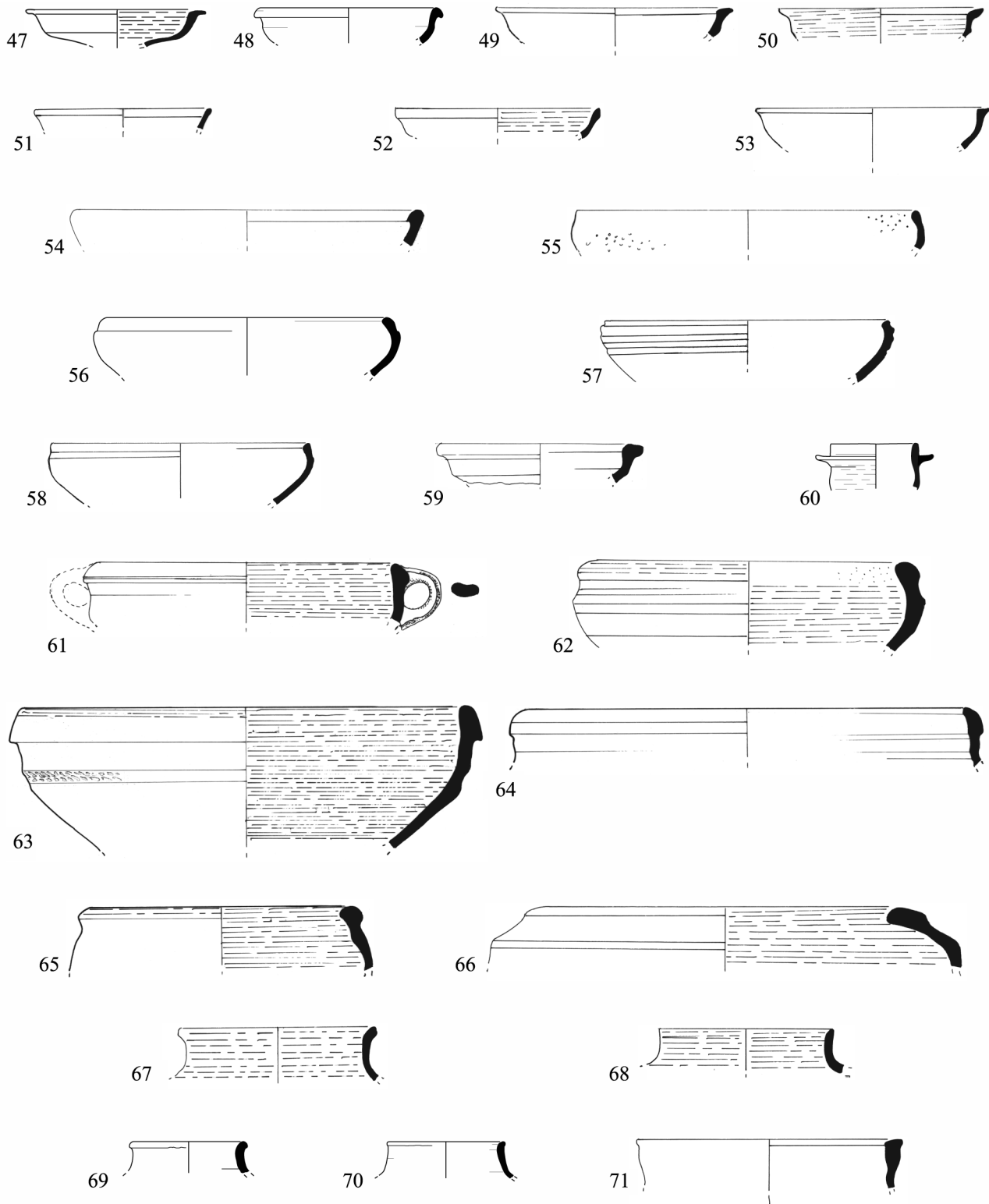
לוח 59: פסגת עיר דוד, כלי חרס משלב 9/10-2 (המשך)

No.	Vessel	Reg. No.	Locus	Type	Description
43	Krater	20137/5	2012b	K4	Light brown clay
44	Cooking pot	20184/4	2012b	CP3	Reddish brown clay
45	Juglet	20145	2012b	JT2	Brown clay
46	Juglet	20170/1	2017	JT4	Light reddish clay, brown core, white grits
47	Jug	20285	2017	JG8	Light brown clay, dark gray core
48	Jug?	20149/18	2012b	JG7	Brown clay
49	Jug	20210/5	2013	JG8	Beige and gray clay, brown-gray core, white grits
50	Jug	20226/1	2013	JG7	Red brown surface, brown core
51	Jug?	20240/1	2013	JG8	Light red brown clay, gray core, white grits
52	Jug	20188/7	2013	JG8	Red clay, gray core
53	Jug	20210/3	2013	JG8	Beige surface outside, brown clay inside, gray core
54	Jug	20188/8	2013	SJ6	Brown clay, gray core, white grits, burnish lines outside
55	Jug	20227/8	2017	SJ6	Light brown clay outside, gray clay inside, burnish lines outside
56	Jug	20188/6	2013	JG8	Red clay, gray core
57	Jug	20182/22	2012b	JG8	Beige surface outside, dark brown clay and core inside, white grits
58	Jug	20308/2	2017	JG8	Light brown clay, gray core, white grits
59	Jug	20170/13	2012b	JG8	Light brown clay, brown core, white grits
60	Jug	20167/11	2012b	JG8	Red brown clay, gray core, white grits
61	Jar?	20170/5	2012b	SJ1	Reddish brown clay, white grits
62	Jar	20238/1	2013	SJ2	Pinkish brown clay, brown core, grits
63	Jug	20137/8	2012b	JG3	Brown clay, no external treatment
64	Jar	20238/6	2013	SJ2?	Light pinkish clay, red core, white grits
65	Jar	20182/3	2012b	SJ1	Red brown clay, gray core, white grits
66	Jar	20149/11	2012b	HMJ4	Light brown clay and core, many small white grits
67	Jar	20149/16	2012b	HMJ2	Light brown, gray core, many small white grits
68	Jar/Krater	20162/4	2012b	HMJ6	Beige surface outside, pinkish inside, gray core
69	Jar	20149/2	2012b	HMJ1	Gray clay and core, few large white grits
70	Jar	20182/23	2012b	HMJ1	Red brown surface outside, light brown inside, brown core, grits
71	Jar	20137/2	2012b	HMJ5	Light orange-brown clay, gray core
72	Jar	20149/8	2012b	HMJ5	Reddish brown clay, brown core. White grits
73	Jar	20149/12	2012b	HMJ1	Light pinkish brown. Gray core, many small white grits
74	Jar	20343	2017	HMJ1	Brown clay, gray core, white grits
75	Stand	20170/10	2012b	ST1	Light brown clay and core, white grits
76	Stand	20137/1	2012b	ST1	Light brown clay, dark gray core

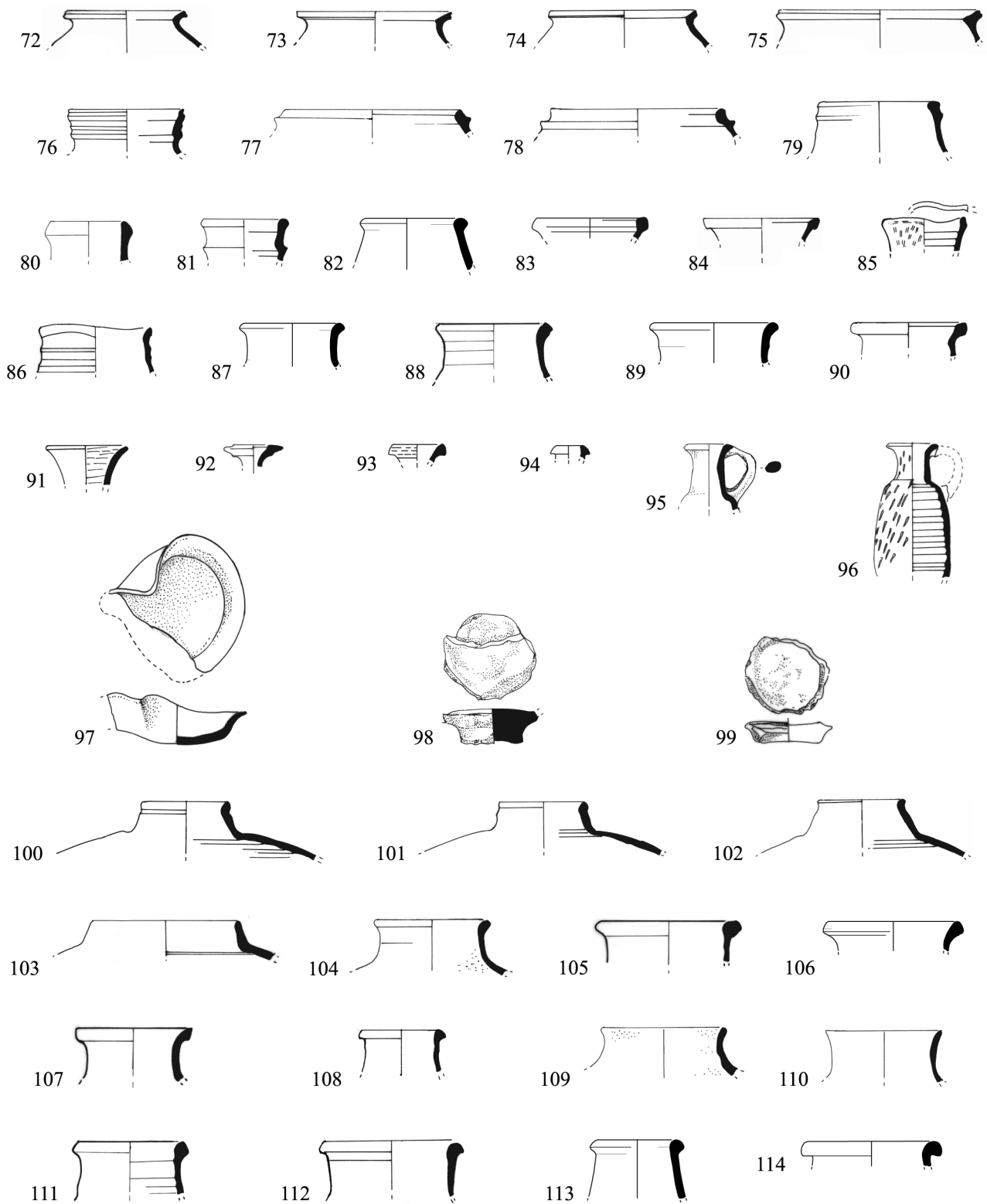
לוח 60: פסגת עיר דוד, כלי חרס משלב 9/10-3

No.	Vessel	Reg. No.	Locus	Type	Description
1	Bowl	20584/3	2026	B22	Beige clay outside, red surface inside, white grits eroded
2	Bowl	20538/2	2026	B2.2	Light brown clay, self wash and burnish inside
3	Bowl	20491/3	2022	B2.2	Red brown clay, brown core, wash and burnish inside, white grits
4	Bowl	20458/9	2020	B2.2	Brown clay and core, self wash and dense burnish inside
5	Bowl	20191/10	2014	B2.2	Red brown clay and core, pinkish wash and burnish inside

No.	Vessel	Reg. No.	Locus	Type	Description
6	Bowl	20269/9	2016	B2.2	Brown clay, brown and black core, red slip and dense burnish inside
7	Bowl	20588/14	2026	B2.2	Red brown clay, many white grits, burnish inside
8	Bowl	20588/6	2026	B2.2	Red brown clay, pinkish wash and burnish inside
9	Bowl	20588/18	2026	B2.2	Red clay, pinkish wash and dense burnish
10	Bowl	20229/1	2014	B22	Beige clay and core, burnish inside, rim tapering on tip
11	Bowl	20359/4	2020	B26	Red slip, gray core, burnish inside and outside
12	Bowl	20199/1	2014	B26	Whitish surface outside, red inside, gray core, burnish inside, few burnish lines outside
13	Bowl	20303/7	2016	B26	Gray clay, burnish inside
14	Bowl	20386/2	2020	B13	Dark brown clay and core, burnish inside
15	Bowl	20576/3	2022	B5	Pinkish brown clay, brown core, self wash, few burnish lines inside
16	Bowl	20288	2014	B5	Light brown clay, self wash and burnish inside and on the rim
17	Bowl	20630/2	2026	B5	Light brown clay, red wash and burnish inside and on the rim
18	Bowl	20429/2	2022	B25	Light brown clay and core, few yellowish burnish lines inside
19	Bowl	20390/3	2020	B5	Red brown clay and core, white grits, burnish inside
20	Bowl	20279/8	2016	B25	Beige clay and core
21	Bowl	20501/3	2022	B5	Pinkish clay, burnish
22	Bowl	20245/1	2014	B5	Brown clay, burnish inside
23	Bowl	20572/7	2026	B5	Pinkish clay, burnish
24	Bowl	20370/7	2020	B25	Beige clay, gray core, no external treatment
25	Bowl	20199/5	2014	B7	Brown clay, pinkish wash and symmetrical burnish inside and on the rim
26	Bowl	20241/3	2014	B5	Beige surface outside, red wash and burnish inside, white grits
27	Bowl	20269/6	2016	B7	Brown clay, pinkish wash and burnish inside and on the rim
28	Bowl	20458/12	2020	B7	Red brown clay, brown core, wash and burnish inside and on the rim
29	Bowl	20359/8	2020	B7	Beige clay, light brown core, large white grits, burnish signs inside
30	Bowl	20572/4	2026	B25	Light brown clay, yellowish burnish inside and on the rim
31	Bowl	20291/9	2016	B7	Brown clay, pinkish wash and burnish
32	Bowl	20241/1	2014	B7	Brown clay and core, burnish inside
33	Bowl	20370/8	2020	B7	Light brown clay, gray core, few white grits, burnish inside
34	Bowl	20370/6	2020	B7	Pinkish wash and burnish inside and on the rim
35	Bowl	20384/6	2020	B13	Brown clay, reddish wash and burnish inside and outside
36	Bowl	20282/1	2016	B5	Light beige clay, gray core, burnish inside
37	Bowl	20577/8	2022	B13	Red slip and burnish inside and outside
38	Bowl	20473	2021	B10	Red-brown clay inside, light clay outside, gray core
39	Bowl	20538/6	2026	B25	Dark brown clay, no external treatment
40	Bowl	20279/15	2016	B18	Beige clay and core, might be a lid
41	Bowl	20538/3	2026	B13	Brown clay, burnish
42	Bowl	20588/22	2026	B9	Brown clay, burnish inside and outside
43	Bowl	20279/2	2016	B29	Beige clay, yellowish burnish inside and outside
44	Bowl	20588/8	2026	B15.2	Black clay and core, burnish inside and outside
45	Bowl	20199/3	2014	B9	Brown clay, pinkish wash and burnish inside and outside, few white grits
46	Bowl	20501/1	2022	B9	Brown clay, reddish wash and burnish inside and on the rim

לווח 61: פסגת עיר דוד, כלי חרס משלב 9/10-3 (המשך)

לוח 62: פסגת עיר דוד, כלי חרס משלב 9/10-3 (המשך)

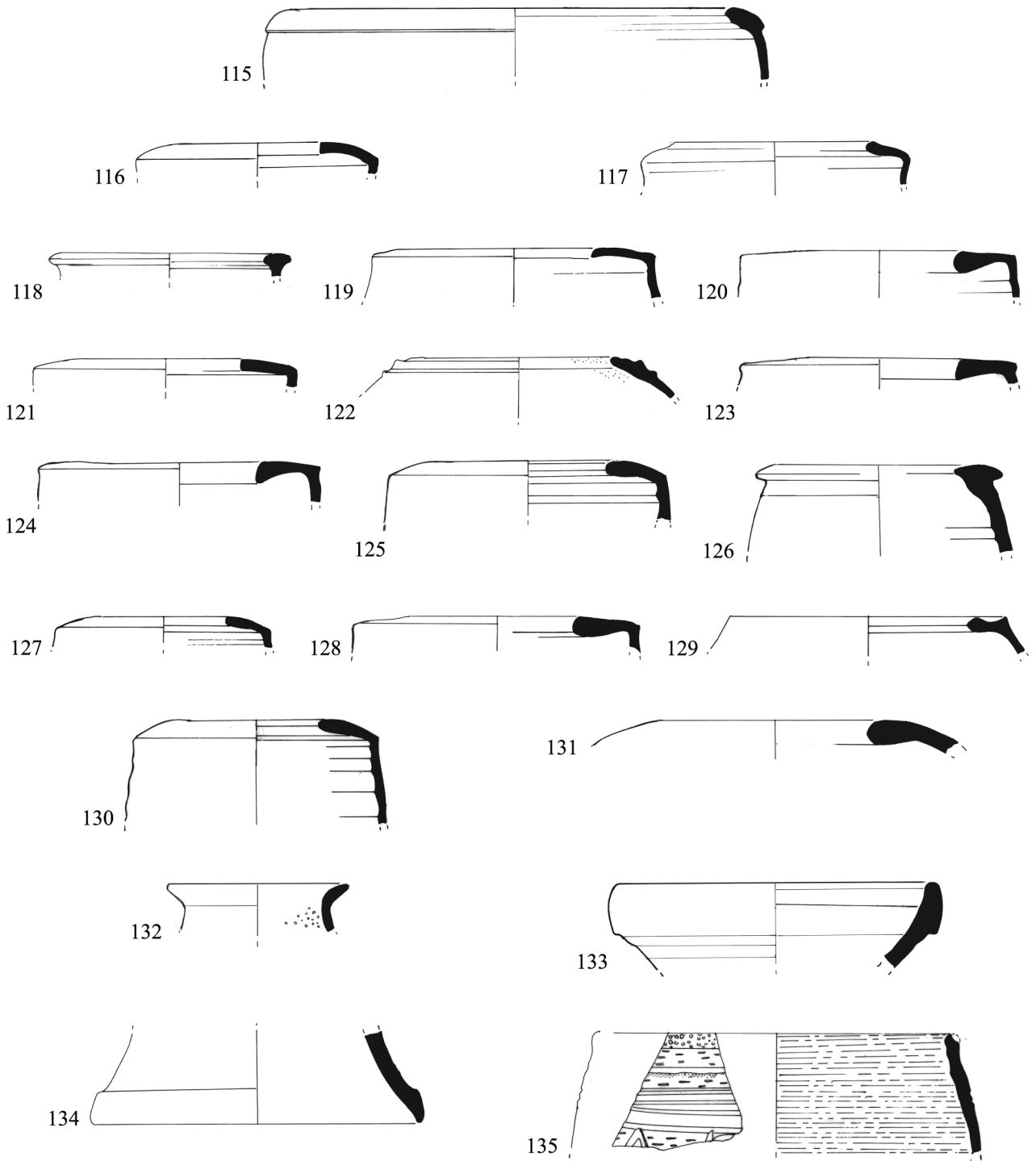
לוח 61: פסגת עיר דוד, כלי חרס משלב 9/10-3 (המשך)

No.	Vessel	Reg. No.	Locus	Type	Description
47	Bowl	20227/2	2014	B9	Red brown clay, brown core, pinkish wash and burnish inside
48	Bowl	20191/7	2014	B7	Light reddish clay, light gray core
49	Bowl	20257/5	2016	B29	Yellowish clay inside, light brown outside
50	Bowl	20227/11	2014	B9	Brown clay, wash and burnish inside and outside
51	Bowl	20538/17	2026	B12	Brown clay
52	Bowl	20243/1	2014	B13	Brown clay, burnish inside
53	Bowl	20552/3	2026	B18	Beige clay and core, burnish signs inside
54	Bowl	20252/1	2014	Misc.	Pinkish clay, brown core, signs of burnish inside
55	Bowl	20576/6	2022	B31	Gray and reddish brown clay, gray core, no external treatment, eroded
56	Bowl	20536/3	2026	B27	Light brown clay, gray core, white grits
57	Bowl	20213/9	2014	B28	Red brown clay, white grits
58	Bowl	20585/1	2022	B27	Red brown clay, brown core, self wash, white grits
59	Bowl	20588/15	2026	Misc.	Beige clay, greenish surface outside, white grits
60	Chalice	20269/7	2016	Misc.	Red brown clay, gray core, burnish outside under the ledge
61	Bowl	20359/10	2020	K1	Brown clay, red wash and burnish inside
62	Krater	29279/1	2016	K1	Light brown clay, yellowish burnish inside and on the rim
63	Krater	20370/9	2020	K1	Red clay, gray core, white grits, burnish inside, rope signs outside
64	Krater	20387/3	2021	K1	Beige clay and core, few, almost invisible yellowish burnish lines inside
65	Krater	20633/7	2022	K1	Light brown clay and core, yellowish burnish lines inside
66	Krater	20536/4	2026	K1	Dark brown clay, white grits, wash and burnish inside and on the rim, rim turns inside
67	Krater	20384/01	2020	K3	Brown clay, pinkish wash inside the neck and outside
68	Krater	20468/9	2020	K3	Brown clay, gray core, burnish inside the neck and outside
69	Krater	20471/1	2021	K9	Light reddish clay
70	Krater	20359/8	2020	K9	Beige clay and core, thin wall, no external treatment
71	Krater?	20282/11	2016	K9	Dark brown surface, few white grits

לוח 62: פסגת עיר דוד, כלי חרס משלב 9/10-3 (המשך)

No.	Vessel	Reg. No.	Locus	Type	Description
72	Cooking pot	20191/12	2014	CP1	Brown clay, large few white grits
73	Cooking pot	20252/2	2014	CP1	Reddish brown clay
74	Cooking pot	20585/2	2022	CP1	Reddish brown clay, brown core
75	Cooking pot	20359/2	2020	CP1	Reddish brown, groove on the rim
76	Cooking pot	20294/10	2016	CP2	Reddish brown clay, brown core
77	Cooking pot	20460/3	2020	CP3	Reddish brown clay
78	Cooking pot	20370/11	2020	K4	Reddish clay
79	Jug	20576/12	2022	JG9	Light red clay and core
80	Jug	20372/1	2020	JG9	Pinkish clay and core
81	Jug	20384/3	2020	JG3	Pinkish surface, red brown clay and core, white grits
82	Jug	20572/8	2026	SJ6	Pinkish-light brown clay and core
83	Jug	20545/3	2026	JG6	Brown clay
84	Jug	20576/7	2022	JG	Dark brown clay, light gray core, white grits

No.	Vessel	Reg. No.	Locus	Type	Description
85	Jug	20608/1	2026	JG	Red brown clay and core, burnish outside
86	Jug	20595/4	2026	JG9	Dark brown clay
87	Jug	20501/6	2022	JG9	Light brown clay, gray core
88	Jug	20588/16	2026	JG8	Light brown clay, many white grits, gently ribbed outside
89	Jug	20633/10	2022	JG8	Light reddish clay, gray core
90	Jug	20458/4	2020	JG8	Reddish brown clay, gray core,
91	Jug	20227/12	2014	JG4	Brown clay, red slip
92	Juglet	20253/2	2014	Misc.	Red clay, brown core, few white grits
93	Jug	20576/5	2022	JG1	Red brown clay, gray core, pinkish wash and burnish on the rim
94	Jug	20361/4	2020	JG7	Light brown clay
95	Juglet	20458/16	2020	JT2	Red brown clay, white grits,
96	Juglet	20294/2	2016	JT2	Brown clay, pinkish wash and burnish outside
97	Lamp	20291	2016	L3	Pinkish clay and core, ash signs on tip, finger prints of the potter outside
98	Lamp	20458/7	2020	L1	Red brown clay, gray core, large grits
99	Lamp base	20552/2	2026	L2	Red brown clay, light brown surface inside. A reshaped base used as a lid
100	Jar	20370/13	2020	SJ5	Brown clay, white grits, incised line below rim
101	Jar	20303/3	2016	SJ5	Beige clay, light brown core
102	Jar	20191/3	2014	SJ5	Red outside, gray core, white grits
103	Jar	20630/3	2026	SJ5	Light red clay, brown core
104	Jar	20303/4	2016	SJ5	Light orange clay and core white grits
105	Jar	20640/2	2022	SJ2	Beige surface outside, reddish brown surface inside, brown clay, white grits
106	Jar	20544/3	2026	SJ6	Light brown clay, gray core
107	Jar	20408/2	2022	SJ2	Light brown surface outside, red surface inside, red clay, gray core
108	Jug	20585/7	2022	SJ6	Light brown clay, light gray core, yellowish horizontal burnish lines outside
109	Jar	20552/1	2026	SJ1	Red brown clay, gray core, many white grits
110	Jar	20213/12	2014	SJ1	Light brown clay, white grits
111	Jar	20611/4	2026	SJ2	Red brown clay, white grits
112	Jar	20213/5	2014	SJ2	Light brown clay outside, reddish clay inside, brown core
113	Jug	20340/7	2016	SJ2	Light orange clay, small white grits
114	Jar	20479/1	2022	SJ2	Light brown clay, gray core, many small white grits

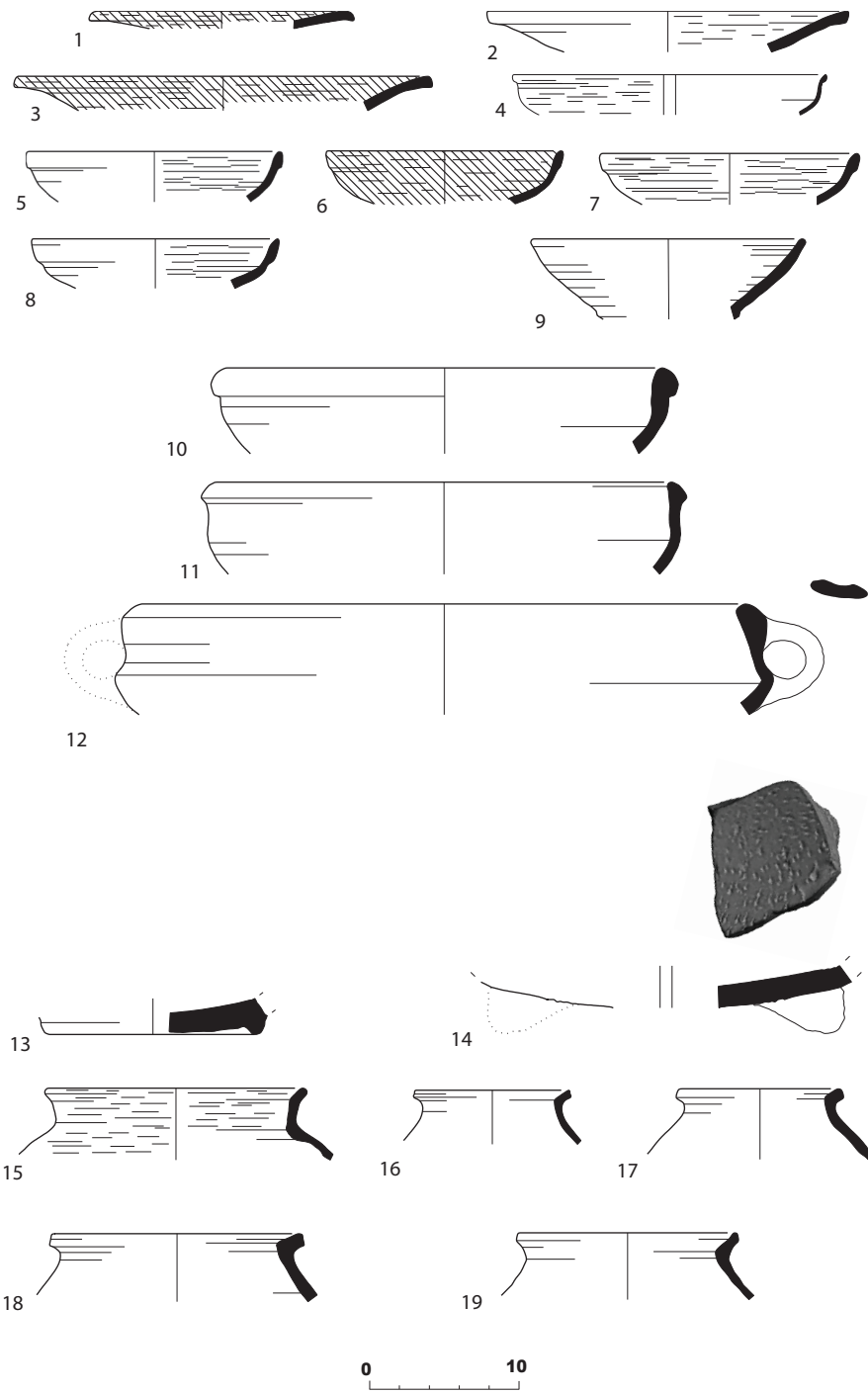
0 10 cm

לוח 63: פסגת עיר דוד, כלי חרס משלב 9/10-3 (המשך)

לוח 63: פסגת עיר דוד, כלי חרס משלב 9/10-3 (המשך)

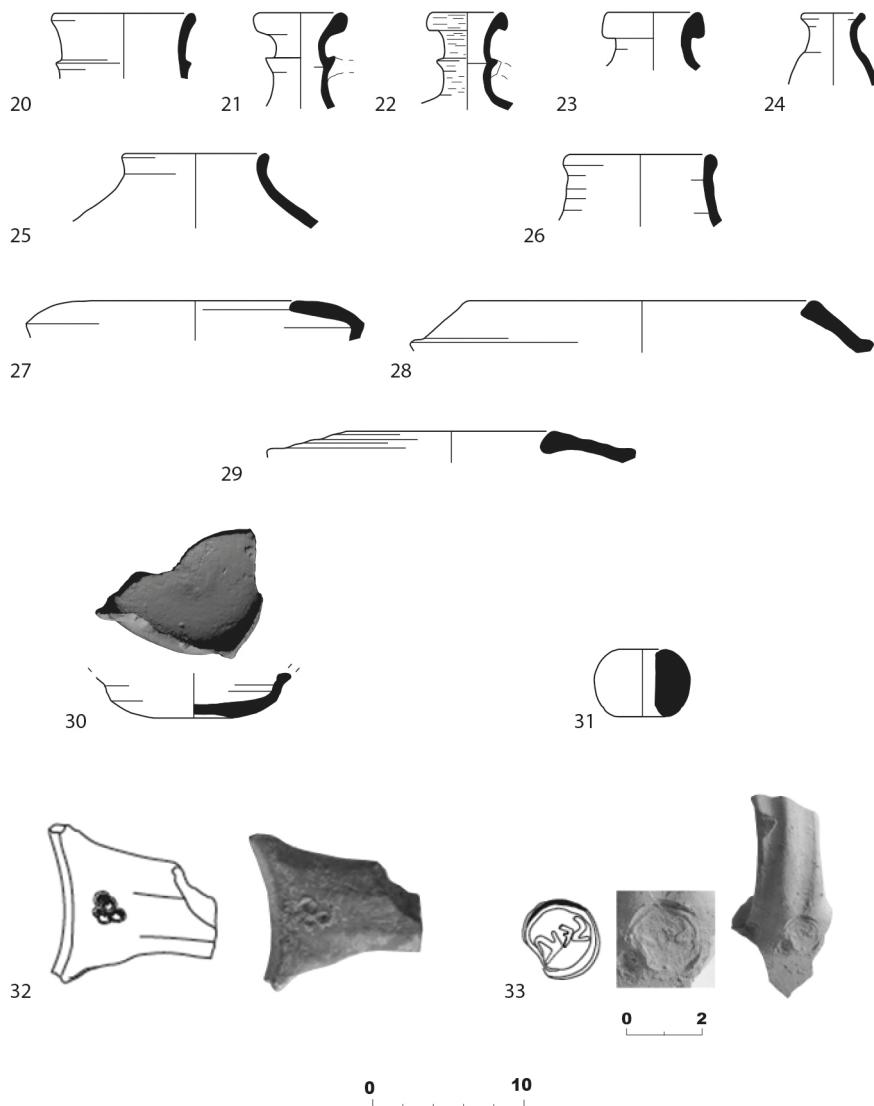
No.	Vessel	Reg. No.	Locus	Type	Description
115	Jar/deep krater	20213/1	2014	K1	Reddish brown and gray clay, gray core, large white grits
116	Jar	20536/2	2026	HMJ1	Dark brown surface inside, light red clay outside, many large white grits
117	Jar	20468/3	2020	HMJ1	Red brown clay, brown core, white grits, slightly wavy short rim
118	Jar	20576/11	2022	HMJ4	Red brown clay, brown core, few white grits
119	Jar	20227/4	2014	HMJ1	Light brown clay, dark brown core, white grits
120	Jar	20543/1	2026	HMJ1	Light brown clay, light gray core, white grits
121	Jar	20241/2	2014	HMJ1	Gray surface outside, brown and gray core, many white small grits
122	Jar /krater	20545/1	2026	HMJ6	Red brown clay, gray core, white grits
123	Jar	20271/1	2016	HMJ1	Light brown-gray clay and core, maybe HMJ5?
124	Jar	20572/1	2026	HMJ1	Light brown and gray clay and core , maybe HMJ5?
125	Jar	20588/9	2026	HMJ1	Light brown clay, gray core
126	Jar	20340/1	2016	HMJ4	Red brown clay, brown core, white grits
127	Jar	20227/3	2014	HMJ1	Brown clay and core, white grits
128	Jar	20340/3	2016	HMJ1	Light brown clay
129	Jar	20608/5	2026	HMJ2	Light brown clay, gray core
130	Jar	20213/10	2014	HMJ1	Red brown clay, brown core, many white grits
131	Pithos	20588/1	2026	P1	Light brown clay, gray core
132	Stand	20384/2	2020	ST2	Light brown clay, brown and light gray core
133	Stand	20227/1	2014	ST1	Red brown clay, gray core, white grits
134	Stand	20370/10	2020	ST1	Red brown clay, brown core, white grits
135	Stand	20218	2014	Misc.	Pinkish surface outside, light brown inside, gray core

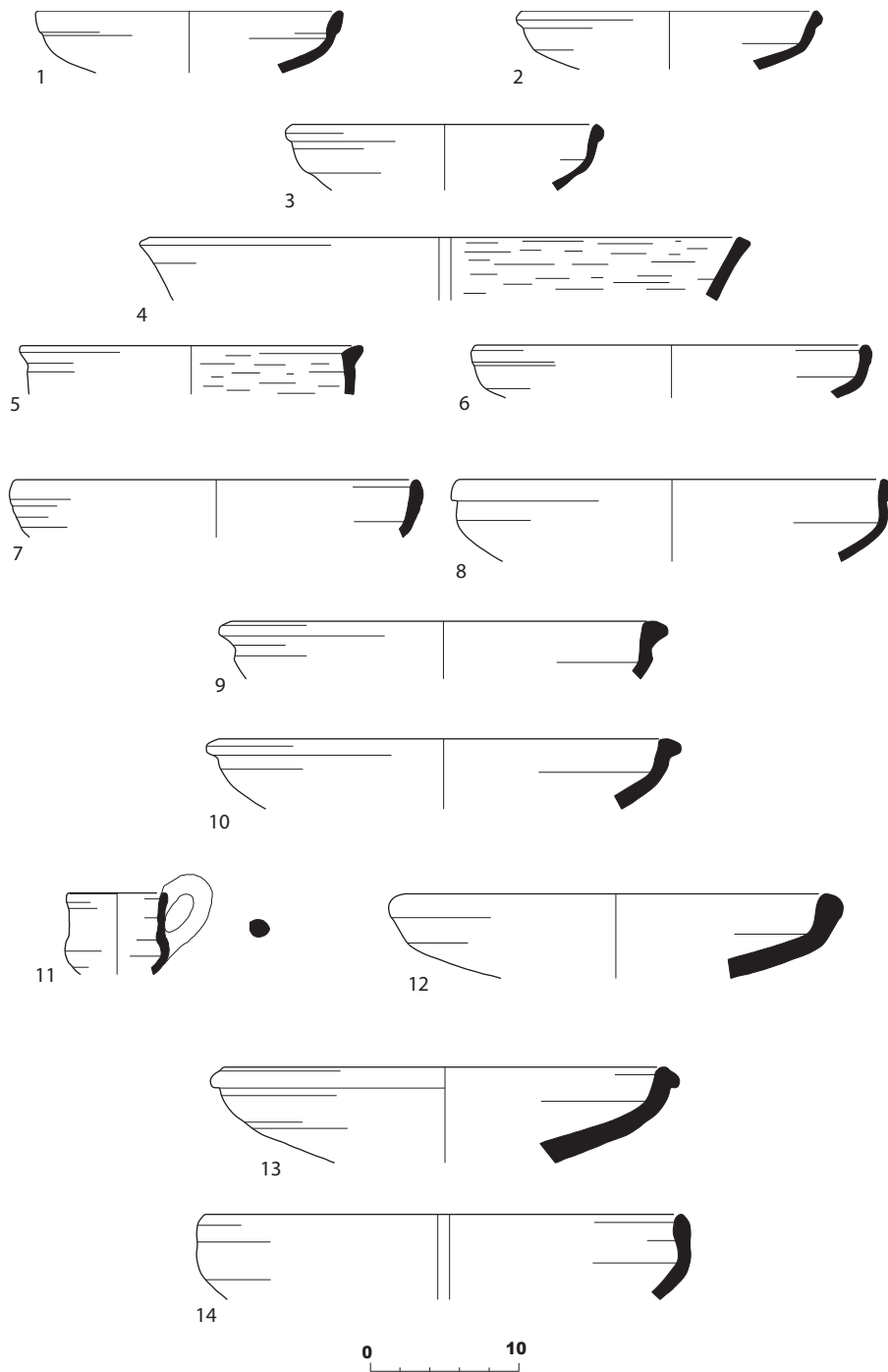
לוח 64: בית הכרם, כלי חרס מלוקוס 64

לוח 64: בית הכרם, כלי חרס מלוקוס 64

No.	Vessel	Reg. No.	Locus	Type	Description
1	Bowl	549/1	64	B2.2/3	Reddish brown surface, brown core, red slip and dense burnish
2	Bowl	526/1	64	B2.2	Brown clay, red slip and dense burnish inside, few white grits.
3	Bowl	582/1	64	B4	Brown clay, red slip and burnish inside and outside.
4	Bowl	532/2	64	B26	Reddish brown clay, burnish inside and outside
5	Bowl	549/2	64	B5	Dark brown, burnish inside and on rim, white grits
6	Bowl	542/1	64	B5/6	Reddish brown clay, pinkish red slip and burnish inside and outside
7	Bowl	542/2	64	B5	Reddish brown and light brown clay, burnish inside and outside, white grits
8	Bowl	542/3	64	B25	Light brown clay, few grits
9	Bowl	521/3	64	B22	Light brown clay, flat bowl
10	Bowl	542/6	64	B7	Reddish brown clay outside, gray core, light brown surface and few burnish lines inside
11	Bowl	543/2	64	B7	Light brown clay, out-folded rim, carinated
12	Krater	533/1	64	K1	Whitish surface outside, pinkish red surface and gentle burnish inside, gray core, white grits
13	Krater?	464/7	66	K?	Ring base of a large heavy krater (maybe a close type)
14	Krater?	541/1	64	B17	Brown surface, gray core, rounded tripod? Leg. Thick wall, wedge impressions inside.
15	Krater	526/3	64	K3	Reddish brown clay, pinkish surface and burnish outside and inside under rim. sherd 494/1 belong to the same vessel
16	Cookingpot	543/8	64	CP1	Brown clay and black surface on part of the rim, few white grits. (thin rim with ridge)
17	Cookingpot	527/2	64	CP1	Dark gray clay. (thick in without ridge, short neck
18	Cookingpot	527/1	64	CP1	dark brown and black clay. (thick rim with ridge)
19	Cookingpot	542/5	64	CP1	Light brown clay, small grits. (Rim without ridge)

לוח 65: בית הכרם, כלי חרס מלוקוס 64 (המשך)

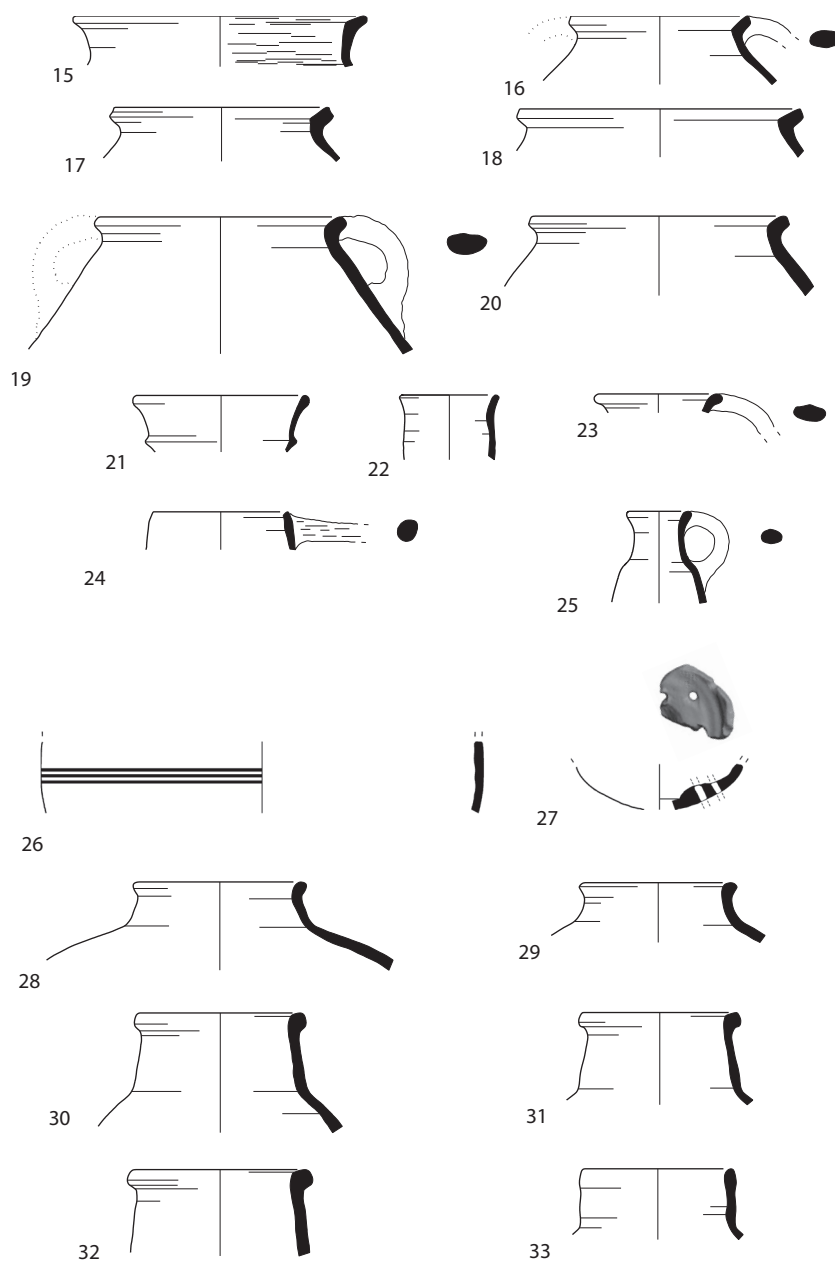
לוח 66: בית הכרם, כלי חרס מלוקוס 66

לוח 65: בית הכרם, כלי חרס מלוקוס 64 (המשך)

No.	Vessel	Reg. No.	Locus	Type	Description
20	Jug	526/5	64	JG3	Reddish brown clay, white grits, ridge in mid neck, maybe trefoil rim
21	Jug	526/4	64	JG1	Pinkish clay, signs of burnish outside, an emphasized ridge along the neck
22	Jug	543/7	64	JG1	Pinkish surface and horizontal burnish, brown core, ridge in the mid. Neck.
23	Jug	543/4	64	JG7	Light gray surface outside, brown inside
24	Juglet	527/6	64	JT2	Light brown clay
25	Jar	542/6	64	SJ5	Brown clay, gray core, grits
26	Jar	549/6	64	SJ1	Dark brown, many white grits, 'lmlk' material
27	Jar	549/5	64	HMJ1	Reddish brown clay, white grits, gray core
28	Jar	549/4	64	HMJ5	Reddish brown clay, brown core
29	Jar	532/1	64	HMJ5	Light brown- beige clay, brown core, dark and small white grits, wavy rim
30	Lamp	564/1	64	L3	Light brown-pinkish clay, rounded base
31	Loom weight	545	64		Donate shape. Pierced in the middle, fired. D. 6 cm, H. 4 cm.
32	Cooking pot	539/1	64	CP2?	five dots on a cooking pot handle. (3 dots above 2). Reddish brown clay.
33	Jar	565/1	64	Stamp	reddish clay, brown core, whitish surface. Impression on a jar handle, upper part is missing.

לוח 66: בית הכרם, כלי חרס מלוקוס 66

No.	Vessel	Reg. No.	Locus	Type	Description
1	Bowl	479/2	66	B25	Light brown clay
2	Bowl	479/1	66	B25	Light brown clay
3	Bowl	454/1	66	B25	Light brown clay
4	Bowl	523/1	66	B4	Brown clay, red slip and burnish inside, few burnish lines outside
5	Bowl	503/3	66	B9	Brown clay, light gray core, pinkish wash and burnish inside and on rim.
6	Bowl	464/3	66	B25	Light brown clay
7	Bowl	502/2	66	B25	Light brown clay, some wavy lines outside
8	Bowl	469/1	66	B7	Brown surface outside, Pinkish-orange clay inside, dark brown core, white grits, remnant of dense burnish.
9	Bowl	454/3	66	B16	Light brown clay, gray core
10	Bowl	454/2	66	B16	Light brown clay, black core
11	Bowl	468/2	66	B14.1	Light brown – beige clay, handle drawn above rim. (Handle b. 454)
12	Bowl	463/5	66	B16	Light brown clay,
13	Bowl	454/4	66	B16	Light brown clay, gray core, few white grits, ridge/depression on the upper part of the rim
14	Bowl	480/1	66	B27	Light brown surface outside, pinkish-orange and few burnish lines inside, gray core

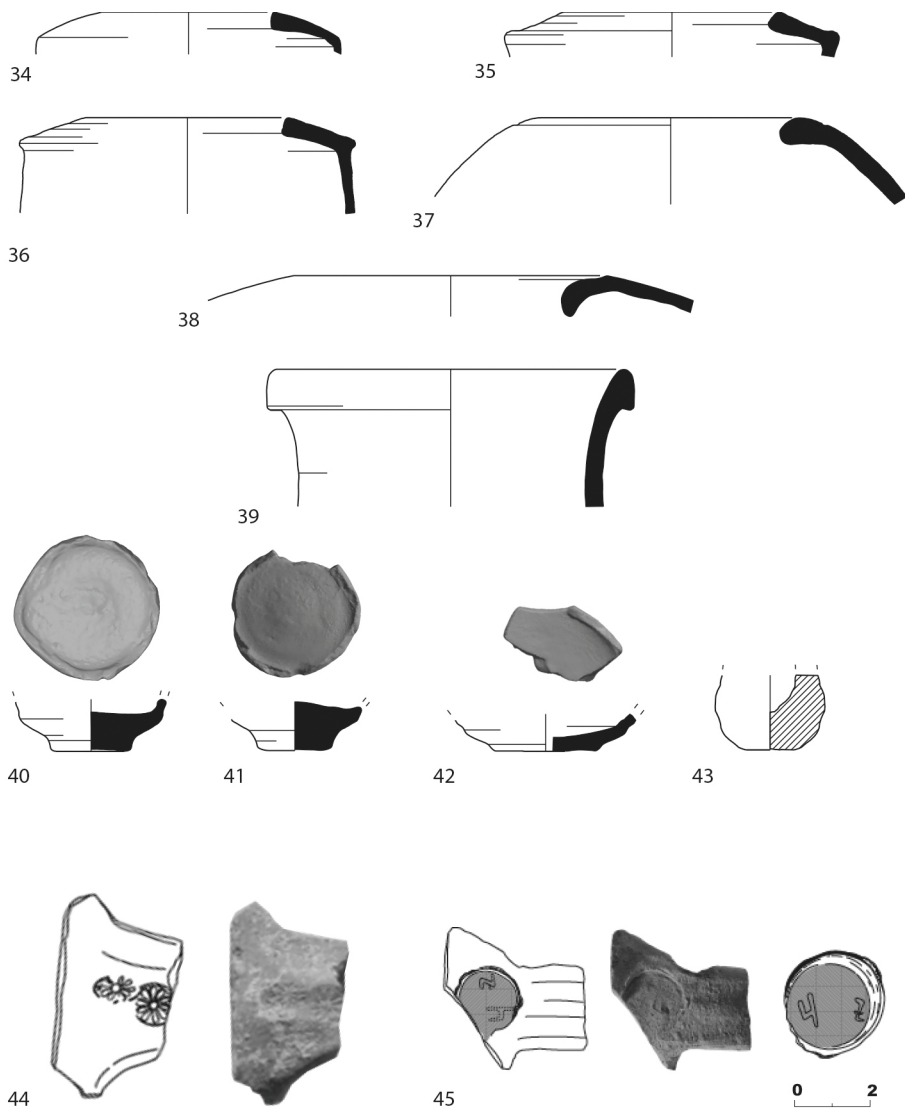

לוח 67: בית הכרם, כלי חרס מלוקוס 66 (המשך)

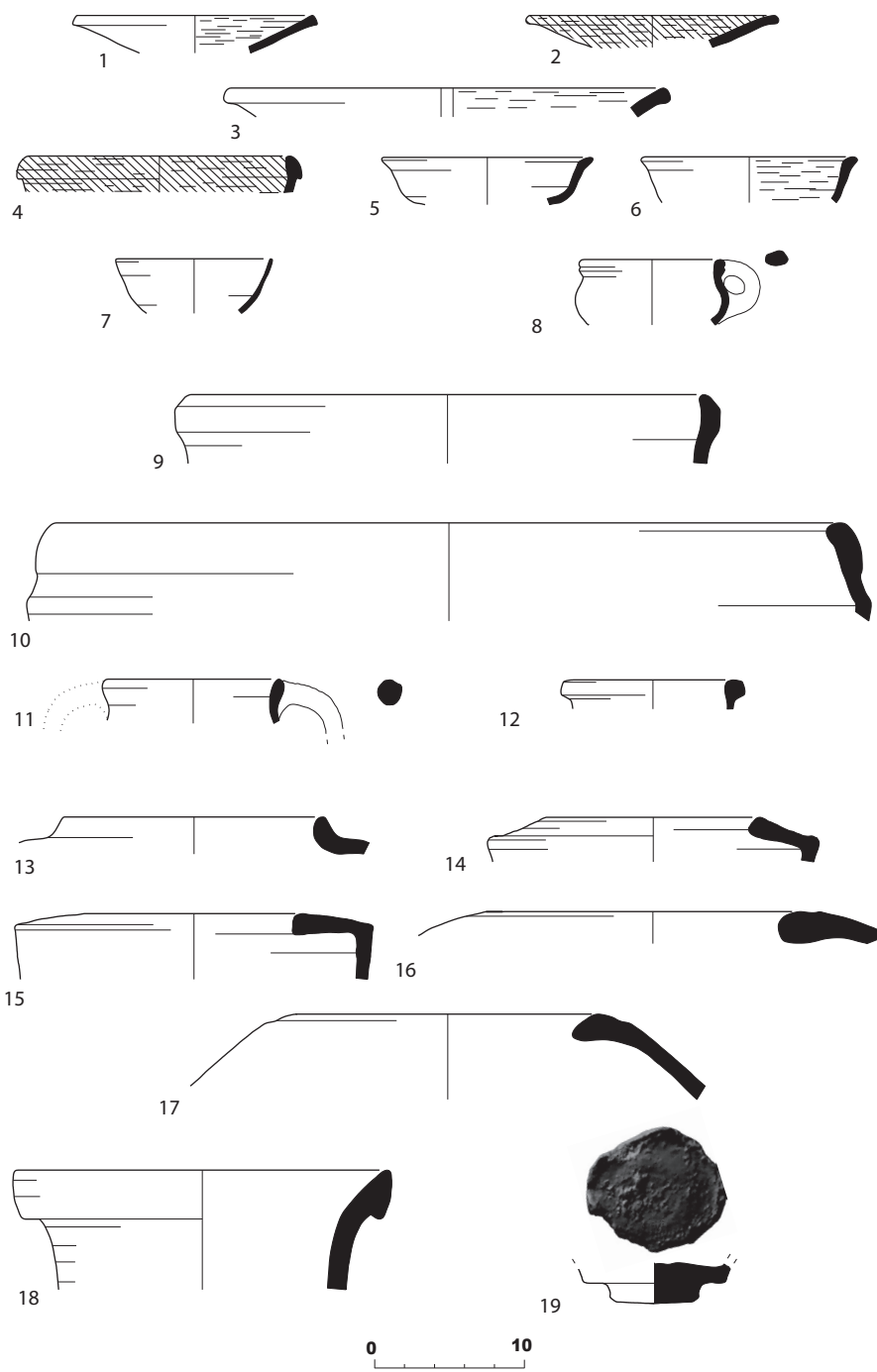
לוח 67: בית הכרם, כלי חרס מלוקוס 66 (המשך)

No.	Vessel	Reg. No.	Locus	Type	Description
15	Krater	503/1	66	K3	Reddish brown clay, gray core, red wash and burnish inside, on rim and outside, white grits.
16	Cooking pot	520/1	66	CP1	Dark reddish brown clay, (small ridge)
17	Cooking pot	503/7	66	CP1	Brown clay, many white grits. Rim with ridge
18	Cooking pot	463/4	66	CP1	Brown clay, white grits. (thick rim with ridge)
19	Cooking pot	463/1	66	CP1	Reddish brown clay inside, dark brown outside. (Rim without ridge)
20	Cooking pot	463/3	66	CP1	Dark brown clay, grits. (thickened rim without ridge)
21	Jug	523/2	66	JG3	Light brown, thin wall, white grits, maybe trefoil rim, ridge in the mid neck
22	Juglet	464/2	66	JG8	Light brown clay
23	Jug	452/2	66	JG8?	Light brown clay, handle and part of the rim
24	Jug?	503/4	66	Misc.	Handle perpendicular to the wall. Reddish brown clay, burnish outside and on the handle, white grits
25	Juglet	469/4	66	JT2	Reddish brown clay, brown core.
26	Painted Jug?	503/5	66	Misc.	Sherd, reddish brown, pinkish surface and gentle burnish outside, three banded of black lines, white grits exploded surface outside.
27	Strainer	503/8	66	Misc.	Reddish brown clay, brown core, 6 holed drilled in the base
28	Jar	454/5	66	SJ5	Light brown and reddish clay, gray core
29	Jar	479/4	66	SJ5	Light brown clay
30	Jar	469/5	66	SJ6	Light brown clay
31	Jar	454/6	66	SJ6	Light brown clay
32	Jar	463/2	66	SJ6	Light brown clay.
33	Jar	503/9	66	SJ1	Reddish brown clay, many white grits 'lmlk' material

לוח 68: בית הכרם, כלי חרס מלוקוס 66 (המשך)

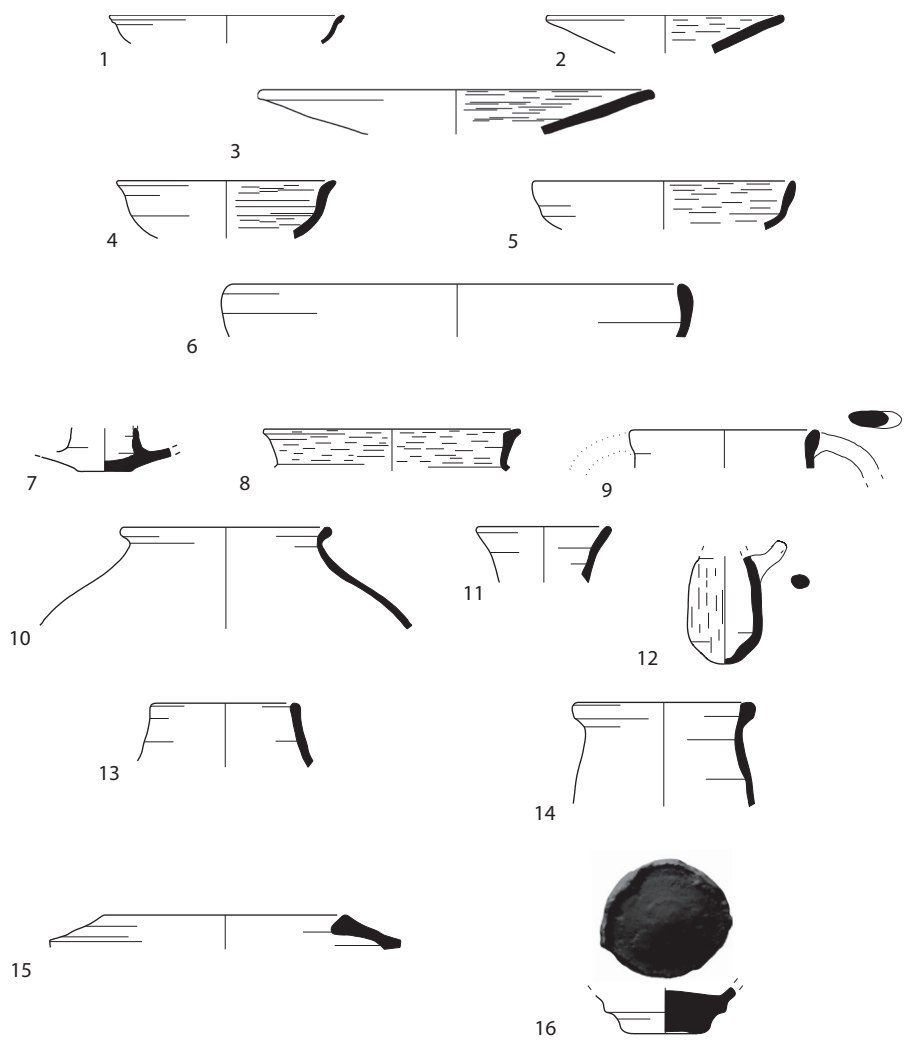
לוח 69: בית הכרם, כלי חרס מלוקוס 69

לוח 68: בית הכרם, כלי חרס מלוקוס 66 (המשך)

No.	Vessel	Reg. No.	Locus	Type	Description
34	Jar	464/8	66	HMJ1	Pinkish brown clay, gray core, many very small white grits.
35	Jar	452/1	66	HMJ5	Light brown – beige clay
36	Jar	502/5	66	HMJ5	Reddish brown clay, few white grits, gray core
37	Pithos	464/9	66	P1	Whitish surface outside, brown inside, gray core, white grits
38	Pithos	503/10	66	P1	Light brown-whitish surface outside, brown inside, gray core.
39	Stand	469/3	66	ST1	Light brown clay, brown core, many large white grits
40	Lamp	503/12	66	L1	Brown clay.
41	Lamp	464/10	66	L1	Brown clay
42	Lamp	494/2	66	L2	Light brown-pinkish clay, small disk base
43	Bowl	470	66		Basalt stone, part of small rectangular bowl.
44	Jar	514/3	66	SJ1	Two stamps on the upper part of a jar handle. The first is not so clear, the second is well preserved. Brown clay, gray core, white grits.
45	Jar	499/1	66	SJ5	Beige surface, light brown clay, few white grits. Small impression on a jug/ small jar handle, very eroded.

לוח 69: בית הכרם, כלי חרס מלוקוס 69

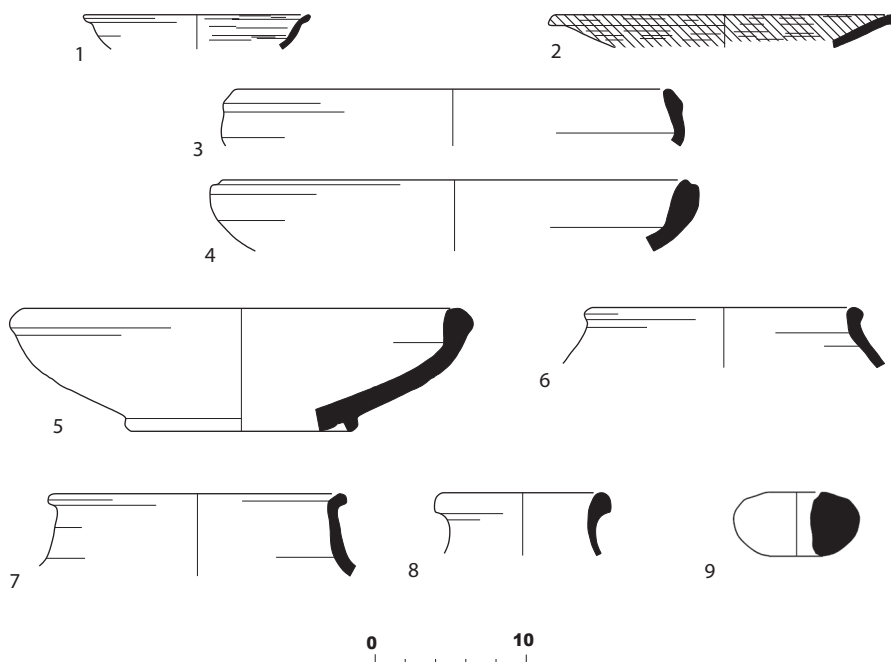
No.	Vessel	Reg. No.	Locus	Type	Description
1	Bowl	537/4	69	B2.2	Brown clay, dense burnish inside, few white grits
2	Bowl	517/1	69	B2.2/3	Reddish brown surface, brown core, burnish inside
3	Bowl	486/2	69	B4	Reddish brown surface dense burnish inside and less dense outside, few grits
4	Bowl	537/2	69	B5/6	Pinkish surface, brown core, burnish inside and on rim, few white grits
5	Bowl	537/3	69	B9	Light brown clay, brown core, burnish inside, white grits
6	Bowl	486/1	69	B9	Reddish brown clay, brown core, burnish inside, white grits
7	Bowl	537/1	69	B10	Reddish brown and pink clay, gray core, metallic, highly fired
8	Bowl	537/5	69	B14.1	Brown and black surface, brown core
9	Bowl	517/3	69	B7	Light brown clay, large bowl, the rim with uneven thickness, maybe beginning of a handle, signs/remnant of burnish inside?
10	Krater	517/2	69	K1	Pinkish surface inside, brown surface outside and core, burnish inside and on rim.
11	Cooking pot	547/4	69	CP2	Light brown surface, brown clay
12	Jar	547/1	69	SJ6	Light brown clay and core, few white grits
13	Jar	547/3	69	SJ3?	Light reddish surface outside, whitish surface inside, gray core, grits and very small bubbles (straw signs?)
14	Jar	517/5	69	HMJ5	Reddish orange clay, brown core
15	Jar	537/7	69	HMJ1	Reddish orange clay, light gray core
16	Pithos	547/5	69	P1	Light brown clay and core, few large dark grits
17	Phitos	517/4	69	P1	Brown surface outside, light reddish surface outside, gray core, grits
18	Stand	547/2	69	ST1	Reddish and light brown clay, , many mainly white grits
19	Lamp	537/8	69	L1	Reddish dark brown clay, white grits

לוח 70: בית הכרם, כלי חרס מלוקוס 70

לוח 70: בית הכרם, כלי חרס מלוקוס 70

No.	Vessel	Reg. No.	Locus	Type	Description
1	Bowl	515/1	70	B26	reddish brown and pinkish clay, burnish outside and inside
2	Bowl	548/1	70	B2.2	Reddish brown clay, reddish wash and dense burnish inside
3	Bowl	562/1	70	B2.2/4	Light reddish brown surface, brown core, dense burnish inside, scrubbed outside,(signs of some small grits? that were smoothed on the inside before firing)
4	Bowl	566/1	70	B9	Reddish brown clay, pinkish surface and dense burnish inside
5	Bowl	515/3	70	B5	reddish brown clay, self-wash and burnish inside and on rim
6	Bowl	536/1	70	B7	Reddish brown clay, brown core, flattened and elongated folded rim, eroded inside, signs of burnish left only on outside rim, white grits
7	Cup and saucer	554/1	70	B23	Reddish brown clay, reddish core, white grits, small shallow disk base
8	Krater	548/2	70	K3	Pinkish surface, brown core, dense burnish inside and outside
9	Cooking pot	566/2	70	CP2	Reddish brown clay
10	Cooking pot	562/3	70	CP1	Dark gray clay, thin wall and rim. (without ridge in the rim) many small grits.
11	Jug	548/4	70	JG4	Brown clay red slip inside and outside
12	Juglet	515/2	70	JT2	Reddish brown clay, gray core
13	Jar	562/4	70	SJ1	light brown clay, plain upward rim
14	Jar	548/6	70	SJ2	Light brown clay, small square section rim, long neck
15	Jar	562/2	70	HMJ5	Light brown clay and core.
16	Lamp	515/5	70	L1	Reddish brown clay

לוח 71: בית הכרם, כלי חרס מלוקוס 72

No.	Vessel	Reg. No.	Locus	Type	Description
1	Bowl	570/2	72	B26	Reddish brown clay and surface, burnish inside and outside on rim, few white grits
2	Bowl	570/1	72	B2.2/3	Brown clay, reddish slip and dense burnish inside and outside, few white grits
3	Bowl	570/5	72	B27	Light brown clay
4	Bowl	570/4	72	B16	Light brown, few white grits, thickened rim with depression on lip
5	Bowl	569/1	72	B16	Light brown surface, gray clay, white and dark grits.
6	Krater ? or jar?	570/3	72	K9	Reddish brown clay, brown core, many white grits (an addition of clay applied outside under the rim, very eroded, a handle?)
7	Jar	570/7	72	K9	Light brown clay, gray core, few large white grits
8	Jar	570/6	72	SJ6	Light brown clay, brown-orange core
9	Loom weight	571	72		Donate shape, pierced in the middle, fired. D. 8 cm, H. 5 cm

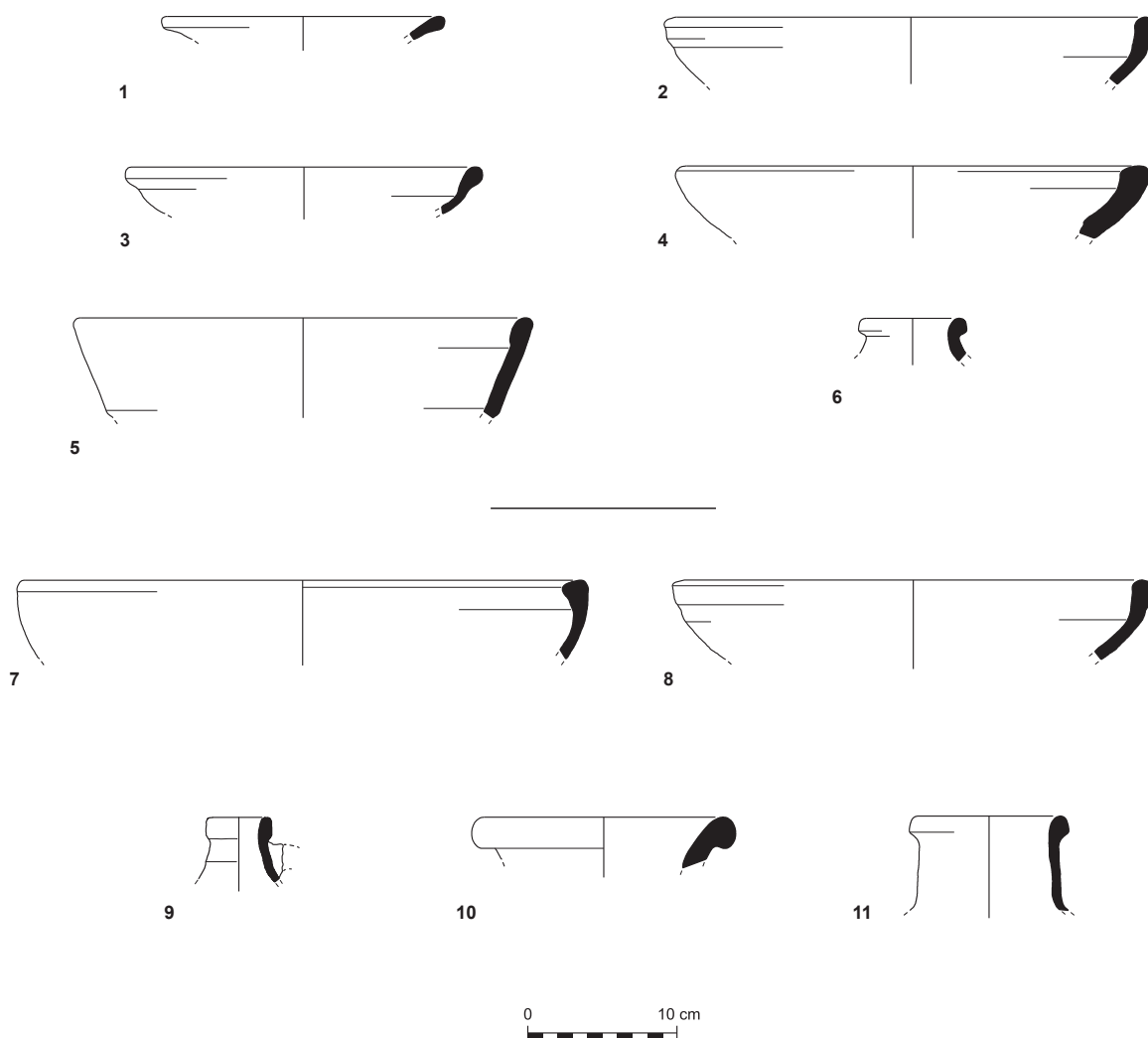
0 10 cm

לוח 72: חרבת אר-ראס, שטח E, כלי חרס מלוקוסים 518, 519

לוה 72: חרבת אר-ראס, שטח E, כלי חרס מלוקוסיים 518 (8-1), 519 (9-17)

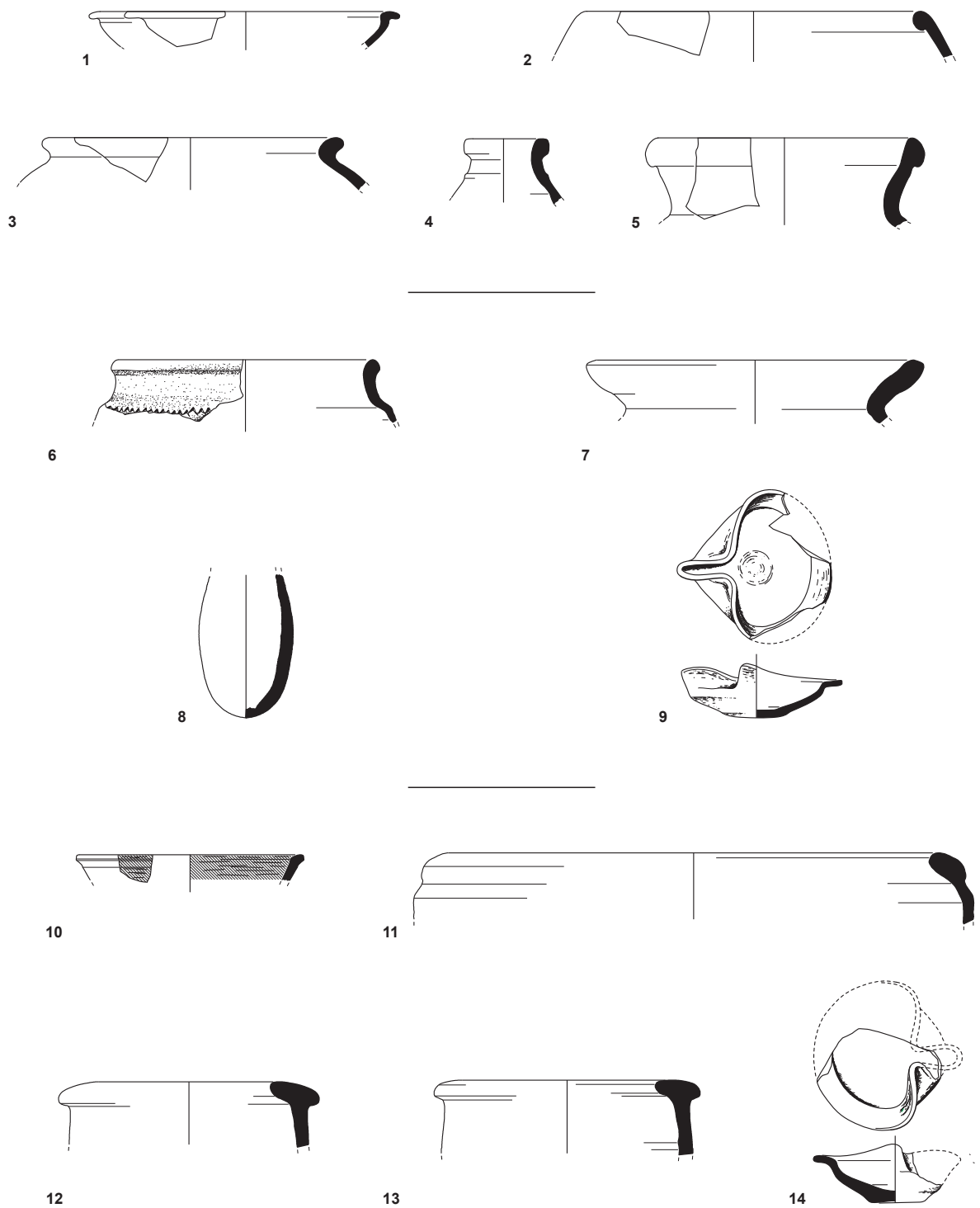
No.	Object	Reg. No.	Locus	Type	Description
1	Bowl	5158/8	518	B25	Light brown clay
2	Bowl	5158/3	518	B25	Light brown clay, white grits
3	Krater	5158/1	518	B16	Pinkish brown clay
4	Jar	5158/6	518	Hel.	Pinkish brown clay
5	Jar	5158/7	518	SJ5?	Black clay, white grits
6	Jar	5158/4	518	Hel.	Pinkish brown clay, white grits
7	Jar	5158/5	518	SJ7	Pinkish brown clay
8	Jar	5158/2	518	SJ6	Beige surface, reddish brown clay, white grits
9	Bowl	5159/4	519	B25	Light brown clay
10	Bowl	5160/1	519	B7	Reddish brown clay
11	Bowl	5160/2	519	B29	Light gray clay, many white grits
12	Worked sherd	5160/4	519		Pinkish clay, reused sherd smoothed on two sides and rounded shaped on other
13	Krater	5159/3	519	K9	Light pinkish clay
14	Cooking pot	5160/5	519	CP2?	Reddish brown clay
15	Jar	5159/2	519	SJ5	Gray clay, white grits
16	Jug/Jar	5160/3	519	SJ5	Light gray clay, white grits
17	Pithos	5159/1	519	P?	Light brown surface reddish clay

לוח 73: חרבת אר-ראס, שטח E, כלי חרס מלוקוסים 521 (6-1), 522 (7-11), (רצפה 520)

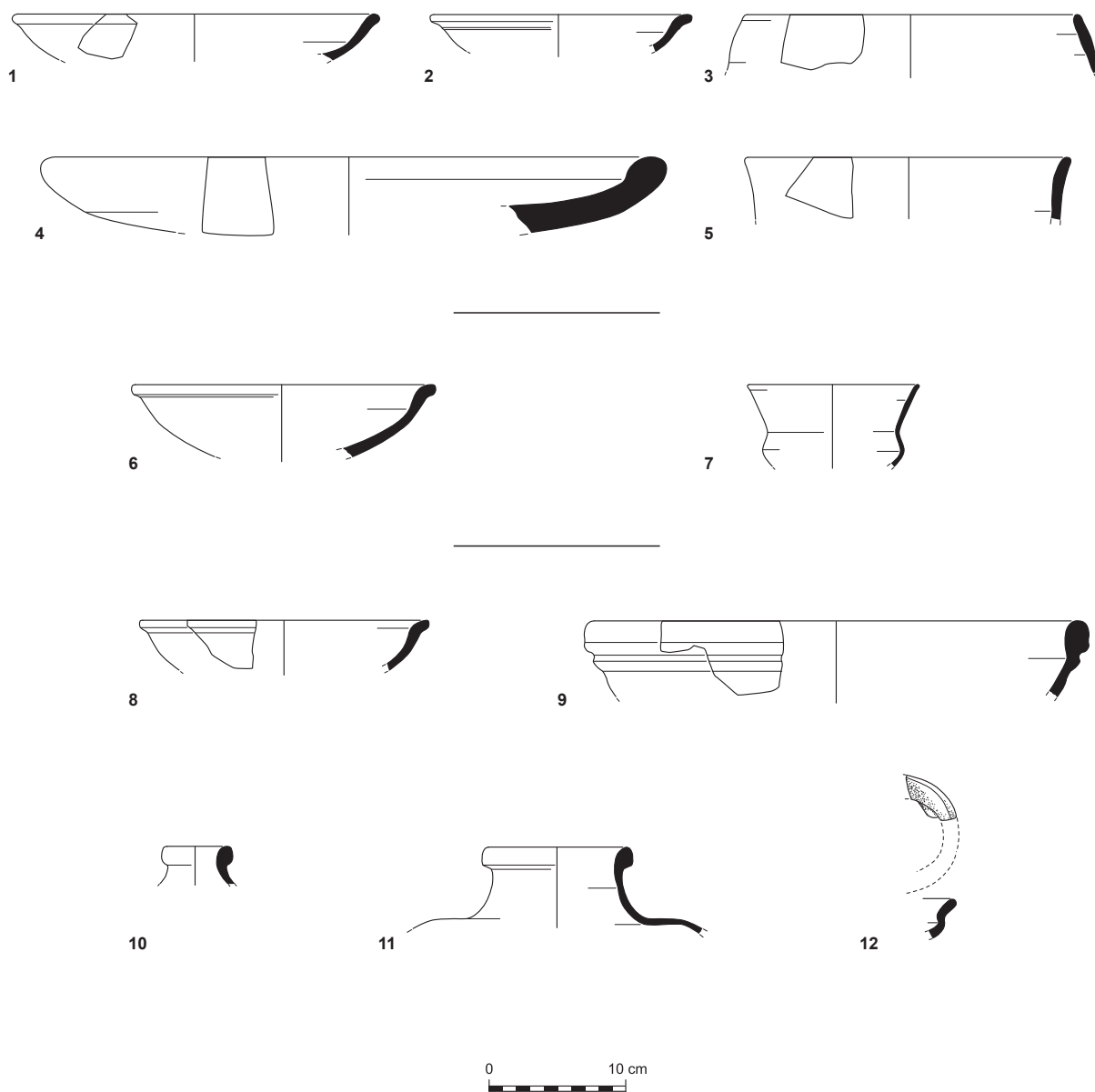
No.	Object	Reg. No.	Locus	Type	Description
1	Bowl	5163/6	521	B22	Whitish surface, gray core
2	Bowl	5163/2	521	B16	Light brown - orange clay
3	Bowl	5163/5	521	B29	Pinkish, pale brown clay
4	Bowl	5163/3	521	B16	Pinkish brown surface inside, whitish outside
5	Bowl	5163/1	521	B32	Light brown-orange clay
6	Jug	5163/4	521	JG7	Pinkish brown clay, very small white grits
7	Bowl	5169/5	522	B27	Light orange brown clay
8	Bowl	5169/3	522	B16	Light brown clay, gray core
9	Jug	5169/2	522	JG7	Light brown, whitish surface
10	Jar	5169/4	522	ST2	Light brown clay
11	Jar	5169/1	522	SJ6	Gray clay

לוח 74: חרבת אר-ראס, שטח F, כלי חרס מהתקופה הפרסית, לוקוסים מעורבים 323 (5-1), 320 (9-6), 309, 320 (14-10), 315

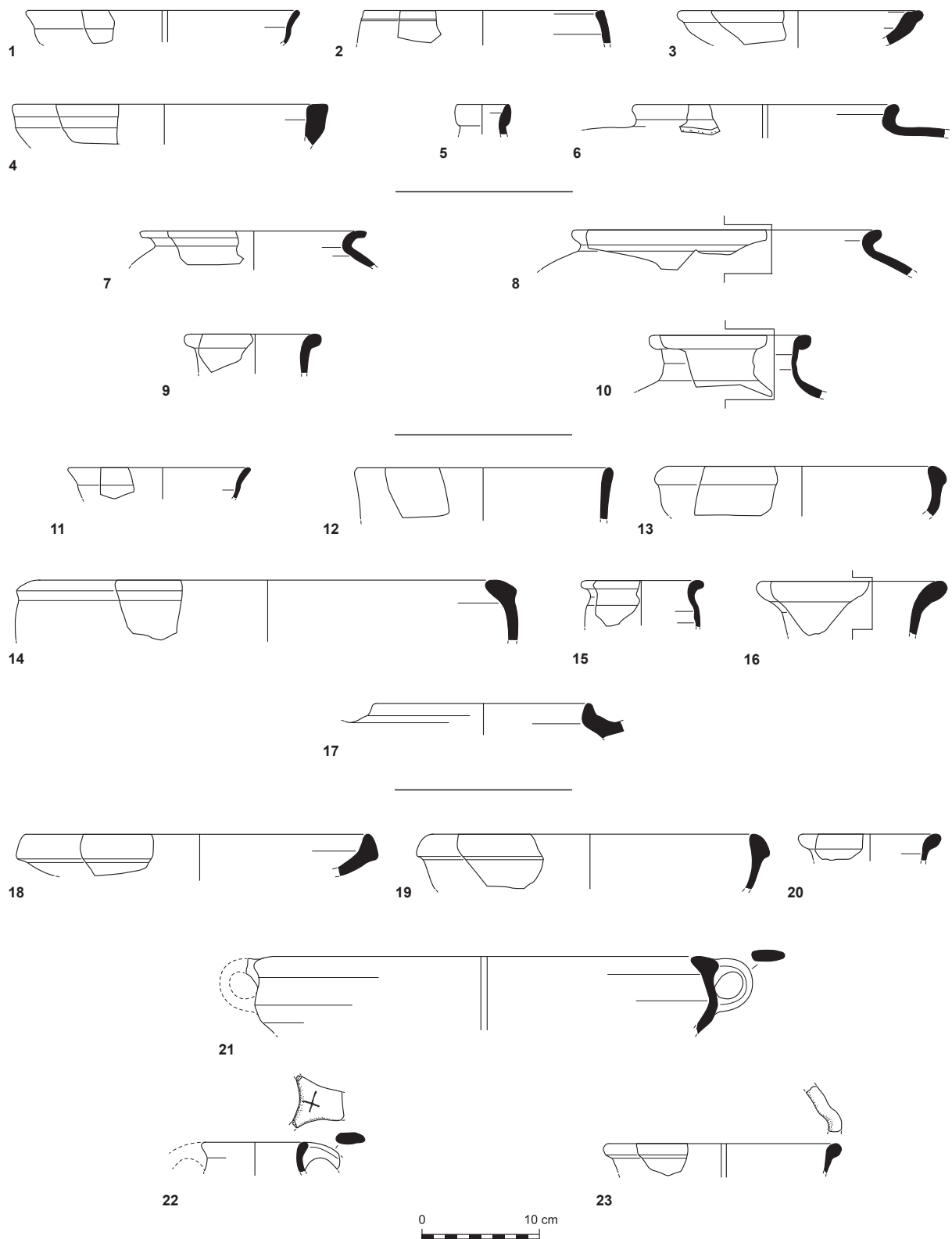
לוח 74: הרבת אר-ראס, שטח F, כלי חרס מהתקופה הפרסית, לוקוסים מעורבים 323 (5-1), 320 (9-6), 309, (14-10) 320, 315

No.	Object	Reg. No.	Locus	Type	Description
1	Bowl	3199/1	323	B29	Beige and gray clay
2	Bowl	3128/1	323	Misc.	Light brown clay
3	Krater -jar?	3128/4	323	K9	Pinkish clay, many white grits
4	Jug	3128/3	323	B7	Light reddish clay, gray core, white grits
5	Stand	3128/2	323	ST2	Reddish clay, and core, many very small white grits
6	Krater	3184/1	320	K6	Light brown , Wedge decoration
7	Stand?	3107/4	315	ST2?	Light brown clay
8	Juglet	3095/1	311	JT9	Pinkish brown clay, white grits Only the lower part without rim and neck
9	Lamp	3110/1	319	L3	Light brown clay
10	Bowl	3261/1	315	B8/B9	Brown clay, red slip and burnish
11	Krater	3200/1	315	K1	Reddish brown clay, burnish inside
12	Hole mouth jar	3237/1	320	HMJ4	Reddish brown clay, many very small white grits
13	Hole mouth jar	3107/1	315	HMJ4	Pinkish brown clay, brown core, large white grits
14	Lamp	3121/1	309	L2	Reddish brown clay

לוח 75: חרבת אר-ראס, שטח F, כלי חרס מרצפה, לוקוסים 340 (5-1), 342 (7-6), 339 (12-8)

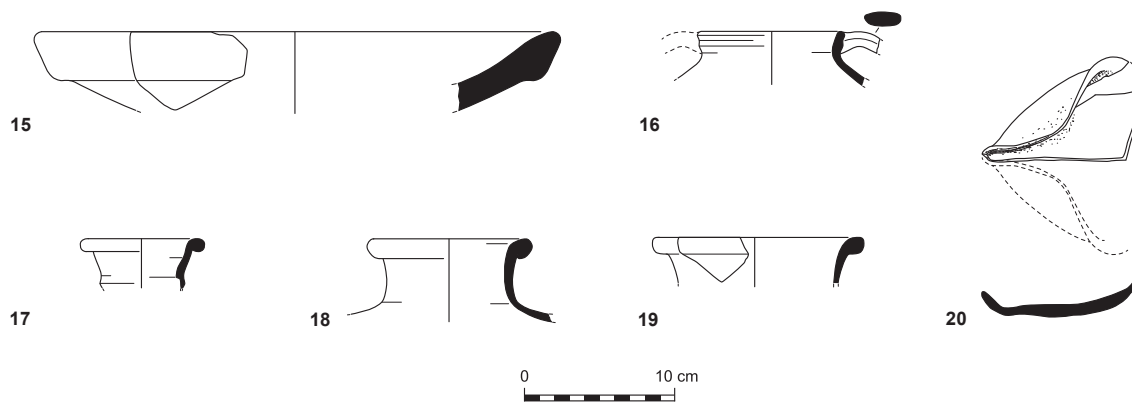
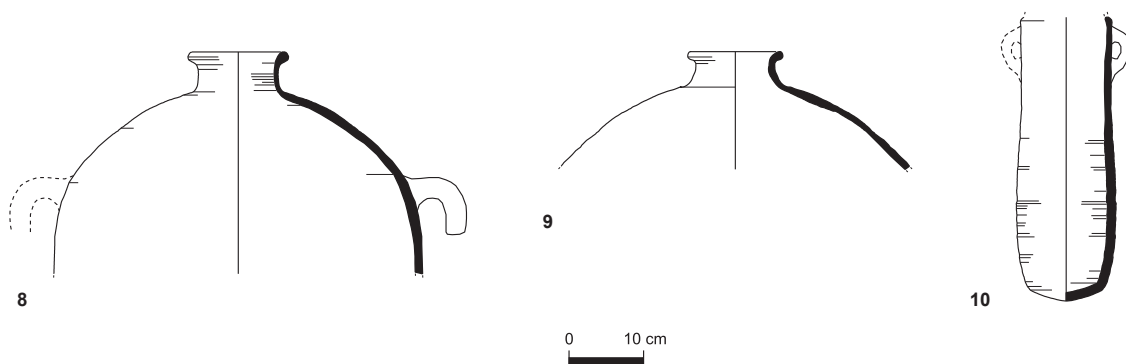
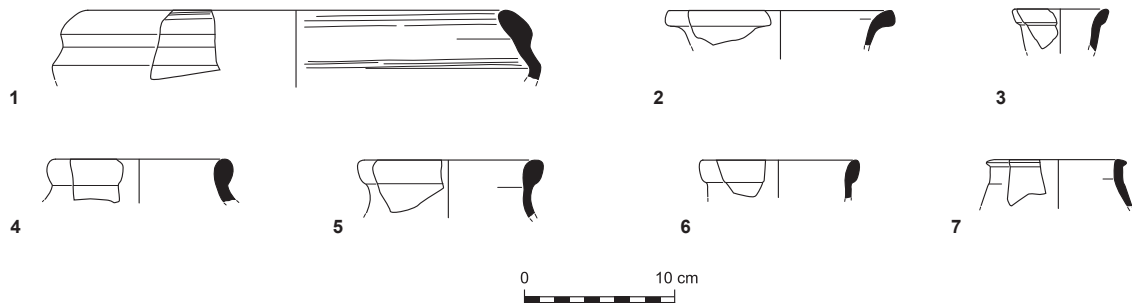
No.	Vessel	Reg. No.	Locus	Type	Description
1	Bowl	3297/3	340	B29	Light orange-brown clay, white grits
2	Bowl	3297/2	340	B29	Light reddish brown clay, many white grits
3	Bowl	3297/4	340	B31?	Light brown clay, rounded
4	Krater	3297/1	340	B16	Pinkish clay, small white grits heavy bowl
5	Bowl	3297/5	340	B32	Light brown clay, Straight wall turns outside toward rim
6	Bowl	3335/1	342	B29	Light brown-pinkish clay, many white small grits
7	Bowl	3335/2	342	B14.2	Light brown clay, white grits, Carinated, thin wall
8	Bowl	3327/3	339	B29	Light reddish brown clay, many small white grits
9	Bowl	3327/2	339	B16	Reddish -light orange clay, brown core, white grits
10	Jug	3327/4	339	JG7	Light pinkish brown clay, many white grits
11	Jar	3327/1	339	SJ5	Gray clay, few large and many small white grits
12	Lamp	3327/5	339	L2/L3	Light brown clay, white grits

לוח 76: חרבת אר-ראס, שטח F, כלי חרס מרצפה, לוקוסים 391, 393 (17-1), ממילוי מתחת לרצפה, לוקוס 603 (23-18)

לוח 76: חרבת אר-ראס, שטח F, כלי חרס מרצפה, לוקוסים 391, 393 (17-1), ממילוי מתחת לרצפה, לוקוס
603 (18-23)

No.	Object	Reg. No.	Locus	Type	Description
1	Bowl	3410/2	391	B29	Pinkish clay, very small white grits
2	Bowl	3410/3	391	B32	Reddish clay, whitish surface outside, many white grits
3	Bowl	3410/1	391	B29?	Dark brown-gray clay, white grits
4	Bowl	3414/2	391	B16	Light brown clay
5	Jug	3414/3	391	JG7	Light brown clay
6	Jar	3414/1	391	SJ5	Orange clay
7	Krater	3416/3	393	K7	Light brown clay, reddish brown core, white grits
8	Krater	3416/2	393	K7	Orange clay, dark brown core, many small white grits
9	Jar	3416/4	393	SJ7	Light brown clay, eroded surface
10	Jar	3416/1	393	SJ7	Light orange clay
11	Bowl	3375/4	602	B29	Light brown small carinated
12	Bowl	3375/3	602	B32	Light brown
13	Bowl	3375/2	602	B7	Reddish clay, eroded, out folded rim
14	Krater	3377/2	383	K1	Reddish brown, eroded
15	Stand	3377/1	383	JG8	Light beige clay, grits
16	Stand	3375/1	602	ST2	Light orange clay, many very small white grits
17	Jar?	3375/5	602	SJ3	Pinkish clay
18	Bowl	3380/2	603	B5/B27	Beige clay, white grits
19	Bowl	3380/3	603	B7	Reddish brown clay, burnish inside
20	Jar	3380/6	603	SJ6	Light brown clay, grits, very eroded
21	Krater	3380/1	603	K1	Reddish brown clay, brown core, white grits, eroded surface, two handles
22	Cooking pot	3380/4	603	CP2	Reddish brown clay, Potter's mark after firing
23	Jug	3380/5	603	JG3?	Light brown

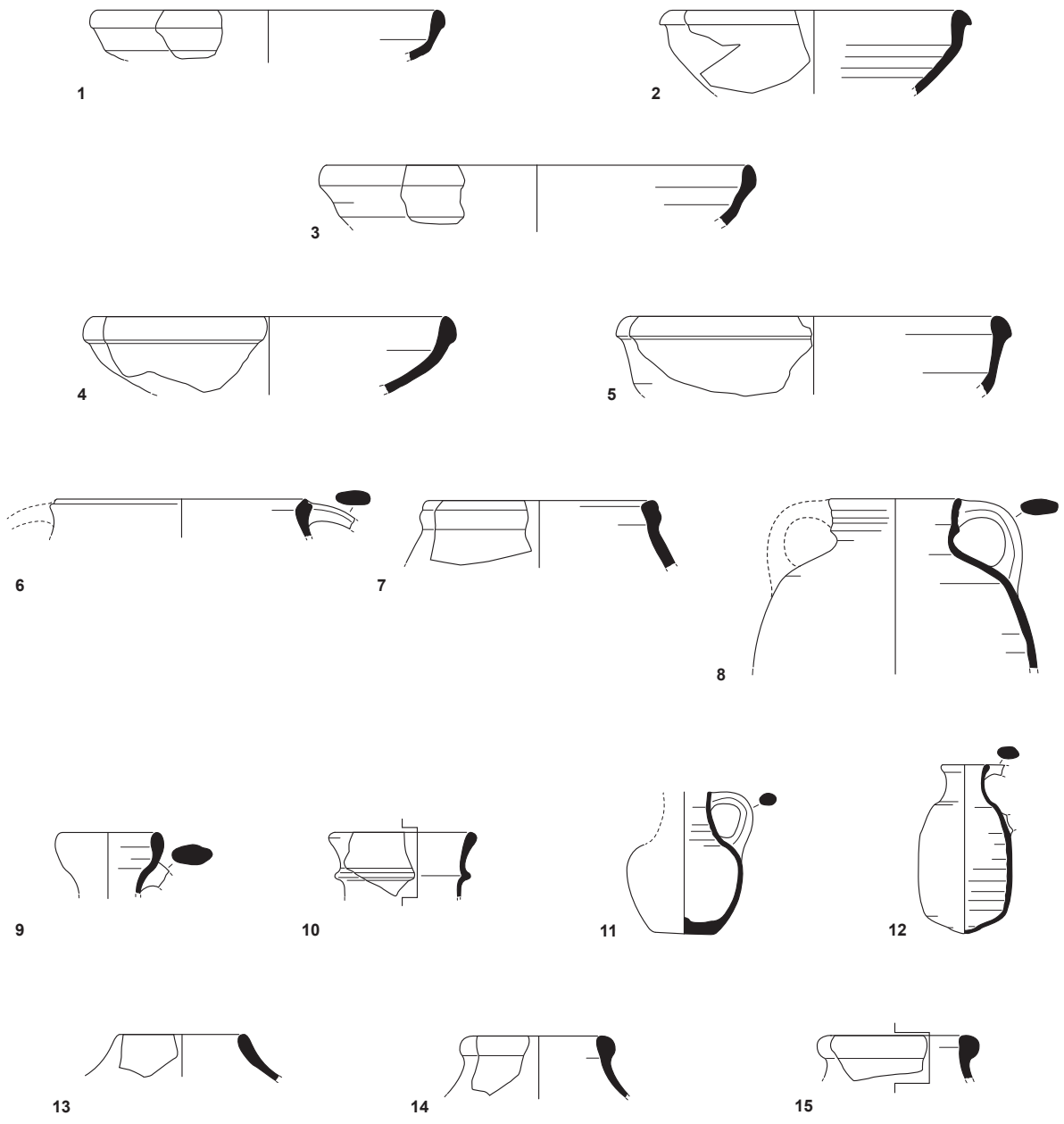

לוח 77: חרבת אר-ראס, שטח G, כלי חרס מחדר, לוקוס 126 (10-1), מלוקוסים מעורבים (20-11)

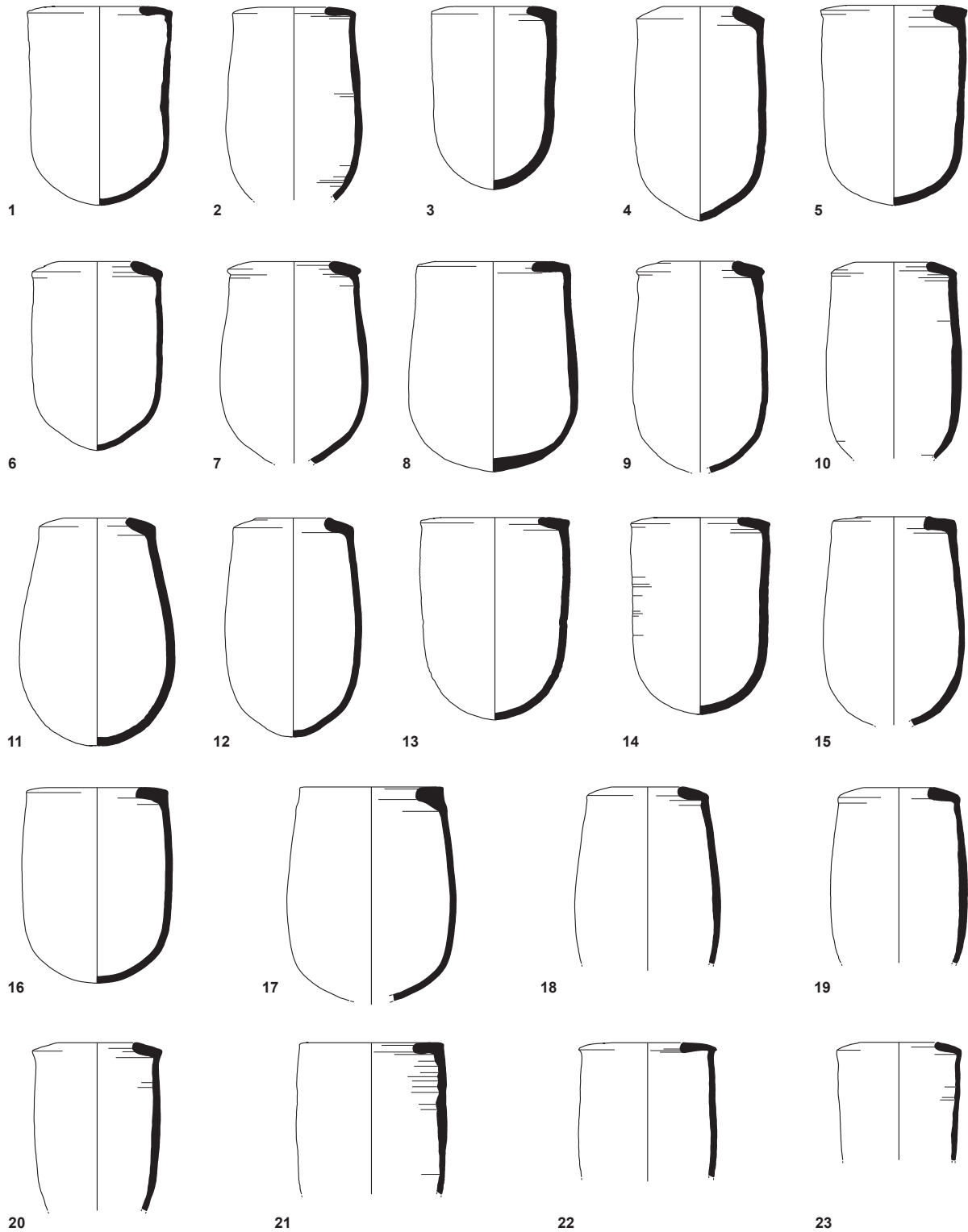
לוח 77: חרבת אר-ראס, שטח G, כלי חרס מחדר, לוקוס 126 (10-1), מלוקוסיים מעורבים (20-11)

No.	Object	Reg. No.	Locus	Type	Description
1	Krater	1251/1	126	K1	Light brown clay, burnish inside
2	Jar	1237/2	126	Hell.?	Light brown clay
3	Jug	1237/3	126	JG8?	Light brown clay
4	Jar	1226/1	126	SJ6	Light brown clay
5	Jar	1237/1	126	SJ6	Light brown clay
6	Jar	1237/4	126	SJ7	Light brown clay
7	Jug	1251/2	126	SJ1	Reddish brown, white grits
8	Jar	1262/1	126	SJ5	Gray surface, reddish and gray core, many very small white grits
9	jar	1269/1	126	SJ5	Light pinkish clay, gray core, many very small white grits
10	Jar	1265/1	126	Misc.	Reddish clay and core on the upper part, the lower part with light grayish surface, dark and white large grits.
11	Bowl/krater	1042/1	109	K7	Light brown clay, wedge decoration
12	Bowl/krater	1052/1	112	K7	Light brown clay, wedge decoration
13	Cooking pot	1448/1	156	CP1	Reddish brown clay
14	Jar	1448/2	156	SJ2	Light brown clay
15	Stand	1373/2	129	ST2	Reddish porous clay
16	Cooking pot	1373/1	129	CP2	Reddish brown clay
17	Jug	1373/4	129	JG9	Light brown clay
18	Jar	1373/6	129	SJ7	Reddish brown clay
19	Jar	1373/5	129	SJ7	Light brown outside, reddish inside, gray core
20	Lamp	1373/3	129	L3	Light brown surface, reddish core, many small white grits

לוז 78: חרבת אר-ראס, שטח H, כלי חרס מחדר 422 (לוקוסים 422, 425, 435, 438)

0 10 cm

לוה 79: חרבת אר-ראס, שטח H, פערורים מחדר 422 (לוקוסים 422, 435)

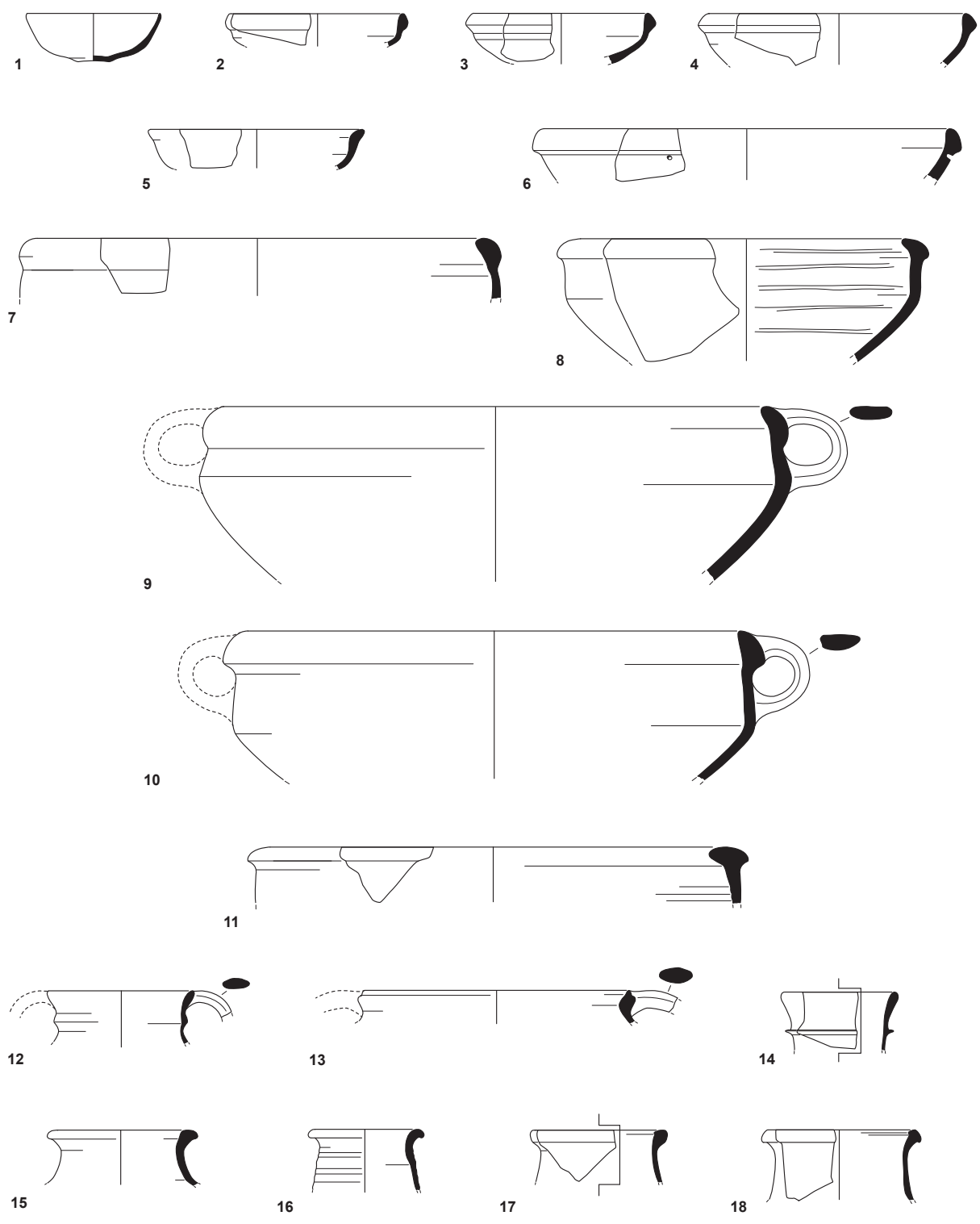
לוח 78: חרבת אר-ראס, שטח H, כלי חרס מחדר 422 (לוקוסים 422, 425, 435, 438)

No.	Object	Reg. No.	Locus	Type	Description
1	Bowl	7154/1	425	B7	Reddish brown clay, grits, burnish inside
2	Bowl	4230/3	435	B7	Reddish brown clay, brown core, burnish inside, eroded
3	Bowl	4278/1	438	B7	Reddish brown clay, white grits, burnish signs inside
4	Bowl	4235/2	435	B7	Gray-whitish surface, burnish signs inside, brown core, grits
5	Bowl	7171/2	422	B7	Reddish brown clay, brown core, burnish inside
6	Cooking pot	4230/5	435	CP1	Brown clay, eroded
7	Cooking pot	4230/4	435	CP3	Brown clay, gray core, white grits
8	Cooking pot	4230/2	435	CP2	Reddish brown, very eroded
9	Jug	7213/2	422	JG7	Reddish brown clay, gray core, grits
10	Jug	4227/1	435	JG3	Light brown clay
11	Jug	4230/1	435	JG4?	Reddish brown clay, many white grits, very eroded
12	Juglet	7171/3	422	JT2	Reddish orange clay in parts, eroded
13	Jar	4276/1	438	SJ1	Red clay, white grits, brown core
14	Jar	7220/1	435	SJ2	Reddish clay, gray core
15	Jar	4276/2	438	SJ2	Reddish brown clay, white grits, gray core

לוח 79: חרבת אר-ראס, שטח H, פערורים מחדר 422 (לוקוסים 422, 435)

No.	Object	Reg. No.	Locus	Type	Description
1	Jar	4262/1	435	HMJ1	Pinkish and light brown clay, brown core, many very small white grits, Part of rim and upper part is missing, rim perpendicular to the wall and slightly protruding outside
2	Jar	4262/2	435	HMJ1	Light reddish and brown clay, gray core, many very small white grits. Base and part of the body is missing but almost complete profile and complete rim, slightly oval in shape, rim perpendicular to the wall
3	Jar	4263/1	435	HMJ1	Reddish clay, many very small white grits. Complete, small, slightly uneven dome shape rim almost perpendicular to the wall
4	Jar	4267/1	435	HMJ1	Light brown-beige clay, many white grits, pointed base, dome shaped rim connected with sharp angle to the wall
5	Jar	4267/2	435	HMJ4	Pinkish-red and light brown clay, many very small white grits. Rim almost perpendicular to the wall and protruding outside the wall
6	Jar	4270/1	435	HMJ1	Pinkish clay with many very small white grits. Small and light weight, complete, rim almost perpendicular and partly dome shape protruding outside the wall
7	Jar	4270/2	435	HMJ4	Light brown-beige clay, brown core, white grits. Small part of the rim and small part of the base is missing, dome shaped rim protruding outside the wall
8	Jar	4277/1	438	HMJ1	Light brown - beige clay, gray core, many very small white grits. Part of body is missing, rim perpendicular to the wall, wide and thick wall
9	Jar	4259/1	435	HMJ4	Pinkish clay and light brown-yellowish surface, gray core, small and large white and dark grits. Part of the rim and part of the base is missing, slightly dome shaped rim protruding sharply outside the base
10	Jar	4267/3	435	HMJ1	Light pinkish brown clay and core, many small and large white and dark grits. Base and part of the body are missing, dome shape rim
11	Jar	4235/1	435	HMJ1	Pinkish brown with many very small white grits. Slight oval body in shape, rim slightly dome shape

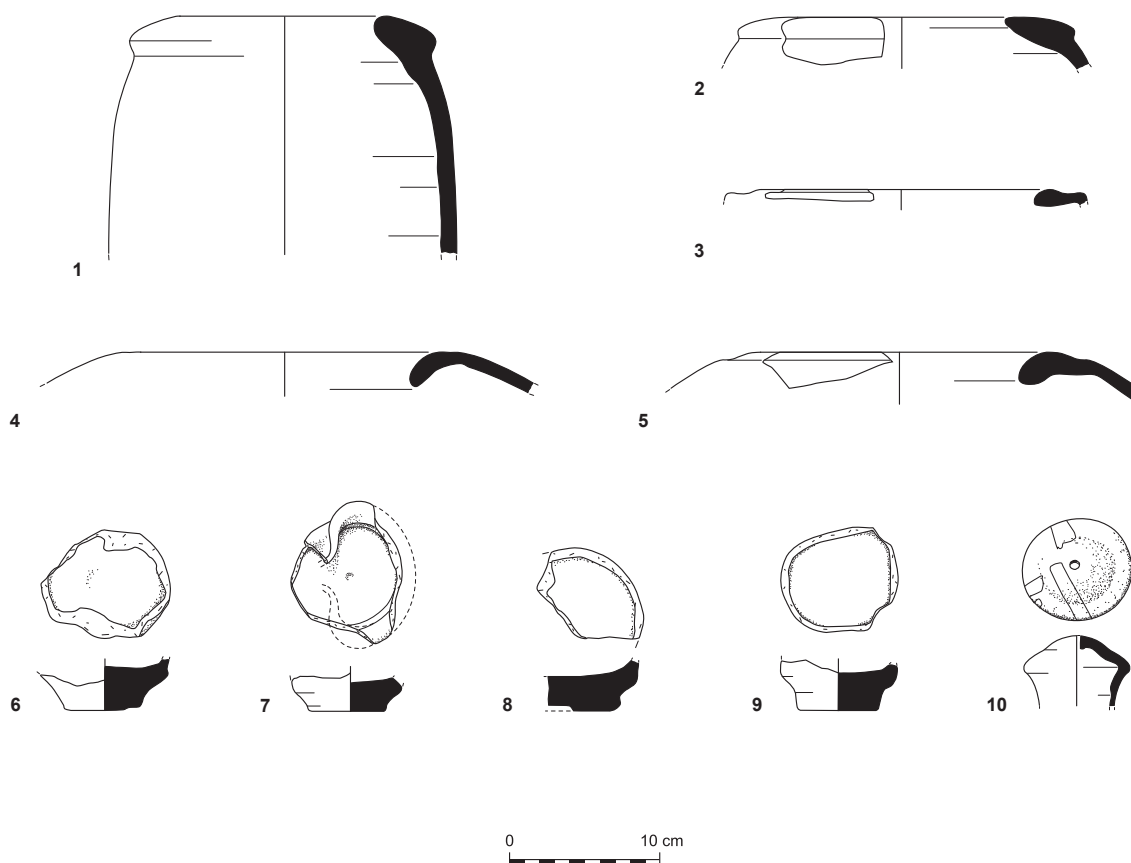
No.	Object	Reg. No.	Locus	Type	Description
12	Jar	7167/1	422	HMJ1	Pinkish and light brown clay and surface, large mainly white grits. pointed base, dome shaped rim
13	Jar	4257/1	435	HMJ1	Pinkish brown clay, many very small white grits. Complete, rim perpendicular to the wall and a little bit protruding outside
14	Jar	4255/1	435	HMJ1	Pinkish, light brown clay, many very small and few bigger white grits. Complete, slightly dome shape, rim slightly perpendicular to the wall, piece of clay on outside on rim
15	Jar	4261/1	435	HMJ1	Pinkish clay and gray-beige surface, gray core, white grits. Part of the base is missing, rim unevenly perpendicular to the wall and slightly dome shaped
16	Jar	7213/1	422	HMJ1	Pinkish clay with gray-beige surface, many very small white grits. Complete, rim perpendicular to the wall
17	Jar	7201/1	422	HMJ4	Light reddish brown and light brown clay, many very small white grits. Complete, rim perpendicular to the wall with sharp angle and finger prints of the potter on the joints
18	Jar	7171/1	422	HMJ1	Pinkish and light brown clay, brown core, white and dark grits. Third of rim and the base is missing, slightly oval shape, slightly dome shape rim
19	Jar	7193/1	422	HMJ1	Light pinkish- beige clay, brown core, mainly white grits. Base and lower part is missing, dome shaped rim, protruding outside the wall
20	Jar	4244/1	435	HMJ1	Light reddish clay, light gray core, many small and large white grits. Base and half body is missing, dome shaped rim protruding outside the wall
21	Jar	7215/1	422	HMJ1	Pinkish surface outside, reddish surface inside, many very small white grits. Only two thirds of the rim and part of the body, rim perpendicular to the wall
22	Jar	7205/1	422	HMJ1	Reddish brown clay, brown core. Third of the body and rim, rim almost perpendicular to the wall protruding slight from the wall
23	Jar	4253/1	435	HMJ1	Pinkish clay with gray-beige surface, light gray core, many very small white and few large grits Only the upper part and part of the body, small, uneven slightly dome shaped rim

לוח 80: חרבת אר-ראס, שטח H, כלי חרס מחדר 423 (לוקוסים 421, 423, 428, 434, 436)

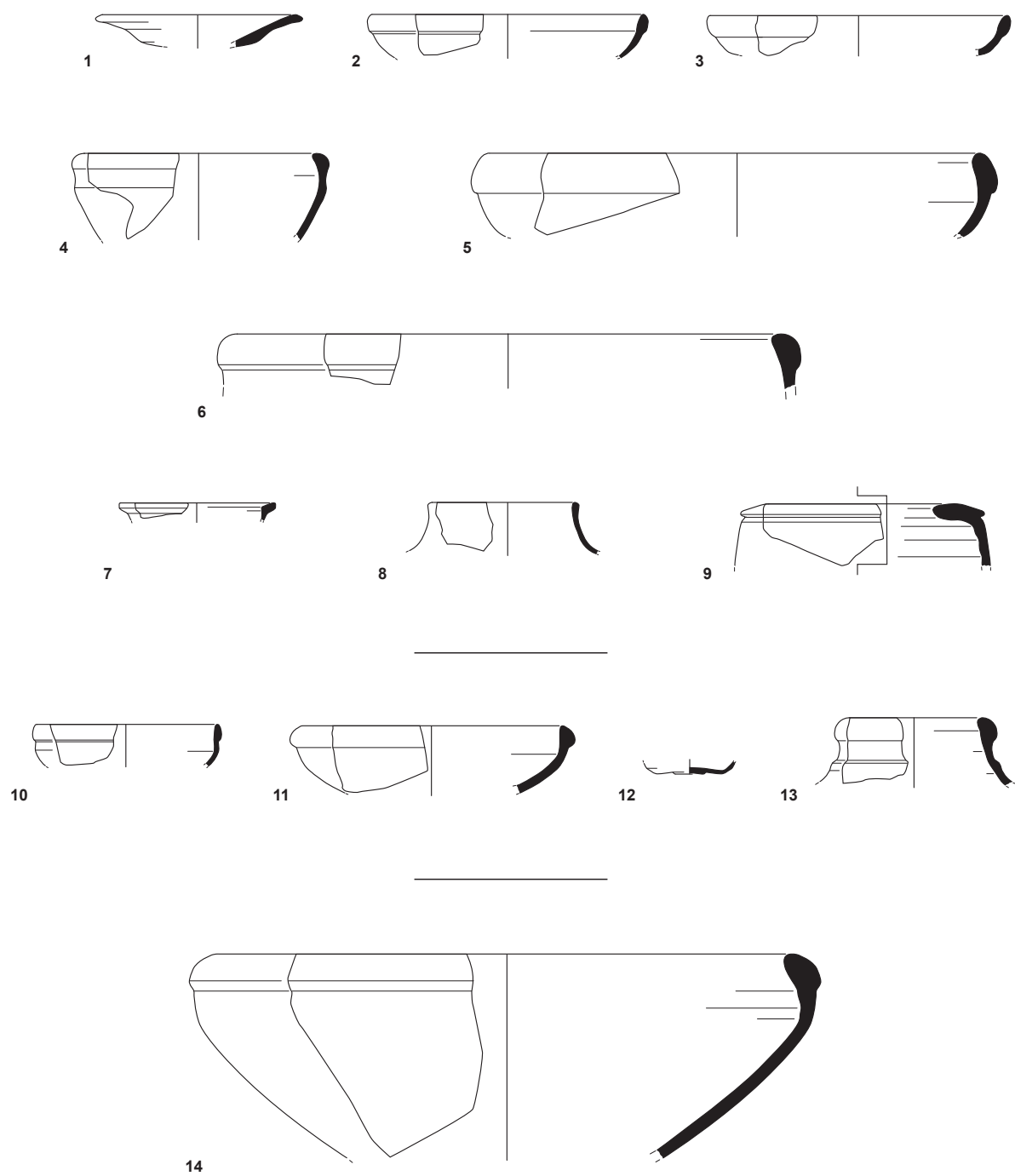
לוח 80: חרבת אר-ראס, שטח H, כלי חרס מחדר 423 (לוקוסים 421, 423, 428, 434, 436)

No.	Object	Reg. No.	Locus	Type	Description
1	Bowl	7179/2	428	B10	Orange-reddish clay, brown core
2	Bowl	7159/1	423	B5	Reddish brown, brown clay, grits out folded rim
3	Bowl	7189/2	428	B5	Reddish brown clay, white grits, very eroded
4	Bowl	7174/1	428	B7	Light brown clay, many very small white grits material looks like Moza clay, eroded
5	Bowl	4233/2	436	B9	Reddish brown clay, red slip and burnish inside
6	Bowl	4233/1	436	B7	Reddish brown clay, white grits, burnish inside mending hole
7	Krater	7189/3	428	K1	Light brown, beige clay, dark and white grits, gray core, eroded
8	Krater	7169/3	428	B7	Reddish brown clay, brown core, white grits, eroded, signs of burnish inside
9	Krater	7198/1	434	K1	Reddish brown clay, gray core, white grits, eroded
10	Krater	4231/2	436	K1	Reddish - orange clay, brown core, white grits, eroded, signs of burnish inside
11	Jar	4231/3	436	SJ4?	Light beige, many very small white grits Jar or deep krater?, material looks like Moza clay
12	Cooking pot	7169/2	428	CP2	Dark brown, reddish core, one sharp ridge on the neck
13	Cooking pot	4251/2	436	CP1	Reddish brown clay
14	Jug	7189/1	428	JG5	Light brown clay, few white grits
15	Jar	7174/3	428	SJ2/6?	Pinkish brown clay, remnant of whitish surface
16	Jug	7174/2	428	MB?	Light beige, white and some reddish grits Wide mouth, ribbed, Middle Bronze?
17	Jar	7179/4	428	SJ2	Reddish brown clay, many white grits
18	Jug	7142/1	421	SJ2/6	Light brown - orange clay, many white grits, brown core

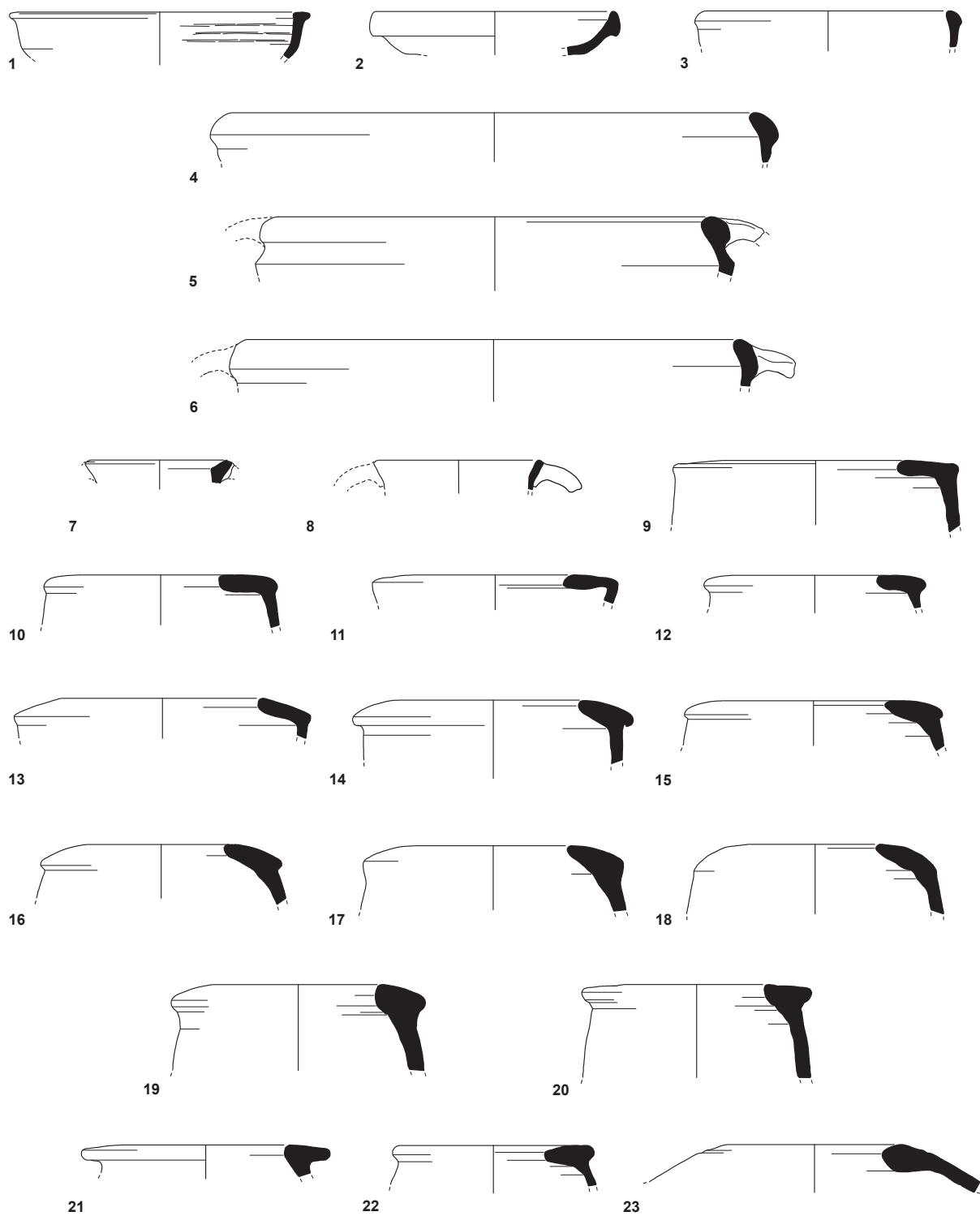
לוח 81: חרבת אר-ראס, שטח H, כלי חרס מחדר 423 (לוקוסים 421, 423, 428, 434, 436) (המשך)

No.	Object	Reg. No.	Locus	Type	Description
1	Jar	7142/2	421	HMJ4	Reddish clay, beige surface, many white grits
2	Jar	7179/3	428	HMJ4	Light pinkish brown clay, white grits. Only part of the rim, slightly dome shape, pointer to tip
3	Jar	7159/2	423	HMJ2	Light orange clay, beige core, small white grits
4	Pithos	4231/1	436	P1	Light brown clay, gray core, white grits
5	Pithos	4233/3	436	P1	Reddish inside, light brown outside, gray core
6	Lamp	7168/1	428	L1	Reddish brown, brown core
7	Lamp	7179/1	428	L1	Reddish brown clay, brown core, large and small white grits
8	Lamp	7159/3	423	L1	Brown clay, black core only the base
9	Lamp	7168/2	428	L1	Reddish brown clay, brown core
10	Rattle	7159/4	423	Rattle	Reddish brown clay, brown core, white grits, Signs of white painted bands, perforated in middle

לוח 82: חרבת אר-ראס, שטח H, כלי חרס מחדר 424, (לוקוסים 424, 426, 431-432) (10-1), לוקוס 433 (11-13), לוקוס 417 (14)

0 10 cm

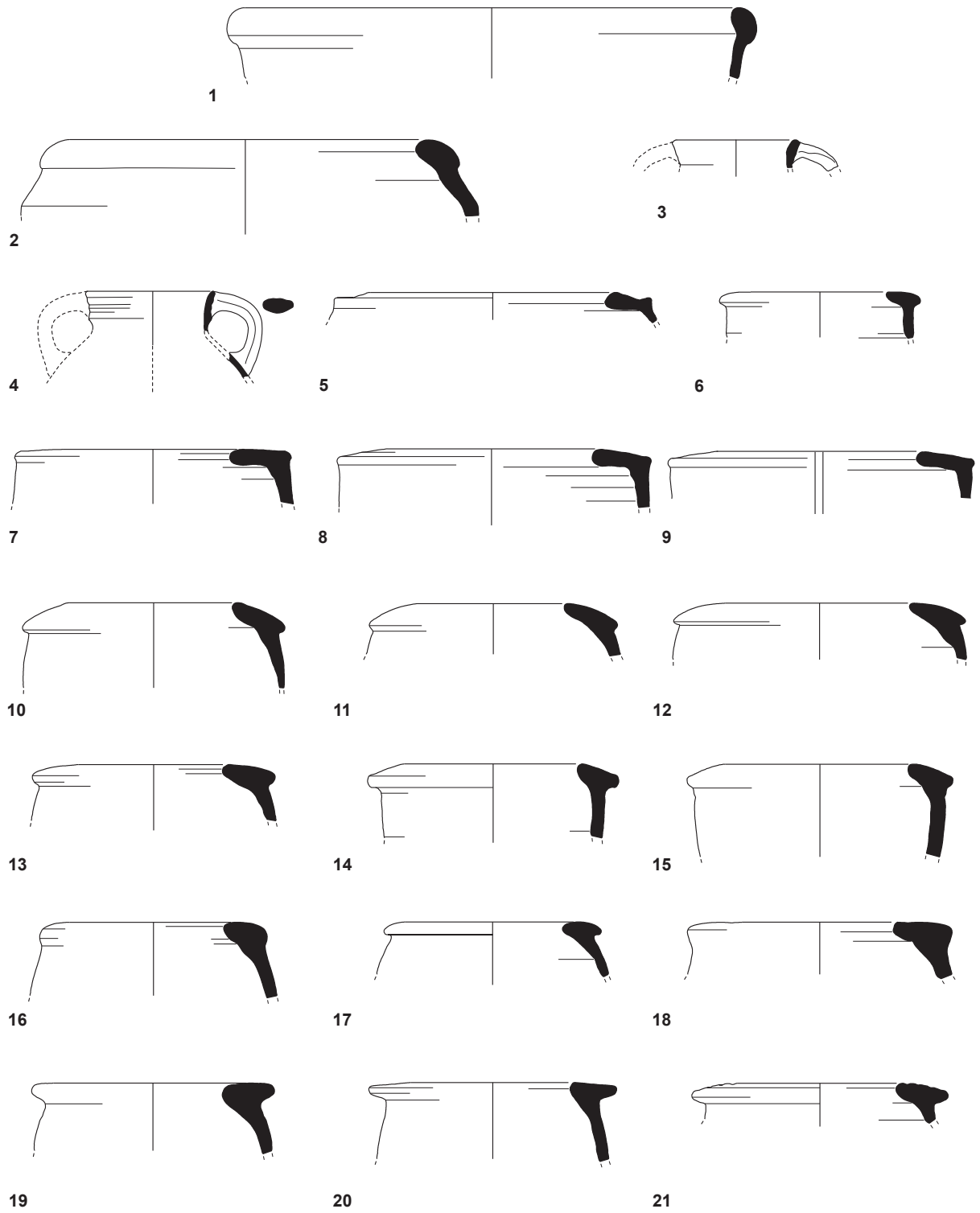
לוח 83: חרבת אר-ראס, שטח T, כלי חרס מלוקוס 700

לוח 82: חרבת אר-ראס, שטח H, כלי חרס מהדר 424, (לוקוסים 424, 426, 431-432), (10-1), לוקוס 433
(13-11), לוקוס 417 (14)

No.	Object	Reg. No.	Locus	Type	Description
1	Bowl	7187/1	431	B2.2	Reddish brown clay, white grits, very eroded
2	Bowl	7147/3	424	B5	Reddish brown clay, grits, very eroded out folded rim
3	Bowl	7161/2	426	B7	Reddish brown clay, eroded
4	Bowl	7222/1	432	B7	Light brown clay, few white grits
5	Krater	7147/2	424	K1	Light brown clay, eroded surface
6	Krater	7147/4	424	K1	Reddish brown clay, large white grits
7	Cooking pot	7147/5	424	CP1	Reddish brown
8	Jar	7161/1	426	SJ1	Reddish brown with many white large grits
9	Jar	4241/1	432	HMJ4	Pinkish clay, very small white grits, rim: 4 cm, slightly protruding outside
10	Bowl	7221/3	433	B5	Reddish brown clay, white grits, burnish inside
11	Bowl	4245/1	433	B7	Reddish brown clay, brown clay, white grits, pinkish wash inside, burnish
12	Bowl	7221/1	433	B12	Reddish brown clay, white grits
13	Jug	7221/2	433	JG7	Pinkish brown clay, small white grits
14	Krater	7130/1	417	K1	Light brown surface outside, gray inside, many white grits

לוח 83: חרבת אר-ראס, שטח T, כלי חרס מלוקוס 700

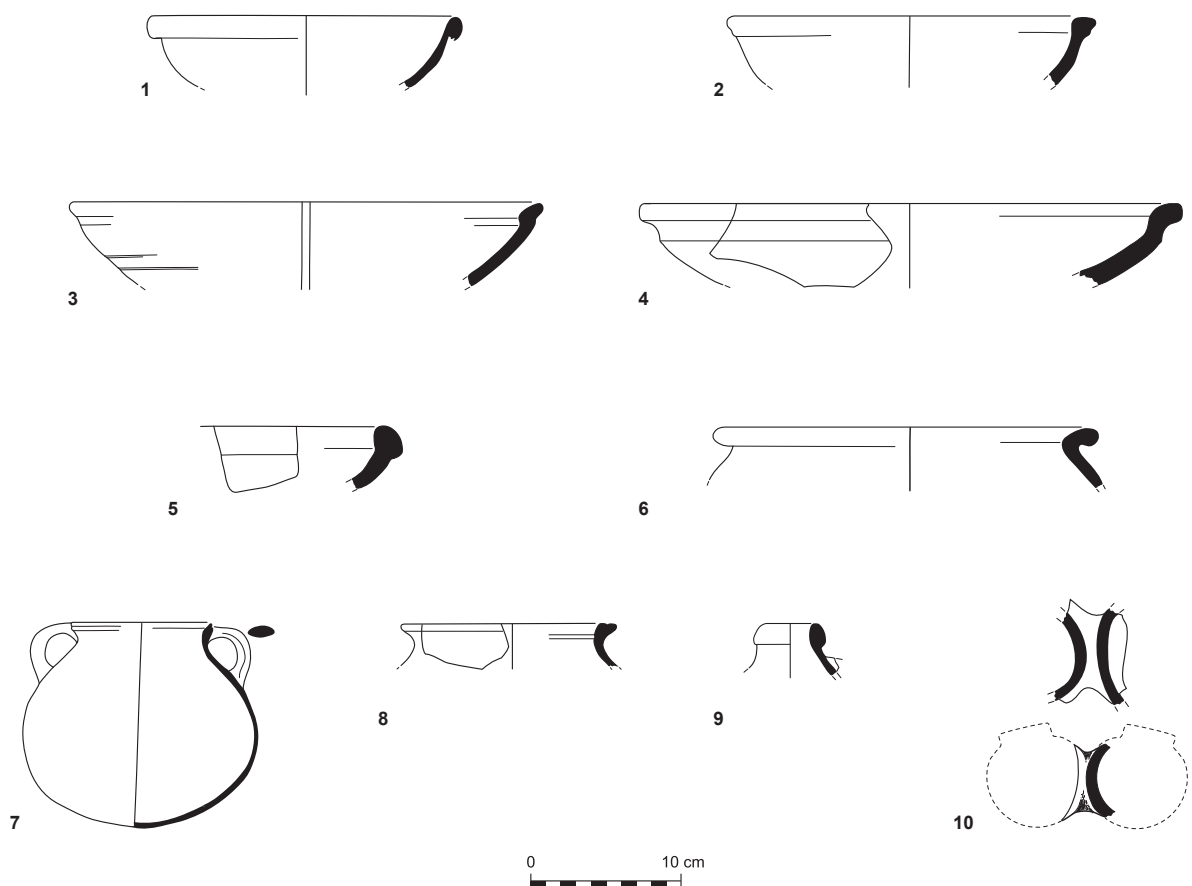
No.	Object	Reg. No.	Locus	Type	Description
1	Bowl	7003/9	700	B9	Reddish brown clay, white grits
2	Bowl	7002/1	700	B7	Brown clay, white grits
3	Bowl	7002/11	700	B7	Reddish brown clay
4	Krater	7002/10	700	K1	Reddish brown clay, brown core, white grits
5	Krater	7003/8	700	K1	Reddish brown clay, brown core, whitish surface
6	Krater	7000/4	700	K1	Reddish brown clay
7	Cooking pot	7002/12	700	CP1	Reddish brown clay, brown core
8	Cooking pot	7003/10	700	CP2	Reddish brown clay
9	Jar	7002/13		HMJ1	Brown clay
10	Jar	7003/6	700	HMJ1	Pinkish brown clay, many small white grits
11	Jar	7000/2	700	HMJ1	Pinkish brown clay, many white grits.
12	Jar	7003/2	700	HMJ4	Light brown clay
13	Jar	7002/9	700	HMJ1	Pinkish brown clay
14	Jar	7002/3	700	HMJ4	Reddish brown clay, white small grits
15	Jar	7002/8	700	HMJ4	Pinkish clay inside, light brown outside, many small white grits
16	Jar	7003/7	700	HMJ4	Beige, whitish gray clay
17	Jar	7002/7	700	HMJ4	Light brown clay
18	Jar	7003/4	700	HMJ1	Light brown clay
19	Jar	7002/4	700	HMJ4	Orange brown clay
20	Jar	7002/5	700	HMJ4	Brown clay
21	Jar	7002/6	700	HMJ4	Reddish brown clay
22	Jar	7003/1	700	HMJ4	Light brown clay
23	Pithos	7000/3	700	P1	Light brown-gray core

לוח 84: חרבת אר-ראס שטח T, כלי חרס מלוקוס 701

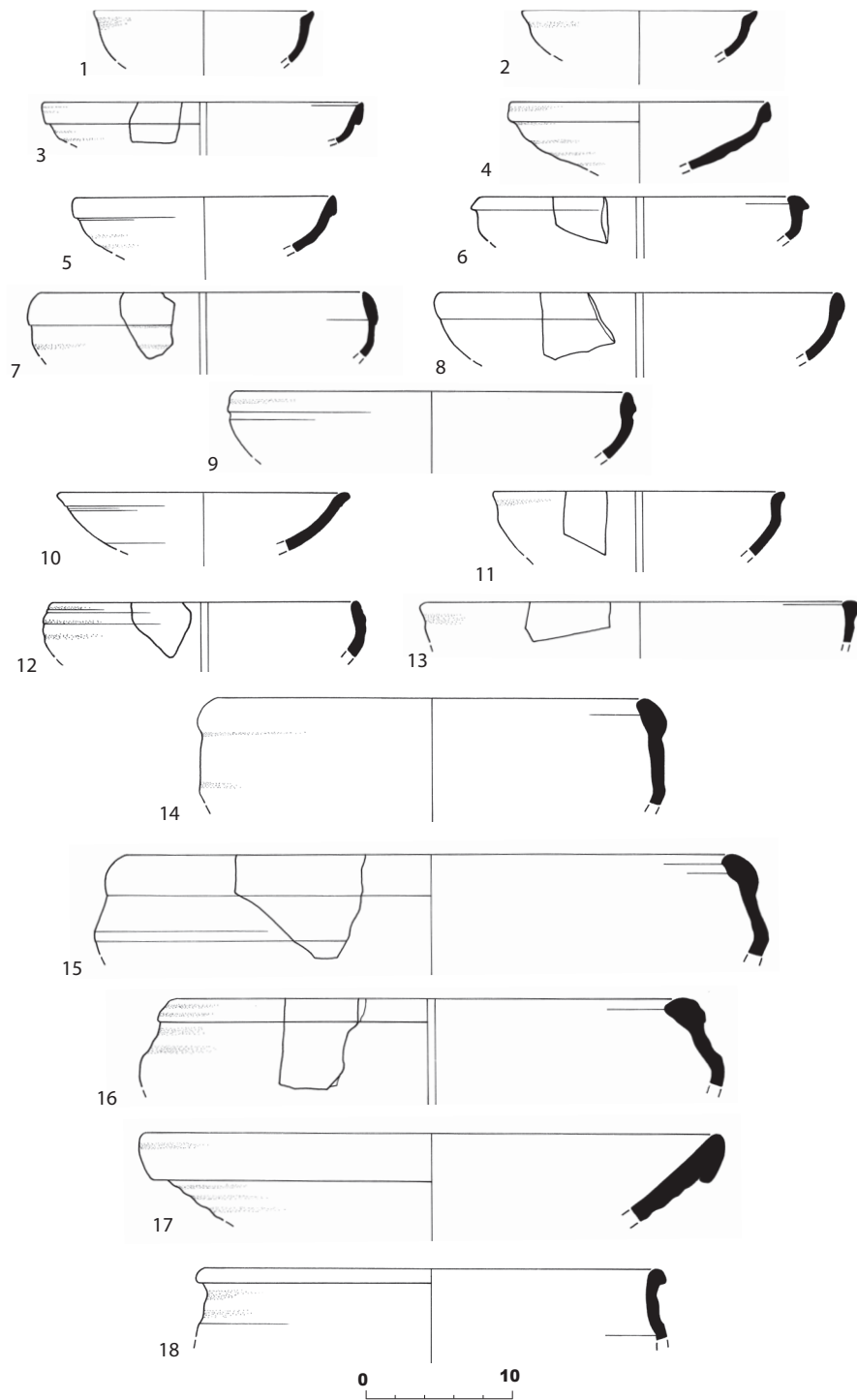
לוח 84: חרבת אר-ראס שטח T, כלי חרס מלוקוס 701

No.	Object	Reg. No.	Locus	Type	Description
1	Krater	7006/1	701	K1	Reddish brown clay
2	Krater	7006/2	701	K1	Light brown, gray core
3	Cooking pot	7006/12	701	CP2	Brown clay
4	Cooking pot	7015/1	701	CP2	Reddish brown
5	Jar	7010/4	701	HMJ2	Light brown clay
6	Jar	7006/5	701	HMJ4	Reddish brown clay
7	Jar	7010/7	701	HMJ1	Reddish brown clay, many white and dark red grits
8	Jar	7006/13	701	HMJ1	Pinkish brown clay
9	Jar	7006/10	701	HMJ1	Light brown clay
10	Jar	7010/2	701	HMJ4	Light brown clay
11	Jar	7006/11	701	HMJ4	Brown clay, white grits
12	Jar	7006/8	701	HMJ4	Light brown clay
13	Jar	7006/4	701	HMJ4	Reddish brown clay, whitish clay
14	Jar	7010/1	701	HMJ4	Beige, light brown clay
15	Jar	7006/9	701	HMJ4	Brown clay
16	Jar	7010/5	701	HMJ4	Light brown clay
17	Jar	7006/3	701	HMJ4	Pinkish brown clay
18	Jar	7006/7	701	HMJ4	Pinkish brown clay
19	Jar	7010/3	701	HMJ4	Reddish brown clay inside, brown surface outside
20	Jar	7006/6	701	HMJ4	Pinkish brown clay
21	Jar	7010/6	701	HMJ3	Reddish brown clay

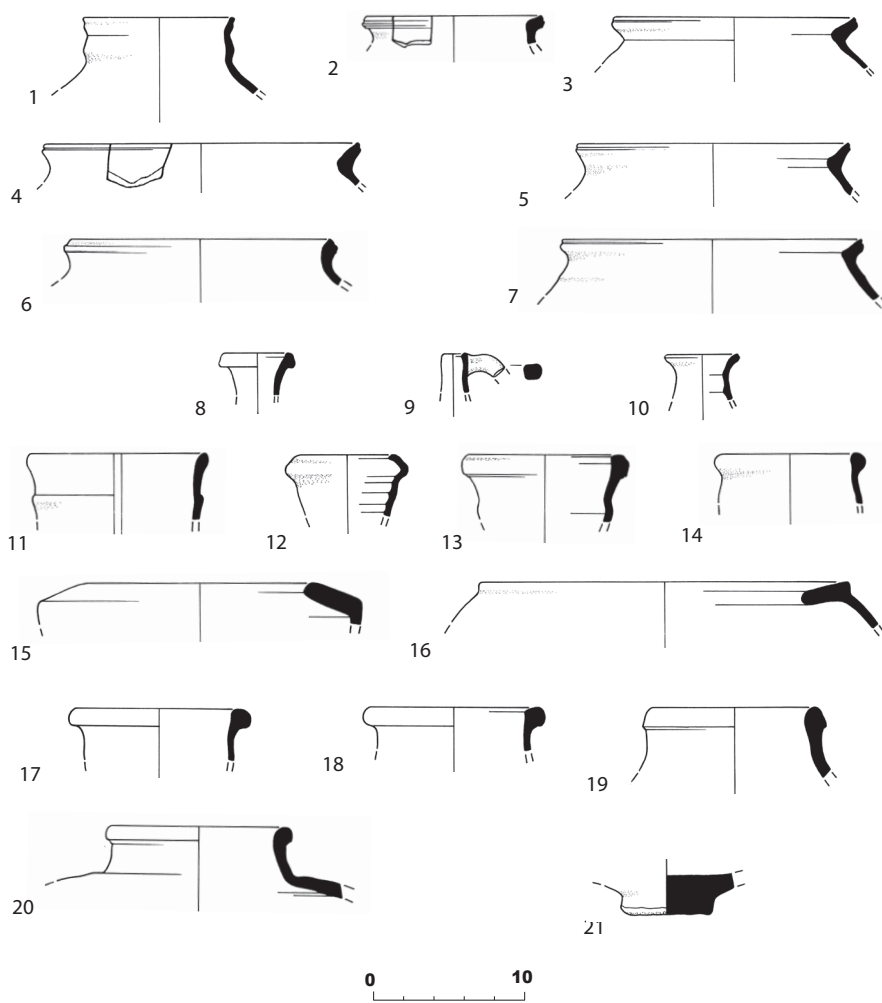

לוח 85: חרבת אר-ראס, כלי חרס נוספים ממבנה 1 (מחפירת אדלשטיין)

No.	Object	Reg. No.	Locus	Type	Description
1	Bowl	68/1	3	B25	Light brown – orange clay, many white grits
2	Bowl	238/3	20	B16	Light brown clay, gray core
3	Bowl	248/1	23	B29	Brown-reddish clay
4	Bowl	225/1	23	B16	Brown clay, gray core, many white grits
5	Bowl	255/23	19	B27	Brown-gray clay, very small white grits
6	Krater	342/1	23	K9	Orange clay, dark gray core, many small white grits
7	Cooking-pot	264/12	21	CP1	Reddish brown clay, thin wall with wheel signs inside, white grits, scrubbed outside toward base. (IAA-92-36)
8	Cooking pot	348/2	25	CP5	Dark brown clay
9	Jug	17/?5	1?	JG7	Light brown-orange surface, gray core
10	Twin vessel	261/1	21	JG 10	Brown-pale reddish clay, white grits

לוח 86: גבעת חומה, כלי חרס ממבנה 1

לוח 87: גבעת חומה, כלי חרס ממבנה 1 (המשך)

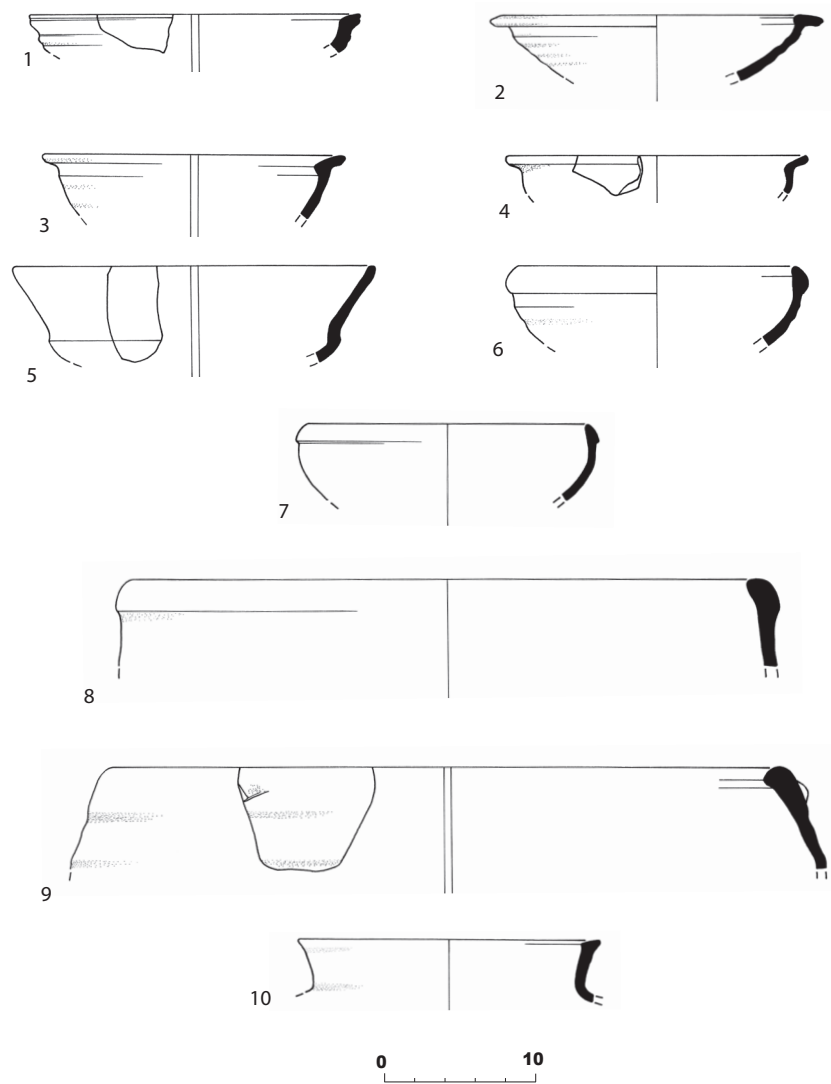
לוח 86: גבעת חומה, כלי חרס ממבנה 1

מס	כלי	מס רשום	לוקוס	טיפוס	תיאור
1	קערה	1001/5	102	B9	טין חום אדום, שרידי מירוק, גריסים לבנים
2	קערה	1117/17	113	B9	טין חום אדום, שרידי מירוק, גריסים לבנים
3	קערה	1036/4	111	B7	טין חום אדום, שרידי מירוק, גריסים לבנים
4	קערה	1088/2	126	B5	טין חום, חיפוי ומירוק
5	קערה	1032/8	קיר 1	B5	חיפוי אדום ומירוק
6	קערה	1103/9	124	B7	טין חום, שרידי מירוק, גריסים לבנים
7	קערה	1040/7	110	B7	טין חום לבנבן, שרידי מירוק
8	קערה	1045/7	110	B7	טין חום אדום, שרידי מירוק, גריסים לבנים
9	קערה	1117/9	113	B7	טין חום, גריסים, שרידי חיפוי ומירוק
10	קערה	,1120/4 1090/2	132	B22	טין חום בהיר, גריסים וחצצים לבנים וכהים
11	קערה	1122/14	112	B29	טין בז' בהיר, שרידי מירוק בהיר
12	קערה	1085/18	125	B28	טין חום אדום
13	קערה	1085/2	125	B27	טין חום, שפה מעובה
14	קדרה	1078/11	126	K1	טין חום, גריסים לבנים, חיפוי מתקלף
15	קדרה	1125/1	130	K1	טין חום אדום, מירוק, גריסים לבנים
16	קדרה	1088/3	126	K1	טין חום, שרידי מירוק, גריסים לבנים
17	מורטריה	1004/5	104	K2	טין בהיר, חור תיקון
18	קדרה	1033/14	104	K9	טין חום עם גריסים לבנים, חומר דומה לחומר סב"ש

לוח 87: גבעת חומה, כלי חרס ממבנה 1 (המשך)

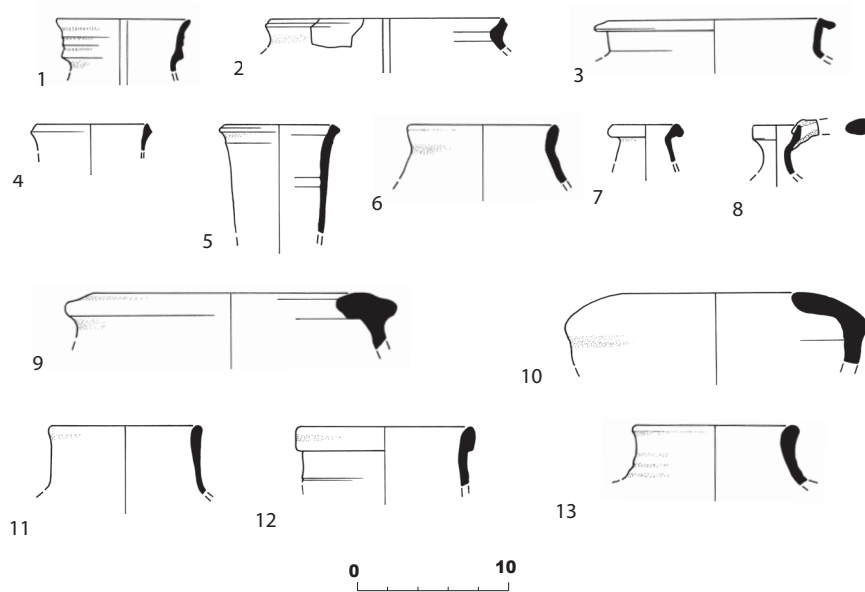
מס	כלי	מס רשום	לוקוס	טיפוס	תיאור
1	סיר בישול	1087/13	125	CP2	טין חום אדום, גריסים לבנים
2	סיר בישול	1105/2	123	CP1	טין חום
3	סיר בישול	1054/4	106	CP1	טין חום אדום, מעט גריסים לבנים
4	סיר בישול	1033/13	104	CP1	טין חום אדום
5	סיר בישול	1131/2	133	CP1	טין חום אדום
6	סיר בישול	1116/7	132	CP1	טין חום אדום, חיפוי אדום בפנים?
7	סיר בישול	1093/2	125	CP1	טין חום אדום, ליבה אפורה
8	פך/פכית	1085/5	123	?JT	טין חום אדום, גריסים לבנים
9	פכית	1038/9	104	JT4	טין חום אדום, גריסים לבנים
10	פך	1117/4	133	JT2	טין חום בהיר
11	פך	28/6--	?	JG3	טין חום אדום, גריסים לבנים רבים
12	פך/ספל	1097/3	130	?JG	טין חום אדום, גריסים לבנים
13	קנקן	1097/2	130	JG8	טין חום בהיר, ליבה אפורה, גריסים זעירים רבים
14	קנקן	1003/3	100	JG8	טין חום אדום, ליבה אפורה, גריסים
15	פערור	1084/2	125	HMJ1	טין חום בהיר, פני שטח חום אדום, גריסים לבנים
16	פערור	1054/3	106	HMJ2	טין חום אדום בהיר
17	קנקן	1075/10	126	SJ6	טין בהיר
18	קנקן	1005/4	105	SJ2	טין חום, גריסים לבנים
19	קנקן/כך	1096/4	124	SJ5	טין חום כתום
20	קנקן	1004/8	104	SJ5	טין בהיר, חום-ורוד, ליבה חומה
21	נר	1106/7	131	L1	טין חום, ליבה אפורה

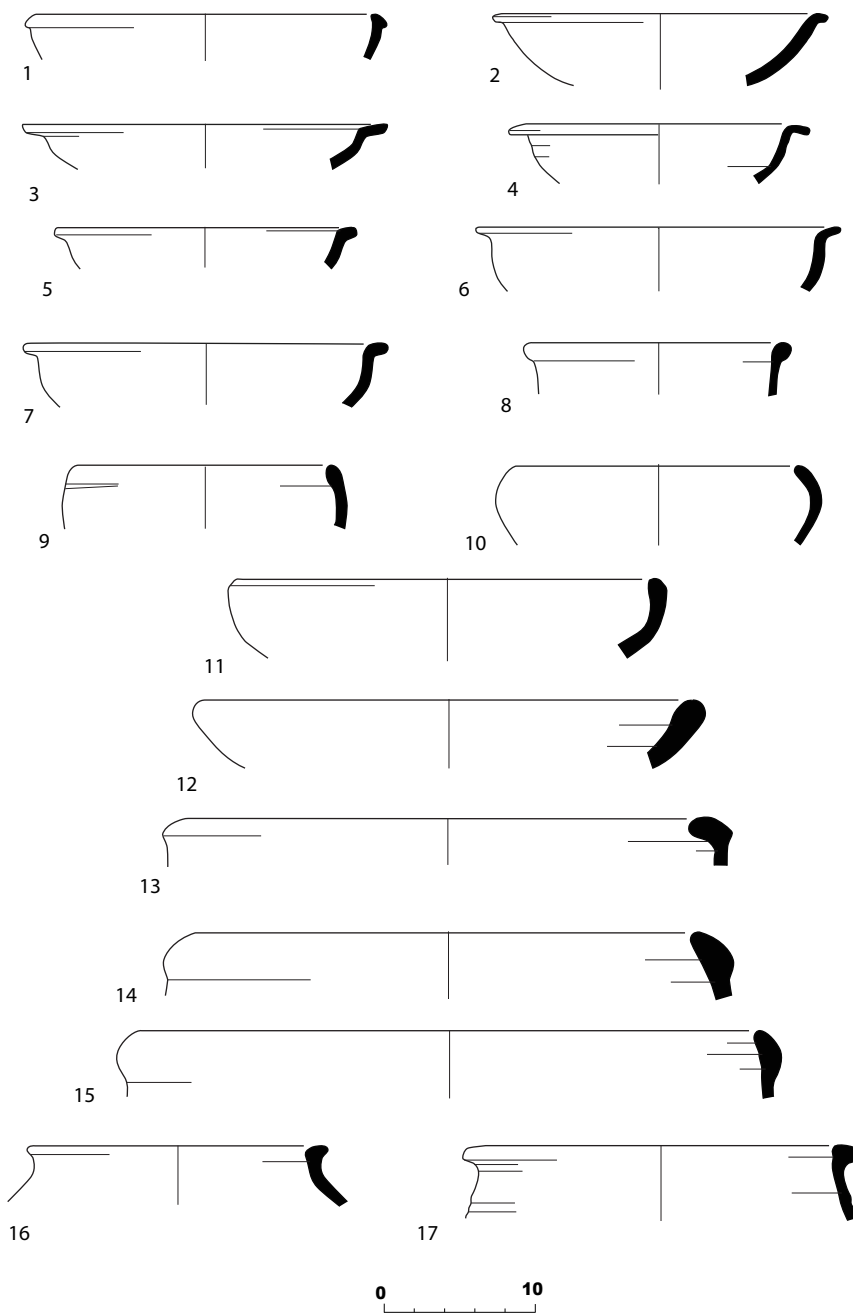
לוח 88: גבעת חומה, כלי חרס ממבנה 2

מס	כלי	מס רישום	לוקוס	טיפוס	תיאור
1	קערה	2092/3	219	B9	טין חום אדום
2	קערה	2056/1 2052/1	209	B29	טין חום בהיר, גריסים לבנים זעירים
3	קערה	2107/1	228	B29	טין חום בהיר
4	קערה	2001/2	200	B29	טין בהיר
5	קערה	2025/2 2021/3	203 204	B14.2	טין חום בהיר
6	קערה	2086/1	221	B7	טין חום אדום, גריסים לבנים
7	קערה	2095/6	222	B7	טין חום אדום, ליבה חומה, שרידי מירוק, גריסים לבנים
8	קדרה	2028/1	202	K1	טין חום, פני שטח חום אדום, גריסים לבנים רבים
9	קדרה	2047/1	214	K1	טין חום, פני שטח אדמדם, גריסים לבנים
10	קדרה	2108/1	231	K3	טין חום אדום, מירוק בצד החיצוני

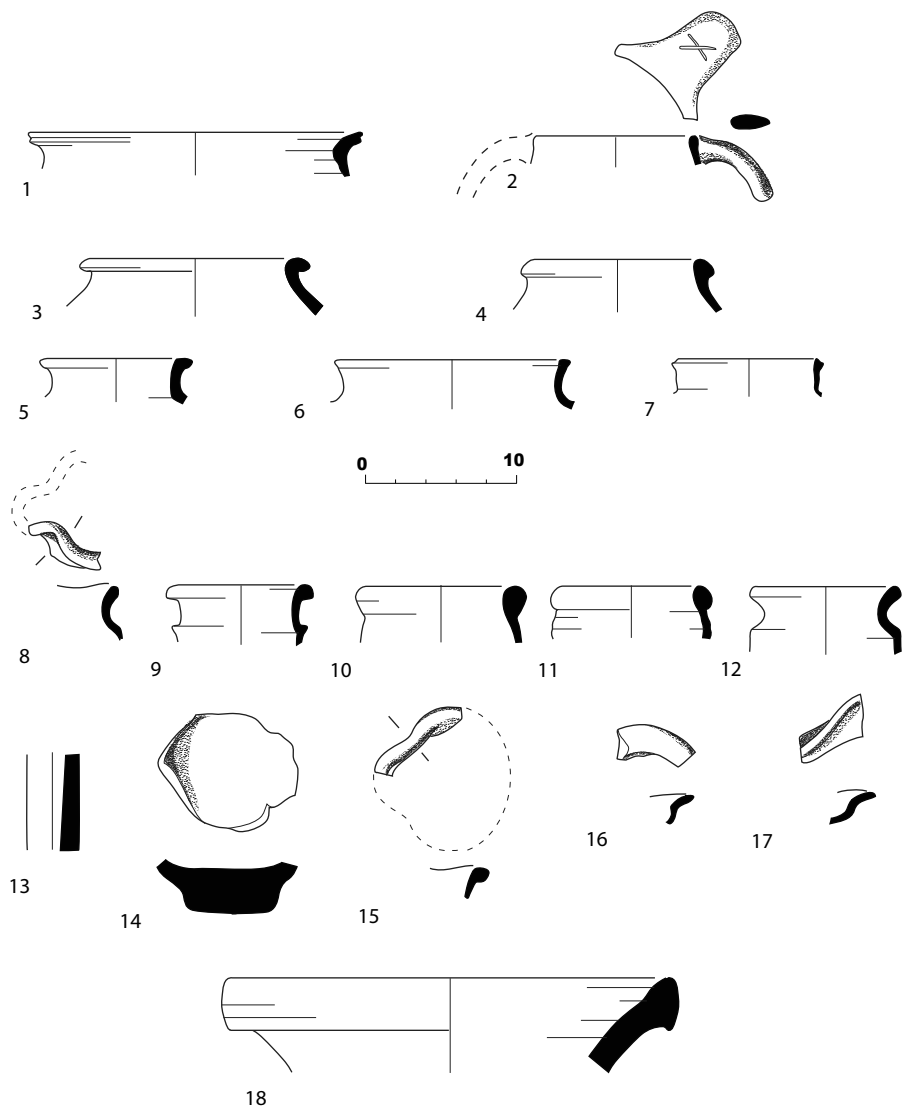

לוח 89: גבעת חומה, כלי חרס ממבנה 2 (המשך)

מס	כלי	מס רשום	לוקוס	טיפוס	תיאור
1	סיר בישול	2019/2	204	CP2	טין חום אדום, גריסים
2	סיר בישול	2042/2	206	CP1	טין חום אדום
3	סיר בישול	2058/10 2056/7	212 209	CP5	טין חום כהה (אולי הלניסטי?)
4	סיר בישול	2012/2	204	Hell.	טין חום אדום (Bar-Nathan 2002: 72, J-CPC2; Berlin 2005: 42-43)
5	פך?	2091/13	223	JG11	טין ורוד, גריסים לבנים רבים
6	פך?	2097/4	226	JG8	טין חום אדום, ליבה אפורה, גריסים לבנים
7	פכית	2095/2	222	?JT2	טין חום אדום, גריסים
8	פכית	2038/2	210	?JT8	טין חום בהיר
9	פערוור	2100/1	222	HMJ4	טין חום אדום, גריסים רכסים
10	פערוור	2081/2	223	HMJ1	טין חום אדום, גריסים לבנים רבים
11	קנקן	2038/4	210	SJ1	טין חום כהה, גריסים לבנים רבים, בייבי למלך
12	קנקן	2102/3	222	SJ7	טין חום
13	קנקן	2096/2	225	SJ5	טין חום בהיר

לוח 90: הר חומה, כלי חרס ממשטח הדריכה של הגת

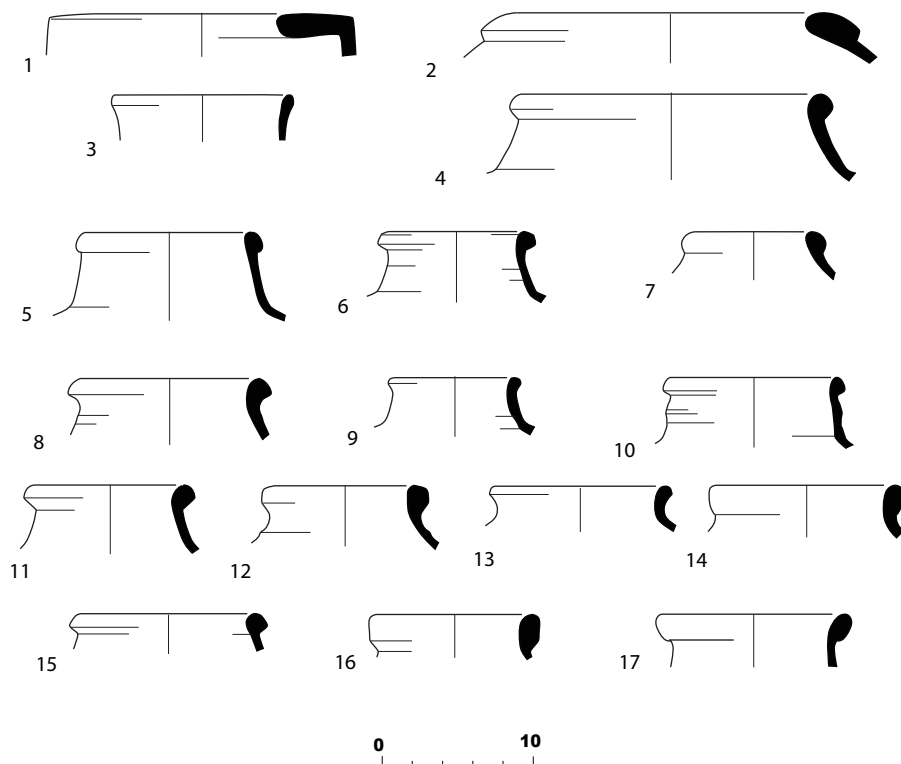
לוח 91: הר חומה, כלי חרס ממשטח הדריכה של הגת (המשך)

לוח 90: הר חומה, כלי חרס ממשטח הדריכה של הגת

מס	כלי	מס רשום	לוקוס	טיפוס	תיאור
1	קערה	1039/6	129	B7	טין חום אדום גריסים לבנים שחוקה, ניכרים שרידי חיפוי
2	קערה	1037/1	130	B29	טין חום ורדרד-כתום
3	קערה/נר	1037/6	130	B29	טין חום בהיר ורדרד,
4	קערה	1037/2	130	B29	טין חום, ליבה אפורה, גריסים זעירים לבנים רבים, זיווי חד
5	קערה	1038/3	125	B29	שפת מדף, טין חום בהיר כתום מעט
6	קערה	1037/9	130	B29	טין חום ורדרד ליבה חומה, גריסים זעירים לבנים רבים
7	קערה	1037/30	130	B29	טין חום-אדום, ליבה חומה, גריסים לבנים גדולים
8	קערה	1037/4	130	K9	טין חום כתום, ליבה חומה, גריסים לבנים רבים
9	קערה	1019/1	120	B27	טין חום בהיר, רכס מתחת לשפה
10	קערה	1037/3	130	B31	חום בהיר בז'
11	קערה	1018/2,1	117	B28	טין חום, חום בהיר בחוץ, גריסים לבנים גדולים, רכס בצד החיצוני של השפה,
12	קדרה/קערה	1037/25	130	B16	טין חום בהיר, ליבה חומה, דופן עבה, גריסים לבנים
13	קדרה	?/1044	130	K1	טין חום בהיר, כתום גריסים לבנים
14	קדרה	1019/4	120	K1	טין חום, חיפוי אדום ומירוק שחוק, גריסים לבנים
15	קדרה	1029/2	124	K1	שחוק מאוד, טין חום אדום, גריסים לבנים גדולים
16	קדרה	1044/2	130	K9	טין חום, ליבה אפורה, גריסים לבנים זעירים לבנים רבים
17	קנקן/קדרה	1037/41	130	K9	טין חום גריסים לבנים

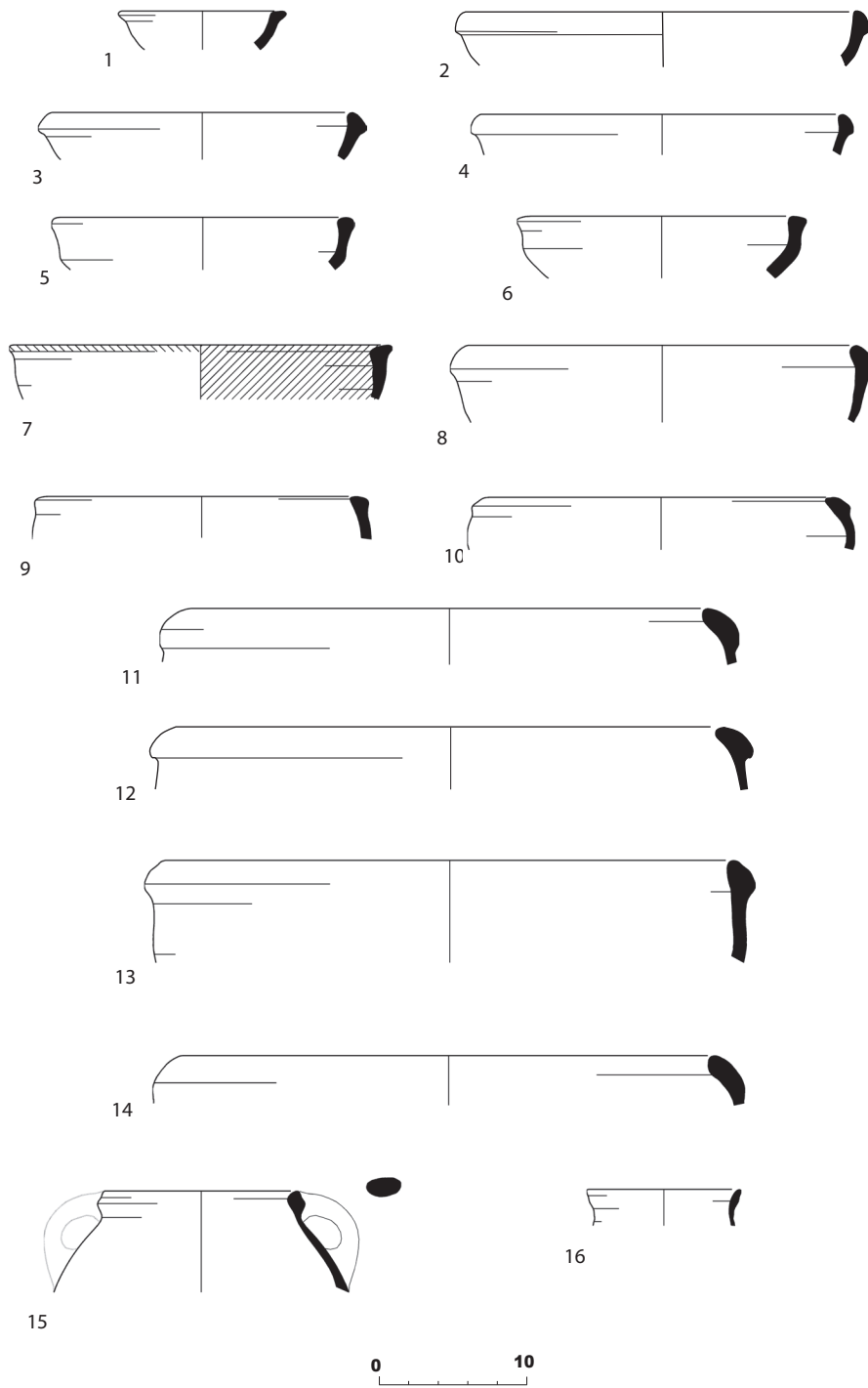
לוח 91: הר חומה, כלי חרס ממשטח הדריכה של הגת (המשך)

מס	כלי	מס רשום	לוקוס	טיפוס	תיאור
1	סיר בישול	1037/8	130	CP1	טין חום אדום רכס בשפה
2	סיר בישול	1039/7	120	CP2	טין חום אדום, תו קדר על הידית
3	סיר בישול	1037/17	130	CP4	טין חום אדום ושחור
4	סיר בישול	1037/21	130	CP4	טין חום אדום ושחור
5	סיר בישול	1038/2	125	CP5	טין חום אדום
6	סיר בישול	1037/19	130	Hell.	Bar-Nathan 2002: 70-72, J-CP2A
7	סיר בישול	1096/3	124	Hell.	Bar-Nathan 2002: 72, J-CPC2; Berlin 2005: 42-43
8	פך	1037/44	130	JG7	טין חום בהיר בז' ליבה אפורה שפה תלתנית
9	פך	1037/35	130	JG9	טין ורוד-כתום, שחוק, רכס חד במרכז הצוואר
10	פך	1037/37	130	JG8	טין חום ורוד, ליבה חומה אדומה, גריסים זעירים רבים לבנים
11	פך	1037/32	130	JG8	טין חום כתום (הלניסטי?)
12	פכית ?	1037/39	130	Misc.	טין בז' ליבה אפורה, גריסים לבנים רבים
13	פכית גזר	1043/8	125	JT7	דופן עבה אפורה, שחוק
14	נר	1050/1	132	L1	טין טין חום אדום גריסים לבנים ליבה חומה
15	נר	1027/5	125	?L3	טין ורוד, גריסים אדומים ולבנים אולי שפה תלתנית רחבה?
16	נר	1019/6	120	?L3	טין ורדרד, גריסים לבנים מרובים, נר קטן,
17	נר	1037/43	130	?L3	טין חום בהיר, נר קטן
18	כנ	1044/1	130	ST1	טין חום אדום, ליבה חומה, גריסים לבנים

לוח 92: הר חומה, כלי חרס ממשטח הדריכה של הגת (המשך)

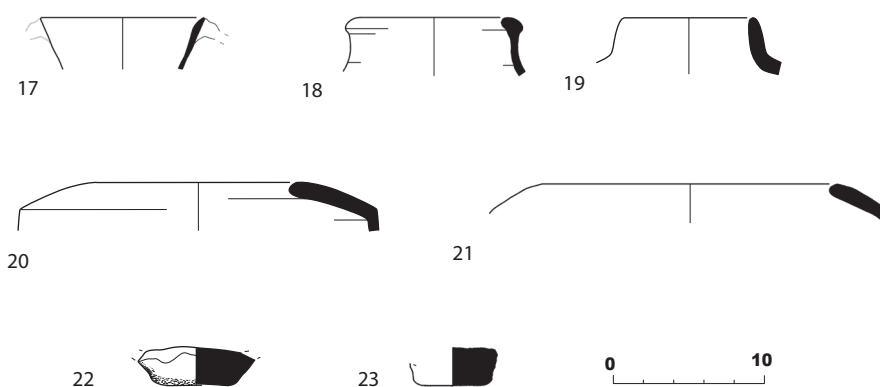
מס	כלי	מס רשום	לוקוס	טיפוס	תיאור
1	פערור	1039/1	129	HMJ1	טין חום ורדרד, גריסים זעירים לבנים רבים (שפה כ-5X2 ס"מ)
2	פערור	1037/11	130	SJ4	טין חום בהיר שחוק
3	קנקן	1037/28	130	SJ1	טין חום, גריסים רבים, דמוי למלך קטן
4	קנקן	1037/33	130	SJ5	טין חום בהיר, ליבה חומה
5	קנקן	1037/26	130	SJ5	טין חום בהיר
6	קנקן	1044/3	130	SJ6	טין חום בהיר, שחוק
7	קנקן	1044/5	130	SJ6	טין אפור בפנים וחום אדום מבחוץ, שרידי משח או מתקלף
8	קנקן	1037/36	130	SJ6	טין חום ורדרד גריסים לבנים
9	קנקן	1037/71	130	SJ5	טין חום כתום, גריסים זעירים רבים
10	קנקן	1037/29	130	SJ5	טין חום אדום, רכס במרכז הצוואר
11	קנקן	1015/1	117	SJ6	טין חום בהיר, שחוק, גריסים לבנים וכהים
12	קנקן	1019/2	120	SJ6	טין חום בהיר-כתום, גריסים חומים ולבנים
13	קנקן/פך	1049/3	125	SJ5	טין ורדרד שפה דקה מתעגלת החוצה
14	קנקן	1038/1	125	SJ6	טין ורדרד בחוץ, חום בפנים וליבה, גריסים לבנים
15	קנקן	1015/2	117	SJ6	טין אפור, גם ליבה, גריסים לבנים זעירים וגם גד וכהים
16	קנקן	1037/40	130	SJ7	טין בז' חום בהיר גריסים זעירים לבנים רבים
17	קנקן	1025/1	124	SJ6	טין בז' גריסים לבנים רבים זעירים, מעט גדולים

לוח 93: רמות אלון, כלי חרס ממבנה מלבני

לוח 93: רמות אלון, כלי חרס ממבנה מלבני

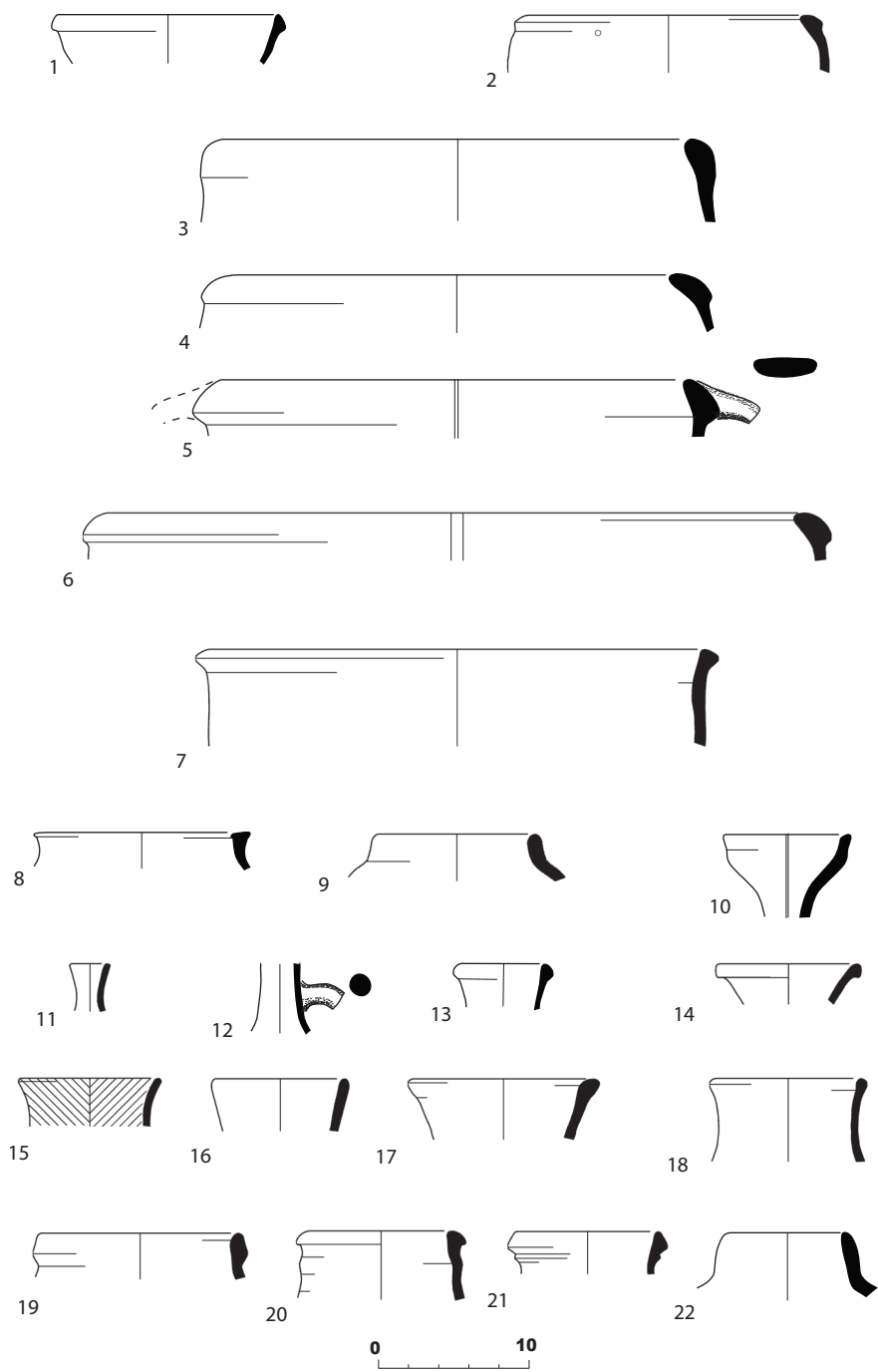
מס'	כלי	מס' רשום	לוקוס	הרשאה	טיפוס	תיאור
1	קערה	11096/1	1125	A-7437	B9	טין חום בהיר
2	קערה	11042/2	1122	A-7004	B7	טין חום, גריסים זעירים לבנים רבים
3	קערה	11070/3	1124	A-7437	B7	טין חום, פני שטח צלהב
4	קערה	11087/1	1128	A-7437	B7	טין חום אדום, שרידי חיפוי ומירוק בפנים ועל השפה
5	קערה	11103/2	1113	A-7437	B9	טין חום, מעט גריסים לבנים
6	קערה	11103/4	1113	A-7437	B9	טין אדום
7	קערה	11100/2	1135	A-7437	B9	טין חום, חיפוי אדום ומירוק על השפה ובפנים
8	קערה	11082/1	1132	A-7437	B7	טין חום, גריסים לבנים רבים, שרידי חיפוי אדום
9	קערה	11101/1	1126	A-7437	B7	טין חום אדום, גריסים זעירים לבנים רבים
10	קערה	11101/2	1126	A-7437	B7	טין חום אדום, גריסים לבנים זעירים
11	קדרה	11082/2	1132	A-7437	K1	טין חום, שרידי מירוק וחיפוי בפנים
12	קדרה	11036/1	1120	A-7004	K1	טין חום, שרידי חיפוי ומירוק בפנים, גריסים לבנים
13	קדרה	11103/9	1113	A-7437	K1	טין חום, שרידי חיפוי ומירוק בפנים, חריטות על השפה
14	קדרה	11103/6	1113	A-7437	K1	טין חום אדום, ליבה חומה, גריסים לבנים ושחוקים
15	סיר בישול	11077/3	1122	A-7437	CP3.1	טין חום אדום, גריסים לבנים
16	סיר בישול	11103/3	1113	A-7437	CP2	טין חום אדום, גריסים לבנים

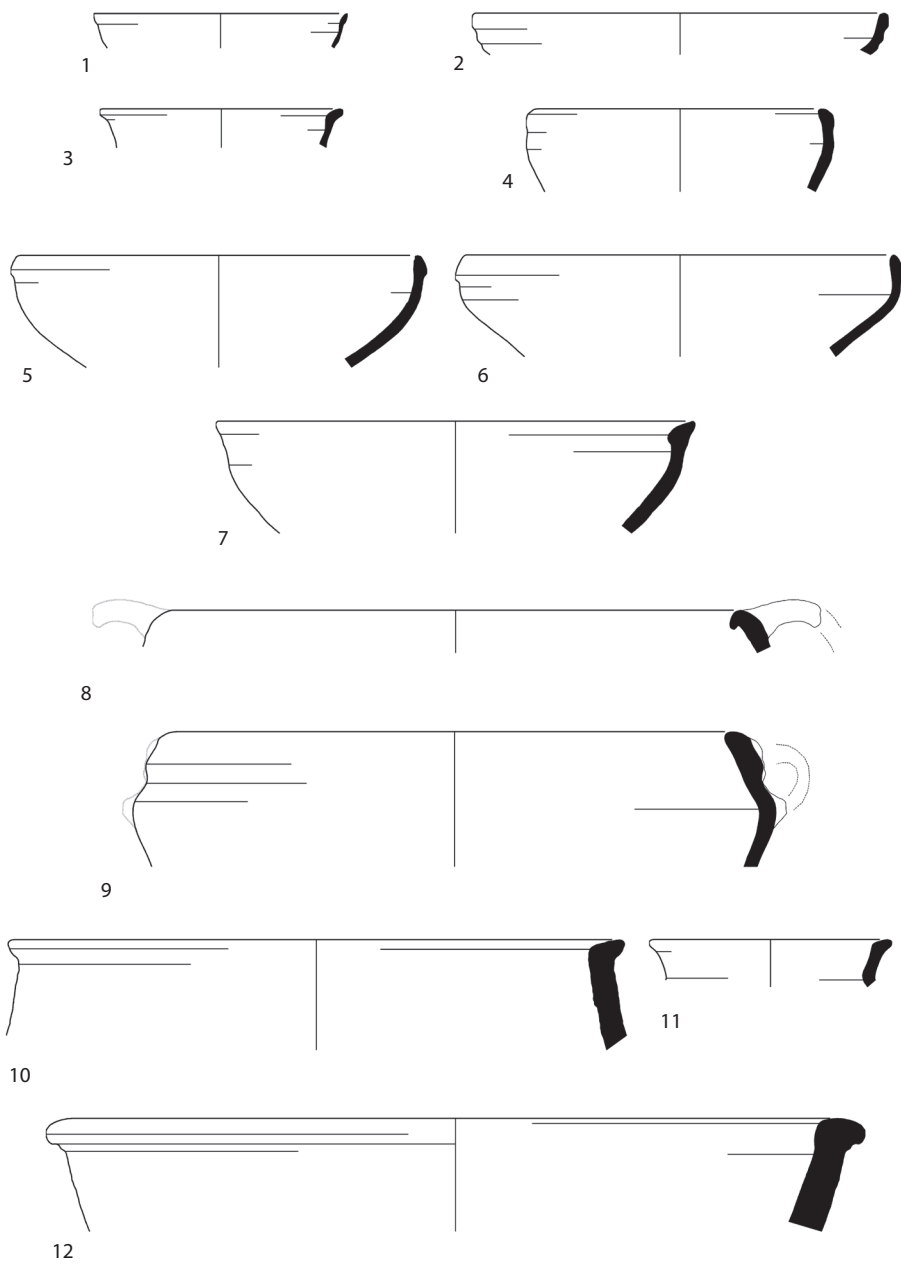
לוח 94: רמות אלון, כלי חרס ממבנה מלבני (המשך)

מס'	כלי	סל	לוקוס	הרשאה	טיפוס	תיאור
17	סיר בישול	11077/2	1122	A-7437	CP2	טין חום אדום, מעט גריסים לבנים
18	פך	11103/7	1113	A-7437	?JG	טין חום, גריסים לבנים רבים, שרידי חיפוי
19	קנקן	11026	1112	A-7004	SJ1	טין חום אדום, גריסים לבנים רבים
20	פערוור	11060/1	1126	A-7004	HMJ1	טין חום, ליבה אפורה כהה, גריסים זעירים לבנים
22	פערוור	11064/1	1124	A-7437	HMJ1	טין חום
22	בסיס נר	1104	1105	A-7004	L1	טין אדום, גריסים לבנים
23	בסיס נר	11107	1138	A-7437	L1	טין חום אדום. ליבה חומה, גריסים קטנים וגדולים,

לוח 95: רמות אלון, כלי חרס ממבנה שלושת המרחבים

0 10

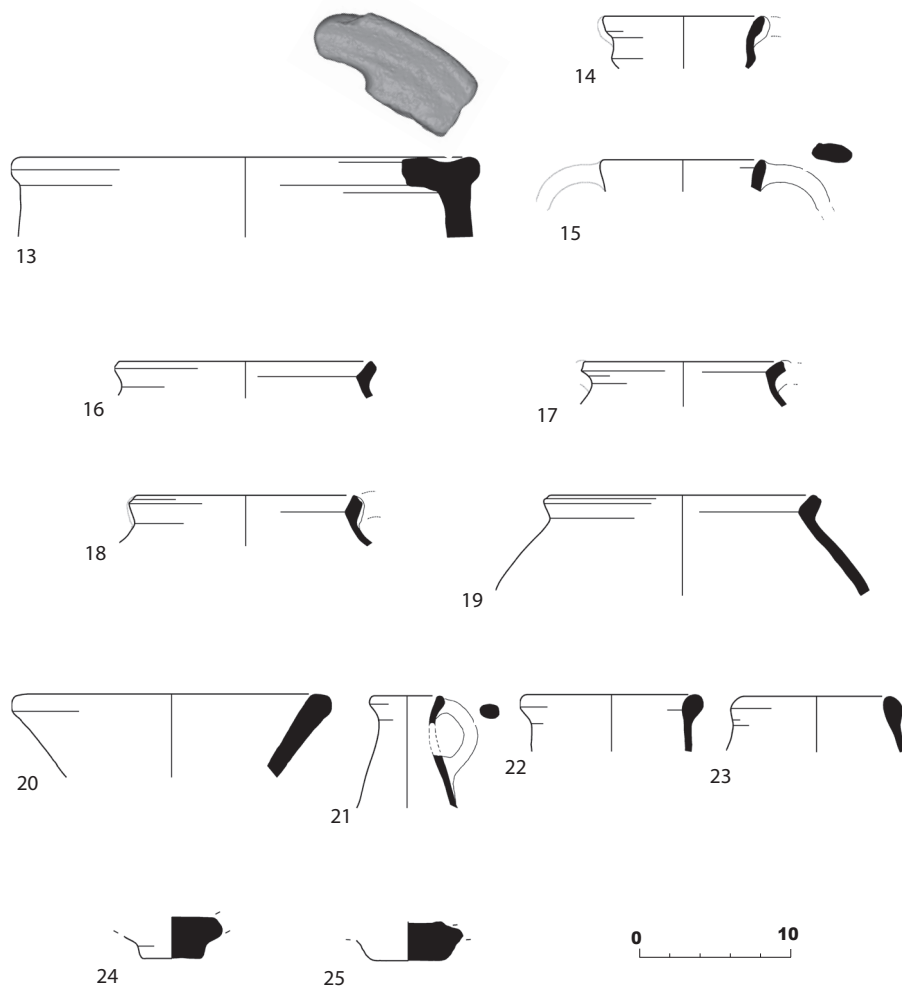
לוח 96: רמות אלון, כלי החרס ממבנה המחסנים

לוח 95: רמות אלון, כלי חרס ממבנה שלושת המרחבים

מס'	כלי	מס' רשום	לוקוס	הרשאה	טיפוס	תיאור
1	קערה	2302/2	2306	A-7004	B5	טין חום-אדום, גריסים
2	קערה	23084	2308	A-7437	B7	טין חום, שרידי חיפוי בפנים ועל השפה, חור תיקון
3	קדרה	2304/3	2309	A-7004	K1	טין חום, ליבה אפורה, גריסים לבנים רבים ומעט גריסים כהים
4	קדרה	23067/1	2309	A-7004	K1	טין חום, גריסים לבנים גדולים
5	קדרה	23061/2	2306	A-7004	K1	טין חום, ליבה אפורה, גריסים, שרידי משח ומירוק על השפה בחוץ
6	קדרה	23106	2322	A-7437	K1	טין חום, משח ומירוק על השפה ובפנים
7	קדרה	23143/1 23143/2	W236	A-7437	K	טין חום, גריסים וחצצים רבים בהירים וכהים עיר דוד שכבה 12 (De Groot and Bernick-Greenberg 2012: Fig. 4.51: 25-27). אופיינית יותר למאה הח' לפנה"ס.)
8	קדרה	23118/1	2304	A-7004	K3	טין חום אדום, שרידי חיפוי
9	קדרה	23124	2327	A-7437	?K	טין חום אדום, ליבה חומה, גריסים לבנים, שרידי חיפוי
10	משפך?	23012/2	2303	A-7004	Misc.	טין חום, גריסים לבנים רבים
11	פכית	23104	2314	A-7437	JT	רצפה טין שחור, גריסים זעירים לבנים רבים, אולי מירוק?
12	פך	23001/1	2300	A-7004	?JT	טין חום אדום, גריסים זעירים לבנים רבים
13	פך	23023/1	W234	A-7004	?JG	טין וליבה אפורים, גריסים לבנים זעירים
14	פך	2304/2	2313	A-7004	?JG	רצפה טין חום אדום
15	פך	23123/1	2314	A-7437	JG4	טין חום אדום
16	פך	23087/2	2321	A-7437	JG	טין חום אדום, גריסים זעירים לבנים רבים אולי תלתני
17	פך	23119/1	2329	A-7437	?JG	על רצפה טין חום, גריסים לבנים שפה מעובה פנימה
18	פך	23078/1	2309	A-7437	?JG	טין חום, גריסים לבנים
19	פך	23075	2314	A-7437	?SJ	טין חום, מעט גריסים לבנים
20	פך	23078/4	2309	A-7437	?JG3	ש. רחבה טין חום בהיר, גריסים זעירים לבנים רבים
21	פך	23141	2331	A-7437	?JG	שפה מחורצת טין חום ורדרד, גריסים זעירים לבנים רבים
22	קנקן	23001/11	2300	A-7004	SJ1	ערמת סיקול טין חום בהיר, ליבה אפורה, גריסים זעירים

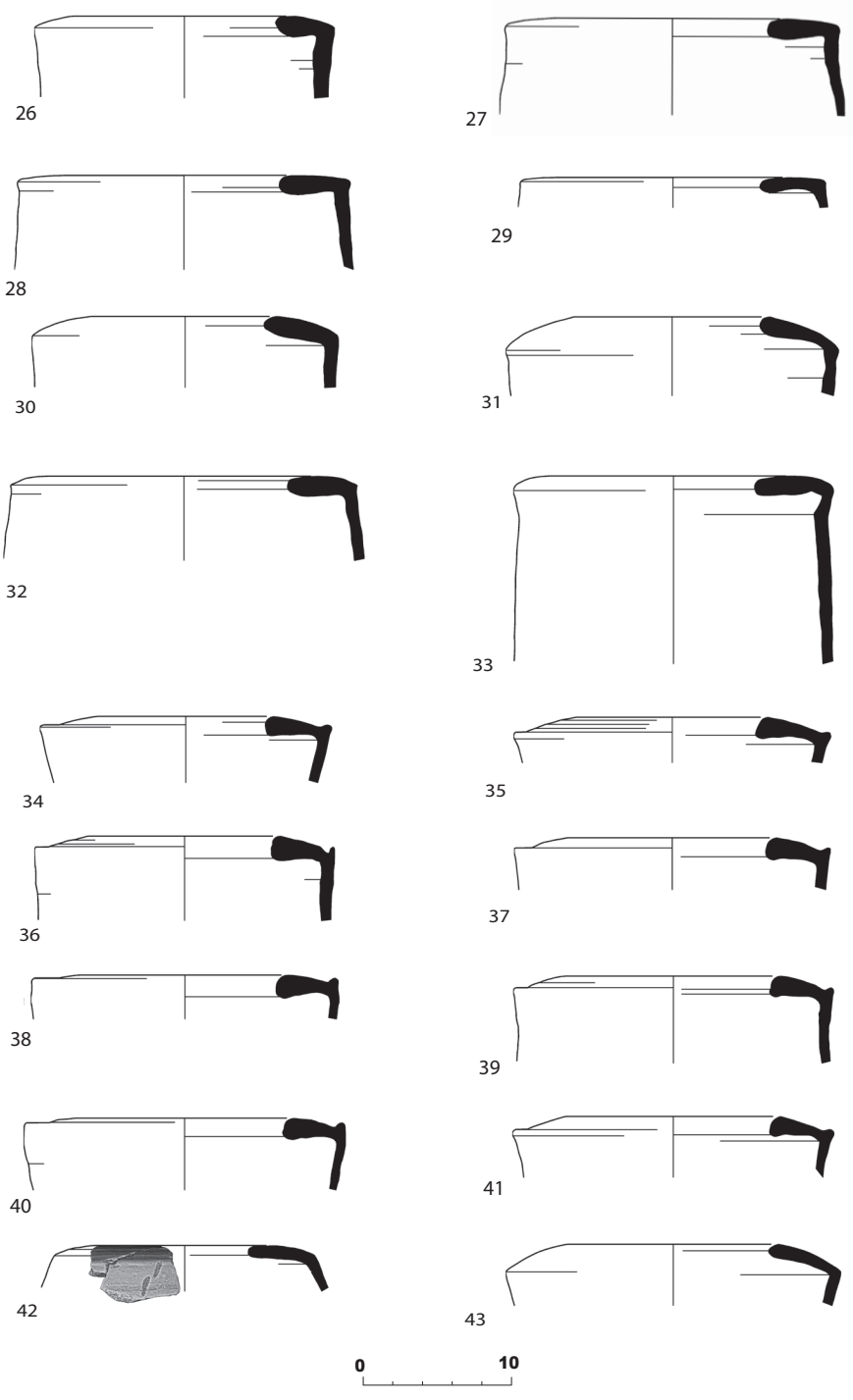
לוח 96: רמות אלון, כלי החרס ממבנה המחסנים (*נדגם לפטרוגרפיה)

מס'	כלי	מס' רשום	לוקוס	הרשאה	טיפוס*	תיאור
1	קערה	1151	147	A-7396	B26	טין חום אדום, שרידי חיפוי ומירוק
2	קערה	1161/15	172	A-7396	B13	טין חום אדום
3	קערה	1072/3	121	A-7396	?B9/29	טין חום בהיר
4	קערה	1157/3	167	A-7396	B7	טין חום אדום, ליבה חומה, גריסים לבנים
5	קערה	1142	164	A-7396	*B7	טין חום אדום, גריסים לבנים רבים
6	קערה	1075/4	133	A-7396	B7	טין חום אדום, שרידי חיפוי ורדרד ומירוק אבניים
7	קערה	1149	159	A-7396	B19	טין חום, מעט גריסים לבנים
8	קדרה	1081/2	105	A-7396	K Misc.	טין אדום-חום, ליבה חומה
9	קדרה	1018	109	A-7396	K1	טין חום אדום, ליבה אפורה
10	אגן	1173/1	131	A-7396	K Misc.	טין חום אפור
11	קדרה	1046/1	117	A-7396	K3	טין חום, גריסים לבנים, חיפוי ורדרד ומירוק על השפה והצוואר בפנים ובחוץ
12	אגן	1188	171	A-7396	K6	טין חום אדום

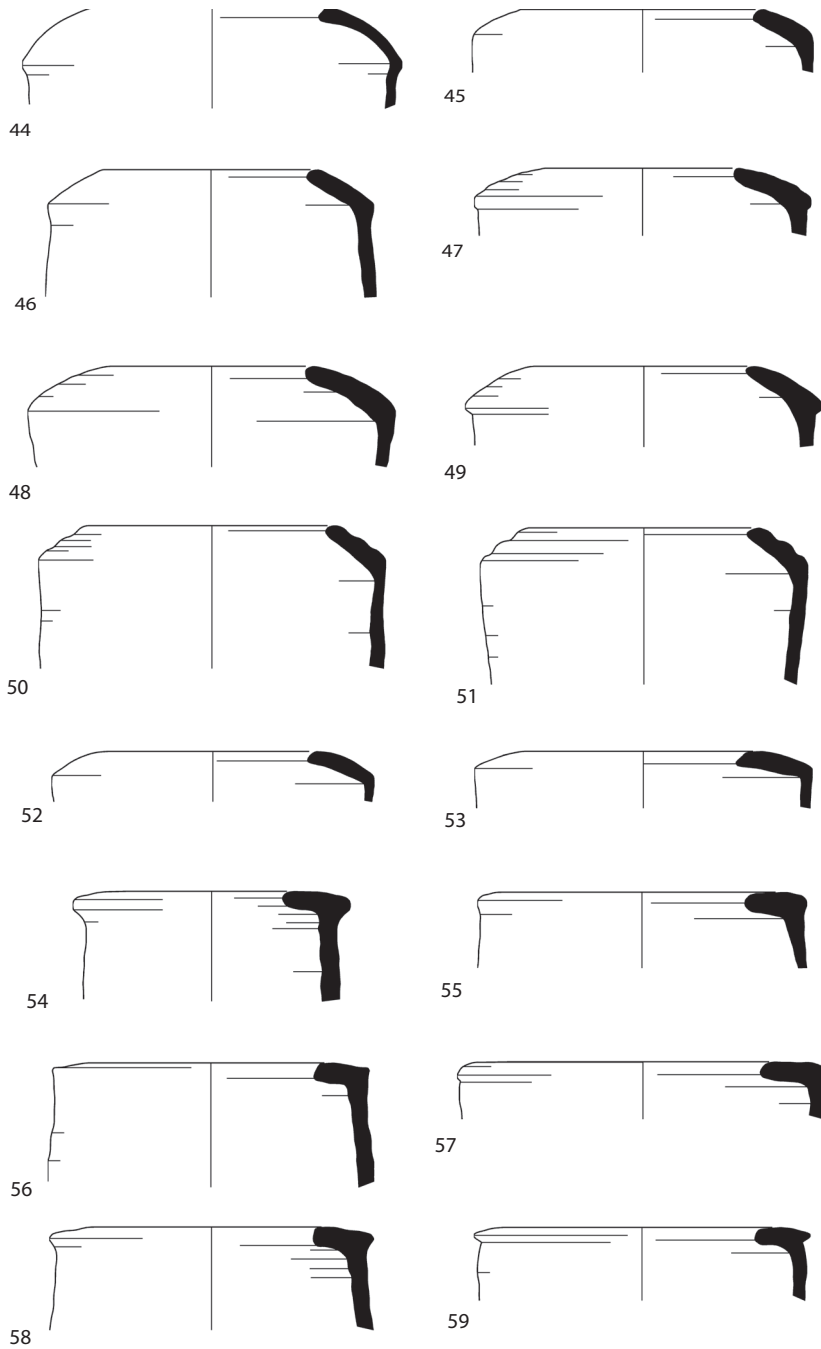

לוח 97: רמות אלון, כלי החרס ממבנה המחסנים (המשך)

מס'	כלי	מס' רשום	לוקוס	הרשאה	טיפוס*	תיאור
13	אגן	1137/1	148	A-7396	K6	טין חום אפור בהיר
14	סיר בישול	1166/19	181	A-7396	CP2	טין חום כתום, ליבה חומה
15	סיר בישול	1175/1	147	A-7396	CP2	טין חום אדום, תו קדר על הידית
16	סיר בישול	1118/2	151	A-7396	*CP1	ללא צוואר, רכס דק, טין אדום-חום
17	סיר בישול	1150/6 1167/4	167	A-7396	CP1	טין חום כהה, ליבה שחורה
18	סיר בישול	1066/4	117	A-7396	CP1	טין חום אדום
19	סיר בישול	1069/1	127	A-7396	*CP1	טין חום אדום
20	קערה/כף	1175	147	A-7396	Misc.	טין חום אדמדם, ליבה אפורה, גסה ועבה, עשוית יד?
21	פכית	1020/2	111	A-7396	JT2	טין שחוק חום בהיר
22	קנקן	1161/4/6	172	A-7396	SJ2	טין חום כתום בהיר, ליבה חומה, גריסים לבנים רבים
23	קנקן	1041/6	121	A-7396	SJ1	טין אדמדם, ליבה אפורה, גריסים זעירים רבים,
24	נר	1082/5	112	A-7396	L1	טין חום, גריסים לבנים גדולים וקטנים
25	נר	1092	134	A-7396	L1	טין חום אדום, בסיס שחוק בשימוש משני?

לוח 98: רמות אלון, כלי החרס ממבנה המחסנים (המשך)

0 10

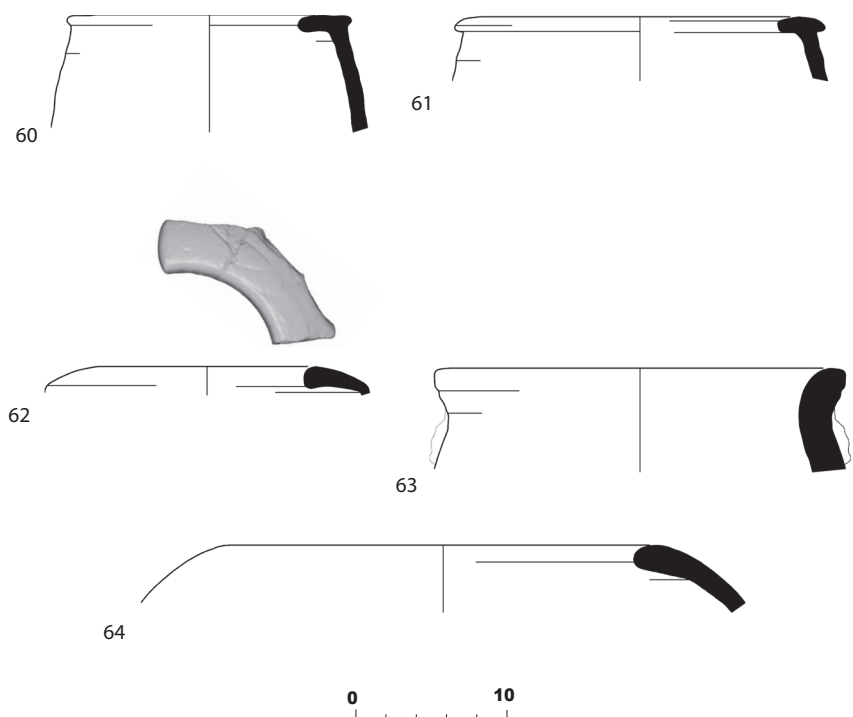
לוח 99: רמות אלון, כלי החרס ממבנה המחסנים (המשך)

לוח 98: רמות אלון, כלי החרס ממבנה המחסנים (*נדגם לפטרוגרפיה) (המשך)

מס'	כלי	מס' רשום	לוקוס	הרשאה	טיפוס*	תיאור
26	פערור	1161/3	172	A-7396	HMJ1	טין חום-אדום בהיר, ליבה אדומה-אפורה
27	פערור	1178	178	A-7396	HMJ1	טין חום-אדום בהיר, ליבה אדומה-אפורה
28	פערור	1034/5	110	A-7396	HMJ1	טין חום-אדום בהיר, ליבה אדומה-אפורה
29	פערור	1039/11/7	119	A-7396	*HMJ1	טין חום-אדום בהיר, ליבה אדומה-אפורה
30	פערור	1120/6	130	A-7396	*HMJ1	טין חום-אדום בהיר, ליבה אדומה-אפורה
31	פערור	1074/5	120	A-7396	HMJ1	טין חום-אדום בהיר, ליבה אדומה-אפורה
32	פערור	1070/1	130	A-7396	HMJ1	טין חום-אדום בהיר, ליבה אדומה-אפורה
33	פערור	1109/19	128	A-7396	*HMJ1	טין חום-אדום בהיר, ליבה אדומה-אפורה
34	פערור	1048/10/14	118	A-7396	*HMJ5	טין חום-אדום בהיר, ליבה אדומה-אפורה
35	פערור	1065/13	123	A-7396	HMJ5	טין חום-אדום בהיר, ליבה אדומה-אפורה
36	פערור	1160/5	171	A-7396	HMJ5	טין חום-אדום בהיר, ליבה אדומה-אפורה
37	פערור	1120/2	130	A-7396	HMJ5	טין חום-אדום בהיר, ליבה אדומה-אפורה
38	פערור	1029/4	120	A-7396	*HMJ5	טין חום-אדום בהיר, ליבה אדומה-אפורה
39	פערור	1090/9 1097/28/35	135	A-7396	*HMJ5	טין חום-אדום בהיר, ליבה אדומה-אפורה
40	פערור	1055/1/10	120	A-7396	HMJ5	טין חום-אדום בהיר, ליבה אדומה-אפורה
41	פערור	1048/4/15	118	A-7396	HMJ5	טין חום-אדום בהיר, ליבה אדומה-אפורה
42	פערור	1046/6	166	A-7396	*HMJ1	חריטות אזמל? אחרי צריפה על הדופן
43	פערור	1034/13	110	A-7396	*HMJ1	טין חום-אדום בהיר, ליבה אדומה-אפורה

לוח 99: רמות אלון, כלי החרס ממבנה המחסנים (*נדגם לפטרוגרפיה) (המשך)

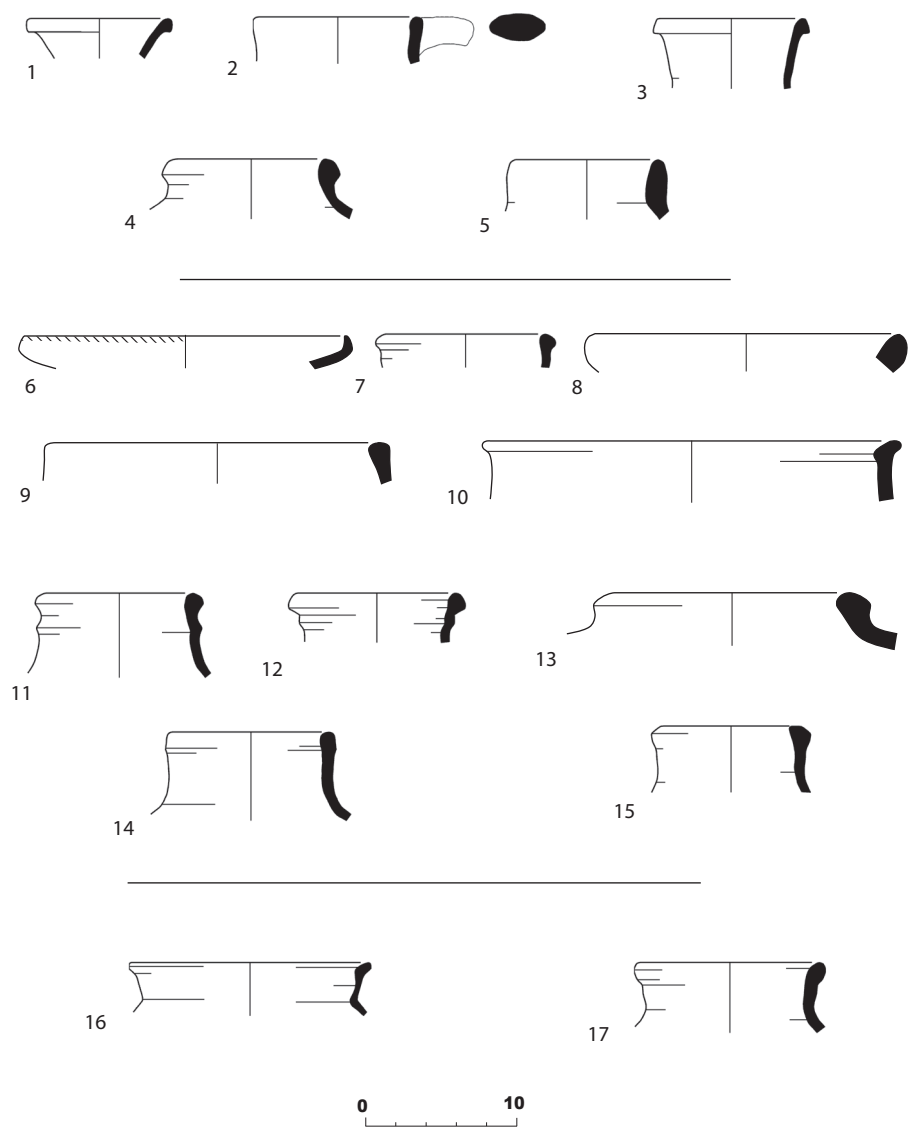
מס'	כלי	מס' רשום	לוקוס	הרשאה	טיפוס*	תיאור
44	פערור	1126/3	148	A-7396	*HMJ1	טין חום-אדום בהיר, ליבה אדומה-אפורה
45	פערור	1063/6	118	A-7396	HMJ1	טין חום-אדום בהיר, ליבה אדומה-אפורה
46	פערור	1178/7	178	A-7396	HMJ1	טין חום-אדום בהיר, ליבה אדומה-אפורה
47	פערור	1054/7	126	A-7396	HMJ14	גלי מעט בחלק העליון
48	פערור	1127/27/9	156	A-7396	HMJ1/4	טין חום-אדום בהיר, ליבה אדומה-אפורה
49	פערור	1087/18	135	A-7396	*HMJ4	טין חום-אדום בהיר, ליבה אדומה-אפורה
50	פערור	1120/3	130	A-7396	*HMJ1/6	טין חום-אדום בהיר, ליבה אדומה-אפורה, מרוכס
51	פערור	1049/8/6	125	A-7396	*HMJ1/6	טין חום-אדום בהיר, ליבה אדומה-אפורה, מרוכס
52	פערור	1126/4	148	A-7396	*HMJ1	טין חום-אדום בהיר, ליבה אדומה-אפורה
53	פערור	1090/10	135	A-7396	HMJ1	טין חום-אדום בהיר, ליבה אדומה-אפורה
54	פערור	1126/5 1176/5	148	A-7396	HMJ4	טין חום-אדום בהיר, ליבה אדומה-אפורה
55	פערור	1146/7	166	A-7396	HMJ4	טין חום-אדום בהיר, ליבה אדומה-אפורה
56	פערור	1146/3 ?1143/5	166	A-7396	HMJ1	טין חום-אדום בהיר, ליבה אדומה-אפורה
57	פערור	1143	112	A-7396	*HMJ4	טין חום-אדום בהיר, ליבה אדומה-אפורה
58	פערור	1134/5	104	A-7396	*HMJ4	טין חום-אדום בהיר, ליבה אדומה-אפורה
59	פערור	1170	159	A-7396	*HMJ4	טין חום אדום

לוח 100: רמות אלון, כלי החרס ממבנה המחסנים (המשך)

מס'	כלי	מס' רשום	לוקוס	הרשאה	טיפוס*	תיאור
60	פערור	1167/3	177	A-7396	HMJ4	טין חום-אדום בהיר, ליבה אדומה-אפורה
61	פערור	1130/2	128	A-7396	*HMJ4	טין חום-אדום בהיר, ליבה אדומה-אפורה
62	פערור	1010	106	A-7396	HMJ1	חריטה לפני צריפה? על השפה
63	פיטס	1077/1	130	A-7396	P2	טין חום בהיר
64	פיטס	1116	154	A-7396	P1	טין אדמדם, בחוץ, אפור בפנים, גריסים זעירים לבנים רבים

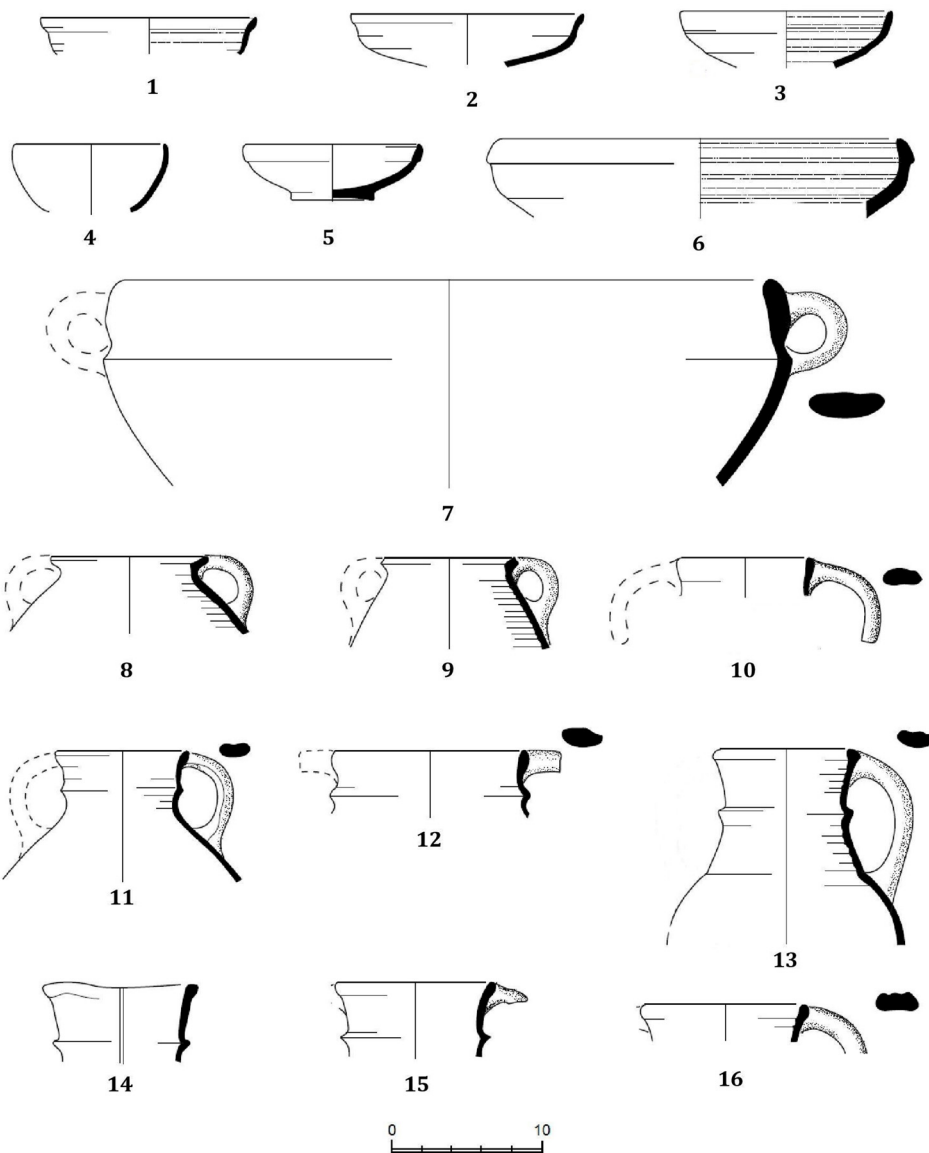

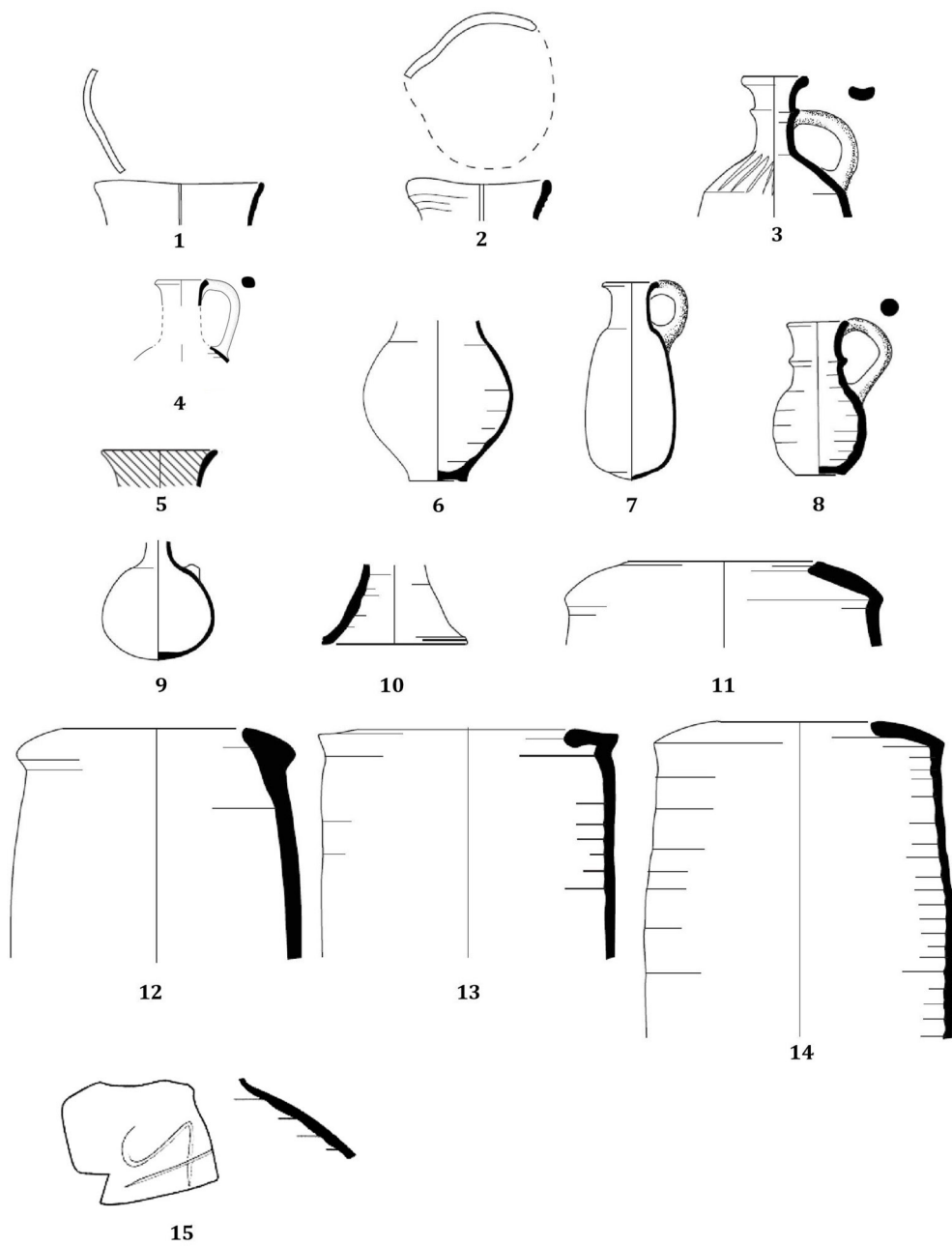
לוח 101: רמות אלון, חרסים מהתקופות הפרסית וההלניסטית מהמבנה המלבני (1-5). ממבנה 3 המרחבים (6-15), ממבנה המחסנים (16-17)

לוה 101: רמות אלון, חרסים מהתקופות הפרסית וההלניסטית מהמבנה המלבני (5-1). ממבנה 3 המרחבים (15-6), ממבנה המחסנים (16-17)

מס' כלי	מס' רשום	לוקוס	הרשאה	טיפוס	תיאור
1	1107/1	1127	A-7437	Hell.	מטרסה, טין חום כתום, פני שטח שחוקים, סימני משח
2	11108	1128	A-7437	JG9	פ"ש, טין ורדרד, גריסים זעירים לבנים רבים
3	11097/1	1137	A-7437	JG8	אדמת סחף עד סלע אם, עיר דוד שכבה 9 (Zuckerman 2012: Fig. 3.5: 21)
4	11103/8	1113	A-7437	SJ5	פ"ש בטרסה, עיר דוד שכבה 9 (Zuckerman 2012: Fig. 3.6: 3)
5	11064/2	1124	A-7437	SJ? Hell.	תשתית רצפה בטרסה, טין חום
6	23012/1	2303	A-7004	Hell?	עיר דוד משכבה B7 (Berlin 2012: Fig. 2.4: 17)
7	23078/3	2309	A-7437	Per-Hell	טין כתום ורוד, גריסים זעירים לבנים רבים
8	23001/13	2300	A-7004	?B16	עיר דוד שכבה 9 (Zuckerman 2012: Fig. 3.3: 1-7)
9	23016/2	2301	A-7004	?K 9	ערמת סיקול, טין חום בהיר, פני שטח אפור בהיר
10	23007/1	2301	A-7004	?K9	טין חום אדום, שרידי משח? אפור-צלהב
11	23088/1	2314	A-7437	JG9	טין ורוד כתום, גריסים זעירים לבנים רבים
12	23132	2314	A-7437	?JG9	רצפה 1, טין ורוד כתום, גריסים זעירים לבנים רבים, שפה מעובה ורכס
13	23021	2303	A-7004	SJ5	טין חום בהיר, גריסים גדולים כהים ובהירים, ליבה אפורה, פני שטח שחוקים אולי שרידי חיפוי
14	23078/2	2309	A-7437	Hel.	טין בז'-חום בהיר
15	23096	2323	A-7437	?SJ5	טין ורוד כתום, גריסים זעירים לבנים רבים
16	1046/4	117	A-7396	CP5	טין חום שחור
17	1141/8	158	A-7396	SJ5	טין חום בהיר –אפור בחוץ ליבה חומה – כתומה, גריסים זעירים לבנים רבים

לוח 102: ראס אל עמוד, כלי החרס מבור המים

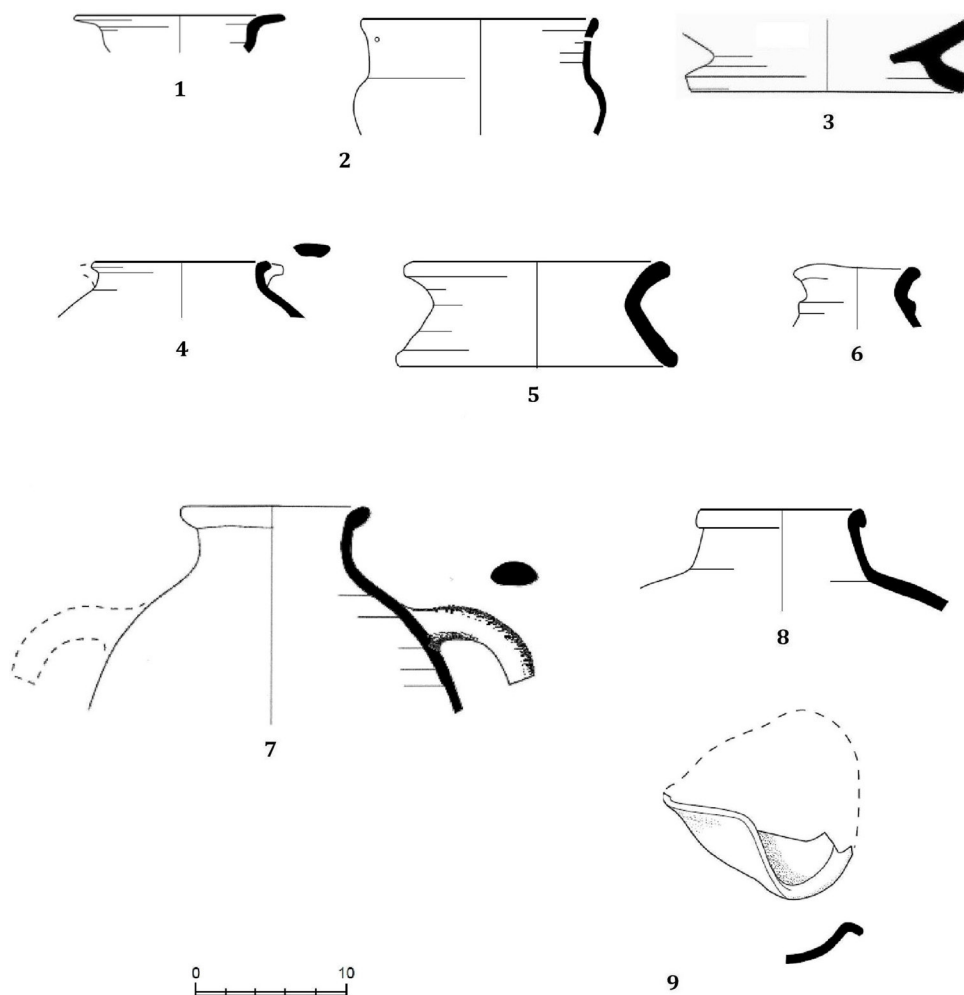
לוח 103: ראס אל עמוד, כלי החרס מבור המים (המשך)

לוח 102: ראס אל עמוד, כלי החרס מבור המים

מס' כלי	מס' רשום	לוקוס	טיפוס	תיאור	
1	קערה	1016.16	103	B26	טינ חום אדום, גריסים לבנים, משח בהיר ומירוק צפוף בפנים ועל השפה.
2	קערה	1012.14	103	B26	טינ חום אדום, גריסים לבנים, משח בהיר ומירוק צפוף בפנים ועל השפה.
3	קערה	1017.1		B5	טינ חום אדום, גריסים לבנים, חיפוי אדום ומירוק בקווים עבים וצפופים בפנים ועל השפה.
4	קערה	1012.41	103	B10	טינ חום אדמדם, מפולם היטב, צריפה גבוהה מתכנית, מעט גריסים לבנים.
5	קערה	1016.12	103	B7	טינ חום אדום, משח אדום בפנים, גריסים לבנים, סימני ניתוק חבל בבסיס.
6	קערה	1016.13	103	B7	פני שטח חום אדמדם, ליבה חומה, מעט גריסים לבנים, מירוק בפנים ועל השפה.
7	קערה	1011.5	103	K1	טינ חום אדמדם, ליבה אפורה, גריסים לבנים, סימני מירוק חלשים ביותר על משח דליל, זיווי חד מתחת לשפה במקום חיבור הידית ומקורצפת עד כ 4 ס"מ מתחת לקו הזיווי.
8	סיר בשול	1044.10	107	CP1	טינ חום אדום, גריסים לבנים, ליבה חומה
9	סיר בשול	1016.1	103	CP1	טינ חום אדמדם, גריסים לבנים.
10	סיר בשול	1051.3	107	CP2	טינ חום אדום, ליבה חומה, מעט גריסים לבנים.
11	סיר בשול	1012.7	103	CP2	טינ חום אדום, מעט גריסים לבנים.
12	סיר בשול	1043.1	107	CP2	טינ חום אדום, מעט גריסים לבנים
13	פך	1012.5	103	JG3	טינ חום אדום, פני שטח חום ולבנבן בצד החיצוני, מעט גריסים לבנים גדולים, צרוף היטב.
14	פך	1050.2	107	JG3	טינ אדום-חום עם הרבה גריסים לבנים קטנים ובינוניים.
15	פך	1012.8	103	JG3/9	טינ חום בהיר, ליבה חומה אפורה, גריסים בודדים
16	פך	1012.5	103	JG3	פני שטח חום ולבנבן, טין וליבה חום אדום, גריסים לבנים.

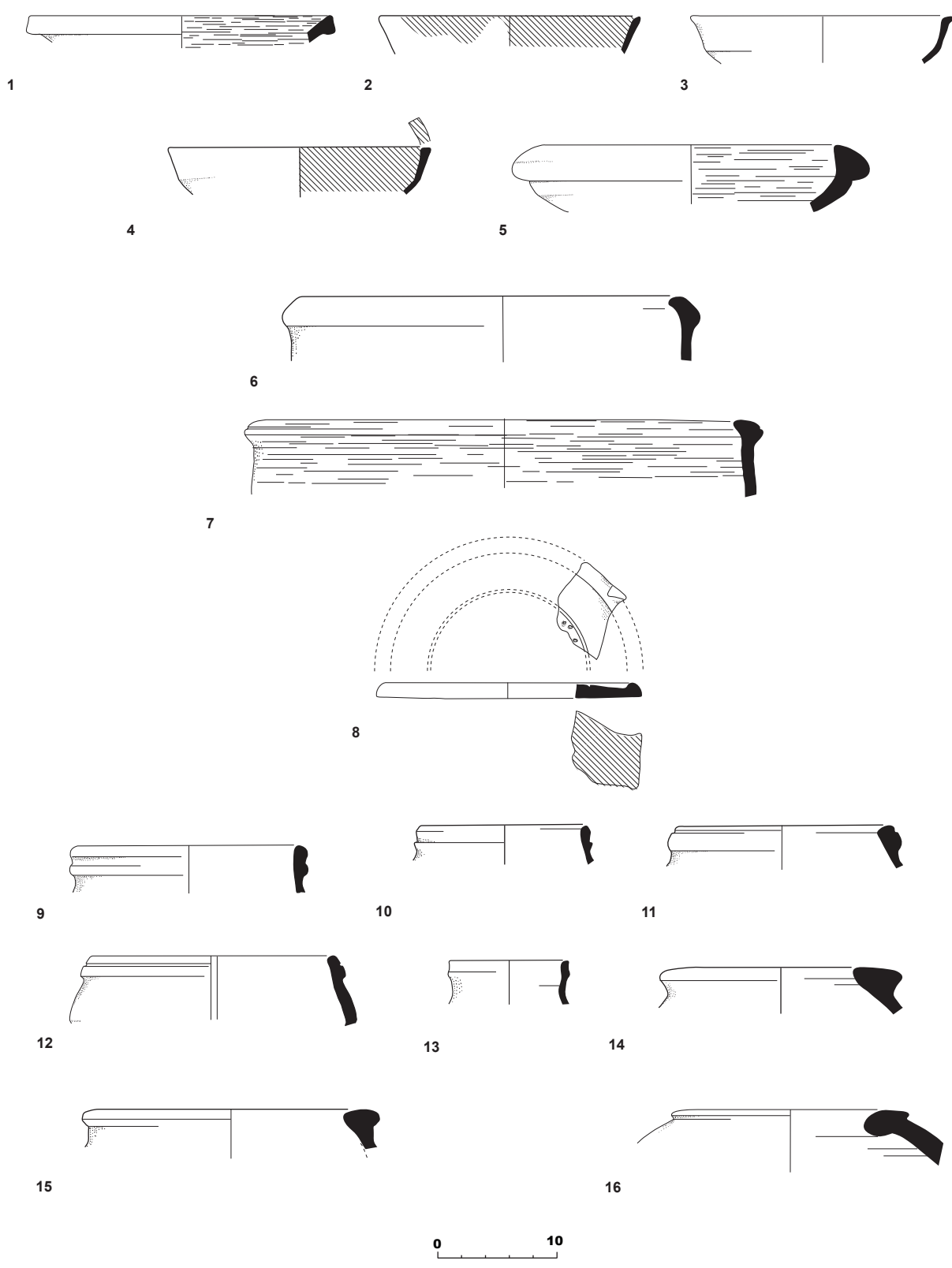
לוח 103: ראס אל עמוד, כלי החרס מבור המים (המשך)

מס' כלי	מס' רשום	לוקוס	טיפוס	תיאור	
1	פך	1012.21 (1026)	103	JG3/9	טינ חום אדום, פני שטח בחוץ לבנבנים, גריסים לבנים גדולים.
2	פך	1044.11	107	JG3	טינ חום בהיר-בז בחוץ, אדמדם בפנים, גריסים לבנים.
3	דקנטר	1016.2	103	JG1	טינ אדמדם בחוץ, אפור בפנים, משח ורדרד ומירוק, מעט גריסים לבנים, מירוק אופקי בצוואר ועל הגוף, אנכי בכתף.
4	פך	1012.6	103	?JG	טינ חום אדום, ליבה אפורה שרידי מירוק אנכי ומשח ורדרד.
5	פך	1016.20	103	JG4	טינ חום, חיפוי אדום כהה בפנים ובחוץ, גריסים לבנים. פס צבע בכתף.
6	פך	1016.8	103	Misc.	טינ חום אדום, הרבה גריסים לבנים זעירים, נקב בדופן לאחר הצריפה (אולי פיצוץ בגלל גריסים), פס צבע.
7	פכית	1013	103	JT2	טינ חום אדום, גריסים לבנים רבים, מאוד שחוקה מאוד.
8	פכית	1015	103	Misc.	טינ חום אדום, מבחוץ גם וחום-אפור בצד החיצוני, גריסים לבנים וכהים, החלק התחתון עשוי בגסות.
9	פכית	1014	103	JT4	טינ חום אדום, גריסים לבנים ברובם, הבסיס מתקלקל ושחוק.
10	כך/קובעת	1012.13	103	CH1	רגל של קובעת או כן, טין חום אדום, גריסים לבנים רבים, חיפוי אדום בצד החיצוני.
11	פערוור	1044.5	107	HMJ1	טינ חום אדום, ליבה חומה, גריסים לבנים רבים גדולים וקטנים.
12	פערוור	1042.12	107	HMJ4	טינ אדמדם בצד החיצוני, ליבה חומה, הרבה מאוד גריסים לבנים זעירים.
13	פערוור	1011.6	103	?HMJ1/5	טינ חום אדום, ליבה אפורה, הרבה גריסים לבנים גדולים.
14	פערוור	1042.16	107	HMJ1 1	טינ אפור-חום, ליבה אפורה, הרבה מאוד גריסים לבנים גדולים.
15	חריטה	1031.18	106	P1	שבר חרס של פיטס עם חריטה לפני צריפה.

לוח 104: ראס אל עמוד, כלי החרס מבור המים (המשך)

מס' כלי	מס' רשום	לוקוס	טיפוס	תיאור
1	1009.4	103	B29	טין חום ורדרד, ליבה אפורה, הרבה גריסים לבנים זעירים.
2	1027.1	105	B14	טין חום בהיר ואפור חום, ליבה אפורה, מעט גריסים לבנים.
3	1009.5	103	K2	טין צהוב ירקרק עם גריסים כהים.
4	1025.1	105	CP4	טין חום אדום ושחור.
5	1009.3	103	JG9	טין אפור בהיר בחוץ, חום אדמדם בפנים, ליבה אפורה כהה, הרבה מאוד גריסים לבנים זעירים.
6	1032.2	105	ST2	טין בז-אפור, ליבה אפורה אדומה, גריסים לבנים רבים זעירים.
7	1009.2	103	SJ6	טין חום בהיר בחוץ, בצד הפנימי והליבה טין אפור, מעט גריסים לבנים גדולים והרבה קטנים.
8	1023	104	SJ5	טין חום-בהיר, בז בצד החיצוני, טין חום אדום בצד הפנימי, גריסים זעירים רבים לבנים ובוועות אוויר בדופן הקנקן.
9	1026	104	L3	טין חום בהיר, ליבה אפורה ואדומה, הרבה גריסים זעירים לבנים

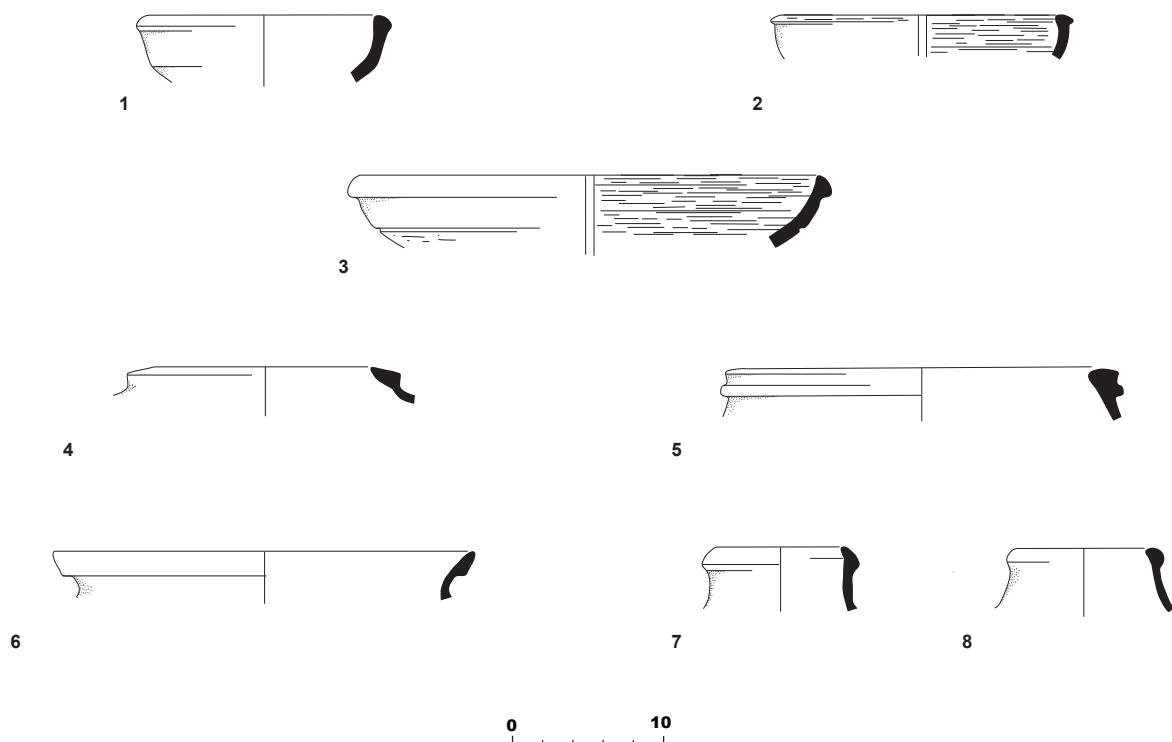

לוח 105: ראס אל עמוד, כלי חרס מהטרסה, לוקוסים 108, 122, 123, 538 ו 561 מהצטברות בחלק הפנימי של טרסה W2 ממערב.

לוח 105: ראס אל עמוד, כלי חרס מהטרסה, לוקוסים 108, 122, 123, 538 ו 561 מהצטברות בחלק הפנימי של טרסה W2 ממערב

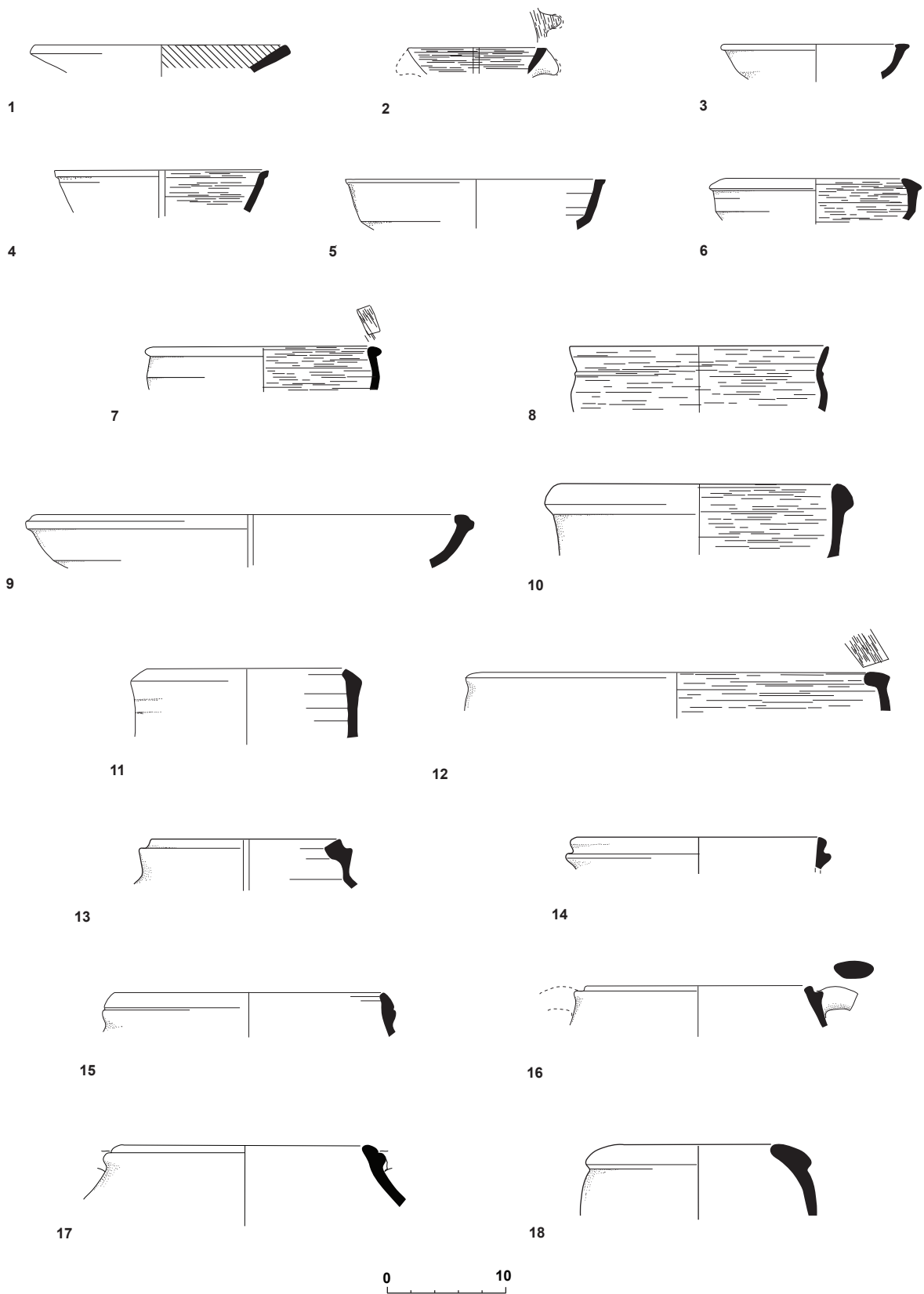
מס'	כלי	מס' רשום	לוקוס	טיפוס	תיאור
1	קערה	108.05/1	108	B4	טין חום, ליבה אפורה, מעט גריסים לבנים זעירים. מירוק אבניים בצד הפנימי ובצד החיצוני
2	קערה	108.05/2	108	B11	טין וליבה חומים, חיפוי אדום ומירוק אבניים פנימי, נזילות צבע בצד החיצוני
3	קערה	123.06/3	123	B9	טין חום בהיר, ליבה אפורה, שרידי מירוק בצד הפנימי
4	קערה	123.03/1	123	B9	טין חום אדום בצד הפנימי, חום-בהיר בצד החיצוני, ליבה חומה-אפורה, חיפוי אדום ומירוק דליל בצד הפנימי
5	קערה	123.06/2	123	? K1	טין חום-אדום, ליבה אפורה, משה עצמי חום ומירוק אבניים בצד הפנימי ועל השפה, דופן עבה מאוד
6	קדרה	5165/1	561	K1	טין צהבהב בצד החיצוני ועל השפה, ורוד בצד הפנימי, ליבה חומה, מירוק אבניים דליל בצד הפנימי
7	קדרה	5178/7	561	K1	טין צהבהב בצד החיצוני, ורדרד בצד הפנימי, ליבה חומה, מירוק אבניים בצד הפנימי
8	טסאפיה	123.01/1	123	Misc.	טין חום אדום, ליבה אפורה, חיפוי אדום וקווי מירוק דלילים בצד הפנימי, מעגלים חרוטים עם טביעות קנה בצד החיצוני
9	סיר בישול	108.04/1	108	CP 3	טין חום אדום, ליבה אפורה, מעט גריסים גדולים
10	סיר בישול	5109/6	538	CP 3	טין חום אדום, ליבה חומה מעט גריסים לבנים
11	סיר בישול	108.05/3	108	CP 3	טין חום אדום, ליבה חומה, מעט גריסים לבנים גדולים
12	סיר בישול	122.01/1	122	CP3	טין חום אדום, ליבה אפורה
13	פך?	5165/2	561	?JG	טין חום בהיר, ליבה חומה, פני שטח צהבהבים בצד החיצוני, גריסים לבנים גדולים רבים
14	קנקן	108.04/2	108	HMJ4	טין חום אדום, ליבה חומה, מעט גריסים
15	קנקן	5165/3	561	HMJ4	טין וליבה בז'-אפור, גריסים זעירים לבנים רבים ומעט כהים
16	פיטס	123.06/1	123	P1	טין כתום-חום בהיר, ליבה אפורה, גריסים לבנים

לוח 106: ראס אל עמוד, כלי חרס מהטרסה, לוקוסים: 478 ו 451 ממזרח לטרסה W2

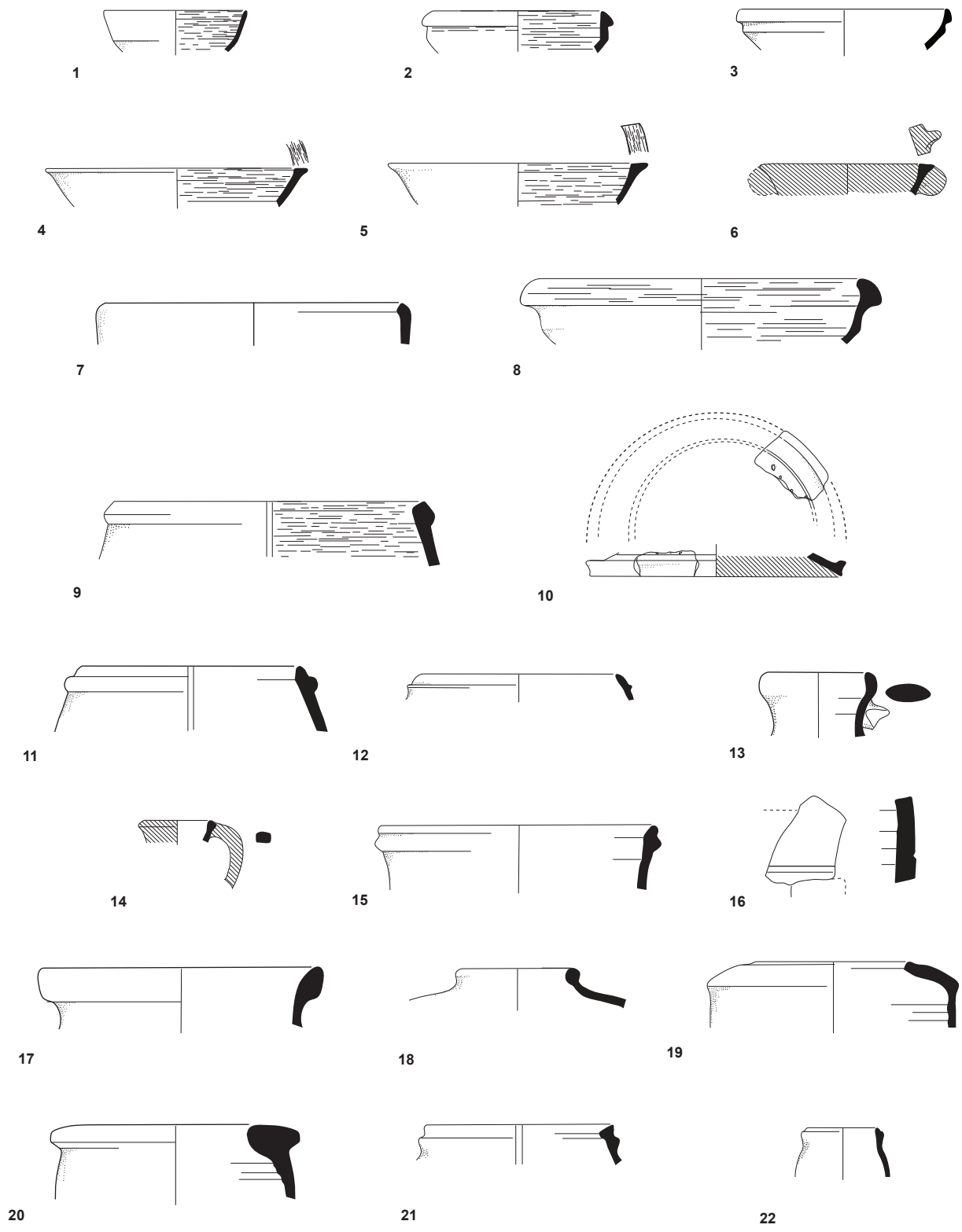
מס'	כלי	מס. רשום	לוקוס	טיפוס	תיאור
1	קערה	4236/8	478	B7	טין חום ורוד, ליבה חומה
2	קערה	4185/2	451	B7	טין חום בהיר, ליבה חומה, משח חום בהיר ומירוק בצד הפנימי ועל השפה
3	קערה	4236/1	478	K1	טין חום בהיר, משח ורדרד ומירוק אבניים בצד הפנימי ועל השפה
4	סיר בישול	4236/4	478	Misc.	טין חום בהיר-ורדרד, ליבה חומה, מעט גריסים
5	סיר בישול	4236/5	478	CP3	טין חום אדום, ליבה חומה, מעט גריסים
6	סיר בישול	4185/1	451	CP	טין חום אדום בצד החיצוני, חום כהה בצד הפנימי, גריסים לבנים רבים
7	קנקן	4236/2	478	SJ2	טין חום אפור ליבה אפורה, משח חום בהיר בצד החיצוני, מעט גריסים
8	קנקן	4236/3	478	SJ2	טין חום ורדרד, ליבה חומה אפורה, גריסים זעירים לבנים רבים

לוח 107: ראס אל עמוד, כלי חרס מהטרסה, לוקוסים: 468, 475, 477 ו 490 ממזרח לטרסה W2

לוח 107: ראס אל עמוד, כלי חרס מהטרסה, לוקוסים: 468, 475, 477 ו 490 ממזרח לטרסה W2

מס' כלי	מס' רשום	לוקוס	טיפוס	תיאור	
1	קערה	4227/5	475	B2.2	טין חום בהיר, משח אדום ומירוק אבניים בצד הפנימי
2	קערה	4227/6	475	Misc.	טין חום אדמדם, מירוק בצד הפנימי, ידית זיז מתחת לשפה
3	קערה	4227/2	475	B9	טין חום אדום-ורדרד, גריסים לבנים קטנים
4	קערה	4255/2	490	B9	טין חום, ליבה חומה בהירה, משח אדום ומירוק אבניים בצד הפנימי ועל השפה
5	קערה	4255/3	490	B9	טין חום-כתום, ליבה חומה, מעט גריסים לבנים, פני שטח שחוקים, שרידי קווי מירוק בצד הפנימי
6	קערה	4230/7	477	B7	טין חום ורדרד, ליבה חומה, משח אדום ומירוק אבניים בצד הפנימי ועל השפה
7	קערה	4230/4	477	B7	טין חום, משח אדום, ומירוק אבניים בצד הפנימי ועל השפה
8	קערה	4255/4	490	B14	טין חום בהיר, משח צהבהב ומירוק אבניים בצד הפנימי והחיצוני
9	קערה	4208/1	468	B24	טין חום כתום, ליבה אפורה, פני שטח שחוקים, מירוק אבניים בצד הפנימי
10	קדרה	4286/4	490	K1	טין חום ורדרד, ליבה חומה, משח אדום בהיר, ומירוק אבניים צפוף בצד הפנימי ובצד החיצוני
11	קדרה	4255/1	490	?K	טין חום אדום, ליבה חומה, גריסים לבנים גדולים
12	קדרה	4230/1	477	K1	טין וליבה חומים כהים, משח אדום בצד הפנימי ובצד החיצוני, מירוק צפוף בצד הפנימי, מעט קווי מירוק בצד החיצוני
13	סיר בישול	4253/6	490	CP3	טין חום אדום, ליבה חומה אפורה
14	סיר בישול	4253/4	490	CP3	טין וליבה חומים, משח חום אדמדם, מעט גריסים גדולים והרבה זעירים
15	סיר בישול	4251/5	490	Misc.	טין וליבה חומים, משח חום אדמדם, מעט גריסים לבנים
16	סיר בישול	4218/3	468	CP3	טין חום אדום, ליבה חומה, מעט גריסים לבנים
17	סיר בישול	4218/2	468	CP3	טין חום בהיר, ליבה אפורה
18	קנקן	4251/3	490	HMJ4	טין חום אדום, ליבה חומה

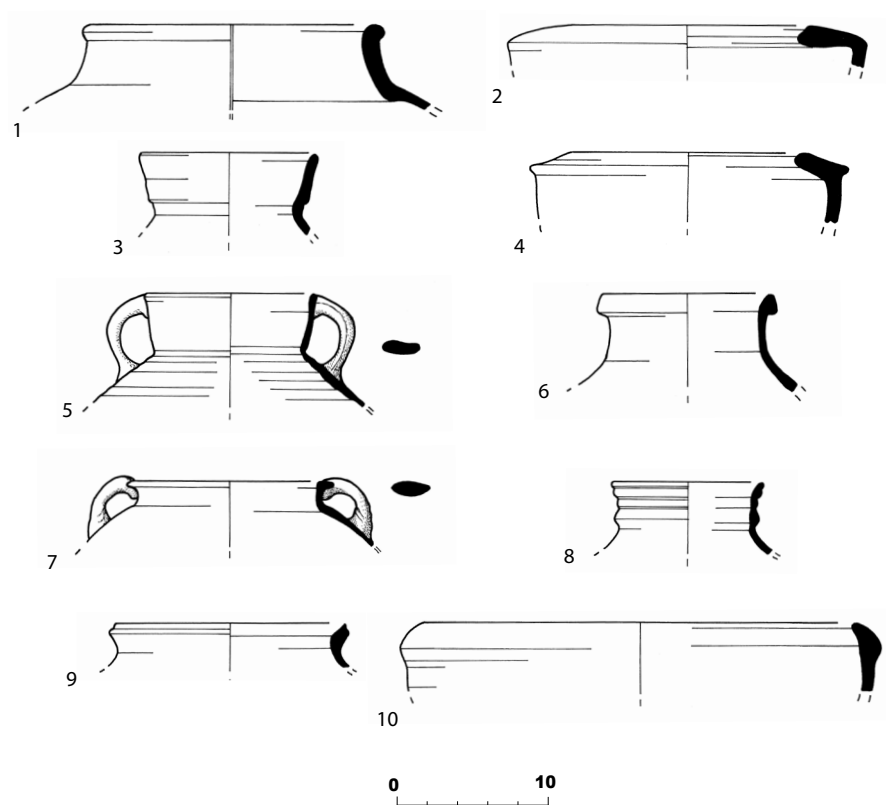

0 10

לוח 108: ראס אל עמוד, כלי חרס מהטרסה, לוקוסים 107, 133, 551, 570, 585 ו 570 מהצד המזרחי של הפן החי- צוני של טרסה W2

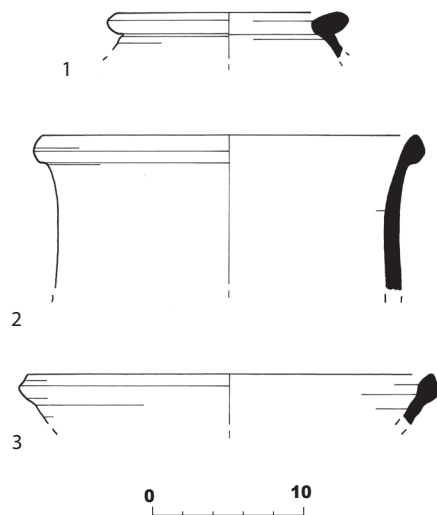
לוח 108: ראס אל עמוד, כלי חרס מהטרסה, לוקוסים 107, 133, 551, 570, 585 ו 570 מהצד המזרחי של הפן
החיצוני של טרסה W2

מס' כלי	מס' רשום	לוקוס	טיפוס	תיאור	
1	קערה	5277/7	585	B11	טין חום, ליבה חומה בהירה, משח אדום ומירוק בצד הפנימי
2	קערה	5213/2	551	B7	טין חום אדום, משח אדום ומירוק אבניים בצד הפנימי ועל השפה
3	קערה	5285/7	585	B7	טין וליבה חומים בהירים, משח חום אדמדם בצד הפנימי ועל השפה
4	קערה	5284/6	551	B9	טין חום, מירוק אבניים צפוף בצד הפנימי ועל השפה
5	קערה	5154/1	551	B9	טין חום אדום, ליבה חומה בהירה, מירוק אבניים בצד הפנימי ועל השפה
6	קערה	5257/7	551	Misc.	טין חום, חיפוי אדום ומירוק צפוף בצד הפנימי ובצד החיצוני ידית זיז קטנה
7	קערה	5201/5	551	?B	טין חום כהה, ליבה חומה בהירה, גריסים לבנים
8	קערה	5213/3	551	K1	טין חום בהיר בצד החיצוני, חום אדום בצד הפנימי, ליבה אפורה, משח ורדרד ומירוק אבניים בצד הפנימי ועל השפה
9	קדרה	5201/1	551	K1	טין חום בהיר, ליבה אפורה חומה, פני שטח שחוקים, מירוק בצד הפנימי ובצד החיצוני
10	טס אפייה	5277/1	585	Misc.	טין וליבה חומים, חיפוי אדום ומירוק אבניים צפוף, מעגלים חרוטים וטביעות קנה בצד החיצוני
11	סיר בישול	107.11/1	107	CP3	טין חום אדום, ליבה אפורה
12	סיר בישול	5201/10	551	CP	טין חום אדום, ליבה אפורה, מעט גריסים לבנים
13	פך	5272/7	585	JG7	טין חום אדום, ליבה אפורה, גריסים זעירים לבנים רבים
14	פך	107.12/2	107	JG4	טין חום, חיפוי אדום
15	כנ?	107.12/1	107	ST3	טין חום אדום, ליבה חומה, שרידי מירוק מחוץ לשפה
16	כנ	5217/1	551	ST3	טין חום, ליבה אפורה, שרידי צבע אדום, סימני חיתוך של חלונות
17	כנ	5213/5	551	ST1	טין וליבה אפורים
18	קנקן	5213/1	551	SJ5	טין חום בהיר-בו', גריסים קטנים לבנים
19	קנקן	133.02/9	133	HMJ1	טין וליבה חומים אדומים
20	קנקן	133.03/1	133	HMJ4	טין חום, ליבה אפורה
21	סיר בישול	5203/3	570	CP3	טין חום אדום, ליבה חומה, מעט גריסים לבנים גדולים
22	פך?	5203/5	570	?JG	טין חום אדום, ליבה חומה

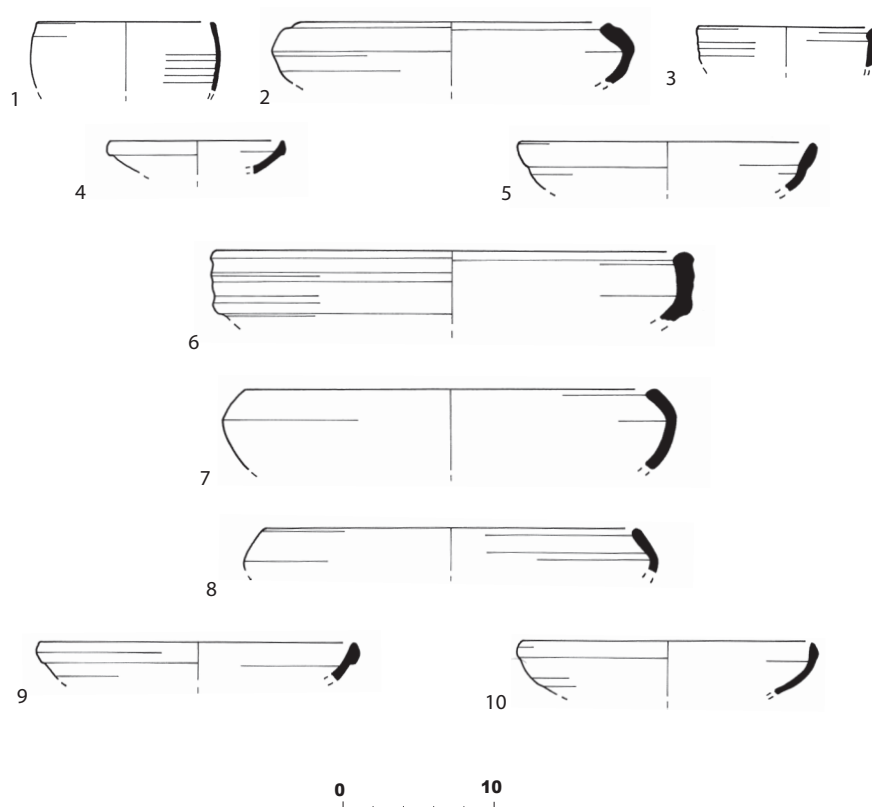
לוח 109: רכס מלחה, קרמיקה מייצגת של החתך במערה (מתחת לגת שבאתר 6)

מס'	כלי	לוקוס/סל	תקופה	טיפוס	תיאור
1	קנקן	10/351	מאה 7	SJ5	טין חום כתום מפולם גס. ליבה אפורה
2	קנקן	8/113	מאה 7	HMJ1	טין חום מפולם לדק, גריסים לבנים חומים עד 3 ממ. ליבה אפורה
3	קנקן	11/122	פרסי-הלניסטי		טין כתום מפולם לדק, גריסים לבנים בודדים
4	קנקן	11/122	מאה 7		טין חום מפולם לדק, גריסים לבנים ליבה אפורה
5	סיר בישול	12/123	רומי		
6	קנקן	13/124	מאה 7	SJ2	טין חום בהיר, גריסים אפורים בודדים, חצצים לבנים מעטים, ליבה אפורה
7	סיר בישול	12/123	מאה 7		טין חום אדום, גריסים לבנים בודדים
8	סיר בישול	14/125	מאה 8	CP2	טין אדום מפולם לדק, גריסים לבנים בודדים
9	קדרה	14/125	מאה 7		טין חום אדום מפולם לדק, גריסים לבנים מעטים, ליבה אפורה
10	קערה	17/125	מאה 7	B7	טין חום אדום מפולם לגס, חצצים לבנים

לוח 110: רכס מלחה, קרמיקה מקבר מסוף תקופת הברזל בבית קברות 1

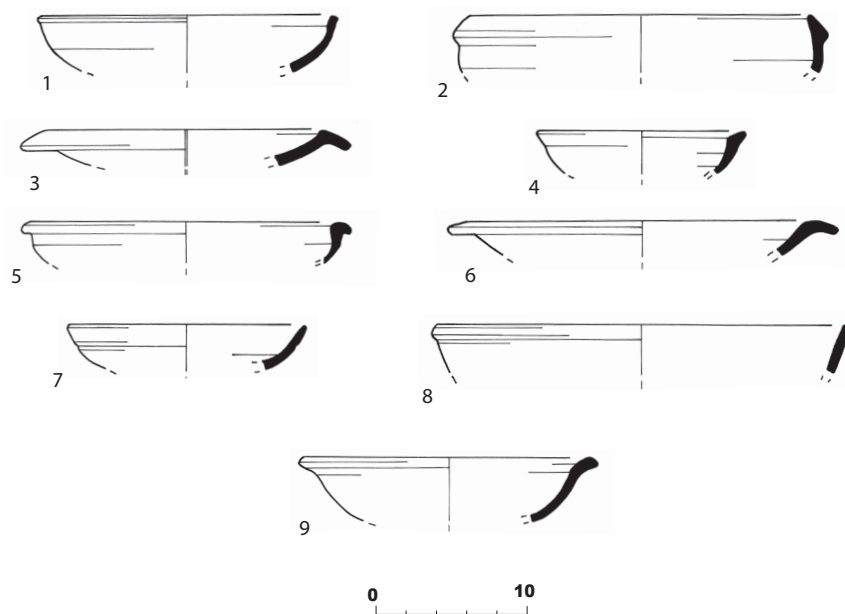
מס'	כלי	לוקוס/סל	תקופה	טיפוס	תיאור
1	קנקן	7/112	מאה 6-7		טין חום כתום מפולם לדק, גריסים לבנים חצצים לבנים
2	קנקן	7/112	מאה 6-7	?ST1	טין חום כתום מפולם לגס, גריסים לבנים וחומים, חצצים חומים בודדים, ליבה חומה אפרפרה
3	קערה	7/112	מאה 6-7		טין חום כתום מפולם לגס, גריסים לבנים וחומים, חצצים לבנים בודדים

לוח 111: רכס מלחה, קערות מהיקב שבאתר 9

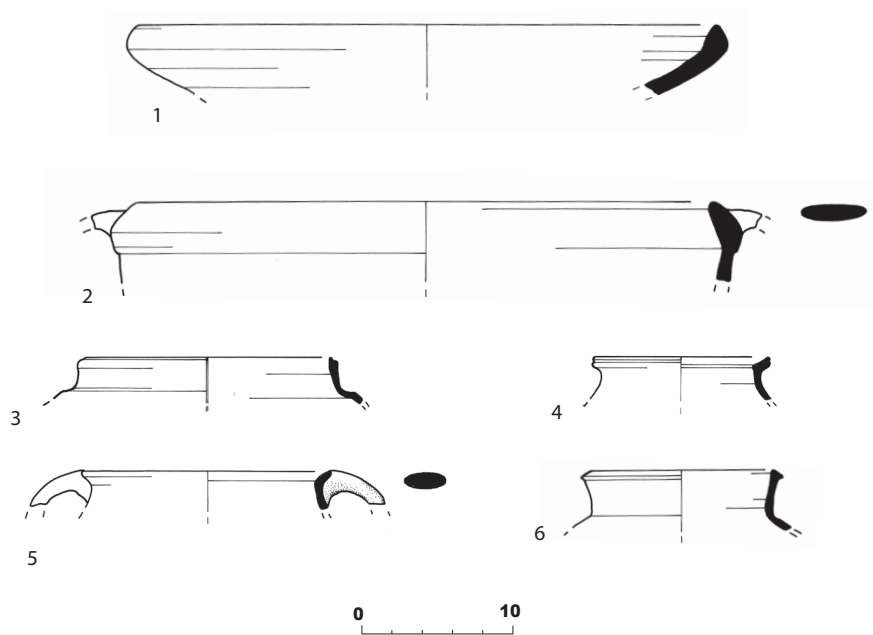
מס'	כלי	לוקוס/סל	תקופה	טיפוס	תיאור
1	קערה	123/161			טין חום מפולם לדק, עיטור בדוגמא לא ברורה טבוע כ 5 מ"מ מתחת לשפה בתוך הכלי
2	קערה	128/168	מאה 7?	B27	טין חום בהיר מפולם לדק, גריסים לבנים חצצים לבנים, ליבה אפורה עם פס חום במרכזה
3	קערה	116/161		B18	טין חום ורוד מפולם לדק, גריסים לבנים זעירים
4	קערה	136/168	מאה 7-8	B2	טין חום מפולם לגס, גריסים לבנים, חצצים לבנים, ליבה חומה-אפרפרה, מירוק פנימי
5	קערה	115/164	פרסית	B25	טין חום מפולם לגס, גריסים לבנים, חצצים לבנים בודדים ליבה אפורה, מירוק פנימי
6	קערה	121/165	פרסית?	B27	טין חום מפולם לגס, גריסים לבנים בודדים, ליבה אפורה
7	קערה	121/165	מאה 7	B27	טין חום כתום, מפולם לגס, גריסים לבנים, חצצים אפורים בודדים, ליבה אפורה
8	קערה	123/165	מאה 7	B31	טין חום כתום מפולם לגס, גריסים לבנים, חצצים אפורים, ליבה אפורה בהירה
9	קערה	122/166	מאה 7	B25	טין אפור מפולם לגס, גריסים לבנים, חצצים לבנים,
10	קערה	126/167	מאה 7	B25	טין חום כתום מפולם לגס, גריסים לבנים, חצצים לבנים ואפורים ליבה אפורה

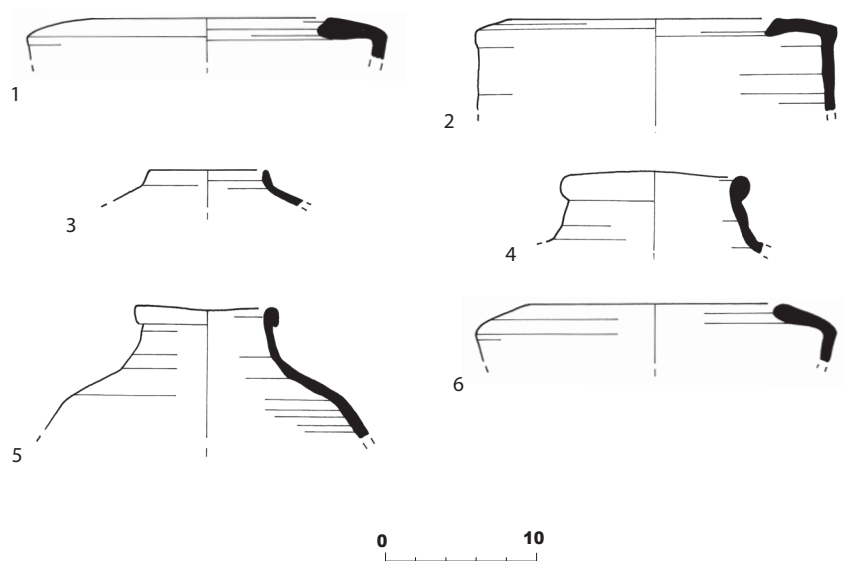
לוח 112: רכס מלחה, קערות מהיקב שבאתר 9

מס'	כלי	לוקוס/סל	תקופה	טיפוס	תיאור
1	קערה	131/168	מאות 7-8		טין חום בהיר מפולם לגס, גריסים לבנים ואפורים, חצצים חומים, ליבה אפורה, מירוק פנימי וחיצוני
2	קערה	136/168	מאות 7-8	B7	טין חום מפולם לגס, גריסים לבנים, ליבה אפורה-חומה
3	קערה	141/171	מאות 6-7		טין חום בהיר מפולם לדק, גריסים אפורים, חצצים לבנים, ליבה אפורה
4	קערה	172/א'149	מאה 7	B9	טין חום כתום מפולם לדק, חצצים לבנים
5	קערה	172/ב'146		B29	טין חום בהיר מפולם לגס, גריסים לבנים בודדים
6	קערה	133/172	מאה 6-7	B29	טין חום כתום מפולם לדק, גריסים לבנים, ליבה חומה כהה
7	קערה	149/172	מאה 7	B5	טין חום אדמדם מפולם לגס, גריסים לבנים, מירוק פנימי
8	קערה	149/172			טין חום בהיר מפולם לגס, גריסים לבנים ושחורים
9	קערה	172/א'149	מאה 7	B9	טין חום כתום מפולם לדק, גריסים לבנים, חצצים לבנים, חומים ואפורים, מירוק פנימי

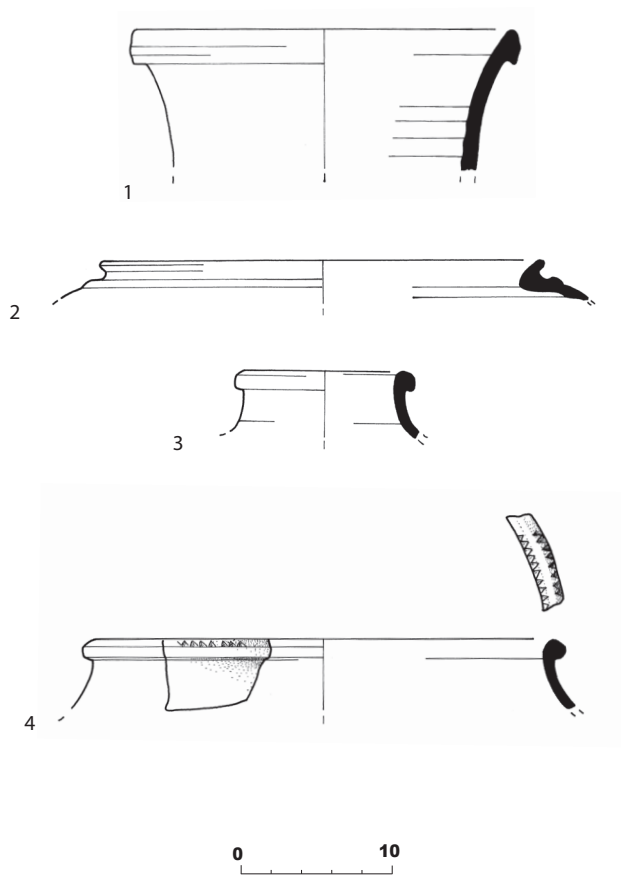
לוח 113: רכס מלחה, כלים מהיקב באתר 9

מס'	כלי	לוקוס/סל	תקופה	טיפוס	תיאור
1	קערה	134/173	מאה 7	B16	טין חום ורוד מפולם לגס, גריסים לבנים, חצצים לבנים בודדים, ליבה אפורה
2	קרטר	172/א'149	מאה 7	K1	טין חום כתום מפולם לגס, גריסים לבנים, חצצים לבנים, ליבה חומה בהירה
3	סיר בישול	107/163	רומי		
4	סיר בישול	172/א'146	מאה 7	CP1	טין אדמדם מפולם לדק, גריסים לבנים בודדים
5	סיר בישול	128/165	מאה 7	CP1	טין חום אדמדם מפולם לגס, גריסים לבנים
6	סיר בישול	123/165	חשמונאי		

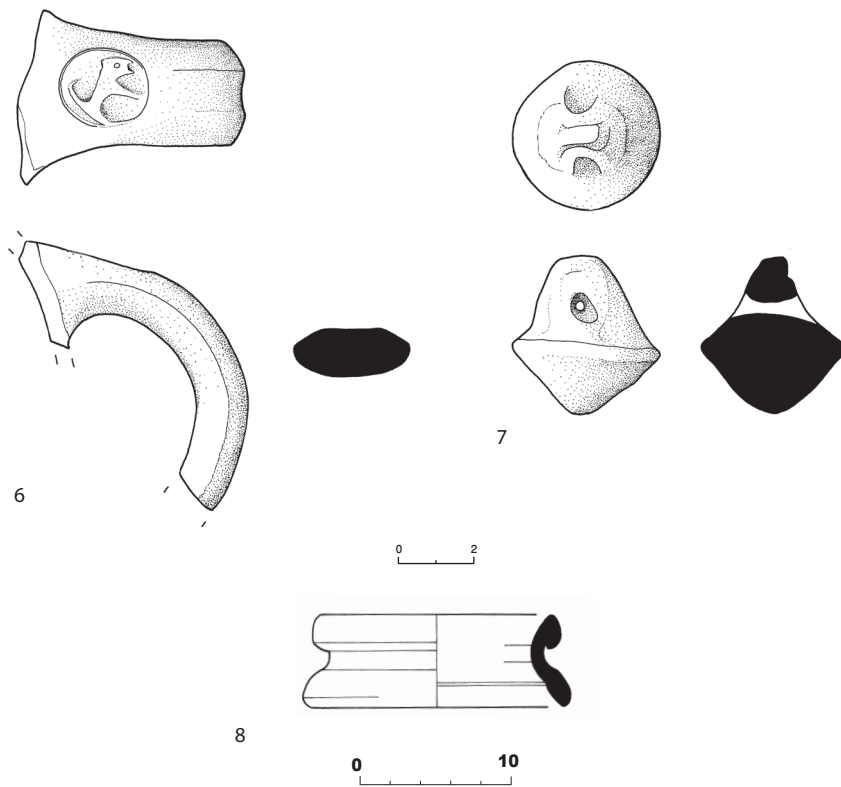
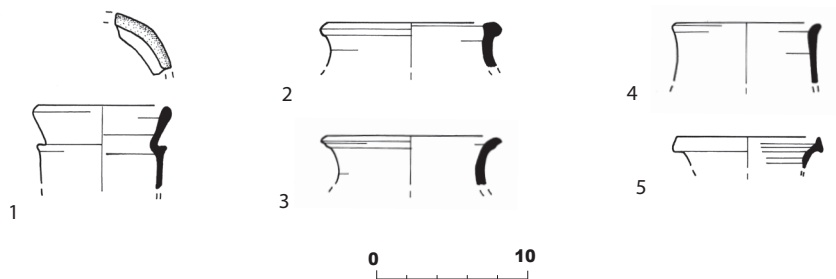
לוח 114: רכס מלחה, קנקנים מהיקב באתר 9

מס' כלי	לוקוס/סל	תקופה	טיפוס	תיאור
1	146/172	מאה 7		סין חום מפולם לגס, גריסים לבנים ליבה אפורה
2	149/172	מאה 7	HMJ5	סין חום מפולם לגס, גריסים לבנים, ליבה אפורה
3	133/172	מאה 6-7		סין חום בהיר בחוץ וחום בהיר בתוך הכלי מפולם לגס, גריסים לבנים, אפורים וחומים, חצצים אפורים
4	130/167		SJ2	סין חום בהיר מפולם לגס, גריסים לבנים, ליבה אפורה
5	168/ב'136	מאה 7	SJ2	סין חום מפולם לגס, גריסים לבנים, חצצים לבנים, ליבה אפורה
6	150/167	מאה 7	HMJ1	סין חום כתום מפולם לגס גריסים לבנים, חצצים לבנים ואפורים, ליבה אפורה

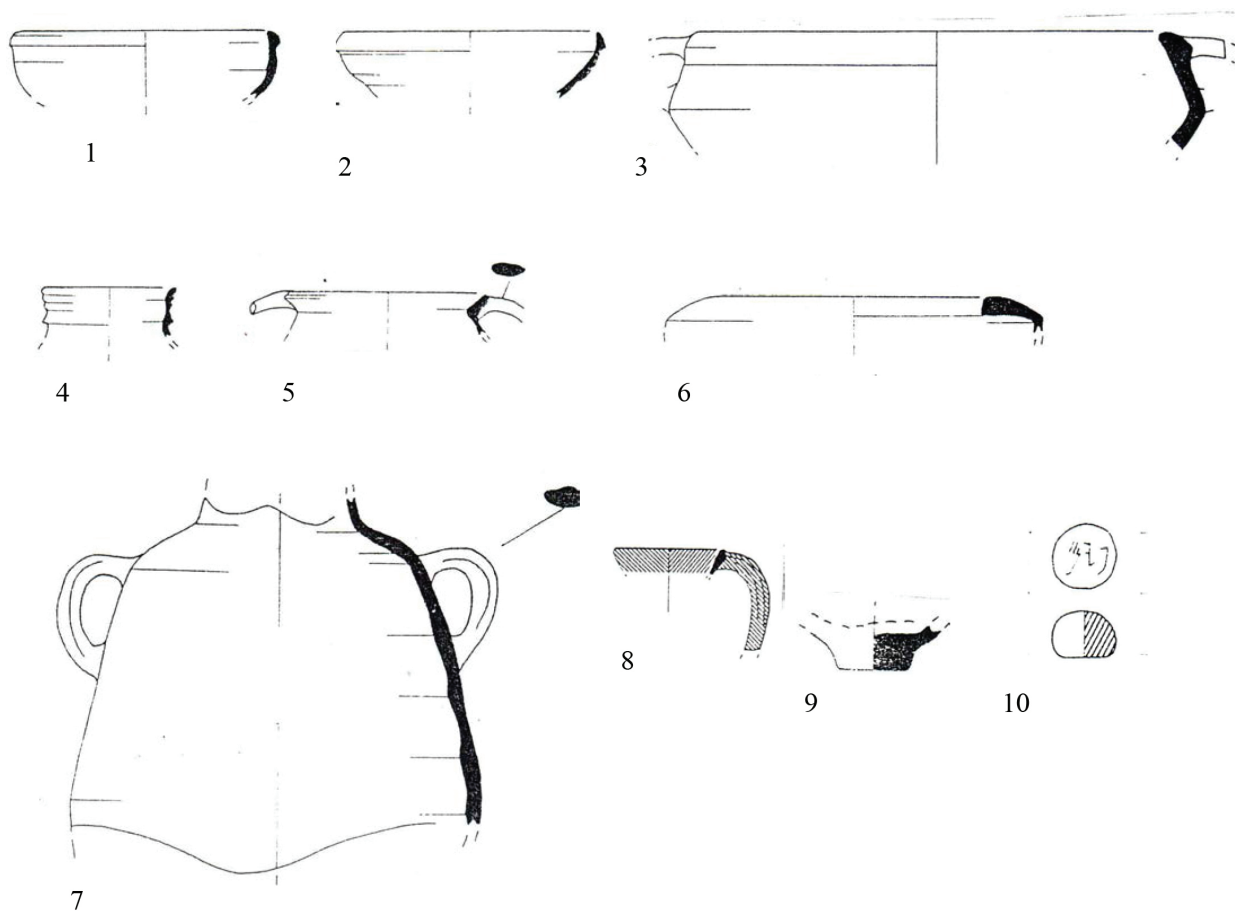
לוח 115: רכס מלחה, קנקנים מהיקב באתר 9

מס'	כלי	לוקוס/סל	תקופה	טיפוס	תיאור
1	קנקן	150/167			טין חום אדמדם מפולם לגס, גריסים לבנים, ליבה אפורה
2	קנקן	103/156	מאה 6-7		טין חום מפולם לדק, גריסים לבנים זעירים
3	קנקן	102/156	מאה 7-9		טין חום ורדרד מפולם לדק, גריסים לבנים זעירים ובודדים
4	קנקן	120/164	פרסית	K9	טין חום מפולם לדק, גריסים לבנים, חצצים חומים בודדים, ליבה אפורה

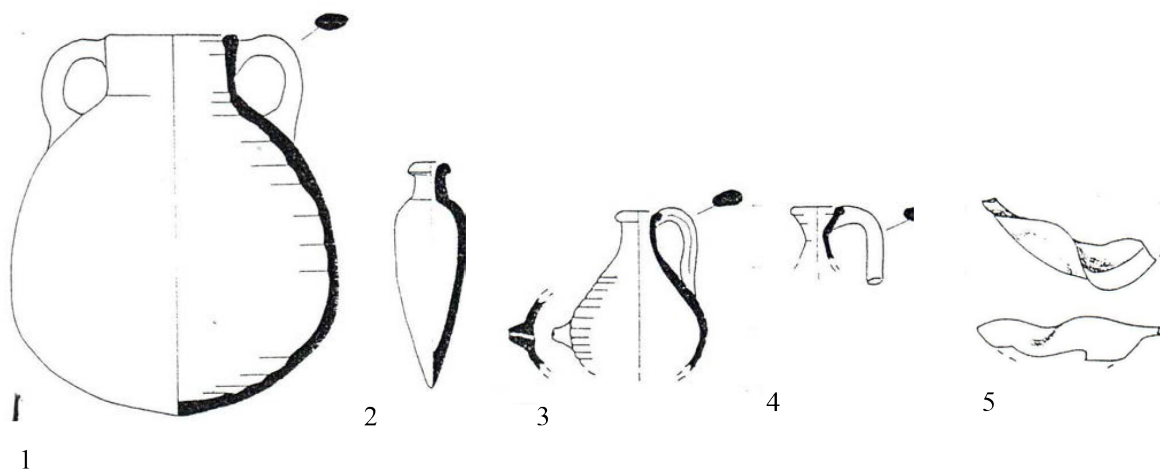
לוח 116: רכס מלחה, פכים וחפצים נוספים מהיקב באתר 9

מס'	כלי	לוקוס/סל	תקופה	טיפוס	תיאור
1	לגין	140א/172	מאה 7	JG5	טין חום כתום מפולם לדק, גריסים לבנים, חצצים לבנים
2	פך	152/172	מאה 7-8		טין חום בהיר מפולם לגס, גריסים לבנים, ליבה אפורה
3	פך	126/167	מאה 7-8		טין חום כתום מפולם לדק, גריסים לבנים, ליבה חומה אפורה
4	פך	150/167	מאה 7		טין חום מפולם לגס, גריסים לבנים, חצצים לבנים, ליבה אפורה
5	פך	101/154	רומי		
6	ידית עם טביעת אריה	131א/168	פרסית		טין חום מפולם לגס, גריסים לבנים ואפורים, חצצים אפורים, ליבה אפורה
7	פקק חרס	110/157			טין חום כתום מפולם לדק, גריסים לבנים זעירים, חצצים בודדים
8	כנ	130/167	מאה 7-9	ST2	טין חום כתום מפולם לדק, גריסים לבנים, ליבה אפורה

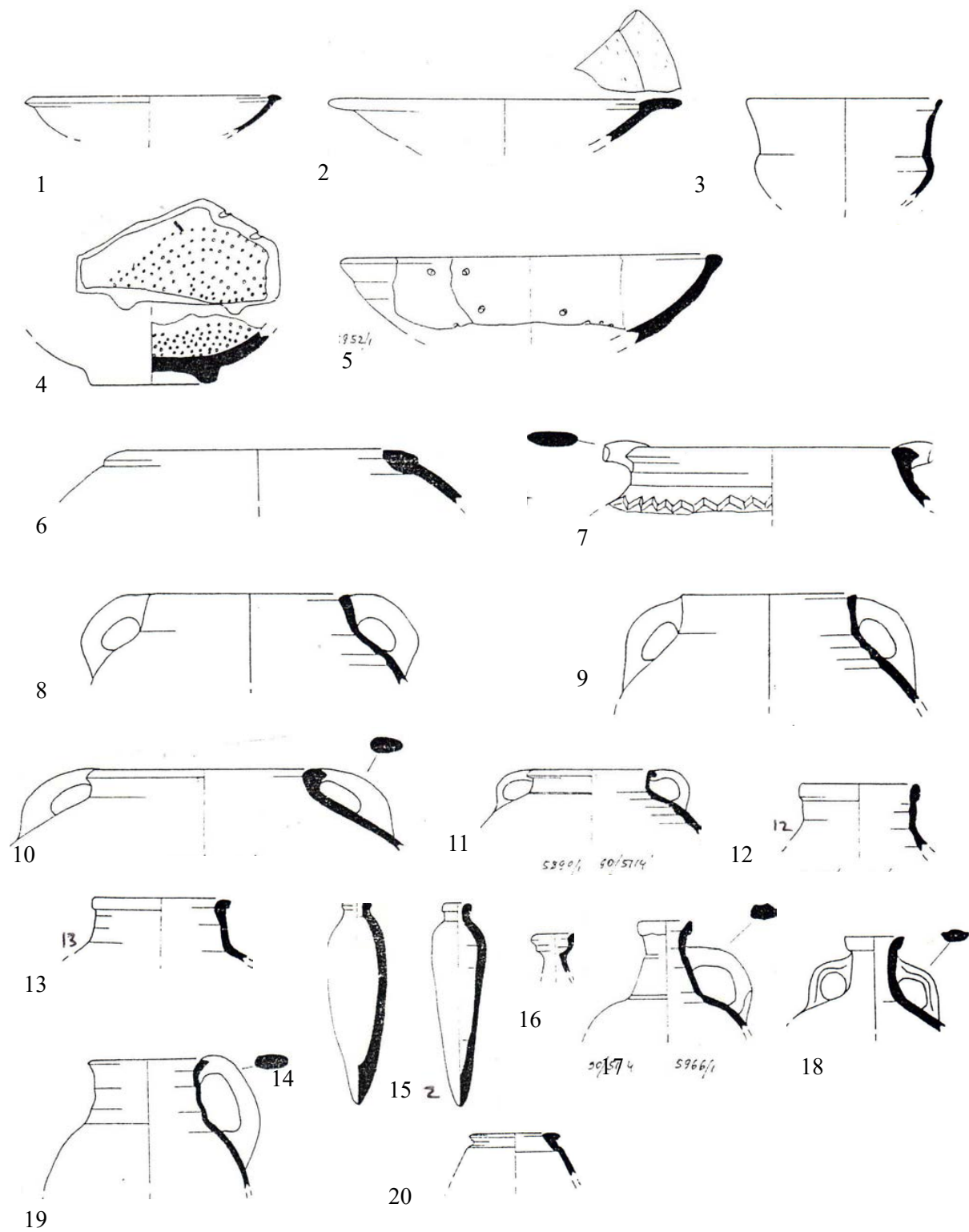
לוח 117: נחל זימרי (נדלמן), כלים מתקופת הברזל

No	Vessel	Reg. No.	Locus	Type	Description
1	Bowl	5992/4	5114	B7	Light reddish brown, tiny white grits, wheel burnish
2	Bowl	5885/2	5102	B7	Reddish yellow, Tiny white grits, wheel burnish
3	Krater	6326/6	5166	K1	
4	Cooking pot	6275/1	5166	CP2	
5	Cooking pot	5868/4	5110	CP1	
6	Jar	5885/1	5102	HMJ1	Pink, tiny and medium white grits
7	Jar	6330/2	5175	SJ2	Pink, tiny white grits
8	Jug	5290/2	5044	JG4	Red, slip, polish burnish
9	Lamp	5988/3	5044	L1	Reddish yellow, small and medium white grits
10	Weight	6322	5150	פימ	Limestone

לוח 118: נחל זימרי (נדלמן), כלים מהתקופה הפרסית מרצפות, מילוי

No.	Vessel	Reg. No.	Locus	Type	Description
1	Cooking pot	52318/5	5049	CP5	Red, tiny and small white and quartz grits
2	Juglet	6348	5179	JT7	Reddish yellow
3	Juglet	6347/1	5179	JT Misc.	Pale brown,
4	Juglet	6407/2	5188	JT8	Very pale brown
5	Lamp	6190/1	5141	L3	Light red

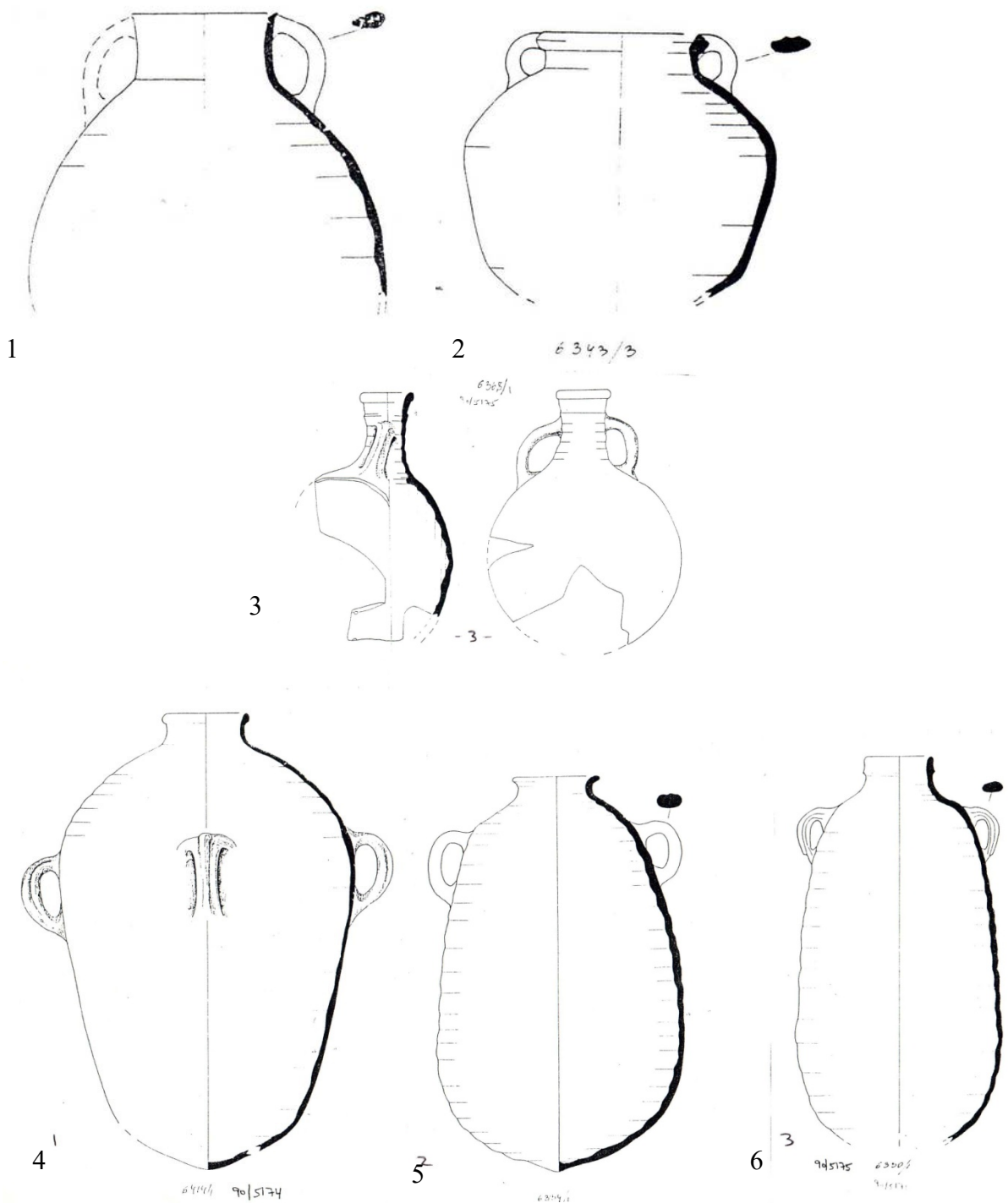

לווח 119: נחל זימרי (נדלמן), כלי חרס ממילויים בסוגר הצפוני (לוקוס 5068), וברמפה הנגשת אליה (לוקוסים 5110, 5114)

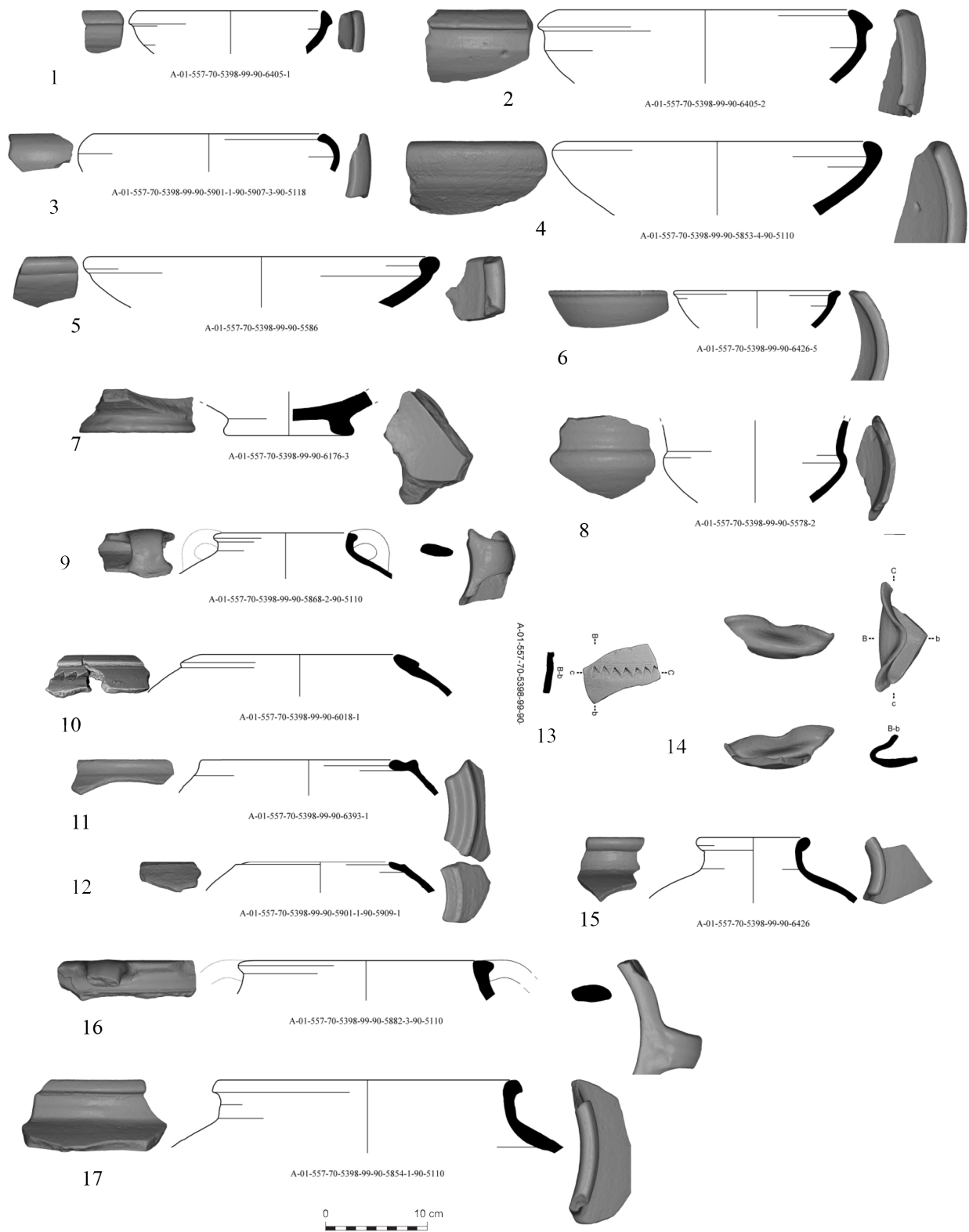
לוח 119: נחל זימרי (נדלמן), כלי חרס ממילויים בסוגר הצפוני (לוקוס 5068), וברמפה הנגשת אליה (לוקוסים 5114, 5110)

No.	Vessel	Reg. No.	Locus	Type	Description
1	Bowl	5994/3	5114	B29	Reddish yellow, clear wheel burnish
2	Bowl	5859/1	5110	Hell?	Light red, burnish
3	Bowl	5576/2	5068	B14	Light red, faint traces of slip and burnish
4	Bowl	5850/6	5110	B17	Pink, wedge decoration inside bowl
5	Bowl	5952/1	5114	B16	Pink
6	Krater	5997/3	5114	K7	Pink
7	Krater	6001/3	5114	K9	Reddish yellow, wedge decoration
8	Cooking pot	5948/1	5114	CP4	Light red, small quartz grits
9	Cooking pot	5957/3	5114	CP5	Light brown
10	(Krater)/ Cooking pot	5577/1	5068	CP4	Light red
11	Cp	5890/1	5114	CP5	Red
12	Jar	6002/1	5114	SJ6	Pink
13	Jar	5964/1	5114	SJ5	Pink
14	Juglet	5862	5110	JT7	Pink
15	Juglet	5915	5114	JT7	Light red
16	Juglet	5920/7	5114	JT8	Light red
17	Jug	5966/1	5114	JT8	Pink
18	Flask	5955/2	5114	F	Pink, Hell?
19	Jug	5570/6	5068	JG9	Pink
20	jar	5955/1	5114	HMJ?	Light gray (Bennett and Blakely 1989: 150: 44, Stratum Vd)

לוח 120: נחל זימרי (נדלמן), כלים מבור מים לוקוס 5174

No	Vessel	Reg. No.	Locus	Type	Description
1	Cooking pot	6368/4	5175	CP6 Per/Hell?	Brown
2	Cooking pot	6343/3	5174	CP5	Reddish brown
3	Flask	6368/1	5175	Hell	Pink
4	Jar	6414/1	5174	SJ5	Pink, coated the Persian period Tabun
5	Jar	6334/1	5174	SJ6	Pink
6	jar	6330/1	5175	Hashmonian	Pink

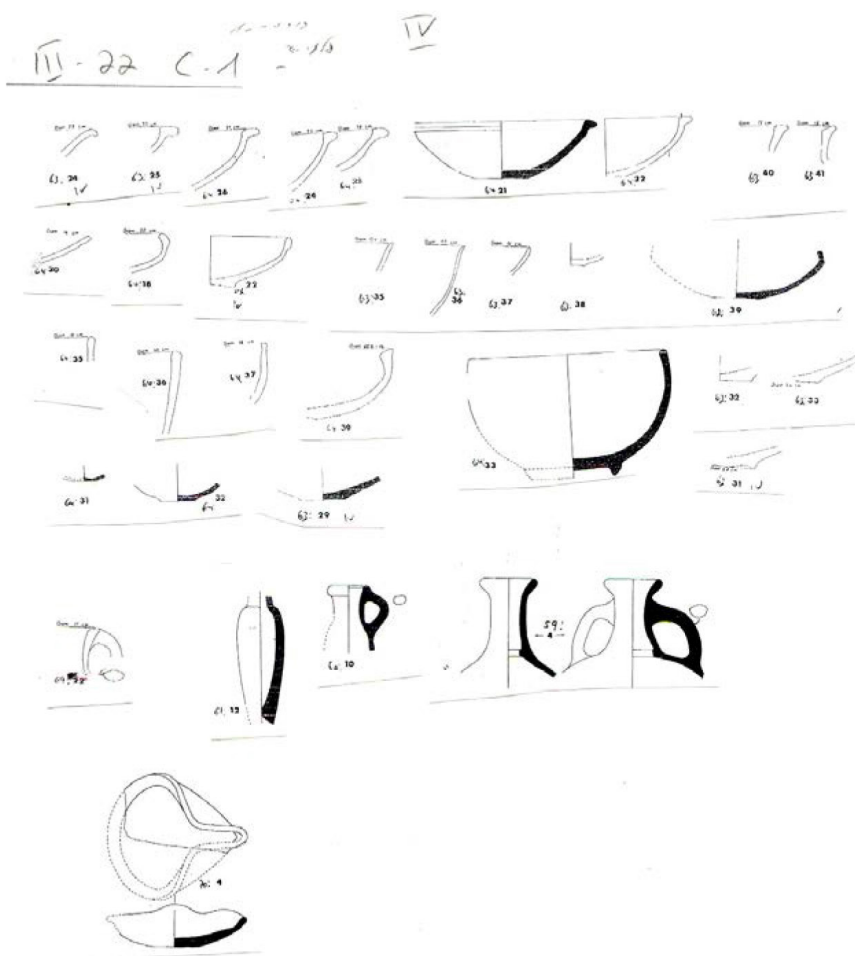
לוח 121: נחל זימרי (נדלמן), כלים נוספים מחפירת נדלמן

לוה 121: נחל זימרי (נדלמן), כלים נוספים מהפירת נדלמן

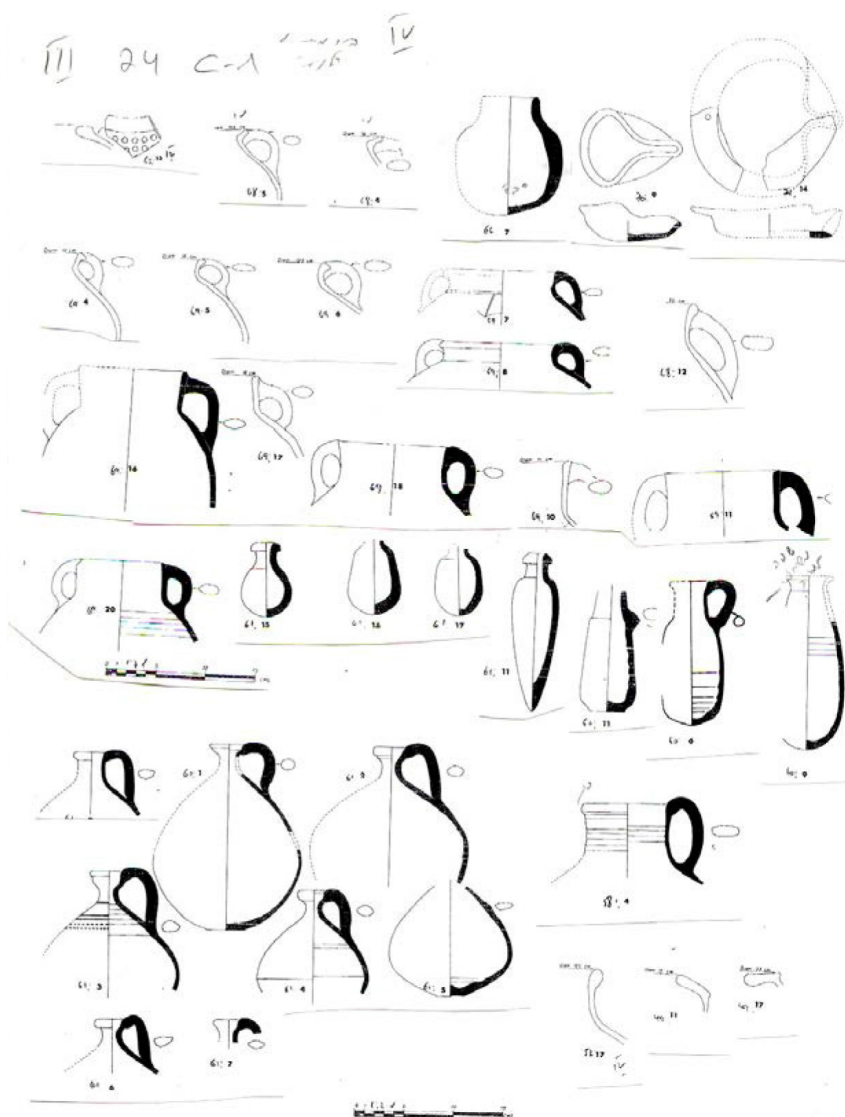
No.	Vessel	Reg. No.	Locus	Type	Description
1	Bowl	6405-1		B7	IA
2	Bowl	6405-2		B7	IA
3	Bowl	5907	5118	B31	Per
4	Bowl	5853-4	5118	B27	per?
5	Bowl	5586		B16?	Per
6	Bowl	6426/5		B29?	Per?
7	Krater	6176/3		K2?	Per?
8	Bowl	5578/2		B14	Per
9	Cp	5868/2	5118	CP4	
10	Jar/krater	6018/1		K7	Per, wedge decoration
11	Jar/krater	6393/1		K7	
12	Jar/krater	5901/1		K7	5909/1
13	Wedge	5586/4	5068		Part of krater
14	Lamp	6424/6		L3	
15	Jar	6426		SJ5	
16	Krater?	5882/3		K9	
17	Jar?	5854	5110	K9	

נספחים

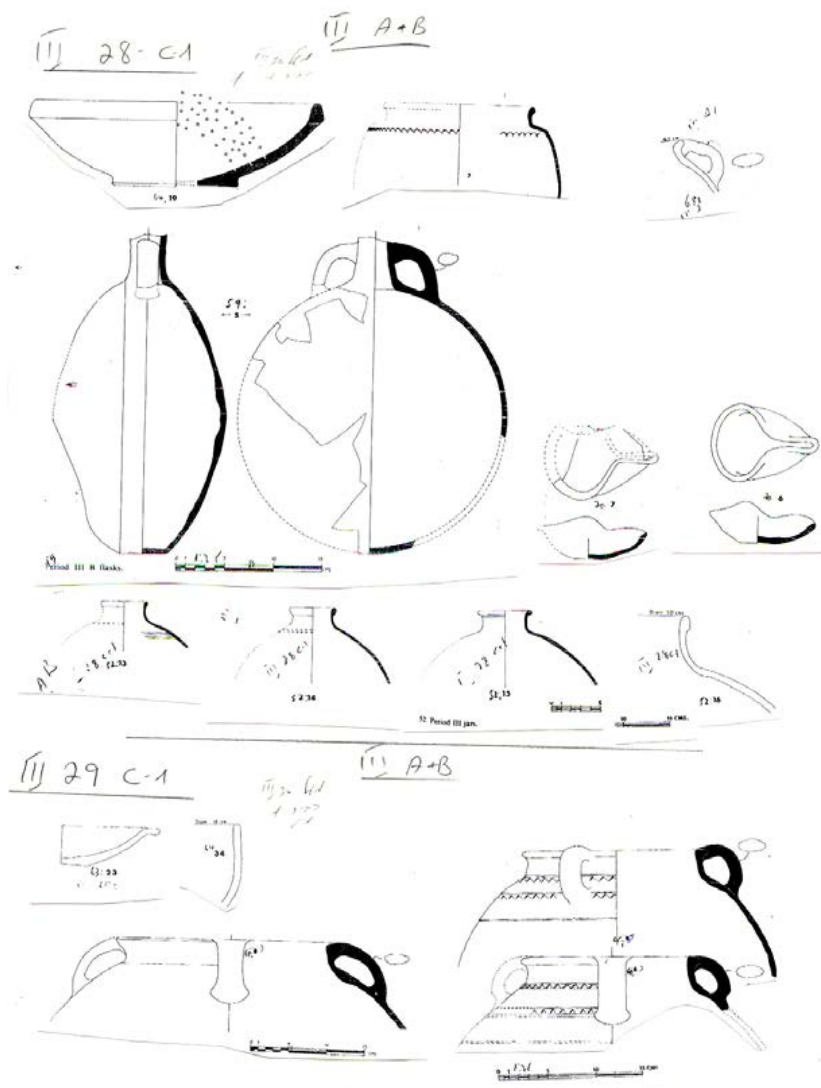
נספח 1- כלי החרס מתל אל-פול מבור המים וממכלולים נוספים

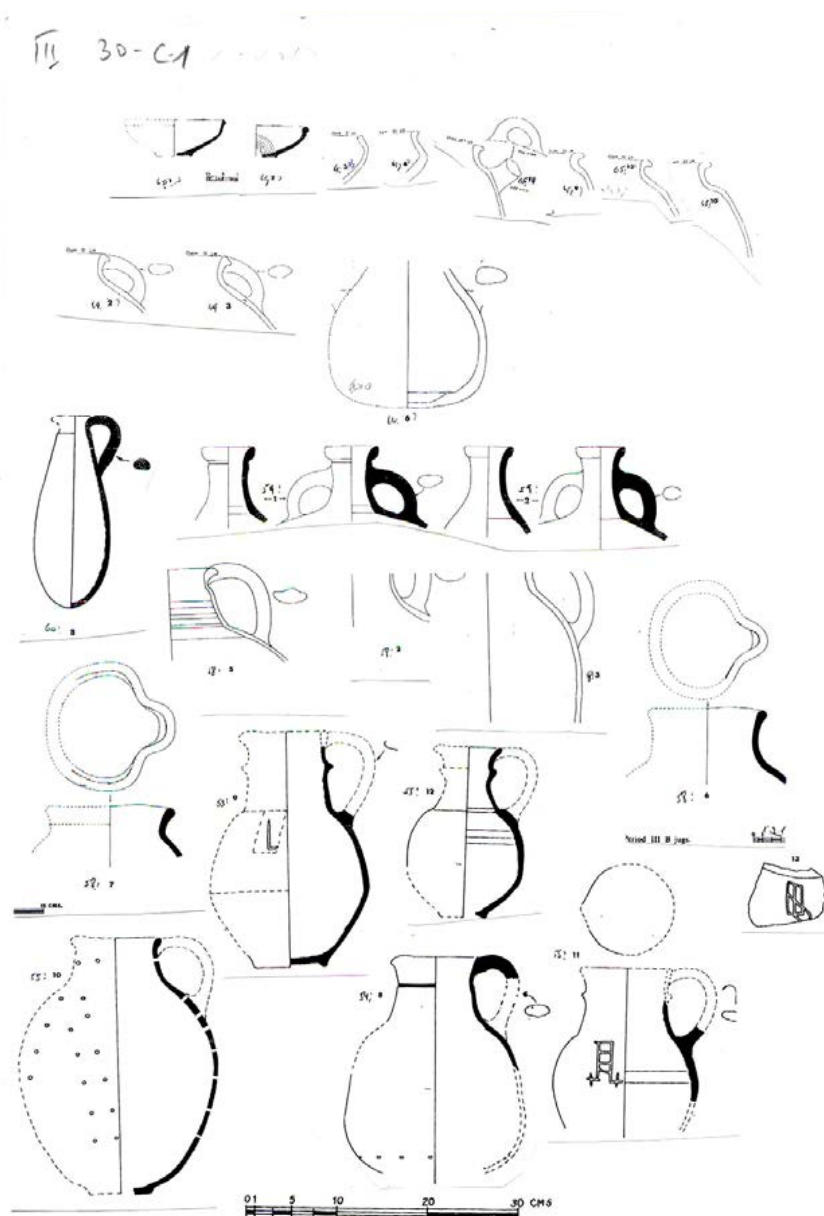
תל אל-פול, בור המים 1, הלוקוסים העליונים, לוקוס 22, שכבה IV (פרסית לפי לאפ) זה אינו לוקוס הומוגני והוא מכיל טיפוסים מהתקופה הפרסית וההלניסטית הקדומה.

תל אל-פול, בור המים 1, הלוקוסים העליונים, לוקוס 24, שכבה IV (פרסית לפי לאפ) טיפוסי כלים (בהתאמה לפרק ד'): L3, HMJ1, JT8, JT7, JT6, JT2, JT1, CP6, CP5, CP4, CP1. טווח הזמן של טיפוסי הכלים הוא החל משלהי תקופת הברזל והמאה ה' לפנה"ס עד לתקופה הפרסית המאוחרת.

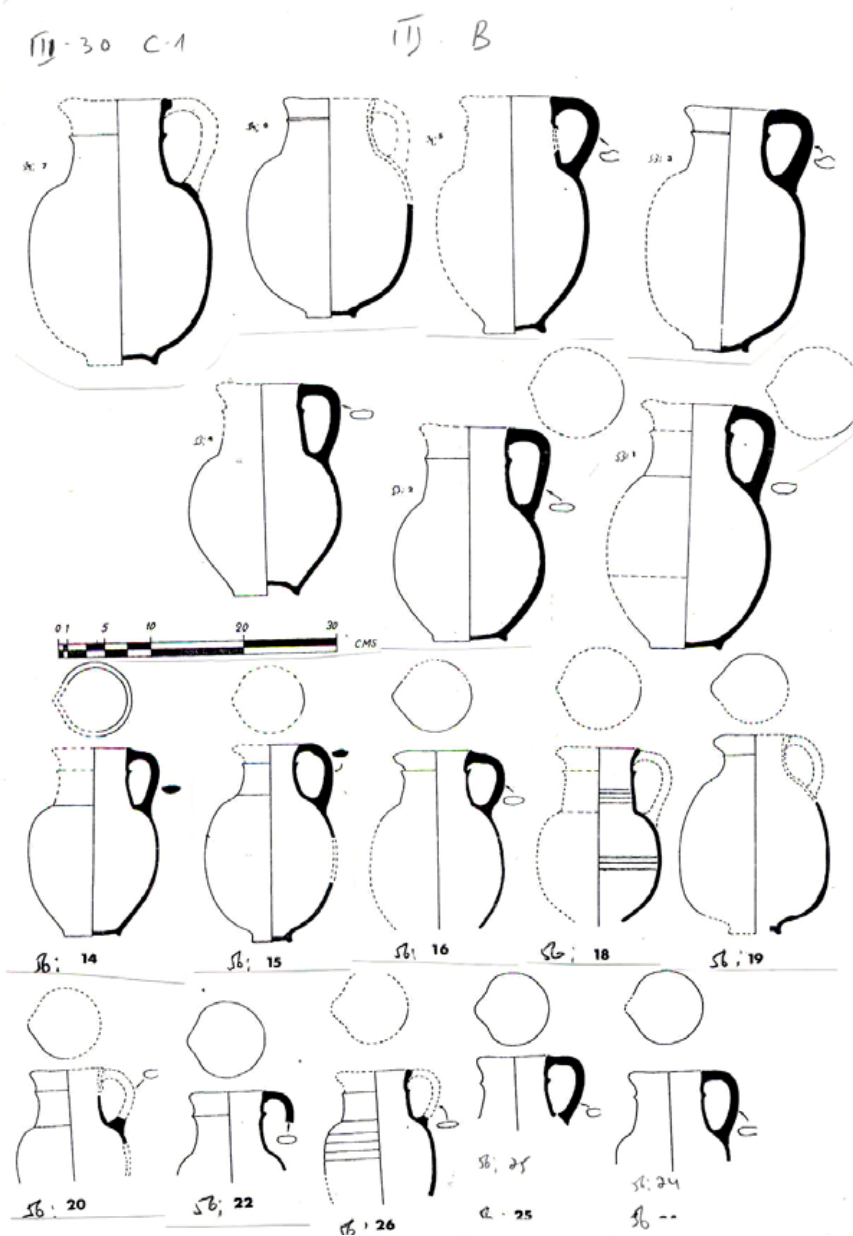

תל אל-פול, בור המים 1, לוקוסים 28, 29, שכבה IIIA-B (פרסית לפי לאפ) אלו לוקוסים מעל לוקוס 30 ומתחת ללוקוס 24 שהכיל בעיקר טיפוסים מהתקופה הפרסית. רוב טיפוסי הכלים בלוקוס זה הם פרסיים קדומים מהמאה ה' לפנה"ס כמו טיפוסי כלים, B17, K7, K9, CP1, F1.1, L3, SJ5, אך יחד איתם יש נר בעל פיה מקופלת ללא שפה וקערה בעלת שפת מדף רחבה שנראים הלניסטיים.

תל אל-פול, בור המים 1, לוקוס 30, שכבה III B (בבליית לפי לאפ)
 לוקוס 30 נמצא בתחתיתו של בור המים והכלים נמצאו בתוך שכבת הסילט שהורבדה כנראה בזמן השימוש בבור. בין
 טיפוסי הכלים: SJ6, SJ5, L1, F1.2, JT9, LG9, LG5, JG3, CP5, CP4, B7 והחלקים אופייניים יותר לתקופה הפרסית המאוחרת או ראשית התקופה ההלניסטית. אמנם רוב הטיפוסים
 יכולים להיחשב ככאלו של המאה ה' לפנה"ס, אך זה אינו מכלול הומוגני.

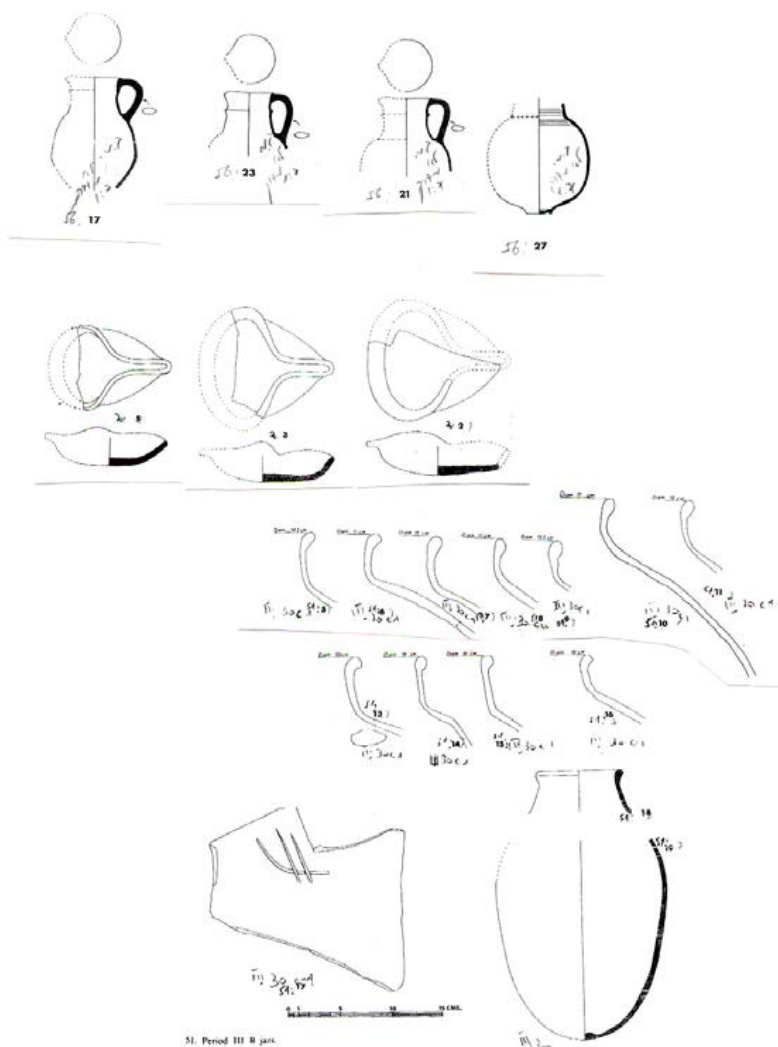

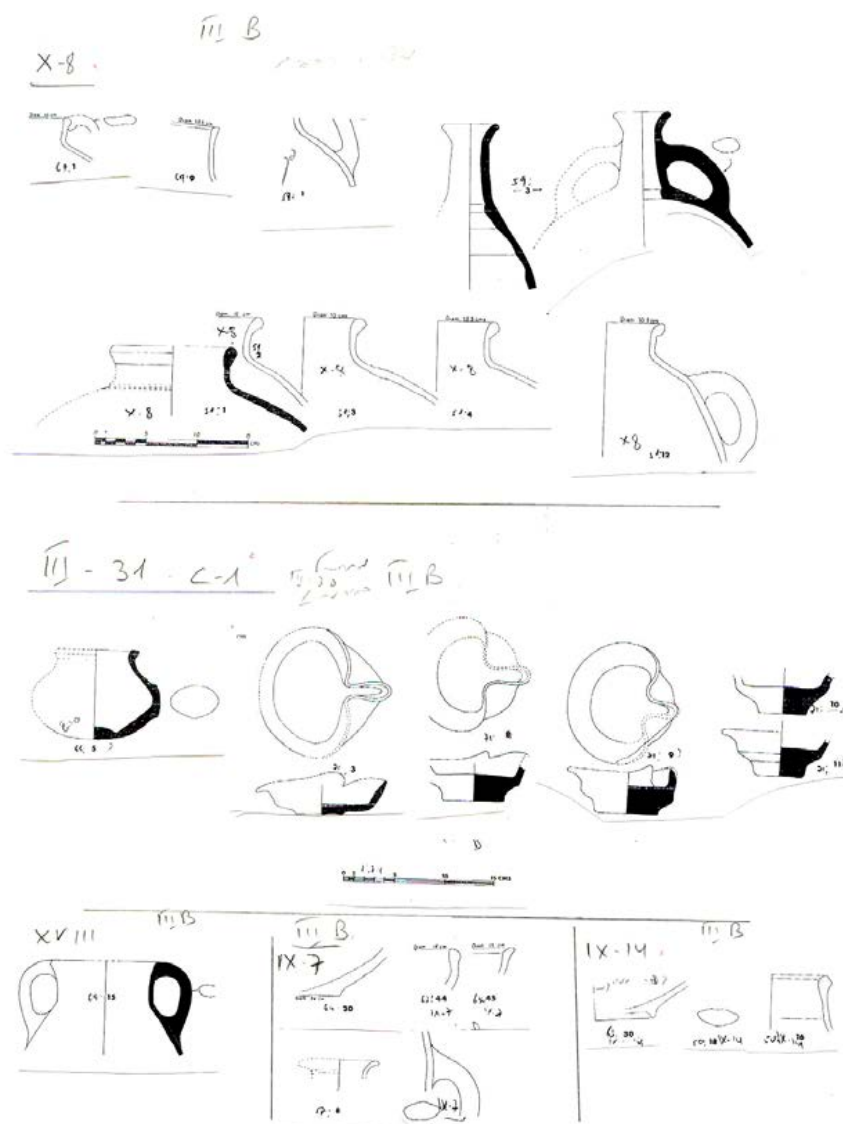
תל אל-פול, בור המים 1, לוקוס 30, שכבה IIIB (בבליית לפי לאפ) (המשך)

תל אל-פול C-1

תל אל-פול B

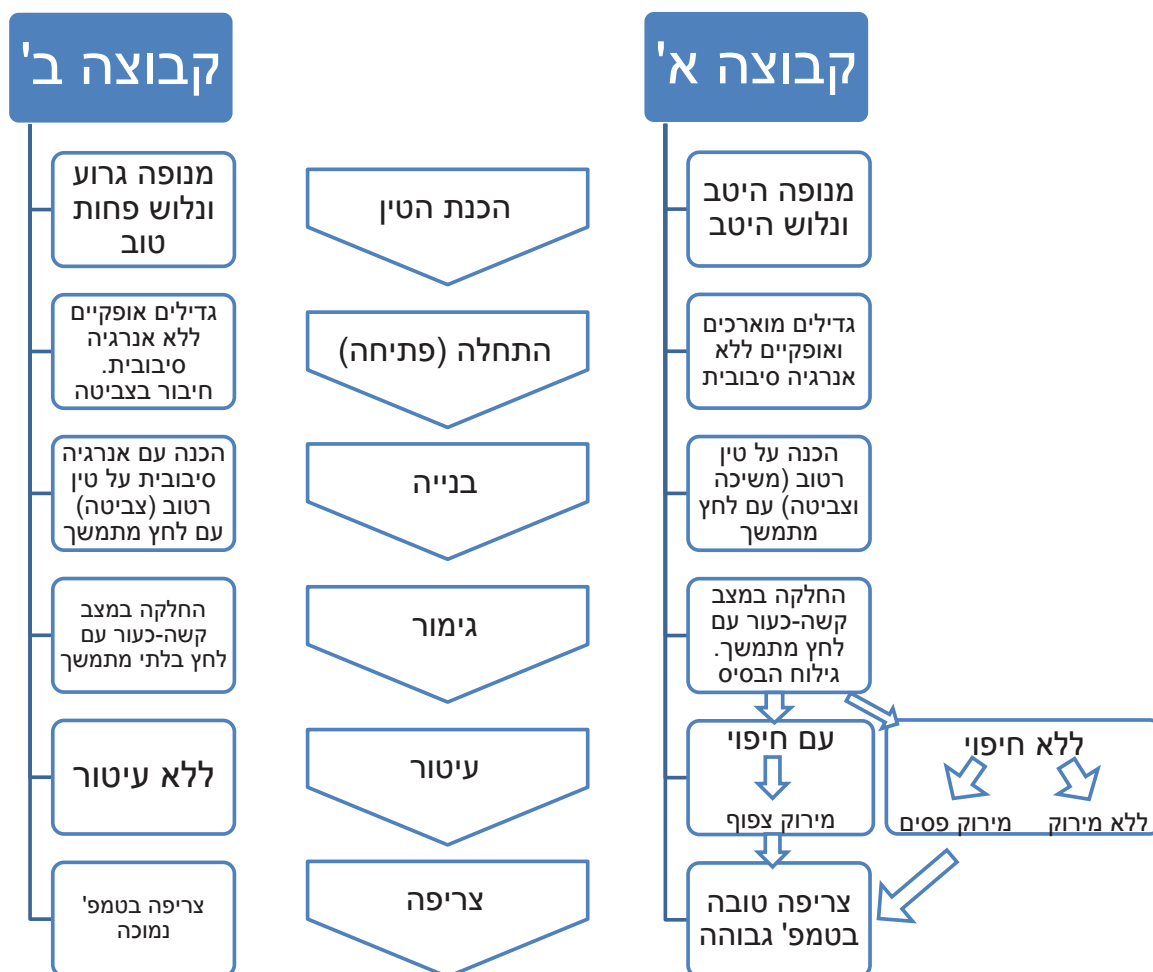
תל אל-פול, בור המים 1, לוקוס 30, שכבה IIIB (בבליית לפי לאפ) (המשך)

תל אל-פול, לוקוסים משכבה III B (בבליית לפי לאפ):
 לוקוס X-8 (מצבור החרסים הגדול) (הצפחת וחלק מהקנקנים נראים שייכים יותר למאות ה'-ד' לפנה"ס.
 בור המים 1, לוקוס 31, מתחת ללוקוס 30, (הנרות שייכים לתקופת הברזל II ב'-ג')
 X-7, 14. מבנה צפון מזרחי מעל שכבת האפר של שכבה III A (קשה להגדיר את טיפוסי הכלים)

נספח 2 – רמת רחל- תהליך הייצור של קערות

מספר כלים מלוקוסים 10215-10255 נבחנו בשיטת תהליך הייצור (Chaîne Opèrtoire)¹ כדי לעקוב אחר הבחירות הטכנולוגיות שנעשו בידי הקדרים וללמוד על ההבדלים בטכנולוגיות והטכניקות השונות בייצורם. הכלים מלוקוסים אלו הם מהצטברות כלים חתומים מתחתית תעלה 4 כשמעליהם שפכי המילוי שכיסו את האתר (וראו פרק ב'). במכלול היו הטיפוסים הנפוצים של שלהי תקופת הברזל יחד עם טיפוסים שלא היו מוכרים בתקופה זו (וראו לוחות 18-20). נצפו שתי קבוצות טכנולוגיות שונות

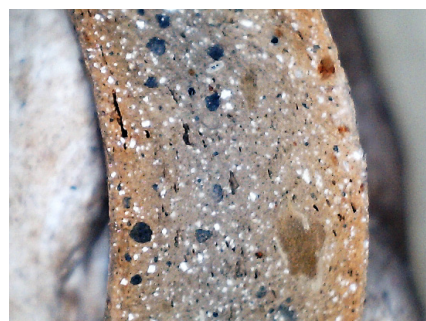
1 הבדיקה נעשתה במסגרת עבודת גמר לקורס שהעבירה הגב' רו וולנטיין באוניברסיטה העברית בירושלים. שותפות נוספות בקבוצת המחקר היו גם דבי סנדהאוס נדיה גנחט, ואפרת בוצר. דבי סנדהאוס כתבה והגישה את מצגת עבודת הסיכום. בנספח זה מובאות עיקר התובנות לגבי תהליך הייצור.

תהליך הכנת הטיין: נצפו שלושה סוגי טיין. על סמך בדיקות פטרוגרפיות (וראו פרק ה') שנעשו לטיפוסי כלים דומים ובחינה תחת מיקרוסקופ

טיין שמקורו קרקע
טרה-רוסה ורנדזינה (קערה 447/1)

טיין שמקורו בחוואר מוצא
עם חול דולומיטי (קערה 403/1)

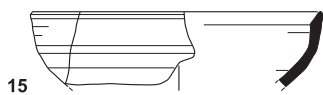
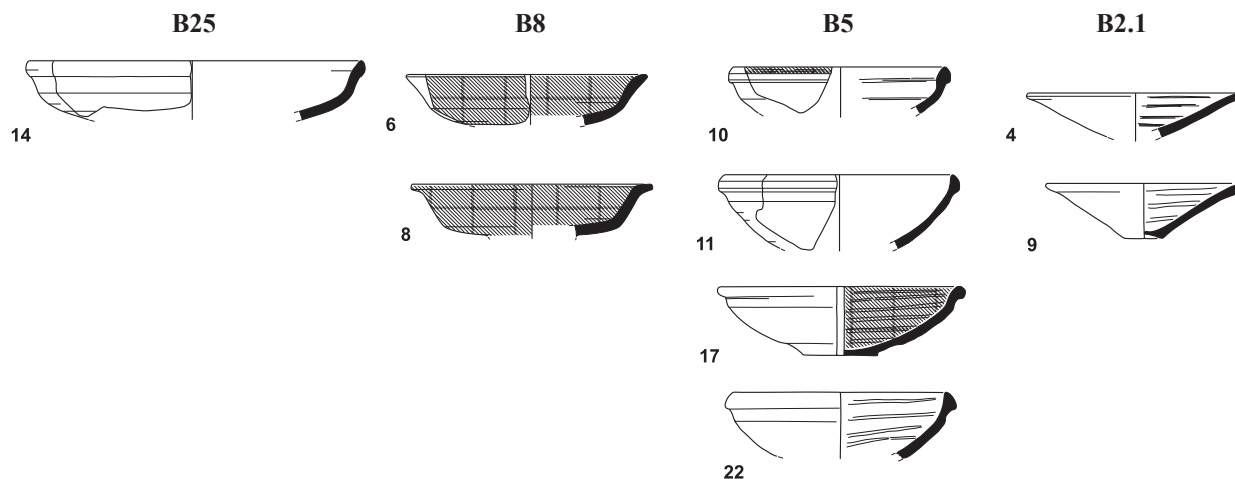
טיין שמקורו לא נבדק
קערה (419/6) מוצא?

כלים שנבדקו מקבוצה א':

- קערה 403/1 לוקוס 10215, טיפוס B25, לוח 18: 14
- קערה 419/4 לוקוס 10215, טיפוס B2.1, לוח 18: 4
- קערה 1970/8 לוקוס 10255, טיפוס B2.1, לוח 19: 9
- קערה 356/1 לוקוס 10215, טיפוס B8, לוח 18: 6
- קערה 401/2 לוקוס 10215, טיפוס B8, לוח 18: 8
- קערה 419/2 לוקוס 10215, טיפוס B5, לוח 18: 10
- קערה 447/1 לוקוס 10215, טיפוס B5, לוח 18: 11
- קערה 1993/10 לוקוס 10255, טיפוס B5, לוח 19: 21
- קערה 1970/7 לוקוס 10255, טיפוס B5, לוח 19: 22

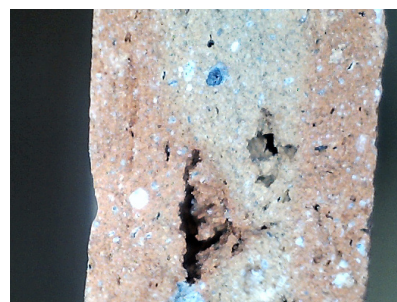
כלים שנבדקו מקבוצה א': ריכוז לפי טיפוסים:

כלי שנבדקו מקבוצה ב': קערה 419/6 טיפוס B18, לוח 18:15

קבוצה א' – עדויות לתהליך הייצור:

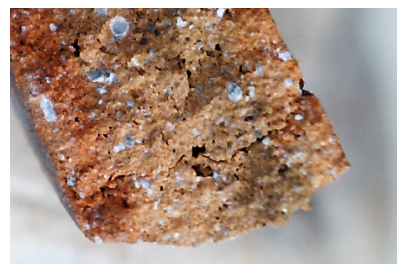
הכנה: ללא אנרגיה סיבובית:
גדילים נטויים ואופקיים
חללים אלכסוניים ואופקיים

ניתן להבחין בחיבור בין גדילים בצד החיצוני

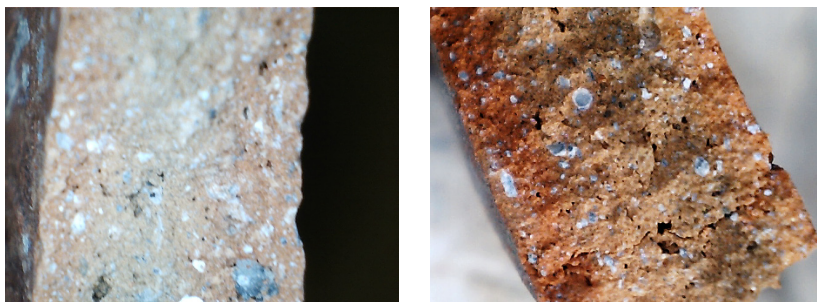

ובחלק

התחלה: עם אנרגיה סיבובית.
דרך מיקרוסקופ: עדות ללחץ בדגם החללים וסידור החסמים

ייצור: עם אנרגיה סיבובית, איחוי הגדילים על אבניים בטין לח.
נראים בעין: קווים דקים אופקיים ומתמשכים והשקעה של החסמים בטין סימני טביעת אצבע שלא טושטשו

חיבור הבסיס לגוף: דרך המיקרוסקופ: יישור החללים והחסמים

הכנת השפה: בקערה
עם השפה המקופלת החוצה:
דרך מיקרוסקופ: כיוון בועות/חללים וחסמים, כיוון הקיפול

גימור: בשלב קשה-כעור
נראה בעין: קרצוף סמוך לבסיס, סימנים אופקיים גסים והסרה של חסמים
ניתוק חבל בבסיס

עיטור: חיפוי נצפה על קערה מזווה (מטיפוס B8)
על קערה זו נוסף מירוק אבניים צפוף בפנים ובחוץ

מירוק פסים על האבניים נצפה על הקערות האחרות (מטיפוסים 2.1, B5), בפנים ועל השפה מבחוץ, או גם בחוץ

קבוצה ב'

הכנת הטיין: בעין: חסמים לא ממוינים היטב
לישה גרועה, מקור טיין שונה מקבוצה א'
במיקרוסקופ: חללים גדולים לא סדירים
אין דגם בועות מסודר.

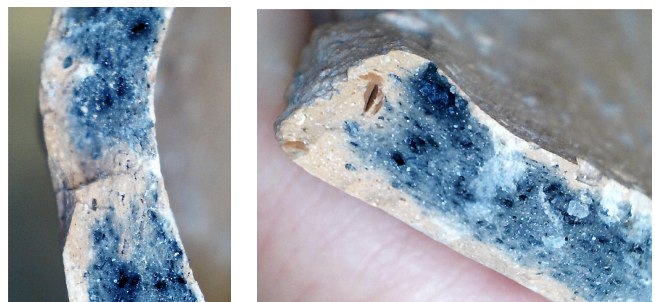

התחלה: ללא אנרגיה סיבובית עם גדילים אופקיים, חיבור בצביטה בעין: שבר לרוחב הכלי בנקודת חיבור בין גדילים.

במיקרוסקופ: צבעי צריפה שונים בין הגדילים

בנייה: איחוי גדילים על אובניים בטין לח דרך המיקרוסקופ: לחץ לא אחיד מפני שאין אחדות וסדר בחללים

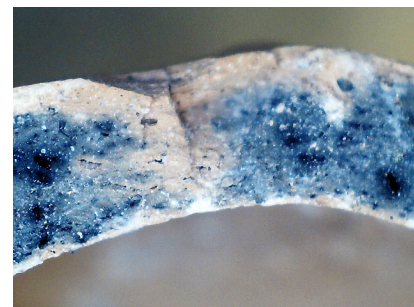
החיבור בין הגדילים הוא אופקי החיבור חלש דופן הכלי אינה אחידה בעובייה

גימור: החלקה עם לחץ לא אחיד בשלב קשה-כעור
(בעין: דגם לא אחיד של קווים ובלוטות, פני שטח לא חלקים וחללים שנוצרו מהסרה של חסמים

תהליך צריפה: צריפה חלשה, בטמפרטורה נמוכה
(בעין: ליבה שחורה ועבה, צבע שונה וסידוק במקום החיבור בין הגדילים)

מסקנות: במכלול נצפו שני תהליכי ייצור שונים

תהליך הייצור הראשון כלל מספר טיפוסים כלים (B25, B8, B5, B2.1) שנעשו באותה הטכניקה בשני סוגי טי: טרה רוסה – רנדזינה (B8, B5, B2.1) וחואר מוצא (B25). ובהבדלים בצורה ובגימור (קערות שטוחות, מזוות, מעוגלות עם שפה מקופלת) שהם תוצאה של פונקציות/תפקידים שונים לכל סוג קערה.

תהליך הייצור השני היה שונה בכל שלבי הייצור החל מאופן חיבור הגדילים, הבנייה והצריפה.

נספח 3: רמת רחל*

3.1 טבלת הלוקוסים מהם התחברו שברים בריבועים D87-D86, בשטח D3, לוקוס סופי 12116

Type	Basket No.	Loci	Description + Joint Basket
B	1511	12101-12144	Flat base 1705
B9	1570	12101-12116- 12140	Flat rim, 1862 12140 1581
B9	1604	12105-12119-12123	Rim 1624 , 1599
B9	1618	12116-12107-12103	1555 , 1543
B7	1643	12129-12103	Rim 1534
B7	1643	12129-12131-12130	1646,1654, complete
B7	1654	12131- 12116	Rim & handle, 1589, 1654
B8	1688	12140-12116	1581,
JT	1511	12101-12103	Body sherd, 1613
St1	1511	12101-12103	1534
Cp1.2	1575	12102-12101	Rim & handle, 1570
Hm1	1575	12102-12101	Upper part, 12101
St1	1534	12102-12103-12113-12116	1562 ,1600 , 1534
St2	1513	12102-12101	1511,
Cp1.1	1514	12103-12103	Rim , 1543
Jr2	1514	12103-12140	1863, 1678, 1529, rim
Jr2	1543	12103-12116	1607, rim
Cp2	1570	12107-12116	Rim & handle , 1581,
Hm1.3	1562	12113-12102	Thin un-tapering Rim, 1575
Jg	1607	12116-12103	1514, 1529
Jg1	1624	12123-12134	1662, sherd
St1	1643	12129-12130	1646
St1	1646	12130-12131	1654
K1	1678	12140-12105	Rim, 12105
K3	1862	12140-12103	Tapering rim, 1569
St1	1688	12144-12103	1543
Cp2	1721	12148-12101	Rim & handle ,1511
HMJ1	1709	12148-12101-12103-12105-12149	Rim and body 1511 , 1514 1522
HMJ3	1739	12148-12144	Thin un-tapering Rim, 1739
K1	1739	12148-12144	Base, 1709
K4	1724	12153-12116	Tapering rim

* טיפוסים הכלים מופיעים בהתאמה למה שפורסם בעבודת המוסמך (פרויד 2011)

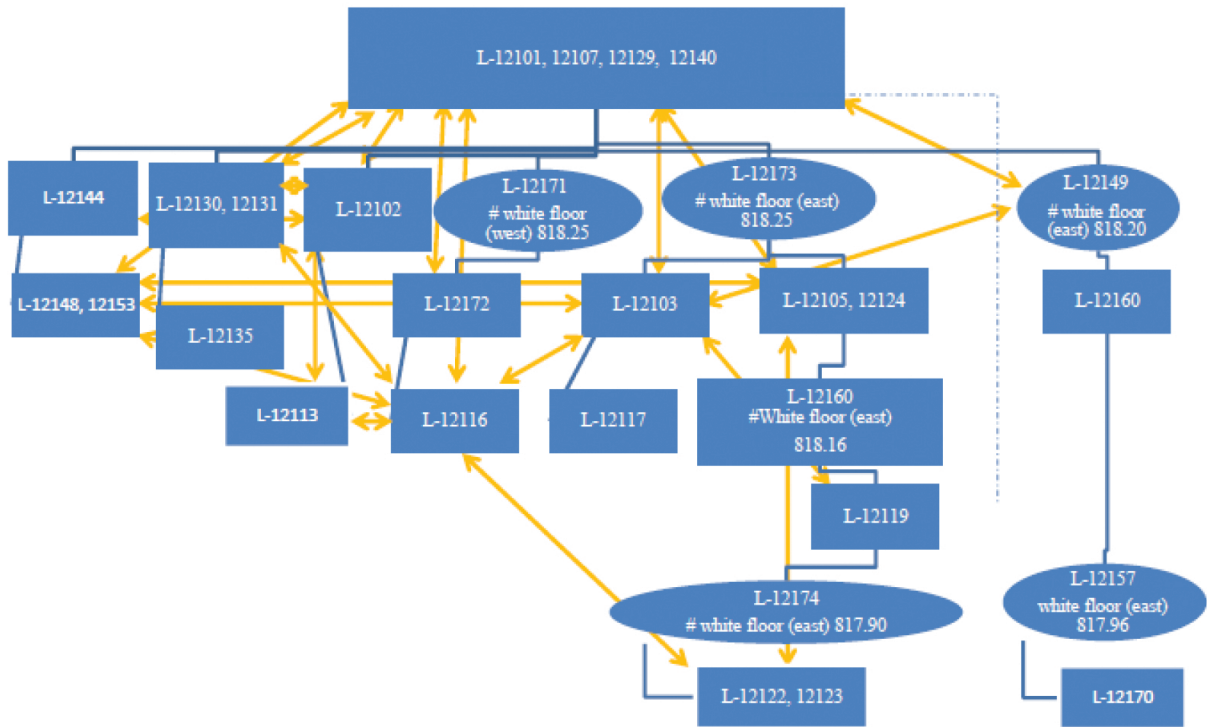
3.2 התפלגות טיפוסי קערות בריבועים D87-D86

locus/type B1	B2.1	B2.2	B3	B4	B5	B6	B7	B8	B9	B10	CH	fla	t	K1	K2	K3	K4	K6	
12101	1	1					7		1	2		4	2						18
12102		1					3		3			1	6						14
12103		4		2	1	1	12	2	3	15	1	4	4						49
12105		7	2	1		1	11	2	5	5		4	6				1		45
12107							1			2									3
12112-3			1										1						2
12116		6		4			10		7	7		2	2						38
12117	1	1					1			3		1							7
12119													2						2
12122	1						2		1	1		1							6
12125							4												4
12130			1				2		1	1			2						7
12134			2				2												4
12139							1												1
12140	1	1		2			14	1		2	1	3	8			1			34
12141		2					1												3
12144							3			1		1	6	1					12
12148	1	3					10		2	2	1	1	7					1	28
12149	1	2																	3
12150																			
12152			1				4												5
12153													1				1		2
12155													1						1
12157	2			1			7		1	3	1								15
12158							1						1						2
12160				1															1
12170			4				9		3	4		3							23
12171						1													329
12173	1					1	1		1										

התפלגות טיפוסי שאר הכלים בריבועים D87-D86

LOCUS	CP1.1	CP1.2	CP2	CP3	JG1	JG3	JG4	JR1	JR2	JT	HM	HM1	ST1	L1	L2	JG	FL	PH	
12101			3			1	3	1		1			4				3		16
12102	2	2	1					1	1		2	4	3	1					17
12103			5			1	5	2	4	3	1		4	7	1		1	1	35
12104	1	1		3	1		4				1	2	2	4					19
12107			1					1					50						52
12113			1										1						2
12116	2	1	3	1	1		3	8		4			10	1					34
12117-8			1	1				1		1				1					5
12119								1					1						2
12122								1		1			1						3
12123-4			1		1		1						1						4
12129								3					3						6
12130								3	1				1						5
12131					3		2				1		2						8
12132	1																		1
12134-5	1			1									2						4
12139														1					1
12140	1		2		1		1		1	3			2	3					14
12144					3		4	1	2	1		1	3	2				1	18
12147								1		1									2
12148			5		7		2	8		2	1		4	1					30
12149			1										1						2
12152								1					1						2
12153			1		1						1	1	3						7
12157							1	3	1				1						6
12158					1			1					1						3
12160-2					1							1	1						3
12170							1						1						2
12173				1			1						1						2
	8	4	25	7	20	2	28	37	10	17	7	10	102	21	1	3	302		

3.3 חיבורי חרסים בלוקסים השונים בלוקוס סופי 12116

נספח 4

פסגת עיר דוד: טיפוסי כלים משכבה 9/10 בהשוואה לשלבים 10-1 ו 10-2 מתקופת הברזל ושלבים 9-8 עד 9-5 מהתקופה הפרסית הקדומה

9 שכבה**** 9-8 - 9-5	10 שכבה***		9/10 שכבה**			טיפוסי כלים*	
	10-1	10-2	Total 9/10	9/10-3	9/10-2		9/10-1
-	+	+	20	13	5	2	B2
-	בודדות		10	4	6		B22
+	+	+	162	96	42	24	B5
+	בודדות		15	9	5	1	B25
+	+	+	22	16	4	2	B7
	+	+	30	18	7	5	B9
+		-	15	8	5	2	B29
?	+	+	4	2	1	1	B10-B12
-	-	-	9	6	2	1	B13
+	בודדות	-	14	7	5	2	B18
+	-	-	2	1		1	B14
?	-	-	5	4		1	B15.2
?	+	+	37	15	13	9	B26
+	בודדות	בודדת?	5	5			B27-B28
-	+	+	10	9	1		K1
+	+		4	3		1	K1.1
-		+	4	3		1	K3
	+	+	12	7	3	2	K8
+			2	1	1		K9
+	+	+	41	25	9	7	CP1
-	+	+	5	4		1	CP2
-	+	+	4	3	1		CP3
?	+	+	11	10	1		JG1
			1	1			JG3
	בודדים	בודד		1	2		JG7
			4	4			JG9
	+	+	4	3		1	JG4
+	+	+	38	19	16	3	JG8
+			17	10	7		JG9
+	+		16	13	3		JT2
	+	+	6	3	2	1	JT4
	-	+	-	2			P1
-			2	1		1	P2
	+	+	64	40	14	10	HMJ1
+	+	+	8	5	3		HMJ2
	+	+	6	3	3		HMJ4
	+	+	2	1	1		HMJ6
	+	+	6	3	2	1	ST1
							SJ1

9****שכבה 9 9-8 - 9-5	10****שכבה 10		9/10****שכבה 9/10			טיפוסי כלים*	
	10-1	10-2	Total 9/10	9/10-3	9/10-2		9/10-1
						SJ2	
+	בוודים		16	10	3	3	SJ5
+			23	18	3	2	SJ6
	בוודים	-	5	3	2		L3
			25	16	5	4	Misc.
			694	431	173	90	Total

* טיפוסי כלים כפי שמוגדרים בפרק ג'
 ** הנתונים בטבלה כוללים את סה"כ השברים שנבדקו (כ 700) מהם רק כ 250 מצוירים בלוחות.
 *** הנתונים נלקחו מהפרסום בדוח החפירה (Yezerky and Mazar 2015: Tables 5.1, 5.2) ומתוך חומר נוסף משכבה זו שלא פורסם ונבדק במחסני רשות העתיקות (מסד הנתונים עמד על 2863 מתוכם רק 231 מצוירים בדוח).
 **** הנתונים נלקחו מדוח החפירה (Shalev 2015) בעיקר מהשלבים התחתונים. מספר השברים שהיווה את בסיס הנתונים לא צוין בדוח.

Tel Aviv University

The Lester and Sally Entin Faculty of Humanities

The Chaim Rosenberg School of Jewish Studies

The Jacob M. Alkove Department of Archaeology and Ancient Near Eastern Cultures

Judahite Pottery in the Transitional Phase between the Iron Age and the Persian Period: Jerusalem and Its Environs

Thesis Submitted for the Degree of Doctor of Philosophy

by: **Liora Freud**

Under the Supervision of: Prof. Oded Lipschits

Submitted to the Senate of Tel Aviv University

February 2018

Abstract

Judahite Pottery in the Transitional Phase between the Iron Age and Persian Period: Jerusalem and Its Environs

The purpose of this study is to enhance the definition of the typical Judahite pottery assemblage during the Babylonian period. The Babylonian period was short-lived (586–534 BCE); it was followed by the Persian period, after which there were no known destructions for a long period. This phase, therefore, could not be singled out in the course of archaeological excavations, and the period is primarily known from burial contexts, such as the burial repository at Ketef Hinnom and a burial cave at 'Alamit.

The introductory chapter of this dissertation (Chapter 1) presents the geographical backdrop of the region and the historical setting of the period. Special focus is accorded the biblical depictions in the Books of Kings and Jeremiah regarding the Babylonian siege of Jerusalem and exile of its population, and the later Books of Ezra and Nehemiah that deal with the return of the exiles to Zion. A review of the archaeological research and the study of pottery in Jerusalem and its environs are presented.

The data published from the numerous excavations conducted previously in the Benjamin Region in order to identify pottery assemblages from the Babylonian period, such as Tel en-Nasbeh, Gibeon and Tel el-Full, is unreliable. At the time of these publications, knowledge was lacking with regard to the typological division of the pottery both within the time span of the Iron II, and between the Persian and Early Hellenistic periods. The excavation and documentation methods of these excavations preclude a stratigraphical reassessment of the materials.

Since traditional typology has failed in identifying pottery assemblages that belong to short transitional periods lacking in destruction phases, I utilize studies and methodologies from the fields of anthropology and ethno-archaeology such as the *chaine opératoire* and the *longue durée* to understand social processes that Judahite society went through during the transition between the Iron Age and the Persian period.

Research of Persian period pottery has not progressed much since Stern's 1973 study. Like other scholars, Stern did not acknowledge the Babylonian period as an identifiable period; he did,

however, realize that the pottery types of the Early Persian period were made by the Iron Age pottery tradition. As a result, when pottery was attributed to the sixth century BCE, he identified it as either late Iron Age or early Persian period. In terms of pottery, scholars have found it problematic to free themselves from the “empty land” myth, and it is only in the Benjamin Region, to which historical evidence attributes settlement continuity, that they have dared to define finds as from the sixth century BCE.

The numerous surveys and excavations carried out over the past few years demonstrate that in the Iron IIB Jerusalem expanded beyond the Western Hill. The rural area exhibits a substantial rise in the number of settlements during the Iron IIC, and a considerable decline during the Persian period. In recent years scholars have begun to accept the assumption that the rural hinterland of Jerusalem prevailed during the sixth century BCE: if a site produces remains from both the Iron IIC and the Persian period, it is likely that this indicates settlement continuity. And yet, “Babylonian” pottery is unknown and undistinguishable from late Iron Age or early Persian period assemblages. Chapter 2 refers to well stratified pottery assemblages found at the Renewed Excavations at Ramat Raḥel, as well as at additional excavations in Jerusalem and its environs. These excavation sites provide a wide representation of settlement types. My work relies primarily on the administrative center at Ramat Raḥel. The architectural structures that I have chosen to present from the site are: the fill excavated under the white floor in the main courtyard, which represents the foundation phase of the site; a pit dug into the white floor; a room with a floor bedding made of holemouth jars; sealed loci in the garden soil and channels; the Babylonian-Persian pit; and the Persian building from the third construction phase, which contained the last assemblage sealed prior to the deliberate destruction of the site.

Other sites include: Beit Hakerem (Jerusalem) in which a structure, probably part of a late Iron Age settlement, was found; layered dumps abutting the stepped stone structure at the Summit of the City of David, that provide information regarding the pottery in sixth century BCE Jerusalem; the village of Kh. Er-Ras, consisting of a number of adjacent structures, which is important given the settlement continuity between the Iron Age and Persian period, and also allows for correlation between pottery from previous excavations at the site and pottery found in the renewed excavation;

two structures with adjacent installations at Har Homa; an Iron Age storage building from Ramot Alon; and a water cistern and finds from an adjacent terrace at Ras el 'Amud.

In Chapter 3, I review the chronological anchor for the Judahite pottery of the Iron IIB-C, which are Level III and II at Lachish. The destruction of Level III is related to Sennacherib's conquest and deportation of Lachish inhabitants in 701 BCE. The destruction of Level II is identified with the city conquered by Nebuchadnezzar in 586 BCE. The assemblages of Lachish Level II are parallel to the assemblages from the City of David Stratum 10. The assemblages of Lachish Level III are parallel to the assemblages from the City of David Stratum 12. However, unlike at Lachish, in the City of David there is no destruction layer between Stratum 12 and Stratum 10, and in a few places a transitional phase—Stratum 11—was discerned between them. The absolute dating of these strata is based on analogies to the pottery assemblages found at Lachish Levels II and III. This is despite the difficulty in dating assemblages given the continuity in pottery production and the lack of gap between the destructions. The difficulty arises when dealing with rural settlements, in which the variety of vessel types is usually smaller and their preservation poor. The pottery from En Gedi Stratum V is dated based on its similarity to the pottery from Lachish Level II, and, in turn, the pottery from Stratum IV is used as an anchored assemblage for the Persian period. Stratum IV at En Gedi has two phases; the pottery, however, was not allocated accordingly. This has resulted in difficulty in formulating observations regarding the pottery of the Persian period, as Lachish Level I and the City of David Stratum 9 did not produce floors with an abundance of finds, and most finds originated in mixed fills.

In Chapter 4 I show that it is possible to isolate vessel types at various intervals within the Iron IIC and to use them chronologically for more accurate dating within this phase. I define certain types of vessels as belonging to the Babylonian period, and I separate some of the vessel types of the sixth century BCE from those of the beginning of the Persian period.

The chapter constructs the pottery corpus from the assemblages found in sealed loci at Ramat Rahel and the other sites mentioned in Chapter 2. The corpus includes all of the vessel types within the time span ranging from the Iron IIC to the beginning of the Persian period. Unlike previous studies, in which the pottery from the Iron Age and the Persian period were separated due to a historical-cultural method, the creation of a joint corpus for both periods supports a

processual-interpretive approach that emphasizes development over time rather than a sharp, disjointed transition. The creation of a typological assemblage based on parallels to sites and strata with clear chronology provides the opportunity to define the time span in which each type is present both geographically and chronologically. The study of processes of change and continuity in production of pottery based on the approaches of the *longue durée*, *chaîne opératoire*, and anthropological and ethnoarchaeological studies, in conjunction with the traditional typological approach, enables an understanding of the changes in pottery during this short period. As a result, types that can be used as chronological markers for changes during this period are isolated. In almost every vessel family a type that can be defined as a sixth century BCE type was found. Following are several examples:

- From the Flat bowls: there are bowls of similar shape and production technique but which do not appear in the 586 BCE destruction assemblages. The clay from which the bowls are made resembles clay used to produce vessels in the Persian period. Since the type is not common during the Persian period, they should be attributed to the sixth century BCE.
- The bowls with outfolded rims are the most common type of bowl during the Iron IIC. In the second half of the seventh century BCE, three versions of this bowl ranged throughout the hill country; these were smaller than those of the Iron IIB and more refined, with the disk base taking preference over the ring base. Whereas two types represent a higher level of craftsmanship, one is likely a deteriorated and later form. A fourth type of the outfolded rim bowl is manufactured using the same technique, but from different clay; it was not found in the 586 BCE destruction layer, but a small number was found at Ramat Raḥel in a fill in a water Channel and in the garden soil, and in Strata 9/10 at the Summit of the City of David, and at Beit Hakerem alongside bowls of the later form of the out folded rim bowls. They were also found in small numbers in strata dated to the beginning of the Persian period, such as at the City of David Stratum 9 and at En Gedi Stratum IV. Bowls of this type were common in the sixth century BCE and therefore it is considered a defining type of the Babylonian period. Similarly, additional bowl types were isolated as sixth century BCE markers.
- The deep krater of the Iron Age continued into the Persian period. The transition was accompanied by minor changes that can be traced through the intermediate type—a krater,

which is typologically a transitional type that links between the Iron Age types and the Persian types. Therefore, it should be attributed to the sixth century BCE.

- The open, neckless cooking pot, with a flaring rim grooved on its exterior, became common towards the end of the Iron IIC. Its production continued throughout the sixth century BCE and it is also known from the beginning of the Persian period. The typical Persian period cooking pots appeared only at the end of the sixth or early fifth centuries BCE.
- Jars with four handles, which continue the familiar *lmlk* and rosette stamped jars impressions, were found in the Babylonian-Persian Pit at Ramat Raḥel. A few were found with a lion or a private impression (they have a relatively high neck, similar to the rosette jars), and many more have *yhud* impressions (they have a short, out-curving neck). The jars with the lion impression, which is dated to the sixth century BCE, are proof of the continuity in the production of the four-handled jar.
- The holemouth jars were divided into several types, some of which are characteristic only to the end of the Iron IIC and continue a little later into the sixth century BCE. I have demonstrated that in the Jerusalem region the number of holemouth jars grew immeasurably at the end of the seventh and beginning of the sixth centuries BCE. Throughout the sixth century BCE, the number of holemouth jars decreased and the number of storage jars gradually increased again. The oval four-handled jar and the sack-shaped jar once again became the most common jars in the hill country.
- The pithos, which was known in Judah since the Iron IIA, changed in shape during the Iron IIC. It is not as mass-produced, well-made or symmetrical, and the vessel wall has many air bubbles. In the Persian period, jars of the Judahite pithos caliber were not known; their production was apparently halted at the beginning of the sixth century BCE.

In Chapter 5, I compare a small amount of vessel material analyzed petrographically with vessel materials grouped by the naked eye. Except for four-handled jars (*lmlk* and rosette) that originated in the Shephelah, few items came from nearby areas such as the Shephelah or Coastal Plain. Most of the Iron IIC bowls were made of local clay from *terra rossa* and *rendzina* soil. In contrast, bowls made from the Moza clay were considered to be new sixth century BCE types. Based on the results

of the petrographic analysis of holemouth jars, stands, degenerated decanters, etc., the trend of replacing the clay type at the end of the Iron IIC can be seen as early as the end of the Iron IIC, The transition process reached its peak at the beginning of the Persian period, when most of the vessels, except the cooking pots, were made of Moza clay. In addition, the oval four-handled jars, were produced from the sixth century BCE on, in the hill country, from clay originating in the Moza formation with dolomitic sand, and not in the Shephelah out of clay originating in *terra rossa* soil. Chapter 6 presents a brief overview of the study of seal impressions, especially of the new dates offered in recent years. The dates of the pottery types found in the assemblages discussed in Chapters 7 and 8 were checked against the dates of the impressions found in those assemblages. For example, a correlation was found between the dating of the various construction phases at Ramat Raḥel, based on pottery vessels that were found in them, and the recently proposed dates for the various types of impressions: During the first construction phase, the pottery vessels from the Floor fill were dated to the beginning of the second half of the seventh century BCE. Two-winged *lmlk* impressions and incised concentric circle were found along with these pottery vessels in the same fill. Stamped impressions with lion and *yhud*, dated individually to the sixth–fifth centuries BCE, were found stamped on jars in the Babylonian-Persian pit of the third construction phase. In addition to being a connecting link in the pottery industry of the sixth century BCE, the *yhud* jars found in the Babylonian- Persian pit at Ramat Raḥel constitute proof of the continued role and status of Ramat Raḥel as an administrative center following the destruction of Jerusalem, throughout the sixth century BCE and for the duration of the Persian period. For the first time there is now proof that the jars with lion impressions, late private impressions with private names such as *Yhud Hanana*, *Yehozer*, and *yhud*, are four-handled jars that continue the production tradition of the Iron IIB and Iron IIC four-handled (*lmlk* and rosette) jars. The dates proposed for the late *lmlk* impressions and the incised concentric circles help to reduce the time span of sites and to date them more precisely within the Iron IIC. The separation of the lion impressions from the *yhud* system, and their dating to the sixth century BCE, reduces the chronological distance between them and the rosette impressions; it also strengthens the argument supporting continuity of pottery production in Judah during the Babylonian period. The uniformity of the Iron IIB-C *lmlk* and rosette seals stands in contrast to the inconsistency of lion seals during

the Babylonian rule. This change works well in conjunction with a period in which a central rule dictates clear procedures and standards, as opposed to periods of no central rule or else a weak central rule in which there is no clear standardization and therefore the symbol representing the system of government varies. At the beginning of the Persian period, seals were inscribed with writing, but there was a lack of uniformity in the variety of seals and names that were made in the tradition of the private seals of the Iron Age. It was only when the central rule was well established in the Persian period that uniformity returned, expressed in the form of the four-letter *yhud* and later in three and two letters (*Yhd, Ya*), appearing on the jars serving the Persian administration system. Chapter 7 considers the pottery assemblages of the loci and structures of the stratigraphy discussed in Chapter 2. For each group, the time range was determined according to the types found in it, especially the later ones, as studied in the section on typology (Chapter 4) and in accordance with the petrography (Chapter 5) and the dates of the impressions (Chapter 6). The well stratified assemblages at Ramat Raḥel create a relative chronological sequence. This sequence is initially anchored in the pottery vessels of the 586 BCE destruction layers as they are known from the City of David and from Lachish (see Chapter 3) and later, in the absence of chronological support points, it relies on stratigraphy and relative comparative typological study.

The date of the earliest assemblage in Ramat Raḥel, which is the fill below the white floor, was determined around the first half of the seventh century BCE, based on pottery types together with handles with two-winged *lmlk* impressions and incised concentric circles.

Holemouth jars were found in concentrations in the room south of the courtyard, as well as during Aharoni's excavations; small vessels, mainly bowls, were found in a repository pit (and also at Aharoni's excavations in L477). These assemblages represent a short time span at the end of the Iron IIC. They coincide with the later part of the time range allocated for the assemblage below the white floor, which contained mostly sherds rather than complete vessels and contained a greater variety of vessel types, including earlier types, indicating a longer time span. At the end of the seventh or the beginning of the sixth century BCE, major architectural changes took place in the palace complex at Ramat Raḥel, comprised of the construction of the large courtyard and the building to the south. However, the local material culture, as manifested in the pottery vessels, had not changed. The rosette impressions were found above the floors and not under

them, which suggests that the significant changes in the palace plan and the construction of the great court with the white floor, took place towards the end of the seventh century BCE, and certainly not earlier. This means that the assemblage representing the first phase is not a 586 BCE destruction assemblage, but rather an assemblage that ends a few years earlier. The assemblages in repository pits and the floor with holemouth jar fill beneath, represent the beginning of the second phase of construction at the end of the period, and better reflect the pottery vessels of the beginning of the sixth century BCE in the years preceding the 586 BCE destruction . There are no clean assemblages from the Iron Age on the floor of the courtyard, nor is there evidence of the destruction. It contained vessels from the Iron Age, along with vessels ranging in date from the Babylonian period until the Byzantine period. The duration of the second construction phase is long and the white floor, which was constructed at the end of the Iron Age, continued to be used for a long time.

The second phase of construction also included assemblages such as from the water channels and the garden soil that contained vessel types from the very end of the Iron IIC, along with types designated as belonging to the sixth century BCE.

Two large and important assemblages were excavated from the third construction phase. The first is the Babylonian-Persian pit, which consisted primarily of jars of the four-handled *yhud* type. The bowls from the pit can be divided into two main groups. The first group is of vessel types that are similar to those of the Iron Age bowls and continue their tradition. The second group is of bowls that first appear in the sixth century and have no archetype in the Iron Age or are well made and common especially in fifth and fourth century BCE assemblages. A burnished krater of a transitional type between the kraters of the Iron IIC and those of the Persian period was found among the Persian kraters. The common cooking pots are of the type that was common during the Iron IIC. Petrographic tests sharpened the differences between them and those of the Iron Age. Included among the jugs are those that already appear in the Iron IIC, as well as jugs that are similar but were more common later in the Persian period. The decanters and some of the juglets represent the transition phase from the Iron Age in the sixth century BCE. Some have a light hue burnish (made on clay from the Moza formation). Pyxis fragments are dated primarily to the sixth century BCE. The oil lamps are flat and characteristic of the beginning of the Persian

period. Aside from one jar that is analogous to jars from the fourth-third centuries BCE, most of the bag-shaped jars are similar to those of the Iron IIC. Of the dozens of rims belonging to *yhud* jars, including the restored vessels, relatively few have a high neck such as the jars with the lion and *yhud hnna* impressed on their shoulder. Most of the jars in the pit have a short, straight neck or one that is slightly outwardly curved. The dating of the pit to the second half of the sixth and the beginning of the fifth centuries BCE was determined on the basis of the duration of its types and in accordance with the types of impressions found on the jars.

The second assemblage is Building 814, which yielded types mostly from the Persian period. Three four-handled *yhud* jars were found in the building. They have outwardly curving short necks, haphazardly formed, and parallel; they are the most common type in the Babylonian-Persian pit. Compared to the Babylonian-Persian pit, the pottery vessels in the building appear to be slightly later than the pit's contents. There are no types typical of the sixth century, as was the case in the pit, and therefore the building was dated to the fifth-fourth centuries BCE.

The palace complex, inclusive of the garden, was covered with earth and debris. This layer contained an assortment of vessels from all four phases of the early construction, from the end of the Iron Age through to the Hellenistic-Herodian period. It provided a *terminus post quem* for the destruction and sealing of the site based on the latest pottery found in it.

At the Summit of the City of David, the Stratum 10/9 assemblage includes mainly Iron IIC types. There are also a small number of vessel types that are not known from the 586 BCE destruction layers. Approximately a quarter of the bowls in the assemblage are from the sixth century BCE. Vessels identical to those found in destruction layers continued to be used in places in the city where people lived and worked. Along with those, new, slightly different vessels appeared and replaced them. These vessels are characteristic of the sixth century BCE.

At Beit Hakerem, the vessel types represent the time range between the mid- or end of the seventh century BCE till the Persian period in the fifth or early fourth centuries BCE (according to the types of vessels and the rosette and *yhud* impressions).

The five buildings excavated at Kh. Er-Ras indicate no settlement prior to the seventh century BCE. Evidence of settlement during the seventh century was found everywhere at the site, but especially in Buildings 1, 2, 3 and 5. Evidence of settlement during the Persian period was found in Buildings

1, 3 and 4. No mixed assemblages of end-of- Iron IIC–sixth-century-BCE-new-types were found, but a few sixth century BCE types do appear with the Persian pottery. This is weak, but I believe tangible, evidence of settlement continuity, although it is difficult to prove on purely typological grounds. There is no proof that all the structures that probably functioned contemporaneously during the Iron II prevailed. The settlement probably shrank during the Babylonian and Persian periods. Supporting evidence for settlement continuity is a lion impression and a coin from the end of the late sixth-early fifth centuries BCE, both of which were not found in a stratigraphic context. At Giv'at Homa, an examination of the finds from two buildings indicates that the pottery found in them ranges from the seventh century BCE until the beginning of the Persian period. The vessel types that are dated to the sixth century BCE and the beginning of the Persian period are those that continue the tradition of the late Iron Age vessels with minor changes.

In the treading floors of nearby winepresses, there is homogeneity in the pottery vessels. There are no sherds that can be dated prior to the seventh century BCE, and the number of sherds that can be dated to the Persian period is miniscule. Although this is not a good archeological context, it is similar to the finds from Giv'at Homa.

Ramot Alon was probably a rural settlement that existed from the end of the eighth century through to the beginning of the sixth century BCE. No intermediate Babylonian type vessels were found at the site. A few sherds from the Persian period and some later ones were found in the buildings, but they were unearthed primarily in alluvium and stone clearance heaps. They, too, suggest smaller-scale settlement in the region during the Persian period. The storeroom buildings contained many mainly holemouth jars of the later types of the Iron IIC.

At Ras al-'Amud, a cistern yielded vessel types mainly from the seventh-sixth centuries BCE and from the beginning of the Persian period. This is a sealed assemblage that attests to settlement continuity that was then buried under the cistern collapse and was not disturbed at a later stage. Nearby, on the same ridge, another settlement from the Iron IIA–B seems to have existed, as evidenced by the vessels excavated on a nearby terrace. The meager sherds from the Iron IIC and the beginning of the Persian period that were found on the terrace, suggest the existence of a small settlement, evidenced by the finds in the cistern.

Chapter 8 discusses the pottery from excavations in and around Jerusalem that were either published in the past or are now in the process of being published. In light of my intensive study of the pottery from Ramat Raḥel, and sites described in Chapter 2, pottery vessels were examined from other sites in Jerusalem and its vicinity in order to find vessel types typical of the sixth century BCE. For example, I disagree with the excavator's dating of the late Iron Age layers in the Giv'ati Parking Lot excavations, and suggest, based on the pottery, that these layers be attributed to the Babylonian and Persian periods. In the immediate vicinity of the city, evidence of continuity in the sixth century BCE was revealed in the past, in the pottery and a coin at Ketef Hinom, and in pottery from the burial caves at Mamilla, and, based on a lion impression found there, probably also in an adjacent farmhouse. More distant from the city, findings from the sixth century BCE were found at Nabi Samuel, 'Almit, 'Anata, 'Alona, Highway 9, the Bet Hakerem ridge, the Manaḥat ridge, the cave excavated by Amit, Zeligman and Zilberbod on Mount Scopus, and at Khirbet Nimra.

In the final chapter, I present again all the vessel types that characterize the sixth century BCE, and the assemblages that in my opinion represent the Babylonian period. I bring together the data from the research sites (Chapter 7) and from the other sites (Chapter 8) and depict the settlement distribution pattern that emerges. In all of the sites that display continuity or a reasonable likelihood of continuity, there is settlement in the late Iron IIC. In most of the sites that exhibit continuity from the Iron IIC to the sixth century BCE, there is continuity even to the Persian period, at least in its first phase. In the Holyland Cave, I believe the assemblage belongs to the Persian period, to the fifth-fourth centuries BCE, and not to the sixth century BCE.

The settlement pattern based on this research, both in Jerusalem and in its agricultural hinterland, proves that the city was not completely uninhabited. The map of the settlements in which there was continuity of settlements in the sixth century BCE is sparse, but surrounds Jerusalem from all directions. It seems that the number of settlements in the Babylonian and early Persian periods returned to the size that it had been in the Iron IIA and Iron IIB, with the unusual phenomenon being the large number of settlements dating to the Iron IIC.

The changes in the material culture are certainly connected to the political and economic events that shook the region. It should be remembered, however, that the Babylonian regime was present

in the region as early as the end of the seventh century BCE. It is reasonable to assume that all the procedures related to government and daily life were determined during the transformation of Judah into a vassal state of Babylon, and continued to exist in conjunction with the transfer of the capital and the destruction of parts of the city. The year 586 BCE marks a historical turning point in the time sequence. The Babylonians had already been in the area and remained there until rule transferred to the Persians. The area was not totally destroyed, and settlements continued to exist, although probably on a smaller scale. The changes in pottery were executed at the end of the Iron IIC, naturally and gradually, as vessel types always change over time. The modifications are evident in the poor quality of the holemouth jars, in the unusual size and shape of the decanters in the destruction layers, in the gradual transition to the use of clay originating in Moza clay in the production of stands and holemouth jars. At the same time, the devastation of the city is evident in the crisis in the pottery industry; production of the red pottery that characterized primarily the small pottery vessels (bowls, lamps, jugs) was completely halted. The production of vessels from clay originating in Moza clay did not stop, and even increased when the production of the four-handled jars moved from the Shephelah to the hill country. At the same time, apparently, potters began to produce the requirements for small daily vessels. New forms of vessels and new types of decoration, such as the wedge decoration, appeared later in the late sixth or early fifth centuries BCE.